COVID-19

KÜRESEL SALGININ SİYASÎ, SOSYAL VE EKONOMİK YANSIMALARI

TÜRK AKADEMİSİ
TASAV
Siyasal Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı
2012

COVID-19: KÜRESEL SALGININ SİYASÎ, SOSYAL VE EKONOMİK YANSIMALARI
Editör ▪ *Konur Alp KOÇAK*

Araştırma-İnceleme Dizisi No. 4
ISBN: 978-605-66939-4-6
1. Baskı: Haziran 2020

Yayın Hakları © TASAV, 2020
Tüm yayın hakları TASAV'a aittir. TASAV'dan izin alınmadan kitabın tümünün ya da bir kısmının herhangi bir yöntem ile basımı, yayımı, çoğaltılması ve dağıtımı yapılamaz.

TÜRK AKADEMİSİ SİYASİ SOSYAL STRATEJİK ARAŞTIRMALAR VAKFI (TASAV)
Sertifika No: 34518
Kızılcaşar Mah. 29 Ekim Caddesi 2654. Sokak No:1 Gölbaşı-Ankara/Türkiye
Tel: +90 312 460 1779 ▪ Faks: +90 312 460 1789 www.tasav.org ▪ iletisim@tasav.org ▪ editor@tasav.org

Grafik Tasarım & Dizgi ▪ *Volkan SELÇUK*

Baskı ▪ *Vega Basım Hizmetleri / Bahadır Levendoğlu*

Sertifika No: *43714 Korkutreis Mah. Lale Caddesi No:21/A Çankaya-Ankara/Türkiye ▪ +90 312 230 07*

COVID-19

KÜRESEL SALGININ SİYASÎ, SOSYAL VE EKONOMİK YANSIMALARI

EDİTÖR
KONUR ALP KOÇAK

İÇİNDEKİLER

Yazarlar..... 6

Sunuş..... 8

Giriş..... 12

SAĞLIK, TARIM VE GIDA..... 34

Covid-19 Pandemisi Sonrası Sağlık Alanında ve Politikalarındaki Değişimler..... 37

Doğal Ya Da Biyolojik Savaş Gayesiyle Üretilmiş Virüslerle Mücadele İçin Veteriner Hekimlik Teşkilatının Acilen Reorganizasyonu..... 59

Covid-19 Salgını Sürecinde Tarım ve Gıda Sektöründe Kendine Yeterlilik..... 65

Antiviral Özellikleri Bakımından Tıbbî ve Aromatik Bitkilerin Önemi..... 73

Covid-19 Salgını Sürecinde Gıda Güvenliği Riskleri ve Önlemleri..... 91

Covid-19 ve Salgınlar Karşısında Gıda Güvenliği..... 103

EKONOMİ, ENERJİ VE TEKNOLOJİ..... 108

Dijital Finans, Dijital Para ve Yeni Parasal Düzen: Covid-19 Sonrası Hızlanan Dönüşüm ve Geleceğe Bakış..... 111

Covid-19 Salgınına Karşı Alınan Önlemlerin İktisadi Yansımaları..... 131

Covid-19 Pandemi Sürecinde Makroekonomik Öngörüler: Türkiye Ekonomisine Yönelik Swot Analizi ve Politika Önerileri..... 145

Covid-19 Salgınının Ekonomik Etkileri ve Salgın Sonrasında Dünya ve Türkiye Ekonomisi..... 163

Covid-19 Salgınının Ekonomik Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme ve Reel Sektöre Yönelik Politika Önerileri..... 185

Covid-19 Salgını, Devletin Ekonomide Rolü Ve Geleceği..... 195

Covid-19 Ekseninde Sosyo-Ekonomik Değişim Ve Beklentiler..... 203

Covid-19 Salgınının Turizm Sektörü Üzerindeki Etkileri..... 215

Covid-19 Salgınının Dünya Ekonomisine Etkileri Hakkında Tahminler..... 229

Covid-19 Salgını, Ekolojik Kriz ve Enerji Sektörü..... 237

Covid-19 Salgını Sonrası Dönemin Dijital Kodları ve Siber Güvenlik..... 247

Yapay Zekâ ve Covid-19 İle Mücadeledeki Yeri..... 267

TOPLUM, KÜLTÜR VE SİYASET..... 276

Pandemi Sonrası Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye..... 279

Küresel Salgın Covid-19 ve Küreselleşme Kültürü..... 287

Koronavirüs İnanç Dünyamızı ve Dinleri Nasıl Etkileyecek?..... 295

Cumhuriyet Dönemi Hutbelerinde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar Meselesi..... 303

Küresel Salgının Mücbir Sebep Olması ve Sözleşme Hukukuna Etkisi..... 315

Koronavirüs Üzerine Felsefî bir İnceleme..... 333

Covid-19 Pandemisinin Kamu Yönetimine Etkileri ve
Bu Etkiler Üzerine Yapılacak Çalışmalara Yönelik Genel Bir Çerçeve Arayışı..... 341

Covid-19 Sonrası Dünya Düzenine Dair Bir Öngörü..... 355

Covid-19'un İnsanlığı Yüzleştirdiği Temel Soru:
Kurgusal Dünyaya Tam Bir Teslimiyet Mi, Etik Düzleme Dönüş Mü?..... 361

ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE GÜVENLİK..... 375

Ne Olmalı ve Ne Olabilir Soruları Çerçevesinde Covid-19 Ve Uluslararası Sistem..... 377

Covid-19 Ve Uluslararasi Örgütler: Uluslararası Toplum,
Uluslararası Sistem ve Çok Taraflılık Kavramları
Üzerinden Bir Değerlendirme..... 385

Covid-19 Sonrası Uluslararası Sistem ve Türkiye..... 393

Küresel İlişkiler Çağında Covid-19 Krizinin Çin- ABD İlişkilerine Olası Etkileri..... 401

İddialar Üzerine Bir Değerlendirme:
Çin ve Dünya Sağlık Örgütü..... 409

Covid-19 Salgınına Karşı Uluslararası Mücadele..... 419

Covid-19 Salgini Ve Yeni Güvenlik Algilar..... 425

Covid-19 Sonrası Uluslararası İlişkiler..... 437

Ahmet ÇANGA
(TASAV)

Ahmet Selim YURDAKUL
(Prof. Dr., Gazi Üniversitesi)

Arif BAĞBAŞLIOĞLU
(Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)

Atila BEDİR
(Dr., TASAV)

Ayten ÇALIŞ
(Araştırmacı-Yazar)

Celal TAŞDOĞAN
(Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Fatih Turan YAMAN
(Dr., İstanbul Rumeli Üniversitesi)

Fehmi KİRAZ
(Genel Başkan, Türk Ziraat Yüksek Mühendisleri Birliği)

H. Tamer DODURKA
(Rektör., İstanbul Rumeli Üniversitesi)

Hakan YILDIRIM
(Prof. Dr., Malatya Turgut Özal Üniversitesi)

Hayati AKTAŞ
(Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi)

Hilmi DEMİR
(Prof. Dr., TOBB ETÜ Üniversitesi)

Hülya DURMAZ BEKMEZCİ
(Dr., Bitlis Eren Üniversitesi)

Hüseyin KALEMLİ
(Doç. Dr., Nevşehir Üniversitesi)

İsmail TURAN
(TASAV)

Kubilay KAVAK
(Dr., TASAV)

Kutluk Kağan SÜMER
(Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi)

Kürşat KORKMAZ
(Dr., Kırıkkale Üniversitesi)

YAZARLAR

Mehmet ALTUNKAYA
(Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi)

Mehmet GÜNAL
(Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Mehmet ŞAHİN
(Dr., Aksaray Üniversitesi)

Muhammet Hanefi MACİT
(Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi)

Murat ÇETİNKAYA
(Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Oğuz YILMAZ
(TASAV)

Okan TAŞAR
(Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi)

Orhan GÜNDÜZ
(Prof. Dr., Malatya Turgut Özal Üniversitesi)

Ragıp Kutay KARACA
(Prof. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi)

Savaş ÇEVİK
(Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi)

Seda OĞUR
(Dr., Bitlis Eren Üniversitesi)

Süleyman ÖZMEN
(Dr., İstanbul Rumeli Üniversitesi)

Şükrü HAYTA
(Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi)

Timuçin KODAMAN
(Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi)

Tuğrul KORKMAZ
(Dr., Aksaray Üniversitesi)

Tuncay YİĞİT
(Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi)

Turgay UZUN
(Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)

Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN
(Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi)

Yalçın SARIKAYA
(Prof. Dr., Giresun Üniversitesi)

S U N U Ş

Dünya kamuoyu, Çin'in Hubey eyaletine bağlı Vuhan kentinde solunum yollarını etkileyen ve sebebi bilinmeyen bir hastalığın baş gösterdiğinin Dünya Sağlık Örgütü'ne rapor edilmesiyle yeni tip koronavirüsün neden olduğu hastalıktan haberdâr oldu. İlk günlerde yerel bir sorun olduğu zannedilmiş olsa da yılbaşından bu yana geçen sürede virüsün çok hızlı bir şekilde yayıldığına ve kısa sürede tüm dünyada yıpratıcı etkilerini acı tecrübelerle hissettirdiğine şahit olundu. Dünya Sağlık Örgütü'nün "Covid-19" adını verdiği hastalığın küresel salgına dönüştüğünü ilan etmesi ile birlikte, karşılaşılan sorunun tahmin edilenden çok daha ciddî olduğu idrak edilmeye başlandı.

Covid-19'un sağlık başta olmak üzere hayatın her alanında sorunları tetiklemesi karşısında harekete geçmek zorunda kalan devletlerin salgınla mücadele kapsamında almış olduğu tedbirler salgının yarattığı tahribatı sınırlandırmışsa da bu satırların yazıldığı tarihte dünya çapında görülen Covid-19 vaka sayısı 7 milyonu, hastalık sebebiyle hayatını kaybedenlerin sayısı ise 400 bini aşmış durumdadır. Salgının hâlen devam ettiği ve ilaç/aşı çalışmalarının henüz bir sonuca ulaşmaktan uzak olduğu dikkate alındığında, gerekli tedbirlerin alınmaması durumunda vaka ve ölüm sayılarının artacağını beklemek için yeterli sebep var denebilir.

Güçlü ekonomilere sahip olmalarına rağmen ABD'de ve Avrupa ülkelerinde, salgın nedeniyle başta sağlık sistemleri olmak üzere birçok devlet fonksiyonunda aksamaların yaşanması ve yetersizliklerin baş göstermesi neticesinde sistemsel sorgulamalar yaşandı. Toplumların ve devletlerin, karşılaştıkları büyük çaplı doğal veya insan kaynaklı afetler karşısında neler yapabildikleri üzerine yapılan tartışmaların kökeni çok eskiye dayansa da etkisi küreselleşen afetler sebebiyle bu tartışmaların yeniden yoğunlaştığı ve çeşitlendiği görüldü.

Bu kapsamda tüm ülkeler, kapasite, araç, yöntem ve uygulama boyutlarıyla Covid-19 salgınıyla uğraşırken, bir yandan da salgın sonrası dünyanın nasıl şekilleneceği ve salgın öncesinden ne gibi farklar taşıyacağı sorularına cevap aramaya çalıştı. Salgın sonrasında dünyanın eskisi gibi olmayacağı, ekonomik ve ticarî hayatın değişeceği, sosyal ilişkilerin, uluslararası örgütlerin, hukuk düzeninin, hatta yönetim şekillerinin sorgulanacağı ifade edildi.

Çokça tartışılan hususlardan birisi küreselleşmenin yeni seyri, diğeri ise salgın sonrası oluşacak ekonomik sıkıntılarla nasıl baş edileceği oldu. Salgının sistemsel bir paradigma değişikliğine yol açıp açmayacağı da tartışılan bir başka kritik konuydu. Bu çerçevede, Covid-19 salgınının doğrudan insanın varlığının ötesinde, insan-insan ilişkilerinde, insan-toplum ilişkilerinde, insan-devlet ilişkilerinde, insan-dünya ilişkilerinde ve devletlerarası ilişkilerde yeniden yapılandırıcı bir etkide bulunabileceği kamuoyunda büyük taraftar toplayan bir öngörü olarak sıklıkla dile getirildi.

Covid-19 salgını sonrası dünyada küresel hareketliliğin yeniden temini için kalıcı ve etkili birtakım teknolojik yeniliklerin gündeme geleceği de bu süreçte belli oldu. Dijital çağın yeni bir boyut kazanacağı iddiası, önceden fizikî mevcudiyetle sürdürülen birçok işin uzaktan dijital yöntemler kullanılarak gerçekleştirileceği öngörüsü gerçeğe döndü ve hızla iş yaşamının bir parçası hâline geldi. Bir süredir gündemde olan siber güvenliğin yanısıra, biyo-güvenlik ve gıda güvenliği gibi çok da üzerinde çalışılmayan konularda toplumsal farkındalık arttı, bu stratejik alanların önemi daha iyi anlaşıldı.

Küresel hareketliliğin kısıtlanması ve ülke düzeyinde daha korumacı pozisyonların alınması, varlıkları ve işlevleri uzunca zamandır tartışılan ve yapısal reform çağrılarına muhatap olan başta Birleşmiş Milletler olmak üzere pek çok uluslararası örgütün sorgulanması, "kendi kendine yeten devlet" çağrıları çerçevesinde tarımın yeniden stratejik değer kazanması da bu süreçte izlenen önemli gelişmeler oldu.

Salgınla birlikte "güçlü devlet" olgusunun da gündemde daha fazla yer edindiği görüldü. Özellikle güçlü ekonomiye sahip bazı ülkelerin salgınla mücadele yönetimi bakımından gösterdikleri zayıf performans dikkate alındığında, gücün ne olduğu, kimin "güçlü" olduğu veya gücün nasıl ölçülebileceği hususları da tartışmaya açıldı.

Devletin ön plana çıkan rolü kapsamında, kamu politikası oluşturma ve uygulama süreçleri, kamu hizmetlerinin sunum şekilleri, kamu görevlilerinin çalışma usulleri ve davranış kalıplarına yönelik etkisi kritik önem arz eden bir konu olarak gündeme geldi. Temelden yoksun olmakla birlikte, devletlerin uyguladığı kontroller, getirilen yasaklar ve diğer önlemlerin sürekli hâle geleceğine ve demokratik değerleri erozyona uğratacağına yönelik görüşler ile devletlerin bu süreci bahane ederek otoriterleşebileceklerine yönelik iddialar da bu sürecin tartışılan konuları arasında yer aldı.

Tüm dünyanın büyük bir sınamadan geçtiği günümüzde, ümit edilen ve ihtiyaç duyulan şey, karar alıcıların huzurlu, müreffeh ve yaşanabilir bir dünya için siyasî kurumlar ve uluslararası örgütlerin yapısı, işleyişi ve işlevleri üzerinde samimî bir eleştiri sürecine girmeleridir. Zira, insanlığın birbirinden tamamen bağımsız olmadığı gerçeği karşısında, bu konuda daha adil ve insanî boyutta cesurca atılması gereken adımların olduğu ortaya çıkmış durumdadır.

Önemli paradigma değişikliklerine işaret eden bütün bu gelişmeler, kuşkusuz ki Türkiye için de üzerinde ehemmiyetle durulmasını gerektiren bir durum olarak ortaya çıkmaktadır.

Millî birlik anlayışı ile toplumsal dayanışmanın, insan sağlığına ve güvenliğine yapılan yatırımların öneminin ortaya çıktığı bu süreçte Türkiye; sağlık altyapısı, sosyal güvenlik sistemi, fizikî ve beşerî kapasitesi, etkili yönetim şekli, sevk ve idare yeteneği, insan merkezli medeniyet tasavvuru ve buna uygun politikaları ile dünyada bu sürecin öne çıkan ülkelerinden biri oldu.

Şüphesiz millet ve devlet olarak, daha güçlü olabildiğimiz ölçüde önemli sorunlar karşısında daha dayanıklı bir toplum ve ülke olacak, yeni krizleri dayanışma içerisinde atlatmamız çok daha kolay hâle gelecektir. Nitekim salgın, devlet-millet kenetlenmesinin bu tür sorunlarla mücadelede hayatî bir rol oynadığı gerçeğini açıkça göstermiş oldu.

Tüm bu gelişmeler karşısında TASAV olarak, Covid-19 salgınının Türkiye'ye ve dünyaya yansımalarını farklı sektörler ve perspektifler açısından değerlendirmeyi bir zaruret addettik. Bu sürecin daha iyi kavranabilmesi için yapılan değerlendirmelerin haricinde, geleceğe dönük öngörü ve önerilerde bulunarak Türkiye'nin yeni süreçte dünyada güçlü bir şekilde yer alabilmesi için atılması gerekli adımlara fikrî temelde katkı sunmayı hedefledik.

Bu düşünceden hareketle, derlenen yazıları bu raporla sizlerin istifadesine sunmak istedik. Çizdikleri bilimsel çerçeve ve ufuk ile farklı disiplinlerden birbirinden değerli bilim insanları, bu amaca hizmet için önemli katkı sundular.

Yapılan bu çalışmanın amaca hizmet etmesi ve yararlı olması temennisi ile değerli katkıları için kıymetli bilim insanlarımıza ve bu eserin hazırlanmasında emeği geçenlere teşekkür ediyorum.

İsmail Faruk AKSU
TASAV Başkanı

G İ R İ Ş

SALGININ BİREYSEL, ULUSAL ve KÜRESEL SEVİYEDEN ANALİZİ

Konur Alp KOÇAK
TASAV Mütevelli Heyeti Üyesi

Tıbbın babası olarak kabul edilen Hipokrat, yaklaşık 2500 yıl önce kaleme aldığı "Havada, Suda ve Toprakta" başlıklı çalışmasında insan sağlığının içinde bulunan çevreden etkilendiğini, her mevsimin insan sağlığında farklı yansımalarının olduğunu ve suyun kalitesinin de insan bedenine tesir ettiğini savunduğunda muhtemelen ilk kez duyulan önermelerde bulunuyordu. Hastalıkların "Tanrının gazabı" ya da "ilahî takdir" türünden indirgemeci argümanlarla açıklanamayacağını, sağlık sorunlarının insanın çevresel faktörlerden etkilenmesi sebebiyle oluştuğunu ve bir sebep-sonuç ilişkisi içinde izah edilebileceğini savunan Hipokrat, bunu yaparken o dönemin birçok yerleşik inancına bir nevi başkaldırıda bulunuyordu.

Hipokrat'tan neredeyse bin yıl sonra bile, bilim ile kilise arasındaki tartışmanın mutlak galibi hayatın her alanında üstün bir otoritesi bulunan kilise idi. Ancak, son birkaç asırdır bilimsel alanda kaydedilen gelişmeler ve bu gelişmelerin sunduğu muazzam yetkinlikler, artık hastalıkların neden kaynaklandığı, nasıl yayıldığı, insan sağlığında ne gibi etkilerinin olduğu, nasıl teşhis ve tedavi edileceği gibi sorulara şüpheye yer bırakmayacak cevaplar verilmesini mümkün kılıyor. Hayvanların ve insan gözüyle görülemeyen mikroorganizmaların da yaşam alanı olan çevrenin insan sağlığına doğrudan etkisinin bulunduğu artık Hipokrat'ın yaşadığı dönemdeki gibi bir tartışma konusu olmaktan çıkmış durumda. İnsan sağlığının hayvan sağlığı ve genel olarak çevre ile bir bağı olduğuna şüpheyle yaklaşanlar hâlâ vardıysa da, aylardır dünyayı kasıp kavuran Koronavirüs salgını söz konusu kesimleri bu şüpheleri terk etmek zorunda bıraktı.

2019'un son gününde 1,35 milyardan fazla nüfusa sahip Çin gibi devasa bir ülkenin Vuhan adlı küçük bir şehrinde bulunan bir pazarda satılan hayvanlardan insanlara bulaştığı varsayılan bir virüsün, dünyanın diğer bir köşesinde yaşayan, Çin'e yolu düşmemiş, hatta Vuhan ismini hiç duymamış bir kişinin ölümüne yol açacağı kaç kişinin aklına gelirdi ki? Sadece distopyalarda olabileceği düşünülen böylesi bir gelişmenin, kurgu değil hayatın ta kendisi olduğu idrak edildiğinde; insanların, toplumların, onun organize olmasıyla vücut bulan devletlerin ve bunlar arasındaki ilişkilerin etkilenmemesi mümkün olabilir miydi?

Gerçekten de Çin'de baş gösterip hızla tüm dünyayı saran Koronavirüs salgını, insana dair her şeye etki etmiş durumda. İnsan sağlığı başta olmak üzere, ekonomiden siyasete, kültürden hayat alışkanlıklarına, insan psikolojisinden tarıma ve teknolojiye kadar hemen her alanda salgının vurucu etkisini hissetmek mümkün. İnsanlar, Çin'deki yemek/mutfak kültürünün ABD'de 100 binden fazla insanın hayatına mâl olabildiği ihtimalini ciddiye aldıkça, derin düşüncelere dalmaktan, ağır kaygılara kapılmaktan kendini alamıyor. Korku ve kaygıların şekillendirdiği yeni sorular birbirini takip ediyor.

"Koronavirüs sonrasında hiçbir şey eskisi gibi olmayacak" söylemi artık klişeleşmiş bir tespit olsa da ve bunu dile getirenlerin kast ettiği değişimler birbirinden farklılık arz etse de, salgın sonrasında hayatın her alanında bir dizi değişimin yaşanması kaçınılmaz görünüyor. Bazı değişimlerin hâlihazırda gerçekleşmiş olması ise bu klişeyi dile getirenlerin bunu hiç tereddüt etmeden tekrar etmesi için yeterli bir dayanak oluşturuyor.

İnsanoğlunun salgının ağır tahribatı neticesinde tecrübe etmekte olduğu değişim farklı açılardan ve seviyelerde incelenebilir. İnsan odaklı bir inceleme yapılabileceği gibi, salgının devletler/milletler nezdindeki sonuçlarına odaklanmak da mümkündür. Yerel bir bakışla belli bir grup insanın ya da coğrafyanın salgından nasıl etkilendiği de tartışılabilir, küresel bir perspektifle makro seviyede analizler de yapılabilir. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın, Koronavirüs salgınının olumlu ya da olumsuz yönde, az ya da çok etki etmediği bir hususun, ekonomik, sosyal ve siyasî alanın bulunabileceği pek muhtemel görünmüyor.

Böylesi bir değişim/etkileşim söz konusu iken, olan biteni anlamak, yaşanan sürecin sebep ve sonuçlarını tahlil etmek, önümüzdeki sürecin hangi yöne evrileceğini öngörebilmek gibi anlamlı ve gerekli bir fikrî çabada bulunmak, TASAV için kaçınılmaz bir sorumluluktu. Bu düşünceden hareketle hazırlanan bu çalışmada, birçok farklı bilim dalına mensup akademisyenin

görüşlerine yer verildi. Ekonomi, uluslararası ilişkiler, güvenlik, yönetim, kültür, felsefe, ilahiyat, tarım, gıda, teknoloji, enerji, çevre ve benzeri birçok farklı alanda salgının tezahürlerini irdeleyen makaleler, Covid-19'un bireysel, ulusal ve uluslararası seviyede ortaya çıkardığı sorulara cevap ve sorunlara çözüm arayan bir entelektüel çabayı ifade etmektedir.

İlerleyen sayfalarda okuyacağınız yazılar, tek başına bir konuya odaklanmış olsa da bir bütün olarak ele alındığında salgının etkilerini holistik bir bakışla anlamlandırmaya fırsat sunar niteliktedir.

Aşağıda görüleceği üzere, bu eserde yer alan çalışmalar dört ana bölüme ayrılmıştır. *İlk bölüm*, salgına dönüşen hastalığın niteliğine ve insan sağlığına odaklanmaktadır. Bu çerçevede, insanda tespit edilen enfeksiyöz hastalıkların çoğunluğunun hayvan kökenli olduğu gerçeğinin altı çizilmekte, veteriner hekimliğin ve "tek sağlık" kavramının önemi vurgulanmaktadır. Ayrıca, salgın sürecinin gıda arz güvenliği ve tarımın insan sağlığı açısından stratejik önemini tekrar gündeme getirmesinden hareketle bu konulara da temas edilmektedir.

İkinci bölüm, salgın sonrasında belki de en çok konuşulan ekonomiye odaklanmakla birlikte, başlı başına büyük bir araştırma konusu olan, ancak aynı zamanda ekonomik faaliyetlerin girdileri arasında yer alan enerji ve teknolojiyi de ihmal etmeyerek daha bütüncül bir yaklaşım sunmaktadır. Bu bakış açısıyla, hem mikro seviyede bireylerin ekonomik durumu hem de makro seviyede ülkelerin ve dünya ekonomisinin izlediği seyir analiz edilebilmektedir.

*Üçüncü bölüm*de, psikolojiden inanç dünyasına kadar insanların hâlet-i ruhiyesinin nasıl etkilendiğine, bunun toplum içinde bireylerin davranışına ve dolayısıyla sosyal ve kültürel hayata nasıl yansıdığına, insanların birebir etkileşim içinde bulunduğu devletle arasındaki ilişki biçiminin bu yeni ruh hâlinden nasıl nasibini aldığına ilişkin tahliller yer almaktadır. Bu çerçevede vatandaş-devlet arasındaki münasebetler, hukuk düzeni ve kamu yönetimi gibi alanlarda gözlenen değişim ve ortaya çıkan ihtiyaçlar irdelenmektedir.

Bireyin, toplumun ve devletlerin etkilendiği bu süreçte, toplumlar ve devletlerarası ilişkilerin etkilenmemesinin mümkün olmadığı gerçeği doğrultusunda raporun *dördüncü bölüm*ü uluslararası ilişkiler boyutuna ayrılmıştır. Zira salgın hastalığın ırk, renk, din, sınır tanımadan tüm dünyayı etkisi altına alması sonrasında bu küresel sorunla ulusal seviyede mücadelenin öne çıkması ister istemez küreselleşmeyi ve uluslararası diplomatik ilişkileri yeni tartışmaların konusu hâline getirmiştir.

Her ne kadar rapor bu şekilde bölümlendirilmişse de, meseleye farklı bir açıdan yaklaşarak "bireysel", "ulusal" ve "küresel" şeklinde üç seviyede bir analiz yapmak da mümkündür. Örneğin, salgınla mücadele kapsamında alınan tedbirler yüzünden durma noktasına gelen ekonomik/ticarî faaliyetler, sadece bireylerin ekonomik durumunu olumsuz etkilemekle kalmayıp ülke ekonomilerini ve dolayısıyla dünya ekonomik görünümünü de etkilemektedir. Benzer şekilde, insanların sağlık durumu temas yoluyla tüm çevresini etkilediği için zincirleme yayılımla tüm ülkenin, sınır ötesi insan ilişkileri sebebiyle de diğer ülkelerdeki insanların sağlığına etki edebilmektedir. Dolayısıyla, salgının etkilerini incelemek için, ekonomi, siyaset, dış politika gibi disiplinleri kriterler olarak kullanmak ne kadar doğal ve makul ise, salgının aslî muhatabı olan insanı, insanların tarihî süreçte organize olmasıyla şekillenen devleti ve devletlerin temel aktörü olan uluslararası arenayı analizin odağına koymak da pekâlâ mümkündür. Yapılan analizler yanında bu alternatif analiz yöntemi, tartışmaya farklı açılardan yaklaşmanın da mümkün olduğunu göstermek için elverişli bir araç olacaktır.

Bireysel Seviye: Salgının Aslî Muhatabı İnsan

Beklenmedik bir anda beklenmedik şekilde gelen böylesi bir şok, ister istemez insanlığın mevcut durumunun ve geleceğinin tartışılmasına yol açıyor. İnsanlar, uzaya gönderilen bir roketin 12 dakika sonra nokta atışı isabetle yeryüzüne geri geldiğini izlediğinde dünyaya hükmedebileceğini düşünüyor olsa da, gözle dahi görülemeyen bir virüs karşısında acziyet içinde olduğunu anladığında sanki iki farklı dünyada birden yaşadığı hissine kapılabiliyor. Yapay zekânın, 5G teknolojisinin, insansız fabrikaların, askersiz orduların konuşulduğu, büyük verinin her geçen gün katlanarak büyüdüğünün söylendiği günümüzde, bir salgın hastalığın birkaç ay gibi insanlık tarihi açısından yok sayılabilecek kadar kısa bir süre zarfında 400 binden fazla kişinin ölümüne yol açması, hiç de hafife alınabilecek bir gelişme değil. Küresel salgın hâline dönüşen ölümcül hastalığın aslî muhatabı olan insan ve onun elinin değdiği her şey, bir dönüm noktasına gelmiş durumda.

İlk başta Çin'de yerel bir sorun olacağı düşünülen bir hastalığın, görülmedik bir hızla yayılıp tüm dünyayı etkisi altına almasının insanlarda şaşkınlığın yanısıra korkuya yol açtı. Özellikle 11 Mart'ta Dünya Sağlık Örgütü'nün yeni Koronavirüs hastalığının küresel salgına (pandemiye) dönüştüğünü ilan etmesiyle birlikte, sinsi bir düşmanın kurbanı olabileceğini ve hiç ummadığı bir şekilde ansızın hayattan kopabileceğini hisseden bütün insan-

larda korkunun seviyesi de artıyordu. Böylesi bir psikolojinin insanoğlunu, tüm boyutlarıyla hayatı gözden geçirmeye yöneltmemesi mümkün değildi.

Sürecin getirdikleriyle beraber insanlar, kelebek etkisi ile başka insanların hayatını etkileyebileceğine inanmaya başladılar. Salgın hastalığın yayılma hızı ve kapsamı, insanların birbirine karşı sorumlu olduğu hissini uyandırdı. Karantinalar, sosyal mesafe kuralları, ulaşım kısıtlamaları, sokağa çıkma yasakları gibi kamu sağlığı için alınan önlemlere riayet edilme oranlarının çok yüksek olması, insanların hiç tanımadıkları insanlarla bile aslında bir ilişki içinde olduğunu, herkesin birbirine etki edebileceğini görmesiyle mümkün oldu.

Bu çerçevede; aile, sosyal çevre, iletişim, iş hayatı, para, sağlık, refah gibi gündelik hayatın ayrılmaz parçaları olan kavramların anlam ve önemi sorgulanmaya başlandı. Örneğin, Koronavirüsün hayvan âleminin doğal yaşam alanına tecavüz eden insanoğlunun çevreyi hunharca tahrip etmesinden ve küresel ısınmaya yol açmış olmasından kaynaklanmış olabileceği düşüncesi, insanları çevre konusunda özeleştiri yapmaya sevk etti. Çevrenin tahribatı ile salgın arasında anlamlı bir ilişki olduğunun altını çizen Kubilay Kavak'ın da işaret ettiği gibi, ekosistemlerin ve bunların kendine özgü biyoçeşitliliğinin korunamamasının bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkma ihtimalini artıran bir etken olduğu artık daha yaygın bir kanaat hâlini aldı. Bu gerçeklerle yüzleşmek durumunda kalan insanların çevreye karşı işledikleri suçların daha iyi farkına varması, çevre duyarlılığının artabileceğine işaret eden bir gelişme oldu. Salgın sonrası dönemde, iklim değişikliğini ve çevrenin insan sağlığı için taşıdığı kritik önemi ciddiye almayanların sayısı azalmaya mahkûm.

Ayrıca, çevrenin tahrip edilmesinde, hayatın rutini hâline gelen tüketim çılgınlığının büyük payı olduğu da salgın sürecinde daha iyi anlaşıldı. Aşırı tüketimin sürekli üretimi gerekli kıldığı, yoğun sanayi üretiminin de büyük miktarda enerji harcanmasına ve doğal kaynakların sömürülmesine yol açtığı hususunda farkındalık arttı. Hidrokarbon kullanımı sonucunda artan sera gazı oranının küresel ısınmaya sebep olması bir yana, Fatih Turan Yaman'ın da belirttiği gibi, hava kirliliğinden dolayı gündüz mavi gökyüzünü, gece yıldızları şimdiye dek görmemiş olan Yeni Delhi'nin ancak salgın sonrası bu şansa sahip olması, hazin olduğu kadar öğretici bir örnektir.

Çevre ile sağlık arasındaki ilişki söz konusu olduğunda, tarımın ve gıda arzının önemi de hiç şüphesiz daha çok dikkat çekti. Uluslararası ticaretin aksamasıyla bazı gıda maddelerinin ithalatı yapılamaz hâle gelince, tarımsal üretim kapasitesi, gıda arzının sürdürülebilirliği, gıdaya erişimin herkes

için mümkün olup olmadığı gibi konular gündeme geldi. Bu çerçevede; Hakan Yıldırım'ın ifadeleriyle, halk sağlığını korumada önemli işlevi olan ilaç ve aşılarda kullanılan tıbbî bitkilerin tarımına olan ilgide bir artış yaşandı. Orhan Gündüz'ün belirttiği gibi, salgının ne kadar süreceği konusundaki belirsizlikten dolayı insanlar gıda tedariki ve stoklama ihtiyacı hissetti ve marketlere ve diğer gıda tedarik işletmeleri veya yerel pazarlara akın etti. Seda Oğur, Şükrü Hayta ve Hülya Durmaz Bekmezci'nin hijyen kurallarına uyulmadığı takdirde gıda yoluyla da hastalığın bulaşması riski olduğunu hatırlatmak suretiyle vurguladığı üzere gıda güvenliğinin hijyenle sıkı bir ilişkisi olduğu da bu süreçte daha iyi anlaşıldı. İnsanların hastalıktan korunmak için sağlıklı beslenme, organik ürünler ve bağışıklık sisteminin güçlendirilmesi gibi hususlardaki hassasiyetinin arttığı görüldü. "Kırsal yaşam" salgın sonrası dönemin popüler kavramlarından biri oldu ve insanlar şehir hayatının sağlık üzerindeki olumsuz etkilerini irdelemeye başladı.

Sorgulamalar, yeni düşünceler ve bilinmeyen bazı gerçeklerin farkına varma süreçleri, insanların dinî inanışlarına dahi yansıdı. Hilmi Demir'in de işaret ettiği üzere, insanlar Covid-19 salgını gibi büyük bir krizle karşılaşınca öncelikle şu iki şeyi hatırladı: Tanrı ve devlet. Gerçekten de insanlara fani dünyaya pamuk ipliğiyle bağlı oldukları gerçeğini sarsıcı bir şekilde hatırlatan Koronavirüs salgını, insanları bir kurtarıcı aramaya sevk etti. Bu görev için en uygun iki aday Tanrı ve devlet idi ve insanlar krizin çözümü için bu ikisine ümit bağladı.

ABD'de yapılan bir araştırmanın 30 Nisan'da açıklanan sonuçlarına göre, Amerikan halkının yüzde 24'ü Koronavirüs salgını sebebiyle dinî inancının "daha kuvvetli" hâle geldiğini söylüyor. Evanjeliklerin yüzde 42'si, kiliseye her hafta gittiğini söyleyenlerin ise neredeyse yüzde 50'si inancının kuvvetlendiğini belirtiyor. Bu sonuçlarda, insanların yaşadığı çaresizlikten kurtuluşu ilahî bir güçten beklemesinin önemli payı olsa gerek. Ancak, Hanefî İslam anlayışında gördüğümüzün tersine; akıl, bilim ve rasyonaliteden uzak bir kült etrafında şekillenen dinî akımların salgın sürecine nasıl yaklaştığına bakıldığında, bu tür inanışların salgınla mücadelede çare olamayacağı anlaşılıyor. Örneğin, ABD'li meşhur bir din adamının tv programı esnasında "*ben dua ederken televizyonlarınıza dokunursanız virüsten kurtulursunuz*" şeklindeki ve ilâhî emre açıkça aykırı hezeyanları, şüphesiz bilim ve aklın imkânlarından yararlanan devlet mekanizmasının daha iyi bir kurtarıcı olabileceğini gösteriyor.

İnsanlık, bin yıllardır katlanarak büyüyen bilimsel müktesebatı sayesinde doğanın birçok gizemini çözmüş durumda. Artık kimse "dünya güneş etrafında dönüyor" diyen Galilei'nin akıbetini yaşamıyor. Tam aksine, günü-

müzde marjinal kalan kesim, rasyonaliteden uzak olup bilimsel yöntemleri benimsemeyenler. Tıp biliminin kat ettiği mesafe öyle büyük ki, artık hangi virüsün/bakterinin insan vücuduna nasıl etki ettiği ve bu etkinin nasıl giderileceği gibi sorulara kesin ve net cevaplar sunulabiliyor. Örneğin, Orta Çağ'dan 1970'lere kadar birçok salgına sebep olup sayısız insanı hayattan koparan çiçek hastalığının 1980'den beri görülmemiş olması, aşısının bulunup tüm dünyada uygulanması seferberliğinin bir sonucuydu. Koronavirüs salgını sonrasında hastalığın tedavisini sağlayacak aşının/ilacın bulunmasını bekleyen herkesin yüzünü döndüğü ilk adresin tıp bilimi olması kesinlikle bir tesadüf değil.

Salgını durdurmanın tek yolunun Koronavirüsü alt edecek bir aşının bulunması olduğu kanaatinin herkesçe kabul edilmesi, bilime olan inancı pekiştirdi. "Hayatta en hakikî mürşit ilimdir" veciz sözünün kıymeti daha iyi anlaşıldı. İnsanlar, akılcılık ve bilimselliğin insanlığın korkudan uzak ve refah içinde devamı için elimizde bulunan en büyük rehber olduğuna daha kuvvetli bir inanç duymaya başladı. Dolayısıyla, bir zamanlar moda olan "aşı karşıtlığı" furyasının "Covid-19 aşısı ne zaman çıkacak" bekleyişi karşısında sessizliğe gömülmesi mukadder görülüyor.

İnsanların bilimden yeni imkânlar, yeni çareler beklediği bir dönemde, maske gibi sudan ucuz bir tıbbî malzemeye dahi muhtaç kalınabilmesi de insanların hafızasında derin izler bıraktı. Soludukları havada bulunması muhtemel virüsün hayatlarına mâl olacağını bilen insanların maske bulmak için çırpınması dramatik bir görüntüydü. Salgın korkusu yaşayan insanlar, lüks evlerinde oturup pahalı arabalarıyla gittikleri avm'lerde yaşadıkları eğlence ve alışveriş çılgınlıklarını özlemle anarken, basit bir maskenin ölümle kalım arasındaki çizgiyi çizebileceğini düşününce hayatın ne büyük tezatlarla dolu olduğunu idrak ettiler. Bu düşüncelerin yarattığı ufuk aydınlanması, insanların kurtarıcı olarak gördüğü devlete bakışına da tesir etti.

Olağanüstü bir dönemden geçilmiyor olsaydı, insanların neredeyse hiçbiri tarafından kabul edilmeyecek uzun süreli sokağa çıkma yasakları, birçok ülkede kendi sağlığının derdine düşen insanların hükümetlere baskı yapması ile hayata geçirildi. Normal şartlarda mümkün olduğunca çok özgürlük isteyen, devletin bireylere müdahalesini gayrimeşru addeden insanlar, belki de hayatlarında ilk kez devletten hürriyetleri kısıtlamasını bekledi. Vatandaşlar, insan hayatı tehdit altındayken devletin özel hayata dair sınırlamalar getirmesine sessizce rıza göstermekle kalmadı, devletin otoritesine ve yaptırım gücüne sığınmaktan başka bir çıkar yol bulamadı. Devletin

zorunlu tuttuğu kısıtlamalara riayet edilmesi ve tedbirlerin uygulanması durumunda hastalığın bulaşma hızının ve etkisinin düştüğünü gören insanlar, devletin müdahalelerinin gerekli ve yerinde olduğuna yönelik güçlü bir kanaate ulaştı. Bu durum, devlet otoritesinin, en azından böylesi bir krizle mücadele edildiği dönemler için, artmasını sağlayan bir etken oldu.

Vatandaş-devlet arasındaki özgürlük-güvenlik ikileminde vatandaşlar daha fazla güvenlik için özgürlüklerinden feragat etmeye hazır olduğunu gösterdi. Salgın hastalıkların insan güvenliği için büyük bir tehdit oluşturduğuna kanaat getiren insanlar, silahlanma ve savunma için yüz milyarlarca dolar harcayan devletlerin, salgın hastalıklar söz konusu olduğunda vatandaşlarına en temel haklardan biri olan sağlığa erişimde yeterince hizmet sunamamasını haklı bir öfkeyle karşıladı. Birçok AB ülkesinde, solunum cihazı bulamayan, hatta hastanede yatak kalmadığı için koridorlara yatırılan hastaların görüntüsü, evlere tıkılan insanlara hem aynı kaderi yaşayabilecekleri ihtimalini hatırlattı hem de hükümetlerin önceliklerinin insan olması gerektiğini düşündürdü. Birçok kişi, muktedir sandıkları devletin bir virüs karşısında çare üretemeyecek kadar aciz olduğu gerçeği ile karşılaşmanın hayal kırıklığını yaşadı.

Netice itibarıyla, insanlar devletin güvenlik, huzur ve refah için kritik önemi haiz bir otorite olduğunu hatırladılar ve kendilerini devletin koruyucu ve kollayıcı kollarına bırakma ihtiyacı hissettiler. Devletlerin yönetim mekanizmasında bulunan siyasî elitler ise bu süreçte, kriz anında vatandaşlarının önceliklerinin, beklentilerinin ve taleplerinin ne olduğunu hiç olmadığı kadar yakından görmüş oldular. Devletin rolü, görevi ve sorumluluklarının ne olduğu, vatandaşlar tarafından olduğu kadar siyasî liderler tarafından da tartışıldı. Bu çerçevede; siyasî yapılanma, kamu yönetimi, hukuk düzeni, devletin sunduğu hizmetlerin niteliği ve niceliği ile devlet-vatandaş ilişkilerinin nasıl şekilleneceği gibi konular, devletlerin salgından hangi dersler çıkaracağını belirleyecek kıstasları ortaya koydu. Salgın sebebiyle yaşanan travmanın iyi tahlil edilerek insanlara istikrarlı, öngörülebilir, müreffeh bir gelecek sunabilmenin, devletin temel işlevi olduğuna artık itiraz edebilecek kimse kalmadı.

Ulusal Seviye: Devletin Artan Gücü ve Sorumluluğu

Covid-19 hastalığının kısa sürede tüm dünyayı tehdit eden bir küresel krize dönüşmesiyle "sorunun küresel ancak çözümünün ulusal" olduğu, bu çerçevede devletin öneminin arttığı sıkça dile getirildi. Devletlerin vatan-

daşlarını koruma güdüsünün zirve yaptığı; sınırların kapatılması ve zorunlu tecrit gibi uygulamaların devletleri yeni dönemde daha korumacı, dışa kapılı ve otoriter bir görünüme büründüreceği öne çıkan iddialar arasındaydı. Örneğin Stephen Walt, "daha az açık, daha az müreffeh ve daha az hür" bir dünyanın yaklaştığını öne sürdü. Hanefi Macit'in de aralarında bulunduğu bir kesim ise, otoriterleşme iddialarının güçlü delillerle savunulamayacağını, krizin ortaya çıkışı ve yayılma süreci dikkate alındığında devletlerin içine kapanma olanaklarının pek mümkün görünmediğini savundu.

Devletlerin krizin yönetimi ve salgınla mücadelede başat aktör olarak sivrilmesinin, devletlere otoriterleşme fırsatı verdiği iddialarının ne derece doğru olduğu zamanla ortaya çıkacaktır. Ancak, şu aşamada, uluslararası örgütlerin kendilerinden beklenen performansı sergilemeyişinin de etkisiyle, ulus-devletlerden beklentinin arttığını, devletlerin de kriz sürecinde kendi rolünü ve gücünü artıracak adımları atarken ciddi itirazlarla karşılaşmadığını söylemek mümkündür. Vatandaşlarının güvenliğini koruma noktasında aslî sorumluluğun hükümetlerde olduğu ve her devletin kendi kendine yetmesinin kaçınılmaz olduğu düşüncesi, salgın yüzünden yaşanan tüm sorunların çözümü için hükümetlerin aktif bir kriz yönetimi uygulaması gerektiği fikrini besledi.

Gerçekten de bir tarafta vatandaşlar güvenlikleri için bazı özgürlüklerden feragat ederken, diğer taraftan devletler de krizle mücadelenin ancak kendi kontrollerinin pekişmesi sayesinde başarıyla sonuçlanabileceği düşüncesiyle denetleme ve düzenleme konusundaki yetkilerini genişletti. Örneğin, maske kullanmanın bir zaruret olduğu bilim insanları tarafından ortaya konulunca, maskelerde hangi tür kumaşın kullanılacağı, dikişinin nasıl yapılacağı, nerelerde hangi fiyattan satılacağı, bir kişinin bir seferinde en çok kaç tane alabileceği, maske stoklayanların nasıl cezalandırılacağı gibi normal şartlarda "piyasa ekonomisi" gerekçesiyle müdâhil olunmayacak alanlarda devletin yeni düzenleme ve denetleme mekanizmaları ihdas etmesine kimse itirazda bulunmadı. Bilakis, vatandaşlar böylesi bir düzenlemeyi yapabilecek yegâne otorite olan devleti, bu adımları atması için devleti göreve çağırdı. Bu noktada, Savaş Çevik'in "tıbbî ürün açığı ve sağlık hizmetlerinin yetersizliği gibi sağlık sisteminden kaynaklanan sorunlar ve salgından korunmanın ekonomik ve sosyal hayata dair yansımaları, piyasa sisteminin krizlere cevap vermede yetersizliklerini ve devlet müdahalesinin gerekliliğini oldukça çarpıcı bir şekilde ortaya koymuştur" şeklindeki tespitine katılmamak mümkün değildir.

Devleti müdahalede bulunmaya zorlayan konular elbette sağlık ya da ekonomi ile sınırlı kalmadı. Salgının ortaya çıkardığı olağanüstü durum, iş ve ticaret ilişkileri, sözleşmelerin ifası ve borçların ödenmesi gibi hukukî hususlarda da yeni düzenleme ihtiyacı ortaya çıktı. Mehmet Altunkaya'nın da belirttiği üzere, kişilerin serbest iradesiyle oluşturulan, dolayısıyla özel hukuk alanına giren sözleşmelerde borçlunun salgın sebebiyle edimi yerine getirememesi gibi hallerde sorumluluğunun ne olacağı gibi hukukî tartışmalar gündeme geldi. "Mücbir sebep" kavramı çerçevesinde ortaya çıkan ihtiyaç paralelinde mevcut düzenlemelerdeki boşlukları gidermek isteyen yasama organı, salgının olumsuz sonuçlarını azaltıcı veya ortadan kaldırıcı nitelikte bazı yasal düzenlemeler yapmak zorunda kaldı. Sözleşmeler ve borç ilişkilerini düzenleyen bu müdahaleler, ekonomik faaliyetlerin devamını da destekledi.

Koronavirüs salgınının ortaya çıkardığı sosyo-ekonomik krizin dünya savaşları ile ortaya çıkan yıkım ile mukayese ediliyor olmasından da anlaşılacağı üzere, içinden geçmekte olduğumuz kriz dönemi, daha etkin ve güçlü bir mekanizmanın varlığını gerekli kıldı. Bu ihtiyacı karşılayacak tek aktörün ise devlet olduğu yönünde yaygın bir kanaat ortaya çıktı. Ne de olsa, salgın gibi sosyal, ekonomik ve kültürel hayatı donma/durma noktasına getiren olağanüstü bir gelişme karşısında acil durumu yönetebilecek, kamusal malları tedarik edebilecek, kanun/kural koyma yetkisini haiz olmakla birlikte denetleme ve yaptırım erkini de elinde bulunduran tek güç, devlettir. Hâliyle, devlete özgü bu hasletler, krizle mücadelede devletin bir adım öne çıkmasının temel dayanakları oldu. Bu kapsamda, salgın sürecinde bazı ülkelerin diğerlerine göre görece daha başarılı olması, bazılarının sistemi kilitleyecek derecede sıkıntılar yaşaması sebebiyle, devletin otoritesi ve kapasitesi hakkında tartışmalar yaşandı.

Kural koyma ve yaptırım gücü ile ilgili olan otoritenin yanı sıra, bu otorite marifetiyle sunulacak hizmetlerin planlanması, hayata geçirilmesi, kapsamı ve etkisi gibi değişkenlerle ölçülebilen kapasitenin, devletlerin krizlerle mücadeledeki başarı seviyesini belirlediği salgın sürecinde daha iyi anlaşıldı. Çin'in kısa sürede uyguladığı katı sınırlandırmalara halkın harfiyen riayet etmesi otorite göstergesiyken, hastalarının tedavisi için on günde koca bir hastanenin kurulması kapasitenin göstergesi oldu. İtalya'da salgının ilk günlerinde "sokağa çıkmayın" dendiğinde bunun ciddiye almaması sebebiyle salgının bir anda ülkeyi sarması otorite eksikliğinin, İran'da devletin sağlık hizmeti sunmaktaki acziyeti de kapasite eksikliğinin örnekleri idi. Ahmet Selim Yurdakul'un da vurguladığı gibi, Türkiye'nin salgınla mücadelede en başarılı ülkelerin başında gelmesi ise Türkiye'nin sağlık alt-

yapısının, insan gücünün ve sisteminin güçlülüğünden, yani bu alandaki kapasitesinin ileri seviyede olmasından kaynaklandı.

Altını çizmek gerekir ki salgınla mücadele kapsamında çeşitli tedbirleri uygulamaya sokarak devletin sosyo-ekonomik hayata müdahalelerini artırması, Çin ya da Rusya gibi otoriter bir ülke ile Avrupa Birliği üyesi liberal bir ülke açısından aynı anlamı ifade etmemektedir. Bu noktada, Turgay Uzun'un belirttiği üzere, Çin gibi otoriter rejimlerde zorlayıcı ve sınırlayıcı önlemlerin halk tarafından olağan karşılanmasına karşın, liberal sistemlerde bu önlemleri uzun süre sürdürmenin birçok alanda sıkıntılı durumlar ortaya koyacağını söylemek mümkündür. Yine de salgının yarattığı küresel tehdidin şiddeti, devletlerin hükümet sistemi, demokratikleşme seviyesi ya da ekonomik gücüne bakmadan her devleti acil önlemler almaya zorladı.

Devletlerin kamu sağlığını temin etmek için acilen atması gereken adımların siyasetçiler ve bilim kurulları gibi uzmanlığına başvurulan dar bir ekiple belirlendiği ve karar alma sürecinde demokratik sivil katılıma pek de fırsat tanınmadığı görüldü. Bu durumun üniter ve merkeziyetçi pek çok ülkede demokrasi-otoriterlik tartışmalarını canlandırdığını belirten Uğur Ömürgönülşen, "salgın karşısında hızlı karar alma ihtiyacı doğal olarak karar alma sürecinin merkezileşmesine yol açtığını" söylemekte, ayrıca "parlamento, bakanlar kurulu, yerel yönetim meclisleri gibi müzakerenin ağır bastığı yapılar yerine devlet başkanı, vali ve belediye başkanı gibi tekil makamların öne çıktığı" tespitinde bulunmakta ve "bilim kurulu" gibi yönetişim yöntemlerin karar alma sisteminin merkezîleşmesi karşısında dengeleyici bir unsur olabileceğini ifade etmektedir.

Salgınla mücadele kapsamında ulusal çapta koordinasyon ve mobilizasyonun gerekliliği karşısında, bunu sağlıklı bir şekilde icra edebilen yönetim şeklinin ne olacağı da gündeme gelmiştir. ABD'nin federal yönetiminin ulusal çapta eyaletler arası koordinasyonu sağlamakta zafiyet sergilemesine karşın, merkezî sistemle yönetilen ülkelerin kriz yönetiminde daha başarılı olması devletlerin siyasî yapısının ve hükümet sistemlerinin önemini hatırlatmıştır. Örneğin Hindistan'da, "Covid-19 ile mücadelede sorumluluk merkezî yönetimde mi yoksa eyaletlerde midir?" sorusu etrafında ciddi tartışmalar yaşandığı gözlenmiştir. Yine Ömürgönülşen'in de belirttiği üzere, federal devletlerde federal yönetim ile federe yönetimler, üniter devletlerde merkezî yönetim ile yerel yönetimler arasında rekabet ve çatışmalar ortaya çıkmıştır. Neticede, merkezî yönetimin ve üniter yapının görece daha etkin ve başarılı olduğu dikkat çekmiştir.

Ulusal hükümetlerin aldığı önlemlerin niteliği ve etkisini belirleyen bir diğer önemli etkenin ülkenin ekonomik durumu olduğu da bir gerçektir. Gelişmiş ekonomiler için yüzlerce milyar dolarlık paketleri hayata geçirmek mümkünse de gelişmekte olan ülkelerin yapabilecekleri ciddi sınırlamalara tâbi olmuştur. Hiçbir ülkenin ABD gibi 3 trilyon dolarlık bir ekonomik paket hazırlayabilecek kapasitede olmadığı dikkate alınırsa, devletlerin önümüzdeki dönemlerde, benzer krizlerle mücadelede etkin olabilmek için daha güçlü bir kamu kaynağını bu tür durumlar için hazırda tutmak gibi bir hedefinin olacağını öngörmek de mümkündür.

Devletler, kamu sağlığını korumak amacıyla devreye soktuğu sosyal mesafe kısıtlamaları kapsamında vatandaşlarını evde kalmaya zorlamak, ulaşımı kısıtlamak, evden/esnek çalışma uygulamalarını başlatmak, okulları kapatmak, zorunlu karantinaya tabi tutmak, sokağa çıkmayı yasaklanmak gibi uygulamalarla hastalığın yayılımını en aza indirmiştir. Ne var ki bu tür uygulamaların yan etkisi olan ekonomik yavaşlama kısa sürede hissedilen ciddi boyutlara ulaşmıştır. Murat Çetinkaya, salgınla birlikte uygulamaya konulan tedbirlerin tedarik ve tüketim zincirinde aksaklıkların ortaya çıkmasına, ekonomilerin üretim kapasitelerinin düşmesine, bazı sektörlerde üretimin tamamen durmasına neden olduğunu, dolayısıyla sağlık krizinin bir ekonomik krize dönüştüğünü belirtmektedir. Nitekim, ülke ekonomilerinin hem arz hem de talep daralması sebebiyle dramatik bir küçülme yaşayacağına kesin gözüyle bakılmaktadır. Celal Taşdoğan, "sosyal mesafe tedbirlerinin 1,5 ay sürmesi durumunda ülkelerin GSYH seviyesinde ortalama %2,5, 3 ay sürmesi durumunda %6,2 ve 4,5 ay sürmesi durumunda %10,4'lük bir kaybın ortaya çıkacağının tahmin edildiği bilgisini vermektedir. Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Ticaret Örgütü gibi kuruluşların ülke ekonomileri ve küresel görünüm hakkındaki öngörüleri de buna paralel gitmektedir. Kutluk Kağan Sümer'in de belirttiği üzere, dünya ekonomisinde II. Dünya Savaşı sonrası dönemin en ciddi sorunuyla karşı karşıya olunduğu konusunda neredeyse bir fikir birliği vardır.

Ekonomideki olumsuz yansımaları göğüslemek zorunda kalan hükümetler, bu sefer de ekonomik faaliyetleri canlandırmak için ilave tedbirlere ihtiyaç duymuş; özellikle durma noktasına gelen üretim faaliyetlerin sürdürülmesi ve arz-talep dengesinin sağlanabilmesi için ekonomi yönetiminde daha aktif olma ihtiyacı hissetmişlerdir. Düşük gelirli vatandaşlar için nakdî yardımların yapılması, vergi ödemelerinin ertelenmesi, düşük faiz oranları ve ödemesiz dönemi de olan uzun vadeli kredilerin tahsis edilmesi gibi ekonomi odaklı tedbirler bu süreçte devletin salgınla mücadelesinde önemli araçlar olmuştur. Ülkelerin makroekonomik durumu, yerli üretim

kapasitesi, sanayisinin kendine yeterlik oranı, ulaşım ve iletişim altyapısı gibi hususlar, salgının yarattığı ekonomik daralmanın boyutunu belirleyen faktörler arasında yer almıştır.

Kamu sağlığı ve sosyoekonomik alanın birbirini doğrudan etkilediği gerçeği dikkate alındığında, salgınla mücadele sürecinin başarıyla yönetilmesinin hükümetler açısından zor bir sınav olduğu ortadadır. Hatta hükümetlerin sağlığın korunması için getirilen sosyal kısıtlamalar ile ekonominin yavaşlaması arasında bir ikilem yaşadığı gözlendi. Örneğin ABD Başkanı Trump, salgın sürecinin başlarında ekonominin olumsuz etkilenmemesi için salgının tahribat gücünü halkından gizlemekle birlikte, sosyal ve ekonomik hareketliliği kısıtlamaktan imtina etti. Kısa bir süre sonra hızla artan ölüm oranları karşısında toplumsal baskının sertleşmesiyle ABD yönetimi de ekonominin yavaşlaması pahasına önlemleri sıkılaştırmaktan başka çare bulamadı.

Kamu sağlığı ile ülke ekonomisi arasında optimum dengeyi sağlamak gibi zorlu bir görevle karşı karşıya kalan hükümetler, doğal olarak ekonomik daralmanın sosyal yansımalarıyla da mücadele etmek durumunda kaldı. Bu bakımdan devletler için belki de en önemli sorun, işsizliğin aniden artması oldu. İşsizlik oranlarının yükselmesi karşısında hükümetler, işsizlere mali yardımda bulunmak ve işsizlik sigortası gibi ek külfetlere katlanmak zorunda kaldı. Bu durum, sosyal devlet anlayışının güçlendirirken neo-liberal politikaları örseleyen bir siyasî etkiye de yol açtı.

Salgın süreci, kriz anlarında devletin ekonominin yönetimindeki rolünü hem mali politikalar hem de para politikaları ile artırabileceğinin en güzel örneğini sundu. Bu zorluğun nasıl aşılabileceği, hükümetlerin tüm politika alanlarında en etkili tedbirleri eşzamanlı ve birbirine olumsuz etkisini en aza indirecek şekilde nasıl hayata geçireceği, devletin rolü ve sorumluluğu çerçevesinde cevaplanması kolay olmayan sorular oldu.

Sosyal etkileşimin kısıtlandığı bu dönemde, dijitalleşmenin de önemi daha iyi kavrandı. Dijitalleşme çağı olarak tarif edilen ve bir süredir içinde yaşadığımız dönem, uygulamaya konulan yeni teknolojilerle farklı bir evreye girdi. Devletin birçok kamu hizmetini dijital platformlar üzerinden yerine getirmesi, kamu yönetimi açısından bazı ilkleri ve yenilikleri de gündeme getirdi. Bu süreçte siber güvenlik, hem bireyler hem de devletler açısından daha çok ilgilenilmesi gereken bir alan olarak öne çıktı. Ülkelerin siber hâkimiyet alanlarını "dijital vatan" olarak nitelendiren Oğuz Yılmaz'ın ifadeleriyle "siber güvenliğin dijital vatan için olmazsa olmaz bir nitelik arz ettiği" yaygın bir kanaat hâlini aldı. Devletler kritik önemi salgınla teyit edilen bu alandaki müktesebatını gözden geçirme, bu alana daha çok yatırım yapma

gibi dersler çıkardı. Ayrıca, yapay zekânın salgının teşhisinde ve takibinde etkin bir şekilde kullanıldığına işaret eden Tuncay Yiğit'in de belirttiği gibi, gelişen bilişim teknolojilerinin sağlık alanında ümit vadetmesi, dijital dönüşüm ve bu alandaki ar-ge faaliyetlerinin önemini artırdı.

Sosyal mesafenin artması sebebiyle dijitalleşme ekonomik faaliyetlerde de daha büyük bir ihtiyaç hâline geldi. Banknotlara ve madenî paralara temas etmenin hastalığın bulaşma riskini artırabileceği endişesi, harcamaların daha büyük oranda dijital yöntemlerle yapılmasını teşvik etti. Salgının ekonomi ve finans alanındaki yansımalarını inceleyen Mehmet Günal'ın da belirttiği gibi, merkez bankalarının dijital dönüşüme uygun yeni politika ve araçları geliştirmesi bir ihtiyaç hâlini almıştır. Bu çerçevede dijital para birimlerinin kullanılmasına ilişkin tartışmaları irdeleyen Günal, "ulus devletlerin söz sahibi olacağı, ulusal merkez bankalarının kendi dijital paralarını çıkardığı, şimdiki gibi beş ülkenin değil G20 ülkelerinin paralarından oluşan ve ağırlıkları da objektif kriterlere göre adil bir şekilde belirlenen, gösterge niteliğinde bir Dünya Çekme Hakları (WDR) oluşturulmalıdır" sonucuna varmaktadır.

Netice itibarıyla; bu zorlu sürecin aşılmasında "güçlü ve etkin devlet" anlayışının benimsenmesinin büyük katkısı olacağını söylemek yanlış olmayacaktır. Okan Taşar'ın devlet-ekonomi ilişkilerinde doğrudan devlet müdahalelerinin yol açabileceği sorunlara dikkat çekerek "müdahaleci devlet" anlayışından ziyade "düzenleyici devlet" anlayışına ağırlık ve öncelik verilmesi gerektiği fikri bu çerçevede ikna edici görünmektedir. Gerçekten de salgın sürecinden kazanılan tecrübe, devletin düzenleyici gücünün travmatik bir dönemde hayatî derecede önem arz ettiğini açıkça ortaya koymuştur.

Devletin düzenleyici ve denetleyici işlevi, bireyler arasındaki sosyal ilişkiden vatandaş-devlet arasındaki ilişkiye, ekonomik faaliyetlerden eğitime, enerji tüketiminden çevrenin korunmasına, tarım üretiminden teknoloji yatırımlarına kadar hemen her alanda beklenir ve istenir hâle gelmiştir. Bu durum karşısında devletlerin daha iyi organize olarak kriz durumlarında daha iyi performans sergilemek gibi bir yükümlülüğe sahip olduğunu gören siyasî karar alıcılar, vatandaşlarının huzur, refah ve güvenlik ihtiyaçlarını koruyamadıklarında büyük bir kaos yaşayabileceklerini de bu salgın tecrübesiyle bir kez daha görmüşlerdir. Bundan ders çıkaran siyaset mekanizması, ekonomik refahın ölçüsünün tek başına GSYH olmayıp sağlık, çevre ve eğitim şartlarının da en az onun kadar önemli olduğunu, kısacası "insanî gelişmişlik" kavramının önemini idrak etmiş olsa gerektir. Benzer şekilde, güvenliğin sadece asker sayısı, tank, uçak envanteri ya da güven-

liğe yapılan harcama ile değil "insanî güvenlik" ile kast edildiği üzere insan odaklı bir güvenlik anlayışı ile temin edileceğine daha fazla ikna olunmuştur.

Küresel Seviye: Küreselleşme ve İnsan Odaklı Güvenlik

Covid-19 salgını ile ortaya çıkan krizin ülke ayırt etmeksizin küresel çapta hissedilmesi, salgının ardından sınır-aşan insan ve mal hareketliliğinin ciddi şekilde sınırlandırılması, salgının başlangıç noktası olan ülke ile en büyük tahribata sebep olduğu ülkenin dünyanın en büyük iki ekonomik gücü olması, bu iki ülkenin salgın yüzünden yeni tartışmalara girmesi gibi sebepler varken uluslararası ilişkiler alanının salgının etkilerinden uzak kalması mümkün olamazdı.

Nitekim salgın, küresel ekonomi ve küresel siyasî sistem üzerinde önemli tartışmalara yol açtı. Küresel salgınla mücadelenin büyük ölçüde ulusal hükümetlerce alınan tedbirlerle yürütülmüş olması, Dünya Sağlık Örgütü başta olmak üzere birçok uluslararası örgütün tartışma konusu hâline gelmesi, ulus-üstü yapılanmanın en başarılı örneği olan Avrupa Birliği'ni meydana getiren ülkeler arasında dayanışma değil çekişme yaşanması gibi hususları gerekçe gösterip "ulus-devletin yükselişi" veya "küreselleşmenin sonu" gibi söylemler sıkça dile getirildi. Tuğrul Korkmaz'ın da belirttiği üzere küreselleşme ve ulus-devleti karşı karşıya getiren farklı ideolojik bakışları yansıtan karşıt senaryolar üzerinde tartışmalar yaşandı.

Teknolojinin verdiği ulaşım ve iletişim imkânların yanı sıra, neo-liberal politikalarla desteklenen küreselleşmenin ulusal sınırları ve hükümetleri işlevsiz kıldığı, devletlerin piyasaya müdahale etmemesi gerektiği, ulus-devletlerin miadını doldurduğu ve dünyanın bir "küresel köy" hâline geleceği gibi söylemlerin inandırıcılığı bu süreçte yara aldı. Dolayısıyla da "ulus-üstü ve çok-uluslu yapılar acaba ulus-devletin salgınla mücadeledeki daha etkili rolü karşısında söz konusu popülerliklerini yitirecekler midir?" sorusu akılları meşgul eder oldu.

Düne kadar küreselleşmeyi "kaçınılmaz son" olarak görenler dahi, artık küreselleşmenin sonuna gelindiğini ifade eder duruma geldi. Ancak, son 30-40 yılda küreselleşmenin kök saldığı gerçeğine bakıldığında, "küreselleşmenin bittiği" gibi söylemlerin abartılı olduğunu söylemek gerekmektedir. Hatta, Covid-19'un Çin'den başlayıp tüm dünyayı sarmasına bakarak, "sorunların dahi küreselleştiğini" söylemek mümkündür. Küreselleşmenin şimdiye dek hararetli savunucularından olan *The Economist* dergisinin ka-

pağına "Hoşça kal küreselleşme" manşeti atması küreselleşmenin sonunu ilan etmek isteyenleri heyecanlandırmaya yetse de işin aslı o kadar basit değildir.

Salgın sebebiyle küresel insan hareketliliğinin, uluslararası uçuşların ve turizmin durma noktasına geldiği tartışmasız bir vakadır. Dünya ticaretinin 2020 yılında iyimser bir senaryoda %13, salgının yarattığı durgunluğun daha uzun sürmesi durumunda ise %32 azalacağı öngörüsü de son ayların verileri paralelinde gayet makul görünmektedir. Benzer şekilde, Ahmet Çanga'nın verdiği bilgilere göre, uluslararası seyahat kısıtlamaları sebebiyle turizmin ağır yara alacağı, turist sayısının %20-%30 oranında azalırken turizm gelirlerinin 300 ilâ 450 milyar ABD Doları arasında bir düşüşle karşılaşacağı tahmin edilmektedir. Peki, bu veriler kalıcı olacak bir dönüşümün göstergesi midir, yoksa kriz sebebiyle yaşanan geçici bir durum mudur? "Ulus-devletler küreselleşmeye galebe çaldı" denirken, yüzden fazla devletin küresel ekonomik düzenin başat aktörlerinden biri olan IMF'den kredi almak için sıraya girmesini nasıl okumak gerekir?

Yalçın Sarıkaya, "küreselleşme ile birlikte devletlerin genel nitelikleri yanında devletlere ait sınırların da anlam ve mahiyetini değiştirdiği, bu değişimin hızla ve artarak süreceği, nihayetinde klasik devlet sınırlarının anlamını yitirdiği hatta bunun mukadder olduğu" iddialarını hatırlatıp şu önemli tespiti yapmaktadır: "Bugün, Berlin duvarının yıkıldığı 1989'daki rakamla kıyaslandığında sınırlarına duvar ve yüksek güvenlikli çit gibi önlemler almış devletlerin sayısının üç kattan fazla arttığı, neredeyse her üç devletten birinin bu tedbirleri almakta olduğu ve bu eğilimin de arttığı belirtilebilir. Zira 1989 yılında sadece 16 devlette bu gibi sınır çitleri varken bugün sayı 70'i geçmiştir… Küreselleşme çağında anahtar kavram olarak öne çıkan kelime 'köprü' iken bugünün dünyasında 'duvarlar' konuşulmaktadır."

Gerçekten de küreselleşme söyleminin revaçta olduğu zamanlarda bile ulus-devletin ve ona özgü ulusal sınırların gündemden düşmediği, ulus-devletin eriyip gitmediği, sınırların kalkmadığı, dolayısıyla küreselleşme fenomeni ile yaşanacağı iddia edilen köklü dönüşümün aslında tam olarak yaşanmadığı salgınla birlikte daha net görünür oldu. Ne de olsa, küreselleşme sürecinin ulus-devleti bitirme iddiasının gerçekleşmediğini belirten Ayten Çalış'ın ifadeleriyle "ulus, ulus-devlet, millet ve milliyetçilik gibi kavramlar; içeriği küresel teorisyenlerce doldurulan kavram ya da kurgularla devre dışı bırakılamayacak kadar doğal mefhumlardır." Bu düşüncelerden hareketle, "nasıl küreselleşme ulus-devleti yok edememişse, ulus-devletin salgınla mücadelede öne çıkması da uzun zamandır kök

salan küreselleşmeyi yok etmeye yetmeyecektir" tezini savunmak makul görünmektedir. Küreselleşmenin ve liberal ekonomik sistemin çökmesiyle onun yerini Sosyalist ya da Marksist bir düzenin alacağı iddiaları ise en ufak bir itibarı dahi hak edecek iddialar değildir.

Bu noktada, Covid-19 salgını sonrasında alevlenen birçok tartışmanın esasen salgından önce başladığını da belirtmek gerekir. Örneğin, ABD ile Çin arasında yaşanan "ticaret savaşları" salgından önce gündeme gelmiş, küresel ticaret 2018'de zirve yaptıktan sonra 2019'da aşağı yönde bir grafik sergilemişti. Sınırlar ve korumacılık hususunda da Avrupa'nın uluslararası göç konusunda yaşadığı büyük endişe neticesinde, mesela Suriye'den yaşanan göçü engellemek için çırpındığı, insan haklarının ve demokrasinin sözümona lideri olan AB ülkelerinin sivil göçmenlere türlü eziyetler yapıp "sınır güvenliğini korumaya aldığı" henüz unutulmamıştır. AB ülkelerine geçmek isteyen Suriyelilerin Yunanistan'da insanlığın yüzkarası olacak bir muameleye maruz kaldığı da akıllardadır. Dolayısıyla, liberalleşmenin ve küreselleşmenin başat aktörü sayılabilecek AB'nin dahi "ulusal sınırlar" ve "ulusal çıkar" konusunda geri adım attığını söylemek zordur.

AB'nin salgın sürecindeki görünümü bu tespiti daha kabul edilebilir kılmaktadır. AB, ulus-üstü bir yapı kurmak suretiyle, "Avrupalılık" kimliğinde birleşerek homojenize olmuş, millî egemenliklerini kısmen AB kurumlarına devretmiş, insan, mal ve servisler için sınırların fiilen uygulanmadığı bir "bütünleşmiş Avrupa" hayalini yaşatıyordu. Bu yapı arzu edilen noktaya gelebilseydi, üyeleri arasında çıkar çatışmasının yaşanmayacağı "Birleşik Avrupa Devleti" hâlini alacaktı. Ancak, salgın sürecinde üye ülkelerin ulusal hükümetleri AB yönetimini ve kurumlarını işe yaramazlıkla suçladı. AB'nin üye ülkeleri arasında işbirliği ve eşgüdüm sağlamaktaki zafiyeti, Birlik'e olan inancı ciddi şekilde örseledi. Bu durum, AB gibi ulus-üstü bir yapının ulus-devletler karşısındaki kırılganlığını göstermekle birlikte, AB projesinin sanıldığı kadar başarılı olmadığını da ifşa etti.

Avrupa ülkelerinde yabancı karşıtlığı, İslamofobi, ayrımcılık, ırkçılık, neo-nazizm radikalleşme gibi demokrasi ve insan hakları karşıtı fikir ve eylemlerin bir süredir yükselişte olduğu biliniyordu. AB'nin en büyük ve önemli üyelerinden olan Birleşik Krallık'ın sancılı bir süreç sonrasında Birlik'ten ayrılması ise AB'nin geleceği hakkında yeni bir belirsizlik yaratmıştı. Bütün bunların üstüne, salgın sürecinde dayanışma ve ortak politika izlemek şöyle dursun "maske savaşları" ile birbiriyle çatışan üye ülkeler AB'nin entegrasyon ve federalleşme hedefinin çok uzağında olunduğunu gösterdi. AB'nin bir büyük güç olup, küresel ekonomi ve siyasette etkin bir aktör olup olamayacağı da böylelikle tartışmalı hâle geldi.

Atlantik'in öte tarafında ise, ABD'de Başkanlığa Trump'ın gelmesinin ardından artan korumacı, tek taraflı ve küreselleşmeye şüpheci bakan anlayış, son birkaç yılda ABD'nin uluslararası sistemdeki liderlik vasfının sorgulanmasına yol açmıştı. Trump'ın Avrupalı NATO müttefikleri de dâhil birçok ülkeyle ticaret savaşına girişmesi, ABD'nin artık küresel ekonominin itici gücü olamayacağını, kendi çıkarlarını küresel seviyedeki gelişmeler yerine iç dinamiklerinde aradığını göstermişti. Dolayısıyla Trump yönetimi, diğer ülkelerle gerginlik yaşamaktan imtina etme ihtiyacı hissetmiyordu. Ayrıca, ABD için başlıca tehlikenin küresel egemenliğini tehdit eden Çin olduğu algısı güçleniyordu. Salgının Çin'de başlaması ve en çok ABD'ye zarar vermesi, ABD-Çin arasındaki gerginliği körükledi. Ülkeler arası yaşanan restleşmelerin ABD'deki Çin algısına nasıl yansıdığına bakılırsa, 2017'de Çin hakkında olumsuz görüşü olanların nüfusun yüzde 47 iken 2020'de yüzde 66'ya çıktığı verisi dikkat çekicidir. Böyle bir trend yaşanırken, Başkan Trump'ın "Çin Virüsü" ya da "Vuhan Virüsü" gibi ifadeleri ve salgından dolayı tazminat talebinde bulunmak gibi açıklamaları bu iki süper güç arasındaki gerginliğin bilinçli bir şekilde tırmandırılmak istendiğini akıllara getirmektedir.

ABD yönetimi, sadece Çin'i değil Çin'le işbirliği yaptığı iddiasıyla Dünya Sağlık Örgütü'nü de salgının yayılmasında sorumlu tuttu. Ragıp Kutay Karaca'nın da belirttiği üzere, DSÖ ve Çin, Trump yönetimi tarafından "günah keçisi" ilan edildi. Bunun arkaplanında ABD'de yaklaşan seçimlerin olduğu yaygın bir kanaat olarak belirdi. Nitekim, ABD halkının "en büyük uluslararası tehdit nedir?" sorusunun yöneltildiği ankette "bulaşıcı hastalıkların yayılması" seçeneğinin ilk sırada çıktığı ve Çin'e yönelik algının giderek kötüleştiği dikkate alınırsa, ABD Başkanlık seçiminde Çin'in önemli bir belirleyici olacağını savunmak yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla, ABD-Çin arasındaki gerginliğin Trump tarafından bilinçli bir şekilde sürdürüleceğini ve küresel siyaset ve ekonominin iki ülke arasındaki çekişmelerden etkilenmeye devam edeceğini öngörmek zor olmasa gerektir.

Küresel siyaset, bir yandan ABD-Çin arasındaki gerginlikle meşgul olsa da diğer taraftan salgının yarattığı insanî krizle baş edebilmek adına birçok dayanışma ve işbirliğinin gerçekleştiği de gözlemlendi. Örneğin Türkiye, ABD ve AB ülkeleri de dâhil birçok ülkeye tıbbî malzeme göndermek gibi insanî diplomasinin başarılı örneklerini sundu. İtalya, sürecin en ağır ilerlediği dönemde AB ülkelerinden destek göremediğinde Küba'nın kendisine uzattığı eli tutmak zorunda kaldı. Bu tür dayanışma örneklerinin çoğalması arzu edilse de bunların "uluslararası toplum" için sevindirici haberler olduğunu söylemek pek kolay değildir. Zira, bu tür gelişmeler, küresel çapta

bir dayanışmadan ziyade ikili seviyede siyasî ilişkiler şeklinde gerçekleşti. Örneğin Çin, diğer ülkelere destek sağlarken, "salgına sebep olan sorumlu ülke" imajından kurtulmak ve Kutay Karaca'nın ifadeleriyle, "yardıma hazır güç" algısı yaratmak istiyordu. Netice itibarıyla Koronavirüs salgını, Arif Bağbaşlıoğlu'nun da belirttiği üzere, "uluslararası toplumun bir mit mi yoksa gerçek mi olduğu sorusunu cevaplamasa da var olan uluslararası toplumun dayanışma düzeyinin ne kadar düşük olduğunu bir kez daha ortaya koydu".

Uluslararası dayanışma düzeyinin düşüklüğü, küresel siyasal sistemin başat aktörünün hâlen ulus-devletler olmasıyla yakından ilgilidir. Ulusal çıkar odaklı bir yaklaşımı esas alan ulus-devletlerin, yukarıda tartışıldığı üzere, salgın sürecinden yıldızı parlayarak çıktığı da dikkate alınırsa, uluslararası arenada baskın gündemin dayanışma değil rekabet olmaya devam edeceğini savunmak abes olmayacaktır. Ulus-devletler birbirini rakip olarak görmeye devam etse de, uluslararası kuruluşlar marjında işbirliğini ve iletişimi sürmekten de geri durmayacaklardır. DSÖ üzerinden yürütülen tartışmalar, bu kuruluşun işe yaramazlığından ziyade uluslararası sorunların çözümünde Birleşmiş Milletler gibi uluslararası örgütlere ihtiyaç olduğunu göstermiştir.

Uluslararası örgütlerin küresel çapta kabul gören norm ve kuralların belirlenmesi ve uygulanmasında büyük önem arz ettiği ne kadar doğruysa, mevcut uluslararası örgütlerin hiçbirinin Covid-19 salgını ile mücadeleye öncülük edemediği de bir gerçektir. Bu durumun şaşırtıcı olmadığını not eden Mehmet Şahin, "BM ve ona bağlı örgütlerin yaptırım gücünün olmaması ve karar alma sürecinde yaşanan sıkıntılar gibi sebeplerden dolayı bu gibi kurumların etkin olması zaten beklenemez. Hatta ulus-üstü yapıda olmasından dolayı ortak hareket etmesi beklenen Avrupa Birliği bile tek bir politika benimseyememiş ve salgını kontrol altına almakta oldukça geç kalmıştır… Her ne kadar uluslararası örgütler geniş katılımlı ve iyi bürokrasiye sahip kurumlar olsalar da son tahlilde krizle mücadele de en etkili organizasyonlar hâlâ devletlerin bizatihi kendisidir." tespitinde bulunmaktadır. Gerçekten de Koronavirüs salgınından çıkarılacak derslerden biri, uluslararası sorunlarla mücadelede uluslararası örgütlerin etkisizliğinin ulus-devletlerin artan rolü ile telafi edildiğidir.

Bu durum, ulus-devletler istediği takdirde çok daha etkin ve güçlü uluslararası örgütlerin mümkün olup olamayacağı sorusunu gündeme getirmektedir. Bu çerçevede ise, başta BM olmak üzere uzun yıllar önce kurulmuş örgütlerin günümüzün siyasî, sosyal, ekonomik, askerî ve diplomatik

şartları ışığında yeniden düzenlenmesi, reforma tâbi tutulması ihtimali öne çıkmaktadır. Özellikle BM sisteminde reform talepleri ve tartışmalarının yaklaşık 30 yıldır dile getirildiği, buna rağmen henüz kayda değer bir gelişmenin yaşanmadığı ortadadır. Salgın süreci, 1945'in şartlarını yansıtan, dolayısıyla günümüzün gerçeklerinden bir hayli uzakta olan BM sisteminin yapısı ve işleyişinde reformun ertelenmemesi gerektiğini herkese göstermiştir.

Aslında genel olarak BM'nin ya da özelde DSÖ'nün eleştirilmesi, bulaşıcı hastalıkların bu kurumlar tarafından gözden kaçırılması gibi bir gerekçeye dayanmamaktadır. Tam aksine, BM ve DSÖ, bulaşıcı hastalıkların küresel salgınlara yol açabilecek bir tehdit unsuru olduğunu yıllardır birçok belgede dile getirmiştir. Örneğin, 1994 yılında yayınlanan İnsanî Gelişme Raporu'nda bulaşıcı hastalıkların, gıda güvenliğinin, çevre kirliliğinin milyonlarca insanın ölümüne yol açtığı belirtilmiştir. İnsan güvenliği kavramının 1990'lardan bu yana giderek yaygınlaşmasıyla, yetersiz beslenme, içme suyu yetersizliği, çevre kirliliği gibi küresel sorunlara atfedilen önem de artmıştır. 2004'te BM Genel Sekreteri Kofi Annan'ın hazırladığı "Daha Güvenli Bir Dünya: Ortak Sorumluluğumuz" başlıklı raporda da "biyolojik güvenlik" kavramı altında salgın hastalıkların insanlığı maruz bıraktığı tehlikelere dikkat çekilmiş; 1919'daki grip salgınında 100 milyona yakın insanın hayatını kaybettiği, bunun 1. Dünya Savaşı'ndaki ölümlerden çok daha fazla olduğu, bugün de benzer bir virüsün milyonlarca insanı öldürebileceği ifade edilmiştir. DSÖ'nün raporlarında da yer alan buna benzer ifadeler, Covid-19 benzeri bir salgının öngörülememiş olmadığına işaret etmektedir. Bu noktada, uluslararası örgütlerin böylesi bir kriz anı için yeterince hazırlıklı olmadıkları eleştirisi makul görünmektedir.

Sonuç olarak, devlet/ordu odaklı geleneksel güvenlik anlayışının "insanî güvenlik" anlayışı lehine geçirdiği değişimin hızlanacağını; eğitim, sağlık, çevre, ekonomi gibi kriterlerin insan güvenliği için en az ordular/silahlar kadar önemli olduğu düşüncesinin yaygınlaşacağı söylenebilir. Çağımızın teknolojik imkânlarıyla hızlanan insanlar ve ülkeler arası etkileşimin salgın gibi sorunları da hızlıca küreselleştirebileceği gerçeği paralelinde, küresel sorunların alt edilmesinde küresel mekanizmalara ihtiyaç duyulacağı anlaşılmıştır. Bunun sağlanabilmesi için, her bir ulus-devletin uluslararası toplum için sorumluluk üstlenmesi gerekecektir.

Covid-19 tecrübesi, bir kişide görülen hastalığın kısa bir zaman zarfında mahalle, şehir, ülke ve kıtaları aşıp küresel bir sorun hâline gelebildiğini göstermişse, insanlığın bundan bazı dersler çıkarması gerektiği açıktır. Salgının siyasî, sosyal ve ekonomik yansımaları; bireylerin, toplumların, dev-

letlerin ve uluslararası örgütlerin her birinin bir diğerinin huzuru, güvenliği ve refahı için sorumluluk taşıdığını hatırlatmıştır. Salgının sarsıcı gerçekliği ve acımasızlığı karşısında sınanan insanlık, farklı ülkelerde farklı şekillerde yaşamanın insanların birbirinden kopuk olduğu anlamına gelmediğini göstermiştir. Bu salgın, küreselleştirme projelerini sekteye uğratacak bir gelişme olsa da, insanlığın huzuru için küresel işbirliği ve dayanışmanın ne derece önemli olduğunu kanıtlamış; uluslararası sorun ve tehditler karşısında insanlığın ortak paydada buluşup birlikte hareket etmeye ihtiyaç duyduğunu ortaya çıkarmıştır.

BÖLÜM 1

SAĞLIK TARIM GIDA

COVID -19

COVID-19
SAĞLIK, TARIM ve GIDA

COVID-19 SALGINI SONRASI SAĞLIK ALANINDA VE POLİTİKALARINDAKİ DEĞİŞİMLER

Prof. Dr. Ahmet Selim YURDAKUL

Yeni Tip Koronavirüs: Covid-19

Yeni Koronavirüs Hastalığı (Covid-19), ilk olarak Çin'in Vuhan eyaletinde aralık ayının sonlarında solunum yolu belirtileri gelişen bir grup hastada yapılan araştırmalar sonucunda 13 Ocak 2020'de tanımlanan bir virüstür. Salgın başlangıçta bu bölgedeki deniz ürünleri ve hayvan pazarında bulunan kişilerde tespit edilmiştir. Daha sonra insandan insana bulaşarak Vuhan başta olmak üzere Hubei eyaletindeki diğer şehirlere ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin diğer eyaletlerine ve diğer dünya ülkelerine yayılmıştır. Dünyada 25 Mayıs 2020 tarihi itibarıyla, 184 ülkede 5.586.306 kişi koronavirüs hastası olup ölen kişi sayısı 347.606 kişidir. Ölüm oranı %6,2'dir. Hasta sayısı açısından ABD, 1.706.226 hasta ile birinci, Brezilya 376.669 hasta ile ikinci, Rusya 353.427 hasta ile üçüncü sıradadır. Ülkemiz ise 9. sırada olup 157.814 hasta varken, 4369 vatandaşımız hayatını kaybetmiştir (Ölüm oranı %2,7).

Koronavirüsler, hayvanlarda veya insanlarda hastalığa neden olabilecek büyük bir virüs ailesidir. İnsanlarda koronavirüsün soğuk algınlığından, Orta Doğu Solunum Sendromu (MERS) ve Şiddetli Akut Solunum Sendromu (SARS) gibi daha şiddetli hastalıklara kadar solunum yolu enfeksiyonlarına neden olduğu bilinmektedir. Yeni Koronavirüs Hastalığına ise SAR-CoV-2 virüsü sebep olmaktadır.

Genetik materyal olarak RNA taşıyan koronavirüsler, RNA taşıyan virüsler arasında en büyük genoma sahip olan virüs grubudur. Koronavirüs, zarflı bir virüstür ve zarfının etrafından dışarıya doğru diken şeklinde çıkıntılara sahiptir. Bu yapı, ona elektron mikroskobu altında bakıldığında kraliyet tacı şeklinde bir görüntü verir. Bu nedenle virüse Latince "kraliyet tacı" anlamına gelen "Corona" ismi verilmiştir.

covid-19 vakalarının şu ana kadar yayımlanmış olan bilimsel yayınlara göre kabul edilen inkübasyon (kuluçka) süresi 2-14 gün arasındadır. Nitekim yeni tip koronavirüsün kuluçka süresi, insanlarda sıklıkla görülen grip ve soğuk algınlığı kaynaklı hastalıkların kuluçka süresinden çok daha uzundur. Bu virüsün insanlara doğrudan değil ara konak yoluyla geçiş gösterdiği ileri sürülmüştür. Başlangıçta pangolin denilen bir tür kabuklu karıncayiyenden şüphelenilmişse de sonraki bulgular öyle olmadığına işaret etmektedir.

Belirtisiz olgular olabileceği gibi en çok karşılaşılan belirtiler ateş, öksürük ve nefes darlığıdır. Şiddetli olgularda zatürre, ağır solunum yetmezliği, böbrek yetmezliği ve ölüm gelişebilmektedir. Ayrıca bu hastalıkta solunum sisteminin yanı sıra göz tutulumu**,** koku ve tat duyusu kaybı, boğaz ağrısı, ishal, bulantı ve kusma gibi semptomlar da gözlenmiştir.

Hastalık, hasta bireylerin öksürmeleri ve aksırmaları ile ortama saçılan damlacıkların solunması ile bulaşır. Hastaların solunum parçacıkları ile kirlenmiş yüzeylere dokunulduktan sonra ellerin yıkanmadan yüz, göz, burun veya ağıza götürülmesi ile de virüs alınabilir. Virüs, üst solunum yollarını etkiler ve oradan akciğerlere yayılabilir. Daha sonra akciğer hücrelerindeki ACE2 adı verilen bir enzime bağlanır. Virüs böylece solunum yolu hücrelerimizle kaynaşır ve RNA'sını serbest bırakır. Virüs tarafından istilayla ele geçirilen ve enfekte edilen hücreler, virüsün RNA'sındaki talimatlara dayanan proteinler üretmeye başlar. Enfekte olmuş her hücre ölmeden önce virüsün milyonlarca kopyasını çıkarabilir. Ciddi durumlarda bağışıklık sistemi, akciğer hücrelerine aşırı tepki verebilir ve bunlara saldırabilir. Bazı durumlarda ise enfeksiyon, akut solunum yolu sıkıntısı diye nitelenen sendroma ve muhtemelen de ölüme yol açabilir.

covid-19 enfeksiyonu ile ilgili şimdiye kadar edinilen bilgiler, bazı insanların daha fazla hastalanma ve ciddi semptomlar geliştirme riski altında olduğunu göstermiştir. Hastalıktan en çok etkilenen kişiler ise 60 yaş üstü olanlar, ciddi kronik tıbbî rahatsızlıkları olan insanlar (hipertansiyon, diyabet, kalp hastalıkları vb.) ve sağlık çalışanlarıdır. Çocuklarda ise hastalık nadir ve hafif seyretmektedir.

Covid-19 Pandemisi

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), ilk olarak 12 Ocak 2020'de bu şikayetlerin sebebinin yeni tip bir koronavirüs olduğunu açıklamış ve 11 Şubat 2020 tarihinde bu salgını " Covid-19 pandemisi" olarak adlandırmıştır. DSÖ Başkanı Tedros Adhanom Ghebreyesus, 31 Aralık 2019 tarihinde covid-19 kodlamasının açılımını; "korona" için "CO", "virüs" için "VI", "hastalık" için "D" şeklinde tanımlamıştır.

İlk olarak Şiddetli Akut Solunum Sendromu (SARS), ardından Orta Doğu Solunum Sendromu (MERS) ve son olarak 2019 Koronavirüs Hastalığı (Covid-19) etkenleri olarak koronavirüsler, insanlarda ölümcül olabilecek birtakım enfeksiyonlara neden olmaktadır.

İlk salgın 2002-2003 yıllarında Çin'in Guangdong Eyaletinde yarasa kökenli yeni bir koronavirüsün palmiye misk kedileri yoluyla insanlara geçmesi sonucunda gözlemlenmiştir. SARS adı verilen bu virüs, Çin'de toplam 8422 kişiyi enfekte etmiş ve 916 insanın ölümüne neden

olmuştur. İkinci MERS-CoV salgını ise 2012 yılında, SARS'tan yaklaşık 10 yıl sonra meydana gelmiştir. Yarasa kaynaklı bu virüs ise Suudi Arabistan'da bir deve ile ortaya çıkmıştır. Toplam 2494 kişiyi enfekte etmiş ve 858 insanın ölümüne sebebiyet vermiştir. İnsanları etkileyen birçok koronavirüs mevcuttur.

Tablo-1. İnsanları Etkilediği Bilinen Koronavirüsler

229E	Chicago Üniversitesi araştırmacıları tarafından 1965'te keşfedilmiştir. Soğuk algınlığına sebep olması ile tanınmıştır.
OC43	Ulusal Sağlık Enstitüleri tarafından 1967'de keşfedilmiştir. Soğuk Algınlığına neden olmasının yanı sıra, 18. veya 19. yüzyılda sığırlardan insanlara geçtiği tahmin edilmektedir.
HKU1	2005'te Hong Kong'da keşfedilmiştir. Solunum yolu enfeksiyonlarına neden olurken, fareleri enfekte eden bir koronavirüs ile benzerlikler göstermektedir.
NL63	2004'te Hollanda'da keşfedilmiştir. Haifif ya da orta derecede solunum yolu enfeksiyonlarına ve alt solunum yollarında daha ciddi enfeksiyonlara neden olmaktadır.
SARS-Cov-1	2003 SARS salgınının sebebidir. Dünya genelinde 8096 kişiye bulaşmış ve 774 kişinin hayatına mâl olmuştur.
MERS-Cov	İlk olarak 2012'de tanımlanmıştır. Bilinen en ölümcül koronavirüstür. Sadece 2494 vaka tespit edilirken, bu vakaların 858'i ölümle sonuçlanmıştır. Ölüm oranı, %37'dir.
SARS- Cov2-Covid19	İlk kez Aralık 2019'da Çin'in Vuhan eyaletinde tespit edildi. . .

Pandemi; dünyada birden fazla ülkede veya kıtada, çok geniş bir alanda yayılan ve etkisini gösteren salgın hastalıklara verilen genel isimdir. DSÖ'nün tanımlamasına göre, bir hastalığın pandemi olabilmesi için, genel ifadelerle üç kriter aranmaktadır. Bunlar, yeni bir virüs veya mutasyona uğramış bir etken olması, insanlara kolayca geçebilmesi, insandan insana kolay ve sürekli bir şekilde bulaşması olarak sayılabilir. Yeni ortaya çıkan virüsün insandan insana kolay bir şekilde hızlıca yayılıyor olması önemli bir kriterdir.

Pandeminin insanlar üzerindeki etki derecesi, esasen virüsün enfektivitesine ve virülansına bağlıdır. Ancak toplum bağışıklığına, bireylerin yaşam alışkanlıkları ve sosyo-ekonomik durumlarına, bireylerin ülkeler ve şehirlerarası mesafe aşım kolaylıklarına, bireylerin yaşamında ve çalışma hayatındaki taşıdığı risk faktörlerine, bulundukları ülkedeki sağlık hizmetlerinin kalitesine ve salgın etkenin iklime bağlı olarak olumlu ya da olumsuz tavır değiştirme kabiliyetine sahip olmasına göre de değişiklik gösterir.

Bir popülasyonda, toplulukta ya da bölgede hastalık vakalarının alışılmadık derecede yüksek oranda olması durumuna *epidemi* denir. Salgınlar dünya çapına yayıldıysa bunlara *pandemi* denir. Koronavirüsün yayılma hızına ve insan sağlığı üzerindeki etkisine bakıldığında genel çapta koruyucu önlemlerin artırılmasını sağlamak adına pandemi ilan edilmiştir.

Pandemi ile birlikte mevcut kronik rahatsızlıklar üzerine eklenen salgına bağlı hasta artışındaki yoğunluk gerek gelişmekte olan ülkeler gerekse de gelişmiş ülkelerin sağlık sistemi kapasitelerini olumsuz etkilemektedir. Pandemi ile ilgili olarak ülkelerin yükümlülüğü; eğitim, önleme, test ve tedavi imkânları sağlama, hastalığın tedavisi için etkili yöntem geliştirme ve önleyici aşı elde etme amaçlı klinik araştırmalara kaynak aktarma ve bunları organize etmektir.

Koronavirüs Tanısı, Tedavisi ve Salgından Korunma

Virüsün teşhisinde çeşitli immünolojik testler ve spesifik genleri hedef alarak yapılan Polimeraz Zincir Reaksiyonu (*PCR: Polimeras Chain Reaction*) çalışmaları büyük önem arz etmektedir. Covid-19'un en ideal tanı yöntemi; Nazofarengeal sürüntü ile Kantitatif Real Time Polimeraz Zincir Reaksiyonu (qRT-PCR) yöntemidir. Bu yöntemle birlikte, hastalığın tanısında semptomlar, risk faktörleri ve zatürre bulguları ile toraks BT tetkiklerinin beraber değerlendirilmesi önem arz eder.

PCR testlerinin duyarlılığı yüksek olsa da test sonucunun 4-6 saatte alınması ve deneyimli personel gerektirmesi sebebiyle, diğer bir yöntem olarak daha hızlı sonuç veren antikor testleri üretilmiştir. SARS-CoV-2'ye karşı üretilen IgM ve IgG antikorlarını 15 dakika gibi kısa sürede tespit edebilen testler kullanılmaktaysa da bu testlerin pozitif vakaları yakalamada %13 yanlış negatif verme ihtimali vardır.

Birçok ülkede ve ülkemizde bilim insanları, hastalığın tedavisinde kullanılmak üzere pek çok ilaç çalışması yürütmekte olup klinik tablolar çerçevesinde acil sağıtım amaçlı yerel ve uluslararası otoritelerin izni ile farklı tedavi protokolleri uygulamaktadır. Ayrıca aşı araştırmaları da yürütmektedirler. Bunların yakın gelecekte olumlu sonuç vermeleri beklenmektedir. Diğer taraftan, virüs enfeksiyonlarının tedavi şemalarında yer alan ve hâlihazırda bilinen ilaçlar, salgın tedavisinde hastalarda kullanılmaktadır. covid-19 tedavisinde mevcut ve olası endikasyona sahip birkaç ilaç mevcuttur.

Tablo 1. covid-19 tedavisinde mevcut ve olası endikasyona sahip ilaçlar

İlaç	Mevcut endikasyon	Etki mekanizması
Klorokin	Antimalaryal	Polimeraz inhibitörü
Kaletra (ritonavir+lopinavir)	HIV	Proteaz inhibitörü
İnterferon α-2b	Hepatit-C	İmmün modülatör
Remdesivir	Deneysel	Nükleotid analog
Favipiravir	İnfluenza	RNA polimeraz inhibitörü
Actemra (tosilizumab)	Romatoid artirit; Covid-19	Antiinflamatuvar
Kevzara (sarilumab)	Romatoid artirit	Antiinflamatuvar

Direkt SARS-CoV-2'yi hedefleyebilecek en hızlı tedavi seçeneklerinden biri ve en kolay görüleni, bu hastalığı atlatan insanların bu virüse karşı antikor içerdiği kabul edilen plazmalarının gerek koruyucu ve gerekse de tedavi amaçlı olarak kullanılmasını içermektedir. Ayrıca kök hücre tedavileri de denenmektedir.

Araştırmacılara göre bu virüs alüminyum, ahşap, kâğıt, plastik ve cam gibi değişik malzemeler üzerinde en fazla 4-5 gün canlı kalabilmektedir. Kontamine (virüs bulaşmış) yüzeylere dokunulmasından sonra kişinin kendi yüzüne dokunması ile de bulaş gözlenmiştir. Öte yandan kapı kollarına dokunulmamalı ve kapı kolları iyi dezenfekte edilmelidir. Hastaların dışkısında virüs partikülü bulunduğundan fekal-oral yolla bulaş da söz konusu olabilmektedir.

Koronavirüs salgınından korunmak, halk sağlığını korumak için herkese önemli görevler düşmektedir. Öksürme veya hapşırma sırasında ağız ve burun mutlaka mendille kapatılmalıdır. Bir kez kullanılan mendil atılmalıdır. Öksürme-hapşırma esnasında üzerlerinde mendil bulunmayanlar dirseğin iç kısmını kullanmalıdır. Bu şekilde ağızdan çıkacak damlacıkların havaya yayılması engellenebilir. Ayrıca fiziksel yakın temastan kaçınılmalı, mesafe korunmalı, arada bir metre mesafe bırakılmalıdır. Tokalaşma ve sarılmadan mutlaka kaçınılmalıdır.

Koranavirüse karşı önlem almak, tedbirli olmak için dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de kirli ellerle ağız, burun, gözler ve yüze dokunmamaktır. DSÖ ile Sağlık Bakanlığımızdan gelen açıklamalarda sık sık el hijyenine önem verilmesi gerektiği belirtilmektedir. Yakalanma riskini düşürmek için eller en az 20 saniye boyunca sabun ve suyla yıkanmalı, sabunla yıkama imkânı bulunmayan durumlarda mutlaka alkol içerikli el antiseptiği kullanılmalıdır.

İş yerleri başta olmak üzere kapalı alanlar sık sık havalandırılmalıdır. Kalabalık ve kapalı alanlarda bulunmamak, dışarı çıkılması ve kapalı yerlere gidilmesi durumlarında muhakkak maske takılması hastalıktan korunmak için alınacak önlemlerdendir. Bağışıklık sistemini güçlendirmek için dengeli ve sağlıklı beslenilmelidir. Bununla birlikte düzenli uyku ve egzersiz de güçlü bir bağışıklık sistemimiz için önemlidir.

Sosyal mesafe, hijyen, maske kullanımı gibi kurallara kesinlikle uyulmalıdır. Ayrıca kurallara uyulup uyulmadığı konusunda bir denetim yapılmalıdır. Sürecin bitmediği, aşı bulunana kadar bu sürecin devam edeceği unutulmamalıdır. Aksi takdirde Güney Kore ve Almanya gibi ikinci dalga ile karşılaşma ihtimali artar ve tüm ağır kısıtlamalar tekrar gündemimize gelebilir.

Pandemi Durumunda Verilen Sosyo-Psikolojik Tepkiler ve Önlemler

Salgın durumunda insanlarda yaygın olarak ortaya çıkan ilk duygular yoğun bir kaygı ve korkudur. İnsanlarda yoğun korku ve kaygı duyguları uyandıran birçok unsur mevcuttur. Bunlardan bazıları; daha önce görülen birçok virüsten farklı olarak taşıyıcı bir bireyin hiçbir belirti vermeden bu virüsü bulaştırabiliyor olması, salgının tamamen kontrol altına alınma sürecinin kesin bir şekilde öngörülemiyor olması, aşı geliştirme sürecinin uzunluğunun

ekonomi üzerindeki kısa ve uzun vadede etkileri ile birlikte virüsün mutasyona uğrayarak salgında ikinci ve üçüncü dalgaların ortaya çıkması olasılığıdır.

Aslında bu korkuların çoğu yersiz de değildir. Örneğin 1918 İspanyol gribinin başlangıçta yaygın ve nispeten hafif seyirli olduğu ancak Ağustos 1918'de bir anda ortaya çıkan mutasyonla birlikte şiddetli ve öldürücü bir forma dönüşerek oluşturduğu ikinci dalganın, ilk dalgada virüsten zarar görmeyen milyonlarca insanın ölümüne yol açtığı bilinmektedir.

Özellikle izolasyon durumunda olan insanları psikolojik olarak zorlayan en önemli faktörlerden biri süreçteki belirsizliktir. Salgın karşısında ciddi bir önlem olan sosyal izolasyon, zaman içerisinde bireyler üzerinde nöro-psikolojik açıdan olumsuz sonuçlar doğurma potansiyeline sahiptir. Ayrıca bu belirsizlikler çerçevesinde bireyler rasyonel olmayan kararlar verip uygun olmayan davranışlar sergileyebilirler.

İnsanlar tehlikeli ve belirsiz durumlara tepkilerini oluştururken verileri rasyonel olarak değil hızlı, otomatik ve hayatta kalma hedefiyle algılamaya meyillidir. Dolayısıyla verilen mesajların kısa, anlaşılması kolay şekilde çerçevelenmesi sürecin yönetilmesine yardımcı olabilir. Sosyal medyadaki düzensiz bilgiler ve komplo teorilerinin fiziksel izolasyondaki insanlar üzerindeki etkileri düşünüldüğünde, vatandaşlardan bazılarının süreçte uygunsuz davranışlar sergileyebileceği beklenebilir. Ayrıca, insanların yaşamlarını sınırlandıran önlemler ne kadar planlı olarak hayata geçirilse bile bazı bireylerin kurallara uymada zorlanabileceğinin ve alınan önlemleri ihlal edeceklerinin altını çizmek gerekir.

İtalya, İspanya, İngiltere gibi örneklerde görüldüğü üzere toplumsal kaygı düzeyinin düşük olması salgının hızla yayılıp kontrolden çıkmasına sebep olurken, toplumda aşırı ölçüde yükselen kaygı ve korku hali de bireylerin mantıklı ve sonuçları düşünerek hareket etme becerisini azaltır. Dolayısıyla toplumsal kaygının otorite tarafından kitle iletişim stratejileri kullanılarak yönetilmesi önemlidir. Salgın süresince siyasi ve idareci olan kişiler tarafından doğru, net, herkes tarafından anlaşılabilir, tekrar edilen açıklamalar ile insanlar üzerinde pozitif etki yaratan kamu spotları yapılmalıdır. Ayrıca salgının insanların hijyen, sosyal mesafe, tüketim ve tasarruf alışkanlıklarında ve davranışlarında kalıcı değişiklikler getirmesi ve bu alanlarda yeni normların gelişmesine aracılık etmesi öngörülmektedir.

Bu nedenle salgın durumunda süreç boyunca hem yerel düzeyde hem de daha geniş kamu alanında ortaya çıkan korkuları, merak edilenleri ve kavram yanılgılarını takip ederek yönetmek büyük önem taşımaktadır. Bu süreçte psikiyatri uzmanları ve psikologların salgın durumundaki "duygusal epidemiyolojiyi" ya da diğer bir deyişle salgında "kitle psikolojisinin seyrini" göz önünde bulundurarak ruh sağlığı ile ilgili çalışmalara katılıp halkın kaygısını ve endişelerini hafifletmek için tüm çalışmaları yapmaları gerekmektedir.

Bu noktada kamu yönetiminde çoğu zaman kamuoyuna "ne söylendiğinden çok, nasıl söylendiğinin önemli olduğu" bilinen bir gerçektir. Bu salgınların toplum üzerinde yaratabileceği risklerin ortaya konması ve bunlara karşı geliştirilebilecek önlemler ve stratejik planların oluşturulmasını amaçlayan projelerde, DSÖ'nün çalışmaları da dahil olmak üzere, sosyolojik analizlere ve ruh sağlığı ile ilgili konulara daha çok yer verilmelidir.

Ayrıca salgın, teknolojik araçlarla yaygın iletişim kurmanın önemli olduğunu bizlere göstermiştir. Özellikle hastalıktan korunma ve yönetimi konusunda önemli avantajlar sağlayabilir. Öte yandan sosyal medyanın ve iletişim teknolojilerinin günlük yaşamdaki rolünün artmasıyla orta yaşlarda teknolojik bağımlılık oranında artış beklenebilir. Bu salgının olumlu sonucu ise, salgın karşısında rasyonel tutumlar geliştirmek bakımından bilimsel araştırmaların önemine ve genel anlamda bilime karşı kütlesel düzeyde ilginin ve saygının artması olarak görülebilir.

Ülkelerin Pandemi Süreç Yönetimi

Güncel, güvenilir ve doğru bilgiye ulaşmak pandemi sürecinde en önemli ve kritik noktadır. Özellikle sosyal medya ve internet aracılığı ile dolaşıma sokulan yalan haberlerin oluşturduğu dezenformasyon covid-19 ile mücadele sürecine en çok zarar veren hususlardan birisidir. Bu süreçte vatandaşın güvenilir veri ile bilgilendirilmesi ve resmî kurum ve kuruluşların şeffaf, hızlı ve güvenilir bilgilendirme için sağlık sisteminin otomasyon verilerinden temin edilen bilginin paylaşılması gerekli ve önemlidir. Böylece toplumsal panik ve güvensizlik yerine sağlıklı bilgi ile gerçekçi önlem ve teşvikler konusunda bireyin bilgi ve donanıma sahip olması daha kolay sağlanacaktır. Ayrıca, salgın boyutuna gelen bulaşıcı hastalıkların mücadelesinde ve kontrolünde en önemli aşamalarından biri sağlıklı veri değerlendirmelerinin yapılması ve bunların raporlanmasıdır.

Koronavirüs salgınını yaşadığımız bu günlerde, konusunda yetkin bilim insanlarından oluşan bilim kurulu üyelerinin ve salgın yönetimini yürüten Sağlık Bakanlığı'nın hazırladığı tablo, grafik ve sunumların hazırlandığı veritabanı, ülkemizin sürveyans veri sistemini kullanmaktadır. Var olan verilerin analizi ve yorumlanması da evrensel epidemiyolojik ölçüt hesaplama yöntemlerine ve bilgisayar destekli bilimsel programlara dayanmaktadır. Bu grafikleri yorumlamak ve üzerinde konuşabilmek de hazırlamak kadar uzmanlık gerektirir. Ne yazık ki özellikle medya yoluyla kamuoyunun takip ettiği programlara dâhil olan konuk ve yorumcular, uzmanlık alanları olmadığı halde hatalı yorumlar yapabilmekte ve dinleyenleri yanıltabilmekte, kendi hazırladıkları tablo ve grafikler üzerinden hatalı değerlendirmeler yapabilmektedirler. Bu yorumlar yanlış anlaşılabilmekte, vatandaşlarımızın umutsuzluğa düşmesine ve idarî birimlere duyulan güven duygusunun zedelenmesine ve hatta kamu uygulamalarına muhalefet etmeleri yoluyla salgın mücadelesinde olumsuz durumlara neden olabilmektedir.

Pandemi süreç yönetimi; teşhis, tedavi, izleme, yeni tıbbî ürünler ve yöntemler geliştirmeyi de kapsayan, uluslararası ilişkiler ile ülkelerin güvenliğinden ekonomisine, halkla ilişkilerden sağlık yönetimine birçok farklı iç içe geçmiş bilim alanlarının etkileşimi ile özenle yürütülmesi gereken kritik bir süreçtir.

Salgın hastalıklarla ilk olarak, hekimler, özellikle aile hekimleri ve acil servis uzmanları karşılaşır. Bu nedenle salgınların erken fark edilmesinde hekimin rolü çok önemlidir. Hem halkı bilgilendirecek hem de salgını kontrol etmek için hastane ve toplum çalışmaları içinde olacaklardır. Bu nedenle hekimler, yerel ve ulusal yetkililerle birlikte tıbbî hazırlık ve yanıt plan-

larının hazırlanması ve geliştirilmesi çalışmalarında yer almalıdır. Tabii ki bu durum, sağlık çalışanları için ayrı bir önem taşımaktadır. Çünkü salgın hastalıkların yol açtığı sorunlar ve bunlarla ilgili en çok sorumluluk taşıyacak ve uğraşacak grubu sağlık hizmeti sunucuları oluşturmaktadır. Bu noktada, paydaşlar ile işbirliği ve görüş alışverişi ile süreci yürütecek merkezî bir idare mekanizmasının karar alma süreçlerinde aktif rol alması sürecin sağlıklı bir şekilde kontrol edilmesi için gerekli bir durumdur.

Sağlık hizmetlerine planlı ve programlı yatırım yapılması, hastalık salgınlarının düzenli olarak izlenmesi ve tanınmasını kolaylaştıracaktır. Salgın tehditlerine yanıtın oluşturulması, bunların tanınması ve araştırılması için, temel halk sağlığı hizmetlerinin yerine getirilmesi gerekmektedir.

Özellikle klinisyenlerin, olağan dışı enfeksiyon olguları ve kümeleşmeleri konusunda dikkatli olmaları, tanıda enfeksiyon hastalıkları uzmanlarından destek almaları ve olguları halk sağlığı uzmanlarına bildirmeleri son derece önemlidir. Bununla birlikte, temel sağlık hizmeti veren hekimlerin halk sağlığı yetkilileriyle iş birliği önemlidir.

Salgın etkeninin hızlı tanısı için laboratuvar kapasitesinin güçlendirilmesi ve salgını kontrol etmek için ilaç, aşı, tıbbî hizmetler ve hastane hizmetlerini de sağlamak gerekmektedir. Koronavirüs hastalığına karşı geliştirilmiş bir aşı şu anda olmadığı için, alınan tedbirler daha çok kaynak kontrolü ve bulaş yoluna yönelik önlemlerdir. Bu konuda filyasyon önemlidir. Yani özellikle bulaşıcı bir hastalık ile ilgili temas zincirinin taranması ve/veya hastalığın kaynağını bulmak ve önlemleri daha yayılmadan almak hastalık ile mücadelede önemli bir yere sahiptir. Ayrıca sürveyans gibi düzenli ve rutin bir şekilde verilerin toplanıp analiz edilmesi de önem arz eder.

Mikrobiyoloji, moleküler biyoloji ve genetik mühendisliği ile dijital bilişim teknolojisindeki hızlı gelişmeler, biyomedikal araştırma alanında olağanüstü fırsatlar üretmiş olup insan sağlığının geliştirilmesi ve yaşam kalitesinin artırılmasında büyük umut vadetmektedir. Yakın gelecekte daha iyi ve hızlı tanı araçları, yeni aşılar ve ilaçlar geliştirilecektir. Aynı zamanda araştırmaların kötüye kullanılmasının, yeni ve tehlikeli biyolojik silahların yapımına ve yeni infeksiyon ajanlarının yayılmasına neden olacağı endişesi de bulunmaktadır. Biyomedikal araştırmalara katılan herkesin, bulgularının kötüye kullanılma olasılığını göz önünde bulundurma ve gerekli korunma önlemlerini alma konusunda ahlaki ve etik kurallara uyma zorunluluğu vardır.

'Bir pandemi nasıl ve ne zaman sona erer?' sorusu önemli bir konudur. Küresel salgınlarla mücadelede izlenen strateji ne kadar düzgün planlanırsa planlansın uygulamada ortaya çıkabilecek olan aksaklıklar ve bireye bağlı hatalar küresel salgınla mücadeleyi olumsuz etkileyebilir. Bu yüzden küresel salgının sona ermesi için hastalıkla mücadelede yöneticilerden tüm vatandaşlara kadar herkesin konuya gerekli ciddiyeti ve özeni göstermesi gerekmektedir.

Pandemilerin sona ermesi için tıbben izlenmesi gereken üç temel yol tanımlanmaktadır:

- Toplumun önemli bir kesiminin hastalıkla karşılaşıp koruyucu antikor oluşturması
- Aşı veya koruyucu ilaç kullanımı ile hastalığa açık nüfusun azaltılması

- Etkenin mutasyona uğrayarak bulaştırıcılık ve hastalık yapma oranında azalma olması

Türkiye'de Covid-19 Salgınında Uygulanan Sağlık Yönetimi

Ülkemiz, Covid-19 ile ilgili olarak dünyada en erken önlem alan ülkelerden birisidir. Bu bağlamda ülkemizde,

- Kaynağa yönelik (kaynağın bulunması, hastalığın bildirilmesi, kesin tanı, hastaların tedavisi, izolasyon, taşıyıcı araması, şüphelilerin sürveyansı)
- Bulaşma yoluna yönelik (çevre koşullarının düzeltilmesi, yiyecek ve içecek maddelerinin denetimi, sağlık eğitimi, kişisel temizlik ve koruyucu ekipman kullanımı, nüfus hareketlerini kısıtlamak)
- Sağlam kişiye yönelik (karantina, gözlem) önlemler alınmıştır ve alınmaya devam etmektedir.

Ülkemizde indeks vaka 11 Mart 2020 tarihinde tespit edilmiştir. Bu tarihten sonra aşamalı olarak virüsün toplumda yayılmasını engellemek ve azaltmak için ülke çapında yerel tedbirler alınmaya başlanmıştır. Dünyada ilk koronavirüs vakası çıktıktan sonra ve ülkemizde ilk vaka tespit edildikten sonra birçok önemli tedbirler ve önlemler sırasıyla alınmıştır. Bu tedbirler toplumsal katmanlarda hayatın normal akışını sınırlasa da ekonomik ve sosyal haklara zarar vermeden yürütülmüştür.

Hastalığın dünyada görülmesiyle kurulan ve dünyadaki gelişmeleri anlık izleyen Sağlık Bakanlığı Bilim Kurulunun önerileri doğrultusunda süreç içinde sürekli güncellenen önlemler alındı. Hastane sayıları, kişi başına düşen yoğun bakım odaları ile farkını ortaya koyan Türkiye'de, bunun yanı sıra üretimin aksamaması için açıklanan ekonomik destek paketleri, ücretsiz maske dağıtımı, yaşlılara evlerinde maaş teslimi ve evsiz vatandaşlara konaklama gibi birçok alanda dünyaya örnek olacak çalışmalara da imza atıldı. Bu çerçevede,

- Sağlık Bakanlığı tarafından virüsün Türkiye'ye girişini önlemek için kara hudut kapılarına sahra hastaneleri kuruldu. Kara hudut kapılarından gelen Türk vatandaşları sahra hastanelerinde gözlem altında tutuldu. İlk vakanın 11 Mart tarihinde görülmesinin ardından yeni tedbirleri uygulamaya koyan ülkemiz, ilk ve ortaokullar ile liselerin 16 Mart itibarıyla tatil edilmesine ve öğrencilerin evden internet ve televizyon kanalları üzerinden eğitimlerine devam etmesine karar verdi.
- Kafe, kıraathane ve eğlence merkezleri gibi insan yoğunluğunun fazla olduğu mekanların geçici olarak kapatılması kararı alındı. Tedbirler kapsamında kamu görevlilerine yurt dışı yasağı getirildi ve üniversitelerdeki tatil süresince konferans, panel, sergi, toplantı, çalıştay, kongre gibi etkinlikler iptal edildi. Çevre ve Şehircilik Bakanlığının yayınladığı genelge ile halkın toplu olarak bulunduğu alanların, Bilim Kurulunca belirlenen şekilde, sık periyotlarla temizlenmesi ve dezenfekte edilmesi, insan sirkülasyonunun yoğun olduğu yerler, binalar ve toplu taşıma araçlarına dezenfektanlar yerleştirilmesi talimatı verildi. Diyanet İşleri Başkanlığı da camilerde cemaatle cuma ve vakit namazları kılınmasına ara verilmesini kararlaştırdı.

- Ülkede günlük yapılan test sayısı 30 binin üzerine çıkarken, koronavirüs tedavisinde kullanılan ilaçlar vaka görülmeden depolandı. Birçok ülke ilacı kullanmak için çaba içindeyken ülkemizde bu ilaçtan yaklaşık 1 milyon kutu hazır bekletildi. Evde izole edilen hastaların dijital yöntemle takibi için cep telefonlarına indirilecek aplikasyonla iletişime geçilmesi için çalışmalar yapıldı.
- Covid-19 salgınına karşı yürütülen bilimsel çalışmalarda görev yapan Erciyes Üniversitesinden Prof.Dr. Aykut Özdarendeli ile Ankara Üniversitesinden Prof.Dr. Aykut Özkul'un, araştırmaları sonucunda virüsü izole etmeyi başardıkları açıklandı.
- İçişleri Bakanlığınca yayınlanan genelgede tek yaşayan, ihtiyaçlarını karşılayacak yakını bulunmayan 65 yaş ve üstü ile kronik rahatsızlığı olanların mağdur olmaması için valilikler ve kaymakamların başkanlığında il ve ilçelerde Vefa Sosyal Destek Grubu oluşturuldu.
- covid-19 hastalığı ile mücadele kapsamında gereken tedbirler içinde sokağa çıkma sınırlandırması 65 yaş üstünün yanı sıra 20 yaş altı gençleri ve çocukları kapsayacak şekilde genişletildi. Pazar yerleri ve marketler gibi halkın toplu olarak bulunduğu mekânlarda maske takılması zorunlu hale getirilirken vatandaşlara maskeler ücretsiz olarak dağıtıldı. Hastalığı yayma tehlikesi olan bina, sokak, cadde, köy, mahalle, belde ve hatta ilçe düzeyindeki kimi yerler karantinaya alındı.
- Sağlık altyapısını güçlendirmek üzere, yeni hastane projeleri hız kazandı. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, 2 bin 682 yataklı Başakşehir İkitelli Şehir Hastanesinin ilk etabını hizmete açtı. Yeni ismi Prof. Dr. Cemil Taşcıoğlu Şehir Hastanesi ile Marmara Üniversitesi Pendik Başıbüyük Eğitim ve Araştırma Hastanesi de açıldı. Ayrıca biri Atatürk Havalimanı içinde diğeri Sancaktepe'de olmak üzere iki tane acil durum hastanesi kuruldu.
- covid-19 pandemi mücadelesi sırasında kamu kurumları ve özel sektör dahil olmak üzere tüm teşhis ve tedavi hizmetleri devlet güvencesi altında SGK tarafından karşılanmak üzere özel düzenlemeler gerçekleştirildi. Alınan kararlar gereği sokağa çıkmasında sakınca olan yaşlı ve engelliler ile yalnız yaşayan bireylerin gereksinimlerine çözüm üretme amaçlı güvenlik güçleri başta olmak üzere yerel yönetimler ve STK'lardan destek sağlandı.

Ülkemizin ve Diğer Ülkelerin Sağlık Altyapıları

Pandemi süreçlerinde mücadelenin sağlıklı ve güven içerisinde yürütülmesi için sağlık altyapısının ve nitelikli insan gücü açısından yeterli kapasitenin bulunması da gerekmektedir.

OECD'nin "Health at a Glance 2019" raporu incelendiğinde OECD ülkelerinde sağlık harcamalarının 2018'de %8,8 olan yüzdesinin 2030 yılına kadar GSYH'nın %10,2'sine ulaşacağı tahmin edilmektedir. Bu durum, ülkelerin genellikle kamu kaynaklarından büyük ölçüde fon çekmesi nedeni ile sürdürülebilirlikle ilgili endişeleri de artırmaktadır.

OECD'ye göre ABD, kişi başı yapılan sağlık harcamaları açısından 10 bin 586 dolar ile ilk sırada yer almakta, GSYH'nin %16,9'u ile sağlık hizmeti için diğer OECD ülkelerinden daha fazla harcama yapmaktadır. Ancak bu rakamın büyüklüğüne rağmen ABD, DSÖ'ye göre dünyanın en iyi sağlık sistemleri sıralamasında 37'inci sırada yer almaktadır. ABD'de her bin kişiye düşen yatak sayısı 2,8 iken OECD ortalaması 5,4'tür. Zaten ABD sağlık sistemi de bu salgın ile tekrar sorgulanmaya başlamıştır. Hastanelerin toplam masrafının 1 trilyon doları geçtiği, sağlık sigortası şirketlerinin ABD'deki pazar payının 1,1 trilyon dolar olduğu, bu durumun müthiş bir rant olduğu, bununla birlikte ABD'de salgınla mücadele sırasında açıkça görülen sağlık sistemindeki sorunların büyüklüğü vurgulanmıştır.

DSÖ'nün verilerine göre sağlık sistemi en verimli ikinci ülke olan İtalya, sağlık sistemi kapasitesinin yetersiz kalması sorununu yaşamıştır. İspanya herkesi kapsayan ve herkesin erişebildiği ücretsiz bir kamu sağlığı sistemine sahip olsa da iyi verilere rağmen özellikle gerek ekipman gerek doktor ve hemşire sayısı açısından sağlık sistemi zora giren ülkelerden biri olmuştur. İngiltere ve Fransa da ciddi zorluklar yaşamıştır. Almanya ise sağlık altyapısının sağlamlığı, çok test yapma politikası ile öne çıkan ülkelerden olmuştur.

Almanya, Fransa, İsveç ve Japonya GSYH'dan en yüksek paylarını sağlığa ayıran diğer ülkelerdir. Avrupa'yı ve aynı zamanda Avustralya, Yeni Zelanda, Şili ve Kore'yi kapsayan çok sayıda OECD ülkesi GSYH'nın %8-10'unu harcamaktadır. Ancak sağlık harcamalarının büyük bir kısmı işgücü ücretlerine gitmektedir.

Dünyanın pek çok yerinde dayanıklı sağlık altyapısı ve halk sağlığı sistemleri geliştirmedeki başarısızlık, güvenlik açıkları yaratmıştır. Her ülke kapsamlı birinci basamak sağlık hizmetleri geliştirene ve yeterli sayıda sağlık çalışanı ve mevcut ilaçlar toplayana kadar ayrıca sağlam sağlık bilgi sistemleri, altyapı ve kamu finansmanını teşvik edene kadar yaygın güvenlik açığı maalesef hayatın bir gerçeği olmaya devam edecektir. covid-19 ayrıca ülkeler arasındaki sağlık eşitsizliklerini kötüleştirme tehdidindedir. Dünyanın en az gelişmiş ekonomilerinde 900 milyon kişi bulaşma riski altında olup aynı zamanda da yetersiz sağlık hizmeti sunumu ve kötü hijyen standartlarıyla karşı karşıyadır.

Peki, dünyanın en büyük ekonomileri de olan Batı ülkelerinin koronavirüs tehdidi karşısında sağlık sistemlerinin çökmesinden neden bu kadar çok korkuluyor? Ya da diğer ülkeler tarafından gıptayla bakılan İtalya'nın sağlık sistemi nasıl oldu da koronavirüs salgını karşısında çöktü? Virüsü kaptığı belirlenen ilk hastanın aktif bir sosyal hayatının olması ve nüfus yoğunluğu yüksek bir yerde yaşaması, hastalığın çeşitli sebeplerle bölgede hızla yayılması, İtalya'da yaşlı nüfus oranının dünya sıralamasında ikinci olması nedeniyle hastanede bakım görmesi gereken vaka sayısının yüksek olması ve bölgede hava kirliliğinin yüksek olması gibi sebeplerle bölgenin sağlık sistemi büyük bir yük altına girdi. İtalya ya da Lombardia özelinde sağlık sisteminin normalde gelişmiş olmasına rağmen koronavirüs vakalarının hızla yayılması, doktorların ve hemşirelerin üzerine büyük bir yük binmesine ve hastanelerin kapasitesinin dolmasına yol açtı. Bu nedenle birçok Avrupa ülkesi pandemiyle mücadelede başarısızlık ile karşılaştı.

Ülkemizin sağlık altyapısına baktığımızda ise güçlü bir sağlık altyapısı ve bilgili, tecrübeli

sağlık personeli ile imkânlarının üst düzeyde olduğu görülmektedir. Bir ülkede uygulanan sağlık sisteminin başarılı olması için şu 4 faktör çok önemlidir:

1. Sağlık durumu göstergelerinin iyileştirilmesi
2. Hasta memnuniyetinin artırılması
3. Finansal riskten korunma
4. Güçlü ve sürdürülebilir bir sağlık sisteminin olmasıdır.

Bir pandemi sırasında sağlık sisteminin çökmemesi için güçlü ve sürdürülebilir bir sağlık sisteminin olması gerekmektedir. Türkiye'nin sağlık altyapısına göz attığımızda; toplam hekim sayımız 164.594, hemşire sayımız 198.465, diş hekimi sayımız 32.859 olup yardımcı sağlık personellerimizle birlikte toplam sağlık personel sayımız ise 1.100.000 civarındadır. 1600 civarında hastanemiz ve yaklaşık 240.000 hasta yatağımız mevcuttur. Hastanelerimizde 1211 Bilgisayar Tomografi (BT) ve 915 Manyetik Rezonans (MR) cihazımız vardır. Pandemi süresince Koronavirüs tanısında Toraks Bilgisayar Tomografiden çok yararlanılmıştır. Tüm sektörlerde toplam ventilatör sayımız ise 25.761 olup bunların 17.956'sı yetişkinler için kullanılan cihazlarımızdır.

Hastaların ölümüne neden olan ve ağır seyreden böyle bir salgında iyi bir sağlık hizmeti verebilmek ve sağlık sisteminin çökmemesi için yoğun bakım çok önemli bir alandır. Bu alanda;

- Yoğun bakım yatak sayısı
- Yoğun bakımda çalışabilecek doktor sayısı
- Yoğun bakımda çalışabilecek sağlık personeli sayısı
- Yoğun bakım yatak sayısını artırabilme kapasitesi çok önemli konulardır.

Ülkemizin yoğun bakım yatak sayısı Sağlık Bakanlığının verilerine göre 39.769 civarında olup bunların 25.287'si yetişkin yoğun bakım yatağıdır. Ülkemizde 100.000 kişiye düşen yoğun bakım yatak sayısı 47.8/100.000 olup ABD, Almanya ve diğer Avrupa ülkelerinden daha fazladır. Avrupa'nın en yüksek yoğun bakım yatak kapasitesine sahip ülkesi olan Almanya'da bile yatak sayısının 28.000 civarında olduğunu düşünürsek ülkemizin bu anlamda iyi durumda olduğunu söyleyebiliriz. Buna karşılık şu anda büyük bir kriz yaşayan İtalya'da yoğun bakım yatak sayısı sadece 10 binin biraz üzerindedir.

Bir salgında belki de en önemli konulardan bir tanesi, yoğun bakım yatak sayısını arttırabilme kapasitesidir. Yatak sayımız ne kadar yüksek olursa olsun virüs çok hızlı yayılırsa yoğun bakım yatak sayımız bu hastaları bakmaya yetmeyecektir. Bu durumda hızla normal yatakları yoğun bakım yatağına çevirmemiz gerekecektir. Örneğin Almanya'da "orta bakım" adı verilen özel gözlem yatakları hızla yoğun bakım birimlerine çevrilerek yoğun bakım yatak kapasitesi birkaç gün içerisinde 40.000'lere çıkarılmıştır. Bu kolay bir iş değildir Normal bir yatağı yoğun bakım yatağına çevirmek için ciddi bir ekipman desteği gerekmektedir. Her yatağa hastanın hayatî değerlerini gösterecek monitör ve solunum sıkıntısı çeken hastalara

solunum desteği vermek için gerekli mekanik ventilatör bir yoğun bakım yatağının olmazsa olmazlarındandır.

Yoğun bakımları doğru şekilde çalıştırıp hastaları hayatta tutabilmek için ihtiyacımız olan sağlık personeli açısından ülkemizin çok iyi durumda olduğunu maalesef söyleyemeyiz. Dünya Bankası'nın verilerine göre Türkiye'de 1000 kişi başına düşen doktor sayısı 1,7 civarındadır. Bu oldukça düşük bir orandır zira bu oranın Almanya'da 1000 kişi başına 4 doktora kadar çıkmaktadır. Yine şu anda çok kötü günler yaşamakta olan İtalya'da da bu oran 4'ün biraz altındadır. Ancak şunu da not etmek gerekir ki, yoğun bakım hizmeti özel bir eğitim gerektirdiğinden her doktor yoğun bakım hizmeti verememektedir. Dolayısıyla doktor sayısı tek kriter değildir. Yine de doktor sayısı açısından çok iyi durumda olmadığımızı söylememiz gerekmektedir.

Daha kötü durumda olduğumuz bir başka istatistik ise, 1000 kişi başına düşen hemşire sayısıdır. Zira bir yoğun bakımı çalıştırabilmek için doktordan fazla hemşireye ihtiyacımız vardır. Türkiye'de 1000 kişi başına düşen hemşire sayısı 3,2'dir. Elbette 1000 kişi başına düşen sağlık personeli sayısının 1,5 civarında olduğu İran kadar kötü durumda değiliz ancak virüsle savaşta çok zorlanan İtalya'nın oldukça gerisindeyiz. Zira bu oran İtalya'da 5,5 iken Almanya'da 13'ün üstündedir.

Ülkemizde Pandemi Süreç Yönetimindeki Başarısı

Sağlık Bakanlığının öncülüğünde oluşturulan Bilim Kurulunun bilimsel verilere dayalı objektif önerileri ışığında geliştirilen stratejiler ve bu stratejilerin uygulamasını gerçekleştiren sağlık çalışanlarının geçmiş meslekî deneyimleri, organizasyon kabiliyetleri ile donanımlı ve yaygın hastane altyapımızın yanısıra dünya ortalamasının üzerindeki kaliteli donamıma sahip yoğun bakım ünitelerimizin kapasitesi, hastalıkla mücadelede büyük bir avantaj sağlamıştır.

Karşılaşılan ilk covid-19 vakalarında, ülkemizden daha önce pandemi ile mücadele süreci yaşayan Çin'in birikimi ve tedavi protokol deneyimleri dikkate alınmıştır. Ancak ilk 1-2 hafta sonrasında kendi klinik gözlem ve tecrübelerimize dayanarak kendi tedavi algoritmamız ve rehberler geliştirilmiştir. Sağlık Bakanlığı Bilim Kurulu önerileri çerçevesinde gelişmelere göre algoritmada güncelleme önerileri gerçekleştirilmiştir.

Ülkemizde dünyadaki diğer uygulamalardan farklı ve etkili bir tedavi protokolü şekillendirildi. Örneğin;

- Hidroksiklorokin tedavisine hastalığın çok erken döneminde başlanıldı.
- Favipravir tedavisine virüsün replikasyon zamanında yani hastalık iyice ağırlaşmadan yoğun bakım ihtiyacı ortaya çıkmadan başlanıldı. Oysa ilk uygulamalarda yoğun bakım sürecinde başlanıyordu. Birçok ülkede halen hastalığın yoğun bakım aşamasında devreye sokulan bir uygulama olmasından dolayı bu ilacın fazla etkili olmadığı düşünülmektedir,

- Yoğun bakımdaki hastalarda erken entübasyondan vazgeçildi. Çünkü bunun hastalığın seyrini çok fazla değiştirmediği gözlemlendi. Bunun yerine non-invaziv ventilasyon öncelikle kullanıldı. Böylece invaziv ventilasyonun akciğer hasarı oluşturma riski de önlenmiş oldu,
- Ayrıca hastalığın tanımlandığı gibi tipik bir ARDS tablosu olmadığı, pıhtılaşma bozukluğu gibi ilave problemlerin de meydana geldiği ve hastaların bu nedenle de kaybedildiği gözlemlendi. Buna bağlı olarak antikoagülan ilaçlar da tedaviye eklenmiş oldu,
- covid-19 tanısı için PCR kadar etkin olan Toraks BT kapasitemizin nicelik ve nitelik olarak hastanelerimizde mevcut olması hızlı tanı kabiliyetimizi artırdı,
- Temaslıların tespiti için Filyasyon Sisteminin uygulanması hastalığın yayılmasını engelledi.
- Sağlık çalışanlarımızın bilgi, beceri, tecrübe ve ekip olarak büyük bir özveri ile çalışması takdire şayandı.
- Cumhurbaşkanımız başta olmak üzere Sağlık Bakanlığı ve ilgili tüm yöneticilerin tüm desteklerini sağlık çalışanlarımız için gösterdi ve Bilim Kurulu vasıtasıyla bilimsel bir yaklaşım gösterildi.

Sağlık altyapımızın güçlü ve organizasyon yönetimin başarılı bir şekilde uygulanması bu başarı öyküsünün detayları olarak göze çarpmaktadır. Ülkemiz şu ana kadar hem salgınla mücadele performansı hem de devletin kapasite projeksiyonu sayesinde birçok ülkeden müspet anlamda ayrışmıştır. Sağlık sistemine yaptığı yatırımların, sistemin ücretsiz ve erişilebilir olmasının, karantina uygulamaları sırasında devlet ve sivil toplumun örnek bir sosyal dayanışma operasyonu gerçekleştirmesinin, tüm karar alıcıların ve ilgili kurumların kriz yönetimi becerisinin, tedarik zincirinin sağlamlığının, dünyanın dört bir tarafından yapılan vatandaş tahliyelerinin, açıklanan ekonomik paketler ve salgınla mücadele için birçok ülkeye verdiği somut desteğin ülkemizin salgın sonrasında hareket alanını diğer birçok ülkeye nispetle genişlettiği söylenebilir.

Tabii ki sadece ülkemizin tek başına başarı göstermesi yeterli değildir. Çünkü pandemi küresel bir mahiyet kazandıkça ve sağlık sektöründen tedarik zincirlerine, ekonomiden sosyal ilişkilere kadar geniş yelpazede hayatın her alanını etkiledikçe, küresel siyaset üzerinde de dönüştürücü etkilere sahip olması kaçınılmazdır.

Koronavirüs ile mücadele başarılı bir şekilde devam etmektedir. 'Kontrollü Sosyal Hayat' çerçevesinde normalleşme adımları atılmaya başlanmıştır. Ancak normalleşme adımlarında başarılı olmanın yanısıra temkinli hareket etmek ve Covid-19'un prevalansı hakkında güvenilir ve tarafsız bilgi toplamak için nüfusun temsili bir örneğinin mutlaka antikor testi kullanılarak incelenmesi gerekmektedir. Bunun için Türkiye genelinde 150.000 kişide örnekleme metoduyla Elisa testinin yapılması planlanmıştır. Test çalışılırken yaş grupları, meslek grupları, kalabalık ortamlarda yaşayanlar, kentlerin kıyı mahallelerinde yaşayanlar gibi birçok kriter de incelenecektir. Bu sonuçlar, her il ile ilgili normalleşme kararı alınmasında ve atılacak adımlarda yardımcı olacaktır. Aynı zamanda ülkemizde görülen hastalığın yaygınlığı konusunda da bilgi sahibi olmamızı sağlayacaktır.

Ayrıca, ülkemiz stratejik alanlara yönelik yapmış olduğu öncelik listesi üzerinden tıbbî araç ve gereç ile, kendi hastane ekipmanlarını üretimdeki mevcut oranları yükseltme ve iyileştirme ile birlikte ilaç ve aşı üretiminde dışa bağımlılığı azaltma hedefleri çerçevesinde yeni teşvik modelleri geliştirmektedir. Pandemi benzeri süreçlerde gerek hastalığı önleme gerekse de tedavi süreçlerinde kullanılacak teknoloji ve ekipmanların temini ve yerli ürün olarak üretilmesi ve geliştirilmesi için kamu kurumları tarafından hızlı bir şekilde destek projesi çağrısına çıkılmıştır. T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, TÜBİTAK ve KOSGEB gibi kurumlar tarafından çıkılan proje çağrılarında üniversite sanayi iş birliği ile kamunun diğer ilgili paydaş kurumlarının öncelikli taleplerinin karşılanması konusunda acil önlem ve teşvik paketleri uygulamaya konulması çok doğru bir yaklaşımdır. Bunun içinde sağlık alanında daha güçlü altyapılar ve daha nitelikli beyinlere ihtiyaç olacaktır.

Ayrıca ülkemiz kendi tıbbî malzeme gereksinimleri yanısıra talepler üzerine özellikle sağlık çalışanlarının temel izolasyon ve korunma ekipmanları konusunda diğer ülkelere de kendi üretim ve stoklarından uluslararası dayanışma stratejisi çerçevesinde 80 ülkeye (İtalya, İspanya, İngiltere, İran, Bosna Hersek, Sırbistan, ABD, Çin, Pakistan, Somali, Sudan, Libya, Suriye ve Türk Cumhuriyetleri, Filistin, Tunus vb.) yardım desteği sağlamıştır. Yumuşak güç kavramı içerisinde uluslararası alanda bu tür insani dayanışmalar ülkemizin siyasi ve ekonomik ilişkileri açısından da değerlidir.

covid-19 ile en etkin mücadeleyi veren ülkelerden bir olan ülkemiz, sahip olduğu ileri düzeyde donanımlı hastaneleri ve yüksek miktarda yatak sayısı ile dikkati çekmektedir. Bu yönüyle ülkemiz, virüsün tek bir noktadan ve tek bir kişiden, yeryüzünün tüm köşelerine ve milyonlarca insana hızla yayılması sürecinde, dünya kamuoyunu en doğru şekilde ve zamanında bilgilendirmekte ve sürecin uluslararası işbirliği ile etkin bir şekilde yönetilmesini sağlamakta yetersiz kalan DSÖ'nün yerine, küresel boyutta yeni bir kurumsal oluşuma gidilmesinin ve ortaya çıkacak yeni kurumsal yapının şekillenmesinin öncülüğünü yapabilir.

Sağlık alanında uluslararası arenada yapılması önerilen bu liderlik girişimine paralel olarak, ülkemizin sahip olduğu hastane kapasitesinde ve tedavi yöntemlerindeki gelişmeleri daha üst bir seviye taşımak ve bunları kalıcı kılmak için, ilaç endüstrisinde bilimsel, teknolojik ve sınai yatırımların kayda değer ölçülerde arttırılması yararlı olacaktır.

Her seviyede istihdam edilmesi gereken insan kaynağının yetiştirileceği kurumların geliştirilmesi ve buna paralel olarak, yurtdışında bu alanda dünyanın önde gelen kurum ve kuruluşlarında hizmet veren bilim insanlarının, teknoloji geliştirme alanında çalışanların ve teknisyenlerin ülkeye dönüşlerinin ve sürece etkin katılımlarının sağlanması yararlı olacaktır.

Bölgesel ve uluslararası sistemin güvenlik, terörle mücadele, çevre konuları gibi bütün alanlardaki sorunları çözme kapasitesindeki eksiklik, sağlık alanında da teyit edilmiştir. Bu açıdan, mevcut ve potansiyel sorunlara çözüm üretmeye yönelik tüm girişimlerin desteklenmesi hâlinde sağlık alanı başta olmak üzere bütün sektörlere yönelik verilen mücadelelerin bir başarıya ulaşma şansı bulunmaktadır. Sağlık sektörünün stratejik açıdan güvenlik sektörünün önemli bir bileşeni haline geldiği görülmektedir. Bu bağlamda salgın sona erse de, gelişmiş medikal cihazlar ve tıbbî malzemelere yönelik yerli üretimin desteklenmesinin,

tıpkı yerli savunma sanayi alanında olduğu gibi, ulusal düzeyde mücadelede ve bir dış politika aracı olarak kullanmada önemli hale geldiği düşünülmektedir.

Pandemide Sosyal Güvenlik ve Küresel Sağlık Yönetimi

Salgın olgusunun bir defa olup biten bir deneyim olmayacağı gerçeğinden hareketle, sağlık hizmetlerinin mevcut gereksinimlerin ötesinde bir kapasitede tutulması konusu, devletlerin gündeminde uzun bir süre kalacaktır. Devletlerin sağlık hizmeti kapasitelerini uzun vadeli öngörülerle planlamaları bir zorunluluk haline gelecek, kimi devletlerin sağlık hizmeti sunma anlayışlarını kökten değiştirmeleri gerekecektir. Buna bağlı olarak sosyal sigorta anlayışında ve uygulamalarında birtakım değişimlerin de beraberinde geleceği söylenebilir.

Zira örneğin nüfusunun yaklaşık %9'unun sağlık sigortası olmayan ABD'de sağlık sigortası olmayan kişilerin covid-19 hastalığına yakalanmaları durumunda sağlık hizmetlerinden ücretsiz yararlanıp yararlanamayacağı konusu bir paradoksu ortaya çıkardı. Önceden kanser gibi öldürücü hastalıklara bile yakalansalar sigortası olmayan kişilerin sağlık sisteminden yeterli derecede yararlanamaması, sağlık sistemi ile ilgili herhangi bir soruna dönüşmüyordu. Çünkü bu tür durumlarda sigortasız hastaların yaşadığı sorunlar yalnızca hastaları ve yakın çevrelerini ilgilendiren bir sorun olarak görülüyordu. Oysa salgın hastalığa yakalananların tedavi edilmemesi, bir halk sağlığı sorununa ve dolayısıyla genel bir sağlık tehdidine dönüştüğünden, sigortasız kişilerin de tedavi edilmesi zorunluluğu ortaya çıktı. Bu ise, sağlık hizmetlerinin kişisel bir hak olmanın ötesinde toplumsal bir konu olduğunu yeniden göstermiştir. Buna bağlı olarak, bir tür küresel sosyal güvenlik anlayışının gündeme gelmesi beklenebilir. Bu ise hem sağlık sigortasındaki hem de güvenlik anlayışındaki değişimi eş zamanlı olarak barındıran bir gelişme olabilir. Bu nedenle vatandaşların tümünün sosyal güvencesi olması için gereken tüm çabalar gösterilmelidir. Ülkemizde SGK ile vatandaşlarımızın tamamı sigortalıdır.

DSÖ, covid-19 salgını ile mücadeledeki yetersizlikleri ve öngörüsüzlükleri nedeniyle büyük eleştiriler almış hatta salgının kaynağı olan ülkelerdeki gelişmeleri gizlemekle suçlanmıştır. DSÖ'nün finansal kaynaklarına büyük katkı sağlayan ABD, DSÖ'yü pek çok konuda hatalı olmakla ve Çin merkezli davranmakla suçlamıştır. Bu gelişmeler, küresel düzeyde yeni örgütlenmelerin ortaya çıkabileceğinin göstergesidir. Özellikle sağlık alanında yerel aktörlerin ve devletlerin başarılı uygulamaları, küresel düzeyde yeni örgütlenmeleri etkileme fırsatı verebilir. Ülkemiz, bu salgında gösterdiği başarı ile birlikte toplumsal ve küresel dayanışma nedeni ile yeni kurulacak bu yapılarda yerini almalıdır.

Küresel sağlık yönetimi çerçevesinde çoğu ülkenin yeni tip koronavirüsün yol açtığı covid-19 hastalığı ile mücadele yöntemi, sağlık sistemi kapasitelerini aşmayacak şekilde vakaları kontrol altına almak şeklinde olmuştur. Özellikle Çin'den sonra epideminin merkezi haline gelen Avrupa ülkeleri ve ABD, virüsle mücadele açısından sıkı sosyal mesafe önlemleri alarak vatandaşlarını evde kalmaları konusunda uyarmıştır. Böylece koronavirüsün riskli gruplara ulaşması engellenerek ülkelerin sağlık sistemlerinin kapasitelerinin aşılmaması hedeflenmiştir.

Koronavirüsün toplum içinde hızla çok sayıda kişiye ulaşması engellenerek hastaneye gelmesi gereken kişilerin sayısının azaltılması, böylece eğrinin dik olması yerine düzleştirilmesi hedeflenir.

Prof. Hugh Montgomery yaptığı bir açıklamada, yoğun bakım ünitelerinin, solunum cihazlarının, doktorların ve hemşirelerin her sağlık sistemi içinde sınırlı bir sayıda bulunduğunu; bunun da böyle olması gerektiğini çünkü bu sistemlerin sürekli olarak gereğinden daha fazla bir kapasitede çalışamayacağını vurguluyor. Bu yüzden sağlık sistemlerinin kapasitelerini aşmadan koronavirüs vakalarının kontrol altına alınması önem taşıyor. Ayrıca ülkelerin sağlık sistemlerinin normalde nasıl işlediğinin yanı sıra kriz zamanlarında nasıl yanıt verebildikleri de önemlidir. Yeni tip koronavirüs salgınına karşı Türkiye'nin güçlü sağlık sistemi, sosyal yardımlardaki başarısı ve zamanında alınan tedbirler, birçok ülkeye örnek teşkil etti.

Koronavirüs salgını ülkemizde kendini yavaş yavaş hissettirirken, en çok tartışılan konulardan biri sağlık sistemimizin bu salgına ne kadar hazırlıklı olduğudur.

Salgının en acı şekilde vurduğu İtalya'da "sağlık sisteminin çöktüğünü" ve ölümlerin bu nedenle akıl almaz boyutlarda artarak 30.000'i aştığını biliyoruz. Sağlık sisteminin çökmesi, hastanelere bakılamayacak kadar fazla sayıda hastanın yığılması sonucu yaşandı.

Koronavirüs salgınına yakalanan ilk ülkeler olan Çin ve İtalya'dan enfeksiyona dair epey bilgi elde ettik. Buna göre virüsle enfekte olan insanların yaklaşık %80'i profesyonel bir tıbbî bakım gerektirmeden hastalığı evinde dinlenerek atlatabiliyor. Kalan %20'lik hasta grubunun hastanede tedaviye ihtiyacı oluyor. Bunlardan dörtte üçü normal serviste hafif tıbbî müdahalelerle hastalığı atlatabilirken, %5'lik küçük bir grubun ise durumu kötüleşiyor ve bu hastalar yoğun bakım tedavisine ihtiyaç duyuyor. Dünyada olduğu gibi Türkiye'de de normal servislerde tedavi edilebilecek hastalar için yeterli yatak kapasitesi mevcut. Asıl büyük sorun, yoğun bakımda tedavi edilmesi gerekecek %5'lik hasta grubuna aittir. Yoğun bakım tedavisine ihtiyaç duyan hastaların sayısının artması ve yoğun bakım yatak kapasitesini aşması, İtalya örneğinde gördüğümüz gibi, sağlık sisteminin çökmesine neden olabiliyor. Çünkü bütün dünyada yoğun bakım yatağı sayısı oldukça kısıtlı haldedir.

Dünyanın bu pandemi krizine hazır olmadığı açıkça görüldü. Yine de dünyanın sağlık anlamında üzerinde yoğunlaştığı konu kronik hastalıklardı. Sağlık otoriteleri, "Bulaşıcı hastalıklar konusunu çözdük, kronik olanlara bakalım" tavrındaydı. SARS ve MERS salgınından da ders çıkarılmamıştı çünkü hem yayılmadı hem de virüsler kendiliğinden yok oldu. Covid-19'un ise kuluçka döneminin 2-14 gün olması ve bulaşma riskinin çok yüksek olması nedeniyle toplumda yayılımın yüksek olması ile karşı karşıya kalındı.

Yani dünya bu salgında başarısız oldu. Özellikle koronavirüs Batı'ya ağır bir ders verdi. Batı toplumu, sağlıkta ne kadar yetersiz olduğunu gördü. Bunun dışında DSÖ, Birleşmiş Milletler gibi büyük organizasyonlar başarısız bulundu. Çok geç harekete geçtiler ve toplumu yanlış yönlendirdiler. Bu kuruluşlar yapılarını yeniden gözden geçirmek zorunda kalacaklardır. Tüm dünyada halk sağlığı, toplum sağlığı sınıfta kaldı. Güney Kore, Japonya ve Almanya biraz daha öne çıkan ülkeler oldular. İtalya, İspanya, Fransa bu krizi daha iyi atlatması beklenen ülkelerdi ama öyle olmadı. Hem altyapıları yeterli değildi hem de geç kaldılar.

Pandemi Sonrası Medikal İstihbaratın Yükselişi

Ulusal istihbarat teşkilatlarının görev ve sorumluluk alanlarının geleneksel güvenlik ve terörizmle mücadele sınırlarından ibaret olmadığını, medikal ve sosyal yönleriyle toplum sağlığını ilgilendiren mevzularda da imkân ve kabiliyete haiz olmaları gerektiğini göstermiştir. Bu bağlamda covid-19 vakası, istihbarat toplama disiplinlerinin tümünde yetkinlik ve etkinlik kazanımının gerekliliğini açığa çıkarırken, medikal istihbaratın yükselişini de gözler önüne sermiştir. covid-19 sürecinde hastaların, hasta yakınlarının, doktorların, sağlık personelinin, medyanın, siyasetçilerin, akademisyenlerin, bilim adamlarının, ilaç ve sağlık ekipmanı üreticilerinin ve bir bütün olarak herkesin "istihbarat üreticisi" konumunda olduğu görülmektedir. Bu anlamda koronavirüs test sonuçlarını gizleyen hastalar kadar, koronavirüs pandemisinin yaygınlığı ve tehdidin gerçek boyutunu ulusal ve uluslararası kamuoyu ile paylaşmayan karar alıcılar karşısında kişilerden sağlanacak gerçek zamanlı veriye dayalı insan istihbaratının önemi bir kez daha kendisini göstermiştir.

İsrail Sağlık Bakanlığı nezdinde sağlanan veri setlerini referans alarak geliştiren ve kullanıma sokulan "HaMagen" (Kalkan) uygulaması, covid-19 pozitif hastalarını adım adım takip edip, hangi sokaklardan ve caddelerden geçtiğini paylaşmaktadır. Ne var ki bu tür akıllı telefon uygulamaları, hem birey hem de devlet için güvenlik açığı riskini beraberinde getirmektedir. Salgının teknolojik gelişmeyi hızlandırması ilk etapta olumlu bir gelişme olarak görülebilir. Ancak salgının yayılımını kontrol etmek için kullanılan yapay zekâ ve internet uygulamaları yoluyla insanların her an nerede, ne yaptıklarının, kimlerle olduğunun, sağlık durumunun, hatta kiminle ne konuştuğunun hükümetler tarafından bilinmesi ve bu kişiye ait özel bilgilere kolayca ulaşılıp saklanması uzun vadede kişisel verilerin güvenliği ile ilgili ciddi bir tehlikeye yol açabilmesi açısından şimdiden kaygı yaratmaya ve eleştirilmeye başlanmıştır.

Buradaki temel sorun, istihbarat ve tıp gibi iki farklı bilim dalının unsurlarını birbiriyle iletişim ve etkileşime sokmak ve disiplinler arasındaki bariyerleri kaldırmaktır. Bunun için istihbarat teşkilatlarının, medikal dünya ile çok daha yakın bir diyalog mekanizması ve iş birliği içerisine girmesi gerekmektedir. Buradaki maksat, istihbaratçıların tıp dünyasının işine karışması değil onlardan edindikleri bilgilerle ulusal ve küresel sağlığı ilgilendiren konuların risk ve tehdit haritalaması çıkarmak ve karar alıcıların eğilimler konusunda erken farkındalık geliştirmelerini ve böylece tedbir paketleri ve hazırlık süreçlerine geçişlerini sağlamaktır. Sonuç olarak, koronavirüs salgını sadece bir kamu sağlığı sorun değil aynı zamanda doğrudan ve dolaylı bir güvenlik sorunudur. Salgın tüm alanlarda olduğu gibi güvenlik alanında da farkındalık yaratmayı, değişime hazır olmayı ve kalıcı, etkin yapılar kurmayı ve geliştirmeyi gerektiriyor.

Ülkemiz, koronavirüs salgını başladığı andan itibaren, yumuşak gücünü devreye sokarak komşu ülkelere ve bu arada Ortadoğu'ya tıbbî yardımda bulunmuştur. Bu, hem hükümetin insani dış politika anlayışının somut bir kanıtı olarak görülmeli hem de ileride oluşması olası Türkiye merkezli yeni bir Akdeniz işbirliği kuşağının kapısını aralayarak, bölge ülkelerini motive edici bir girişim olarak değerlendirilmelidir. Özetle, ülkemiz koronavirüs günlerinde

hem salgınla mücadelede işbirliği konusunda bölgesinde ön ve inisiyatif alan konumunu sürdürmeli, hem de jeopolitik mücadelenin tekrardan ısınacağı günlere hazırlık olarak deniz, kara ve havadaki askeri hazırlıklarını güçlü tutmaya devam etmelidir. Ülkemizin covid-19 salgınından başarıyla çıkması hâlinde, yumuşak ve sert güce dayalı bu akılcı diplomasisi, ülkemizi bölgede doğal olarak bir istikrar adası yapacak ve öne çıkaracaktır.

Güvenlik, sağlık, ekonomik sosyal, psikolojik ve siyasal etkileri daha uzun süre devam edecek olan salgınla mücadelede birlikte hareket edebilmek, öngörülen ve öngörülmeyen problemlerin aşılmasında en etkili unsur olacaktır.

Pandemi sonucunda; ulusal hükümetlerin sağlık güvenliği risklerini değerlendirmesi, salgın ve pandemi hazırlık boşluklarını doldurmak için yeni finansman mekanizmalarının oluşturulması, ülkelerin sağlık güvenliği kapasitelerini test etmesi, yıllık simülasyon tatbikatları yapmaları, sonrasında incelemeler yayınlamaları ve şeffaf bir şekilde müdahale kapasitelerinin bir krizde nasıl çalışacağını göstermeleri yeni salgınlar karşısında başarılı olmalarını sağlayabilir. Ayrıca iyileştirilecek alanları belirlemeleri; ülkelerin önemli salgınlar için risk faktörlerini dikkate almaları, kapasite geliştirme için öncelikli alanlarını tanımlayıp yapılması gereken tüm işleri öncelikle planlamalı ve uygulamaya geçmelidir.

Nitekim uluslararası sağlık düzenlemelerine taraf devletleri oluşturan 195 ülkede sağlık güvenliği ve ilgili yeteneklerin ilk kapsamlı değerlendirmesi ve karşılaştırmasının yapıldığı 'GHS Endeksi analizi', hiçbir ülkenin salgın hastalıklar için tam olarak hazır olmadığını vurgulamışken, altı ay sonra bütün ülkeler hazırlıksız yakalanmıştır. Genel olarak ülkelerin sağlık acil durumlarını önlemek, tespit etmek ve bunlara müdahale etmek için zayıflıklar olduğu, sağlık sistemlerinde ciddi boşluklar olduğu görülmektedir. Salgın hazırlığına ve tepkisine zarar verebilecek siyasi, sosyoekonomik ve çevresel risklere karşı kırılganlıklar bulunmaktadır ve uluslararası normlara uyulmaması gibi bir durum mevcuttur.

World Economic Forum'un University of Southern California'dan uzmanlar ile hazırladığı bir rapora göre, global sağlık hizmeti, tıptaki gelişmeler heyecan verici fırsatlar yaratırken, belirsizlik ve risk devam etmekte, hem sağlık hizmetlerine erişim hem de kullanım açısından eşitsizlik küresel bir endişe olmayı sürdürmektedir. Politika yapıcılar kanıta dayalı kurallar formüle etmekte zorlanmaktadır. Sağlık hizmetlerinin sunumunu başarılı bir şekilde dönüştürerek, inovasyonun ve doğru teşviklerin önemini kabul ederek, kanıta dayalı politikalar uygulamak gerekli olacaktır. Mevcut zorlukları ve geleceğin kesinlikle getireceği zorlukları karşılamak için güçlü, hızlı ve akılcı bir yaklaşıma ihtiyaç vardır. Çeşitli analizler bu konuda yatırım ve çabanın iyi sonuçlar doğuracağını da vurgulamaktadır.

Sonuç olarak; bir sonraki kriz için yeterli kaynaklarla ve talepleri karşılamak için sağlam bir altyapı oluşturulmasını sağlayan küresel sağlık politikalarının geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Tıbbî ilerlemeler dünya genelinde sağlığı önemli ölçüde iyileştirme potansiyeline sahip olsa da, bu faydalar ancak erişim geniş ölçüde mevcutsa gerçekten gerçekleştirilebilir. Aksi takdirde, eşitsizlikler sadece artacak ve yeterli ve hızlı sağlık hizmeti alamayan kitleler artacaktır. Öncelikle sağlık, hem ülkelerin hem de özel sektörün yeni gözdesi olacak gibi görünüyor. Sağlıkta inovatif yatırımlar, erken uyarı sistemleri, yeni buluşlar, toplum

sağlığıyla ilgili dijital sistemler, tele sağlık, yapay zekâ teknikleri gibi alanlarda faaliyetler artacaktır.

Son cümlemiz ise; bu pandemide ülkemize başarıyı getiren, toplumun refahı, güvenliği ve sağlığı için gece gündüz çalışan, risk alan başta sağlık çalışanlarımız olmak üzere tüm kamu görevlilerimize ve bilim insanlarımıza başarı, kolaylık, sabır, sağlık dileklerimle şükranlarımızı arz ederiz. Ayrıca bu pandemi sırasında büyük bir sabır ve olgunlukla önerilen tüm kurallara uymaya çalışan tüm vatandaşlarımıza içtenlikle teşekkür ederiz. Ülkemizin başarısı vatandaşlarımızın birlik ve beraberlik içinde önerilen tüm kurallara uyum göstermesi sayesinde olmuştur.

Sonuç Yerine:
Koronavirüs Salgını Sonrası Bekleyebileceğimiz Değişiklikler

Kriz ilk aşamada devletler ve yönetim performansları için önemli bir sınav olacak. Görülebilecek değişiklikler muhtemelen daha ziyade ülke içinde olacaktır. Herhalükârda hükümetlerin vatandaşlarını korumada daha hazırlıklı olmasına yönelik reform süreçleri başlayabilir. Bu durum çok taraflılığın ve küresel hareketliliğin kısıtlanmasına neden olup daha korumacı ve savunmacı pozisyonların alınmasıyla sonuçlanabilir.

İç politikada diğer bazı değişimler de yaşanacaktır. İspanyol gribinin ardından kamu sağlığı kavramına önem verilmesine başlandığı gibi, salgınlara karşı hazırlığa, kurumların tesis edilmesine, eğitim ve hazırlığa dikkat edildiğini göreceğiz. Hastalıklarla ilgili erken uyarı sistemleri, bilgi paylaşımı ve sınır kontrolleri gibi konularda kapasite artırılması gibi bazı alanlarda bu çabalar uluslararası düzeye de taşınabilir.

Devletin, sadece son yıllarda terörizm, göç ve yükselen güçlerden kaynaklı tehditler karşısında öne çıkan "dış koruyucu" kimliğiyle değil aynı zamanda vatandaşını savunan "iç koruyucu" kimliğini de öne çıkardığı görülecektir. Güçlü bir yönetimi, rezervleri, kapasitesi ve vatandaşlarını böylesi zamanlarda koruyabilecek kurumsal hazırlığı olan kuvvetli devletler ideal haline gelebilir. Vatandaşların güvenliğinin sağlanması öncelik olacağı için devletler ve kurumlar önem kazanacaktır. Bütün bunlar daha güçlü devletlerin inşa edileceğine işaret etmektedir.

Fakat kriz ilerledikçe, salgın tüm dünyada durdurulmadıkça ülkelerin kendilerini izole edemeyeceklerinin, salgının ulusal sağlık sistemleri üzerinde ortaya çıkarttığı baskının içe kapanmacı yöntemlerle bertaraf edilemeyeceğinin anlaşılması ve salgına en kesin müdahaleyi sağlayacak aşı/ilaç üretiminin en etkin şekilde ancak küresel işbirliğiyle sağlanabileceğinin görülmesi, uluslararası işbirliği arayışlarını da yoğun olarak gündeme getirmeye başlayacaktır.

Pandemi, BM için II. Dünya Savaşı'ndan bu yana yaşanan 'en büyük kriz', AB Komisyon Başkanı von der Leyen için ikinci bir Marshall Planını gerektirecek kadar 'büyük bir ekonomik felaket', OPEC Genel Sekreteri için ise 'görünmez bir canavar' olarak ifade edilmiştir.

Küresel salgın göstermiştir ki, toplumsal yaşamın en temel ihtiyaçları arasında, "olmazsa olmaz" unsurlar olarak, "sağlık hizmetleri" ve "gıda güvenliği" en başta gelmektedir. Ülkemiz her iki konuda da sahip olduğu kapasite ile kendine yeterli olmanın ötesinde başka ülkeler için de önem arz etmektedir.

Aşının gecikmesi veya tedavi imkânlarının yetersiz kalması zaten kırılgan olan küresel ekonomide yaşanan krizi daha da büyüterek sistemik bir kaosa sürüklemektedir. Aynı şekilde bugün salgının sona erdirilmesi için büyük önem taşıyan aşı ve ilaçların geliştirilebilmesi de ulusal hükümetler kadar tüm aktörlerin de dâhil olduğu yoğun bir işbirliğini ve bilgi paylaşımını zorunlu kılıyor. Kısacası herşeye rağmen küreselleşmenin insanoğlunun hayatında hala kilit bir öneme sahip olduğunu ve yakın gelecekte bu durumun pek de değişmeyeceğini özellikle vurgulamak gerekiyor.

Toplum sağlığı için taşıdığı önem nedeniyle, su ve gıda kaynaklarının nasıl yönetilmesi gerektiğine ilişkin küresel çapta yeni adımlar atılacaktır. Bu yaklaşım, önümüzdeki dönemde ülkeler ve birlikler arasındaki ilişkilerde belirleyici olacaktır. Bu noktada sağlık, su ve gıda kaynaklarına sahip olma ve bunlara erişimde lojistik destek alanlarının yeniden düzenlenmesi gibi sadece özel sektör tarafından değil devletlerin imkânlarıyla da oluşturulacak hayati yapılanmalar önem taşıyacaktır.

Bu çerçevede koronavirüs ve benzeri salgınların hayatın tüm alanlarında olduğu gibi "güvenlik" alanında olumsuz çarpan etkisi olacağı açıktır. Söz konusu etkileri iki başlık altında ele almak mümkündür. Birincisi, "güvenlik anlayışımızı, karar alma süreçlerimizi" değiştirme ihtiyacımız. İkincisi, devletin güvenlik aygıtlarının söz konusu tehdidin doğrudan ve dolaylı etkileri ile baş edebilme kapasitelerini gözden geçirme ihtiyaçlarıdır.

covid-19 pandemi tecrübesi sonrasında, bio-güvenlik alanının giderek önem kazanacağı değerlendirilmektedir. Bu çerçevede, üç ana eğilim önemlidir. Öncelikle, insanlığın bio-medikal araştırmalar, bio-teknolojiler, moleküler biyoloji gibi sahalarda kaydettiği ilerleme, devletlerin ve devlet dışı grupların patojenleri askeri amaçlarla kullanmasına daha çok olanak sağlamaktadır. Bugüne kadar laboratuvar ortamında yapılan çeşitli deneyler düşmanca niyetlere sahip olan ellerde mevcut teknolojik ilerlemenin ne denli tehlikeli olabileceğini göstermiştir.

İkinci eğilim, ekolojik dengedeki bozulmalardan ötürü daha önce görülmeyen bazı bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkması, bilinen kimi enfeksiyon hastalıklarının da geri gelmesidir. Bu kategoride değerlendirilen SARS, 2002-2003 yıllarında 30'a yakın ülkede 8,000 kişiyi enfekte etmiş ve 774 insanın ölümüne sebep olmuştur. Bu hastalık, 2003 yılında Çin'de ortaya çıkmasının ardından ilk 24 saatte 5 ülkeye, 2 ay içinde de 20 ülkeye sıçramıştır. covid-19 ise çok daha yaygın bir patern izlemiştir. Özetle, önümüzdeki dönemde devletlerin bio-güvenlik alanında son derece aktif olmaları beklenmelidir. Bu sonucun, biyolojik silahların yayılmasının önlenmesine ilişkin ne gibi gelişmelere yol açacağı konusu üzerinde ciddiyetle durulması gereken bir noktadır.

COVID-19
SAĞLIK, TARIM ve GIDA

DOĞAL YA DA ÜRETİLMİŞ VİRÜSLERLE MÜCADELE İÇİN VETERİNER HEKİMLİK TEŞKILATININ ACİLEN REORGANİZASYONU

Prof. Dr. Tamer DODURKA

Daha önce İspanyol Gribinde olduğu gibi, Covid-19 hastalığının kısa sürede kıtalar arası yayılmasıyla, bir virüsün (SARS-COV-2) nükleer silahlardan bile daha tehlikeli olabileceği bir kez daha görülmüştür. Bu silahlara sahip oldukları kadar savunma sanayileri en gelişmiş ülkelerin bile bu virüs karşısında ne kadar aciz duruma düştükleri ortadadır. Ayrıca anlaşılmıştır ki insanların bağışıklık sistemi bu virüsü alt etmeye yetmemiştir.

Salgın karşısında dünyanın ortaya koyduğu tablo, bundan böyle biyo-terör planlayıcılarını ve biyolojik savaş heveslilerini daha da cesaretlendirecektir. Bu nedenle tüm dikkatler bu konu üzerine yoğunlaşmalı ve acil tedbirler alınmalıdır. Biyolojik savaşların en önemli silahları bakteri ve virüsler olduğuna göre, aşağıda izah edilecek nedenlerden dolayı bu hastalık etkenleriyle mücadelede en etkin ve yetkin meslek grubu olan veteriner hekimlik teşkilatı bu yönde yapılandırılmalıdır.

Sadece üzerinde oynanmış virüsler değil, aynı zamanda insanlara henüz bulaşmamış, tahmini 1,5 milyon civarında doğal virüs çeşidi de insanlık için tehdit oluşturmaktadır. Neticede virüsler bakımından dünyanın hiçbir yeri güvenli değildir. Önümüzdeki yıllar geleceği mutlak olan farklı virüs salgınları, tedbir almayan koca devletleri bile yıkıp geçebilme potansiyeline sahiptir. Bu virüsleri dünyadan tamamıyla temizlemek mümkün olamadığına göre sadece kendini koruyabilen toplumlar ayakta kalabileceklerdir. Dolayısıyla, hem doğal hem de biyolojik savaş için üretilen virüslerden korunma ve mücadele sistemlerinin günün şartlarına göre yeniden yapılandırılması gereği bir kez daha ortaya çıkmıştır.

Mücadele denilince sadece güçlü hastaneler, testler, aşılamalar ve tedavi edici hizmetler değil özellikle hastalık ortaya çıkmadan önce yapılacaklar akla getirilmelidir. Örneğin, aşı çalışmaları ancak salgınlar ortaya çıktıktan sonra başlayabilir ve etkili bir aşının bulunacağının garantisi de yoktur. Halen salgın yapan birçok virüse karşı, örneğin HIV (AIDS)'e karşı aşı geliştirilmiş değildir.

Şu gerçeğin bilinmesi gerekir: Virüsle mücadele için hastane, doktor ve ekipman sayısını artırmak yeterli değildir. Sağlık sisteminin sorumluluğu sadece hastaneler üzerine yüklenemez; sağlık sistemi, insandan hayvana geçen hastalıklardan koruyucu hekimlik lehine acil olarak yapılandırılmalıdır. Korunma tedbirleri çok daha önemli, daha etkili ve daha ucuzdur. Bu kapsamda, acilen yapılması gerekenler şu ana başlıklar altında incelenebilir:

Virüslerle Kaynağında Mücadele İçin Kurumsal Yapının Reorganizasyonu

Son yıllarda insanlarda salgın hastalıklara sebep olan virüslerin nerdeyse tamamı hayvanlardan kaynaklanmıştır. Bunlar sadece Çin'deki hayvanlar değildir. Örneğin kıtalar arası seyahat eden kuşlar önemli bir kaynaktır. Ülkemizde de 30 yarasa türü mevcut olup şimdiye kadar onlardaki virüsler ciddi olarak incelenmiş değildir. Ayrıca çiftlik hayvanlarının nerdeyse hepsi korona dahil birçok virüsü barındırıyorlar ve bunların günün birinde insanlara bulaşmayacağına dair hiçbir garanti yok. Dolayısıyla sadece biyolojik savaş amacıyla üretilenler değil, hayvanlarda bulunan virüslerin insanlara bulaşmasını hayvan boyutundayken engelleyebilmek için yeni bir kurumsal yapının oluşturulması hayatî bir öneme sahiptir. Bu yapı, Tarım ve Orman Bakanlığı bünyesindeki Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü ve onun taşra teşkilatıdır.

Üniversite, enstitü ve laboratuvarlarıyla, çeşitli bakanlıklarda, belediyelerde ya da serbest olarak çalışanlarıyla veteriner hekimlik mesleği virüsle mücadelenin en önemli silahlarından biridir. covid-19 pandemi sürecinde görüldüğü gibi, aşı hazırlanması için en önemli aşama olan Koronavirüsü izole eden ve üstüne üstelik gen haritasını çıkaran virologlar, veteriner hekim akademisyenlerdir. Veteriner hekimler birçok virüsle uzun yıllardır mücadele etmekte olup salgın hastalıkları önleme, kontrol ve eradikasyon çalışmaları ve aşı üretiminde ciddi deneyim ve bilgi birikimine sahiptir. Zira 1960'lı yıllardan beri veteriner hekimler koronavirüslü hayvanların tedavisi üzerine çalışmaktadır. Zaten yukarda sözünü ettiğimiz gibi bu virüslerle daha hayvan boyutundayken mücadele etmek veteriner hekimlerin görevidir. Ancak şu anki teşkilat yapısıyla bu mücadelenin başarılı olma şansı yoktur.

Aslında 1980'li yıllara kadar mevcut olan ancak sonradan kaldırılan veteriner işleri müdürlüğü hayvan, çevre ve halk sağlığı çalışmalarını eşgüdümlü olarak yürütebilecek tek teşkilat yapısı olma özelliği nedeniyle tekrar tesis edilmeli ve stratejik konumları itibarıyla Veteriner Kontrol Enstitüleri güçlendirilmelidir. Bu günkü mevcut durumda, bu görevin bırakıldığı Tarım Orman Müdürlükleri çeşitli meslek gruplarından teşkil edilmiş olup ziraî faaliyetlerle hastalıklarla mücadele iç içe yürütülmekte, insanlığı tehdit eden bu hastalıklarla mücadele maalesef sadece bir müdürlük (Hayvan Sağlığı Şube Müdürlüğü) seviye-

sine indirilmektedir. Bu yapıda insan hayvan ve çevre sağlığını ilgilendiren çalışmaların sağlıklı ve etkili yapılabilme şansı yoktur. Tüm gelişmiş ülkelerde bu mücadele bağımsız bir veteriner otorite tarafından yürütülmektedir, yürütülmek zorundadır.

Bakanlıklar Arası İletişim ile Etkileşimin Kurumsallaşması ve Disiplinler Arası İşbirliği İhtiyacı

Sağlık sistemi sadece tedavi hizmetlerinden ibaret değildir. İnsanda tespit edilen enfeksiyöz hastalıkların çoğunluğunun hayvansal kökenli olduğu göz önüne alınırsa koruyucu halk sağlığı sisteminin en önemli meslek grubu veteriner hekimlerdir. Bu hastalıklardan koruyucu halk sağlığı önlemleri yetersiz kalırsa hastaneler bu yükü kaldıramaz. Ancak mevcut durumda, Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü Sağlık Bakanlığına bağlı bir kurum olması nedeniyle veteriner hekimlerle ortak çalışması söz konusu değildir. Dolayısıyla hayvan kaynaklı enfeksiyöz hastalıklar, halk sağlığını tehdit eden hayvansal gıda zehirlenmeleriyle mücadelede yetki ve iletişim sorunları mevcuttur. Halk sağlığında iletişim noksanlığının bedeli çok ağır olabilir. Şüphesiz insan hastalıklarının tedavisinde tek sorumlu meslek doktorluktur. Ancak "insan sağlığının korunması" konusunda sorumluluk sadece insan hekimlerine ait değildir.

Hayvanlardan insana geçme potansiyeline sahip olan yüzlerce tehlikeli hastalık (zoonoz) daha hayvan boyutundayken engellenemezse insan hastanelerinde tek bir yer kalmaz. Nitekim tek bir virüs hastalığı (Covid-19) bile bugün bunun ne kadar önemli olduğunu gösterdi. Bu hastalığın "Çin'in Vuhan kentindeki hayvan pazarından kaynaklandığı" görüşü genel olarak kabul görüyor. Demek ki veteriner hekimlerin bu pazara sunulan hayvanlar üzerinde yeterli kontrol ve denetimi olsaydı bugün bu virüs dünyanın başına bela olmayacaktı.

Son yıllarda zoonoz hastalıkların dünyayı tehdit etme potansiyeli gittikçe artıyor. Sadece vahşi hayvanlar değil, özellikle kuşlar, tavuklar ve domuzlar büyük salgınlar için kaynak teşkil edebilirler. Bu yüzden hayvanları da kapsayan koruyucu halk sağlığı önlemleri insan sağlığı için elzemdir. Nitekim 2005 yılında ülkemizde görülen ve halk sağlığını tehdit eden kuş gribi hastalığı hayvanlarda alınan karantina önlemleri sayesinde engellenebildi. Yine zaman zaman ortalığa çıkan ve kenelerden bulaşan, insanlarda ölüme yol açan Kırım Kongo Kanamalı Ateşi Hastalığı bu gün Türk veteriner hekimlerinin bulduğu aşılar sayesinde daha az korkulur hale geldi. Şarbon vb. bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak ülkemizde hâlâ hayvanlardan insanlara geçen tüberküloz, brusella vb. birçok hastalık kol gezmeye devam etmektedir. Bazılarının tek bulaşma kaynağı hayvanlardır. Bu hastalıklarla mücadele veteriner hekimler ve insan hekimlerince eş zamanlı yapıldığında başarı kazanılır. İnsan ve hayvan ekosistemi birbirine bağlı olduğu için koruyucu hekimliğin sınırları insan ve hayvan arasında net değildir. Nitekim bu mikroplar insan-hayvan ayırımı yapmamaktadırlar.

Dünyaca ünlü bir dergi olan Lancet dergisinde çıkan bir makaleye göre, 1980'lerde insan sağlığının sürdürülebilmesi için tüm ekosistemin sağlığının sürdürülmesi gerektiği anla-

şılması üzerine, WHO ve FAO gibi uluslararası kuruluşlar iki hekimliği de bir araya getiren "tek sağlık kavramını" kurumsallaştırmıştır.

Ülkemizde halk sağlığı ve veteriner hekimlik yetkilileri arasında zoonozlar konusunda iletişimin tamamen eksik olduğunu görülmektedir. Şu an mevcut olan yapıda hastalıklarla mücadele insan ve hayvan sağlığı birimleri tamamen birbirinden kopuk çalışmaktadır. Halbuki aynı virüs insanı da hayvanı da etkilemekte, ancak veteriner hekimler viral hastalıklarla daha sık karşılaştıkları için çok daha fazla deneyim kazanmaktadırlar. Örneğin:

a) Dünyanın en üretken viroloji laboratuvarlarından biri 3,5 güvenilirlik seviyesi ile Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesindedir,

b) Viroloji kürsüleri sadece Veteriner Fakültelerinde bulunmaktadır,

c) Türkiye'de yıllardır faaliyette olan, veteriner hekimlerin istihdam edildiği, bakteri ve virüslerle mücadele için özel kurulmuş araştırma merkezleri vardır (Örneğin, Şap Enstitüsü),

d) Veteriner hekimler 1960'lı yıllardan bu yana Koronavirüsleri tanımakta ve mücadele etmektedir.

e) Birçok virüsün izolasyonu, aşısı vb. veteriner hekimler tarafından bulunmuş ve insan tıbbına kazandırılmıştır.

f) Şu an pek çok ülkede Koronavirüsle mücadeleyi yürütmekle sorumlu enstitülerin başında veteriner hekimler bulunmaktadır.

Bu deneyim ve bilgi birikimiyle gelişen kurumsal hafıza her iki kurumda da ortak biçimde şekillenmek zorundadır. Bu nedenle halk sağlığı ve veteriner hekimlik arasındaki etkileşimler kurumsal hale getirilmeli, örneğin Sağlık Bakanlığı'nda "Veteriner Halk Sağlığı" adı altında bir teşkilat yapısı oluşturulmalıdır.

Hastalık bakımından bağışıklığın önemini göz önüne aldığımızda sağlıklı ve güvenli gıdalarla beslenen toplumlar daha dayanıklı olacaklardır. İnsanlarda gıda zehirlenmelerinin çoğu hayvansal gıdalardaki mikroplardan ve onların salgıladığı toksinlerden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, gıda güvenliği konusu tüm gelişmiş ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de 150 yıldır mikrobiyoloji bilgi birikimine sahip veteriner hekimlik mesleğinin sorumluluk alanına girmektedir. Dolayısıyla hastalıklara karşı dirençli ve sağlıklı bir toplum için hem Tarım ve Orman Bakanlığı Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü ve hem de Sağlık Bakanlığı Veteriner Halk Sağlığı Daire Başkanlığı önemli görevler üstlenebilecektir.

Sistematik Şekilde Toplumların Direncini Düşüren Etkenlerle Mücadele

Hava, su ve toprak kirliliği, çağın vebası diyabet, obezite ve kansere yol açan endüstriyel gıdalar, yapay katkı maddeleri vb. insanların virüslere karşı doğal direncini düşürmektedir. En azından geleneksel beslenme tarzımızı koruyarak ve doğal yaşamaya önem vererek direncimizi yüksek tutmak daha önemli bir hâle gelmektedir.

Tarım ve hayvancılık alt yapısı güçlü olan ülkeler, aile tipi hayvancılığa önem veren, köylüsünün tarım ve hayvancılıkla karnını doyurabildiği, dolayısıyla insan nüfusunun kentlerde değil, kırsalda yoğunlaştığı ülkeler bu süreci daha hafif hasarlarla atlatacaklardır. İstanbul'un Covid-19 dolayısıyla en sıkıntılı il olmasına rağmen İstanbul'un tarım potansiyeli yüksek ve nüfusu kırsal mahallere yayılmış olan Silivri ilçesinde bu sıkıntının nispeten daha az olması bu tezimizi güçlendirmektedir.

Bu tedbirlerden şüphesiz en önemlisi eğitimdir. Eğitimin her safhasında biyogüvenlik, sibergüvenlik, biyolojik mücadele, dezenfeksiyon, sanitasyon vb. dersler yer almalıdır. Bir örnek vermek gerekirse, Covid-19 hastalığı yayılırken insanlara evde kalmanın önemi anlatılana kadar çok fazla zayiat verilmiştir. Oysa eğitim sayesinde insanlar salgın anında ne yapacağını önceden öğrenmiş olmalıdır.

COVID-19
SAĞLIK, TARIM ve GIDA

COVID-19 SALGINI SÜRECİNDE TARIM VE GIDA SEKTÖRÜNDE KENDİNE YETERLİLİK

Prof. Dr. Orhan GÜNDÜZ

Bugün yaşayan insanların savaşlar veya doğal afetler dışında, ki onlar da lokal olarak gerçekleşiyor, tecrübe etmediği bir felaket olan Yeni Koronavirüs (Covid-19) salgını, ilk olarak Çin'in Vuhan kentinde 2019 yılı Aralık ayında ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra Türkiye dâhil tüm dünyaya yayılmıştır. Hastalık hızlıca yayılmaya başlayınca insan sağlığı gözetilerek birçok ülkede, salgınla mücadele tedbirleri uygulamaya konulmuştur. Ülkelerin ilk uygulamaya koyduğu tedbirlerin başında seyahat kısıtlaması, sosyal yaşam alanlarının daraltılması ve fiziksel mesafenin korunması amacıyla topluca bulunulan ortamların (eğitim kurumları, turistik tesisler, ulaşım araçları vb.) kapatılması gelmiştir.

Salgın döneminde Türkiye özelinde, a) *sağlığa yapılan yatırımlar ve sağlık sistemi*, b) *bilim* ve c) *tarım/gıda ve kırsal yaşam* konularında pozitif yönde bir farkındalık oluştuğu gözlemlenmektedir. Farkındalığın, bu alanlara yönelik politikaların gelişimine katkı sunarak bugünden ziyade gelecekte de devam etmesi birçok kesimin ortak isteği hâline gelmiştir.

Hareket kısıtlaması ve sosyal yaşam alanlarının daraltılması ile insanlar, kendilerine iki temel hedef koymak durumunda kalmışlardır. Bunların birincisi, covid-19 başta olmak üzere hastalığa yakalanmama çabası, ikincisi ise hayatını sağlıklı sürdürmesini sağlayacak olan fizyolojik ihtiyaçlarını karşılamak olmuştur.

Türkiye, bu süreçte insanların Covid-19'a yakalanmaması ve sağlık sisteminin kaliteli işlemesi adına sağlığa yapılan yatırımlar ve oluşturduğu sağlık sisteminin sağladığı avantajlarını kullanarak, vatandaşlarına en nitelikli hizmeti vererek dünyaya örnek uygulamaları hayata geçirmiştir.

İnsanların sağlıklı kalmak yanında fizyolojik ihtiyaçlarını karşılayarak hayatını sürdürebilmesi için gıda arzında da sorun olmaması gerekliliği de bu süreçte öne çıkan konuların başında gelmiştir. Yasakların ve diğer tedbirlerin ilk başladığı günlerde, geleceğe yönelik olumsuz beklentilerle, insanlar gıda tedariki ve stoklama ihtiyacı hissetmiş ve marketlere ve diğer gıda tedarik işletmelerine veya yerel pazarlara akın etmişlerdir. Doğal afet, savaş ve kıtlık gibi küresel ölçekli sorunların süresi uzadıkça ve sona erme süresi öngörülemediğinde ortaya çıkan ekonomik daralmanın neticesinde tüketicilerin tercihleri stoklama beklentisiyle temel gıda maddeleri ve diğer zorunlu ihtiyaçlara yönelmektedir. Bu aşamada özellikle temel gıda ürünlerine olan talep artışı, arz güvencesi ile teminat altına alınamadığında fiyatlar genel düzeyini (enflasyonu) baskı altına almaktadır. Türkiye'nin gıda stoklarının, süreci yönetmek için yeterli olduğunun anlaşılmasından bir süre sonra, böylesi bir sorunla karşılaşılmamış tam aksine panik oluşturma gayretlerinin beyhûde olduğu da görülmüştür. Yine bu süreç, Türkiye'nin sahip olduğu üretim ve insan kaynağıyla bu krizi tarım sektörü açısından bir fırsata çevirme ve sonraki yıllarda dünyaya bu ürünleri ihraç etme potansiyeline sahip olduğunu da kanıtlamıştır.

Dünyada küresel büyümenin ve ticaretin 2020 yılı için negatif olacağı yönünde Dünya Ticaret Örgütü vb örgütlerin öngörüleri, 2020 ve hatta 2021 yılında insanlığı ve ülkeleri ekonomik açıdan zorlu bir sürecin beklediğini göstermektedir. Süreçte parasal küçülmenin neticesinde işsizlik, firma iflasları, sektörlerin mali yapısının bozulması gibi makroekonomik sorunlarla boğuşulacağı anlaşılmaktadır. Ekonomik mânâda bağışıklığı güçlü ülkelerin, salgın dönemi ve sonrasında bu sorunları az gelişmiş ülkelere nazaran daha az zararla atlatacağı görülmektedir.

Covid-19 salgını bütün dünyaya sağlığın ve sağlığa yapılan yatırımların yanında tarım ve gıda üretimi yönüyle güçlü olan ülkelerim de krizi en az zararla atlatacaklarını göstermiştir. Tarımın ve gıdanın insan hayatı için önemi bir kez daha doğa eliyle test edilmiştir. Esasen tarım ve gıda zaten önem arz etmekteydi, Covid-19 sadece çok iyi bir hatırlatma vesilesi olmuştur.

Tarım sektörü, münhasır özellikleri nedeniyle konjonktürel olaylardan en az etkilenen sektör olarak bilinmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Covid-19 sürecinde tarım sektörü içerisinde üretimden tüketime kadar olan zincirde daha az kırılmalar yaşanacağı söylenebilir. Bu söylemin içeriği detaylandırılacak olunduğunda, niçin tarımda daha az kırılma olacağı anlaşılabilir. Öncelikle tarımsal üretim, piyasa daralsa dahi otokonsomasyona yönelik üretim nedeniyle sürdürülmeye devam edecektir. Devamında, insanların fizyolojik ihtiyaçlarının (gıda tüketimi) karşılandığı temel sektör olması, üretimde kullanılan ana girdinin canlı olması (bitki veya hayvan) ve bu canlının yaşamasının zorunluluğu, üretim materyalinin canlılığının devamı nedeniyle üretimin kesintiye uğratılamayacak olması (süt hayvanlarından sütün sağılma zorunluluğu, araziye tohum atıldığında mutlaka bir miktar ürün elde edilmesi vb) gibi özellikler sektörde üretimin ve tüketimin devamlılığını sağlayacaktır.

Bununla birlikte diğer sektörlerdeki kadar olmasa da tarım ve gıda sektöründe de süreçte sorunlarla karşılaşılacağı ve sorun oluşturabilecek konuların önceden belirlenerek hızlıca etkin tedbirler alınması gerekli olmuştur.

Öncelikle tarımsal faaliyetin *home-office* çalışılarak yürütülemeyeceği, üreticilerin (çiftçilerin) mutlak surette araziye, ahıra, ağıla vesaire çıkması gereken bir uğraşı olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Çiftçi araziye veya sahaya çıkmadığında üretim azalması ve dolayısıyla gıda arz miktarında sorunla karşılaşılacaktır. Çünkü Türk çiftçisi ürettikleriyle, 83 milyonun vatandaşın yanında 5 milyon Suriyeli ve yıllık 50 milyon yabancı turisti besliyor. Dolayısıyla çiftçinin üretime devam etmesinin önündeki engellerin kaldırılması bir yana, kat'i surette faaliyetlerine devam etmesini motive edecek teşviklerin özellikle de bu süreçte hayata geçirilmesi elzemdir.

Tarımsal üretim ve kendine yeterliliği yüksek ülkelerden birisi olan Türkiye'de yukarıda sayılan endişelerin yaşanmaması adına süreç içerisinde bir takım tedbirleri uygulamaya koymuştur. Bu tedbirlerle birlikte sadece kendi vatandaşlarını değil başta komşu ülkeler olmak üzere gıda temininde güçlük yaşaması muhtemel ülkelere de bu yönde yardım edebilecek bir tarımsal güce sahiptir.

Tarımsal üretim potansiyeli güçlü olan Türkiye, bu gücünü;

- 3 milyon tarım işletmesi,
- 23,2 milyon hektar tarım arazisi,
- 15 milyon hektar çayır mera
- 20 milyon hektar ekilebilir arazi, 3 milyon hektar meyvelik arazi
- İşletme başına ortalama 60 dekar tarım arazisi,
- 18 milyon küsur büyükbaş, 48 milyon küçükbaş hayvan varlığı
- Fiili olarak nüfusun %20'si kırsalda (Büyükşehir Belediye yasasından sonra %8)
- İstihdamın %18'i tarımdan (29 milyon çalışanın 4 milyon 800 bini)
- 275 milyar TL tarımsal gayri safi hâsıla (yaklaşık 48 milyar dolar) (toplam GSYİH içinde %6)
- Dış ticaret hacmi 35 milyar dolara yakın (20 milyar doları ihracat, 13 milyar doları ithalat) gibi ve daha fazlası olan göstergelerden almaktadır.

Türkiye, stratejik öneme de sahip birçok temel tarım ve gıda ürününün üretiminde dünyada ilk sıralarda yer alarak bu gücünü dünyaya göstermiştir. Örneğin, bitkisel üretim istatistiklerine bakıldığında yıllık ortalama 20 milyon ton buğday, 12 milyon ton domates, 2 milyon tondan fazla kuru soğan, 4 buçuk milyon ton patates üretimiyle dünyanın önde gelen tarla tarımı ülkelerinden biri olmasının yanında fındık, kuru kayısı, kuru incir ve kuru üzümde üretim monopolü sağlamış, sebze ve meyve üretiminde dünyanın ilk beş ülkesi arasında yerini almıştır. Hayvancılık sektöründe, 12 milyon ton kırımızı et üretimi, 20 milyon ton süt üretimi, 120 bin ton bal üretimi, 350 bin ton iç sular balık üretimi, 20 milyar tavuk yumurtası ve 2 milyon ton tavuk eti üretimiyle dünyanın önde gelen ülkelerinden birisidir.

Covid-19 Sürecinde Türkiye ve Dünyada Tarım Sektöründe Yaşanan Gelişmeler

Pandemi sürecinde tarım sektörünün gelişmelerden nasıl etkilendiğinin anlaşılması için, olayı şu iki başlıkta değerlendirmek gerekir:

a) Sürecin başından bugüne değin hangi gelişmeler yaşanmıştır

b) Bundan sonrasında tarım sektörünü nasıl bir süreç bekliyor. Bunun için de salgının ne kadar süreceği ile ilgili varsayımlar üzerinden öngörülerde bulunulabilir.

Sürecin nereye ve nasıl evrileceğine yönelik zayıf öngörüler nedeniyle, şayet salgın sağlık boyutunun dışında bir ekonomik krize doğru gidecek olduğunda, ekonomik olarak güçlü ülkeler ve yüksek gelirli kesimlerden ziyade az gelişmiş ülkeler ile düşük gelir gruplarındaki haneleri daha çok sıkıntıya sokacağı beklenmektedir. Bunun için öncelikle hızlı sonuç veren ve motivasyonu arttıran, gerektiğinde kamu gücünden toplum yararına faydalanılarak geliştirilmiş politika araçlarının kullanılması zarurî hâle gelmiştir.

Tarım ve Orman Bakanlığı, ilgili bakanlıkları da sürecin içerisine dâhil ederek kendi konusu içerisine giren alanlarda hızlıca tedbirler uygulamaya koyarak tarım ve gıda üreticisi ile tüketicisinin yanında sektörün tüm paydaşlarının refahını korumaya yönelik adımları atmıştır. Bu aşamada;

- Tarımsal üretime elverişli bir miktar hazine arazisi kiralama yöntemi ile üretime yönlendirilmesi (14 milyon metrekare)
- Stratejik ve temel bazı tarım ve gıda ürünlerinde TMO aracılığı ile önceden müdahale alım fiyatları açıklanması,
- Sözleşmeli tarım modeli (Dijital Tarım Pazarı-DİTAP) lansmanı yapıldı, tarladan sofraya zincirin tümünü takip eden bir sistemin planlandığının açıklanması,
- Covid-19 salgınının firmaların Ramazan ayına yönelik stoklarının yapıldığı dönemle örtüştüğünden tedarikte bir sorunla karşılaşılmadığının açıklanması,
- Ticaret bakanlığı ile koordineli şekilde kasada işlem gören ürünlerin talebinin izlendiği ve talebi ve arzı yönetmek için projeksiyonların yapılması,
- Tarım sektöründe işgücü arzında yaşanması muhtemel soruna yönelik mevsimlik tarım işçilerinin seyahat ve hareket kısıtlamasının kaldırılması amacıyla hızlıca genelgelerin yayımlanarak il pandemi kurullarına talimat verilmesi,
- Çiftçilerin ve sektörün çalışanların hareket kısıtlamasının kaldırılarak arazinin boş kalmamasının amaçlanması,
- İlaç, gübre vb. girdi sağlayan işletmelerin açık olmasının sağlanması,
- Bitki sağlığı konusunda il müdürlüklerince mücadele yapılmasına yönelik talimat verilmiş olması,
- TİGEM tarafından 21 ilde %75'i hibe şeklinde 6700 ton Buğday, arpa, kuru fasulye, mercimek, mısır, ayçiçeği ve çeltik tohumunun dağıtılması,

- Çiftçilerin kamuya ait borçlarının 6 aylığına faizsiz olarak ötelenmesi,
- Arzında sıkıntı yaşanması muhtemel ürünler için, 100 bin ton kuru baklagil, 1 milyon ton buğday, 700 bin ton arpa, 700 bin ton mısır ve 100 bin ton pirinç ithal edilmesi amacıyla gümrük vergisi sıfırlanarak TMO'ya ithalat yetkisinin verilmesi,
- Gıda üretim miktarları için öngörülerin yapılması ve 2020 yılı kışlık ekimi yapılan ürünlerinde rekoltenin üzerinde bir rakama ulaşılacağı tahmin edilmesi ve dolayısıyla bu ürünlerin üretimi ve stoğunda herhangi bir sorunla karşılaşılmayacağının beklenmesi,
- Limon ihracatı durdurularak iç piyasada fahiş fiyata yükselmesinin önüne geçilmiş olmasının yanı sıra patates ve soğanda da ön izne bağlı fiili ihracat yasağının uygulanmış olması,
- Üretimin aksamaması ve üreticinin motivasyonu amacıyla 2020 destekleme ödemelerinin yarısından fazlasının ödenmesi,
- Tarım ve Orman Bakanının bizatihi, üreticilere hiçbir ürünün tarlada ve üreticinin elinde kalmayacağını gerekirse kamu eliyle alım yapılacağını ifade etmesi,
- Yazlık ekim ve kışlık ürünlerin hasadında sorun olmadığı ve üretimin aksamadan sürdürüldüğünün görülmesi,
- Yayla hayvancılığı için seyahat kısıtlamasının kaldırılması,
- Gıda lojistiği firmalarının diğer sektörlere uygulanan kısıtlamaların dışında tutulması gibi tedbirler, önlemler ve mekanizmalar uygulamaya konulmuştur.

Birçok dünya ülkesinin de önce vatandaşının refahını düşünerek kendine yeterliliğini sorgulamaya başladıkları bir döneme girilmiştir. Böylece salgının tüm dünyayı etkisi altına almaya başlamasıyla, birçok dünya ülkesi gıda arzında kendine yetebilmek endişesiyle kapalı ekonomiye dönme yönünde adımlar atmaya başlamışlardır. Küresel anlamda gıdaya erişebilirlik çok önemli bir konu olmuş ve uluslararası ticaret önemli ölçüde daralmaya başlamıştır. Örneğin, dünyanın en büyük buğday üretici ülkesi Rusya'nın tahıl ihracatını yasaklamış olması, bu ülkeden Dâhilde İşlem Rejimi (DİR) kapsamında yüksek miktarda buğday ithal ederek bunu makarna ve un şeklinde üretip yeniden ihraç ederek önemli miktarda döviz kazanan Türkiye'yi olumsuz etkilemiştir. Oysa, un ve unlu mamuller sektörünün ihracat miktarları Türkiye'nin en fazla döviz girdisi sağlayan unsurların başında gelmektedir.

ABD'de ise çiftçilerin faaliyetlerini aksatmadan sürdürmesi ve gıda arzının sorunsuz işletilmesi adına Koronavirüs Gıda Yardım Paketi kapsamında 19 milyar dolarlık destek paketi açıklanmıştır. Bu paketin önemli bölümü çiftçilere doğrudan ödemeyi öngörmektedir.

Covid-19 salgını döneminde dünya ülkelerinin tarım sektöründe yaşadığı en önemli kısıt, işgücü arzının yetersizliği olmuştur. ABD, Fransa, Hollanda, İspanya, İtalya gibi tarımı gelişmiş ülkelerde önemli miktarda işgücü arz sorunu ortaya çıkmış ve bu sorununun çözümü konusundaki tartışmalar hâlâ sürmektedir.

Covid-19 Salgını Döneminde Bundan Sonra Neler Olacak?

Dünyada ve Türkiye'de cari durum bu iken, bundan sonrasında nasıl gelişmeler yaşanabilir sorusunun cevabını vermek hiç de kolay olamayacaktır. İlk aşamada gıda üretiminde "tarımsal vatanseverlik (*agricultural patriotism*)", ki bu ifade bir Fransız internet sitesinden alınmıştır, olarak nitelendirilebilecek bir şekilde, ülkelerin kendine yeterlilik bağlamında Tarım ve Orman Bakanımızın da ifade ettiği "önce kendi insanım, önce can" mottosunu öne çıkaracakları anlaşılmaktadır.

Bunun yanında dünya ekonomisinde yaşanan gelişmelerin de mutlak surette analiz edilmesi gerekmektedir. Covid-19 salgını sürecinde online market alışverişi %186 artmış, banka kartı ve kredi kartı ile yapılan alışverişlerde %28 oranında azalış olmuş (gıdada oransal değişim yok), Brookings Enstitüsü dünyanın ekonomik kaybının bu yıl 2.4 ile 9 trilyon dolar arasında olacağını ve uluslararası tarım ticaretinin daralacağı öngörmüş (yaklaşık %10) olmasının yanında Türkiye'nin tarım ürünleri ihracatının da diğer emtia kadar olmasa da azalacağı ifade edilmektedir.

Tarımsal ürünlerin arz ve talebinin inelastik olması nedeniyle diğer sektörlere nazaran üretici ve tüketici davranışlarında yüksek düzeyde değişkenlikler beklenmemektedir. Ancak süreçte, özellikle örgütlü tüketicilerin (restoran, turistik tesisler, kamu kurumları, eğitim kurumları, vb) gıda talebinde düşüş öngörülmektedir.

Afrika ülkeleri gibi görece küçük ve gelişmemiş ekonomilerde daha fazla gıdaya erişim sorunu yaşanacağı ve dolayısıyla Türkiye gibi tarımsal üretim yeteneği ve potansiyeli güçlü ülkelerin sadece iç tüketime değil aynı zamanda böylesi ülkelerde karşılaşılacak sorunlara çözüm için de hazırlıklı olmasının yararlı olacağı düşünülmektedir.

Gıdaya tedarikinde online alışveriş oranının artarak genişleyeceği öngörülmekte, dolayısıyla küçük aile çiftçiliğinin mutlak surette dijital pazarlama sisteminin omurgası olarak e-ticaret yapabilir niteliğe kavuşturulmasına yönelik tedbirler geliştirilmelidir.

Gıda üretiminde arzın mutlak surette yönetilebilir şekilde planlanması gerekmektedir, aksi halde aşırı fiyat düşüşleri veya tersine artışlar ile üretici veya tüketici refahı kesintiye uğrayacaktır.

Sürecin, kırsalda yaşamayı cazip hâle getirmiş olmasının sosyal faydaları yanında arazinin aşırı değerlenmesi ve böylelikle üretim maliyetlerinin artmasına neden olması riski ortaya çıkabilecektir.

Salgın döneminde dünya genelinde alınan tedbirlerin 2,7 milyar çalışanı etkilediği (toplam istihdamın %81'i) ve 2020 yılının ikinci çeyreğinde çalışan işgücünden 195 milyonun işini kaybedeceği ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)'ne göre dünyada 1.25 milyar çalışanın, çalıştıkları sektördeki hareketsizlik nedeniyle işini kaybetme riski olduğu tahmin edilmiştir. Bu durum tarım sektörünün işgücü temininde de aksaklıklarla karşılaşılacağını göstermektedir. Örneğin, Türkiye'de yılladır çalışan Gürcistan'dan gelen yabancı işgücünün, uluslararası seyahat kısıtlaması nedeniyle bu yıl çay hasadına gelemeyecek olmaları Rize'li çiftçiler için önemli bir sorun olarak görülmektedir.

Motorinin fiyatının düşmesinin üretim maliyetini düşürecek olması yönündeki beklenti ile birlikte, ithal edilen gübre ve kimyasal ilaç gibi girdilerin artan döviz kuru nedeniyle pahalılaşması da maliyet artıcı olarak görülmektedir.

Hayvancılıkta önemli bir kesif yem girdisi olan Soya'da tamamen dışa bağımlı olunması, Türkiye'de hayvancılıkta hem yem hammaddesinin temininde hem de girdi maliyetlerinde artışa neden olacağı beklenmektedir. Yem girdi maliyetlerinin artışı neticesinde et ve süt fiyatlarında oynaklıklar görülecektir. Bu sorun kaba yem üretim miktarının artırılmasına yönelik tedbir alınmasını zorunlu hâle getirmektedir.

Salgının kısa dönem etkilerinin yanı sıra orta dönem etkileri de olabileceği düşünülerek 2021 ve hatta 2022 yılının üretim planları üzerinde şimdiden çalışılmalıdır.

Covid-19 pandemisi süresince başarılı sağlık politikalarının oluşturulması ve uygulanması sürecinin yönetilmesinde güçlü bir bilim kurulunun katkısı aşikârdır. Tarım sektörünün de krizlerden en az etkilenmesi ve sadece bugün değil geleceğe güçlü politikalarla yön verilmesi için yetkin bir bilim kurulunun rehberliğinde çalışmalarını yürütmesi zorunlu hâle gelmiştir.

COVID-19
SAĞLIK, TARIM ve GIDA

ANTİVİRAL ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN TIBBÎ VE AROMATİK BİTKİLERİN ÖNEMİ

Prof. Dr. Hakan YILDIRIM

Giriş

Bulaşıcı hastalıklar; vücuda giren bakteri, virüs, mantar veya parazit gibi küçük organizmaların sebep olduğu hastalıklardır. Bunlardan. İnsanlık önceki yıllarda ortaya çıkan ancak çok daha küçük alanlarda etkili olan SARS, MERS, EBOLA gibi viral epidemilerle karşı karşıya kalmıştır. Ancak özellikle Çin'in Vuhan kentinde 2019 yılı Aralık ayında ortaya çıkan Koronavirüs (Covid-19) salgını dört ay gibi oldukça kısa bir sürede ülkemiz dâhil tüm dünyaya yayılmış ve nihayetinde Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından bir küresel salgına dönüştüğü bildirilmiştir. Bugün itibarıyla salgının yayılmadığı ülke neredeyse kalmamıştır.

Viral hastalıklar için spesifik tedavinin bulunmaması ve bir çok ilacın kısıtlı terapötik etkinliğe sahip olması nedeniyle, önleyici tedbirler olarak aşılara bağımlılığa yol açmıştır (Simoni ve ark, 2007). Bu hastalıkların genel tedavisi çeşitli ilaçları kapsamakla birlikte; hem bazı patojenik virüslerin dirençli tipleri durumu zorlaştırmakta hem de bu ilaçların hastalar üzerinde bazı ciddi yan etkileri bulunduğu bildirilmektedir (Al-Ali ve El-Badry, 2010). Günümüzde ilaçlara etken madde üretimi amacıyla kaynak olarak kullanılmasının yanında, birçok farmakolojik etkiye sahip etkin madde içeren kök, tohum, kabuk, çiçek, yaprak, meyve ve rizom gibi bitki kısımlarından elde edilen alkaloid, glikozit, enzim, selüloz, reçine, zamk, yağ, esans ve tanen gibi değişik yapıdaki maddelerin üretimi amacıyla tıbbî ve aromatik bitkilerden faydalanılmaktadır. Ayrıca terapötik potansiyellerinin ortaya çıkarılabilmesi için kapsamlı araştırma programları ile yeniden değerlendirilmektedir.

Modern tıp, ilaç ve kimya sanayindeki olağanüstü gelişmelere rağmen, alternatif tedavi metotları ve tıbbî bitkilerle tedavi hâlâ güncelliğini korumakta, hatta son yıllarda gelişmiş

ülkelerde giderek artan bir ilgi görmektedir (Arslan ve ark., 2015). Tıbbı bitkiler, tarih öncesi çağlardan beri geleneksel sağlık sistemlerinde kullanılmaktadır ve dünya nüfusunun büyük bir kısmı için hâlâ en önemli sağlık kaynağıdır. Dünya çapında insanların %70-80'inin temel sağlık ihtiyaçlarını karşılamak için geleneksel bitkisel ilaçlara güvendiği tahmin edilmektedir. Küresel olarak, milyonlarca insan sadece temel sağlık hizmeti için değil, aynı zamanda gelir sağlama ve geçim kaynaklarını artırmak için de tıbbî bitkilerden faydalanmaktadır (Uprety ve ark, 2012).

Geleneksel bitkisel ilaç kullanımının etno-farmakolojik bilgisi önemli bir bilgi kaynağı olmakla birlikte, standart yüksek hacimli rastgele tarama yöntemiyle biyoaktif bileşiklerin tanımlanması bakımından da çok daha etkili olduğu gösterilmiştir (Faral-Tello ve ark, 2012). Bir bitkinin tıbbî bitki olarak adlandırılması için biyolojik aktivitesinin etno-botanik olarak raporlanması veya bilimsel olarak belirlenmesi gerekir (Ayoka ve ark, 2008). Dünya çapında farklı geleneksel ilaç sistemlerinde halk sağlığı ile ilişkili hastalıkları tedavi etmek için çeşitli terapötik ajanların kaynağı olarak işlev görebilecek farklı tipte kimyasal bileşikler içeren çeşitli tıbbî bitkiler bulunmaktadır (Hudson, 2009).

Tıbbî ve aromatik bitkiler, hastalıkları önlemek, sağlığı sürdürmek veya hastalıkları iyileştirmek için ilaç olarak kullanılan bitkilerdir. Tıbbî bitkiler, beslenme, kozmetik, vücut bakımı, tütsü veya dini törenler gibi alanlarda yer alırken, aromatik bitkiler ise, güzel koku ve tat vermeleri için kullanılmaktadır (Arslan ve ark, 2015). Son yıllarda tıbbî bitkilerin öneminin artmasının bir nedeni de, hastalık yapan mikroorganizmaların sentetik maddelere dayanıklı yeni ırklar geliştirmesidir. Tıbbî bitkilerden yapılan preparatlar çok yönlü etkiye sahip olduklarından yeni ırklara karşı etkili bulunmaktadır. Bu nedenle, tekrar bitkisel preparatlara bitkisel etkin maddeye sahip formüllere dönülmeye başlanmıştır. İç ve dış piyasada değerlendirilen bitki türlerinin önemli bir kısmı genellikle doğal floradan toplanmaktadır. Ancak son zamanlarda, bu bitkilerin tarımına olan ilgide artış meydana geldiği görülmektedir. Ayrıca, bazı türlerin evlerde saksıda yetiştirilmesine, hobi bahçelerinde ve peyzaj alanlarında da yer verilmesine başlanmıştır (Ceylan, 1995).

Tıbbî bitkilere olan talebin artması, tıbbî bitkilerin tarımını gündeme getirmiş ve bu bitkileri kültüre alma çalışmaları başlatılmış ve bazılarında da önemli gelişmeler kaydedilmiştir (Anonim, 2005). Ülkemizde doğadan toplanan tür ve çeşitler ile birlikte iç piyasada ticarete konu olan bitki sayısı yaklaşık 350 kadardır. Bu bitkilerden de yaklaşık 100 kadarının ihracatı yapılmaktadır. Yıllar içinde değişim göstermekle birlikte Türkiye'de 20 çeşit tıbbî ve aromatik bitkinin 1.3 milyon dekar alanda tarımı yapılmaktadır. Üretim miktarı bakımından siyah çay, kırmızıbiber, haşhaş, kimyon, nane, kekik, yağlık gül ve anason ilk sıralarda yer almaktadır (Temel ve ark, 2018) Dünya Sağlık Örgütü (WHO) verilerine göre yaklaşık 20.000 bitki tıbbî amaçlar için kullanılmaktadır. Anadolu'da yetişen yaklaşık 10 bin bitki türünden, ancak 500 kadarının ilaç hazırlama amacıyla kullanıldığı belirlenmiştir (Baydar, 2009). D

ünyada bitkisel droglar için başlıca ticaret merkezleri Çin, Almanya, ABD, Fransa, İtalya, Japonya, İspanya, İngiltere ve Hong Kong'dur (Arslan, 1990). Türkiye florası, belirlenen 10.000'in üzerinde bitki çeşidi ile Avrupa'nın tamamının sahip olduğu bitki sayısına (yaklaşık 12.000) yakın olup, büyük bir çeşitlilik ve zenginlik göstermektedir. Floranın 1/3'ünü

aromatik bitkiler oluşturmakta olup, 3.000 kadar bitki de endemiktir. Aktarlarda satılan bitki sayısı 300 civarında olup 70-100 kadar bitkinin ihracatı yapılmaktadır (Baydar, 2005). Özellikle 1990'lı yıllardan sonra, tıbbî ve aromatik bitkilerin yeni kullanım alanlarının bulunması ve doğal ürünlere olan talebin artmasıyla birlikte bu bitkilerin kullanım hacmi her geçen gün artmaya devam etmektedir (Sarı ve Oğuz, 2000). Bitkisel ürünlerin, sentetik ilaçların aksine çok az yan etki göstermesi, güvenli ve sağlıklı ürünler olarak kabul edilmesi de pazar payının büyümesine yardımcı olan önemli bir faktördür. Bitkisel ürünler ve ilaçlar son on yıl içerisinde, dünya genelindeki ekonomik durgunluğa rağmen kayda değer büyüme göstermiştir (Bayram ve ark., 2010). Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tıbbî bitkilerin kullanımını ekonomik sebeplerle ilaçlara alternatif olarak düşünülmesi yanında, ülkelerin kendi kültürleri ve doğal kaynaklarıyla uyumlu bir sağlık teknolojisi geliştirmeleri ve gelişmiş ülkelere bağımlılıktan kurtulmaları açısından da önemli bulunmaktadır. Ayrıca gelişmiş ülkeler bu tedavi metot ve sistemlerinin önemli bir kısmını Geleneksel tıp, alternatif tıp, tamamlayıcı tıp adı altında benimsemiş ve uygulamaya da koymuştur (Heide, 1991; Zhang, 2001; 2013).

Bitkisel Bir Yaklaşımla Antiviraller

Antiviral ajanlar, virüs replikasyonunu çeşitli basamaklarda inhibe eden virostatik ilaçlar; koruyucu veya terapötik bir etki üretebilen antikor dışındaki maddeler olarak da tanımlanabilmektedir. Virüsün hücreye bağlanması, genomun zarfından ayrılması, viral protein sentezi, nükleik asit sentezi, viral partiküllerin bir araya gelmesi ve hücre dışına çıkma gibi çeşitli replikasyon aşamaları antiviral ajanlar tarafından durdurulabilmektedir (Aktaş, 1997). Tüm dünyada, bitkisel ilaçlar geleneksel tıp sistemlerinin en önemli ilgi alanlarından biri olarak kabul edilmektedir. Son zamanlarda, tıbbî bitkiler, ilaç keşfinin kaynaklarından biri olarak önemli bir yere sahiptir. Günümüzde, geleneksel ilaçların terapötik özellikleri için kullanımı sadece gelişmekte olan ülkelerle sınırlı değildir. Gelişmiş ülkeler de bu tedavi metod ve sistemlerinin önemli bir kısmını farklı isimler altında benimsemiş ve uygulamaya koymuştur. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından yayınlanan bir rapora göre, kırsal alanlarda yaşayan insanların yaklaşık %80'i birinci basamak sağlık sistemi olarak tıbbî bitkilere ve yalnızca tıbbî bitkilerin geleneksel kullanımına dayanan uygulamalara bağlı olarak hareket etmektedir (Merina ve ark, 2012). Yine bir FAO raporuna göre, modern farmakopede kullanılan ilaçların en az %25'i bitkisel ürünlerden elde edilirken; bitkilerden izole edilen prototip bileşikler taklit edilerek daha birçok ilaç (sentetik analoglar) geliştirilmektedir. Bütün modern klinik ilaçların %50'sinden fazlası doğal ürünlerden elde edildiği için ilaç endüstrisinin uyguladığı ilaç geliştirme programlarında, doğal ürünlerin önemli bir rolü olduğu bildirilmektedir (Brokini ve Omotayo, 2012) Çeşitli virüslere karşı antiviral özelliklere sahip olan bazı tıbbî bitkiler Çizelge 1'de verilmektedir.

Çizelge 1. Çeşitli virüslere karşı antiviral özellikler gösteren bitkiler (Ruvali Pushpa ve ark, 2013'den düzenlenerek)

Virüs Adı	Antiviral Özelliklere Sahip Bitki	Referans
Herpes Simplex Virüsü (UçukVirüsü)	Kuş üzümü (Carissa edulis)	Mukhtar vd. 2008
	Phyllanthusurinaria	Rathore vd.2007
	Tavuskuşu çiçeği (Caesalpiniapulcherrima)	
	Maymun ekmek ağacı (Adansoniadigitata)	
	Ekinezya (Echinacea)	Ayoka vd.2008
	Çay bitkisi(Camellia sinensis)	Edziri vd.2011
	Kararlı sarmaşık (Cissusquadrangularis)	Devi vd.2009
	Ardisiasquamulosa	Hafidh vd.2009
	Artimisaiprincepsvar.orientalis	
	Keçi sakalı (Astilberivularis)	
	Bergenia ciliate	
	Boussingaultiagracilisvarpseudobaselloides	
	Funda (Cassiopefastigiata)	
	Centellaasiatica	
	Holopteliaintegrefolia	
	Akdiken (Malcluracochinchinensis)	
	Mangiferaindica	
	Zakkum (Neriumindicum)	
	Bin yıldız ağacı (Serissa japonica)	
	Thymus linearis	
	Sarımsak (Allium sativum)	Devi vd.2009
	Swertiachirata	
	Fesleğen (Ocimumbasilicum)	
	Siyah itüzümü (Solanumnigrum)	
Herpes Simplex Virüs I	Hypericumneurocalycinum	Duman, 2012
	Hypericumsalsugineum	
	Hypericumkotschyanum	
	Rheum officinale	
	Aloe vera (Aloe barbadensis)	

	Kırma topalak (Rhamnusfrangula)	Duman, 2012
	Ayı üzümü (Rhamnuspurshianus)	
	İskenderiye sinameki (Cassia angustifolia)	
	Aglaia odorata	Hafidh vd.2009
	Astragalusmembranaceus yada Radix astragali	
	Agrimoniapilosa	
	Elytranthemaingayi	
	Elytrantheglobosa	
	Elytranthetubaeflora	
	Eucommiaulmoides	
	Hint ormangülü(Melastomamalabathricum)	
	Baget ağacı (Moringaoleifera)	
	Çivili biber (Piper aduncum)	Gupta vd. 2010
	Pithecellobiumclypearia	Hafidh vd.2009
	Nar (Punica granatum)	
	Scurullaferruginea	
	Ventilago denticulate	
Human simplex virüs tipi II	Zehir bektaşi üzümü (Withaniasomnifera)	Devi vd.2009
Adenovirüs	Kırmızı cennet kuşu (Caesalpiniapulcherrima)	Rathore vd. 2007
	Çay bitkisi (Camellia sinensis)	Edziri vd. 2011
	Artimisaiprincepsvar.orientalis	Hafidh vd.2009
	Ardisiasquamulosa	
	Boussingaultiagracilisvarpseudobaselloides	
	Bin yıldız ağacı (Serissa japonica)	
	Fesleğen (Ocimumbasilicum)	
İnsan Adenovirüs Tip I	Siyah soya fasulyesi(Black Soyabean extract)	Rathore vd. 2007
Grip Virüsü	Geranium sanguineam	
	Çay bitkisi (Camellia sinensis)	
	Cistus incanus	
	Nar (Punicagranatum)	
	Ekinezya(Echinacea)	
	Elderberry extract	

	Cistus incanus	Hudson, 2009
	Çay bitkisi (Camellia sinensis)	Edziri, 2011
	Allium oreoprasum	Hafidh vd.2009
	Androsacestrigilosa	
	Asparagus filicinus	
	Bergenialigulata	
	Çin ayvası (Chaenomelessinensis)	
	Çin mumağacı (Myricarubra)	
	Zakkum (Neriumindicum)	
	Verbascum Thapsus	
	Emblicaofficinalis	Devi vd.2009
Grip A ve B virüsü	Camellia sinensis	Hudson, 2009
Grip A (H3N2) ve (H1N1) virüsü	Prunusmume	Hafidh vd.2009
Grip A (H3N2) ve B virüsü	Çin takke (Scutellariabaicalensis)	
Grip A (H3N2) virüsü	Elsholtziarugulosa	
	Japon sarı kantaron (Hypericumjaponicum)	
H1N1,H9N2,H5N1	Yeşil chireta (Andrographispaniculata)	Devi vd.2009
H1N1,H6N1	Zerdaçal (Curcuma longa)	
H3N2,H1N1	Avrupa siyah mürver (Sambucusnigra)	
İnsan, kuş, at Grip A virüsü	Kanlı sardunya (Geranium sanguineum)	Hudson, 2009
Parainfluenza virüsü tip 3, Vaccinia virüsü, Veziküle rstomatit virüsü ve insan rinovirüsü tip 3	Sarımsak (Allium sativum)	Devi vd.2009
Hepatit B virüsü	Çin çimi (Boehmerianivea)	Rathore vd. 2007
	Polygonumcuspidatum	
	Picrorhizakurroa	Devi vd.2009
	Fesleğen (Ocimumbasilicum)	
Hepatit C virüsü	Saxifragamelanocentra	Rathore vd. 2007
Polio virüs	Defne sedir (Guazumaulmifolia)	
	Stryphnodendronadstringens	
	Elytranthemaingayi	Hafidh vd.2009
	Elytrantheglobosa	
	Elytranthetubaeflora	
	Melastomamalabathricum	

	Çivili biber (Piper aduncum)	Hafidh vd.2009
	Scurullaferruginea	
Polio virüs tip 3, Vaccinia virüs, New castle hastalığı virüsü	Fesleğen (Ocimum sanctum)	Devi vd.2009
Viral Haemorrhagic Septicaemia Virüsü	Zeytin (Oleaeuropaea)	Rathore vd. 2007
Şiddetli Akut Solunum Sendromu ile İlişkili Coronavirüs	Kırmızı örümcek zambak (Lycoris radiate)	
Vesicular Stomatitis Virüs	Trichiliaglabra	
Corona virüs	Ekinezya (Echinacea)	Ayoka vd. 2010
Rhinovirüs	Ekinezya (Echinacea)	
Coxsackie virüs	Ekinezya (Echinacea)	
Coxsackie virüs B3	Ardisiachinensis	Hafidh vd. 2009
	Plumbagozeylanica	Devi vd. 2009
Dengue virüs	Yeşil chireta (Andrographispaniculata)	Tang vd. 2012
	Acı kavun (Momordicacharantia)	
	Tay siyah zencefil (Kaempferiaparviflora)	Hafidh vd. 2009
	Stemona tuberose	
Dengue Virüs tipi 2	Hint leylak (Azadirachtaindica)	Rathore vd. 2007
Bovine corona virüs ve Bovine rota-virüs	Çay bitkisi (Camellia sinensis)	Edziri vd. 2011
Rotavirüs, Cytomegalovirüs	Astragalusmembranaceus yada Radix astragali	Hafidh vd. 2009
Cytomegalovirüs B1	Bupleurumkaoi	
Epstein - barrvirüsü	Camellia sinensis	Edziri vd. 2011
	Boesenbergiapandurata	Hafidh vd. 2009
	Narenciye hystrix (Citrus hystrix)	
	Languasgalanga yada Alpinia galangal	
Solunum sinsityal virüsü	Ekinezya (Echinacea)	Ayoka vd. 2010
	Blumealaciniata	Hafidh vd. 2009
	Elephantopusscaber	
	Laggerapterodonta	
	Mussaendapubescens	
	Avustralya şemsiye ağacı (Scheffleraoctophylla)	
	Kafatasları (Scutellariaindica)	
	Selaginellasinensis	

Enterovirüs	Fesleğen (Ocimum sanctum)	Hafidh vd. 2009
	Kırmızı adaçayı (Salvia miltiorrhiza)	
İnsan immün yetmezlik virüsü	Taş kırıcı (Phyllanthusamarus)	Rathore vd. 2007
	Zencefil (Zingiberofficinale)	Devi vd. 2009
İnsan immün yetmezlik virüsü tip 1	Çay bitkisi (Camellia sinensis)	Edziri vd. 2011
	Ecklonia cava	Hafidh vd. 2009
	Yara otu (Prunella vulgaris)	
	Calotropisgigantea	Locher vd. 1996
	Deniz zehri ağacı (Barringtoniaasiatica)	
	Adransoniadigitata	
	Scaevolasericea	
	Hint kafur otu (Plucheaindica)	
	Mavi şafak (Ipomoea congesta)	
	Şişmiş kauna (Cuscutasandwichiana)	
	Hint cevizi (Aleuritesmoluccana)	
	Clermontiaaborescens	
	Ficus prolix	
	Dağ elması (Eugenia malaccensis)	
	Piper methysticum	
	Hint alıçı (Rhaphiolepsisindica)	
	Hint dutu (Morindacitrofolia)	
	Psychotriahawaiiensis	
	Kopek üzümü (Solanumniger)	
	Pipturusalbidus	
HIV 1 proviral DNA	Afrika fesleğeni (Ocimumgratissimum)	Devi vd. 2009
Denovirüs	Fesleğen (Ocimumbasilicum)	

Sentetik İlaçlar ve Kullanım Amaçları

Viral enfeksiyonlar insanlar için büyük bir tehlike oluşturmakta ve belli oranlarda ölüme neden olabilmektedir. Geçmişte ölümcül virüsler dünyada salgınlara sebebiyet verirken; teknoloji, lojistik, ulaşım ve seyahat kolaylığının artması nedeniyle şu günlerde virüsün kıtalar ve ülkeler arasındaki bulaşma riski daha da fazladır. Virüslerin metabolik özellikleri nedeniyle, kontrol edilmesi zor ve viral hastalıkların tedavisi için nispeten az sayıda ilaç bu-

lunmaktadır (Perera ve Efferth, 2012). Viral enfeksiyonların tedavisi için kullanılan sentetik kimyasallar, dar bir etki spektrumuna, sınırlı terapötik etkiye, toksisite ve dirençli viral ırklar nedeniyle, genellikle tedavi için sınırlı ve yeterli olmayan bir etkiye sahiptirler (Fernandes ve ark, 2012). Kemoterapötik uygulamalar için, hedef virüse özgü olayların aydınlatılması ve bir dizi özel antiviral ajanın ortaya çıkmasıyla, virüs enfeksiyonları için spesifik bir kemoterapinin elde edilebileceği ve konukçu üzerinde zararlı etkiler meydana gelmeden virüs çoğalmasının bastırılabileceği giderek daha anlaşılır hale gelmiştir. Virüsün hücreye bağlanması, genomun zarfından ayrılması, viral protein sentezi, nükleik asit sentezi, viral partiküllerin bir araya gelmesi ve hücre dışına çıkması gibi çeşitli replikasyon aşamaları kimyasal ilaç uygulamaları için hedef olarak seçilebilmektedir. Bazı sentetik ilaçlar ve bunların ilgili hedefleri Çizelge 2'de verilmektedir.

Antiviral formülasyonlar için asıl hedef; viral zarf ve membran proteinidir. Zarflı virüsler söz konusu olduğunda, viral zarf antiviral kemoterapi uygulaması için iyi bir hedeftir. Çünkü bunların yok edilmesi virüsün yıkımına ve virüsün bulaşabilirliğinin azalmasına neden olacaktır. Antiviral formülasyonların geliştirilmesi amacıyla bir başka önemli hedef viral nükleik asitler olmuştur. Virüse özgü antiviraller; viral polimeraz veya proteaz gibi enzimleri hedeflemekte ve bu ajanlar genellikle yüksek (100-1000) terapötik endekslere (TI) sahiptir. Bu yaklaşım, viral proteinler / enzimler için kararsız olacak veya saçma kodlama verecek ve böylece kusurlu özelliğe sahip nükleik asitlerle kusurlu virüs bireylerinin oluşmasına yol açması nedeniyle ortaya çıkan virüsün virülansı sınırlandırılabilecektir (Abonyi ve ark, 2009). Bununla birlikte, yüksek özgüllüğe sahip ilaçların en önemli dezavantajı, ilaca hızlı bir virüs adaptasyonu ve meydana gelen mutasyonlara bağlı olarak ilaç direncinin gelişmesidir. Geniş spektrumlu antiviraller, ilaç direnci geliştirmeye daha az etkin olmakla birlikte; verimliliği genellikle bazı sitotoksisite ve antiviral etkiler arasında bir değişim göstermektedir (Boriskin ve ark, 2008). Nükleosid analogları ve diğer sentetik bileşikler geleneksel olarak antiviral ajanlar için birincil kaynaklardır. Antiviral sentetik ilaçların kullanımı genellikle yetersiz ve sınırlıdır. Mevcut antiviral ajanlara dirençli mutant virüsler tedavi sırasında ortaya çıkmakta veya bu ajanlar yüksek maliyetlerinin yanı sıra yan veya toksik etkilere neden olabilmektedir (Simoni ve ark, 2007).

Çizelge 2. Sentetik kimyasal ilaçlar ve hedefleri (Anonim, 2020'den düzenlenerek)

İlaç	Virüs	Kimyasal Tipi	Hedef
Vidarabine	Herpesvirüses	Nucleoside analogue	Virüs polimeraz
Acyclovir	Herpes simplex (HSV)	Nucleoside analogue	Virüs polimeraz
Gancyclovir ve Valcyte ™ (valganciclovir)	Cytomegalovirüs (CMV)	Nucleoside analogue	Virüs polimeraz

Nükleosid-analog ters transkriptaz inhibitörleri (NRTI): AZT (Zidovudine), ddI (Didanosine), ddC (Zalcitabine), d4T (Stavudine), 3TC (Lamivudine)	Retrovirüs (HIV)	Nucleoside analogue	Ters transkriptaz
Nükleosid olmayan ters transkriptaz inhibitörleri (NNRTI): Nevirapine, Delavirdine	Retrovirüs (HIV)	Nucleoside analogue	Ters transkriptaz
Protease Inhibitors: Saquinavir, Ritonavir, Indinavir, Nelfinavir	HIV	Peptide analogue	HIV proteaz
Ribavirin	Geniş spektrum: HCV, HSV, Kızamık, Kabakulak, Lassa ateşi	Triazole carboxamide	RNA mutagen
Amantadine / Rimantadine	Grip A	Tricyclic amine	Matrix protein / haemagglutinin
Relenza ve Tamiflu	Grip A ve B	Neuraminic acid mimetic	Nöraminidaz İnhibitörü
Pleconaril	Picornavirüs	Small cyclic	Yapışmayı ve kaplamayı engeller
Interferons	Hepatitis B ve C	Protein	Hücre savunma proteinlerini aktif etme

Bitkisel Antiviral İlaçlar

Viral enfeksiyonların mevcut antiviral ilaçlarla tedavisi, hem viral direnç sorunu hem de latent virüs sorunuyla birlikte tekrarlayan enfeksiyonlarda görülen etkinlik çakışması nedeniyle yeterince sonuç alınamamasından dolayı, antiviral aktiviteye sahip yeni bileşiklerin araştırılmasına bulunan ihtiyaç her geçen gün artmaktadır (Sumithira ve ark, 2012). Doğal ürünlerin biyolojik özelliklerinin belirlenmesine yönelik araştırmalar iki şekilde yapılabilmektedir. Bunlardan birincisi klasik yöntem; fitokimyasal etkenlerin tesadüfe bağlı olarak rastgele ve tesadüfen geliştirilmesidir. İkincisi, geleneksel bilgi ve uygulamalara ya da antiviral ajanların keşfine alternatif bir tavır sergileyen etno-farmakolojiye, yani önemli farmakolojik-biyolojik aktivitelere sahip ve geleneksel kullanım öyküsü olan tıbbî bitkilerin araştırılmasıdır. Doğal ürünler, özellikle bulaşıcı hastalıkların tedavisi için kullanılabilecek aktif maddelerin önemli bir kaynağıdır. Bu bakımdan vasküler bitkiler (Damarlı-Çiçekli), yeni antiviral prototiplerin umut verici kaynakları olarak kullanılırken, özellikle tıbbî-aromatik bitkiler grubundaki çok farklı bitkilerden ekstrakte edilen bir dizi bileşik, antiviral aktivite göstermektedir. Çok sayıda virüse karşı in vitro aktivite gösteren bu bileşikler arasında tananenler, terpenler, flavonlar ve alkaloidler bulunmaktadır. Bitkilerden elde edilen antiviral bileşik sınıflarına ait bazı örnekler Çizelge 3'de verilmektedir. Etno-tıbbî temelli bitkiler üzerinde yapılan seçim ve çalışmaların, sentetik ürünlerin tarama ve geliştirme programlarından daha yüksek isabet oranlarını sağladığı bilinmektedir.

Çizelge 3. Bitkilerden elde edilen antiviral bileşiklerin ana sınıfları (Kitazato ve ark, 2007'den düzenlenerek)

Bileşik	Aktivite/Hedef
Terpenoids	
Agastanol & Agastaquinone	Proteaz
Uvaol & Ursolic Asit	Proteaz
Garciosaterpene A, C	Ters transkriptaz; sinsitiyumda inhibisyon
Vaticinone	Kopyalama engelleme
Betulinic Asit	Olgunlaşma engelleme
Glycyrrhizin	Enfeksiyon engelleme, sitopatik aktivite, replikasyon
Flavonoids	
Baicalin	Ters transkriptaz Enfeksiyon / giriş, replikasyon
Taxifolin (dihydroquercetin)	sitopatik aktivite engelleme
Epigallocatechin-3-gallate	Ters transkriptaz
Flavonoid glucuronide	Integrase
Biflavonoids (Ginkgetin)	Grip virüsü sialidaz
Tetrahydroxyflavone	Grip virüsü sialidaz
Coumarins	
Calanolide A	Ters transkriptaz
Polyphenols	
Polyphenolic complex	Grip virüsü
Alkaloids	
Thalimonine	Grip virüsü replikasyonu
Indole alkaloid	Grip virüsü replikasyonu
Lignans	
Rhinacanthin E, F	Grip virüsü

Bitkilerin tedavi amacıyla kullanılması neredeyse insanlık tarihi kadar eskidir. Amerikalı arkeolog Dr. Ralph Solecki'nin "Shanidar: The Firs Flower People" isimli kitabında belirttiğine göre insanlar, besin elde etmek ve sağlık sorunlarını gidermek için öncelikle bitkilerden faydalanmışlardır. Hakkari'nin hemen güneyinde Kuzey Irak'ta Şanidar Mağarası'nda 1957 yılında yapılan kazılarda bulunan ve bir şamana ait olduğu düşünülen mezarda, civanperçemi, kanarya otu, gül hatmi, peygamber çiçeği, ebegümeci ve deniz üzümü gibi bitki türlerinin bulunduğu tespit edilmiştir. Günümüzden 60 bin yıl öncesine tarihlendirilen mezarda bulunanlar, bugün için bitki-insan ilişkisinin başlangıcına ait ilk veril olarak kabul edilmektedir (Anonim, 2014a; Kendir ve Güvenç, 2010; Arslan ve ark., 2015). Tıbbî bitkilerin tarihçesi eski olmakla birlikte bunlarla ilgili ilk yazılı kaynaklar Sümerlere ve Çinlilere aittir. Sümerlere ait olanı tabletler şeklinde olup, M.Ö. 4000, Çinlilere ait olanı da M.Ö 3700 yılla-

rına tekabül etmektedir. İnsanlar başlangıçta kendi yörelerinde yetişen bitkileri tedavide kullanırken, zamanla ticaretin gelişmesine bağlı olarak diğer ülkelerde kullanılan bitkiler de tedavide kullanır olmuşlar, böylece drog ticareti de başlamıştır. Tıbbî bitkilerin kullanımı ve gelişimi daha ziyade tıp tarihi ile yakından ilgilidir. Yani insanoğlu var olduğu günden beri hastalık ve ölüm oranlarının azaltılması, hastalanan kişilerin tekrar sağlıklarına kavuşturulması için çeşitli çabalara girişmiştir. Bugün de yeterli bir sağlık hizmeti için dengeli bir beslenme, temizlik ve su temini ile koruyucu tedbirler öncelikli tedbirlerdir. Tedavi hastalıklardan sonraki düzenlemeler içerisinde yer almaktadır (Arslan ve ark. 2000). Bitkiler halk ilaçları olarak kullanılagelmiş ve etnobotanik literatür, yüzyıllardan beri viral kökenli olduğu bilinen hastalıklar için bitki özleri, infüzyonları ve tozlarının kullanımını tanımlamışlardır. Antiviral hedeflere sahip bazı potansiyel bitkiler Çizelge 4'te verilmektedir.

Çizelge 4. Bazı bitki türlerinin çeşitli virüslere karşı Antiviral hedefleri (Vijayan ve ark, 2004'ten düzenlenerek)

Virüs	Potansiyel Hedef	Duyarlı	Referans
Hepatit A virüsü	Virüs adsorpsiyonu ve konakçı hücreye nüfuz etme	Mentha longifolia (Lamiaceae)	Al-Ali vd. 2010
Hepatit A virüsü	Virüs adsorpsiyonu ve konakçı hücreye nüfuz etme	Ocimum basilicum (Lamiaceae)	
Coxsackie B virüsü	Virüs adsorpsiyonu ve konakçı hücreye nüfuz etme	Mentha longifolia (Lamiaceae)	
HIV	Proteaz	Agastache rugosa (Lamiaceae)	Kitazato vd. 2007
HIV	Proteaz	Crataegus pinnatifida (Rosaceae)	
HIV	Syncytium'da ters transkriptaz inhibisyonu	Garcinia speciosa (Clusiaceae)	
HIV	Kopyalama Engeli	Vatica cinerea (Dipterocarpaceae)	
HIV	Ters transkriptaz enfeksiyonu / Giriş, Replikasyon	Scutellaria baicalensis (Lamiaceae)	
HIV	Ters transkriptaz	Calophyllum lanigerum (Solanaceae)	
Grip virüsü	Sialidaz	Ginkgo biloba (Ginkgoaceae)	
Grip virüsü	Sialidaz	Scutellaria baicalensis (Lamiaceae)	
Grip virüsü	Virüs replikasyonu	Uncaria rhynchophylla (Rubiaceae)	
İnsan ve kuş için Grip A virüsü	Erken evre viral replikasyon	Geranium sanguineum (Geraniaceae)	Hudson vd. 2009

Grip virüsleri A ve B (grip A/B) (Orthomyxoviridae)	Hemaglutinin, Nöraminidaz	Echinaceae (Asteraceae)	Hudson vd. 2011
Solunum sinsityal virüsü (Paramyxoviridae)	Membran bileşenleri	Echinaceae (Asteraceae)	
Koronavirüsler (HcoV, SARS CoV) (Coronaviridae)	Membran bileşenleri	Echinaceae (Asteraceae)	
Rhinovirüses, Coxsackievirüses (Picornaviridae)	Virüs proteinleri, Replikasyon	Echinaceae (Asteraceae)	
Herpes virüsleri (HSV.1/2) (Herpesviridae)	Membran bileşenleri, virüs replikasyonu	Echinaceae (Asteraceae)	
Grip A ve B'nin çeşitli güçlükleri	Hemagglutinin, Nöraminidaz, Viral RNA sentezi ve virüs adsorpsiyonu	Camellia sinensis (Theaceae)	Hudson vd. 2009
İnsan ve kuş gribi virüsü	Virüse bağlanarak ve hücrelere girişi önleyerek erken evre virüs replikasyonu	Cistus incanus (Ciataceae)	
Herpes simpleks virüsü	Virüs replikasyonu	Caesalpinia pulcheerima (Fabaceae)	Chiang vd. 2003
Adenoidal-farin-geal-konjonktival (APC) virüsü veya adenovirüs	İnhibe adenovirüs enfeksiyonu ve virülan adena proteinli	Camellia sinensis (Theaceae)	Friedman, 2007
Epstein-Barr virüsü	Inhibited the expression of EBV lytic protein	Camellia sinensis (Theaceae)	
HIV -1	HIV-1 zarfının glikoprotein aracılı membran füzyonunu bloke etme	Camellia sinensis (Theaceae)	
Grip virüsü	Viral hemaglutinin bağlı	Camellia sinensis (Theaceae)	

Dünyanın her yerinde, her kıtasında ve hemen hemen her ülkesinde çeşitli hayvan ve insan virüslerine karşı antiviral aktivite üzerine bir kısım çalışmalar yapılagelmektedir. Geleneksel tıp, bilgi birikimiyle birlikte, farmakolojik olarak aktif madde ve ilaçların rezervuarını bulundururken; bitkiler ise kullanıma uygun çeşitli biyokimyasal ürünlerin sentezlenmesi ve bunların ekstraksiyon yoluyla çıkarılması bakımından önemlidir. Primer ve sekonder metabolitleri içeren bu fitokimyasallar; doğal pestisitler, tıbbî bileşikler, tad, koku, lif ve içecek olarak insanlar için sayısız faydaya sahiptir. Sekonder metabolitler bitkiler aleminde sınırlı dağılım göstermesi nedeniyle, bu bileşikleri primer metabolitlerden (amino asitler, şekerler, nükleotidler ve acil lipitler) ayırmaktadır. Zira, sekonder metabolitlere çoğu kez sadece belli bir bitki tür ya da yakın türlerinde rastlanırken, primer metabolitler bitkiler aleminin tüm

bireylerinde bulunur. Birincil metabolit, terapötik ilaçlar olarak kullanılan biyoaktif bileşikler için öncü bir görev üstlenmektedir.

Tıbbî bitkiler ayrıca terapötik öneme sahip uçucu yağlar açısından zengindir. Tıbbî ve aromatik bitkilerde farklı bitki kısımlarından oluşan droglar doğrudan kullanılabildiği gibi, farklı yöntem ve kimyasallarla etken maddenin tamamen veya diğer kimyasallarla birlikte bitkiden ayrıştırılması da yoğun olarak kullanılan bir yöntemdir. Ekstraksiyon ve distilasyon işlemi adı verilen tekniklerle, kullanılan yöntemlere göre farklı şekillerde ekstrakt elde edilebilmektedir, uçucu yağlar, sabit yağlar, alkaloitler, fenolik ve boyar maddeler gibi endüstriyel değeri çok yüksek olan yükte hafif, pahada ağır ürünler ekstraksiyon veya ileri metotlarla elde edilmektedir.

Bitkisel ilaçların avantajları

Bitkisel ilaçların geniş bir reçeteye sahip olması esasen; etkinliğinin yüksek olması, yan etkisinin daha az olması ve nispeten düşük maliyetinden kaynaklanmaktadır. Şifalı bitkilerin çeşitli rahatsızlıklardaki terapötik uygulama ve kullanımlarının kolaylığı da ayrıcı bir avantaj olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle geleneksel tıp uygulayıcıları da bu bitkileri günlük uygulamalarında yaygın olarak kullanmaktadırlar. Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) bir araştırmasına göre, geleneksel tıp sistemi uygulayıcıları Hindistan'daki hastaların yaklaşık %80'ini, Burma'da %85'ini ve Bangladeş'te %90'ını tedavi etmektedir. Geleneksel tıp sistemlerinde kullanılan Hint şifalı bitkilerinin astım, kronik nezle, soğuk algınlığı, öksürük, sıtma, dizanteri, nöbetler, diyabet, ishal, artrit, kusturma sendromu, cilt hastalıkları, böcek ısırması, aynı zamanda mide, karaciğer, kalp & immünolojik bozuklukların tedavisinde ve çeşitli hastalıklara yararlı olduğu ve başarılı bir şekilde uygulandığı bildirilmektedir (Prakash ve Gupta, 2005).

Antiviral Fitokimyasallarda Sitotoksik Etkinin Belirlenmesi

Fitokimyasal maddelerin sitotoksisite çalışmalarının yapılabilmesi için bitkilerdeki etken maddelerin uygun çözücülerle özütlerin elde edilmesi gerekir. Ekstraksiyon ve distilasyon işlemi adı verilen tekniklerle, kullanılan yöntemlere göre farklı şekillerde ekstrakt elde edilebilmektedir. Uçucu yağlar, sabit yağlar, alkaloitler, fenolik ve boyar maddeler gibi endüstriyel değeri çok yüksek olan yükte hafif, pahada ağır ürünler ekstraksiyon veya ileri metotlarla elde edilmektedir. Distilasyon veya ekstraksiyon işlemlerinde su ve kimyasal organik çözücüler (etanol, metanol, hekzan, petrol eteri, aseton vb.) kullanılmaktadır.

Sitotoksik değerlendirme, yeni ve güçlü antiviral ilaç geliştirme çalışmalarının çok önemli ve ayrılmaz bir parçasıdır. Güçlü bir antiviral aktiviteye sahip yeni bir formülasyonun, herhangi bir toksisite etkisi olmadığı kanıtlanmalıdır. Bu amaçla uygun bir hücre kültürü sistemindeki sitotoksisite deneyleri yapılmalıdır. Sitotoksisite, incelenen maddenin dozuna ve maruziyet süresine bağlı olarak hücrelere değişik derecelerde zarar veren bir olaydır. Hücre temelli sitotoksisite çalışmaları, gerek uygulama kolaylığı, gerekse in vivo çalışmalardan elde edi-

len verilerle uyum göstermesi nedeniyle, hayvan deneylerine alternatif olarak doğmuş ve toksikoloji laboratuvarlarında sıkça tercih edilir hale gelmiştir (Riss ve Moravec, 2004; Okur ve Aksoy, 2017). Yapılan sitotoksisite çalışmasının tipi ne olursa olsun, önemli olan çalışma sonundaki canlı/ölü hücre miktarının belirlenmesidir (Riss ve ark., 2006). Sitotoksisite belirleme metodları genel olarak kolorimetrik, lüminesans ve enzimatik yöntemlerdir (Fan ve Wood, 2007).

Sonuç

Viral enfeksiyonlara karşı hâlen etkili bir ilaç geliştirilemediği için bu hastalıklar önemli bir sağlık sorunu olarak kalmaya devam etmektedir. Virüs molekülleri canlı organizmaya girerek vücudun bağışıklık sistemini yenmeleri hâlinde vücutta yayılmalarını önlemek neredeyse imkânsız hale gelmektedir. Virüsler kopyalanma için konukçu hücrenin metabolik safhalarını yönetirler. Fakat virüslerin ancak tek mod ile kopyalama işlemi yapabildikleri bilinir; bu da onların kolayca bertaraf edilebilmelerini sağlamaktadır. Günümüzde virüsün kopyalanmasını önlemek için sentetik ilaçlar kullanılmaktadır. Fakat ilaç tedavisindeki zorluk; düşük verimlilik, sitotoksisite ve virüslerin ilaçlara karşı bağışıklık kazanmasından ileri gelmektedir. Bir diğer antiviral tedavi ise aşılamadır, fakat çoğu zaman yeterince koruma sağlamaması sebebiyle bu da henüz gelişimini tamamlamamış bir metottur (Sohail ve ark, 2011; Güçlü ve Yüksel, 2017). Yeni ve etkili antiviral tedaviler için antiviral özelliklere sahip yeni formülasyonların geliştirilmesine acil ve yoğun ihtiyaç duyulmaktadır.

Yapılan bilimsel araştırma ve uygulama çalışmaları incelendiğinde bitkilerde çok sayıda antiviral etkili bileşiklerin bulunduğunu görülmektedir. Antiviral aktiviteye sahip bu yapılar farklı sınıflardan olan kumarinler, flavonoidler, tanenler, alkaloidler, lignanlar, terpenler, antrakinonlar, polisakkaritler, proteinler ve peptitlerdir. Bitkilerde birçok etkin bileşikler izole edilmiş ve tanımlanmıştır. İnsan kullanımı için gerçek potansiyelinin ortaya çıkarılabilmesi amacıyla çok daha fazla çalışma yapılması gerekmektedir. Bu çalışma ile birçok bitki ekstraktının zengin bir tıbbî ve potansiyel hedef kaynağı olduğunu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Farmasötik ilaçların olumsuz yan etkilerinden yoksun olmasının yanı sıra, gelişmiş bitkisel formüller, sentetik muadillerinden doğal olarak daha güvenli, daha etkili ve daha ucuz olma eğilimindedir. Tıbbî bitkilerin daha ileri araştırmalarla çalışılarak, patojenik virüsler tarafından oluşturulan tehditlerin ortadan kaldırılması için yeni ürün, ilaç ya da ajan adına ne denilirse denilsin, acil geliştirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

Abonyi DO, Adikwu MU, Esimone CO and Ibezim EC, (2009). Plants as source of antiviral agents. African Journal of Biotechnology; 8(17): 3989- 3994.

Aktaş, F., (1997). Antiviral Ajanlar. Flora, 4:227-235.

Al-Ali KH and El-Badry AA. (2010). Anti-viral activity of two Labiatae plants Naana Hassoi, Habak and Basil Rahan, of Al Madiah Almunawarah. Journal of Medicine and Biomedical Sciences; 1-7.

Anonim (2014). Shanidar, the cave in Iraq with Neandertal remains discovered by Dr Ralph Solecki. http://donsmaps.com/clancave.html.

Anonim, (2005). Medicinal and Aromatic Plants Working Group-ECP/GR.

Anonim, (2020). Microbiologybytes.com; homepage on internet. Virology: Antivirals: Antiviral Drugs, Available from: http://www.microbiologybyte s.com/virology/Antivirals.html. Updated 2009; 08.

Arslan N, Baydar H, Kızıl S, Karik Ü, Şekeroğlu N, Gümüşçü A (2015). Tıbbî ve Aromatik Bitkiler Üretiminde Değişimler ve Yeni Arayışlar. TMMOB Ziraat Mühendisliği VIII. Teknik Kongresi,12–16 Ocak, Bildiriler Kitabı–I, Sayfa 483–505, Ankara.

Arslan N, Gürbüz B, Özcan S (2000). Türkiye'de Doğal Bitkilerin Kullanımı ve Ticareti. Ekin D.12: 98-102.

Arslan, N., (1990). Tıbbî Bitkilerin Kültürü ve Önemi. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Dergisi, Sayı: 53, Ankara.

Ayoka AO, Akomolafe RO, Akinsomisoye OS and Ukponmwan OE (2008). Medicinal and economical value of Spondias mombin. African Journal of Biomedical Research; 11: 129-136.

Baydar, H., (2005). Tıbbî, Aromatik ve Keyf Bitkileri Bilimi ve Teknolojisi. Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi, SDÜ No:51, Isparta.

Baydar, H., (2009). Tıbbî ve Aromatik Bitkiler Bilimi ve Teknolojisi (Genişletilmiş 3. Baskı). Süleyman Demirel Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarla Bitkileri Bölümü, Yayın No:51, Isparta.

Bayram, E., Kırıcı, S., Tansı, S., Yılmaz, G., Arabacı, O., Kızıl, S., Telci, İ., (2010). Tıbbî ve Aromatik Bitkiler Üretiminin Artırılması Olanakları. Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi, Ankara.

Boriskin YS, Leneva IA, Pécheur EI and Polyak SJ. Arbidol (2008). A Broad Spectrum Antiviral Compound that Blocks Viral Fusion. Current Medicinal Chemistry; 15(5): 1-9.

Borokini TI and Omotayo FO. (2012). Photochemical and ethnobotanical study of some selected medicinal plants from Nigeria. Journal of Medicinal Plants Research; 6(7): 1106-1118.

Ceylan, A, (1995). Tıbbî Bitkiler I. Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları No:312, III. Baskı, İzmir.

Devi B Parimala and Manoharan K. (2009). Anti Viral Medicinal Plants – An Ethnobotanical Approach. Journal of Phytology; 1(6): 417-421.

Duman R. (2012). Antiherpetic activity of some endemic Hypericum species in Turkey. African Journal of Biotechnology; 11(5): 1240-1244.

Edziri H, Mastouri M, Mahjoub MA, Ammar S, Mighri Z, Gutmann L and Aouni M. (2011). Antiviral activity of leaves extracts of Marrubium alysson L. Journal of Medicinal Plants Research; 5(3): 360-363.

Fan F, Wood KV, (2007). Bioluminescent assays for highthroughput screening.Assay Drug Dev Techn, 5, 1, 127-136.

Faral-Tello P, Mirazo S, Dutra C, Perez A, Geis-Asteggiante L, Frabasile S, Koncke E, Davyt D, Cavallaro L, Heinzen H and Arbiza J. (2012) Cytotoxic, virucidal and antiviral activity of South American Plant and Algae extracts. The Scientific World Journal; 174837: 1-5. http://dx.doi.org/10.1100/2012/174837PMid:22619617 PMCid:3349323.

Fernandes MJB, Barros AV, Melo MS and Simoni IC. (2012) Screening of Brazilian plants for antiviral activity against animal herpesvirüses. Journal of Medicinal Plants Research; 6(12): 2261-2265.

Gupta YK, Briyal S and Gulati A.(2010) Therapeutic Potential of Herbal Drugs in Cerebral Ischemia. Indian Journal of Physiology and Pharmacology; 54(2): 99-122. PMid:21090528

Güçlü, İ., Yüksek, V., (2017). Fitoterapide Antiviral Bitkiler. Deneysel Tıp Dergisi 7 (13): 25-34.

Hafidh RR, Abdulamir AS, Jahanshiri F, Abas F, Bakar F Abu and Sekawi Z.(2009) Asia is the Mine of Natural Antiviral Products for Public Health. The Open Complementary Medicine Journal; 1: 58-68.

Heide, L., (1991). Traditionelle Arzneipflanzen in der Gesundheitsversorgung der Dritten Welt: Möglichkeiten und Grenzen. Zeitschrift für Phytotherapie 12, 1-8.

Hudson JB. (2009) The use of herbal extract in use control of influenza. Journal of Medicinal Plants Research; 3(13): 1189-1195.

Kendir, G., Güvenç, A. (2010). Etnobotanik ve Türkiye'de yapılmış etnobotanik çalışmalara genel bir bakış. Hacettepe Üni. Eczacılık Fak.Dergisi. 30(1), 49-80.

Kitazato K, Wang Y and Kobayashi N. (2007) Viral infectious disease and natural products with antiviral activity. Drug Discovery and Therapeutics; 1(1): 14-22.

Locher CP, Witvrouw M, Béthune MPD, Burch MT, Mower HF, Davis H, Lasure A, Pauwels R, Clercq EDE and Vlietinck AJ. (1996) Antiviral activity of Hawaiian medicinal plants against human immunodeficiency virüs type-1. Phytomedicine; 2(3): 259-264.

Merina N, Chandra KJ and Jibon K. (2012) Medicinal plants with potential anticancer activities: A Review. International Research Journal of Pharmacy; 3(6): 26-30.

Mukhtar M, Arshad M, Ahmad M, Pomerantz RJ, Wigdahl B and Parveen Z. (2008) Antiviral Potential of medicinal plants. Virüs Reseacrch; 131: 111-120.

Okur, O., Aksoy, A., (2017). In Vitro Sitotoksisite Testleri. Harran Üniv Vet Fak Dergisi 6 (1): 112-118.

Perera C and Efferth T. (2012) Antiviral medicinal herbs and phytochemicals. Journal of Pharmacogonosy; 3(1): 45-48.

Rathore B, Mahdi AA, Paul BN, Saxena PN and Das SK.(2007) Indian Herbal Medicines: Possible Potent Therapeutic Agents for Rheumatoid Arthritis. Journal of Clinical Biochemistry and Nutrition; 41: 12 17.http://dx.doi.org/10.3164/jcbn.2007002PMid:18392103 PMCid:2274991

Riss TL, Moravec RA, (2004). Use of multiple assay endpoints to investigate the effects of incubation time, dose of toxin, and plating density in cell-based cytotoxicity assays. Assay Drug Dev Techn, 2, 1, 51- 62.

Riss TL, Moravec RA, O'brien MA, Hawkins EM, Niles A, (2006): Homogeneous multiwell assays for measuring cell viability, cytotoxicity, and apoptosis. In "Handbook Of Assay Development In Drug Discovery", Ed; Minor LK, CRC Press, Florida, USA.

Sarı, AO., Oğuz, B., (2000). Türkiye ve Dünyada Bazı Tıbbî, Kokulu ve Baharat Bitkilerinin Yeri ve Önemi, Ege Tarımsal Araştırma Enstitüsü, Yayın No: 98, İzmir.

Simoni IC, Manha APS, Sciessere L, Hoe VMH, Takinami VH and Fernandes MJB. (2007) Evaluation of antiviral activity of Brazilian Cerrado plants against animal animal virüses. Virüs Review and Research; 12: 1-17.

Sohail MN, Rasul F, Karim A, Kanwal U, Attitalla IH, (2011). Plant as a Source of Natural Antiviral Agents. Asian Journal of Animal and Veterinary Advances; 6: 1125-1152.

Sumithira P, Mangala SD, Sophie AM and Latha CP. (2012) Antiviral and antioxidant activities of two medicinal plants. International Journal of Current Science; 256-261.

Tang Leon IC and Ling Anna PK. (2012) Screening of anti dengue activity in methanolic extracts of medicinal plants. BMC complementary and alternative medicine; 12: 3.

Temel, M., Tınmaz, A.Bircan., Öztürk, M., Gündüz, O., (2018). Dünyada ve Türkiye'de Tıbbî-Aromatik Bitkilerin Üretimi ve Ticareti. KSÜ Tarım ve Doğa Dergisi 21(Özel Sayı): 198-214, 2018.

Uprety Y, Asselin H, Dhakal A and Julien N. (2012) Traditional use of medicinal plants in the boreal forest of Canada: review and perspectives. Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine 8: 7. http://dx.doi.org/10.1186/1746-4269-8-7PMid:22289509 PMCid:3316145.

Vijayan P, Raghu C, Ashok G, Dhanaraj SA and Suresh B. (2004). Antiviral activity of medicinal plants of Nilgiris. Indian Journal of Medical Research ; 120: 24-29.

Zhang, X., (Edit) (2001). WHO Legal Status of Traditional Medicine and Complementary/ Alternative Medicine: A Worldwide Review Geneva.

Zhang, X., (Edit) (2013). WHO Traditional Medicine Strategy: 2014-2023. Geneva.

COVID-19

COVID-19 PANDEMİSİ SÜRECİNDE GIDA GÜVENLİĞİ RİSKLERİ VE ÖNLEMLERİ

Dr. Seda OĞUR, Doç. Dr. Şükrü HAYTA, Dr. Hülya Durmaz BEKMEZCİ

Giriş

Hastalıklardan korunmada sağlıklı ve dengeli beslenme ile bağışıklık sisteminin güçlü olması iki önemli etken iken; sağlıklı ve dengeli beslenmenin sağlanmasında en önemli faktör güvenilir gıda ürünlerini tüketebilmektir. Türkiye'de pandeminin yayılımının önlenmesi amacıyla devlet yöneticileri ve yetkili otoritelerce gıda güvenliği ve gıda hijyeninin sağlanması için gerekli olan kurallar tekrar gözden geçirilmiş, normal şartlarda da uyulması gereken bazı kurallar (ekmeklerin poşette satılması, açık gıda ürünlerine eldivensiz dokunulmaması, ambalajsız ürün satılmaması, gıdanın temas ettiği reyon, tezgâh gibi yerlerin dezenfekte edilmesi vb.) pandemi sürecinde ivedilikle uygulanır hâle gelmiştir. Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından yürütülen gıda güvenliği denetimlerinin kapsamı genişletilmiş, sıklıkları ve sayıları arttırılmıştır.

Çoğu ülke bir taraftan pandemiye yakalanmış kişilerin tedavileriyle uğraşmış ve uğraşmakta, bir taraftan pandeminin yayılımının engellenmesi için sayısız önlemler almış ve almaktadır. Diğer taraftan, yine daha çok sağlıkçılardan oluşan birçok bilim adamı ve araştırmacı hastalığın etkeni olan SARS-CoV-2 virüsünü tanımaya çalışmış ve bu salgının yayılımını tetikleyen etkenleri, bertarafı için neler yapılabileceğini araştırmaya girişmiştir. Ülkelerde pandemi kurulları oluşturulmuş, toplumun hastalığın tüm yönleriyle ilgili bilgilendirilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Eyalet veya ülke genelinde alınan önlemlerin birçok açıdan yetersiz kaldığı, bu salgından korunmada en önemli işlevin insanların kendilerini korumaya özen göstermeleri olduğu kabul edilmiştir. Bu bağlamda hijyenin sağlanması ve sürdürülmesi tüm hastalıklarda olduğu gibi yeni tip koronavirüs hastalığından korunmada da en önemli faktör olmuştur.

Hijyen denildiğinde, genel vücut hijyeni, yaşanılan yerin, çalışılan işyerinin hijyeni, kullanılan araç-gerecin, kıyafetlerin hijyeni, yolculuk yapılan vasıtaların (taksi, otobüs, metro vb.), alışveriş yapılan marketin, fırının hijyeni ve yenilen gıda ürünlerinin hijyeni akla gelmelidir. Ancak gıda güvenliği; gıda hijyeninin temelinde hammadde üretiminden itibaren gıda ürünün tüketiciye ulaşıncaya kadar süren tüm aşamalarda sağlık riski oluşturmayacak ürünlerin üretilebilmesi için uyulması gereken kurallar bütünü olduğu için pandemiden korunmada oldukça büyük önem arz etmektedir.

Amerika Hastalıkları Kontrol ve Önleme Merkezi, yeni tip koronavirüsün iki bulaşma yolu olduğunu, birincisinin insandan insana olan direkt bulaşma, ikincisinin ise SARS-CoV-2 ile enfekte olmuş nesnelere el ile dokunulduktan sonra ellerin ağız, burun ve göze teması sonucunda gerçekleşen dolaylı bulaşma olduğunu bildirmiştir (CDC 2020a). Bu sebeple gıda ürünleri de ikinci bulaşma kaynakları arasında yer almaktadır.

Covid-19 pandemisinin yayılımının daha önce yaşanan birçok salgına (SARS, MERS, vb.) benzemediği ortaya çıkınca genel hijyen ve gıda güvenliği uygulamalarının titizlikle uygulanması kaçınılmaz olmuştur. Covid-19 pandemisi sebebi olan SARS-CoV-2 dâhil bütün virüsler, gıda ürünlerini konakçıya (insan veya hayvan) ulaşmada aracı olarak kullanmaktadır. Covid-19 açısından gıda ürünlerini güvenilmez yapan yine insan faktörü, yani hammadde temininden başlayarak tüketiciye ulaşıncaya kadar bütün aşamalarda sorumlu olan yönetici ve personellerin uygulamalarıdır. Nitekim pandemi sürecinde; şimdiye kadar yürütülmüş gıda güvenliği ve gıda hijyeni ile ilgili çalışmaların hepsinde eğitimin önemine dikkat çekilirken, üretimden sorumlu olan yönetici ve personellerin kuralları uygulamak istediklerinde ve alışkanlık hâline getirdiklerinde her şeyin çok daha kolay çözüldüğü görülmüştür.

Türkiye'de İçişleri Bakanlığının yayınladığı genelgeyle 21 Mart 2020'de ülke genelinde içkili ve/veya içkisiz tüm lokanta ve restoranlar ile pastane ve benzeri işyerleri, sadece paket servis, gel-al benzeri şekilde, müşterilerin oturmasına müsaade etmeden hizmet vereceği ifade edilmiştir. Bu uygulamanın asıl amacı insanların bir araya gelmelerini ve yakın temasını engellemek olmasına rağmen, çoğu kişi yeni tip koronavirüsün hazır yiyecekler aracılığıyla da bulaşabileceği konusunu düşünmeye başlamış ve restorandan hazır yemek almayı/sipariş etmeyi oldukça tehlikeli bulup yemeklerini evde hazırlamaya başlamıştır. Ancak marketten/pazardan alınan et, meyve-sebze gibi çiğ ürünlerin veya paketli gıdaların güvenliğinin de önemli olduğu görülmüş, bu aşamada uyulması gereken kurallar yetkili otoritelerce topluma aktarılmaya çalışılmıştır. Covid-19 pandemisinden, oluşabilecek benzer salgınlardan ve gıda kaynaklı hastalıklardan korunmada gıda güvenliği risklerinin ve bu risklerin oluşmaması için alınacak önlemlerin, uygulanması gereken kuralların neler olduğunun bilinmesi olukça önemlidir.

Bu makalede Covid-19 (yeni tip koronavirüs) pandemisinden korunmada önem arz eden gıda güvenliği ile ilgili risklerin neler olabileceği ve bu risklerin ortadan kaldırılması için alınması gereken önlemler kapsamında; Covid-19'un gıdalar aracılığıyla bulaşma olasılığından, Covid-19'un bulaşmasında etken olabilecek gıda kaynaklı faktörlerden, Covid-19'un bulaşmasında etken olabilecek yanlış hijyen ve gıda güvenliği uygulamalarından ve Covid-19'dan korunmada ve gıda güvenliğinin sağlanmasında tüketicilerin ve işletmelerin uygulaması gereken hijyen kuralları ve önlemlerden bahsedilmiştir.

Covid-19'un Gıdalar Aracılığıyla Bulaşma Olasılığı

Gıda ve İlaç Dairesi 27.02.2020 tarihli bildirisinde yeni tip koronavirüsün gıda ya da gıda ambalajı yoluyla bulaşabileceğini gösterir bir bilginin olmadığını, ancak iyi hijyen uygulamalarının sağlanmasının bütün hastalıklardan korunmada her zaman önemli olduğunu bildirmiştir (FDA 2020). Dünya Sağlık Örgütü 21.02.2020 tarihli raporunda Covid-19'un etkeni olan SARS-CoV-2 virüsünün gıda aracılığıyla bulaştığına dair bir kanıtın olmadığını, fakat benzer virüslerin ve bu virüsün de hayvansal kaynaklı çiğ gıdalarda bulunabileceği konusunda şüpheler olduğunu ifade etmiştir (WHO 2020). Avrupa Gıda Güvenliği Otoritesi 08.04.2020 tarihli raporunda pandeminin büyük ölçekli olmasına rağmen, o güne kadar Covid-19'un gıda tüketimi yoluyla transferiyle ilgili herhangi bir rapor olmadığını belirtmiştir (EFSA 2020).

AB Üye Devletleri'ndeki (Avustralya, Belçika, Bulgaristan, Hırvatistan, Kıbrıs, Çekya, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İrlanda, İtalya, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Malta, Hollanda, Polonya, Portekiz, Romanya, Slovakya, Slovenya, İspanya, İsviçre) ajanslara göre; gıda işlemeden Covid-19'u almak mümkün değildir (EC, 2020). ABD İndiana Eyaleti Sağlık Bakanlığı 19.03.2020 tarihli raporunda Covid-19'un gıdanın kendisi ya da ambalajı ile bulaşabileceğini öneren insan hastalıklarının şu anda herhangi bir raporunun farkında olmadıklarını bildirmiştir (ISDH 2020).

Gıda ürünlerinde SARS-CoV-2'nin ne kadar süre canlı kalabildiğine dair de henüz bir kanıt yoktur.

Covid-19'un Bulaşmasında Etken Olabilecek Gıda Kaynaklı Faktörler

Virüsler, genelde proteinden oluşan bir kılıf içinde DNA veya RNA'lardan sadece birine sahip, küçük genetik materyallerdir. Bağımsız çoğalmalarını sağlayacak mekanizma ve moleküllerden yoksun olduklarından diğer canlı hücrelere gereksinim duyarlar ve bu özelliklerinden dolayı da hücre paraziti olarak kabul edilirler. Gıdalarda gelişemezler, gıdalar ve su virüsler için sadece taşıyıcı konumundadır. Virüslerin çok azı gıda kaynaklı olup büyük bir çoğunluğu gastroenteritise neden olur. Isıya duyarlıdırlar ve diğer mikroorganizmalar gibi fakat bir konak hücre içerisinde besin elementleri, sıcaklık, pH, nem gibi optimum gelişme faktörlerine ihtiyaç duyarlar. Virüsler gıdalarda çoğalamazlar ancak canlılıklarını sürdürürler, çoğalmaları canlı ve çoğalabilen hücreler içinde gerçekleşir (Erginkaya ve Kabak 2011).

Yakın tarihli bir araştırmaya (BfR 2020) göre Covid-19'un nedensel ajanı olan SARS-CoV-2'nin kartonda 24 saat kadar, deneysel ortamlardaki (örneğin kontrollü bağıl nem ve sıcaklık) plastik ve çelik gibi sert yüzeylerde birkaç güne kadar canlılığını sürdürdüğü görülmüştür. Ancak farklı çevre koşullarına ve sıcaklıklara maruz kalan kontamine ambalajların enfeksiyonu ilettiğine dair bir kanıt yoktur (EC 2020).

Bu bilgiler ışığında Covid-19 etkeni olan SARS-CoV-2'nin gıdalarda ve gıdalarla temas hâlinde olan ambalaj, tezgâh, alet-ekipman, poşet gibi araçlarda belli bir süre de olsa canlılığını sürdürebileceği ve bu sürenin insanlara ulaşabilmesi için yeterli olabileceği unutulmamalı-

dır. Bu sebeple, özellikle çiğ gıda ürünlerine dokunduktan sonra ellerin 20 s ve su ve sabun kuralına uyularak yıkanmasına özen gösterilmeli, çiğ ve yenmeye hazır/pişmiş gıdaların hazırlanmasında ayrı mutfak ekipmanları kullanılmalı ve yemeden önce meyve ve sebzeler iyice yıkanmalıdır (EUFIC 2020).

Covid-19'un Bulaşmasında Etken Olabilecek Yanlış Hijyen ve Gıda Güvenliği Uygulamaları

Gıda kaynaklı hastalıkların oluşmasında etkili olan faktörlerin (Zorba 2011) birçoğunun Covid-19 pandemisinin gıdalar aracılığıyla bulaşmasında da etken olabileceği görülmektedir. Bu faktörlerden en önemlileri; yiyeceklerin yetersiz pişirilmesi veya ikinci kez ısıtılan yemeklerin (bunlar dışarıdan alınan/sipariş edilen hazır yemekler de olabilir) yetersiz ısıtılması, çapraz bulaşma denilen çiğ ve pişmiş ürünün ya da hammadde ile nihai gıda ürününün temasıyla gerçekleşen bulaşma, pişmiş gıdaların SARS-CoV-2 ile bulaşması (Covid-19 taşıyan bir kişinin yemeği ellemesi ya da bir şekilde Covid-19 bulaşmış tabağa yemeğin konulması sonucu olabilir), çiğ gıda tüketimi, yetersiz pişirilen yemeğin oda sıcaklığında uzun süre bekletilmesi sonucu tahrip olan SARS-CoV-2'nin RNA'sını yeniden tamir edebilme ihtimalinin olması, yemek hazırlayan Covid-19 taşıyıcısının yiyeceğe virüsü bulaştırması, alet-ekipman, kesme tahtası, mutfak tezgahı hijyenine dikkat edilmemesinden kaynaklanan bulaşmalar, yemek hazırlamada kalitesiz denilen, Covid-19 bulaşma ihtimali daha çok olan ambalajsız ürünlerin, hijyeni sağlamayan marketlerden/pazarlardan alınan ürünlerin kullanılması ve gıda/yemek hazırlamada kullanılan suyun temiz olmamasıdır.

Covid-19'un etmeni olan SARS-CoV-2'nin su ile bulaştığına ve virüsün sindirim sisteminden geçerek dışkı hâline dönüştükten sonra, yani fekal yolla hastalığa sebep olup olmayacağına dair henüz bir kanıt yoktur (CDC 2020b). Virüs su içerisinde kısa bir süre aktif kalabiliyor olsa da hem musluk suyu hem de şişe suyuna uygulanan filtreleme ve dezenfeksiyon gibi çeşitli arıtma işlemleri sayesinde Covid-19 virüsü etkisiz hale gelir (WHO 2020b).

Ancak virüslerin gıdalarda olduğu gibi sularda da canlılıklarını sürdürdüğü, zaman zaman özellikle ishal salgınlarına sebep olan bazı virüslerin (rotavirüs) sular aracılığıyla insanlara bulaştığı bilinmektedir. Fakat burada suya virüs bulaşmasındaki en önemli etken hastalık etmeni virüsü içeren dışkının bulunduğu kanalizasyon içeriğinin içme suyuna karışmasıdır. Bu sebeple kendisinde hastalık belirtisi görülmese de SARS-CoV-2'nin taşıyıcı olma ihtimali bulunan herkesin tuvalet sonrası el temizliğine, kullanılan tuvalet ve ellerin yıkandığı lavaboların temizliğine, gıda ürünlerine dokunmadan önce kurallara uygun şekilde (su ve sabun ile 20 s süresince parmak araları ve elin üst tarafının ovulması ve iyice durulanması) ellerin yıkanmasına ve içme sularının dezenfeksiyonuna dikkat etmek son derecede önem taşımaktadır.

Ulusal bir yayın organının 27.03.2020 tarihli haberine göre; DİSK'e bağlı Türkiye Gıda Sanayi İşçileri Sendikası (Gıda-İş), gıda sektöründe 150-4000 arasında işçi çalıştıran 45 işyerindeki koronavirüs tedbirlerini incelemiş ve alınmayan önlemleri raporlaştırmıştır. Raporda dikkat çeken en önemli noktalar; işletmelerin %70'inde üretimin arttığı, bu fazla üretimin aynı iş-

çilerle yapılması dolayısıyla işçilerin çalışma saatlerinin uzadığı, işletmelerde eldiven, maske ve koruyucu malzemelerin yetersiz olduğu, işçilerin büyük çoğunluğunun kendilerini koronavirüse karşı güvende görmediği, üretim sürecinde sosyal mesafenin korunmadığı, kimi işletmelerde kağıt havlu, sabun ve temizlik malzemelerinin bulunmadığı, işletmelerin %75'inde yemekhaneler, soyunma odaları gibi alanların dezenfekte edilmediği ya da göstermelik yapıldığı, fırınlar, ekmek satış büfeleri ve pastanelerin %80'inde çalışma koşulları açısından hijyen, dezenfeksiyon koşullarına uyulmadığıdır. Bir işletmede, özel istihdam bürolarından makine temizliği, depolama ve paketleme için günlük yevmiyeci işçi çalıştırılması ise oldukça dikkat çekicidir (Anonim 2020).

Covid-19'dan Korunmada ve Gıda Güvenliğinin Sağlanmasında Tüketicilerin ve İşletmelerin Uygulaması Gereken Hijyen Kuralları ve Önlemler

Gıda ve İlaç Dairesi (FDA 2020)'nin ve Dünya Sağlık Örgütü (WHO 2020a)'nün yaptığı açıklamalara göre pandemiden korunmada gıda güvenliğinin sağlanması için uyulması gereken temel hijyen kurallarının şunlar olduğu görülmektedir; çiğ yiyeceklere dokunulduğunda ve yemek hazırlama sırasında eller sıklıkla yıkanmalıdır, yiyeceklerle temas eden yüzey ve ekipmanların temizliğine dikkat edilmelidir, çiğ et ürünleri diğer gıda ürünlerinden ayrı tutulmalıdır, yiyecekler uygun sıcaklıkta (en az 72 °C) pişirilmeli ve oda sıcaklığında uzun süre bekletilmeden derhal soğutulmalı, çiğ ya da az pişmiş ürünlerin tüketiminden kaçınılmalıdır.

Avrupa Komisyonu Sağlık ve Gıda Güvenliği Genel Müdürlüğü (EC 2020) Avrupa Birliğine üye ülkelerin ve gıda üreticilerinin önem vermesi gereken konuları açıkladıktan sonra tüketicilerin de kendi rollerini yerine getirmeleri gerektiğini söylemiştir. Genel bir iyi hijyen uygulaması olarak, marketlerdeki tüketicilerin ellerinde bulunabilecek herhangi bir patojenle kontaminasyona sebebiyet vermemek için, satın almak istedikleri gıda dışındaki diğer gıdaları elleriyle tutmamaları gerektiği belirtilmiştir (EC 2020).

Kanada Hükümeti 11.05.2020'de yayınladığı bilgilendirme metninde; "Güvenli gıda işleme ve pişirme uygulamalarını (koronavirüsleri öldürmek için yaygın temizlik ve dezenfeksiyon yöntemlerini kullanın, yiyecek ve gıda ambalajlarını kullanmadan önce ve elledikten sonra ellerinizi sabun ve ılık suyla en az 20 saniye yıkayın, akan suyunuz yoksa, onaylı el dezenfektanlarından birini kullanın, meyve ve sebzelerinizi akan suyun altında yıkayın, taze ürünler gözenekli ve yemek için tasarlanmamış kimyasalları emebileceği için taze ürünleri sabun, klor veya diğer kimyasallarla yıkamayın, koronavirüsler normal pişirme sıcaklıklarında öldürüldüğü için yiyeceklerinizi önerilen güvenli iç sıcaklıklara kadar pişirin, çiğ ürünler ile yemeye hazır veya pişmiş gıdaların çapraz kontaminasyonundan kaçının, gıda ile temas edecek yüzeyleri dezenfekte edin) uygulayarak Covid-19'a neden olan virüsün öldürebilir ve enfeksiyon riskinizi azaltabilirsiniz." demiştir (GC 2020).

Irak Gıda Güvenliği Kümesi 09.04.2020 tarihinde yayınladığı "Covid-19 Gıda Güvenliği Tavsiyeleri" başlıklı iletişim materyalinde virüsün yayılması önlemek için gıda güvenliği sağlık

tavsiyelerini şu şekilde sıralamıştır: Bütün gıdaları dikkatlice yıkayın, etleri iyi pişirin, çok sıvı alın, gıdaları, mutfak eşyalarını, su şişelerini veya fincanları paylaşmayın, masa gibi yüzeyleri antibakteriyal mendillerle temizleyin, çiğ et ve pişmiş gıdalar için ayrı kesme tahtaları ve bıçakları kullanın, bağışıklık sisteminizi güçlendirmek için çok miktarda C vitamini yiyin (FSCI 2020).

Avrupa Gıda Bilgi Konseyi'nin 26.03.2020 tarihinde yayınladığı bildiride belirttiği, Covid-19 virüsünün bulaşma riskini azaltmak için gıda satın alırken ve yerleştirirken dikkate alınması gereken önlemlerden bazıları şöyledir: Alışveriş yaparken diğer insanlar ile aranızdaki güvenli mesafeyi koruyun (tavsiye edilen minimum mesafe 1 ile 2 metre arasında değişmektedir), hastaysanız alışverişe gitmeyin ve mümkünse market alışverişinizi internet üzerinden sipariş yoluyla yapın veya aile bireylerinizden ya da arkadaşlarınızdan isteyin, satın almayacaksanız, gıdalara dokunmaktan kaçının, yemeklerinizi planlayarak süpermarkete gidiş sayınızı sınırlandırın, yoğunluk olmayan zamanlarda alışveriş yapmaya özen gösterin, mümkün olduğunca kendi kendine ödeme yöntemini kullanın ve otomatik ödeme makineleriyle ödemenizi yapın (EUFIC 2020).

T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü 29.04.2020 tarihinde "Gıda Üretimi Yapan İşyerlerinde Yeni Tip Koronavirüs İle Mücadelede Dikkat Edilecek Hususlar"ın yer aldığı bir doküman yayınlamıştır. Dokümanda belirtilen hususlardan bazıları şunlardır: Servis araçlarının taşıma kapasitesini sosyal mesafe gözeterek belirleyin, araçların özellikle sık temas edilen yüzeyleri başta olmak üzere temizlik ve dezenfeksiyonunun sık aralıklarla yapılmasını kontrol edin, servis araçlarında el antiseptiği ve tek kullanımlık maske bulundurun, çalışanlara yeni tip koronavirüsün belirtileri, yayılma yolları ve alınacak önlemlerle ilgili bilgilendirme yapın, işyerine girişlerde tüm çalışanların, alt işverenlerin, mal ve hizmet sağlayıcıların temassız ateş ölçer ile vücut ısılarının kontrol edilmesini sağlayın, yeni tip koronavirüs salgınını dikkate alarak mevcut acil durum planlarını ve risk değerlendirmelerini güncelleyin.

Türkiye'de faaliyet gösteren Gıda Mühendisleri Odası'nın "Covid-19 Salgını İle Mücadele Sürecinde İşletmeler İçin Öneriler" isimli bildirisinde (GMO 2020) bu dönemde temel ihtiyaç kategorisinde yer alan gıdanın "güvenilir gıda" zincirinde arzını sürdürebilmek ve sektör çalışanlarının sağlığının güvencesinin sağlamanın toplumsal bir görev olduğu belirtilmiştir. Bildiride işletmelerde alınması gereken bazı önlemler hakkında önerilerin paylaşıldığı ifade edilmiş ve gıda işletmelerinde her şeyden önce, bu konuyu kurallara, yasalara ve ülkedeki gelişmelere göre yöneten bir "Kriz Yönetim Ekibi" olması gerektiği vurgulanmıştır (GMO 2020).

T.C. Sağlık Bakanlığı "Kurum ve Kuruluşlara Yönelik Enfeksiyon Kontrol Önlemleri" kapsamında 21.04.2020 tarihinde "Restoranlarda Alınması Gereken Önlemler" başlıklı dokümanda sıralanan restoranlarda genel enfeksiyon bulaşma riskini azaltmak için uygulanması önerilen temel enfeksiyondan korunma ve kontrol ilkeleri şöyledir: Masalar arası mesafe 1 metreden az olmayacak şekilde (tercihen 2 metre) düzenleme yapılmalıdır, odalar ve diğer kapalı alanlardaki camlar günlük rutin temizlik esnasında açık olmalı ve temizlik sonrası en az 1 saat havalandırılmalıdır, genel temizliğin su ve deterjanla yapılması yeterlidir, özellikle

eller ile sık dokunulan yüzeyler; kapı kolları, bataryalar, tırabzanlar, sık dokunulan düğmeler, telefon ahizesi, ortak kullanım alanlarındaki tuvalet ve lavabo temizliğine özen gösterilmelidir, bu alanların temizliği için su ve deterjan ile temizlik yapıldıktan sonra 1:100 oranında sulandırılmış çamaşır suyu (Sodyum hipoklorit Cas No: 7681-52-9) veya klor tablet (ürün tarifine göre) kullanılmalıdır (SB 2020).

Avrupa Komisyonu Sağlık ve Gıda Güvenliği Genel Müdürlüğü (EC 2020)'ne göre gıda üretiminin tüm aşamalarında gerekli olan iyi hijyen uygulamaları arasında; özellikle temizliğe özel önem gösterilmesi, uygun olan her aşamada gıda üretim tesislerinin ve ekipmanların dezenfeksiyonu, gıda kategorileri ve prosesin farklı aşamalarındaki gıdalar arasındaki çapraz kontaminasyondan kaçınılması (örneğin çiğ ve pişmiş gıda), elleri yıkamak ve dezenfekte etmek gibi kişisel hijyenin sağlanması, gerektiğinde eldiven ve maske giyilmesi, özel hijyenik giysi ve ayakkabı kullanılması veya hasta hissedildiğinde işten uzak durup evde kalınması yer almaktadır. Ayrıca, gıda işletmelerinin örneğin; sürücülerle arasındaki mesafeyi korurken, tedarikçi ve kamyonlarla olan dış temaslarını gerekli olan mutlak düzeyde sınırlamaları gerektiği ifade edilmiştir (EC 2020).

Gıda ya da yemek üretiminin yapıldığı işletmelerde çalışan, herhangi bir yeni tip koronavirüs belirtisi gösteren kişilerin çalışması sürdürülmemesi, ivedilikle diğer çalışanlardan ve üretim alanından uzaklaştırılması gerekmektedir. Çalışanlar mesai arkadaşlarının da taşıyıcı olabileceğini unutmamalı, bu sebeple çalışırken sosyal mesafe kuralına uymalıdır. Dokundukları her şeyde (para, sigara, önlük, ayakkabı, servis aracı, vb.) ve bulundukları her ortamda SARS-CoV-2'nin bulunma ihtimali olduğunu unutmamalı ve kişisel hijyenlerine her zamankinden çok daha fazla dikkat etmelidirler. Çünkü kişisel hijyenlerini yeterince sağlayamazlarsa gıda ürünlerine Covid-19 etmeninin bulaşmasında taşıyıcı olarak görev yapacaklardır.

Gıda işletmelerinde sürdürülebilir gıda güvenliği için gerekli olan sanitasyonun sağlanmasında Birleşik Devletler Çevre Koruma Ajansı'nın (EPA 2020) açıkladığı SARS-CoV-2'nin yok edilmesi amacıyla kullanılan dezenfektanlardan tezgâh ve üretim alanlarının dezenfeksiyonunda yararlanılabilir. Ancak dezenfektanlar kullanılırken, güvenli ve etkili bir kullanım için etikette belirtilen talimatlara ve yüzey özelliklerine uygun olarak temas süresine uyulmalı, sadece yüzeylerde kullanım için uygun olduğu insanlarda kullanım için uygun olmadığı unutulmamalıdır.

İskoçya'da halkın enfeksiyonlardan ve çevresel tehlikelerden korunmasını amaçlayan "Sağlık Koruma İskoçya" 17.04.2020'de işyerinde koronavirüsün yayılmasını önlemeye yönelik öneriler yayınlamıştır. Bu öneriler; sık dokunulan nesnelerin ve yüzeylerin rutin temizliği ve dezenfeksiyonunu (örneğin; kapı kolları, masalar), personelin, yüklenicilerin, hizmet çalışanlarının ve ziyaretçilerin el yıkama tesislerine erişmesini ve belirgin yerlerde alkol bazlı el ovucu sağlayarak el hijyeninin teşvik edilmesini, ortak mutfak alanlarında tabak ve çatal-bıçak takımlarının sıcak genel amaçlı deterjanla temizlenmesini ve yeniden kullanım için saklanmadan önce iyice kurutulmasının sağlanmasını ve münferit olarak ambalajlanmadıkça gıda maddelerinin (örneğin; cips, açık sandviçler) açıkta ve ortak paylaşım için açık bırakmaktan kaçınılmasını içermektedir (FSS 2020).

Avrupa Hastalıkları Önleme ve Kontrol Merkezi (ECDC 2020)'ne göre "SARS-CoV-2 ile Potansiyel Olarak Kontamine Olmuş Sağlık Hizmeti ve Sağlık Hizmeti Dışındaki Ortamların Dezenfeksiyonu" isimli teknik raporu incelendiğinde, mevcut sanitasyon önlemlerinin Covid-19 üzerinde diğer mikrobiyolojik riskler kadar etkili olduğuna inanmak için her nedenin olduğu görülmektedir.

Sonuç

Vürüsler, yemeklerde veya ambalajlı/ambalajsız gıda ürünlerinde ya da gıda ambalajlarına bulaşabilmekte, ancak çoğalamamaktadırlar. Gelişip çoğalmak için herhangi bir konakçı insan ya da hayvana gereksinim duymaktadırlar. Bu nedenle, gıda aracılığıyla yeni tip koronavirüs pandemisine yakalanmamak ve gıda kaynaklı hastalıklardan her zaman korunmak için tüketicilerin ambalaj/market poşeti yüzeylerine dokunduktan sonra ellerin başka yerlere, başka alet-ekipmanlara temasından ve özellikle ağız, burun ve göze temasından muhakkak kaçınması gerekmektedir.

Ambalajlı ürünlerin dış yüzeyi deterjanlı, mümkünse dezenfektanlı bez ile silindikten sonra buzdolabına/erzak dolabına yerleştirilmeli, buzdolabı içerisinde ve mutfakta çiğ ve pişmiş ürünlerin temasına engel olunmalıdır. Yemek hazırlanmaya başlanmadan önce eller sabun ve su ile bileklere kadar mutlaka yıkanmalı, çiğ ürünlerden oluşabilecek bulaşmaların ve hazırlanan yemeklerin enfekte olmasının önlenmesi için koruyucu ekipman (bone, maske, eldiven) kullanılmalıdır. Yemek hazırlamada kullanılan alet-ekipman hijyenine, meyve-sebzelerin temiz suyla ya da temizliğinden emin olunmadığında uygun miktarda dezenfekte edici bir ajan (dezenfektan veya doğal sirke) ilave edilerek hazırlanan suyla yeterli süre yıkanmasına, pişirme aşamasında yemeklerin yeterli sıcaklık ve sürede pişirilmesine özen gösterilmelidir. Yenmeye hazır gıda ürünlerinden oluşabilecek riskin ortadan kaldırılması için yiyecekler sıcaklığın en az 72 °C olduğu bir pişirme işlemine daha tabi tutulmalıdır.

Gıda işletmelerinde görev yapan yöneticiler bu pandemi sürecinde olduğu gibi her zaman personellerin gıda güvenliği ve hijyen kurallarına uymasının gıda kaynaklı hastalıkların önlenmesinde ne denli önemli olduğunu onlara hatırlatacak eğitimleri sürekli gerçekleştirmeli, bu eğitimlerde anlatılan kuralların uygulanıp uygulanmadığını/ne şekilde uygulandığını kontrol etmelidir. Hijyen kurallarını uygulamayı alışkanlık hâline getiremeyen personelleri çalıştırmayı sürdürmemelidir. Aynı zamanda gıda üretiminin gerçekleştirildiği işletmenin hijyeninin sağlanması için gerekli olan tedbirler alınmalı, uygulamalar her zaman sürdürülmelidir.

Gıda güvenliğinin sağlanması ve sürdürülmesi yetiştirici, üretici, tüketici ve idarecilerin oluşturduğu toplumun tüm kesimlerinin bilinçli ve sorumluluklarını yerine getirmesi ile mümkün olacaktır.

KAYNAKLAR

AÇSHB, (2020). Türkiye Cumhuriyeti Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü. Gıda Üretimi Yapan İşyerlerinde Yeni Tip Koronavirüs İle Mücadelede Dikkat Edilecek Hususlar. https://ailevecalisma.gov.tr/media/43910/gida_brosur_20200429.pdf

BfR, (2020). Bundesinstitut für Risikobewertung. Can the New Type of Coronavirus be Transmitted via Food and Objects? https://www.bfr.bund.de/cm/349/can-the-new-type-of-coronavirus-be-transmitted-via-food-and-objects.pdf

CDC, (2020a). Centers for Disease Control and Prevention. How Coronavirus Spreads. https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/prepare/transmission.html

CDC, (2020b). Centers for Disease Control and Prevention. Water Transmission and COVID-19. https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/php/water.html.

EC, (2020). European Commission Directorate-General For Health And Food Safety. Covid-19 and Food Safety, Questions and Answers, Brussel, België, 12p.

ECDC, (2020). European Centre for Disease Prevention and Control. Disinfection of Environments in Healthcare and Nonhealthcare Settings Potentially Contaminated with SARS-CoV-2. ECDC: Stockholm; 2020.

EFSA, (2020). Coronavirus: No Evidence That Food Is A Source or Transmission Route. https://www.efsa.europa.eu/en/news/coronavirus-no-evidence-food-source-or-transmission-route

EPA, (2020). United States Environmental Protection Agency. List N: Disinfectants for Use Against SARS-CoV-2. https://www.epa.gov/pesticide-registration/list-n-disinfectants-use-against-sars-cov-2

Erginkaya, Z. ve Kabak, B. (2011). Fırsatçı Patojenler, Küfler, Parazitler, Virüsler, Prionlar ve Alg Toksinleri. İçinde: Gıda Mikrobiyolojisi, Ed. Erkmen O., Efil Yayınevi, Ankara, s. 184-204.

EUFIC, (2020). The European Food Information Council. Food and Coronavirus (COVID-19): What You Need to Know. https://www.eufic.org/tr/page/food-and-coronavirus-covid-19-what-you-need-to-know

FDA, (2020). U.S. Food and Drup Administration. Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) and the Food Supply Chain. https://www.fda.gov/food/food-safety-during-emergencies/food-safety-and-coronavirus-disease-2019-covid-19

FSCI, (2020). Food Security Cluster Iraq. Covid-19 Food Safety Advice. https://fscluster.org/iraq/document/covid-19-food-safety-advice

FSS, (2020). Food Standards Scotland. Coronavirus (COVID-19) ve Yiyecek. https://www.foodstandards.gov.scot/consumers/food-safety/coronavirus

GC, (2020). Goverment of Canada. Coronavirus Disease (COVID-19) and Food Safety. https://www.canada.ca/en/health-canada/services/food-nutrition/food-safety/covid19.html

GMO, (2020). TMMOB (Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği) Gıda Mühendisleri Odası. Covid-19 Salgını İle Mücadele Sürecinde İşletmeler İçin Öneriler. http://www.gidamo.org.tr/resimler/ekler/c4cddd-9589c6f93_ek.pdf

ISDH, (2020). Indiana State Department of Health, Epidemiology Research Center. COVID-19 Food Safety Guidelines https://www.hamiltoncounty.in.gov/DocumentCenter/View/14762/Food-Safety-Guideli-

nes-COVID19-ISDH?bidId=

SB, (2020). Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı. COVID-19-Restoranlarda Alınması Gereken Önlemler. https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/depo/diger_kamu_kuruluslar/COVID19-RestoranlardaAlinmasiGerekenOnlemler.pdf

WHO, (2020a). World Health Organization. Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Situation Report-32. https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200221-sitrep-32-covid-19.pdf?sfvrsn=4802d089_2

WHO, (2020b). World Health Organization. Water, Sanitation, Hygiene, and Waste Management for the COVID-19 Virus: Interim Guidance. https://www.who.int/publications-detail/water-sanitation-hygiene-and-waste-management-for-covid-19

Zorba, NN. (2011). Gıda Kaynaklı Mikrobiyal Hastalıklar. İçinde: Gıda Mikrobiyolojisi, Ed. Erkmen O., Efil Yayınevi, Ankara, s. 121-124.

COVID-19
SAĞLIK, TARIM ve GIDA

COVID-19 SALGINI KARŞISINDA TARIM VE GIDA GÜVENLİĞİ

Fehmi KİRAZ

Covid-19 ve Gıda Güvenliği

Gıda ve dolayısıyla gıda üretiminin temeli olan tarım; insanoğlunun yaşamını devam ettirebilmesi açısından stratejik ve hayatî öneme sahiptir. İnsan ancak üç gün susuz, yedi gün yemeden hayatını sürdürebilir, üç gün açlıktan sonra sosyal ve psikolojik sorunlar ortaya çıkmaya başlar. Bu yüzden ülkenin, toplumun ve tüm dünyanın gıda arz güvenliği, yeterli gıdaya ulaşabilmeleri mutlaka sağlanmalıdır. Dünyanın barış ve refahı için de çok önemli olan Gıda güvenliği, elbette ülkeleri yöneten, politikaları düzenleyen, tarım politikalarını yönlendirenlerin sorumluluğundadır. Bu sorumluluğun ciddiyeti, Covid-19 salgını ile daha iyi idrak edilmeye başlanmıştır.

1974'te Dünya Gıda Konferansı'nda, "gıda güvencesi" terimi, arz hususuna vurgu yapılmak suretiyle şu şekilde tanımlanmıştır: "*Gıda tüketiminin istikrarlı bir şekilde genişlemesini karşılayabilmek ve üretim ve fiyatlardaki dalgalanmaları dengeleyebilmek için dünya gıda kaynaklarından, her zaman, yeterli, besleyici, çeşitli, dengeli ve makul temel gıda maddelerinin bulunabilirliği*".

Her bireyin gıdaya ulaşma hakkı vardır. Nitekim, Kasım 2019'da yapılan Tarım Şurası'nda Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan da Türk tarımının savunma sanayii kadar stratejik olduğunu vurgulamıştır. Bu manada; kırsaldaki çiftçilerimiz çok önemli bir iş yapmakta, gece-gündüz demeden, 83 milyon vatandaşımızın yanısıra 15 milyon turistin ihtiyacı olan tarımsal ürün arzını sürdürmeye çalışmaktadırlar.

Özellikle Covid-19 pandemisi göstermiştir ki ülkeler, tarımsal ürün ihracatlarını tamamen ya da kısmî olarak kapatmışlardır. Önce kendi vatandaşlarının gıda güvencesini sağlama yönünde bir politika belirlemişlerdir. Her ülke kendine yetebilecek üretimi yapma isteği

ve eğilimine girmiştir. En büyük buğday ihracatçısı ülke Rusya; buğdayda önce ihracatın kapatıldığını duyurmuş, daha sonraki zamanda ise belli bir kota dahilinde satabileceğini açıklamıştır. Bu da buğday fiyatlarında uluslararası piyasalarda artışa sebep olmuştur. Uluslararası Hububat Konseyi (*International Grains Council*, https://www.igc.int) verilerine göre Covid-19 salgınının ilk ortaya çıktığı zamanlardan günümüze ABD Doları bazında yaklaşık %10'luk bir yükselme olmuştur.

Almanya ve Fransa tarımsal üretiminin sürdürülebilirliğini sağlayabilmek adına 300 bin göçmeni-yabancı tarım işçisini kabul etmiştir. ABD, 19 milyar Dolarlık tarım ekonomi paketini hayata geçirmiştir. Hindistan, Pakistan, Yeni Zelanda, Avustralya, Çin, Japonya, AB ülkeleri Covid-19 ile birlikte tarımlarına yönelik değişik metotlarla tarımlarına destek vermektedir.

Türkiye'de ise tarıma yönelik herhangi bir ek ekonomik paket uygulanmamıştır. Ancak böyle bir ihtiyaç olduğu açıktır. Hiç ödenmemiş olan 2019 destekleri Nisan 2020'den itibaren ödenmeye başlanmış, günümüze kadar %60'lık kısmı ödenmiştir. 2020 tarım destek bütçesinden de avans olarak; üreticiyi ve üretimi ivmelendirmek maksadıyla, %50 sinin ödenmesi gerektiğini de Türk Ziraat Yüksek Mühendisleri Birliği olarak değişik platformlarda dile getirdik.

Tarımsal Alan Durumumuz

2005 yılında yasalaşan 5403 sayılı "Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu" ile tarım alanlarımızın korunması beklenirken bu Kanundan sonra TÜİK verilerine göre maalesef tarım alanlarımızın 26 milyon 606 bin hektardan 2019 itibarıyla 23 milyon 95 bin hektara gerilediği, 3 milyon 511 bin hektar tarım alanını kaybettiğimiz görülmektedir. Bir diğer ifadeyle, 15 yılda tarım alanımız %13,2 küçülmüştür. Bunun başlıca sebepleri arasında; Büyükşehir Kanunu, mücavir alanlar, arsalaştırma iştahı, kamu yararı görüp tarım dışına çıkarmalar olarak görebiliriz. Bu nedenlerle tarım alanının daralması, gıda güvencemizi son derece olumsuz etkilemektedir.

Halbuki 5403 sayılı "Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu" ve bu kanunun 2014 yılında değişikliği ile 6537 sayılı "Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun"da da yer alan, batı ülkelerinde yapılan ama bizde henüz yapılamayan arazi kullanım planlamasının yapılarak şehirleşmenin, sanayileşmenin, ulaştırmanın, barajların vb. projeksiyonların tamamlanarak 50-100 yıllık planlarının çıkarılması ve tarım alanlarına dokunulmaması gerekmektedir.

2050 yılında nüfusumuzun 115 milyona ulaşacağı öngörüsü dikkate alındığında, tarımsal üretimin %50 artırmamızın bir zorunluluk olduğu ve bundan sonra 1 m^2 bile tarım alanını kaybetmememiz gerektiği açıktır. Son 15 yılda kaybettiğimiz ve bir daha geri kazanamayacağımız 3 milyon 511 bin hektar tarım alanının; İstanbul şehrini ya da Hollanda ülkesinin tüm nüfusunu doyurabilecek ölçekte olduğunu söylersek çarpıcı ve dikkat çekici bir örnek vermiş oluruz.

Tarımsal Üretim Durumumuz

Meyve ve sebzede, ceviz ve badem gibi ürünlerde bir kısmını ithalat yoluyla sağlasak da ülke olarak üretimimiz ve kendi kendine yeterlilik durumumuz gayet iyi olup, birçok üründe ihracat yapılmaktadır. Türkiye, fındık, kayısı, kiraz, incir, kuru üzüm gibi birkaç ürünün üretiminde dünyada ilk üç sırada yer almaktadır.

En temel stratejik ürün olan buğdayda, yıllara göre ortalama 20 milyon ton üretimimiz bulunmaktadır. Hayvancılıkta kullanılan dahil olmak üzere kişi başı tüketimimiz gelişmiş ülkelerde de olduğu gibi yıllık 250 kg'dır. 20 milyon ton buğday üretimi zar zor yetmektedir. Dahilde işleme rejimi (DIR) kapsamında dışarıdan alınan 5-6 milyon ton buğdayın mamul ürün hale getirilip tekrar dışarıya satılması ise 20 milyon ton üretimimizin dışındadır. İstisnai olarak 2019 yılında DIR dahil 9,7 milyon ton buğday ithalatı yapıldığını da eklemek gerekir. 2050 yılında nüfusumuz 115 milyona geldiğinde 29-30 milyon ton buğdaya ihtiyacımız olacaktır. Bu büyüklüğe AR-GE hızımızla ulaşabilmek mümkün değildir. Yapılacak olan sulanabilir alanları artırmaktır.

Soya fasulyesi dâhil, mısır, ayçiçeği, pamuk olmak üzere yağlı tohumlu bitkiler ve bitkisel ham yağ açığımız çok fazladır. Yıllık 3-4 milyar dolarlık ithalat yapılmaktadır. TÜİK verilerine göre 2019 yılında soya, ayçiçeği, dane mısır ve pamuk dörtlüsünün ithalat rakamı, 3 milyar 767 milyon Dolar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Beyaz ette herhangi bir sıkıntımız bulunmadığı gibi ihraç bile etmekteyiz. Kırmızı ette ise %30 dolayında açığımız bulunmaktadır. Yıllara göre ortalama 1 milyon ton üretimimiz, 1,3 milyon ton tüketimimiz vardır. 300 bin ton açığımız bulunmaktadır. Bu açığı da dışarıdan yaklaşık yıllık 1 milyar Dolar ödeyerek canlı hayvan ya da kesilmiş et şeklinde sağlamaktayız.

Ekonomik Veriler

Türkiye'nin 2019 yılındaki tarımsal ürün ihracatı 18 milyar Dolar, ithalatı ise 13 milyar Dolar seviyesinde olmuştur. Tarımsal GSYH yaklaşık 40 milyar dolardır ancak hatırlatmak gerekir ki on yıl önce tarımsal GSYH 60 milyar doların üzerindeydi. Yani son on yılda tarımın GSYH içerisindeki payında yaklaşık %33'lük bir gerileme yaşanmıştır. Bu konuda Türkiye Avrupa'da birinci sırada, dünyada ilk onda bulunsa da gerileme devam etmektedir.

Tarımdaki GSYH'nın toplam GSYH'ya oranı %5,3'tür. 2011'de bu rakam %8'in üzerinde, 20 yıl önce ise bu oran %12'ler civarındaydı. Bu durum, tarımın sürdürülebilmesinde çok büyük sorunlar oluşturmaktadır. Tarımsal işletmelerin büyütülmesi ve gençlerin kırsalda kalmaması en büyük sorunlar arasındadır. Genel gelir pastası içerisindeki tarımın GSYH oranının yükseltilmesine yönelik tedbirler alınmalıdır. Kişi başı geliri 2.857 Dolar olan tarım kesiminin büyümesi, gelişmesi çok zor görünmektedir.

2020 itibarıyla çiftçinin Tarım Kredi Kooperatifleri ve bankalara olan borcu 120 milyar TL civarında olup bunun büyük kısmı faiz borcudur. Tarımsal elektrik borçları da 3 milyar

TL'yi aşmıştır ve bunun yaklaşık 2 milyar TL'si faiz borcudur. Boş bırakılan 2,5 milyon hektar tarım alanının esas sebebi; çiftçinin bu borçları döndüremediğinden dolayı üretimi terk etmiş olmasıdır.

Tarıma verilen destekleri bitkisel üretim, hayvansal üretim, kırsal kalkınma şeklinde üç ana gruba ayırabiliriz. Tarıma ayrılan destek bütçesinin yeterli olmasa da 2019 yılında 16 milyar TL olan bütçenin %35 oranında artırılarak 2020 yılında 22 milyar TL'ye çıkarılmış olması sevindiricidir. Yine de 5488 sayılı Tarım Kanunu'nun "Tarımsal desteklemelerin finansmanı" başlıklı 21'inci maddesinde yer alan "*bütçeden ayrılacak kaynak, GSYH'nın %1'inden az olamaz*" hükmü dikkate alındığında, tarıma sağlanan destek olması gerekenin yarısı bile değildir. 2020 için planlanan GSYH, 5 Trilyon TL (750 milyar Dolar) olarak öngörüldüğü için, 22 milyar TL'lik bu desteğin 50 milyar TL olması gerekirdi.

Pandemi Sürecinde Tarım Sektörünün Talepleri

Covid-19 pandemisi ile Türkiye'de sokağa çıkma yasağı başlayınca; Türk Ziraat Yüksek Mühendisleri Birliği olarak tarım üretiminin aksamamasını temin etmek üzere bazı talepler dile getirmiştik. 65 yaş üzeri çiftçilerimizin üretim yerlerine gidebilmesi ve işlerini yapabilmesini istemiştik. Bu durum, İçişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan bir genelge ile düzenlenmiştir. Ayrıca, 30 büyükşehir şehir merkezinde oturan üretici ve çiftçilerimizin tarla, bahçe ve ahırlarına ulaşabilmeleri için şehir merkezi dışına çıkarken Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) belgesini kolluk kuvvetlerine göstermek suretiyle seyahat kısıtlamasına takılmamasını talep etmiştik. Bu durum da İçişleri Bakanlığı genelgesi ile düzenlenmiştir.

Ziraat mühendislerinin serbest dolaşımına yönelik talepler karşısında İçişleri Bakanlığı bu durumu İl Pandemi Kurullarının takdirine bırakmıştır. Netice itibarıyla, bazı illerde serbest dolaşım hakkı verilmiştir.

Mevsimlik göçer işçilerin barınma yerlerindeki sağlık koşullarıyla ilgili talepler ile %90'ı kayıt dışı çalışan bu işçilerin SGK primlerinin Devlet tarafından yatırılarak kayıt içerisine alınması talebi hakkında henüz bir gelişme olmamıştır.

Türk Ziraat Yüksek Mühendisleri Birliği olarak, Bütün ülkeler bu zor pandemi döneminde tarım paketleri açıklarken 23 Mart 2020 günü TV kanallarında tarımımıza ek bir paket açıklanması gerektiğini talep ettik. Bu pakette çiftçilerin borçlarının faizlerinin affedilmesi, 22 milyar TL'lik 2020 tarım destek bütçesinin %50 artırılarak 33 milyar TL'ye çıkarılması, çiftçilerimizin SGK prim desteklerinin yarısının devlet tarafından ödenmesi, mevsimlik işçilerin SGK prim desteğinin devlet tarafından ödenmesi, kırsal ek destekler oluşturulması gibi çiftçilerimizi motive edici, ayağa kaldırıcı, itici bir mekanizma oluşturulmasını istedik. Ancak, tarım kesiminin beklentisi olan bir ek paket açıklanmış değildir.

Tüm çiftçilerimize rekolte kaybı yaşamamak için gübreleme ve süne mücadelesinin etkin yapılması gerektiğini ve devletin de bu yıla özel bir destek vermesi gerekmektedir. Son olarak, gıda denetimlerinin pandemi sürecinde artırılması talebine kısmen de olsa cevap verilmiştir.

Koronavirüsten Sonra Nasıl Bir Tarım Politikası İzlemek Gerekir?

Korona ile dünyada yeni bir düzen kurulacağını birçok kişi dile getirmektedir. Ülkeler kendi millî ve yerli üretimlerini artırmak ve kimseye bağımlı olmama gayreti içerisine girmişlerdir. Türkiye olarak biz de tarımımızda orta ve uzun vadede hedefler koyup gıda güvencemizi diğer ülkelere bağımlı değil kendi kendimize yetecek şekle dönüştürüp hatta dışarıya çok daha fazla ürün satabileceğimiz millî tarım politikalarımızı planlamamız gerekmektedir.

Bu çerçevede, 30 yıllık nüfus artışımıza göre tarımsal üretim projeksiyonu belirleyip planlarımızı buna göre yapmak, sulanabilir tarımsal alan varlığımızı 5 milyon hektardan 10 milyon hektara çıkaracak projeleri bir an önce uygulamaya sokmak gerekmektedir. Unutulmasın ki su toprakla buluştuğu zaman verimde en az üç kat artış olmaktadır.

Yürürlükte olan Miras Hukuku mevzuatını biran önce işletmemiz ve tarlaların bölünmemesi için çaba sarf etmemiz gerekmektedir. Baba öldüğü zaman yeter gelirli işletme büyüklüğünü bölmemek için en ehil olan, çiftçiliği benimsemiş ve bu işi yapacak evladına kalmasını sağlanmalı, 6537 Sayılı Kanun'daki 6 yıldır tek bir uygulaması bile yapılamayan miras kredisi sübvansiyon desteği mekanizmasının çalıştırılması gerekmektedir.

Dolayısıyla çiftçilik meslek hâline getirilip babadan tek çocuğuna miras kalacak şekilde gerçekleştirilecek bu uygulama ile köylerin boşalmasının önüne geçilebilecektir. Bu durum profesyonel şekilde yönetebilirse ekonomik manada tarımsal işletme olmanın önünü açacaktır.

Tohum, mazot, gübre, işçilik, elektrik vb. gibi girdi maliyetlerini düşürücü tedbirler alınarak, kooperatifleşme ve birlikleşmeler sağlanarak, Türk çiftçisinin batılı çiftçilerle rekabet edebilir duruma gelmesi sağlanmalıdır. Ürünlerinin dünya fiyatlarından az olmaması çok önemlidir. Kar marjlarının minimum %25'lerde olması temin edilmelidir.

Hayvancılıkta büyükbaş hayvan varlığımızı 2 milyon adet, koyun-keçi varlığımızı da kişi başı 1 adete çıkarabilecek politika oluşturulursa, kırmızı et yeterliliği sorunu da çözülecektir.

Tarım ve tarımı yapan çiftçiler, tarımı meslekî olarak yönlendiren Ziraat Mühendisleri gerçekten Covid-19 Salgınından sonraki süreçte desteklenmesi gereken sektör ve temsilcileridir. En az sağlıkçılar kadar önemlidir. Gıda güvencemizi sağlayan bu sektöre çok daha fazla önem ve destek verilmelidir.

Korona sonrası dönemde yeni bir dünya anlayışı olacağı söylenmektedir. Salgın ve bunun gıda güvenliği üzerindeki etkileri; su, tarım arazisi, üretimi yani tarımsal üretim ve gıdayı elinde bulunduran ülkeler güçlü ülkeler olacağının habercisi olmuştur. Dolayısıyla, tarım sektörünün stratejik bir alan olduğu ve gıda güvenliğini temin edecek tedbirlerin salgınla mücadelede kritik rol oynadığı hususları dikkate alınarak, salgınlarla mücadele stratejisinde tarıma büyük önem verilmesi gerektiği tartışmasız bir gerçek olarak ortaya çıkmıştır.

BÖLÜM 2

EKONOMİ ENERJİ TEKNOLOJİ

COVID -19

COVID-19

EKONOMİ, ENERJİ ve TEKNOLOJİ

DİJİTAL FİNANS, DİJİTAL PARA VE YENİ PARASAL DÜZEN: COVID-19 SONRASI HIZLANAN DÖNÜŞÜM VE GELECEĞE BAKIŞ

Prof. Dr. Mehmet GÜNAL

Giriş

Dünya tarihinde birçok ekonomik ve siyasî kriz yaşanmıştır. 20. yüzyılda en etkili olan ve sonrasında dünya ekonomik ve siyasî düzeninin de değişmesine yol açan kriz 1929 Büyük Bunalım denilen krizdir. 21. yüzyılın başlarında ise 2008-2009 yıllarında ABD'de *mortgage* kriziyle başlayıp sonra dünyaya yayılan kriz etkili olmuştur. Bu krizin ardından Soğuk Savaş sonrası dönemde devam eden ABD hegemonyası sorgulanmaya başlanmış ve çok kutuplu düzen arayışları da artmıştır. Uluslararası örgütler ve bloklaşmalarda da kendini gösteren bu arayış sonucu Çin ve Rusya'nın başını çektiği Şangay İşbirliği Örgütü bünyesinde yeni finansal ve siyasî kuruluşlar oluşturulmuştur.

Bu gelişmelerin sonucu olarak, geçtiğimiz 10 yıl içinde genel olarak dünyada özel olarak da ABD ve Çin arasında kur savaşları ve ticaret savaşları yaşanmıştır. Yeni Koronavirüs (Covid-19) süreciyle birlikte ise bir nevi "virüs savaşı"na şahitlik etmekteyiz. Çünkü virüsün neden olduğu can kayıpları ve ekonomik kayıplardan çok, nereden çıktığı ve nasıl yayıldığı tartışılmaktadır. Temel olarak ABD virüsün Çin'in Vuhan kentinden çıktığını, Çinli yetkililerin zamanında haber vermemesi nedeniyle tedbirlerin zamanında alınamadığını ve ölü sayısının arttığını iddia ederek Çin'den tazminat talep etmeye hazırlanmaktadır. Bazı diğer ülkelerin de Çin'i izleyeceği anlaşılmaktadır. Çin ise Vuhan'a virüsü spor oyunlarına katılan Amerikalı askerlerin getirdiğini iddia etmektedir. Hatta tartışmalar virüsün laboratuvarda üretilip üretilmediği, mutasyona uğratılıp uğratılmadığı, aşı çalışmalarının önceden başlayıp başlamadığı konularına kadar uzanmaktadır. Öte yandan Çin'i suçlayan ABD içinde de virüsün yapay olup olmadığı ve nerden çıktığı hususunda farklı görüşlere

sahip kurum ve kişiler arasında tartışmalar sürmektedir. Diğer önemli bir husus ise, bu salgın sürecini yönetmek ve sonrasında da gerekli çalışmaları yapmakla görevli olan Dünya Sağlık Örgütü'nün de çelişkili açıklamalarıyla ve büyük ilaç şirketleriyle olan ilişkilerine dair suçlamalarla tartışmaların odak noktasında yer almasıdır.

İster doğal olarak bulaşmış olsun ister yapay (laboratuvarda üretilmiş) olsun, Covid-19 süreci yeni bir ekonomik ve finansal dönüşümü hızlandırmıştır. Dünya ekonomisinde zaten mevcut olan borç sorunu, gelir adaletsizliği, yoksulluk, açlık, vb. sorunların daha belirgin hâle gelmesine ve tartışılmasına yol açmıştır. Bizim bu çalışmada ele alacağımız konu, kimin haklı kimin haksız olduğu veya kimin suçlu kimin masum olduğu değil, virüs sonrası dönemde dünya ekonomik ve finansal düzeninde yol açacağı değişiklikler ve Türkiye'nin bu süreçten daha güçlü çıkması için alması gereken önlemlerdir.

Covid-19 salgını nedeniyle dünyada hayat neredeyse durdu, sınırlar kapatıldı, uçuşlar durduruldu, ticari faaliyetler askıya alındı. İnsanlar hiç olmadığı kadar eve kapandı ve bir çok ülkede karantina ilan edildi. Her ülke kendi derdine düşünce, Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, NATO ve Dünya Sağlık Örgütü gibi bölgesel ve küresel ulus üstü kurumların varlığı ve geleceği sorgulanmaya başlandı. Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) ve Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası ve ilgili kuruluşları gibi ekonomik kurumlar çok iyi sınav veremedi. IMF vereceği borçlar için ekonomik olmayan katı yaptırımlar talep etti. Kısacası uluslararası kurumların ve işbirliğinin sorgulandığı, ulus devlet anlayışının ise yükselen bir değer haline geldiği bir süreç yaşanıyor.

Yeni Koronavirüs salgınıyla birlikte, zaten son yıllarda artmaya başlayan paranın ekonomideki rolü ve ödeme sistemleri ile ilgili tartışmalar yeniden hızlanmıştır. Kısmi rezerv bankacılığı dediğimiz sistemin ve bu sistemin nasıl ticari banka parası yarattığının, küresel finansal elitin ve özel bankaların hissedarı olduğu (sözde!) ABD Merkez Bankası FED'in operasyonlarının sonuçları ve etkilerinin, daha da önemlisi doların uluslararası rezerv para statüsünün ve yarattığı sorunların tartışılması ve günümüz şartlarına uygun hakkaniyetli çözümler üretilmesi gerekmektedir.

Bu kapsamda çalışmamızda, Covid-19 süreciyle birlikte daha da hızlanan gelişmelerin ekonomi ve finans alanında, özellikle de uluslararası para ve ödemeler sistemi üzerindeki etkileri, dünyada ve Türkiye'de yaşanan gelişmeler, parasal düzene ilişkin reform çabaları ve çözüm önerileri ele alınmaktadır.

1. Krizlerin Siyasî ve Ekonomik Düzen Dönüşümüne Etkileri

Covid-19 nedeniyle yaşanan ekonomik krizi birçok ekonomist ve politikacı 1929 buhranına benzeterek dünya ekonomisinde ciddi bir daralma olacağına işaret etmektedir. 1929 Büyük Buhranının öncesinde ABD'de ve dünyada yaşananlara bakmadan bugün olanları anlamlandırmak mümkün değildir.

24 Ekim 1929'da ABD piyasalarında başlayan panik tüm ekonomilere yayıldı ve sonuç olarak 1907 ve 1920 yıllarındaki krizlerden çok daha büyük bir kriz yaşandı. Tüm dünyayı

etkileyen ve Büyük Buhran'da 20.000'den fazla şirket ve Federal Rezerv sistemine dahil olmayan 16.000 civarında özel banka battı veya kısa sürede kapandı.[1]

1914-1919 yılları arasında para arzını yüzde100'e yakın, 1920'de yaşanan krizin ardından 1921-1929 yılları arasında ise yüzde 62 arttıran ABD Merkez Bankası FED, diğer krizlerin aksine bu sefer piyasaya hemen para vermedi ve kredi faizlerini yükselterek krizi daha da derinleştirdi. Bu krizle birlikte iyice güçlenen uluslararası bankerler (FED'in de hissedarları) o güne kadar geçerli olan doların altına bağlı olma kanunundan rahatsızdılar. Bu kanun yüzünden para arzı ile istedikleri gibi oynayamıyorlardı. Yapılan baskılar sonucunda 5 Nisan 1933'de Başkan Roosevelt yayınladığı bir kanun ile önce Amerikan halkından ellerindeki tüm altını onsu 20.67 dolardan FED'e vermesi zorunluluğunu getirdi.[2] Altınlarını devretmeyenlere 10 yıla kadar hapis cezası verileceğine ilişkin düzenlemenin de etkisiyle vatandaşın elindeki son mal varlığı da alındı. 5 Haziran 1933'te doların altına bağlı olma kanunu kaldırıldıktan sonra da basılan paraların üzerinde "değeri kadar altın eder" ibaresi silindi. Artık paranın değerini para arzı belirleyeceği için FED'in arka plandaki sahiplerinin kurmak istediği dünya imparatorluğu önündeki engeller bir bir ortadan kalkıyordu. Bir grup bankerin elde ettiği bu çok büyük güç artık sadece Amerika'da değil, uluslararası arenada da FED'in çok güçlenmesini ve daha çok para kazanmak için ülkeler arası çatışmaları ve küçük savaşları manipüle ederek büyük ölçeklere taşımasını sağladı. Savaşlar ve büyük krizler onların en çok para kazandığı dönemler oldu. Kısacası, ABD'nin I. ve II. Dünya Savaşlarına girişlerinin, Vietnam savaşının, Orta Doğu'daki savaş ve krizlerin, düzmece 11 Eylül saldırılarının arkasında hep aynı güç odaklarının olduğu ve savaşlarda her iki tarafı da desteklediği zamanla anlaşılmaktadır.[3]

2008-2009 krizinden sonra ve özellikle de Covid-19 salgınıyla birlikte, içinden geçtiğimiz bu süreç içinde yaşadıklarımız dünya siyasî ve ekonomi tarihinin ışığında incelendiğinde daha önceki büyük krizler ile pek çok benzerlik göstermektedir. 1929 krizinden çok daha büyük bir durgunluğa sebep olacağa benzeyen Covid-19 salgını, bu özelliğiyle 1929 buhranından sonra gerçekleşen sistem değişikliklerinden çok daha radikal değişikliklere yol açabilecektir.

ABD'de ilk kez işsizlik maaşı başvurusunda bulunanların sayısı, Covid-19 salgınının iş gücü piyasasını etkilemesiyle son aylarda haftalık olarak 10 milyon rakamına ulaşarak, 9 Mayıs 2020 itibarıyla toplam 36 milyon 471 bine ulaştı. Ülkede işsizlik oranı ise nisan ayında 10,3 puan artarak yüzde 14,7'ye yükseldi ve 1929 yılında yaşanan Büyük Buhran döneminden bu yana en yüksek seviyeye çıktı. Nisan ayında 20,5 milyon kişi işini kaybetti. ABD'deki işsiz sayısının artmasında Covid-19 salgınına karşı alınan önlemlerin ekonomik etkileri belirleyici oldu. Küresel ekonomik krizin yaşandığı 2008 yılında ABD'de 8,7 milyon kişi işini kaybetmiş, işsizlik yüzde 10'a yükselmişti.[4]

1 https://livinghistoryfarm.org/farminginthe30s/money_08.html
2 https://www.history.com/this-day-in-history/fdr-takes-united-states-off-gold-standard
3 Reha Atakan, COVID-19 Salgını ve Yeni Dünya Düzeni Senaryosu, 06 Nisan 2020, https://21yyte.org/tr/koronavirus-salgini/covid-19-salgini-ve-yeni-dunya-duzeni-senaryosu
4 https://tr.euronews.com/2020/05/08/abd-de-issizlik-yuzde-14-7-ile-buyuk-buhran-doneminden-bu-yana-en-yuksek-seviyeye-c-kt

Ekonomideki bu kötüye gidiş yönetilemez bir hal alırsa sadece ABD ekonomisi değil, doların rezerv para birimi olma statüsü zayıflayabilir. Tabii ki finansal dijitalleşmeyi hızlandıran ve Covid-19 salgınını da fırsat bilen küresel finans baronlarının doların yerine hazırladıkları kripto paralar veya Uluslararası Ödemeler Bankası (BIS) ile IMF kontrolünde çıkarılacak dijital paralar da bu süreçte ortaya çıkabilir.

Hemen olmasa da 2030'dan sonra savaş veya yeni ve daha etkili bir salgın ile oluşacak yeni kriz Amerikan Dolarının rezerv para birimi olmasının sonunu getirebilecektir. Daha da gelişecek olan 5G iletişim teknolojisi ile birlikte blokzincir uygulamasının ve dijital paranın yaygınlaşması sağlanabilecektir. Zaten bu krizde Dünya Sağlık Örgütü nakit paraların virüs taşıyabileceği uyarısında bulundu.[5] FED de Asya'dan gelen paraları ülke içinde bir süre emisyona sokmayıp karantinada tutacağını açıkladı.[6] Dijital dünya para birimine geçiş parayı kontrol edenlerin en çok işine yarayacak bir uygulama olabilir. Bu şekilde tüm para kontrolünü tekelleştirme imkanına kavuşacaklardır. Zaten o tarihlerde hepten borç batağında olan birçok devlet de kayıt dışı ekonomi en asgari seviyeye ineceği ve vergi gelirleri de artacağı için bu sisteme razı olabilir.

Bu süreç içinde FED'in hissedarları olan, IMF ve Dünya Bankasını kontrol eden küresel elitlerin muhtemelen Çin üzerinden hareket edeceği öngörülmektedir. Her ne kadar Çin'in bu krizden güçlenerek çıkacağı düşünülse bile burada dikkat edilmesi gereken, Trump'ın ABD'ye dönmeleri için baskı yaptığı Çin'deki büyük sermayenin aslında kimlere ait olduğudur. Ayrıca ABD ve bazı diğer devletlerin tazminat taleplerinin mahkeme kararlarıyla veya zorla hesaplarına el konularak tahsil yoluna gidilmesi hâlinde dengeler daha da değişecek, güçler mücadelesi daha da sertleşebilecektir. Bu yüzden virüsü ve ekonomik krizi sadece devletler arasında bir mücadele değil, dünya hakimiyeti mücadelesi olarak değerlendirmek ve buna göre hazırlanmak daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Zaten Covid-19 ile ilgili tartışmaları kapağına taşıyan küreselcilerin yayın organı The Economist dergisi 7 Mayıs 2020 tarihli sayısının kapağında "Tehlikeli bir boşluk: Piyasa reel ekonomiye karşı" (*A dangerous gap: The market v. reel economy*) başlığıyla yaşanan savaşı sembolik olarak ortaya koymuş oldu. Kapaktaki resme bakınca mücadelenin "Wall Street" (küresel finans elitleri) ile "Main Street" (reel ekonominin üretici şirketleri) arasında olduğu anlaşılmaktadır. Aslında The Economist Covid-19 sürecindeki kavgayı kapağa taşıdığı kırılma resmiyle vermekte ve devam eden ve daha da sertleşecek olan mücadeleyi ilan etmektedir.[7] Öte yandan bu ikilemde üretici şirketlerin arkasındaki güçleri temsil ettiği iddia edilen Der Spiegel dergisi ise aynı döneme rastgelen sayısında Çin'i virüsten sorumlu tutan bir kapak ve haber yayınlamıştır. Kısacası bu bir virüs salgını olmakla birlikte, şu ana kadar yaşanan tartışmalardan ve gelişmelerden anlaşılan dünyada hızlı bir dijital dönüşümün yaşanacağı ve bunun en büyük etkilerini finansal ve parasal sistemde göreceğimizdir.

5 https://www.ntv.com.tr/ekonomi/dsoden-corona-viruse-karsi-yeni-oneri,T_b6ATIvVkqA9qOFW4wvvw

6 https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-fed-dollars/fed-quarantines-us-dollars-repatriated-from-asia-on-coronavirus-caution-idUSKBN20T1YT

7 Ergün Diler, Cadde savaşı, Takvim Gazetesi, 12 Mayıs 2020, https://www.takvim.com.tr/yazarlar/ergundiler/2020/05/12/cadde-savasi

2. Covid-19 Sonrası Dönemde Dijital Para ve Finansal Sistem

Covid-19 sonrasında dijitalleşmenin hâkim olacağı yeni bir dünya düzenine geçileceği ve dijitalleşmenin hayatın her alanına yayılarak alışmış olduğumuz hayat tarzını değiştireceği tartışılmaya başlanmıştır. Bu yeni dünya düzeninde, sağlık ve güvenlik gerekçeleri ile bireylerin kontrol altına alınmalarının önünün açılmış olacağı ve devletlerin güvenlik kaygıları ile daha otoriter olmaya başlayacağı öngörülmektedir. Bu senaryolara göre, teknolojinin getirdiği imkanlarla bireyler hem hareket hem finansal hem de zihinsel olarak kontrol altına alacaklardır. Bazı ülkelerde Covid-19 virüsünü yenen hastalara artık sokağa çıkabileceklerini gösteren bir "bağışıklık sertifikası" veya "bağışıklık pasaportu" adı altında bir belge vermek için çalışmalar yapılmaktadır. Başta Bill Gates olmak üzere bilişim ve sağlık sektöründeki gelişmeler üzerinde çalışanların ve geleceğe dönük plan yapanların açıklamalarına göre, çip şeklinde aşılar hazırlandığı anlaşılmaktadır. 5G teknolojisi ile yapay zekâ ve büyük veri alanındaki araştırmalar, gelecekte muhtemel bir salgında hatta şimdiden insanların biyo-çipler ile fişlenmesine ve kontrol edilmesine yol açabileceğini göstermektedir.

Covid-19 salgını ile ilgili medyada yer alan bazı haberler, halkı koronavirüsün nakit para bulaşabileceği konusundaki endişelerini artırmıştır. Aslında bilimsel kanıtlar, kredi kartı terminalleri veya PIN girilmek zorunda olan pos cihazları gibi diğer sık dokunan nesnelerle karşılaştırıldığında banknotlar yoluyla bulaşma olasılığının düşük olduğunu göstermektedir. Nakit paraya olan güveni artırmak için merkez bankaları aktif olarak kamuoyu ile iletişim kurarak sürekli nakit kabulüne davet etmekte ve hatta bazı durumlarda banknotları sterilize etmekte veya karantinaya almaktadır. Bazı merkez bankaları da temassız ödemeleri teşvik etmektedir.

Covid-19 sonrası süreçte, gelişmeler dijital ödemelere geçişi hızlandırabilir. Bu durum, ödeme araçlarına erişimde bir bölünmeye yol açabilir, ki bu da bankalarda hesabı olmayan ve yaşlı tüketicilere olumsuz etki edebilir. Pandemi bir taraftan nakit paranın rolünü savunanların elini güçlendirirken, aynı zamanda merkez bankası dijital para birimlerini de gündeme taşımaktadır.

Merkez bankası tarafından işletilen, esnek ve erişilebilir ödeme altyapıları, perakende merkez bankası dijital para birimleri (MBDP/ *Central Bank Digital Currency*) dâhil olmak üzere hızla daha belirgin hâle gelebilir. Bu tür altyapıların, pandemi ve siber saldırılar dahil olmak üzere çok çeşitli şoklara karşı dayanıklı olması gerekecektir. Esnek MBDP ve geniş kabul görmesi muhtemel olan teknolojik seçenekler için potansiyel mimariler ortaya koyan çalışmalar yapılmaktadır. Mevcut kriz bağlamında, MBDP'nin özellikle bankada hesabı olmayanlar için erişim seçenekleri ve tüm nüfus için uygun olan temassız teknik arayüzlere izin verecek şekilde tasarlanması gerekmektedir. Pandemi bu nedenle MBDP'lerle ilgili çalışmaları daha belirgin bir şekilde gündeme taşıyabilir. Bu da farklı ödeme araçlarına erişimin değerini ve herhangi bir ödeme yönteminin çok çeşitli tehditlere karşı dirençli olması gerektiğini vurgulamaktadır.[8]

8 Raphael Auer, Giulio Cornelli and Jon Frost, "Covid-19, cash, and the future of payments," BIS Bulletin, 3 April 2020.

3. Kripto Para Mı, Merkez Bankası Dijital Parası Mı?

Dünyada gelişen teknolojiye paralel olarak son on yılda finans alanında da dijitalleşme arttı. Başta Bitcoin olmak üzere bir çok ülkede farklı kripto paralar son yıllarda bir hayli popüler hâle geldi. Kripto para denilince akla ilk gelen marka olan Bitcoin, 2008 yılında Satoshi Nakamoto tarafından deneysel olarak başlatılmıştır. Herhangi bir merkez bankası, resmi kuruluş, vs. ile ilişiği olmayan, ancak ülkelerin para birimleriyle alınıp satılabilen, herhangi bir üçüncü parti hizmetine aracı kurumuna gerek kalmadan transferi yapılabilen bir tür dijital para birimidir.

Davos toplantılarında ele alınan konulardan birisi de kripto paranın geleceği idi. Financial Times gazetesini referans alan bir haberde, blokzincir teknolojisinin finans kurumlarını endişelendirmesi sonucu, Davos Zirvesi'nde oturumlardan birinin de "kripto-para balonu" olacağı belirtilmekteydi.[9] Haberde toplam piyasa hacmi 20 milyar dolardan, Ocak 2018 itibarıyla 830 milyar dolara kadar yükselen kripto para fenomeni ve bu piyasayı destekleyen blokzincir teknolojisinin "yolsuzluk", "kara para aklama aracı" gibi ithamlara karşın, artık finans kuruluşları tarafından görmezden gelinemeyeceği vurgulanmaktaydı. JPMorgan ve Citigroup gibi büyük döviz işlemleri yapan takas kurumlarının blokzincir sayesinde küçük bankalara pazar payını kaptırabileceği iddia edilmekteydi.

Kripto paraların yaygınlaşmasına paralel olarak sosyal medya hizmet sağlayıcısı Facebook firması da Libra adında bir kripto parayı piyasaya sürmek için çalışma başlattı. Ancak bir çok iktisatçı buna karşı çıktı. Bunlardan birisi de eski bir IMF çalışanı olan ünlü iktisatçı Joseph Stiglitz idi. İnsanların maddi refahları konusunda Facebook'a güvenmelerinin aptallık olduğunu söyleyen Stiglitz, aylık yaklaşık 2,4 milyar aktif kullanıcısıyla ilgili çok fazla kişisel veriye sahip olan Facebook'un, her dakika insanların tutumlarını tahmin edebilecek durumda olduğunu ve insanları istismar edebileceğini belirtilmektedir.[10]

Sadece Facebook'un çıkaracağı Libra'ya değil genel olarak kripto paralara karşı olan Stiglitz şöyle demektedir: "İhtiyacımız olan son şey, yasadışı faaliyetleri beslemek ve suç gelirlerini aklamak için yeni bir araç, başka bir kripto para biriminin ortaya çıkmasıdır." Ancak Stiglitz'in eleştirilerine rağmen, başta bitcoin olmak üzere kripto paralar tüm dünyada giderek yaygınlaşırken, tartışmalar da artmakta ve karşı görüşler ve öneriler de ortaya çıkmaktadır. Eleştiriler sadece Stiglitz gibi ekonomistlerden değil, merkez bankalarının bankası sayılan Uluslararası Ödemeler Bankası'ndan (BIS) da gelmeye başladı. BIS'te Ödeme ve Piyasa Altyapıları Komitesi Başkanı olan Benoît Cœuré ve Piyasalar Komitesi Başkanı olan Jacqueline Loh tarafından, 13 Mart 2018 tarihli Financial Times'da "Bitcoin nakitsiz topluma cevap değil" başlığı altında bir makale yayınlandı.[11]

---

9 "Davos: Blockchain artık görmezden gelinemez, NTV Haber sitesi, 2.1.2018, https://www.ntv.com.tr/teknoloji/davos-blockchain-artik-gormezden-gelinemez,zTCJt_Tk5EK0-6vuhnbsaQ

10 Joseph E. Stiglitz, "Thumbs Down to Facebook's Cryptocurrency", Project Syndicate, Jul 2, 2019, https://www.project-syndicate.org/commentary/facebook-libra-facilitates-crime-money-laundering-by-joseph-e-stiglitz-2019-07?barrier=accesspaylog.

11 https://www.ft.com/content/31abc532-25d0-11e8-b27e-cc62a39d57a0. Yazı aynı zamanda BIS Review dergisinde de yayınlandır. Bkz. Benoît Cœuré and Jacqueline Loh, "Bitcoin not the answer to a cashless society." CPMI, Central bank speech, 13 March 2018, https://www.bis.org/review/r180313a.htm.

Bitcoin ve benzer kripto paralar şimdilik bir serap gibi olsa da, avuç içi bilgisayarların günümüzün akıllı telefonlarının yolunu açtığı gibi, finansal dijitalleşme konusunda erken bir değişim işareti olabilirler. Nakit, dünyanın birçok yerinde hala hüküm sürmesine rağmen sonsuza kadar kral olmayacak. Uluslararası Ödemeler Bankası tarafından yapılan yeni araştırmalar, nakit dışı ödemelerin yüzyılın başından bu yana GSYİH'ya oran olarak kabaca iki katına çıktığını göstermektedir. Bazı İskandinav ülkeleri şimdiden nakit parayı dolaşımdan kaldırmıştır. Ayrıca internet kuşağı olan günümüz gençleri (iGeneration) bir ödeme için para cüzdanından çok mobil ödeme uygulamasını kullanmaktadır. Bir sonraki kuşağın çocuklarına, banknotlar ve madeni paralar müzede sergilenen tarihi eserler gibi görünebilir.

Facebook'un kripto parası Libra güçlü bir eleştiri dalgasıyla karşı karşıya kalırken, merkez bankası dijital para birimi (MBDP) adlı yeni bir rakip, dijital para arenasına girmektedir. Bu fikir bir süredir birkaç merkez bankası tarafından tartışılsa da, Çin merkez bankacıları tarafından yapılan son açıklamalarla daha somut hâle gelmiştir. 10 Ağustos 2019 tarihinde Çin Merkez Bankası'nın ödeme ve mutabakat bölümünden sorumlu başkan yardımcısı Mu Changchun Merkez Bankasının dijital para biriminin hazır olduğunu söyledi.[12] Würzburg Üniversitesi'nde ekonomi profesörü ve Alman Ekonomi Uzmanları Konseyi eski üyesi olan Peter Bofinger ise, merkez bankası dijital para birimlerinin kullanılmasının çok dikkatli bir şekilde ele alınması gerektiğini savunmaktadır.[13] Bu eğilimler merkez bankalarının kendi dijital paralarını ihraç edip etmemeleri konusunda bir tartışma başlatmıştır. BIS'te bu konuyla ilgili iki komite tarafından yayınlanan merkez bankası dijital para birimleri (MBDP) ile ilgili yeni bir rapor, bu önemli tartışmayı hızlandırmıştır.

4. BIS VE Merkez Bankaları Dijital Parası (MBDP) Projesi

Merkez bankaları, finans sektörünü ve daha geniş anlamda ekonomiyi, paranın doğasını, ödeme sistemini ve finansal düzenlemeleri dönüştüren gelişmelerin merkezinde yer almaktadır. Tartışmaları yakından takip etmek ve gelişmelerin arkasında kalmamak için, BIS 2019 yılında İnovasyon Merkezini (*Innovation Hub*) kurmuştur. İnovasyon Merkezi birçok farklı kaynaktan gelen uzmanları bir araya getirerek merkez bankaları camiasında yenilikçi finansal teknoloji konusunda uluslararası işbirliğini teşvik etmeyi ve ayrıca kamu ve özel sektör arasındaki diyaloğa katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.[14]

MBDP nedir sorusunun cevabı bizi paranın ve ödemelerin kalbine götürmektedir. Bugün, banknotlar ve madeni paralar, tüketicilerin merkez bankası parasına erişebilmelerinin tek

12 "China's central bank digital currency is ready after 5 years of development," The Block, August 10, 2019, https://www.theblockcrypto.com/linked/35493/chinas-central-bank-digital-currency-is-ready-after-5-years-of-development.

13 Peter Bofinger, "Central-bank digital currencies: proceed with caution," 29 October 2019, Social Europe, https://www.socialeurope.eu/central-bank-digital-currencies-proceed-with-caution.

14 Agustín Carstens, "The future of money and the payment system: what role for central banks?" Lecture by Agustín Carstens General Manager, Bank for International Settlements, Princeton University, Lecture New Jersey, 5 December 2019.

yoludur. Banka hesabınızdaki para aslında ticari bir banka tarafından sağlanır. ATM'ye gittiğinizde bankanız bu parayı nakit parayla değiştirmeyi vaat etmektedir. Ancak, faturaları çevrimiçi olarak ödediğinizde veya kredi kartınızla slip çektiğinizde, ticari banka parası kullanırsınız. Mevcut sistem kapsamında, sadece finansal kurumlar ulusal merkez bankalarındaki hesaplar aracılığıyla dijital merkez bankası parasına doğrudan erişebilmektedir. Tüketici odaklı bir MBDP bu erişimi herkesin kullanımına açacaktır. Bu, dijital olarak bilinçli tüketiciler için büyük bir adım gibi görünmese de paranın, finansal sistemin ve ekonominin rolü için geniş kapsamlı sonuçlar doğurabilir.

Örneğin, herkes için bir MBDP, müşteri mevduatı kabul eden ve ekonomiyi yönlendirmeye yardımcı olan kredileri finanse etmek için bu parayı kullanan mevcut banka modelini zora sokacaktır. Banka iş modelleri ve finansal istikrar için sonuçların dikkatle analiz edilmesi gerekecektir. Daha temel soru şu; bir MBDP'ye ihtiyacımız var mı? Ticari banka parasına dayalı olan mevcut parasal düzenlemeler halihazırda dijital olarak sağlanmakta ve giderek daha rahat, anlık ve 7/24 kullanılabilir hâle gelmektedir. Bununla birlikte, nakit kaybolduysa, bir MBDP'yi dikkate almak için daha güçlü bir durum söz konusu olacaktır. Aksi takdirde, halk tamamen ticari banka parasına bağımlı olacaktır ve kilit bir kamu malı olan para birimine güven, ticari kuruluşların kredi değerliliğine ve belirli ödeme teknolojilerine bağlı olacaktır. Bununla birlikte, elektronik ödemelerin artan popülaritesine rağmen, nakitsiz toplum aşamasına henüz gelinmemiştir. Pek çok ülkede banknot talepleri hala artmaktadır.

BIS raporuna göre, bitcoinin altında yatan blokzincir teknolojileri, üzerine inşa edilecek finansal kurumlara yönelik ikinci ve tamamlayıcı bir MBDP modelini kapsayabilir. Dijital merkez bankası parasının bu tür şifrelenmiş biçimleri, menkul kıymetler ve döviz alım satımlarını tamamlamak için gerekli olan takas ve mutabakat süreçlerinin çoğunun daha etkin hâle getirilmesine yardımcı olabilir. Bununla birlikte, şimdiye kadar bu tür MBDP'lerle yapılan merkez bankası deneyleri toptan ödemeler için kesin faydalar göstermemiştir, ancak teknoloji ve tasarım hızla gelişmeye devam etmektedir. BIS'e göre, tüketiciler ve işletmeler için MBDP'lerin gerekli veya arzu edilir olup olmadığı henüz net değildir. Tartışmalar hala devam etmektedir ve bunun cevabı ülkeden ülkeye değişecektir.

Yukarda ana hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız görüşlere bakılınca, BIS'in aslında merkez bankaları dijital para çıkarsa da perakende değil toptan dijital para çıkarmasından yana olduğu anlaşılmaktadır. Yani merkez bankalarının bankası olarak nitelendirilen BIS, bir bakıma merkez bankalarının değil, bankaların çıkarlarına öncelik vermektedir.

Perakende MBDP'ler aktif olarak gelişmeye devam etmektedir; BIS anketine katılan tüm merkez bankalarının üçte birinden fazlasının perakende bir MBDP düzenlemeyi orta vadeli bir olasılık olarak gördüğü belirtilmektedir. İleriye baktığımızda, teknolojik açıdan genel sonuç şu anda zengin bir dizi teknik tasarımın dikkate alındığı ve bunların hayata geçmesi için uluslararası koordinasyona ihtiyaç olduğu görülmektedir. Kaynağı belirsiz dijital paralarla devletleri esir almak isteyen Küresel Dijital Devlet projesine karşı, merkez bankalarının ülkelerinin bağımsızlığını koruyabilecek en önemli unsurlardan biri olan Merkez Bankası Dijital Parası (MBDP) projesi bir an önce sonuca ulaştırılmalıdır.

5. Türkiye'de Kripto Para, Blokzincir ve Merkez Bankası Dijital Parasıyla İlgili Gelişmeler

Kripto para birimleri, 10 yıl içerisinde, 270 milyar doların üzerinde piyasa değerine ve günlük yaklaşık 50 milyar dolarlık işlem hacmine ulaşmış durumdadır. Dünya genelinde 2 binden fazla kripto para borsası bulunmakta ve Bitcoin cüzdanları arasında günde 300 binden fazla transfer gerçekleştirilmektedir. Türkiye'de ise 20'den fazla borsa ve 12 milyon dolar civarında bir hacim oluşmuş bulunmaktadır. Dijital para birimlerinin ticareti ve saklanması amacıyla kurulan platformların sayısı da her geçen gün artmaktadır. Türkiye'nin ilk, dünyanın ise dördüncü kripto para alım-satım platformu olan BtcTurk de bu şirketlerden biri.[15]

Blokzincir teknolojisi kapsamında dünyada birçok farklı senaryo üzerinde çalışılırken, Türkiye'de finans kurumları arasındaki iş akışlarında kullanılan ilk Blokzincir projesi Borsa İstanbul tarafından hayata geçirilmiştir. Borsa İstanbul bilişim teknolojileri ekibince hazırlanan söz konusu Blokzincir projesiyle Borsa İstanbul, Takas İstanbul ve Merkezi Kayıt İstanbul'un elektronik başvuruya ait müşteri veri tabanında yer alan bilgiler senkronize hâle getirilmiştir. Müşterini tanı (Know Your Customer, KYC) konseptiyle hazırlanan projede, belirtilen veri tabanına yeni müşteri bilgisi eklenmesi, mevcut bilgilerin değiştirilmesi ve doküman yönetimi Blokzincir ağı üzerinden gerçekleştirilecektir. Böylece veri tabanına bilgi girişindeki olası hataların önüne geçilerek hızlı, güvenilir ve şeffaf bir platformun oluşması sağlanacaktır.[16]

Türkiye bir yandan Covid 19 salgınından kaynaklanan kapanma ve talep daralması nedeniyle ortaya çıkan durgunluk ve işsizlik gibi makroekonomik sorunlarla uğraşırken, diğer yandan tüm dünyada daha çok tartışılmaya başlanan dijital para birimleri ve "blokzincir" teknolojisi alanında da önemli adımlar atmaktadır. Aslında Türkiye'de bu konuda, Covid-19 salgınından önce Merkez Bankası ve ilgili kuruluşlar tarafından hazırlık çalışmaları yapılmıştı. 23 Temmuz 2019'da Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren ve 2019-2023 dönemini kapsayan 11. Kalkınma Planı'nda "blokzincir tabanlı dijital merkez bankası parası" çıkarılması kararının yer alması, bu alandaki çalışmalara hız vermiştir. Kalkınma planının uygulama ayrıntılarına yer veren 2020 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programında da blokzincir tabanlı dijital merkez bankası parasının uygulamaya konulacağına dair hükümler yer almaktadır. Buna göre, Türkiye'nin dijital merkez bankası parası için ilk testlerin 2020'de yapılması öngörülmektedir.

2020 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı'nda yer alan hususlardan bazıları şunlardır:

- Uluslararası ticaret sisteminde kabul görecek alternatif para ve ödeme sistemleri geliştirilmesi amacıyla ülke iş birlikleri tesis edilecek ve çalışmalar sürdürülecek.

15 "Türkiye 'dijital para'da atak yapıyor," Deutsche Welle Türkçe, 19.9.2019, https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiye-dijital-parada-atak-yap%C4%B1yor/a-50498476. 650 binin üzerinde kullanıcısı olan BtcTurk şirketinin 2019 yılı içerisinde günlük ortalama işlem hacmi 35 milyon TL'nin üzerindedir.

16 "Türkiye'nin ilk finansal blockchain projesi hayata geçti," NTV Haber Sitesi, 5.9.2019, https://www.ntv.com.tr/ekonomi/turkiyenin-ilk-finansal-blockchain-projesi-hayata-gecti,e1ARJIWkM0WFg_1a4wq6HQ

- İkili anlaşmalar yoluyla yerel para cinslerinden ticaret imkanları artırılacak. Bu kapsamda Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) ve Çin Merkez Bankası arasında yenilenen Para Takası Anlaşması kapsamında firmalara Çin yuanı reeskont kredisi kullandırılmasına benzer uygulamalar Türkiye ile finansal ve ticari ilişkileri yoğun olan ülkelere yayılacak.
- Hâlen bazı ülkelerle karşılıklı olarak finansal piyasalarda yerel para cinsi işlemlere başlanması, yerel kredi kartlarının kabulü ve finansal işlemlerin yerel para cinsinden gerçekleştirilmesi, bankalar arası iş birliği ve iletişimin güçlendirilmesini teminen hayata geçirilen önlemlerin diğer önde gelen ülkeler ile de geliştirilmesi için girişimde bulunulacak.
- Hedef ülke merkez bankalarıyla ödeme sistemlerinin uyumlu çalışması imkanları araştırılacak ve ticaretin güvenilirliğini güçlendirici ve hızlandırıcı önlemler alınacak. Bunun için Rusya'nın SWIFT'e alternatif mesajlaşma sistemine (SPFS) yönelik inceleme çalışmaları sürdürülerek Türkiye'de SPFS'nin kullanılmasına yönelik çalışmalar takip edilecek.
- Blokzincir tabanlı dijital merkez bankası parası uygulamaya konulacak**.** Bu kapsamda Anlık Ödeme Sisteminin tasarım ve yazılım geliştirme aşamaları tamamlanacak, test çalışmalarına başlanacak.
- Ödeme Hizmetleri ve Elektronik Para Kuruluşları Birliği kurulacak. Bu kapsamda ödeme hizmetleri ve elektronik para kuruluşları birliğinin kurulması kapsamında 6493 sayılı Ödeme ve Menkul Kıymet Mutabakat Sistemleri, Ödeme Hizmetleri ve Elektronik Para Kuruluşları Hakkında Kanunda değişiklik yapılması çalışmaları yürütülecek.
- Açık bankacılık hukuki altyapısını güçlendirmek amacıyla AB Ödeme Hizmetleri Direktifi 2 ile mevzuat uyumu sağlanacak. Bu kapsamda ödeme sistemlerinin gözetim ve denetimi TCMB'ye bağlanacak ve bu sistemlerin etkinliğinin artırılması için gerekli düzenlemeler yapılacak.
- Bankaların Bilgi Sistemleri ve Elektronik Bankacılık Hizmetleri Hakkında Yönetmelik yürürlüğe konacak. Söz konusu direktifle ilgili olarak işbirliği yapılacak kuruluşlarla birlikte Türkiye için ihtiyaç duyulan mevzuat değişikliğine ilişkin çalışma yapılacak.

Programda yer alan bazı maddelere ilişkin düzenleme 2019 yılı içinde yasalaşmıştır. Türkiye'nin finansal mevzuatını günümüz teknolojisi ile uyumlu hâle getirmek amacıyla, ödeme hizmetleri ve elektronik para mevzuatında değişiklik yapan 7192 sayılı Ödeme ve Menkul Kıymet Mutabakat Sistemleri, Ödeme Hizmetleri ve Elektronik Para Kuruluşları Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (Torba Kanun) 22 Kasım 2019 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Kanun ile genel anlamda, ödeme ve elektronik para kuruluşlarının içinde bulunduğu sektörün hukuki zemini genişletilmiş, denetimde BDDK ve TCMB arasındaki ikili yapıya son verilmiş, Ödeme ve Elektronik Para Kuruluşları Birliği'nin (Birlik) kurulması öngörülmüş ve mevzuatımızın Avrupa Birliği standartları ile uyumlu olması sağlanmıştır.

Kamu ve özel kurum/kuruluşların ihtiyaçlarına istinaden, blokzincir teknolojilerinin altyapısı, kurulumu, güvenlik ve mahremiyet analizi, iş modelleri, kitle fonlama yaklaşımları ve muhtelif teknik detayları üzerine Ar-Ge faaliyetlerini gerçekleştirmek üzere, TÜBİTAK BİLGEM'in bünyesinde Ulusal Elektronik ve Kriptoloji Araştırma Enstitüsü (UEKAE) tarafından Blokzincir Araştırma Laboratuvarı (BZLab) kurulmuştur. BİLGEM, kamu ve özel kurum/kuruluşlar ve akademisyenlerle işbirliği yaparak, güven merkezleri içeren yapılardaki güven merkezlerini dağıtarak daha verimli ve şeffaf yapıların kurulması için blok zincir tabanlı tasarım ve geliştirme çözümleri sunmaktadır.

Öte yandan, Hazine ve Maliye Bakanlığı, Sermaye Piyasası Kurulu, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu ve T.C. Merkez Bankası (TCMB) yetkililerinden oluşan Finansal Teknolojiler (FinTek) Daimî Alt Çalışma Grubu, 23 Mart 2019 tarihinde TCMB ev sahipliğinde bir çalıştay düzenlenmiştir.

6. Uluslararası Para Sistemi ve Kurumlar İçin Reform Önerileri

Dünyada ve Türkiye'de dijital finans ve para ile ilgili yaşanan gelişmelerin ardından çözüm önerilerini tartışmadan önce geçmişten günümüze reform çabaları ve bu çerçevede bugünkü önerilerle ilişkisini ele almak yararlı olacaktır.

İkinci Dünya Savaşının ardından IMF ve Dünya Bankasının kurulmasıyla başlayan Bretton Woods Sistemi'nin 1973 yılında resmen de yıkılmasıyla, doların altına bağlılığı sona ermiş ve serbest kur sistemine geçilmiştir. Bu süreçte sermayenin serbest dolaşımı üzerindeki engeller azalmış, finansal serbestlik artmış ve sonuçta kur riski ortaya çıkmıştır. Bretton Woods Sistemi'nin yıkılmasından önce sistemin sorunlarına işaret eden Belçikalı iktisatçı Robert Triffin'e göre ABD'nin sahip olduğu ödemeler dengesi açıklarını kapatmaya çalışması, dünyada likidite sıkışıklığına ve dünya ekonomisinde deflasyonist baskılara yol açmaktaydı. Bu durum iktisat yazınında Triffin İkilemi (*Triffin Dilemma*) olarak anılmaktadır. ABD eğer bu açığı kapatamazsa, sistemin öngörmüş olduğu doların altına çevrilebilmesi taahhüdünü yerine getiremeyeceği ve bir güven krizinin ortaya çıkacağı öngörülmekteydi. Bu nedenle, sistemin uzun dönemde ayakta kalması imkansızdı ve güven sorunu nedeniyle sistem çökecekti.[17]

Nitekim başta Fransa olmak üzere bazı ülkeler dolarları verip karşılığında altınlarını isteyince ABD sistemi 1971 yılında durdurdu. Triffin, sorunun çözümü için bugün de farklı şekilde tartışılan bir öneri getirmişti. IMF'nin kendi para birimini yaratarak, ülkelerin uluslararası rezervlerini dolar yerine bu para birimi cinsinden tutmasına yönelik bir öneride bulunmuştu. Buna göre IMF, Dünya Merkez Bankasına dönüştürülecek ve böylece Keynes'in Bretton Woods Konferansı sırasında teklif ettiği, fakat kabul ettiremediği önerinin hayata geçirilmesi gerçekleşmiş olacaktı. Aslında bu kapsamda IMF 1969'da sabit döviz kuru sistemini desteklemek için SDR yani Özel Çekme Hakları (*Special Drawing Right*) adlı

17 Mundell, R., (2003). The international monetary system and the case for a world currency", Leon Kozminski Academy of Entrepreneeurship and Management (WSPİZ) and TIGER Distinguished Lectures Series. n.12, Warsaw, 23 October, 1-35. ss.

uluslararası bir rezerv para birimini hayata geçirdi. Ancak bu süreçte yaşanan petrol krizlerinin de etkisiyle SDR etkili olamadı.

Triffin'in tespitlerine belli ölçüde katılan Stiglitz de küresel finansal sistemdeki başarısızlığın temelinde dolara dayalı rezerv sisteminin yattığını belirtmekte ve bu sistemin sürdürülebilmesi için ABD'nin sürekli cari açık vermesi gerektiğini ifade etmektedir. Stiglitz, çözüm olarak Keynes'in "küresel dolar" dediği, yani daha bilinen adıyla SDR'nin yeni küresel para olarak kullanılmasını önermektedir. Ülkeler SDR'leri rezerv olarak kullanabileceği gibi, bunları diğer uluslararası rezerv paralarla değiştirebilirler. Sistem gelişmiş ülkeler arasında tam bir uzlaşı sağlanmaksızın bile uygulanabilir. En gelişmiş ülkelerin yeni SDR'yi bir tür küresel para olarak kabul etmesi yeterlidir.[18]

Para sisteminde değişiklik konusunda SDR lehinde bir diğer öneri de Çin Merkez Bankası Başkanı Zhou Xiaochuan tarafından 2009 yılında gündeme getirilmiştir. Mevcut dolara dayalı parasal sistemi eleştirerek, 2008-2009 krizinin başlamasını ve dünyaya yayılmasını bugünkü uluslararası parasal sistemin doğasındaki kırılganlık ve sistemik risklerin yansıması olarak değerlendiren Xiaochuan, 1969 yılında IMF tarafından sabit döviz kuru rejimini desteklemek amacıyla ortaya çıkarılan ve 1970'lerde önemini kaybeden SDR'nin rolünün artırılmasını önermektedir. Bu öneri, SDR'nin değerini belirleyen ve Dolar, Euro, Yen ve Sterlinden oluşan para sepetinin bütün büyük ekonomilerin paralarını da içine alarak genişletilmesini, SDR ve diğer paralar arasında bir mutabakat sisteminin kurulmasını ve böylece SDR'nin uluslararası ticarette ve finansal işlemlerde kullanılabilmesini gerektirmektedir.[19]

Konu ile ilgili literatür incelendiğinde, dünya parasının herhangi bir ülke tarafından basılmayan, uluslararası bir kurumun denetiminde ve değeri dört veya beş paranın oluşturduğu bir sepet tarafından belirlenen para özelliklerine sahip olması gerektiğine ilişkin önerilerde bulunulduğu görülmektedir. Günümüzde bu özelliklere sahip tek alternatif ise SDR'dir. Nitekim, SDR temelli bir paranın yaratılması, 2008-2009 krizinden sonra Rusya ve Çin tarafından da gündeme getirilmiştir. ABD'nin büyük cari açıkları nedeniyle doların değerinin düşmesi endişesi, bu ülkeleri çözüm için bir yandan dünya parası gibi alternatif önerilere yöneltirken, diğer yandan da rezerv para çeşitlendirmesi arayışına itmektedir.[20]

7. IMF Coin veya SDR Dünyanın Yeni Rezerv Parası Olabilir Mi?

Avrupa Komisyonu 2008 krizinden sonra uluslararası para sistemi reformu ile ilgili bir rapor hazırlatmıştır.[21] Raporun ana konusu, uluslararası para sisteminin gelecekteki evrimi

18 Stiglitz, J., (2003), Dealing with debt how to reform the global financial system. Harvard International Review, 25 (1), 54-58.

19 Anderlini, J., (2009). China calls for new reserve currency. Financial Times, 23 March 2009. http://www.ft.com/cms/s/0/7851925a17a211de8c9d0000779fd2ac.html?nclick_ch...&nclick_check=1

20 İbrahim Al, Uluslararası Parasal Sistemde Alternatif Arayışlar: Dünya Parasının Uygulanabilirliği, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Nisan 2011, Sayı: 29, s.131-142.

21 Angeloni, I., Bénassy-Quéré, A., Carton, B., Darvas, Z., Destais, C., Pisani-Ferry, J., Sapir, A., and Vallée, S., Global Currencies of Tomorrow: A European Perspective. European Commission, Economic Papers: 444, July 2011. https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/economic_paper/2011/pdf/ecp444_en.pdf.

için senaryolar tanımlamak ve değerlendirmektir. 10-15 yıllık bir ufku göz önünde bulundurarak, aşağıdaki hususları vurgulayan üç senaryo öngörülmektedir:

• Artan reformlar yoluyla mevcut sistemi onarmak ve iyileştirmek;

• Üç (üç kutuplu) veya iki (iki kutuplu) uluslararası para birimi etrafında yapılandırılmış çok kutuplu bir sisteme doğru ilerlemek;

• Çok taraflı kurallara ve mekanizmalara dayalı olarak güçlendirilmiş bir uluslararası para düzeni oluşturulması.

İlk senaryo, hem iç politikalar hem de uluslararası koordinasyon açısından en az çaba gerektiren senaryodur. Bu nedenle kısa vadede en muhtemel olanıdır. Sonuncusu, hem iç politikalar hem de uluslararası koordinasyon açısından en çok çaba gerektiren senaryodur, dolayısıyla en az muhtemel olan senaryodur - en azından, öncelikleri yeniden gözden geçirmeye yol açacak bir tartışmaya neden olabilir. İkinci senaryo, uluslararası işbirliği yerine piyasa güçlerine ve iç politikalara dayanmaktadır. Kısa vadede olasılığı düşüktür, ancak 10-15 yıllık ufukta önemlidir.

Üç senaryoyu verimlilik, istikrar ve eşitlik kriterleri temelinde değerlendirerek birbiriyle karşılaştıran yazarlar, senaryoların fizibilitesinin, en azından kısa vadede, arzu edilebilirlikleri ile negatif ilişki içinde oldukları sonucuna varmaktadırlar. Çok kutuplu ve çok taraflı senaryoların her ikisini de "onarım ve iyileştirme" senaryosundan daha üstün olarak değerlendiren yazarlar, ancak artıları ve eksilerinin farklı kriterlere göre değişebileceğini ifade etmekte ve bu senaryoları daha az muhtemel görmektedirler.

Raporda genel olarak, çok kutuplu senaryo; üzerinde durulması gereken en ilginç ve dünya ekonomisindeki yapısal değişikliklere ve dolayısıyla bu raporun başlığına en uygun senaryo olarak kabul edilmektedir. Politikanın da bu hususta adımlar atarak - örneğin, öngörüldüğü gibi Yuan'ın SDR sepetine dahil edilmesi - ancak daha da önemlisi, ulusal veya bölgesel düzeydeki reformlar yoluyla hazırlık yaparak bu perspektifi dikkate alması gerektiği raporda vurgulanmaktadır.

Avrupa Komisyonunun senaryolarını da içeren daha güncel bir çalışmada ise; küresel finansal ve ekonomik düzenin yeniden yapılandırılmasında dört ana yol, yani uluslararası para sisteminin yeniden temellenmesi, gelişmekte olan ekonomilerin küresel yönetişimdeki rolünün, Özel Çekme Haklarının güçlendirilmesi ve altın standardının restorasyonu göz önünde bulundurularak incelenmiştir.[22] Uluslararası para sisteminin evrimi için "onar ve iyileştir" senaryosu, çok kutuplu / iki kutuplu senaryo ve yenilenmiş çok taraflı senaryo gibi üç senaryoyu değerlendiren bu çalışmada da çok kutuplu senaryo orta vadede en olası senaryo olarak görülmekte ve bu ihtimalin eşit olmayan çoklu uluslararası para sistemi olasılığından bahseden daha yeni değerlendirmelerle doğrulandığı belirtilmektedir.[23]

22 Adrian Pop, Scenarios For The Future Of The International Monetary System, Knowledge Horizons – Economics, Volume 8, No. 1, 2016, pp. 80–83. Pro Universitaria. https://orizonturi.ucdc.ro/arhiva/khe-vol8-nr1-2016/14.%20 Adrian_Pop.PDF

23 Chey, H-K. "Theories of International Currencies and the Future of the World Monetary Order". International Studies Review, 14 (1), March 2012, pp. 51-77.

Her iki çalışmada da yer alan üçüncü yol, dayandığı para birimleri sepetine tüm büyük ekonomileri dahil etmek suretiyle genişleterek SDR'nin güçlendirilmesine odaklanmaktadır. 2 Nisan 2009'daki G20 Londra zirvesinden hemen önce, Çin Merkez Bankası başkanı, ABD dolarının dünya rezerv para birimi rolünün yerini SDR'nin alması için ilk geçici planı önermişti. Buna göre; SDR değerlemesinin temelini oluşturan para birimleri sepetine tüm büyük ekonomileri dahil etmek ve SDR ile diğer para birimleri arasında uluslararası ticaret ve finansal işlemlerde kullanılabilmeleri için bir mutabakat sistemi kurulması önerilmişti.[24]

Bu önerinin sorunlu yönü, bu yeni SDR'nin IMF üye ülkelerinin mevcut kota paylarına göre dağıtılmasını öngörmesidir. Sonuç olarak, IMF'den büyük ölçüde likidite desteğine ihtiyaç duyan gelişmekte olan ve geçiş ekonomileri yüzde 37'den az, düşük gelirli ülkeler yüzde 8'den az pay alırken, likidite desteğine ihtiyaç duymayan G7 ülkeleri yüzde 45'in üzerinde pay alacaktır. Bu nedenle, SDR'leri küresel bir rezerv para birimi haline getirmeye yönelik uluslararası para ve finansal sistem reformlarının SDR tahsisleri ve dünya rezerv para birimi haline gelmek için oluşturulması gereken SDR miktarını ele alması gerekecektir. Bu çerçevede gereken yedek SDR miktarının 3 trilyon olması gerektiği belirtilmektedir. İlk olarak akla gelen çözüm, 1970'lerin sonlarında tartışılan, merkez bankalarının dolarlarını SDR'lere dönüştürme imkânı yaratmak için IMF nezdinde SDR cinsinden bir ikame hesabı oluşturmaktır. Daha pratik bir yaklaşım olarak ise, hem BRICS ülkelerinin paralarının hem de alüminyum, demir, altın veya ham petrolün evrimini yansıtan para birimlerinin mevcut SDR sepetine dahil edilmesi önerilmektedir.[25]

SDR'nin güçlendirilmesi süreci, IMF'nin Temmuz 2009'daki bazı gelişmekte olan ekonomilerden (Brezilya, Çin ve Rusya) kaynak çekmek amacıyla SDR cinsinden menkul kıymetler ihraç edilmesine yönelik kararıyla başlamış, sonra da kademeli olarak ama istikrarlı bir şekilde geliştirilmiştir. Bu süreç, Nisan 2011'deki Washington zirvesinde "SDR'nin bileşimini genişletmek için ölçütlere dayalı bir yol" üzerinde çalışma kararı alan G20 ülkelerinin, Kasım 2011'deki Cannes zirvesinde SDR para sepetini gözden geçirmeye karar vermesiyle devam etmiştir. 1 Ekim 2016 Çin yuanının SDR para sepetine beşinci para birimi olarak eklenmesi, SDR'nin gelecekte küresel bir rezerv para birimi veya fiili bir dünya parası rolünü oynayabilme ihtimali birkaç yıl öncesine göre daha makul görünmektedir.[26]

SDR'nin güçlendirilmesi ile ilgili öneriler Covid-19 kriziyle birlikte yeniden tartışılmaya başlandı. 2020 Mart ayında ABD'li düşünce kuruluşu Brookings Institution ekonomistleri, IMF'nin finansal krizin dünya çapında yayılmasını önlemek için SDR'yi bir araç olarak kullanmayı önerdiler. Önerinin özü, IMF üyelerinin, koronavirüs pandemisinin yarattığı krize küresel yanıtın bir parçası olarak en az 500 milyar dolar eşdeğerinde kota tahsisini kabul etmesiydi. Ancak bu teklif IMF'nin kota sistemi nedeniyle eleştiriler aldı. Teklif sahipleri eleştirileri haklı bulmakla birlikte yine de az da olsa ilave rezerv imkânı sağlayacağı için

24 Pettis, M. The G20 Meetings: No Common Framework, No Consensus. Policy Brief 79, May 2009, Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, p.3.

25 Helmut Reisen, Towards a new reserve currency system?, OECD Observer No 274, October 2009, OECD Development Centre. https://oecdobserver.org/news/archivestory.php/aid/3075/Towards_a_new_reserve_currency_system_.html

26 Grevi, G. The G20 after Cannes: An identity crisis, FRIDE Policy Brief No. 105, November 2011, Madrid: FRIDE.

yeni SDR ihracının faydalı olacağını, bu durumun kota sisteminin bir sonucu olduğunu ifade etmektedirler. Çünkü kota paylarına göre yapılacak bir tahsis durumunda asıl kaynak ihtiyacı içinde olan gelişmekte olan ülkeler ile gelişen piyasa ülkelerinden çok gelişmiş ülkeler olan bundan faydalanacaktır. Bu şartlarda bile olsa yeni kota tahsisinin en az yüzde 85 oy çoğunluğuyla kabul edilmesi gerektiği, bunun da ABD ve Avrupa ülkelerinin desteğini almak anlamına geleceği de unutulmamalıdır.

IMF'de çok taraflı bir swap (takas) tesisi önerilen çalışmada, G-20 Seçkin Kişiler Grubu ve IMF personeli tarafından benzer önerilerin yapıldığı ifade edilmektedir. SDR tahsisi ile finanse edilebilecek böyle bir swap kolaylığının oluşturulması, yine tahsislerini kullanmayan ülkelerin bu tür bir kolaylığı finanse etmek için fonları IMF'ye sunması önerilmektedir. Ancak, benzer bir teklifin 2017 yılında IMF'deki alacaklı ülkelerin azınlığı tarafından reddedildiği de not edilmektedir.[27]

Kısacası, yaptıkları tekliflerin sakıncalı taraflarının kendileri de farkındadırlar. Yani IMF'nin kota sistemi değişmeden ve kurumsal yapısı değiştirilmeden bu sorunlara çözüm bulmak mümkün değildir. Covid-19 krizi nedeniyle 1 trilyon dolar civarında kaynak ayırdığını söyleyen IMF 2020 Mayıs ayı ortası itibarıyla 50 civarında ülkeye toplam sağladığı kaynak miktarı ancak 20,4 milyar dolardır.[28] Bu ülkelere bu kaynakları aktarırken hiç alakası olmayan konularda tavizler ve taahhütler talep ettiği de medyada yer almaktadır.

Sonuç olarak SDR'nin yeni bir uluslararası rezerv para birimi olması önerisi dikkatle değerlendirilmelidir. IMF'nin yapısı ve kota sistemi değiştirilmeden yapılacak değişiklikler kalıcı bir çözüm sağlamayacaktır. Çünkü halihazırda yaratılacak ilave SDR'den ortaya çıkacak senyoraj gelirinden yine yüksek kota payıyla ABD ve gelişmiş Avrupa ülkeleri yararlanacaktır. SDR'nin bugünkü haliyle rezerv para haline gelmesi yine dolar hakimiyetini tahkim etmekten başka işe yaramayacaktır.

IMF eski Başkanı Christine Lagarde, 2017'de İngiltere Merkez Bankası'nın bir forumunda, yeni dünyanın parasının dijital SDR olabileceğini söylemişti. The Wall Street Journal gazetesinde "Bitcoin'i unutun IMFCoin'i duydunuz mu?" başlığı ile yer alan habere göre Christine Lagarde, yaptığı konuşmada IMF'nin para birimi olarak da bilinen SDR'ın gelecekte üstlenebileceği dijital rolüne değindi.[29]

Şimdi Covid-19 salgını ile birlikte bu projeye hız verildiği görülmektedir. Finansal piramidin en tepesinde oturan SDR'nin altında ise IMF'e üye ülkelerin merkez bankalarının kendi kripto paralarının yer alması öngörülmektedir. Buna ister medyada yer aldığı şekliye IMFCoin ya da SDRCoin diyelim, ister dijital SDR diyelim, tıpkı bugünkü ABD Doları gibi herhangi bir limit olmadan sıfır maliyetle ihraç edilebilecek ve borç ve faiz karşılığı üretilecektir. Uluslararası para sisteminde ve IMF'de bir reform gerçekleşmeden böyle bir

27 Kevin P. Gallagher, José Antonio Ocampo, and Ulrich Volz, IMF Special Drawing Rights: A key tool for attacking a COVID-19 financial fallout in developing countries, March 26, 2020, Brookings Institution, Future Development. https://www.brookings.edu/blog/future-development/2020/03/26/imf-special-drawing-rights-a-key-tool-for-attacking-a-covid-19-financial-fallout-in-developing-countries/

28 Ülkeler ve sağlanan kolaylıklarla ilgili ayrıntılı bilgi için IMF web sitesine bakınız. https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/COVID-Lending-Tracker

29 "IMFCoin: Dünyanın yeni para birimi mi oluyor?" 06.10.2017, hürriyet.com.tr.

dijital para ihraç edilmesi durumunda yine küresel finansal elitler dünyayı kontrol edebilir. Dolayısıyla BIS'in MBDP projesinin ve IMF'nin dijital SDR projesinin yakından takibi yapılmalı ve milli ve perakende merkez bankası parasını ihraç edebilmek için aynı fikirde olan ülkelerle de işbirliği için çalışmalara bir an önce başlanmalıdır.

Sonuç ve Öneriler

21. yüzyılda yaşanan teknolojik, finansal ve ekonomik gelişmeler, son yıllarda daha belirgin hâle gelen güç mücadeleleri ve buna bağlı kur ve ticaret savaşları dikkate alınınca yeni bir düzen arayışının somutlaştığı görülmektedir. Bu arayış, hatta düzeni değiştirmeye yönelik çalışmalar Covid-19 süreciyle birlikte hızlanmıştır. İkinci Dünya Savaşının ardından Bretton Woods sözleşmesiyle kurulan ve küçük bir küresel azınlığın çıkarına olan mevcut dünya parasal sistemi değişmedikçe hakimiyet kavgasının devam edeceği anlaşılmaktadır. Altınla bağlantısı kesildikten sonra, hiçbir kıymete bağlı olmadan karşılıksız basılan dolar ile faize dayalı mevcut para sistemi, baş döndürücü bir hızla gelişen yapay zekâ ve büyük veri gibi bilişim teknolojileri ile birleşirse dünyada dijital bir düzen ve hatta dijital diktatörlük başlayabilecektir. Artık savaşlar toprak için değil veri ve insan kontrolü için yapılacaktır. Sistemi dönüştüreceğiz derken, beynimizi ve paramızı dijitalleştirerek dijital dünya düzeni kurmak ve böylece dünyayı kontrol etmek isteyenlerin tuzağına düşmemeliyiz. Beynimiz "hacklenip," paramız dijital hâle getirilip, üstelik bu parayı yaratma yetkisi bir de özel şirketlere verilirse, işte o zaman neyi tüketeceğimize, neyi satın alacağımıza, neye yatırım yapacağımıza da birileri bizim adımıza karar verecektir. Ya da bizi etkileyerek kendimizin karar verdiğini sanmamızı sağlayacaktır.

Bu küresel elitlere teslim olmamak ve ülkemizin 21. yüzyılda önce lider ülke sonra süper güç olmasını sağlamak için, bilişim teknolojilerine öncelik vererek yapay zekâ, büyük veri ve blokzincir alanlarında çalışmalara yoğunlaşmalı ve kendi dijital paramızı yaratmalıyız. Türkiye, bu çalışmalara paralel olarak önümüzdeki süreçte uluslararası arenada siyasî alanda olduğu gibi ekonomik ve parasal işbirliğinin sağlanması için inisiyatif almalıdır.

Uluslararası rezerv para olarak doların ABD'ye kazandırdığı senyoraj geliri ve hegemonik güç karşısında Rusya, Çin, Hindistan, Brezilya gibi BRICS ülkeleri ile Türkiye gibi gelişen ülkelerin ABD dolarına bir alternatif rezerv para birimi ve yeni bir parasal sistem için işbirliği yapmaları gerekecektir. Çözüm olarak uluslararası çevrelerde tartışılan ve sunulan önerilerin hangisi neyi amaçlamaktadır? Örneğin BIS'in üzerinde çalıştığı MBDP veya IMF Coin ya da SDR'nin yeni versiyonu bir uluslararası rezerv para olabilir mi? Doların uluslararası rezerv para statüsü sonra erdiğinde bu boşluk nasıl doldurulacaktır?

BIS'in çalışmaları ve yetkililerin konuşmaları dikkatle incelendiğinde, aslında merkez bankalarını perakende dijital paradan uzak tutmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Zaten BIS de IMF ve Dünya Bankası gibi İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşturulan dolar hakimiyetine dayalı düzenin kurumlarından biridir. Bu kapsamda IMF ve BIS'in yapısında da önemli reformlar gerçekleştirilmelidir. Türkiye hem BM'nin yapısında hem de uluslararası parasal ve finansal sistemde gerçekleştirilecek reformlar için inisiyatif almalıdır. Daha adil ve insanî

bir dünya için ulus devletlerin söz sahibi olacağı, neo-liberal kapitalist düzenin yerine reel ekonominin ve üretimin, gelirin adaletli bölüşümünün hâkim olacağı yeni bir düzen tesis edilmelidir.

Covid-19 ile ilgili tartışmaları kapağına taşıyan The Economist dergisinin sembolik olarak ortaya koymuş olduğu ve önceki bölülerde değindiğimiz "Wall Street" (küresel finans elitleri) ile "Main Street" (reel ekonominin üretici şirketleri) arasında olduğu anlatılan güçler savaşının daha da sertleşeceği anlaşılmaktadır. Zaten mücadelenin karşı tarafını temsil eden Der Spiegel dergisinin Çin'i suçlayarak tarafları açık etmesi de bu kanaatimizi güçlendirmektedir.

Peki bu hakimiyet mücadelesi devam ederken, ABD merkez bankası FED'in trilyonlarca dolar basması kimin işine yaramaktadır? Piyasayı canlandırmak amacıyla açıklanan paketin ne kadarı küçük ve orta boy işletmelere gitmekte, ne kadarı küresel elitin sıkıntıya giren şirketlerine, ne kadarı Avrupa ülkelerine gitmektedir? FED'in bu kadar dolar basması ABD ekonomisi için iyi midir? Daha açık soralım: yıllardır hâkim olan para teorilerine göre, bu kadar dolar basılınca doların değer kaybetmesi gerekirken doların sadece TL karşısında değil, tüm dünya paralarına karşı değer kazanmasını nasıl izah edebiliriz? Soruyu başka bir şekilde de sorabiliriz: madem doların değer kazanması sorun değil, neden Trump Çin'e karşı ticaret ve kur savaşı başlatmıştı? ABD-Çin kur ve ticaret savaşının temelinde Çin'in yuanın değerini düşük tutması ve bu nedenle ABD'nin ticaret açığı vermesi yok muydu? Bu çelişkili durum Covid-19 süreci sonrasında yaşanması muhtemel güç mücadelelerine ışık tutmakta ve "uzun vadede acaba ABD ve Başkan Trump küreselcilerin kontrolünde sıkıntıya mı düşürülmeye çalışıyor?" sorusunu akıllara getirmektedir.

Aslında bu mücadelenin arka planı ile ilgili olarak birkaç ay önce yayınlanan bir çalışmamda şu tespitlerde bulunmuştum: "*Çok eski tarihlerden beri yapılan ticaret sonuçta para ile yapılmaktadır, rezerv para birimi ise ABD dolarıdır. Ticaret ve kur savaşlarının arka planında doların rezerv para olması ve dünya hâkimiyeti kavgası yatmaktadır. 2008-2009 krizinin ardından kur savaşları şeklinde başlayan, Trump'ın başkan olmasıyla birlikte ABD'nin başta Çin olmak üzere bazı ülkelere yaptırımları ile alevlenen ticaret savaşlarının tek nedeni ticaret açıklarının kapanması değil, aynı zamanda yeni dünya düzeninde jeopolitik hâkimiyeti koruma kaygısıdır*." Kısa dönemde tek bir rezerv para birimi olmayacak olsa da yeni bir çok kutuplu finansal sistem ve SDR'ye benzeyen yeni bir rezerv para olacağını öngörmüş ve bu SDR benzeri yeni para biriminin sadece BRICS ülkelerinin paralarını değil G-20 ülkelerinin paralarını da içerebileceğini ifade etmiştim.[30]

Sonuç olarak, bu süreç dikkatle izlenmeli ve dinamik çözüm önerileri üzerinde çalışılmalıdır. Kur ve ticaret savaşları sürecinde olduğu gibi, Covid-19 sonrasında yaşanacakların da bir hakimiyet mücadelesi olduğu dikkate alınarak adil bir uluslararası parasal ve finansal sistemin tesisi için Türkiye inisiyatif almalıdır. Çözüm IMFCoin veya mevcut kota yöntemiyle IMF'nin SDR'sinin dijital paraya dönüştürülmesi değil, ulus devletlerin söz sahibi

30 Mehmet Günal, *Ticaret ve Kur Savaşlarının Ekonomi Politiği: Çok Kutuplu Yeni Finansal Sistem Arayışları*, Ticaret ve Kur Savaşları: Küresel Ekonomi Politiğe Yansımaları, Ed. Murat Çetinkaya ve Gönül Muratoğlu içinde, Gazi Kitabevi, Aralık 2019, Ankara.

olacağı, ulusal merkez bankalarının kendi dijital paralarını çıkardığı, şimdiki gibi beş ülkenin değil G20 ülkelerinin paralarından oluşan ve ağırlıkları da objektif kriterlere göre adil bir şekilde belirlenen, gösterge niteliğinde bir Dünya Çekme Hakları (WDR) oluşturulmalıdır. Tabii ki bu kapsamda önce IMF'nin kota sistemi değiştirilip tüm ülkelerin söz sahibi olacağı adil ve demokratik bir yapıya kavuşturulması için ciddi bir reform yapılmalıdır.

Gerekli kararlılığa ve insan kaynaklarına sahip olan Türkiye, dijital alanda yapacağı atılımlar ve AR-GE çalışmalarıyla bu dönüşüm sürecinde üzerine düşeni yapabilecek güçtedir. Kendi tarihimizin ve tarihin dönüm noktasındaki sorumluluğumuzun farkında olursak dijital çağın gereklerini yerine getirerek, ülkeler arası işbirliğini artırıp ulus devletlerin ve üretimin ön plana çıkacağı yeni bir düzenin tesisine katkıda bulunabiliriz.

Tarihî gücümüze ilişkin olarak, hem dijitalleşme hem de parasal kurumlarla ilgili tarihimizden iki örneği dikkatinize sunarak yazımı tamamlamak istiyorum. Birincisi, çağ açıp kapatan Fatih Sultan Mehmet tarafından kurdurulan, mal varlığı tamamen veya bir kısmen nakit olarak vakfedilmiş olan ve bugünkü anlamda yatırım fonları gibi bir fonksiyon üstlenmiş olan para vakıflarıdır. İkinci örnek ise 10 liralık banknotlarımızın üzerinde resmi ve teorisi yer alan ve 1958 yılında şimdi yapay zekayla ilgili bir kavram olan makinelerin öğrenmesi konusunda "makineler öğrenebilir mi?" adıyla makale yazan ve ders anlatan bilim insanı Cahit Arf'tır. Biz bu dönüşüm sürecinden güçlenerek çıkabilecek ve 21. yüzyılda daha adil ve insanî bir düzenin tesisine katkıda bulunabilecek bir milletiz.

COVID-19

EKONOMİ, ENERJİ ve TEKNOLOJİ

COVID-19 SALGININA KARŞI ALINAN ÖNLEMLERİN İKTİSADÎ YANSIMALARI

Doç. Dr. Celal TAŞDOĞAN

Giriş

Covid-19 olarak adlandırılan yeni tip koronavirüs, ilk olarak 31 Aralık 2019 tarihinde rapor edilmiş ve sadece iki ayda Çin'den tüm dünyaya yayılarak Mart 2020'de Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından küresel pandemi olarak ilan edilmiştir. Covid-19 salgınını SARS ve MERS olarak bilinen salgınlardan farklı kılarak küresel pandemi ilanını zorunlu kılan faktörün, bu yeni tip koronavirüsün bulaş sayısının yüksek olmasıdır.

Covid-19'un bulaş sayısı ile ilgili Huang vd. (2020), yaptıkları çalışmada Hubei eyaletindeki diğer şehirlerin de dikkate alınması durumunda sayının 1,83'ten 5,99'a kadar arttığını hesaplamışlardır. Söz konusu bu sayılar; SARS için 2,2 ile 3,71 ve MERS için 0,47 ile 0,91 olduğu dikkate alındığında oldukça yüksek olarak gözükmektedir. Elbette bundan farklı olarak WHO (2020) Vuhan şehrindeki bulaş sayısının 2 ile 2,5 arasında olduğunu tespit etmiştir. DSÖ'nün iddia ettiği bu sayıların gerçeği yansıtmadığına dair haberler kamuoyunda bulaş sayısı ile ilgili tartışmaları artırmıştır. Türkiye'de özellikle salgının arttığı Nisan 2020'de İstanbul'da 1 kişinin 16 kişiye virüsü bulaştırdığının Sağlık Bakanı tarafından kamuoyu ile paylaşıldığı, ABD yönetiminin de benzer şekilde DSÖ'nün bulaş sayısı konusunda eksik bilgi verdiği iddiaları dikkate alındığında Çin'deki bulaş sayısının gerçeği yansıtmadığı konusundaki görüşlerin öne çıktığı görülmektedir. Elbette DSÖ'nün Vuhan için iddia ettiği bulaş sayısını destekleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Örneğin, Wang, vd. (2020) Vuhan şehrindeki bulaş sayısını 3,1 olarak hesaplamış, Remuzzi ve Remuzzi (2020) İtalya'nın Lombardiya bölgesi ile Vuhan şehrini karşılaştırdığı çalışmalarında İtalya'daki bulaş sayısının 2,76 ile 3,25 arasında değiştiğini, Zang, v.d. (2020) bir İngiliz yolcu gemisi olan Diamond Princess'teki salgını incelediklerinde bulaş sayısının 2,28 olduğunu görmüşlerdir.

Gelinen noktada Covid-19 salgınındaki bulaş sayısı illere ve ülkelere göre değişiklik göstermekle birlikte her hâlükârda SARS ve MERS'e kıyasla daha yüksek bulaş sayısı görüldüğü konusunda bir fikir birliği bulunmaktadır. Buna ek olarak, Covid-19 salgınını önlemek için henüz aşı çalışmaları sonuçlandırılamadığından, sosyal mesafe kısıtlamaları tek geçerli önlem olarak kullanılmaktadır.

Wu vd. (2020), Covid-19 salgınını Çin'de ortaya çıkması ile birlikte Vuhan şehrindeki bulaş sayısının (R_0) 2,68 olduğunu hesaplayarak, sosyal mesafe ve kısıtlamaların olmadığı veya kademeli olarak arttığı durumlara göre bulaş sayısının ne kadar değiştiğini tahmin etmişlerdir. Kullandıkları modele göre sosyal hareketliliğin yüzde 50 azaltılması durumunda bulaş sayısının yüzde 63 azalacağını sonucuna ulaşmışlardır. Kucharski vd. (2020), Vuhan şehrinde 1 Ocak 2020 ile seyahat kısıtlamalarının başladığını ve 23 Ocak 2020 tarihleri arasında bulaş sayısının 1,6 ile 2,6 arasında değiştiğini, getirilen bu kısıtlama ile birlikte 31 Ocak 2020 tarihinde bulaş sayısının 1'e yaklaştığını tespit etmişlerdir. Wang vd. (2020), Vuhan şehrinde 3,1'e ulaşan bulaş oranlarının sosyal mesafe uygulamaları kapsamında yapılan düzenlemeler ile 2,6'ya ve daha sonra da 1,9'a gerilediğini tespit ederken tedbirlerin her defasında artırılması ile birlikte en sonunda 0,9 ve 0,5'e kadar düştüğünü hesaplamışlardır.

Görüldüğü gibi sosyal mesafe uygulamaları salgının önlenmesi açısından önemli bir araç hâline gelmiştir. Bununla birlikte sosyal mesafe kısıtlamaları kapsamında; evde kal çağrıları, ulaşımın kısıtlanması, üretimin kısmen veya tamamen durdurulması, evden çalışma uygulamaları, okulların kapatılması, gönüllü karantina uygulamaları, sokağa çıkma yasakları gibi kısıtlamalar ekonomik hayatın ciddi ölçüde olumsuz etkilenmesine yol açmaktadır.

Ülkeler ekonomik refahlarından ödün vererek toplum sağlığını korumak için çaba harcarken karşılaşılan krizin ekonomiler üzerindeki etkileri de geçmiş deneyimlerden farklı ilerlemektedir. Salgının küresel olması, gelişmiş ve az gelişmiş tüm ülkeleri etkilemesi, faiz oranlarının diğer krizlere kıyasla düşük olması, ekonomilerinin yüksek seviyede entegrasyon içinde olması, küresel değer zinciri üzerinden tüm ekonomileri etkilemesi, eş anlı olarak hem arz hem de talep üzerinde yıkıcı etkiler yaratması gibi nedenler yeni bir durumla karşı karşıya kalındığına işaret etmektedir (Fernandes, 2020:5).

Sosyal Mesafe Uygulamalarının Süresi ve Sıkılık Düzeyi

Covid-19 salgını ile ilgili aşı çalışmalarının kısa sürede sonuç vermeyeceği ve çalışmaların olumlu seyretmesi durumunda dahi 12 ile 18 ay arasında bir zamana ihtiyaç olduğu iddia edilmektedir. Dolayısıyla sosyal mesafe kısıtlamalarının ne kadar süreceği konusu da giderek daha fazla üzerinde durulan bir konu hâline gelmiştir.

Sosyal mesafe uygulamalarının salgının yayılımını azaltmaya başladığı ve kamu sağlığı açısından en azından aşı çalışmaları sonuç verinceye kadar tek seçenek olarak kullanılacağı bilinmektedir. Elbette bu noktada ortaya çıkan sorun kamu sağlığını korumak ama-

cıyla alınan önlemelerin yarattığı ekonomik maliyetlerdir. Salgının 6 ay veya 12 ay devam etmesi durumunda ABD'de en iyimser senaryo dahi nüfusun yüzde 1'inin hastalanması ve yaklaşık 3,3 milyon kişinin tedaviye ihtiyacı olacağı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla ABD sağlık sisteminin İtalya'da yaşanan deneyimler de dikkate alındığında büyük yatırımlara ihtiyaç duyduğu düşünülmektedir. Bir taraftan sağlık sistemindeki ihtiyaçlar giderilirken diğer taraftan sosyal izolasyon, gönüllü karantina, iş yavaşlatma gibi tedbirlerin devam edecek olması ise ekonomik yükü giderek artırmaktadır.

Sosyal mesafe uygulamaları bağlamında oldukça sıkı tedbirler alarak belirli ölçüde başarılı olan Çin, Güney Kore, Tayvan, Hong Kong ve Singapur örneklerinde olduğu gibi sosyal izolasyonun gevşetilmesi yeni bir salgının ortaya çıkma ihtimalini tamamen ortadan kaldırmamaktadır (Atkeson, 2020: 3-4). Bir başka deyişle, bulaş sayısı azalsa dahi ülkelerin sosyal mesafe uygulamalarından tamamen vazgeçmesi beklenmemektedir. Ayrıca sosyal mesafe uygulamasının sağlık harcamalarını azaltmak için önemli bir tedbir olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır. Greenstone ve Nigam (2020), ABD'de salgın nedeniyle vaka sayısının 1,7 milyon kişiye ulaşması durumunda 630 bin kişinin tedaviye ihtiyacı olacağını, bunun da yaklaşık 8 trilyon dolarlık bir ilave harcamaya neden olacağını tahmin etmiştir. Dolayısıyla sosyal mesafe uygulamasının bu ölçüde yüksek bir maliyeti azaltmak için önemli bir maddî fayda da sağladığının göz önünde bulundurulması gerektiğini düşünmektedir.

Hale v.d. (2020), hükümetlerin Covid-19 salgınını engellemek için almış oldukları önlemleri, sosyal hareketliliği sınırlama ve kapatma önlemleri olarak 8 farklı uygulamayı şu şekilde tanımlamıştır:

C1: Okulların Kapatılması

C2: İşyerlerinin Kapatılması

C3: Kamusal Etkinliklerin İptali

C4: Toplantıların Sınırlandırılması

C5: Ulaşımın Durdurulması

C6: Evde Kal Çağrıları

C7: Yurtiçi Hareketliliğin Durdurulması

C8: Yurtdışı Hareketliliğin Durdurulması

Bunlara ek olarak, ekonomik önlemler 4 farklı sınıfa ayrıştırılmıştır:

E1: Gelir Desteği

E2: Hanehalkı Borçlarının ve Sözleşmelerinin Ertelenmesi

E3: Maliye Politikası Destekleri

E4: Uluslar arası Destekler

Sağlık önlemleri de yine 4 farklı başlıkta toplamıştır:

H1: Salgın Hakkında Kamuoyunu Bilgilendirme

H2: Testlerin Yapılması ile İlgili Politikalar

H2: Sağlık Hizmeti için İvedi Yatırımlar

H3: Aşı İçin Yatırımlar

Bu şekilde sıralanan önlemlerin sıkılık düzeyini bir endeks yardımıyla hesaplamışlardır. Veri kısıtı nedeni ile bahsi geçen önlemlerden C1-C8 ve H1 verilerini kapsayan 9 farklı veriyi 0 ile 100 arasında değer alan bir endeksle dönüştürmüşlerdir. Henüz geliştirilme aşamasında olan bu endeksi kullanarak en azından salgının başlangıç aşamasındaki önlemelerin seyrini ve etkisini tespit etmek mümkün olmuştur. Bu kapsamda Türkiye için sosyal mesafe uygulamalarının sıkılık endeksi takip edildiğinde Avrupa'daki bazı ülkelere kıyasla önemli bir farklılık dikkat çekmektedir.

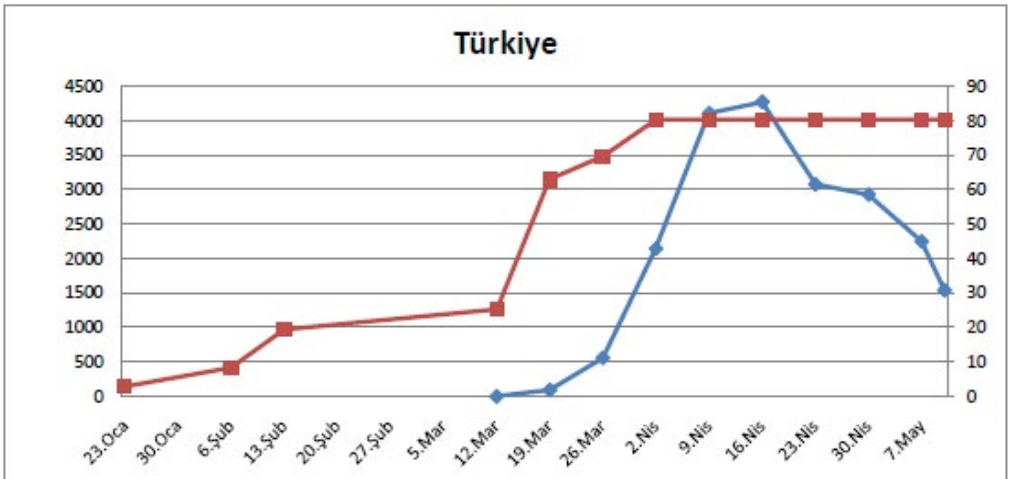

	23.Oca	6.Şub	13.Şub	12.Mar	19.Mar	26.Mar	2.Nis	9.Nis	16.Nis	23.Nis	30.Nis	7.May	10.May
Vaka				1	93	561	2148	4117	4281	3083	2936	2253	1546
Sıkılık	2,78	8,33	19,44	25,26	63,09	69,71	80,42	80,42	80,42	80,42	80,42	80,42	80,42

Kaynak: https://ourworldindata.org

Bilindiği gibi Türkiye'de ilk vaka 10 Mart 2020 tarihinde ortaya çıkmıştır. Salgının Avrupa ülkelerine kıyasla Türkiye'ye daha geç ulaşmış olmasının avantajı bir tarafa, virüse karşı alınan tedbirlerin vakanın ortaya çıkmasından çok daha önce başlamış olması da önemli bir avantaj sağlamıştır. Türkiye'de virüse karşı önlemler ilk olarak 6 Ocak 2020 tarihinde başlamış ve 10 Ocak 2020'de Bilim Kurulu oluşturulmuştur. 20 Ocak 2020'de sosyal me-

safe uygulamalarının neler olabileceği belirlenmiş ve 23 Ocak 2020 tarihinden itibaren sosyal mesafe kısıtlamaları kapsamında yurtdışından gelenlerin kontrol edilmesi süreci ile başlayan politikalar giderek sıkılaştırılmaya çalışılmıştır. İlk vakanın görülmesinden yaklaşık 50 gün önceden başlayan sıkılaştırma tedbirleri ilk vakanın görüldüğü günden itibaren iki hafta içinde olağanüstü düzeyde artırılmış ve Nisan 2020 itibarıyla en yüksek düzeyde sıkılaştırma tedbirleri uygulanmıştır. Virüse karşı hızlı tepki veren ve bunun karşılığını da kısa sürede alan Türkiye, bu uygulamaları ile Avrupa'daki ülkelerin virüsle mücadele süreçlerine kıyasla önemli bir üstünlük sağlamıştır.

Salgının bir dönem merkez üssü hâline gelen İtalya'da sağlık sisteminin çökmesi ile sonuçlanan kriz ise diğer ülkeler açısından önemli dersler çıkarma fırsatı sunmuştur. İtalya verileri incelendiğinde ilk dikkat çeken husus sosyal mesafe uygulamalarının başlangıcının ilk vakanın görüldüğü tarihten yalnızca bir hafta önce başlamasıdır.

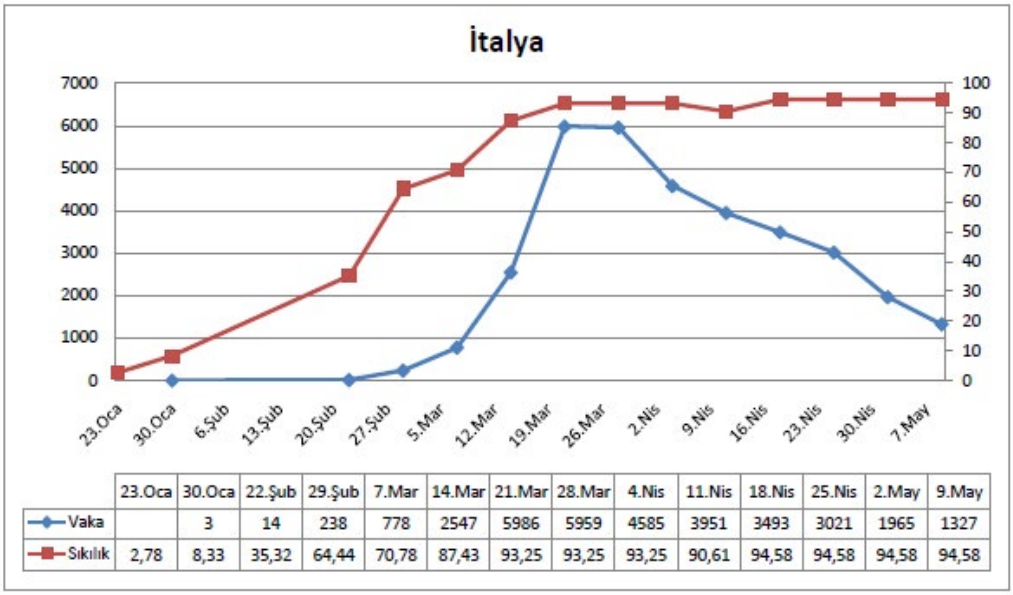

	23.Oca	30.Oca	22.Şub	29.Şub	7.Mar	14.Mar	21.Mar	28.Mar	4.Nis	11.Nis	18.Nis	25.Nis	2.May	9.May
Vaka		3	14	238	778	2547	5986	5959	4585	3951	3493	3021	1965	1327
Sıkılık	2,78	8,33	35,32	64,44	70,78	87,43	93,25	93,25	93,25	90,61	94,58	94,58	94,58	94,58

Kaynak: https://ourworldindata.org

İtalya'da dikkat çeken ikinci husus, sosyal mesafe tedbirlerindeki sıkılaştırmanın oldukça geç uygulanmasıdır. İlk vaka 30 Ocak 2020 tarihinde ortaya çıkmasına rağmen tedbirlerin sıkılaştırılması 37 gün sonra 7 Mart 2020'de gerçekleşmiştir. Bu olağanüstü zafiyet doğal olarak salgının kontrolden çıkmasına ve sağlık sisteminin çökmesine yol açmıştır.

Avrupa'da farklı bir deneyim de Birleşik Krallık için söz konusudur. Başlangıçta salgını önleme konusunda uygulanacak sosyal mesafe sınırlamalarına sıcak bakmayan hükümet, artan kamuoyu baskısıyla gecikmeli olarak harekete geçmiş ve maalesef salgın çok ciddi

boyutlara ulaştıktan sonra sıkılaştırılan tedbirlerle mücadele edilmeye başlanmıştır. Birleşik Krallık'ta ilk vaka 9 Şubat 2020 tarihinde görülmüş, önlemler ise İtalya'da olduğu gibi ilk vakadan sadece bir hafta önce başlamıştır. Buradaki fark, tedbirlerin uzunca bir süre sıkılaştırılması konusundaki hükümetin isteksizliğidir. Tedbirlerin sıkılaştırılmaya başlanması, ilk vakadan 42 gün sonra gerçekleşmiş ve bunun doğal sonucu olarak salgının aşağıya doğru ivme kazanması uzun sürmüştür.

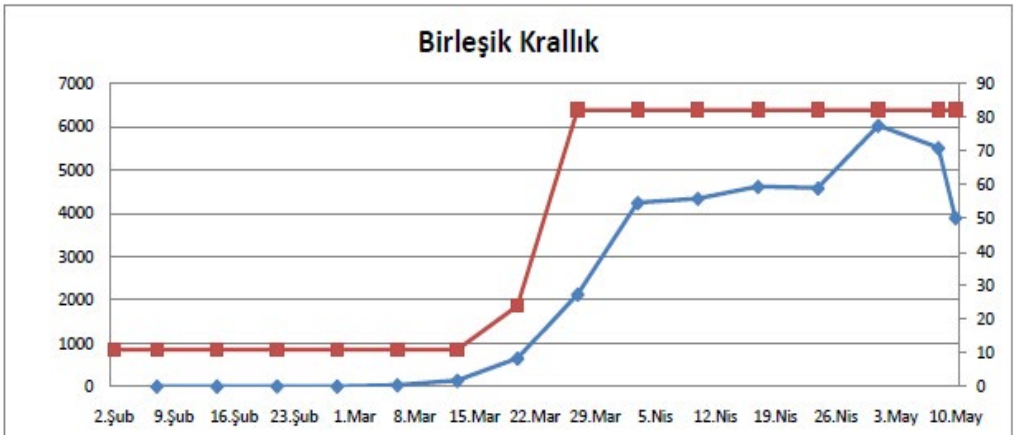

	2.Şub	7.Şub	14.Şub	21.Şub	28.Şub	6.Mar	13.Mar	20.Mar	27.Mar	3.Nis	10.Nis	17.Nis	24.Nis	1.May	8.May	10.May
Vaka		1	1	4	3	30	134	647	2129	4244	4344	4617	4583	6032	5514	3896
Sıkılık	11,11	11,11	11,11	11,11	11,11	11,11	11,11	24,07	82,27	82,27	82,27	82,27	82,27	82,27	82,27	82,27

Kaynak: https://ourworldindata.org

Avrupa'da salgınla mücadele de başarılı olarak takip edilmeye çalışılan bir örnek ise Almanya olmuştur. Burada da benzer bir şekilde ilk vakanın görüldüğü 28 Ocak 2020 tarihinden yalnızca 4 gün önce tedbirler alınmaya başlanmıştır. Almanya örneğini farklı kılan ise sosyal mesafe tedbirlerini sıkılaştırmadan da gönüllü karantina uygulamasının insanlar tarafından fazla direnç göstermeden uygulanması ile başlangıçta salgının bulaş sayısının az olmasını sağladığı iddia edilmektedir. Elbette bu iddia başlangıç için doğru gözükse de daha sonraki bulaş sayılarının fazlalığı bu iddiaları tartışmalı hâle getirmektedir.

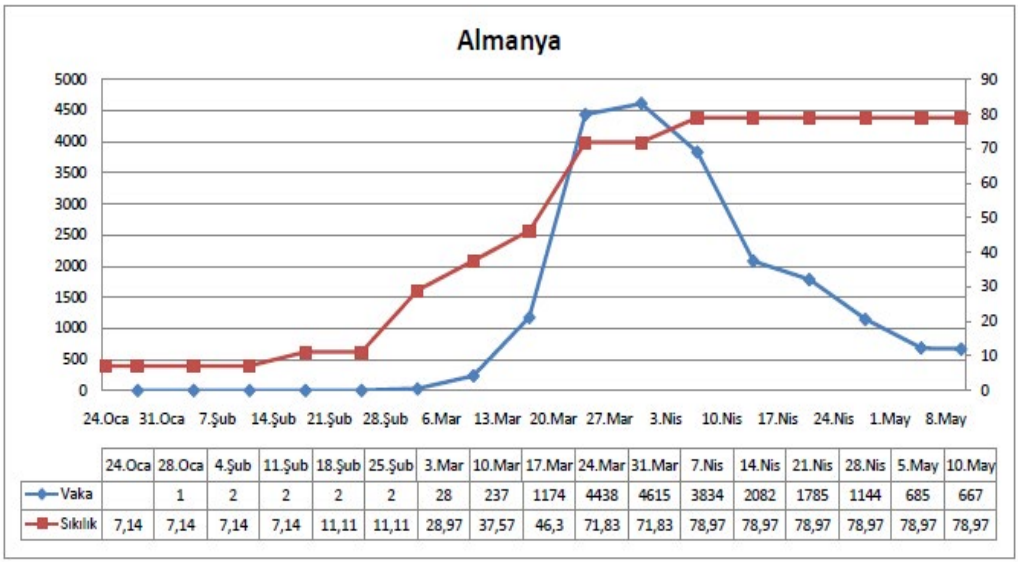

	24.Oca	28.Oca	4.Şub	11.Şub	18.Şub	25.Şub	3.Mar	10.Mar	17.Mar	24.Mar	31.Mar	7.Nis	14.Nis	21.Nis	28.Nis	5.May	10.May
Vaka		1	2	2	2	2	28	237	1174	4438	4615	3834	2082	1785	1144	685	667
Sıkılık	7,14	7,14	7,14	7,14	11,11	11,11	28,97	37,57	46,3	71,83	71,83	78,97	78,97	78,97	78,97	78,97	78,97

Kaynak: https://ourworldindata.org

Almanya'nın başlangıçta vaka sayısının düşük olmasındaki en önemli etkenlerden birinin test sayısının düşük olması ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Örneğin salgın Şubat ayı boyunca devam etmesine rağmen Almanya'daki 1000 kişi başına düşen test sayısı 8 Mart 2020'de 1,48 olarak uygulanmış Mayıs ayının ilk haftasında ise vaka sayısı ciddi ölçüde düşmesine rağmen test oranı 32,8' çıkmıştır. Dolayısıyla başlangıçta düşük test sayısı vaka sayısının da maalesef az tespit edilmesine yol açmıştır. Almanya'nın öne çıkan başarısı esasında görece daha az sıkılaştırma oranı ile olumlu sonuç almasıdır. Örneğin, İtalya'da bu endeks 94,58; Birleşik Krallık'ta 82,27 iken Almanya'da 78,97'dir.

Bahsi geçen ülke örneklerinde görüldüğü gibi salgının önlenmesi için uygulanan tek yöntem sosyal mesafe sınırlamalarıdır. Ülkeler başlangıçta etkin düzeyde olmasa da zamanla sosyal mesafe kısıtlamalarını ciddiye almak zorunda kalmıştır. Türkiye ise salgının geç başlamasının avantajı ile diğer ülke deneyimlerinden ders çıkararak salgın başlamadan çok önce ciddi tedbirler alarak salgının yayılma hızını oldukça hızlı bir şekilde kontrol etmeyi başarmıştır. Elbette belirsizlik tüm ülkeler için halen devam etmekte ve sosyal mesafe kısıtlamalarının ekonomik yükü giderek daha fazla tartışılmaya ve çareler üretilmeye çalışılmaktadır.

3. Sosyal Mesafe Uygulamalarının Yarattığı Ekonomik Tehditler

Covid-19 salgını dünya genelinde beklenmedik bir şekilde tüm toplumları etkileyen bir krize dönüşmüştür. Hükümetlerin salgının yayılmasını engelleyebilmek için aldığı sosyal

mesafe uygulamaları, işyerlerini kapatma veya iş yavaşlatma tedbirlerinin neden olacağı ekonomik maliyetlerin boyutu ise henüz belirsizliğini korumaktadır. Söz konusu salgının engellenmesi için alınan tedbirlerin iktisadî açıdan hem talep hem de arz yönlü etkiler yarattığı görülmeye başlanmıştır. Örneğin ulaşım ve turizm gibi sektörlerde büyük talep düşüşü yaşanırken sağlık sektöründe olağanüstü bir talep artışı ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan zorunlu olmayan sektörlerdeki iş yavaşlatma sonucu eve kapanan işçiler nedeniyle arz yönlü problemler de görülmeye başlanmıştır (Rio-Chanona vd, 2020: 2). Eichenbaum v.d. (2020), işgücü arzı açısından iki farklı durumun ortaya çıktığını iddia etmektedir. Bir taraftan virüsle mücadele için daha fazla insanın çalışması gerekirken diğer taraftan hastalık riskinden dolayı işgücü arzının azalışı söz konusu olmaktadır. Talep açısından da iki yönlü etki görülmektedir. İnsanlar virüs nedeniyle tüketimlerini ertelediği için talep azalırken diğer taraftan bazı harcamalarını da artırmak durumunda kalmaktadır.

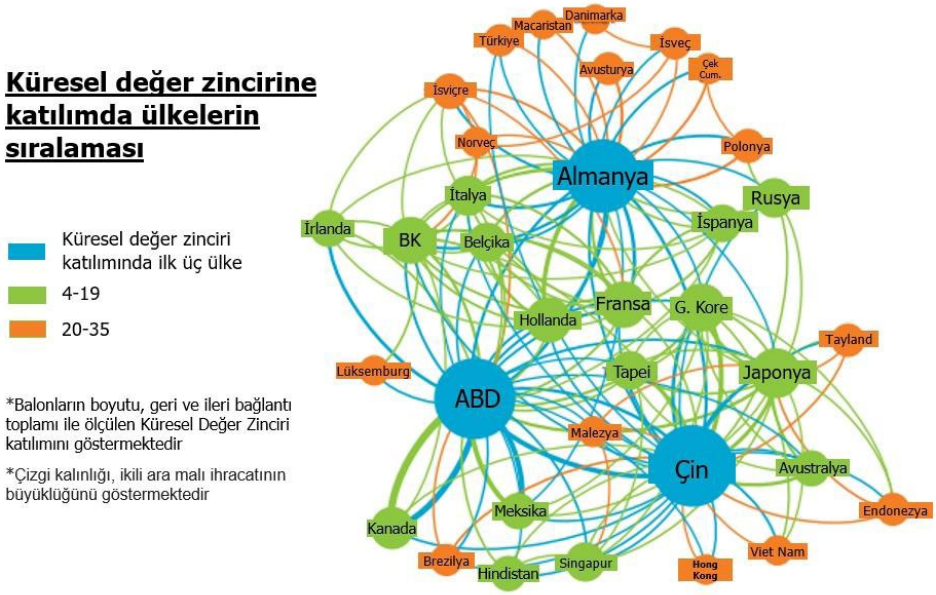

Kaynak: Sak, (2020)

Buna ek olarak salgının en fazla olduğu ülkelere bakıldığında ABD, Çin, İspanya, İtalya, Almanya, İngiltere ve Fransa gibi dünya ekonomisinde önemli paylara sahip ülkelerin sıralandığı görülmektedir. Bu ülkeler içinde ABD, Çin ve Almanya küresel değer zincirinin hem arz hem de talep yönlü olmak üzere merkez üsleri konumunda bulunmaktadır (Li, vd., (2019:27-33). ABD, Almanya ve Çin'deki sosyal mesafe uygulamaların hatırı sayılır ölçüde ülke için riskli bir durum ortaya çıkarmaktadır. Küresel değer zincirinin etkileneceği her bir uygulama mutlaka küresel ölçekte dış ticareti olumsuz etkileyecektir. Türkiye açısından Avrupa Birliği ülkeleri dış ticaret açısından önemli olmakla birlikte küresel

değer zincirinde Almanya önemli bir konumda gözükmektedir (Sak, 2020). Dolayısıyla Almanya'nın salgın konusundaki tedbirlerinin tek başına yeterli olmadığı ABD ve Çin'in de Almanya açısından riskli durumlar yaratacağı görülmektedir. Hiçbir ülkenin tek başına çözüm üretemeyeceği ve hatta salgını kendi sınırlarında önlese dahi yaşanan krizden korunamayacağı bir durumla karşı karşıya olunduğu söylenebilir.

OECD'nin hesaplamalarına göre ekonomik faaliyetlerin bir ay için kısmi veya tümüyle kapatılması durumunda ülkelerin ortalama yüzde 2'lik GSYİH kaybı ile karşı karşıya kalacağı, bu önlemlerin 3 ay olması durumunda ise GSYİH kaybının yüzde 4 ile 6 arasında değişeceği iddia edilmektedir (OECD, 2020). Fernandes (2020), sosyal mesafe tedbirlerinin 1,5 ay sürmesi durumunda ülkelerin GSYH büyümesinin ortalama yüzde 2,5 azalacağını, 3 ay sürmesi durumunda ortalama büyüme kaybının yüzde 6,2 olacağını ve 4,5 ay sürmesi durumunda yüzde 10,4'lük bir kaybın ortaya çıkacağını tahmin etmektedir.

Hatzius v.d. (2020) ise ABD ekonomisinin birinci çeyrekte yüzde 6, ikinci çeyrekte yüzde 24 küçüleceğini buna karşılık üçüncü ve dördüncü çeyrekte sırasıyla yüzde 12 ve 10'luk büyüme olsa dahi yılsonu büyüme oranının yüzde 3,8 ile negatif olacağını tahmin etmişlerdir. Bu çalışmada sosyal mesafe uygulamalarının ikinci çeyrekte sıkılaşmasının ekonomide ani bir durmaya neden olacağı öngörülmektedir. İkinci çeyrekteki daralmaya ilişkin daha kötümser bir senaryo ise Bullard (2020) tarafından iddia edilmektedir. Bu çalışmada alınan önlemlerin ikinci çeyrekte ekonominin reel GSYH'de yaklaşık yüzde 50 kayba neden olacağına dikkat çekmektedir. Fransa istatistik kurumu Mart 2020 döneminde ekonominin sektörlere göre değişmekle birlikte toplamda normal kapasitesinin yüzde 35'lik bir kayıpla karşı karşıya kalındığını açıklamaktadır. Söz konusu bu kaybın inşaat sektöründe yüzde 89 ile ilk sırada yer aldığı ve tarım dışı imalatın kaybının ise yüzde 52'ye ulaştığı belirtilmektedir (ENSEE, 2020). Japon ekonomisi için yapılan bir çalışmada sadece Tokyo'nun toplam üretimin yüzde 21,3'lük kısmını gerçekleştirdiği ve alınan önlemler ile bir ayda Tokyo ekonomisindeki sektörlerin sadece yüzde 16 kapasite ile çalıştığını tespit etmiştir. Buradaki bir aylık kaybın ise yaklaşık 1,25 trilyon yen olduğu hesaplanmıştır (Inoue ve Todo, 2020:6). Barrot vd. (2020), Fransa'da sosyal mesafe uygulamaları çerçevesinde okulların kapatılması, çalışan sayısının azaltılması, ulaşımın kısıtlanması gibi önlemlerin 6 hafta devam etmesi durumunda GSYH'nın yüzde 5,6 azalacağını tahmin etmektedir.

Buna ek olarak Covid-19 salgınının tüm dünyadaki ekonomik faaliyetleri ve hayatı olumsuz etkilemesi ile birlikte dünya ticaretinin 2020 yılında iyimser bir senaryoda yüzde 13 daha uzun sürmesi durumunda ise yüzde 32 azalacağı öngörülmektedir (WTO, 2020).

Salgında bulaş sayısını azaltmak için alınan tedbirlerin özellikle eğitim, eğlence, yeme-içme ve ulaşım faaliyetlerini sınırlandırması, hizmet sektörü açısından ciddi bir gelir kaybı yaratmaktadır. Bu kapsamda salgının Türkiye ekonomisi için yarattığı gelir kaybının 375 milyar TL olacağı tahmin edilmektedir. 2020 yılı Nisan-Haziran döneminde ortaya çıkan iş kaybının yaratacağı gelir azalışı GSYH'nın yüzde 15'ine karşılık gelmektedir. Dolayısıyla üçüncü çeyrekten itibaren olumsuz etkiler kademeli olarak azalsa dahi ilk iki çeyrekteki olumsuz etkilerin yılsonu büyüme oranının yüzde 3,9 düşmesine neden olacağı öngörülmektedir (Yükseler, 2020). Salgını önlemek için sosyal mesafe uygulamaları dışında uygu-

lanabilecek bir önlem olmadığından hareketle ekonomileri durdurma pahasına sıkılaştırma tedbirleri uygulanmaktadır. Türkiye'de 2019 yılının fiyatları baz alındığında GSYH'daki yüzde 15'lik kaybın bir günlük maliyeti kabaca 242 milyon dolar olarak hesaplanmaktadır. Bu sürenin uzaması durumunda ortalama 30 günlük durdurmanın maliyeti ise yaklaşık 7,2 milyar dolardır. Dolayısıyla sosyal mesafe uygulamaları oldukça yüksek ekonomik maliyetlere neden olmakta ve bu sürenin kısa olması ekonomik yükü azaltmaktadır. Bu kapsamda karar alıcıların kısa süreli çok sıkı tedbirler alması uzun süreli olacak görece daha gevşek tedbirler almasına kıyasla avantajlı gözükmektedir. Elbette burada filyasyon yöntemi dışında istatistiksel olarak güvenilir rassal testleri de yoğunlaştırarak semptom göstermeyen hastalığı taşıyıcı olanlara da ulaşılması gerekmektedir (Demir, 2020:9-13).

Taymaz (2020) ise Türkiye için girdi çıktı tablosunu kullanarak alternatif senaryolar kapsamında salgın nedeniyle kısıtlanan veya tamamen kapatılan sektörlerdeki talep düşünün ilişkili sektörlerde yaratacağı daralmayı tahmin etmeye çalışmıştır. İlk senaryoda alınan tedbirler sonucu hava yolu taşımacılığı, konaklama ve yiyecek, seyahat acenteleri, tur operatörleri, gösteri sanatları, kütüphane, müze, spor, eğlence ve dinlence sektörlerinde talebin yüzde 80 azaldığı varsayılmıştır. Alışverişin kısıtlanması ile de tekstil ve giyim, petrol ürünleri, bilgisayar ve elektronik ürünler, otomobil ve motorlu kara taşıtları, mobilya ve mamul eşyalar, otomobil ticareti ve onarımı, perakende ticaret ve kara taşımacılığı sektörlerinde ise özel tüketim ve ihracat talebinin yüzde 30 azaldığı varsayılmıştır. Bu sektörlerdeki toplam talep düşüne karşılık temel eczacılık ürünleri ve Telekom hizmetlerinde talebin yüzde 20 arttığı kabul edilmiştir. Bireylerin evde kalması nedeni ile gıda ve içecek talebinin de yüzde 13 arttığı varsayılmıştır. Bu senaryoya ek olarak beklentilerdeki kötüleşmenin sonucu olarak yatırım ve ihracat talebinde de farklı oranlarda talep düşüşü tahmin edilerek alternatif senaryolar hesaplanmıştır. Burada dikkat çeken bulgulardan biri konaklama ve yiyecek sektöründeki talep düşüşünün GSYH'yı yüzde 5,89, istihdamı ise yüzde 7,81 azaltmasıdır. Diğer tüm etkiler de hesaba katıldığında istihdamdaki daralmanın yüzde 18 ve 19'a ulaşması ise ciddi bir işsizlik sorunu ile karşı karşıya kalındığına işaret etmektedir. Sonuç olarak ilk senaryonun gerçekleşmesi durumunda GSYH'daki kayıp yüzde 17,7 ile yaklaşık 150 milyar dolara ulaşmaktadır. Bunun geri planında hanehalklarının özel tüketimindeki yüzde 30'luk bir düşüşün yanı sıra ihracatta yüzde 18,5 ve ithalatta yüzde 16,1'lik azalmanın olduğu hesaplanmaktadır.

Türkiye'deki şirketlerin üst düzey yöneticileri ile yapılan bir ankete göre, salgının Türkiye ekonomisini yüksek düzeyde etkileyeceğini bekleyenlerin oranı yüzde 81 olarak hesaplanmıştır. Görece daha düşük ciroya sahip şirketlerin daha yüksek etkiye maruz kalacağının tahmin edildiği çalışmada katılımcıların yüzde 75'i ekonomik etkilerin en az 6 ay süreceğini öngörmektedir. Salgın dönemi itibarıyla şirketlerin karşılaştığı problemler satışlardaki düşüş, finansmana erişimde sıkıntı, likidite sıkıntısı, tedarik zinciri sıkıntıları ve üretim maliyetlerindeki artışlar olarak sıralanmaktadır. Yaşanan krizin şirket cirolarına etkisi konusunda iyimser görünen sektörler endüstriyel üretim, bankacılık, sigortacılık, lojistik ve mal taşımacılığı olduğu, kötümser olanların ise turizm, ev dışı tüketim, perakende-mağazacılık ve özel girişim sermayesi sektörler olduğu görülmüştür (KPMG, 2020).

TÜRMOB, (2020), Türkiye'de salgın döneminden olumlu etkilen sektörleri sağlık hizmetleri ve ilaç, gıda ve gıda işleme, perakende, kişisel bakım ve hijyen ürünleri, bilişim ve iletişim teknolojileri, e-ticaret şeklinde sıralarken olumsuz etkilenen sektörleri ise turizm, ulaşım, otomotiv, inşaat ve emlak, imalat sanayi (özellikle dayanıklı tüketim malları üreticileri), tekstil ve konfeksiyon, finansal hizmetler, enerji, tarım, eğitim, yazılı medya ve matbaacılık, sanat faaliyetleri, etkinlik ve organizasyon, sağlık dışındaki serbest meslekler, denetim ve mali müşavirlik şeklinde sıralamaktadır.

4. Sonuç

Küresel bir salgına dönüşen Covid-19'un sosyal mesafe kısıtlamaları engellenmeye çalışıldığı bir ortamda ekonomik maliyetlerin giderek yükseliyor olması ve ülkelerin kademeli olarak normalleşme sürecine girmesini zorunlu kılmaktadır. Bu konunun nasıl olacağı veya ikinci bir dalganın olup olmayacağı konusu ise bundan sonraki çalışmaların temel konusu hâline gelmiştir.

Berger v.d. (2020), salgınla mücadelede uygulanan kısıtlamaların oldukça yüksek ekonomik maliyetlere yol açacağını bu nedenle semptom göstermeyen bireyler içinden semptom görülen bireyleri ayrıştıracak testlerin yoğunlaştırılmasını ve salgının yayılma düzeyini sabit tutacak bir karantina uygulamasına ulaşıldığı takdirde karantina önlemlerinin gevşetilmesinin daha düşük bir maliyete ulaşılmasını sağlayacağını iddia etmektedir. Benzer bir şekilde Piquillem ve Shi (2020) genel bir karantina uygulamasının yüksek ekonomik maliyetlere neden olacağını ve bunun azaltılması için virüs taşıyanları diğerlerinden ayırt edecek testlerin sıklaştırılması ile virüse yakalanmayanların normal çalışma koşullarına dönmesi ile çıktıda oluşacak düşüşün azaltılabileceğini iddia etmektedir. Elbette burada da yapılacak testlerin planlamasının önemli olduğunu ve karantinanın maliyetlerini azaltacak optimal test miktarının ne olacağının hesaplanması gerekmektedir.

Ichino v.d. (2020), Covid-19 için yapılan aşı çalışmalarının tam anlamıyla sonuç verebilmesi için uzun bir döneme ihtiyaç olduğu tahmin edildiği bir durumda ekonomilerin büyük bir durgunlukla karşılaşmaması için yeni bir stratejiye ihtiyaç olduğunu iddia etmektedir. Buna göre gençlerin hastalanma oranının daha düşük olduğu için işe dönmelerinin sağlanması ve gençlerin işlerine geri dönmesini sağlayacak teşviklerin verilmesi, girdi çıktı analizleri ile belirlenecek kilit sektörlerin ve bu sektörlerdeki merkezi konumdaki işletmelerin üretimlerini sürdürmesinin sağlanması, üretimini sürdüremeyen firmalara destek verilmesi önermektedir.

Fornaro ve Wolf (2020) salgın nedeniyle ekonomide ortaya çıkan talep düşüşü ve istihdam ve verimlilik azalmasından kaynaklanan negatif arz şokunun telafi edilebilmesi için maliye politikasının yanı sıra para politikasının da kullanılması gerektiğini savunmaktadırlar. Bunu destekleyen Guerrieri v.d. (2020), tüketicilerin likidite kısıtı ile karşı karşıya kaldığını, bu nedenle negatif arz şokunun telafi edilebilmesi için sosyal güvenlik sistemi kadar para politikasının da kullanılması gerektiğini öne sürmektedir.

KAYNAKLAR

Atkeson, A. (2020), What will be the economic impact of covid-19 in the US? Rough estimates of disease scenarios, NBER Working Paper. 26867 http://www.nber.org/papers/w26867, Erişim Tarihi, 02.05.2020.

Barrot J-N. B. Grassi ve J. Sauvagnat, (2020), Sectoral effects of social distancing, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3569446, Erişim Tarihi, 02.05.2020

Berger, D., K. Herkenho ve S. Mongey (2020). An SEIR infectious disease model with testing and conditional quarantine. Working Paper 2020-25, https://bfi.uchicago.edu/wp-content/uploads/BFI_WP_202025.pdf, Erişim Tarihi, 02.05.2020

Bullard, J. (2020), Expected us macroeconomic performance during the pandemic adjustment period, VoxEU.org, 04 April, https://voxeu.org/article/expected-us-macroeconomic-performance-during-pandemic-adjustment-period. Erişim Tarihi, 01.05.2020

Demir, İ.,(2020), Covid-19 Salgının Seyri ve Türkiye Ekonomisi, ULİSA12, Sayı 1, Nisan, https://aybu.edu.tr/yulisa/contents/files/ULI%CC%87SA12_Covid_19_Ekonomik_Etkiler.pdf Erişim Tarihi, 06.05.2020

Eichenbaum, M. S., S. Rebelo ve M. Trabandt, (2020), The Macroeconomics of Epidemics, Working Paper 26882, https://www.nber.org/papers/w26882.pdf, Erişim Tarihi, 02.05.2020

ENSEE, (2020), Economic Outlook- 26 March, 2020, https://www.insee.fr/en/statistiques/4473305?sommaire=4473307, Erişim Tarihi, 01.05.2020

Fernandes, N., (2020), Economic Effects of Coronavirus Outbreak (COVID-19) on the World Economy (March 22,). Available at SSRN: https://www.ssrn.com/abstract=3557504, Erişim Tarihi, 01.05.2020

Fornaro, L. ve M. Wolf, (2020), Coronavirus and macroeconomic policy, https://voxeu.org/article/coronavirus-and-macroeconomic-policy, Erişim Tarihi, 04.05.2020.

Greenstone, M. ve V. Nigam, (2020), Does social distancing matter?, Working Paper, No. 2020-26, https://bfi.uchicago.edu/wp-content/uploads/BFI_WP_202026.pdf, Erişim Tarihi, 04.05.2020.

Guerrieri, V., G. Lorenzoni, L. Straub. and I. Werning, (2020), Macroeconomic implications of covid-19: Can negative supply shocks cause demand shortages?, Working Paper 26918 http://www.nber.org/papers/w26918 , Erişim Tarihi, 04.05.2020.

Hale, T., N. Angrist, B. Kira, A. Petherick, T. Phillips ve S. Webster, (2020), Variation in government responses to COVID-19, BSG Working Paper Series, BSG-WP-2020/032 Version 5.0, https://www.bsg.ox.ac.uk/research/publications/variation-government-responses-covid-19, Erişim Tarihi, 10.05.2020.

Hatzius, J., A. Phillips, D. Mericle, S. Hill, D. Struyven, D. Choi, J. Briggs, B. Taylor ve R. Walker, (2020), US Daily: A Sudden Stop for the US Economy, https://www.goldmansachs.com/insights/pages/gs-research/us-daily-20-mar-2020/report.pdf, Erişim Tarihi, 04.05.2020.

Huang, Y , L. Yang , H. Dai , F. Tian ve K. Chen, (2020), Epidemic situation and forecasting of COVID-19 in and outside China, https://www.who.int/bulletin/online_first/20-255158.pdf, Erişim Tarihi, 02.05.2020.

Ichino, A., G. Calzolari, A. Mattozzi, A. Rustichini, G. Zanella, ve M. Anelli, (2020), Transition steps to stop COVID-19 without killing the world economy, https://voxeu.org/article/transition-steps-stop-covid-19-without-killing-world-economy, Erişim Tarihi, 04.05.2020.

Inoe, H. ve Y. Todo, (2020), The Propagation of Economic Impacts through Supply Chains: The Case of a Mega-city Lockdown to Prevent the Spread of COVID-19, RIETI Discussion Paper Series 20-E-037.

Rio-Chanona, R.M.,P. Mealy, A. Pichler, F.Lafond, ve D. Farmer, (2020), Supply and Demand Shocks in the COVID-19 Pandemic: An Industry and Occupation Perspective, The Centre for Economic Policy Research (CEPR), İçinde; Covid Economics Vetted and Real-Time Papers, Ed. C. Wyplosz, Issue 6, April 17, s. 65-103.

KPMG, (2020), İş Dünyası Gözünden Covid-19'un Etkileri Anketi, https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/tr/pdf/2020/04/is-dunyasi-gozunden-covid-19-un-etkileri-anketi.pdf, Erişim Tarihi, 04.05.2020.

Kucharski, A.J., T. W. Russell, C. Diamond, Y.Liu, J. Edmunds, ve S. Funk, (2020), Early dynamics of transmission and control of covid-19: a mathematical modelling study, The Lancet, March, s. 533-558.

Li, X., B. Meng ve Z. Wang (2019), Recent Patterns of Global Production and GVC Participation, Chapter 1, İçinde; Technological Innovation, Supply Chain Trade and Workers in A Globalized World, Global Value Chain Development Report, s. 9-44.

OECD (2020), Evaluating the initial impact of covid-19 containment measures on economic activity, OECD Tech-nical Report, March 2020 https://read.oecdilibrary.org/view/?ref=126_126496evgsi2gmqj&title=Evaluating_the_initial_impact_of_COVID-19_containment_measures_on_economic_activity.

Piguillem, F. ve L. Shi, (2020), The Optimal COVID-19 Quarantine and Testing Policies, Working paper 20/04, EIEF, http://www.eief.it/eief/images/WP_20.04.pdf, Erişim Tarihi, 02.05.2020.

Remuzzi, A. ve G. Remuzzi, (2020), Covid-19 and Italy: what next?, The Lancet, March,s. 1225-1228.

Sak, G., (2020), COVID-19 Türkiye ekonomisini nasıl etkileyebilir?, https://www.tepav.org.tr/tr/blog/s/6626, Erişim Tarihi, 02.05.2020.

Taymaz, E., (2020), Covid-19 tedbirlerinin Türkiye ekonomisine etkisi ve çözüm önerileri, https://sarkac.org/2020/04/covid19-tedbirlerinin-turkiye-ekonomisine-etkisi-cozum-onerileri/, Erişim Tarihi, 06.05.2020.

TÜRMOB, (2020), Korona Salgınının Türkiye Ekonomisine Etkisi: Değerlendirmeler ve Öneriler Raporu, TÜRMOB Yayınları, 503.

Wang,H., Z. Wang, Y. Dong, R. Chang, C. Xu, X. Yu, S. Zhang, L. Tsamlag, M. Shang, J. Huang, Y. Wang, G. Xu, T. Shen, X. Zhang, ve Y. Cai. Phase-adjusted estimation of the number of coronavirus disease 2019 cases in Vuhan, china. Cell Discovery, 6(1):10, 2020.

WHO, (2020), Report of the WHO-China Joint Mission on Coronavirus Disease 2019, https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/who-china-joint-mission-on-covid-19-final-report.pdf, Erişim Tarihi, 02.05.2020.

WTO, (2020), Trade set to plunge as COVID-19 pandemic upends global economy, https://www.wto.org/english/news_e/pres20_e/pr855_e.htm, Erişim Tarihi, 02.05.2020.

Wu, J. T., K. Leung, ve G. M. Leung, (2020): Nowcasting and forecasting the potential domestic and international spread of the 2019-nCoV outbreak originating in Vuhan, China: a modelling study, The Lancet, 395(10225), 689–697.

Yükseler, Z., (2020), Koronavirüs (COVID-19) Salgınının İstihdam ve Büyümeye Etkisi, Technical Report, TCMB, Nisan, https://www.researchgate.net/publication/340511319, Erişim Tarihi, 05.05.2020.

Zhang, S., M. Diao, W. Yu, L.Pei, Z. Lin, ve D. Chen (2020), Estimation of the reproductive number of novel coronavirus (covid-19) and the probable outbreak size on the diamond princess cruise ship: A data-driven analysis, International Journal of Infections Diseases, February, s. 201-204.

COVID-19

EKONOMİ, ENERJİ ve TEKNOLOJİ

COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNDE MAKROEKONOMİK ÖNGÖRÜLER: TÜRKİYE EKONOMİSİNE YÖNELİK SWOT ANALİZİ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Prof. Dr. M. Okan TAŞAR

Giriş

2019 yılının son çeyreğinde Çin kaynaklı bir ölümcül virüs salgınının birkaç hafta içerisinde küresel ölçekte bir büyüklüğe ulaşması, henüz 2008 Küresel Krizi'nin etkilerini tam olarak gideremeyen dünya ekonomilerini yeni ve daha büyük bir tehditle karşı karşıya bırakmıştır. Farklı dinamiklerle çok sayıda kriz tecrübesi olan ülke ekonomileri, belki de ilk kez ve bilinen geleneksel önlemlerin yeterli olmadığı bir süreçle sınanmaktadır. Salgına yol açan virüsün bilimsel özelliklerinin ve tedavisinin henüz çözülemediği bir ortamda, salgın kaynaklı ekonomik sorunların ve çözümünün tartışılması çok daha karmaşık bir hâle gelmektedir. Geleneksel iktisat politikası göstergeleri ve araçlarıyla, Covid-19 pandemi sürecini anlayabilmek ve doğru yönetebilmek, çözümü çok zor bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.

Ekonomi literatüründe "şok dönemler", "olağanüstü dönemler", "savaş çevrimi" gibi kriz süreçlerini esas alan, bazen devlet müdahalelerini bazen piyasa işleyişlerini çözüm olarak ifade eden iktisadî düşünce ekolleri elbette mevcuttur. Ancak küresel ölçekte ve ulusal ekonomi düzeyinde bütün bir sistemi durma noktasına getiren bir salgının etkilerini ve sonuçlarını öngörerek bir çözüm üretmek, yaşanan tecrübelerin biraz daha ötesinde bir durum olarak kabul edilmelidir. İktisadi sistemlerin büyük ölçüde değişeceği ve eskisi gibi olmayacağı söylemleri en azından sürecin bu aşamasında ağırlık taşımaktadır.

Sürecin sonunda küresel ekonominin ve ulusal ekonomilerin çizeceği yönü öngörmek çok kolay olmamakla birlikte kesin olan sonuç; Covid-19 pandemi sürecinin, devlet-ekonomi ilişkisine bakış açısında; Dünya Savaşları, 1929 Buhranı, Petrol Şokları-Stagflasyon Krizi ve 2008 Küresel Krizi gibi fakat yeni, zorlu bir başka kırılma noktası olduğudur. Aynı şekilde kesin olan sonuçlardan bir diğeri de Keynesyen yaklaşımın maliye politikası veya monetarist yaklaşımın para politikası gibi geleneksel çözüm araçlarının büyük ölçüde revize edilmesi gerektiğidir. 2020 yılının ilk çeyreğinde ve henüz Covid-19 pandemi sürecinin ilk aşamasında, makroekonomik etkilerinin anlaşılabilmesi bile yeterince zorluk teşkil ederken, uygulanması gereken ekonomi politikalarını ve teorik olarak yapılması gereken revizyonları tartışmak neredeyse imkânsız hale gelmektedir.

Bu çerçevede çalışmanın amacı; Koronavirüs veya Covid-19 Salgınının yol açabileceği makroekonomik sonuçları ve sorunları, tehditler, riskler, fırsatlar ve avantajlar açısından sorgulamak, uygulanması gereken makroekonomik politikaların ve politika araçlarının olası etkilerini ya da yan etkilerini tartışmaktır. Bu tartışmanın metot olarak SWOT analizi denemesi ile gerçekleştirilmesi suretiyle çalışmaya farklılık ve anlam kazandırmak hedeflenmiştir. Türkiye'nin makroekonomik özellikleri analiz edilerek; güçlü yönleri (S), zayıf yönleri (W), fırsat ve avantajları (O), tehditleri-riskleri (T) tanımlanmaktadır. Covid-19 pandemi sürecinin bu aşamasında henüz nitelikli ve güçlü göstergelerin belirginleşmemiş olması, bu tür bir zorunluluğu beraberinde getirmektedir. Bu sınırlamalar eşliğinde Türkiye ekonomisinin SWOT analizi denemesi ise; ikinci bölümün ana temasını oluşturmaktadır.

Covid-19 Pandemi Süreci ve Makroekonomi Perspektifinden Türkiye

Covid-19 pandemi sürecinin makroekonomik etkilerini; millî gelir-gelir dağılımı ve büyüme hızı, istihdam ve işsizlik, enflasyon ve parasal değişkenler, sektörel yapı, cari açık bileşenleri ve küresel ekonomi gibi ana eksenler üzerinden değerlendirilmesi, anlamlı ve mümkün görülmektedir.

Şekil 1. Temel Makroekonomik Değişkenler

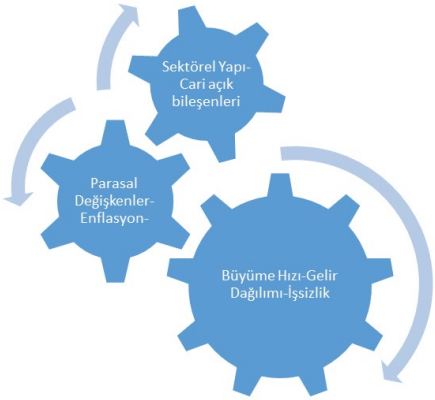

Türkiye ekonomisi; bu ana eksenlerin her birisi açısından farklı özellikler sergilemekte, bir dizi avantaj ve dezavantajı birlikte taşımaktadır. Makroekonomik değişkenlerin sergileyeceği olası gelişmeler, iktisat teorisinin mevcut temel varsayımları açısından değerlendirilmektedir. Örneğin; artan kamu harcamalarının ilerleyen süreçte bütçe açıklarına yol açması ve bu açıkların finansmanında para arzı mekanizmasının kullanılması durumunda, olası bir enflasyon riskini tahmin etmeyi kolaylaştıracaktır. Ancak bu ilişkiyi ve sonuçlarını Covid-19 pandemi sürecinin ilk aşamasında veya 2020 yılının ilk çeyreğinde rakamsal boyutlarıyla ifade edebilmek pek mümkün görünmemekte, sadece tahmin olarak ifade edilebilmektedir.

1.1. Büyüme Hızı, Gelir Dağılımı-Yoksulluk ve İşsizlik

Covid-19 pandemi sürecinin en olası etkilerinden birisinin, üretim miktarı ve üretim kapasiteleri üzerindeki olumsuz etkileri olacağı öngörüsüdür. Bu noktada bütün ülke ekonomilerinde üretim sürecindeki daralmanın 1929 veya 2008 ekonomik krizlerindeki daralmadan daha büyük boyutlara ulaşacağı öngörülebilir. Küresel ve ulusal boyutta ekonomik daralmanın ve negatif büyüme oranlarının, tek haneli rakamlarda kalması bile pozitif bir yorum olarak ifade edilebilir. Rakamsal boyuttaki daralmadan daha sorunlu olan ise yapısal olarak ekonomilerin ve ekonomi politikalarının, ABD-Çin ticaret ilişkileri örneğindeki gibi içe dönük ve korumacı politikalara dönme ihtimalidir. Küreselleşmenin günümüzde ulaştığı büyüklük dikkate alındığında, bu tür bir ekonomi politikasının yol açabileceği sosyal, siyasî ve ekonomik sonuçlar, iyimser beklentileri neredeyse imkânsız kılmaktadır.

Ulusal ekonomilerde beklenen bir durgunluğun çok daha ötesinde, küresel ekonomide daha ağır sonuçlara yol açacak bir ekonomik daralma ihtimali belirginleşmektedir. Büyüme hızlarının bütün ekonomiler açısından düşüş sürecine girmesi, henüz 2008 Küresel Krizi'nin olumsuz etkilerini ortadan kaldıramayan ekonomileri çok daha belirsiz ve yönetilmesi her açıdan zor bir patikaya zorlayacaktır. Millî gelir rakamlarında ortaya çıkan azalma eğiliminin ise; gelir dağılımı dengesizliklerini ikinci planda bırakacak şekilde "gelir yoksunluğu" sorununu beraberinde getireceği öngörülebilmektedir. Dolayısıyla gelir eşitsizliklerinden ziyade, gelire ulaşamayan büyük bir toplum kesimimin yol açacağı ekonomik, sosyal, siyasî bir kaos ihtimali daha da belirgin hâle gelmektedir. Bu noktada, sosyal dayanışma anlayışı ve kültürü daha nitelikli olan toplumlar, diğerlerine oranla Covid-19 pandemi sürecini daha çok yardımlaşma ve daha az hasarla karşılayabileceklerdir.

Gelişmiş ve kurumsal bir sosyal yardım mekanizmasının varlığı, Türkiye ekonomisinin güçlü yönlerinden birisi olarak dikkate alınmaktadır. Mevcut haliyle bile ağır bir sosyo-ekonomik sorun teşkil eden yoksulluk, özellikle bu süreçte en önemli ve çözümü zor toplumsal sorunlardan birisi olarak öngörülmektedir. Yoksulluk kavramının temel dinamiklerinden birisi olarak kabul edilen işsizlik olgusu; özellikle ekonomik durgunluk ve kriz dönemlerinin en dikkatle izlenmesi gereken makroekonomik göstergelerden birisidir.

Şekil 2. Ekonomik Büyüme-İşsizlik-Yoksulluk Süreci

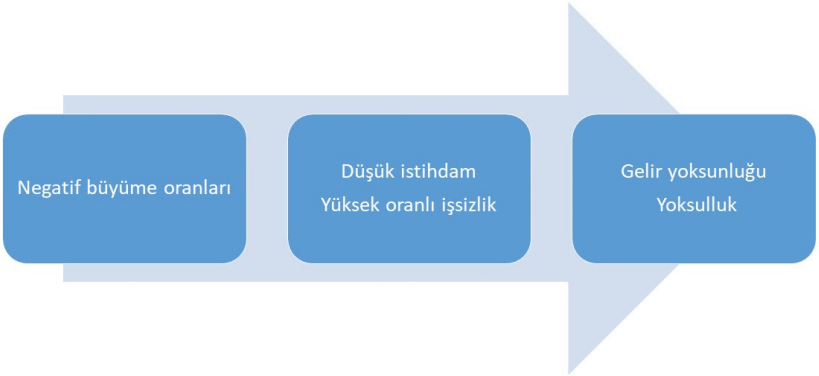

Ekonominin daraldığı ve yatırımların durduğu bir süreçte yeni iş alanları açılamamakta ve istihdam yaratılamamakta, hatta mevcut istihdamın korunması ve sürdürülmesi dahi imkânsız hâle gelebilmektedir. Ekonomik kriz dönemlerinin belirgin unsuru olarak görülen talep yetersizliği bir yana ilk kez sağlık kısıtlamaları nedeniyle ortaya çıkan iş ve üretim kayıpları söz konusu olmaktadır. Türkiye ekonomisinin üretim yapısı genel olarak küçük esnaf ve küçük ölçekli işletmeler tarafından belirlenmektedir. Bu bağlamda küresel boyutlardaki ekonomik kriz süreçlerinde; kurumsal reflekslere ve güçlü sermaye yapılarına sahip olmayan işletmelerin, ekonomi açısından daha büyük bir risk unsuru oluşturacakları açıktır. Dolayısıyla küresel ekonomide 1929 Büyük Buhran sürecindeki işsizlik oranlarının bile fazlasıyla aşılacağı yönünde bir beklenti ortaya çıkmaktadır. Türkiye ekonomisinin de sorunlu göstergelerinden birisi olan işsizlik oranlarının, Covid-19 pandemi süreciyle birlikte daha da yukarı taşınacağı kolaylıkla tahmin edilebilmektedir.

Firma yapıları açısından ifade edilen olumsuzluklar işgücünün mevcut kompozisyonu dikkate alındığında hafiflemektedir. Uluslararası karşılaştırmalarda emek kapasitesi ve düşük işgücü maliyetleri açısından önemli avantajları elinde bulunduran Türkiye, özellikle sahip olduğu genç işgücü potansiyeliyle de belirgin bir üstünlüğe sahiptir. Dolayısıyla işgücü arzı ve düşük işgücü maliyetleri nedeniyle cazip olan bazı ülkeler yerine, çokuluslu şirketlerin üretim organizasyonlarını ve süreçlerini Türkiye merkezli olarak gerçekleştirilebilecekleri bir ortam oluşturabilir. Emek faktörünün dağılımında genç işgücü lehine bu özellik, Türkiye ekonomisi açısından bir fırsat penceresi olarak da yorumlanabilir.

Bütün ekonomik kriz dönemlerinde olduğu gibi Covid-19 pandemi sürecinde de aktif istihdam politikalarının izlenmesi kolay olmamakta ve daha çok işsizlik sigortası ödenekleri gibi pasif istihdam politikaları ön plana çıkmaktadır. Sosyal güvenlik sistemlerinin yapısal olarak güçlü olduğu ekonomiler, bu tür pasif istihdam programlarının sürdürülebilmesi noktasında daha avantajlı bir konumda yer almaktadırlar. Türkiye ekonomisinin önemli yapısal sorunlarından birisi olarak değerlendirilen sosyal güvenlik kurumları ve açıkları, bu noktada mevcut makroekonomik zayıflıklardan birisi olarak ortaya çıkmaktadır.

Şekil 3. Büyüme Hızı-İşsizlik-Yoksulluk Sarmalında Avantaj ve Dezavantajlar

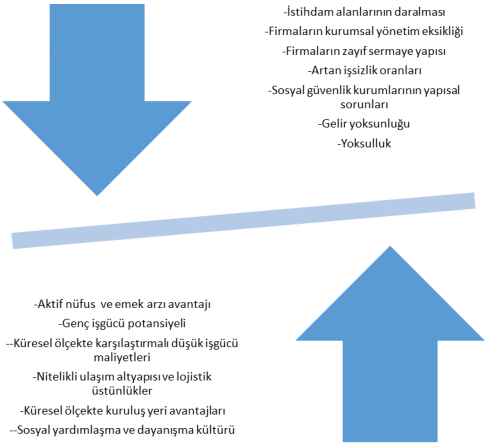

Özel sektörün ya da işletmelerin Covid-19 pandemi sürecinde karşı karşıya kaldığı yeni yatırım kararlarına ilişkin zorluklar, kamu yatırımları aracılığı ile yeni istihdam alanlarının yaratılması yani aktif istihdam politikalarının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Kamu yatırımlarıyla yeni istihdam alanlarının oluşturulması önemli boyutlarda büyük bir finansman kaynağını gerektirmektedir. Bu kaynağın; bütçe sürecinde ekonomik daralmanın etkisiyle azalması beklenen vergi gelirlerine paralel olarak, kamu gelirleriyle elde edilebilmesi ise zorlaşmaktadır. Bu durumda gerekli finansman kaynağı için iç borçlanma, dış borçlanma ama daha çok para arzı yoluyla karşılanmasını ihtimali ağırlık kazanmaktadır.

Pandemi sürecinde gelir kaybına uğrayan toplum kesimlerinde iç borçlanma yapılabilmesi pek mümkün olmamakta, aynı şekilde ticaret, kredi, risk iştahı noktasında daralan küresel ekonomi nedeniyle dış borçlanma da zorlaşmaktadır. Üstelik bütün gelişmekte olan ülkelerde veya yükselen ekonomilerde olduğu gibi Türkiye ekonomisinin kredibilite ve ülke puanları açısından belirgin bir zayıflık taşıdığı da dikkate alınmaktadır. Ayrıca gerek olası döviz rezervleri yetersizliği, gerekse ülkenin kısa vadeli dış borç yapısı nedeniyle, 1980 benzeri bir dış borç ödeme krizinin de ortaya çıkabileceği de düşünülmelidir. İç ve dış borçlanma noktasında yaşanacak sorunların varlığı, para arzının arttırılması kolaylığı ile çözümlendiğinde ise uzun dönemde enflasyonist etkilerin ortaya çıkması kaçınılmaz bir sonuç olarak değerlendirilmektedir.

1.2. Parasal Değişkenler ve Enflasyon

Para piyasalarının işleyiş yapısı açısından önemli belirleyicilerden birisi bankacılık sistemi ve merkez bankalarıdır. Para politikalarının belirlenmesinde amaç ve hedef siyasî otoritelerin belirleyeceği şekilde idealize edilirken söz konusu amaç ve hedeflere ulaşmak açısından kullanılacak araçların seçimi merkez bankalarına bırakılmaktadır. Merkez bankalarının amaç bağımsızlığı elbette tartışılabilir ancak araç bağımsızlığı bu tartışmaların

dışında bırakılmalıdır. Para otoritesi olarak merkez bankalarına gerekli hareket alanının bırakılması; kredi, faiz, döviz kurları gibi göstergelerin yönünü belirlemede ve para arzı mekanizmalarının ekonominin gereksinimi paralelinde kullanılmasını sağlamaktadır. Liberal ekonomilerde ve faiz oranlarının belirlenmesi sürecinde, piyasa işleyişinin dikkate alınması esası benimsenmiştir. Merkez bankaları da bu yönde, piyasada oluşan faiz oranlarına paralel bir şekilde politika faizi belirlemek durumundadır. Ayrıca enflasyonla mücadele etme görevi verilmiş olan bir merkez bankasının faiz politikalarında ekonominin gereklerine göre davranması da ilkesel olarak önem taşımaktadır. Covid-19 pandemi süreci gibi ekonomik kriz dönemlerinde siyasî otoritenin yasal süreçlerle, merkez bankalarına tanımladığı hedefleri değiştirmesi, örneğin anti-enflasyonist hedeflerden ekonomik büyüme hedefine geçiş yapabilmesi mümkündür. Sadece bu geçişin iktisadî ve hukukî ilkeler dâhilinde olması ve ekonomik aktörlere ihtiyaç duydukları açık bilgilendirme ve sinyallerle yapılması gerekmektedir. Bunun tersi bir uygulama, belirsizlik ve kaotik bir piyasa işleyişine sebebiyet verebilecek ve bunun para piyasaları gibi güven esasına dayalı bir piyasadaki etkisi çok daha ağır olacaktır.

Dolayısıyla faiz oranlarına ilişkin değişiklikler, siyasî etkilerden ve çıkar-baskı gruplarının faaliyetlerinden bağımsız, piyasa gereklerine göre tanımlanmalıdır. Türkiye ekonomisinin bu noktada ortaya koyduğu görünüm; Covid-19 pandemi sürecindeki zayıf yönlerinden birisi olarak değerlendirilmekte ve önemli tehdit veya risk olarak öngörülmektedir. Bu görünüm, küresel piyasalar açısından da ilerleyen süreçte borç-kredi mekanizmaları açısından bazı zorlukları beraberinde getirecektir.

Benzer bir görünüm merkez bankası-döviz kurları ilişkisinde de gözlenmektedir. Döviz kurları, gelişmekte olan bütün ekonomilerde olduğu gibi Türkiye ekonomisinde de makroekonomik istikrarın en önemli unsurlarından birisi olarak kabul edilmektedir. Faiz oranlarında olduğu gibi, döviz veya kambiyo piyasalarında döviz kurlarının belirlenmesi sürecinde de, ilkesel olarak piyasa işleyişi benimsenmiştir. Dalgalı serbest kur sistemi olarak tanımlanan bu sistemde merkez bankaları, belirledikleri alt ve üst limitler dâhilinde, döviz piyasalarına açık piyasa işlemleri yoluyla müdahalede bulunabilmektedirler. Türkiye ekonomisi açısından da benimsenen bu kur sisteminin zorluğu; alt ve üst limitlerin belirlenmesinden daha çok bu limitlerin hangi şartlarda genişletilebileceğinin belirlenmesidir. Belirlenen üst limitlerin aşılmaması için yapılacak müdahaleler, Merkez Bankası döviz rezervlerinin piyasa isteklerinin tersine kullanılmak suretiyle daha da erimesi riskini taşımaktadır. Covid-19 pandemi sürecinin ithalat-ihracat, turizm gelirleri gibi dış ticaret ve cari açık bileşenleri üzerindeki etkisinin döviz gelirlerini azaltıcı yönde ve olumsuz olacağı dikkate alınırsa, mevcut döviz rezerv stoklarının taşıdığı önem daha da artmaktadır. Dolayısıyla döviz kurlarını düşük seviyelerde tutabilmek için zaten kıt olan döviz rezervlerin kullanılması, Türkiye ekonomisi açısından, ilerleyen pandemi sürecinin önemli risklerinden birisi olarak ifade edilmektedir.

Kredi-faiz-kur hedeflemeleri doğrultusunda gerekli para politikalarının uygulanması, merkez bankalarının görev tanımı içerisinde yer almakta ama aslî fonksiyon olarak para arzı konusundaki tek yetkili otorite olması gösterilmektedir. Teorik olarak "ekonomik bü-

yüme rakamına paralel bir oranda para arzının arttırılması gerektiğini" benimseyen ve "sabit parasal genişleme kuralı" olarak ifade edilen bu yaklaşım, günümüzde para otoriteleri açısından geçerli ve yaygın bir kullanıma sahiptir. "Sabit parasal genişleme kuralı"na uygun olmayan bir parasal genişlemenin, beraberinde enflasyon, deflasyon veya stagflasyon gibi parasal istikrarsızlıkları getireceği de iddia edilmektedir. Bu varsayımlar veya temel kabuller çerçevesinde; farklı nedenlerle artan kamu harcamalarının finansmanında para arzı mekanizmasının kullanılması kısa vadede etkin ancak uzun vadede parasal istikrarsızlıklar yaratabilecek bir uygulama olarak dikkat çekmektedir. Zira ekonomi literatüründe; Cambridge Denklemi, Fisher Paranın Miktar Denklemi ve Monetarist Modern Miktar Teorisi gibi genel kabul gören bütün yaklaşımlarda, para arzı değişkeninde meydana gelecek artışların, ekonominin genel fiyat seviyesini arttıracağı yani enflasyonist bir süreci ortaya çıkaracağı net bir şekilde ileri sürülmektedir.

Bu varsayım altında Covid-19 pandemi sürecinde; kamu harcamaları, bütçe açıkları, sosyal yardım ve transferler ve sektörel teşvikler gibi farklı uygulamalar nedeniyle ortaya çıkan kamu harcamalarındaki artışın, para arzı artışı ile finanse edilmesiyle, Türkiye ekonomisinde enflasyon oranlarının yükselmesine yol açacağı tahmin edilebilir. Böyle bir gelişme, siyasî otorite tarafından enflasyonla mücadele görevi verilen Merkez Bankası'nın kullanılabileceği para politikası araçları açısından önemli bir kısıtlama yaratmaktadır. Para arzının artırılması, düşük faiz oranları, krediye erişim kolaylığı gibi genişletici para politikası uygulamalarının, enflasyon oranları üzerinde belirgin bir risk oluşturacağı ifade edilebilir. Ancak bu noktada Türkiye ekonomisi açısından, enflasyon oranlarındaki artış eğilimini dengeleyebilecek bir dizi fırsat ve avantaj da dikkate alınmalıdır. Bu dengeleyiciler; iç talep daralmasının özellikle gıda dışı mal ve hizmet fiyatlarında yol açacağı etkiler, daralan ihracat nedeniyle arz fazlasının fiyatlar üzerindeki etkisi, öncelikle petrol fiyatlarında ve bazı emtia fiyatlarında meydana gelecek uluslararası piyasalardaki fiyat düşüşleri olarak sıralanmaktadır.

Şekil 4. Enflasyon Öngörülerinde Yukarı ve Aşağı Yönlü Risk ve Fırsatlar

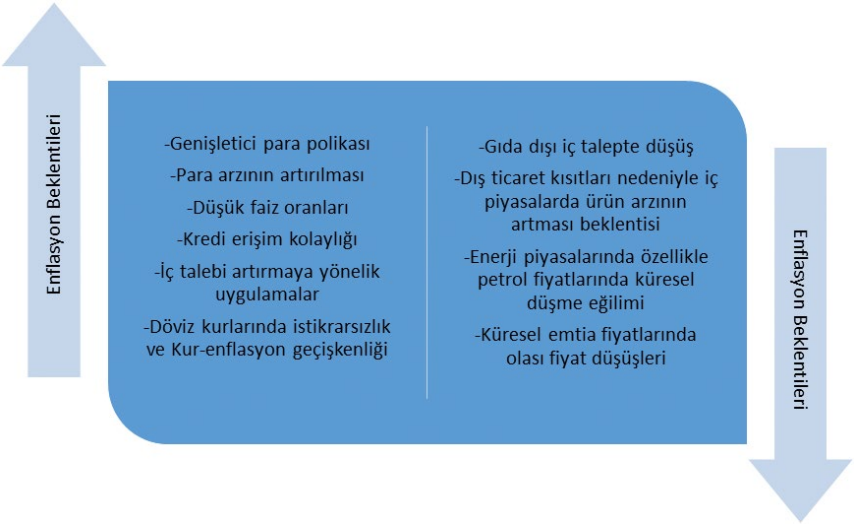

Covid-19 pandemi sürecinde bireylerin parasal tercihlerinde beklenen değişim ise; elde nakit tutma isteğinin, farklı bir ifadeyle likidite tercihinin artması ihtimalidir. Geleceğe ilişkin belirsizliklerin artması, sağlık kısıtlamalarının yarattığı tedirginlikler, ekonomik sistemlere ve bankacılık işleyişine duyulan güvensizlikler nedeniyle para talebinin artması ve paranın dolanım hızının düşmesi, para piyasalarında istikrarsızlık yaratabilecek faktörler olarak değerlendirilmektedir. Para piyasalarında, para talebine yönelik politikaların para arzı politikalarına oranla çok daha zor, belirsiz ve uzun dönemli olduğu düşünülürse, ekonomi politikasının para arzı üzerinden yürütülmesi önem arz etmektedir.

Bankacılık sisteminde ise; 2008 Küresel Finansal Kriz sürecinde özellikle sermaye yeterlilik rasyoları ve likidite sağlamlığı açısından zorlu bir test sürecinin yaşandığı bankacılık sisteminde, Türkiye ekonomisi açısından başarılı bir sonuç alındığı açıktır. 2001 Krizi sonrasında ve özellikle BDDK yapılanması nedeniyle, Türk bankacılık sisteminin karşılaştırmalı olarak sağlam ve istikrarlı bir yapıya kavuştuğu gözlenmektedir. Covid-19 pandemi sürecinde bankacılık sisteminin sağlam rasyo ve sermaye yapısının varlığı, özellikle parasal piyasalar açısından Türkiye ekonomisinin en güçlü yanlarından birisini oluşturmakta ve önemli bir avantaj veya fırsatı ifade etmektedir. Bu noktada BDDK örneğinden hareketle regülasyon kurumlarının bağımsız işleyiş yapılarıyla ekonomi üzerindeki yapıcı ve olumlu etkileri dikkate alınmalı ve düzenleyici-denetleyici kurumlara işlerlik kazandırılması hedeflenmelidir.

1.3. Sektörel Yapı ve Cari Açık Bileşenleri, Tarımsal Üretim

Alt sektörler dikkate alındığında yüzlerce farklı sektörden oluşan ekonomik yapı, genel olarak tarım-sanayi ve hizmetler olmak üzere üç ana blok üzerine tanımlanmaktadır. Bu ayrıma stratejik önemlerine göre enerji, haberleşme ve ulaştırma gibi alt sektörleri de eklemek mümkündür. Başka bir sınıflandırma açısından özel sektör ayrımında; nitelikleri, işleyiş yapıları ve karar alma süreçleri açısından farklılık arz eden kamu sektörü de, dikkate alınması gereken bir blok olarak değerlendirilmektedir.

Covid-19 pandemi sürecinde, sağlık kısıtlamalarından kaynaklanan ve neredeyse durma noktasına gelen bir sektörel üretim yapısı söz konusudur. Tarihte bu boyutlarda ilk olma özelliğine sahip olduğu düşünülen pandemi sürecinin; üretim miktarı-millî gelir, üretim maliyetleri-işgücü-yoksulluk, talep-arz-fiyat oluşumu gibi bilinen bütün ekonomik mekanizmalarda önemli bozulmalara ve öngörülemeyen sonuçlara yol açabileceği ortadadır. Deneysel analiz araçlarından büyük ölçüde yoksun olan ekonomi bilimi açısından bu durum, bir ekonominin belirli bir süre durdurulduktan sonra tekrar başlanması durumunda yaşanabilecek gelişmeleri gözlemleyecek bir laboratuar ortamı sunmaktadır. Dolayısıyla Covid-19 pandemi süreci, dikkatle gözlemlenmesi hâlinde ekonomik ilişki ve teoremleri yeniden yorumlama imkânı da sağlamaktadır.

Tarım sektörü ve tarımsal üretim yapılarının, salgın dönemlerinde ön plana çıkması nedeniyle ekonomik yapıda mevcut sektörel ağırlıkların yeniden gözden geçirilmesi tartışılmaktadır. Kırsal nüfus, kırsal alan, kırsal yoksulluk, tarımsal planlama ve kırsal kalkınma

kavramlarının, önümüzdeki süreçte daha sıklıkla telaffuz edilmesi güçlü bir ihtimal olarak değerlendirilmektedir. Tarımsal üretim kapasitesi ve tarım ürünleri çeşitliliği bu süreçte önemli avantaj ve dezavantajların kaynağını oluşturmaktadır. Verimli topraklar, sulanabilen tarım alanları, farklı ürün yetiştirilmesini mümkün kılan toprak yapısı, elverişli iklim ve coğrafya özellikleri gibi faktörler, ülkelerin ekonomik geleceğini belirleyici unsurlar hâline gelmektedir. İlerleyen süreçte tarımsal ürünlere yönelik talebin diğer mal ve hizmetlerin tersine güçlü kalması ve daralmayacağı da öngörülmektedir. Türkiye ekonomisi açısından belirleyici unsurlardan her biri önemli avantaj ve fırsatları ifade etmektedir. Potansiyel olarak tarımsal sektörlerde mevcut üretim potansiyeli açısından, karşılaştırmalı üstünlüklere sahip olduğu açıktır. Ancak tarımsal yönetim, tarımsal planlama, tarımsal teşvik uygulamaları ve sosyo-ekonomik olarak kente göç olgusu ile zayıflayan tarımsal işgücü ve topraksız kırsal nüfus özellikleri nedeniyle, bir dizi zayıflık ve tehditlere açık olduğu da dikkate alınmalıdır. Bu bağlamda; üretici merkezli tarımsal teşvik sistemi, topraksız kırsal nüfus için toprak dağılımı-kadastro, ürün-toprak analizlerine dayalı tarımsal planlama uygulamalarıyla bütün risk ve tehditlerin ortadan kaldırılarak, mevcut tarımsal potansiyelin kullanımı için basit, düşük maliyetli ve yeterli bir çözüm oluşturmaktadır.

Sanayi sektörü ise; büyük ölçüde imalat alt sektörüyle ifade edilse bile çok sayıda alt sektörün varlığı ve ürün çeşitliliği noktasında geniş bir boyutu ifade etmektedir. Sanayileşme stratejilerinin odak noktasını oluşturan sektör, teşvik mekanizmalarının çok yoğun olarak uygulandığı, ekonomik büyüme ve gelişmenin anahtar unsurunu olarak kabul edilmektedir. Endüstriyel süreci içermesi nedeniyle hammadde, enerji, ara malları açısından önemli bir tüketiciyken; gerçekleştirdiği mal ve hizmet üretimi nedeniyle en etkili üretici konumunda yer almaktadır. Sanayi sektörünün enerji, hammadde ve ara malları kullanımı ve bağımlılığı üretilen ürünlerin stratejik önemi ve katma değeri açısından dengelenmektedir. İleri teknoloji ve yüksek katma değerli ürünler, sanayi sektörünün nitelikli ve rekabetçi olabilmesinin temel şartları olarak ifade edilebilir. Sektörün enerji ve ara malları bağımlılığı dış ticaret açıklarının dolayısıyla cari açık büyüklüğünün önemli bir belirleyicisidir. Aynı şekilde düşük teknoloji yoğunluğuna sahip ve zayıf katma değer yaratan sektörün, ihracata olan katkısı ise istenilen seviyelere ulaşamamakta ve dış ticaret açıklarını ağırlaştırmaktadır.

Şekil 5. Sektörel Yapı ve Dış Ticaret Bileşenleri Açısından Türkiye Ekonomisi

İhracata yönelik kalkınma anlayışının esas alındığı günümüz yükselen ekonomilerinde söz konusu strateji, ancak nitelikli ürünlerin ihracatına dayalı olarak mümkün görünmektedir. Enerji, hammadde ve aramalı kullanımında dışa bağımlı olan ekonomiler açısından ithal-ikameci kalkınma anlayışının ve korumacı dış ticaret uygulamalarının tekrar gündeme gelmesi, Covid-19 pandemi sürecinin muhtemel bir sonucu olarak ileri sürülebilir.

Bu çerçevede Türkiye ekonomisi; gerek düşük teknoloji yoğunluğuna sahip ürünler ve düşük katma değerli üretim sürecine dayalı dış ticaret kompozisyonu ve gerekse üretim sürecinde enerji, ara malları kullanımında dışa bağımlı olan kapasitesi ile zayıf bir yapısal özellik sergilemektedir. Sanayi sektörünün geneli açısından yapılan bu yorumlama bazı alt sektörler itibarıyla farlılık gösterebilmektedir.

Önsel ve gerisel bağlılık katsayıları nedeniyle özellikle planlı dönemin lokomotif sektörleri olarak kabul edilen tekstil, demir-çelik, çimento vb. alt sektörlerde, ayrıca özel firmaların sürükleyici olduğu otomotiv, beyaz eşya, ev elektroniği, inşaat gibi üretim alanlarında, Türkiye ekonomisinin küresel ölçekte daha yüksek bir rekabet gücünün mevcut olduğu

ifade edilebilir. Bu avantaj özellikle yoğun ihtiyaç duyulan sağlık ekipmanlarının üretilmesi noktasında, büyük önem arz etmektedir. Benzer şekilde sağlık kısıtlamaları nedeniyle, ulusal ve küresel ölçekte karaborsa piyasalarının oluşumuna yol açan cerrahî maske ve cerrahî önlük üretiminde, rekabet üstünlüğüne sahip bir tekstil sektörünün mevcut olması da, Türkiye ekonomisinin güçlü yönünü ve önemli bir fırsatı işaret etmektedir.

Covid-19 pandemi sürecinin ekonomik olumsuzluklarını en ağır hisseden sektörlerin başında hizmet sektörü gelmektedir. Özellikle turizm, restoran, kafe-bar gibi hem sosyal hayatın hem de ekonomik işleyişin önemli bir parçasını oluşturan bu sektörler, sağlık kısıtlamaları nedeniyle tamamen durdurulmuştur. Üretim ve iş kaybının en yoğun yaşandığı hizmetler sektörünün, ekonominin genel sektörel yapısı içerisinde yarıdan fazla ağırlığa sahip olduğu dikkate alınırsa, üretim ve iş kaybının ekonomiyi ne kadar olumsuz etkileyeceği ortaya çıkmaktadır.

Öncelikle büyük ölçüde iş kaybı nedeniyle, işsizlik oranlarındaki artışın çok büyük bir kısmının bu sektörden kaynaklanacağı öngörülmektedir. Üretim kaybından kaynaklanan gayrısafi yurtiçi hasıla azalması dolayısıyla büyüme hızının negatif bir seyir almasının ağırlıklı belirleyicisi olarak, hizmetler sektörü kabul edilmektedir. Hizmetler sektörü ayrıca dış ticaret dengesi ve dış ticaret açıklarının yanı sıra, turizm sektörü gelirleriyle cari denge ve cari açıklarından önemli bileşenlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Bu noktada Türkiye ekonomisinin görünümü; turizm gelirlerinin cari açıkların azaltılması yönündeki katkısı nedeniyle, negatif veya zayıf yönlerden ve karşı karşıya kalması muhtemel risklerinden birisi olarak nitelendirilmektedir.

Ulaşım-lojistik-haberleşme sektörü de gelecek açısından önem taşıyan sektörlerden bir diğeri olarak kabul edilmektedir. Üstelik Covid-19 pandemi sürecinde ulaştırma-lojistik sektörünün belirleyici sektörlerden birisi olarak değerlendirilmesi de mümkündür. Bu süreçte sadece sağlık ekipmanlarının değil, ulusal ve küresel ölçekte bütün ihtiyaçların karşılanabilmesi ancak bu sektörün gelişmişliğine bağlı olarak şekillenecektir. Sektörel güç büyük ölçüde; karayolu bağlantıları, demiryolu ağları, havayolu-hava limanları, deniz yolları-limanların altyapısına bağlı olarak ölçülmektedir.

Türkiye ekonomisi, mevcut jeopolitik konumu, gelişmiş ağ ve liman altyapısı ve güçlü kara-deniz-hava yolları filosuyla güçlü, avantajlı bir görünüm sergilemekte ve önemli fırsatları içermektedir. Ancak diğer taraftan, bazı büyük ölçekli köprü, otoyol ve havaalanları projelerinde olduğu gibi geçiş garantili veya yolcu garantili işletme sistemleriyle finanse edilen altyapı unsurları, sektörün zayıf yönlerini ve olası risklerini ortaya koymaktadır. Dövize endekslenen bu tür sabit ödeme garantileri gerek kur artışları esnasında gerekse kamu harcamalarının artma eğiliminde olduğu dönemlerde bütçe açıklarını tetikleyebilecektir. Bu nedenle kriz veya salgın dönemlerinde ekonomide yüksek risk ve makroekonomik değişkenler açısından büyük bir tehdit oluşturmaktadır.

Küresel ölçekte bir sağlık krizinin ve pandeminin ilk aşamada etkileyeceği sektör elbette sağlık sektörü olacaktır. Büyük ölçekli bir kitlesel bir salgının sağlık sistemlerini veya sağlık hizmetlerini kilitlemesi, işlemez hale getirmesi kaçınılmaz sonuçtur. İyi kurgulanmış ve

organize edilmiş bir sağlık sisteminin, Covid-19 pandemi sürecinde daha başarılı olacağı ise ispatı mümkün bir durumdur. Ülkeler arası vaka sayıları takip edildiğinde bile, sağlık sistemleri arasındaki farklar ortaya çıkmaktadır. Bu ise, toplumların mevcut sağlık sektörünü yüksek duyarlılıkla sorgulanmasını beraberinde getirmektedir. Sağlık hizmetlerinin kamu sektörü-özel sektör ağırlığı ise, bu tartışmaların esas konusu teşkil etmektedir.

Klasik liberalizm aşamasında dahi kamusal mal ve hizmetlerden birisi olarak nitelendirilen sağlık sektörünün; özellikle 1980 sonrası liberalleşme ve küreselleşme sürecinde, özelleştirme politikalarıyla birlikte kamu sektöründen özel sektör işleyişine bırakıldığı görülmektedir. Tam kamusal mal ve hizmetlerin en temel özelliklerinin birisinin "dışlama ilkesinin geçersizliği" olduğu hatırlanırsa, bireylerin sunulan sağlık hizmetini paraları olmadığı için elde edememeleri ihtimali ortadan kalkmakta dolayısıyla bütün bireyler tam kamusal sağlık hizmetlerinden faydalanabilmektedirler. Ortaya çıkan farklı sağlık sistemleri aynı ilke üzerine farklı uygulamaları içermektedir. Sağlık hizmetlerinin doğrudan ve tamamen kamu girişimleri veya kamu birimleri eliyle sunulması mümkün olabileceği gibi özel sağlık işletmeleri eliyle destek, teşvik ve sigorta kapsamında da gerçekleştirilebilmektedir. Covid-19 pandemi süreci ise, sağlık hizmetlerinin sunumunda devletin rolünü yeniden belirleyecek bir kırılma noktası olarak öngörülmektedir.

Sağlık sektörü açısından Türkiye'nin nitelik ve nicelik noktasında önemli üstünlüklere ve avantajlara sahip olduğu açıktır. Sağlık hizmetlerinde yarı-kamusal nitelikleri benimseyen Türkiye, yurttaşlarına sahip oldukları sosyal güvenlik statüsüne de bağlı olarak bütün sağlık hizmetlerini ama özellikle Covid-19 pandemi bakımını ücretsiz sunmaktadır. Bu hizmete yönelik niceliksel büyüklükler; yatak sayısı, yoğun bakım imkânları, entübe bakım servisleri gibi üstünlüklere ek olarak nitelikli tıp eğitimi ve nitelikli-kalifiye sağlık çalışanları, gelişmiş sağlık altyapısı gibi avantaj ve üstünlüklere sahiptir.

Covid-19 pandemi sürecinde sağlık sektörü, Türkiye ekonomisinin geleceği açısından önemli fırsatlar ve avantajlar içermektedir. Ancak tıpkı ulaşım-lojistik sektöründe olduğu gibi dövize endeksli ve hasta garantili ödeme sistemi, sektörel avantajları zorlamakta, bütçe açıklarından döviz kuru istikrarsızlıklarına kadar bir dizi makroekonomik sorunu ağırlaştırmaktadır.

2. Türkiye Ekonomisine Yönelik Makroekonomik SWOT Analizi Denemesi

Covid-19 pandemi sürecinde Türkiye ekonomisinin makroekonomik değişkenlerine yönelik öngörüleri ve bu öngörüler çerçevesinde olası fırsatları tehdit-risklerle karşılaştıran SWOT Analizi tablosu aynı zamanda ekonominin güçlü ve zayıf yönlerini de ifade etmektedir. Analizin esas hedefi ise; Türkiye ekonomisinin mevcut zayıflıklarının farkına vararak bunları revize etmesini sağlamak, güçlü yönlerini tespit ederek uygun iktisat politikalarını belirlemektir.

Şekil 6. Covid-19 Pandemi Sürecinde Türkiye Ekonomisinin SWOT Analizi

Türkiye ekonomisinin Covid-19 pandemi sürecinde sahip olduğu fırsatlar ile karşı karşıya bulunduğu tehdit ve riskler karşılaştırıldığında; makroekonomik açıdan dikkatle edilmesi ve yönetilmesi gereken zorlu bir dönem öngörülmektedir. Bu tehdit ve risklerin işsizlik, enflasyon, yoksulluk gibi yapısal ve kronik sorunları işaret etmesi, mevcut zorlukları daha da ağırlaştıracağı kanaatini güçlendirmektedir. Ancak yine aynı tabloda ifade edilen ve farklı başlıklarda önemli fırsatları içeren ve Türkiye'ye farklı, yeni bir rol, yön ve misyon kazandıracak değişkenlerin varlığı da geleceğe yönelik umutları arttırmaktadır. Sonuç olarak, analiz sonuçlarıyla uyumlu ekonomi politikaları, belki de ilk kez yaşanan böyle bir sağlık krizinden güçlenerek çıkabilmeyi mümkün kılacaktır.

3. Sonuç ve Politika Önerileri

SWOT analizi tablosu çerçevesinde önerilecek politikalar; reel ekonomi politikası, maliye politikası, para politikası ayrımına veya iktisadi, siyasi, sosyal politikalar sınıflandırmasına bakılmaksızın, çalışmanın kurgusuna ve Tablo 1'in içeriğine uygun olarak ifade edilmektedir. Bu politika önerileri ayrıca; ilk bölümde kurulmaya çalışılan makroekonomik değişkenler arasındaki bağlantıların ve ikinci bölümde oluşturulan Türkiye ekonomisine yönelik SWOT analizinin sonuçlarını da ortaya koymaktadır. Bu çerçevede ulaşılan politika önerileri aşağıdaki sıralanmaktadır.

- Ekonomik krizler, doğal afetler ve salgın hastalıklar sürecinde kamu harcamalarının artması beklenen ilk sonuçlardan birisidir. Artan kamu harcamalarının bütçe açıkları üzerindeki etkisi sonucunda en kolay çözüm para arzının arttırılmasıdır ki bu parasal politika, enflasyonist yan etkilerinden dolayı orantılı ve tutarlı olarak gerçekleştirilmesi gereken bir parasal operasyon olarak kabul edilmektedir.
- Ekonomik büyüme sürecinde daha önceki krizlerde yaşanan daralmanın çok daha büyük oranlarda, Covid-19 pandemi sürecinde ortaya çıkacağı beklentisi oldukça yaygındır. Negatif büyüme oranlarının ise; gelir ve gelir dağılımı etkinsizliklerini arttıracağı ve artan işsizlik oranları eşliğinde sosyo-ekonomik yapısal sorunları ağırlaştıracağı kabul edilmektedir. İstihdam politikalarına ağırlık verilmesi gibi aktif istihdam politikalarına ek olarak, işsizlik sigortası ödemeleri, emekli maaşları gibi transfer ödemlerini içeren pasif istihdam politikalarının daha büyük boyutlarda genişletilmesini gerekmektedir. Sosyal güvenlik sisteminin desteklenmesi, toplumsal işbirliği, dayanışma ve sosyal yardımlaşmanın organizasyonu gibi sosyal politikaların da bu süreçte dikkatle uygulanması önem arz etmektedir.
- Yoksullukla mücadele politikalarına toplumsal yapı ve Covid-19 pandemi sürecinin gerektirdiği, gıda yoksunluğu ve sağlık yoksunluğu gibi mal ve hizmetlere uygun piyasa erişim zorlukları giderilecek şekilde düzenlemeler eklenmelidir.
- Firmaların mevcut zayıf sermaye yapıları nedeniyle ortaya çıkan yatırım-üretim kararlarını olumsuz yönde etkileyen sermaye gereksinimleri, ilkeli, tutarlı ve denetlenebilen teşvik sistemiyle karşılanmalıdır. Teşviklerin, sektörel ve hacimsel dağılımı ise, Covid-19 pandemi sürecinin gereklerine uygun olarak belirlenmelidir.
- 1980 liberalizasyon dönemi öncesinde kamu monopolü olarak kabul edilen sektörlerin en azından regülasyon kurumları eliyle düzenlenmesi ve hatta sağlık, ulaşım, bazı stratejik tarımsal ürünler açısından, tekrar kamu girişimleri yoluyla üretilmesine yönelik politikalar, dışlama etkisi de göz ardı edilmeksizin yeniden oluşturulmalıdır.
- Ulaşım-lojistik, kargo operasyonları ve haberleşme gibi sektörlerde sahip olunan avantajlar ve muhtemel fırsatlar açısından, doğrudan devlet müdahalesi içeren stratejik planlamalar gerçekleştirilmelidir.
- Covid-19 pandemi sürecinde küresel ölçekte eksikliği hissedilen sağlık cihaz ve ekipmanları üretiminde mevcut üstünlük ve fırsatları değerlendirebilecek sektörel üretim

planlaması ve organizasyonu devlet eliyle gerçekleştirilmelidir.

- Tarımsal üretim süreçlerinde, kırsal kalkınma planlarının uygulanması ve tarımsal kredi mekanizmalarının genişletilmesi, gerek ürünlerin iç piyasa fiyatları açısından gerekse gıda yoksunluğu ve yoksulluğun önlenebilmesi açısından önem arz etmektedir. Üretici merkezli tarımsal teşvik ve sübvansiyonlara daha fazla ağırlık verilmelidir. Tarımsal üretim ve pazarlama mekanizmalarında oluşabilecek zorlukları ortadan kaldırmak ve üretici-tüketici arasındaki iletişimi sağlayabilecek piyasa işleyişine yönelik organizasyonu, devlet eliyle ile gerçekleştirmek hedeflenmelidir.
- Para politikalarında belirleyici para otoritesi olan Merkez Bankası'nın fonksiyonlarına ve kullanılan araç setine ilişkin gerekli hareket alanı sağlanmalıdır. Emisyon oranları, döviz kurları, enflasyon oranları gibi parasal büyüklüklerin, Covid-19 pandemi sürecinin gereklerine ve ekonomik hedeflere uygun olarak, Merkez Bankası insiyatifine bırakılması sağlanmalıdır. Para politikalarında esas olan unsurun güven ve istikrar olduğu dikkate alınırsa, güçlü bir Merkez Bankası işleyişi iç ve dış piyasalar açısından önem taşımaktadır.
- Faiz ve kur politikaları, serbest piyasa işleyişinden algılanan sinyaller doğrultusunda belirlenmeli ve Merkez Bankası rezervleri dikkate alınarak para politikası çizgisi oluşturulmalıdır.
- 2008 Küresel Finansal Kriz sürecinde etkin ve başarılı bir aktör olarak benimsenen Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu'nun, Covid-19 pandemi sürecinde de, bankacılık sistemi açısından önem arz ettiği ortadadır. Bankacılık sisteminde bilimsel ve rasyonel kararların uygulanması açısından, BDDK'nın bağımsız, kurumsal, teknik tecrübesi ve bilgi birikiminden istifade edilmelidir.
- İhracata yönelik sanayileşme stratejisi gerek Covid-19 pandemi süreci gerekse ülke ekonomilerinde başlayan korumacılık eğilimleri nedeniyle revize edilmeli ve bu süreçte stratejik sektörlerde ithal ikameci sanayileşme stratejileri, geçici bir dönem için olsa bile, dikkate alınmalıdır.
- Sağlık sektöründe sahip olunan avantajların kullanılabilmesi açısından kamu hastaneleri farklı bir öneme sahiptir. Bu süreçte kamu ve üniversite hastanelerinin güçlendirilerek geliştirilmesi yönelik projelerin ve kullanılan yöntemlerin ihale ve işletme yöntemlerinin gözden geçirilmesi ve doğrudan devlet eliyle yapılması önerilebilir. Dövize endeksli ödeme garantisi içeren yap-işlet-devret (yönet) sistemi, ilerleyen süreçte ve özellikle yüksek döviz kuru dönemlerinde özellikle cari açık bileşenleri yönünden önemli bir risk unsuru içermektedir.
- Cari açık bileşenleri açısından turizm gelirlerinde tahmin edilen büyük oranlı azalmalar dikkate alınmalı, sübvansiyon ve teşvik uygulamaları titizlikle gerçekleştirilmelidir. Bu uygulamalar özellikle enerji ve bazı emtia fiyatlarının küresel gelişmelerden kaynaklanan fiyat avantajlarının da değerlendirilebilmesi noktasında önem taşımaktadır. Hizmetler sektörünün bütünü dikkate alındığında mevcut ve giderek ağırlaşacağı öngörülen işsizlik sorununun çözümü açısından da fayda sağlayacaktır.

Dikkat edilirse önerilen politikaların ortak noktası; bütün ekonomik kriz süreçlerinde olduğu gibi, Covid-19 pandemi sürecinde de devletin "deniz feneri olma" fonksiyonuna işaret edilmesidir. Sürecin başarıyla yönetilebilmesi ve çözümü, devlet-ekonomi ilişkilerinde, "güçlü devlet" anlayışının benimsenmesiyle bağlantılıdır. Doğrudan devlet müdahalelerinin yol açabileceği sorunlar dikkate alınarak ve geçmiş kriz tecrübelerinden de faydalanılarak; "müdahaleci devlet" anlayışından daha ziyade "düzenleyici devlet" anlayışına geçilmesi, uygun bir çözüm reçetesi olarak benimsenmektedir.

COVID-19

EKONOMİ, ENERJİ ve TEKNOLOJİ

COVID-19 SALGININ EKONOMİK ETKİLERİ VE SALGIN SONRASINDA DÜNYA VE TÜRKİYE EKONOMİSİ

Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER

Giriş

Dünya ekonomisi 1930'lardaki büyük buhrandan sonraki en büyük daralmasını koronavirüs pandemisiyle birlikte yaşamaya başlamıştır. Bu pandemi birçok saygın ekonomist tarafından büyük bir ekonomik şok olarak değerlendirilmektedir. Daha önce benzerinin yaşanmaması sebebiyle sonuçlarını öngörebilme güçlüğü bir tarafa, salgın birçok sektörde olduğu gibi ekonominin genelinde de daralmalara, GSYH ve büyüme oranı düşüşlerine sebep olacaktır. Krizin ekonomik olarak en büyük etkileri, büyüme oranların negatife sürüklenmesi (ekonomik resesyon-daralma) ve işsizlik olarak karşımıza çıkacaktır. İşsizlik oranındaki yükseliş Philips'in araştırmalarında ortaya koyduğu şekilde işsizlikle ters orantılı olan enflasyon oranlarını başta düşürecek, ulusal ve uluslararası üretim düşüşüyle birlikte çıktı düzeyinin azalması sebebiyle zaman içinde yeni fiyat dalgalanmalarıyla birlikte fiyatlar genel düzeyi yeniden yukarıya seyretmeye başlayacaktır.

Üretim düşüşü başta az gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler olmak üzere tüm dünya ekonomilerinde krizleri tetikleyecektir. Bir bakıma bu kriz küreselleşmenin sonunu getirirken millî devletlerin güçlenmesini tetikler hale gelmiştir denilebilir. Pandemi yayılımı devam ederken dünya çapında sınırlar kapanırken her ülke kendi şartlarıyla baş başa kalmıştır.

Ülkeler iki nedenden ötürü önemli ölçüde farklı deneyimlere sahip olacaktır: 1) Ekonomilerin bu tür şokları emmeye karşı yapısal dayanıklılığı –bunu ekonomik kader olarak adlandıralım– ve 2) tıp araştırmacılarının ve politika yapıcıların eşi görülmemiş bir zorluğa yeni şekillerde yanıt verme kapasitesi. Koronavirüs sebebiyle kaybedilen hayatlar ve yine koronavirüsün ekonomik sefalet yaratma etkisi arasındaki inatçı ve biri birini tetikleyen ilişki geleneksel iktisadî yöntemleri değiştirecek gibi durmaktadır. Bu durum eşi benzeri görülmemiş bir hızda yeni iktisadi müdahaleleri nasıl etkileyecektir?

1. Şokun Şeklinin İncelenmesi

Ekonomik Durgunluk kavramı ikili ve açıktır. Tek söylediği şey, beklentilerin en azından iki ardışık çeyrek boyunca pozitif büyümeden negatif büyümeye geçtiğidir. Bir şokun ekonomik etki yolunu ne yönlendirecektir ve Covid-19 hangi şok şemasına uyacaktır? Açıklamak gerekirse, benzer bir şokun (2008 küresel finansal krizi) üç örnek ülkede büyük ölçüde farklı ilerlemeler ve iyileşme gösteren durgunluklara nasıl yol açtığını hatırlamaya çalışalım.

V şekli: 2008'de Kanada bir bankacılık krizinden kaçındı. Kredi akmaya devam etti ve sermaye oluşumu o kadar önemli ölçüde bozulmadı. Daha derin bir çöküşten kaçınmak emeği yerinde tutmaya yardımcı oldu ve beceri atrofisini engelledi. GSYH düştü, ancak büyük ölçüde kriz öncesi yoluna geri döndü. Bu, çıktının yer değiştirdiği ancak büyümenin nihayetinde eski yoluna geri döndüğü klasik bir "V şekli" şokuna tipiktir.

Şekil-1: V Şekli Şok Örneği: Kanada

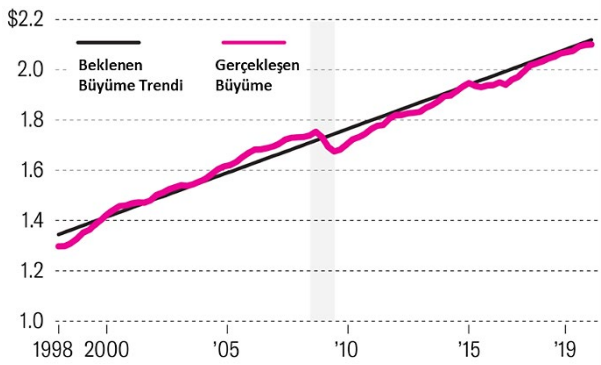

U şekli: ABD oldukça farklı bir yola sahipti. Büyüme hızla düştü ve kriz öncesi yoluna hiç geri adım atmadı. Geri kazanılan büyüme oranının (eğimler aynıdır), ancak eski ve yeni yol arasındaki boşluğun büyük olduğunu ve ekonominin arz tarafında bir defalık hasarı ve süresiz olarak kaybedilen çıktıyı temsil ettiğini unutmamak gerek. Bu, kredi aracılığını bozan derin bir bankacılık krizinden kaynaklandı. Durgunluk devam ettikçe, işgücü arzı ve üretkenliğine daha fazla zarar verdi. 2008 yılında ABD klasik bir "U şekli" şok yaşamıştır ki bu, Kanada'nın V şekline göre çok daha maliyetli bir versiyonudur.

Şekil-2: U Şekli Şok Örneği: ABD

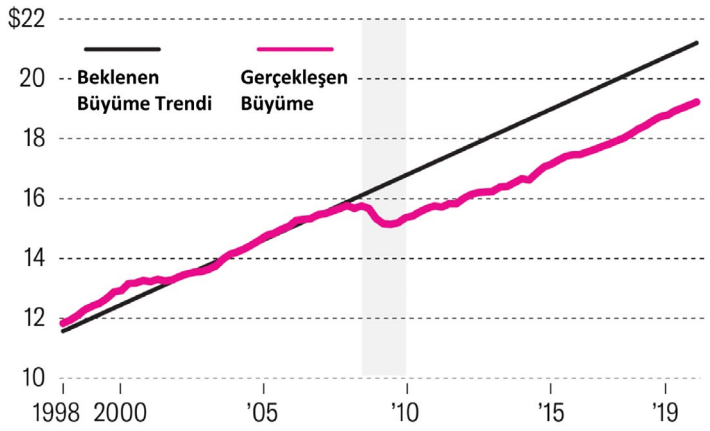

L şekli: Yunanistan üçüncü örnek ve açık ara en kötü şekle sahip ülkedir. Ülke daha önceki üretim yolunu hiç iyileştirmediği gibi aynı zamanda büyüme hızı da düştü. Eski ve yeni yol arasındaki mesafe genişledi ve üretim kaybı sürekli arttı. Bu, krizin ekonominin arz tarafında kalıcı yapısal hasar bıraktığı anlamına gelmektedir. Sermaye girdileri, emek girdileri ve verimlilik sürekli olarak zarar görmeye devam etmiştir. Yunanistan, bugüne kadarki en zararlı şekil olan L şeklinin bir örneği olarak görülebilir.

Şekil-3: L Şekli Şok Örneği: Yunanistan

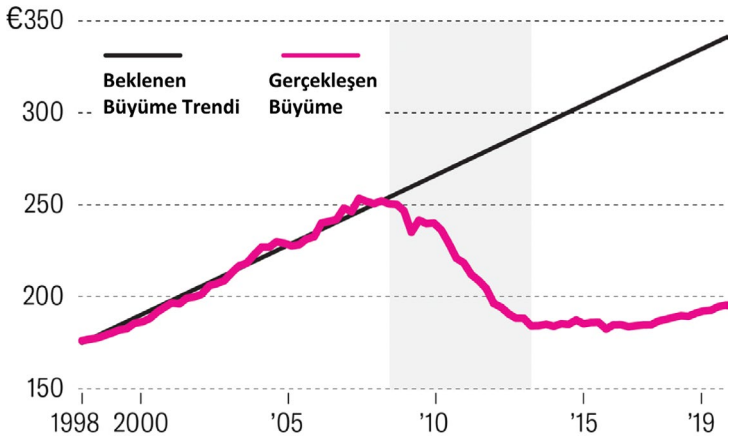

Peki, yukarıda gösterildiği gibi "şok geometrisi" ne şekilde hareket edecektir? Kilit belirleyici, şokun bir ekonominin arz tarafına ve daha özel olarak sermaye oluşumuna zarar verme yeteneğidir. Kredi aracılığı bozulduğunda ve sermaye stoku büyümediğinde, toparlanma yavaştır, işçiler işgücünden çıkar, beceriler kaybolur, verimlilik azalır. Şok yapısal hale gelir. V, U, L şokları farklı yoğunluklarda olabilir. V şeklindeki bir yol sığ veya derin olabilir. Bir U şekli, yeni bir büyüme yoluna veya küçük bir yola derin bir düşüşle gelebilir.

Koronavirüs şoku şimdiye kadarki görünümüyle bu şekillerden hangisine uymaktadır? Şokun yoğunluğu; sebep olan virüsün özellikleri, politika tepkileri ve sıkıntı karşısında tüketici ve kurumsal davranış ile belirlenecektir. Ancak şokun şekli, virüsün 'ekonomilerin arz tarafına zarar verme kapasitesi', özellikle sermaye oluşumu ile belirlenecektir. Bu noktada, hem derin bir V şekli hem de U mantıklıdır. Önümüzdeki dönemde koronavirüse karşı verilecek ekonomik savaş, net bir U yörüngesine engel olmaktadır. Hasar mekanizmalarını anlama açısından, yukarıdaki geometrileri akılda tutacak olursak, Covid-19 şoku hakkında iki soru karşımıza çıkmaktadır: 1) Tedarik zincirine zarar verme mekanizması ne olacaktır? 2) Bu tür bir hasarı önlemek için iktisat politikası yapıcıların tepkisi ne olacaktır?

2. Finansal Sistem Riskleri

Eşi görülmemiş Covid-19 şoku, sermaye piyasalarında zaten var olan stresi ve merkez bankalarının güçlü tepkisini tetiklemiştir. Likidite sorunları devam ederse reel ekonomi sorunları mahrumiyetlere yol açtıkları için sermaye sorunları ortaya çıkabilecektir. İktisat Politikası açısından bakıldığında, bir çözüm olarak bankaların kurtarılması ve yeniden sermayelendirilmesinin politik olarak tartışmalı olduğu bilinmektedir. Finansal kriz durumunda, sermaye oluşumu büyük bir darbe alacak ve emek ve üretkenliğine de zarar veren uzun süreli bir çöküş yaratacaktır.

Genişletilmiş reel ekonomiye dönüş açısından eşi benzeri görülmemiş bir olasılıkla aylar süren sosyal uzaklaşma, sermaye oluşumunu ve sonuçta işgücüne katılımı ve verimlilik artış hızla düşecektir. Mali krizlerin aksine, arz tarafına zarar veren bu büyüklükteki dünya geneline yayılmış donma, iktisat politikası yapıcılar için daha önce benzeri görülmemiş yeni bir alan olacaktır.

Tablo 1

	Finansal Sistem Şoku	**Reel Ekonomi (Donma)**
Likidite Problemi	Likidite problemi ve kredi aracılığını ve yatırımları engeller.	Hane halkı ve şirketler ciddi nakit akışı sorunları ile karşı karşıyadır ve yatırımları engeller.
Sermaye Problemi	Sermaye problemleri kredi kanallarını kapar, bu sermaye oluşumlarına zarar verir ve Büyüme yavaşlar	Zarar görmüş hane halkı ve şirket bilançoları sonrasında yatırımlar zayıflar ve büyüme yavaşlar

Finansal ve reel ekonomi riskleri iki şekilde birbiriyle ilişkilidir: Birincisi, uzun bir Covid-19 krizi reel ekonomide iflaslarının sayısını artırabilir ve bu da finansal sistemin yönetilmesini daha da zorlaştırabilir. Bu arada, bir finansal kriz gerçek kredi ekonomisini de bozacaktır. Burada Covid-19 krizinin risk profilinin özellikle tehdit edici olduğunu söylemek doğru olacaktır. Finansal krizlerle başa çıkmak için bir iktisat politikası oyun kitabı varken, büyük ölçekli reel ekonominin dondurulması için böyle bir ön bilgi yoktur. Yine tüm reel ekonomilerin likidite sorunları için hazır bilinen bir reçete de yoktur.

Uluslararası Para Fonu (IMF) Genel Müdürü Kristalina Georgieva, "Büyük Buhran'dan bu yana yaşanan en kötü ekonomik daralmayı ve serpintiyi bekliyoruz" demiştir. Bu arada, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) göstergelerinin çoğu, büyük ekonominin "keskin bir yavaşlamaya" girdiği konusunda en güçlü uyarıyı verdiğini söylemektedir. Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), dünyanın neredeyse tüm bölgelerinin bu yıl ticarette çift haneli düşüşler yaşayacağını tahmin etmektedir ve en sert darbeye Kuzey Amerika ve Asya ihracatçılarının maruz kaldığını belirtmektedir.

Ekonomik şoka ait serpinti bilinen tüm hesaplama metotlarına meydan okumaktadır. Birçok ülke daha önce hiç olmadığı kadar derin ve vahşi bir ekonomik şokla karşı karşıyadır. Perakendecilik gibi sektörlerde, zaten online rekabetin şiddetli baskısı altındaydı, söz konusu geçici kilitlemenin terminal olduğu kanıtlanabilir. Birçok mağaza yeniden açılamayacak, işlerini kalıcı olarak kaybetme ihtimali söz konusudur. Milyonlarca işçi, küçük işletme sahipleri ve aileleri ekonomik bir felaketle karşı karşıya kalacaktır. Kilitlenmeyi ne kadar uzun süre sürdürürsek, ekonomik yaralar o kadar derin olacaktır ve iyileşme o kadar yavaş olacaktır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana dünya çapında en büyük birleşik mali çabaya tanık oluyoruz ancak ilk raundun yeterli olmayabileceği açıktır. Merkez bankalarının icra ettiği benzeri görülmemiş akrobasi hakkında çok az bilginin kamuoyu ile paylaşılmasından dolayı kamuoyunda bir yanılsama mevcuttur. Birikmiş borçlarla başa çıkmak için tarih, enflasyon patlaması veya örgütlü bir kamu temerrüdü de dahil olmak üzere bazı radikal alternatifler önermektedir (merkez bankaları tarafından tutulan devlet borçlarını etkiliyorsa göründüğü kadar sert olmaz).

İşletmelerin ve hanehalklarının tepkisi riskten kaçınma ve güvenliğe kaçış ise, durgunluk güçlerini birleştirecektir. Eğer krizin biriktirdiği borçlara halkın tepkisi kemer sıkma ise, bu durum daha da kötüleşecektir. Bunun yerine krizden çıkış için daha aktif, daha vizyon sahibi bir devlet çağrısında bulunmak mantıklıdır.

Birçok düşük ücretli, düşük vasıflı, yüz yüze hizmet işi, özellikle küçük firmalar tarafından sağlananlar, nihai iyileşme ile de geri dönemeyecektir. Bununla birlikte, polislik, itfaiye, sağlık, lojistik, toplu taşıma ve gıda gibi temel hizmetleri sağlayan işçiler daha fazla talep görecek, yeni iş fırsatları yaratacak ve bu geleneksel düşük ücretli sektörlerde maaşları artırma ve faydaları artırma baskısını artıracaktır. Kriz, standart dışı, güvencesiz istihdamın (yarı zamanlı işçiler, fason işçileri ve birden fazla işveren ile çalışanlar) büyümesini hızlandıracak ve işçilerle birlikte hareket eden ve işveren tanımını genişleten yeni taşınabilir fayda sistemlerine yol açacaktır. Yeni işlerde gerekli becerileri sağlamak için dijital olarak sunulan yeni düşük maliyetli eğitim programlarından istenecektir.

Bu salgının ardından inşa ettiğimiz ekonomik sistemin, daha az dar görüşlü, daha dayanıklı ve ekonomik küreselleşmenin siyasi küreselleşmeyi çok geride bıraktığı gerçeğine karşı daha duyarlı olması gerekecektir. Durum böyle olduğu sürece, ülkeler küreselleşmeden yararlanmak ve gerekli bir özgüven derecesi arasında daha iyi bir denge için çaba göstermelidir.

Dünya Ekonomik Forumu (WEF) tarafından 2018 yılında yayınlanan bir makaleye göre, Çin, dünyadaki bazı mallardaki talebin yüzde 50'sinden fazlasını oluşturmaktadır. Örneğin, dünyadaki çimento tüketiminin yüzde 59'u, nikel tüketiminin yüzde 57'si ve bakır, çelik ve kömür tüketiminin yüzde 50'si Çin tarafından üretilmektedir. Virüsün ardından bakır ve petrol fiyatları aylık bazda önemli ölçüde azalırken Brent petrol varili yüzde 15, bakır poundu ise yüzde 8,4 azalmıştır. Özellikle bakır fiyatlarındaki düşüşün ekonomi üzerinde önemli etkileri olabileceğini unutulmamalıdır.

Küresel markaların çoğu Çin'de faaliyetlerini kısmen veya tamamen askıya almış durumdadır. Yine Asya pazarlarında da benzer bir daralma söz konusudur. Çin'in üretim sürecindeki düşüş nedeniyle petrol talebindeki düşüş ve buna bağlı olarak petrol / doğal gaz fiyatlarındaki düşüş özellikle dışa enerji bağımlılığıyla bilinen ülkemizde de üretim maliyetlerini düşürecektir. Ocak ayına göre %15'lik bir düşüş gibi petrol fiyatlarındaki her 6 dolarlık düşüş Türkiye'nin cari işlemler açığını 1 milyar dolar azaltmaktadır.

3. Covid-19 Krizinin Sosyo-Ekonomik Etkileri

Covid-19'un *öngörülen* etkisi her hafta kötüleşmektedir. COVID-19'un hızla yayılması dünya ekonomisini durma noktasına getirmiş durumdadır. COVID-19 şokunun küresel ekonomi üzerindeki potansiyel etkilerinin tahminleri önemli ölçüde değişmektedir. Yine de, dünya ekonomisinin, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde ekonomik faaliyetteki ani durma nedeniyle savaş sonrası dönemin en ciddi sorunuyla karşı karşıya olduğu konusunda neredeyse bir fikir birliği vardır.

Küresel daralma beklentileri

Sınırlama *önlemleri,* küresel GSYİH büyümesinin aşağı yönlü olacağı tahminlerine yol açmaktadır. Nisan ayı ortalarında IMF küresel büyüme projeksiyonlarını güncellemiştir ve küresel ekonominin Büyük Buhran'dan bu yana en kötü durgunluğu yaşamasını beklemektedir. IMF'nin 20 Nisan tahmininde daralmanın yüzde 4,2 olması öngörülmüştür. DTÖ'nün son tahminleri daha da kötümserdir. DTÖ, en kötü senaryoda 2020 için yüzde 8,8'lik bir negatif büyüme oranı öngörmektedir. Nisan başında yürütülen diğer tahminler, Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal İşler Departmanı (UNDESA) tarafından yapılan tahminde olduğu üzere, daha iyimserdi. UNDESA'nın en kötü senaryoda, küresel GSYH'deki daralmanın yüzde 0,9 olacağı doğrultusundadır. (Şekil-4)

Şekil 4: Dünya büyüme görünümü: farklı kuruluşların son projeksiyonları

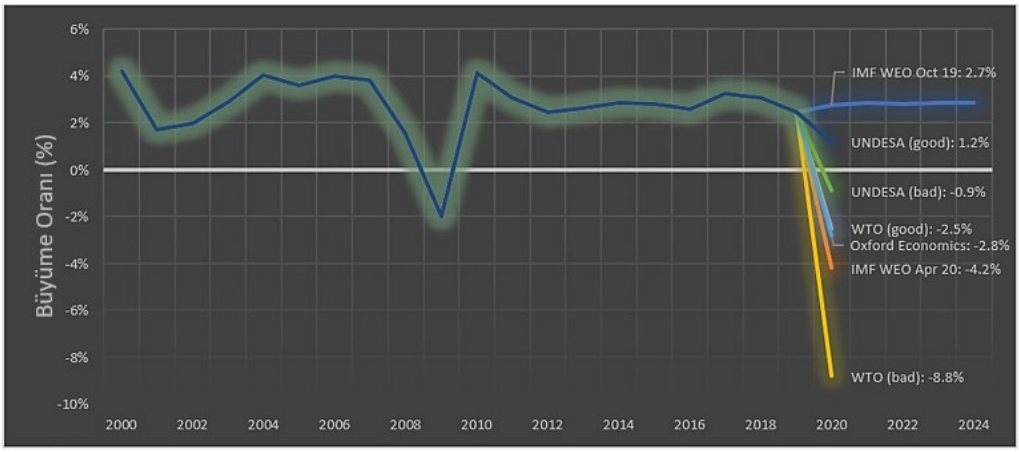

Not: Tahminler piyasa döviz kurlarına dayanmaktadır ve aşağıdaki tarihlerde yapılmıştır: IMF = 14 Nisan; Oxford Ekonomisi = 14 Nisan; UNDESA = 1 Nisan; DTÖ = 9 Nisan. UNDESA ve DTÖ, pandeminin *şiddetiyle* ilgili iki olası senaryo arasında ayrım yapmaktadır. IMF Dünya Ekonomik Görünümü (WEO) 2019 (mavi *çizgi)* tarafından gerçekleştirilen projeksiyonlar karşılaştırma için temel olarak kullanılmaktadır.

Kaynak: Oxford Economics (2020), IMF (2019 ve 2020), UNDESA (2020) ve WTO (2020) temelli UNIDO detaylandırması (https://www.unido.org/stories/coronavirus-economic-impact).

Ticaret ve lojistik aksaklıkları

Mal ve hizmet ticaret hacmine ilişkin öngörüler daha da korkunç vaziyettedir. Dünya Ekonomik Görünümünde IMF, mal ve hizmet ticaretindeki büyüme tahminlerini daha önce tahmin edilen yüzde 3'ten yüzde -9'a revize etmiş vaziyettedir. DTÖ, tedbirlerin ihracat ve mal ithalatı (hariç hizmetler) ortalama değişim açısından ticaret, (Şekil 5) yüzde 13 ila yüzde 32 civarında bir düşüş öngörmektedir.

Şekil 5: Küresel ticaret hacminde yıllık değişime ilişkin farklı kuruluşların son tahminleri

Not: Ticaretteki değişim, ihracat ve ithalattaki ortalama değişim olarak hesaplanır. DTÖ projeksiyonları sadece mal ticaretini içerir (hizmetler hariç). IMF rakamları mal ve hizmetleri içermektedir. Projeksiyonlar aşağıdaki tarihlerde gerçekleştirildi: IMF = 14 Nisan; DTÖ = 9 Nisan. IMF tarafından Dünya Ekonomik Görünümü (WEO) 2019'da (yeşil hat) yürütülen projeksiyonlar karşılaştırma için temel olarak kullanılmıştır.

Kaynak: IMF (2019, 2020a) ve DTÖ (2020) temelli UNIDO detaylandırması.

Sermaye akımlarının ileri ekonomiler lehine işlemesi

Küresel doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) eşit derecede etkilenmektedir ve Covid-19 krizinin patlak vermesinden bu yana geçen haftalar gelişmekte olan ekonomilerden eşi görülmemiş bir sermaye çıkışına tanık olmuştur. UNCTAD'ın en son Küresel Yatırım Trend Monitörü , DYY'nin 2020-2021'de yüzde -30 ile yüzde -40 arasında aşağı yönlü bir baskı yaşayabileceği konusunda uyarmaktadır.

Gelişmekte olan *ülkeler*de, en sert darbeyi Gelişmekte Olan Avrupa ve Latin Amerika'nın alması beklenmektedir. 2020'de ekonomik büyüme için farklı tahminler, dünya çapında genel bir daralmayı öngörmektedir, ancak bazı bölgesel farklılıklar da ortaya çıkmaktadır. Gelişmiş ekonomilerin Covid-19 krizinden en çok etkilenmesi beklenirken, gelişmekte olan Avrupa ile Latin Amerika ve Karayipler'deki ülkeler GSYH büyüme projeksiyonlarında aşağı yönlü en büyük revizyonu yaşamaktadır.

Şekil 6: IMF'nin WEO Ekim 2019 ve Nisan 2020'de 2020 için öngörülen GSYH büyüme oranının bölgesel farklılıkları

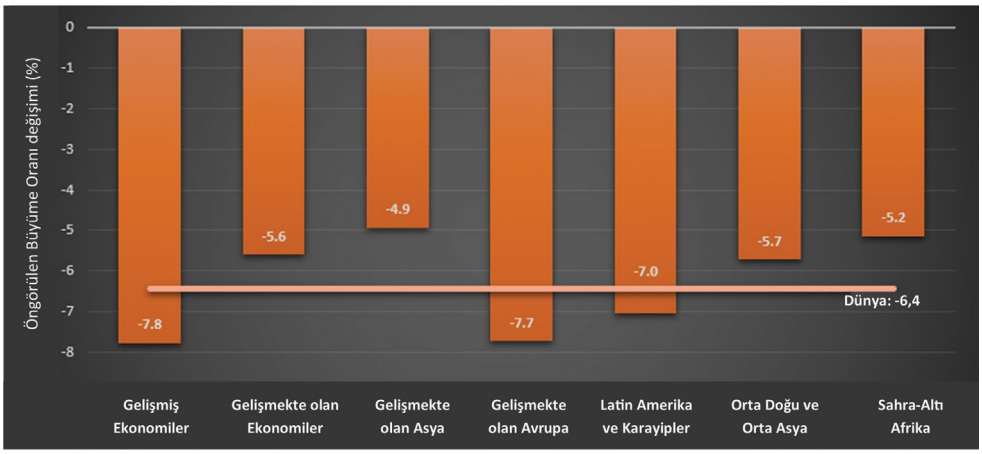

Kaynak: IMF'ye dayanan UNIDO detaylandırma (2019, 2020a).

Küresel aşırı yoksulluğun on yıllardır ilk kez artması beklenmektedir. Araştırmacılar Covid-19 krizinin küresel aşırı yoksulluk üzerindeki etkisini tahmin etmeye çalıştığımızda (Şekil 7) çok çeşitli sonuçlar veren tahminlerle karşılaşmak mümkündür. Sonuçların geniş dağılımına rağmen, tüm tahminler, küresel yoksulluğun 1990'dan bu yana ilk kez artacağını göstermektedir.

Covid-19 sebebiyle ekonomik faaliyetlerde durma yönünün tersine çevre açısından olumlu bir gelişme de yaşanmaktadır:

Covid-19 krizi artmaya devam ederken, enerji talebini ve CO_2 emisyonunu da azaltmaya devam etmektedir. Carbon Brief tarafından yürütülen kapsamlı bir çalışma, pandeminin 2020'de yaklaşık 2.000 milyon ton CO_2 emisyon kesintisine neden olabileceğini tahmin ediyor ve bu rakam 2019'daki toplam küresel CO_2 emisyonunun %5.5'ine denk geliyor (Evans, 2020). Eğer durum buysa, Covid-19 krizi tarihteki küresel CO_2 emisyonundaki yıllık en büyük faydalı düşüşten de sorumlu olacaktır.

2020 yılının ilk çeyreğinde imalat üretimi ve ticareti

2020 ekonomik tahminlerinin ötesinde, uluslararası kuruluşlar ülkelerin ekonomik performanslarına ilişkin ilk verileri yayınlamaya başlamıştır. UNIDO'nun, kriz öncesi dönemi temsil eden Ocak 2019 / Şubat / Mart 2020 dönemi verileri, Aralık 2019'a göre endüstriyel performans endeksi hakkında ön veriler sunmaktadır. Şubat 2020'de, UNIDO'nun COVID-19 veritabanına dâhil olan 34 yüksek gelirli ve gelişmekte olan ülkenin 24'ü, Aralık 2019'a kıyasla endüstriyel üretimde artış kaydetmiştir.

Çin'in ihracat potansiyelindeki azalma, küresel değer zincirlerinin bozulmasında önemli bir faktör olabilir (Seric vd., 2020). Bununla birlikte, Mart 2020'de Çin, Aralık 2019'a kıyasla endüstriyel üretimde sadece yüzde 10 azalma ile güçlü bir toparlanma kaydetmiştir. Çin'in ve ağır şekilde etkilenen diğer oyuncuların hızlı bir şekilde toparlanması, en kötümser projeksiyonları geçersiz kılabilir ve diğer ülkelerde daha düşük kayıplar söz konusu olabilir. Mart 2020'de, ABD'deki sanayi üretimi, kilitlemenin uygulanmasından sonra Aralık 2019'a kıyasla yüzde 6 azalmıştır (Şekil 8).

Şekil 8: Çin ve ABD'de imalat sektörünün Sanayi Üretim Endeksi (IIP). 2015 = 100.

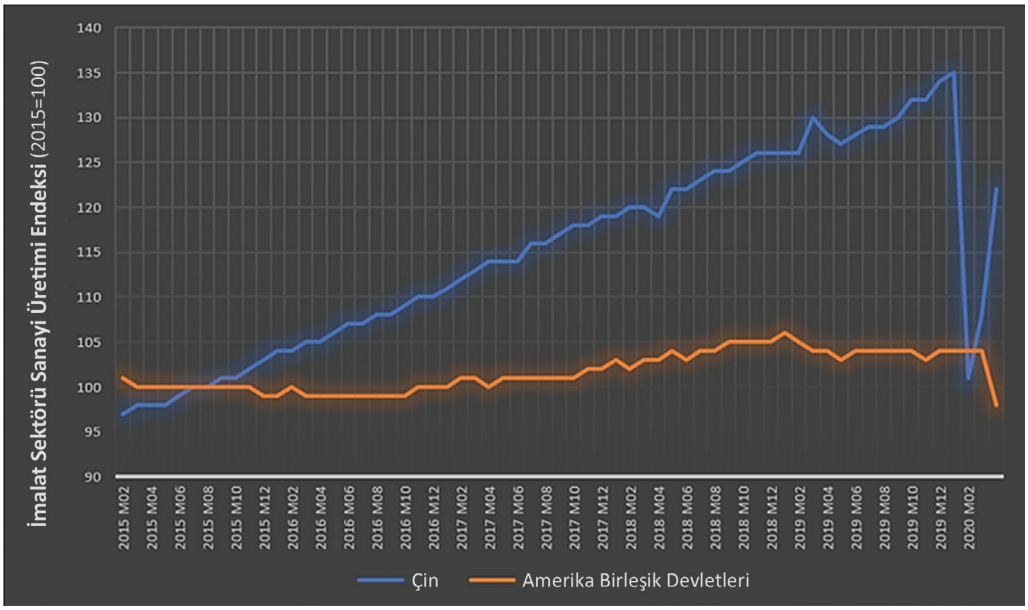

Kaynak: https://stat.unido.org/COVID-19

ABD ve Çin'i karşılaştırarak, Sanayi Üretimi Endeksinin sanayi düzeyinde analizi, ekonominin yapısal bileşimine ve ülkeye özgü olarak, endüstriler üzerindeki etkilerin (Mart 2020 - Aralık 2019) belirli bir düzeyde heterojenliğini ortaya koymaktadır. Uluslararası koşullardan ABD'de en çok etkilenen sektörler motorlu taşıtlar (yüzde -25), diğer nakliye ekipmanları (yüzde -19), giyim eşyası (yüzde -19), Çin ise diğer imalatlar (yüzde -23), mobilya (yüzde -22) ve deri (yüzde -14) şeklindedir. Bu manada ABD ve Çin'deki endüstriler üzerindeki etkilerin açıkça heterojendir.

Mal ticareti ile ilgili OECD bulguları, Aralık 2019 (kriz öncesi) ile Mart 2020 arasındaki dönemde, sanayi üretimi verilerinden elde edilenlere benzemektedir. Şubat 2020 ve Aralık 2019'dan mal ticareti ile ilgili verileri karşılaştırarak, 35 ülkeden 18'i toplam ihracatta olumlu

bir artış gösterirken, sadece Finlandiya (yüzde -25), Şili (yüzde -11) ve Norveç (yüzde -8) negatif performans kaydetmiştir. Arjantin, Brezilya, Çin, Kolombiya, Kosta Rika, Hindistan, Endonezya, Rusya ve Güney Afrika da dahil olmak üzere bir grup OECD üyesi olmayan ülke arasında sadece Arjantin (yüzde -10) ve Rusya (yüzde -10) zarar görmüştür.

Mart 2020 verileri şu an için yalnızca dört ülke için mevcuttur: Arjantin, Brezilya, Çin ve Hindistan. Brezilya ihracatta ülkenin Aralık seviyelerine (yüzde +5) kıyasla olumlu bir artış göstermeye devam ederken, Arjantin ve Çin ve Hindistan kayıplar kaydetmektedir (Aralık 2019'a göre sırasıyla yüzde 30, yüzde 20 ve yüzde 5). Hindistan'daki ihracatının çöküşü Mart ayında kabul edilen kilitlenme ile açıklanabilir.

3. Politika ve Başa Çıkma Stratejileri

ABD Hükümeti yanıtlarını Covid-19 krizinin bireysel aşamalarına uyarlamaya çağırmıştır: Mevcut literatürde *Covid-19* salgını ile ilgili politika analizlerinin çoğu, krizin her aşamasını tek tek ele almak ve kısa, orta ve uzun vadeli hedefler ve hedefler arasında ayrım yapmak için hükümet tepkilerini uyarlamanın önemini vurgulamaktadır. Bununla birlikte, bazı varyasyonlar, dikkate alınan aşamaların sayısında ve bu aşamalardaki politika yanıtlarının ayrıntı derecesinde kalmaktadır.

Politika tepkileri, salgının tetiklediği kötüleşen ekonomik beklentilere yanıt olarak revize edilmiştir: Pandeminin merkez üssü, önce Çin'den Avrupa'ya, daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne ve dünyanın geri kalanına doğru değiştikçe ve ekonomik beklentiler kötüleştikçe, dünyadaki hükümetler hâlihazırda yürürlükte olan sınırlama önlemlerine ek olarak ekonomik politikalara giderek daha fazla başvurmaktadırlar. Belirli bölgelere odaklanan etki değerlendirme çalışmaları, yeterli önlemler etkili bir şekilde uygulanmadıkça, mevcut ekonomik krizin önceden var olan zayıflıkları daha da kötüleştireceğini vurgulamıştır.

Uluslararası toplum gelişmekte olan ülkeler için desteği seferber etmelidir: Gelişmekte olan ülkelere odaklanan analizler, pandeminin ekonomik zararını hafifletmek için gereken ekonomik uyaranın, hükümetler tarafından ilan edilen ve uluslararası işbirliğine olan ihtiyacı hatta mevcut destekler toplamlarını dahi aştığını kabul etme eğilimindedir (bkz. Örneğin Jayaram ve ark. (2020) Afrika ülkelerinde). Uluslararası toplum kesinlikle destekleme çabalarını arttırmalıdır.

Üretimi destekleyen politikalar ortaya çıkmaktadır: Cambridge Üniversitesi İmalat Enstitüsü (IfM) Politika Bağlantıları Birimi tarafından hazırlanan yakın tarihli bir rapor, *Covid-19*'un 11 ülkede ve Avrupa Birliği'nde üretim üzerindeki potansiyel etkilerini azaltmayı amaçlayan politika yanıtlarını gözden geçirmektedir. Çalışmaları, makroekonomik etki azaltma önlemlerinin imalat sanayini etkilemesi muhtemel olmakla birlikte, genellikle üç farklı alanda ortaya çıkan önlemlerle birleştirildiğini göstermektedir: (1) İmalatın devam eden operasyonunun korunması; (2) Üretimi kritik malzemelere doğru seferber etmek ve (3) kriz sonrası imalat büyümesinin desteklenmesi.

Tablo 2, şimdiye kadar bu alanların her birinde alınan somut önlemlere örnekler vermekte; imalat sanayi için yeni bir geleceği şekillendirmek amacıyla toparlanma aşamasının orta ila sonraki aşamalarında yoğunlaştırılabilecek tedbirleri içermektedir. Yani, gelişmekte olan piyasaları ve tüketici ihtiyaçlarını tanımlamak için devlet desteği ve doğrudan finansman üretimin içselleştirilmesini ve yeni tedarik ağlarının oluşturulmasını teşvik etmektedir (Hartwich ve diğerleri, 2020).

Tablo 2: Üretimi destekleyen mevcut uluslararası politikalar ve önlemler

İktisat Politikası Alanı	Somut Öneriler	
Üretime Devam Etmenin Korunması	• Mali Destek (krediler, garantiler, sübvansiyonlar, sigorta, vergi indirimleri vb) - Hayatta kalması gereken firmaları desteklemek için nakit akış temini - İşgücünü tutma ve ücret ödemeleri • Üretim girdilerinin sürekli arzının sağlanması/ Tedarik zinciri aksaklıklarının giderilmesi • Kritik işçi ve sektörlerin desteklenmesi	
Üretimin kritik malzemelere doğru seferber edilmesi	• Kritik malzemelere yönelik üretimin yeniden yapılması • Kritik malzeme üretmek için endüstriyel konsorsiyumlar • Kritik tıbbî malzemelerin belirlenmesi • Düzenlemelerin kolaylaştırılması • İhracat kontrolleri ve ithalat kolaylaştırması • Hükümetin üretim ve dağıtıma doğrudan katılması	
Kriz sonrası imalat büyümesini destekleme	İşe devamı destekleme	• İşçi sağlığı ve güvenliği de dâhil olmak üzere iş hayatına devam etme rehberi • Üretimin verimliliğini artırmaya yönelik girişimler
	İşletmenin yeniden yönlendirilmesini destekleme	• Gelecekteki pazarları ve satış kanallarını tanımlama desteği • İnovasyon ve yerel üretime yapılan yatırımlara destek

Not: 3 Nisan 2020 tarihi itibariyle Avustralya, Çin, Fransa, Almanya, Hindistan, İtalya, Japonya, Kore Cumhuriyeti, Yeni Zelanda, Singapur, ABD ve Avrupa Birliği'nde merkezî/ulusal hükümetler tarafından alınan politikalar sunulmaktadır. Somut önlemler listesi, yeni kurulan önlemleri ve daha önce genişletilen ve/veya yeniden tasarlanan önlemleri birleştirir. Kapsamlı değildir ve önlemler imalat sanayine özel olmayabilir, aynı zamanda diğer sektörlere de fayda sağlayabilir.

Sektörler arası politikalar ve önlemler imalat sanayini etkileyecektir, ancak belirli sektörlerin nasıl etkileneceğine ilişkin belirsizlik devam etmektedir: Sektörel baz serisinde ILO, makroekonomik politikaların ve diğer sektörler arası önlemlerin endüstriler üzerindeki olası etkisini tartışmakta, ancak mevcut politika tepkilerinin kaçının belirli sektörleri ciddi bir şekilde etkileyeceğini tam olarak kavramak için henüz çok erken olduğunu kaydetmektedir. Be-

lirlenen en büyük belirsizlikler, tedarik zincirlerindeki KOBİ'lerin finansal yardıma erişip erişemeyeceği ve büyük üretici ülkelerin uygulamalarından faydalanıp yararlanamayacakları ile ilgilidir.

Yeniden yapılanma çabaları COVID-19 ile başa çıkmada ve işten tasarruf etmeye yardımcı olabilir ancak üstesinden gelinmesi gereken zorlukları da beraberinde getirecektir. Geleneksel üretim hatlarının talebi artan ürünlerinin (yani vantilatörler, maskeler ve koruyucu önlükler) üretimi ileri ekonomilerde devam etmekte ve bu üretimlerin gelişmekte olan ülkelerde de ortaya çıkmaya başlaması için bazı fabrikaları yeniden şekillendirmeye yönelik ticari çabalar yürütülmektedir. Örneğin Kenya'daki bir giyim fabrikası üretime geçmiştir ve şu anda günde 30.000 maske üretmektedir. (Jayaram ve diğerleri, 2020). Bu tür çabalar aynı anda sağlık acil durumunun ele alınmasına *ve* işlerin korunmasına yardımcı olabilir.

Ticaret politikaları, kritik tedariklere erişim sağlayabilir ve küresel değer zincirlerindeki aksamaların etkilerini azaltabilir. Yerel üretime yönelik zorluklar ve korumacı tedbirlerdeki mevcut artış ışığında, koronavirüs pandemisine yönelik politika tepkileri hakkındaki son literatür, özellikle tıbbi malzeme olmak üzere tedarik zincirlerini ve uluslararası ticareti devam ettirmek için ticaret önlemlerinin önemini vurgulamaktadır. UNCTAD'ın tanımına göre, DTÖ'nün Ticaret Kolaylaştırma Anlaşması'nın (TFA) uygulanması için önemli sayılan ticaretin kolaylaştırılmasına yönelik çabalarını desteklemek üzere uluslararası kuruluşlar için artan finansmana yansımaktadır.

Ortak çabalar daha iyi bir geleceğe giden yolu açmaya yardımcı olabilir. BM Genel Sekreteri António Guterres, yakın tarihli bir açıklamasında, sivil toplumu, hükümetleri, işletmeleri ve uluslararası kuruluşları devam eden bir sağlık krizinden kurtulmak ve daha iyi ve daha yeşil bir gelecek inşa etmek için gerçek bir fırsata dönüştürme çabalarına katılmaya çağırdı (Birleşmiş Milletler, 2020). Liderler, iklim değişikliğinin hafifletilmesi ve dayanıklılığı, ırksal, cinsiyet ve ekonomik eşitlik için de fayda sağlayabilecek *Covid-19* kurtarma planlarını hazırlamaktadır.

4. Dünya Ekonomisinde Durum

Birçok hükümet, salgını kontrol altına almak, gereksiz işleri engellemek ve bölge sakinlerine haftalarca ya da aylarca evde kalmalarını emretmek için ülkelerinin tamamında veya bir kısmında sosyal ve ekonomik faaliyetleri etkili bir şekilde dondurmuştur. Dünya çapında milyarlarca insan bir tür kilit altında kalmaktadır. Başlıca endüstriler, özellikle havayolları ve seyahatle ilgili diğer sektörler iflasın eşiğine gelmiştir.

Hükümetlerin ekonomilerindeki sorunları ne kadar çabuk çözmeleri gerektiği başka bir tartışma konusudur. Asya ve Avrupa'daki virüsü içerdiklerini düşünen bazı hükümetler, ekonomilerini yavaşça yeniden açmaya başlamıştır. Benzer şekilde, bir düzineden fazla ABD eyaleti kısıtlamaları gevşetmektedir ve Başkan Trump 30 Nisan'da sona eren federal sosyal mesafe kurallarını yenilememiştir. Ancak yeni salgınlar bazı ülkelerin kısıtlamaları yeniden düzenlemesine neden olmuştur.

Şimdilik, bazı ekonomistler üçüncü çeyrekte güçlü bir küresel toparlanma umuduyla, 2003'teki Şiddetli Akut Solunum Sendromu (SARS) salgını sonrasında Asya'daki iyileşmeleri hatırlatmaktadır. Bununla birlikte, diğerleri pandeminin ekonomik olarak geçmiştekilerden çok daha yıkıcı olabileceği konusunda uyarmaktadır. Bu arada, birçok dünya gücü, koronavirüs krizinde ekonomilerini desteklemek için dağları harekete geçirmektedir.

Çin

Dünyanın ikinci en büyük ekonomisi, 2019'un sonlarında Hubei Eyaleti, Vuhan şehrinde ortaya çıkan koronavirüsten sert bir darbe aldıktan sonra Nisan ayında tekrar canlandı. Düzinelerce şehirde birkaç hafta hükümetin uyguladığı tedbirler sertleşti; fabrika üretimi, perakende satışlar, inşaat ve diğer ekonomik faaliyetlerde düşüşler yaşandı. GSYH, Çin'in kırk yılı aşkın ilk ekonomik daralması olan ilk çeyrekte neredeyse yüzde 7 düşüş kaydetti.

Çin yönetimi, bu kez küresel bir ekonomik toparlanmaya öncülük etmeye daha az eğilimli görünüyor. 2008 mali krizinden sonra, yarım trilyon dolardan fazla bir teşvik paketi harcadığı zamandan bu yana, Çin hükümeti borcunu kabaca ikiye katladı ve borcu GSYH'nın yüzde 60'ına kadar ulaştı. Birçok analist, bu kadar agresif bir harcamayı bir daha yapamayacağını düşünmekte.

Çin merkez bankası nispeten mütevazı önlemler alarak bankalar için rezerv gereksinimlerini azalttı. Böylelikle bankaların salgınla mücadele eden işletmelere 80 milyar dolar daha kredi vermelerinin yolu açılmış oldu. Ayrıca, önümüzdeki aylarda faiz oranlarını azaltacağını gösterdi.

Merkez Bankası Başkanı Yi Gang, Nisan ayı sonlarında "Normal para politikası mümkün olduğunca uzun tutulmalı" ve "Salgının etkisi geçicidir. Çin ekonomisi güçlü bir dayanıklılığa ve büyük bir potansiyele sahipken, kaliteli kalkınmanın temelleri değişmeyecek." ifadelerini kullanmıştır.

Analistler, izlemesi gereken önemli bir işaretin, Pekin'in virüs nedeniyle Mart'tan Mayıs'a ertelenen yıllık büyüme hedefini açıklaması olacağını söylemekteler. Yüzde 6 civarında iddialı bir hedef, ağır bir teşvik paketinin geldiğini gösterebilirken, yüzde 3'e yakın daha mütevazı bir rakam muhtemelen statükonun devam etmesi anlamına gelecektir. Çin'in bu yıl için bir hedef belirlemeyi bırakma olasılığı da vardır. 2010 ve 2020 arasında GSYH'yı ikiye katlama hedefine ulaşmak için Çin'in bu yıl en az yüzde 5,6 büyümesi gerekiyordu.

Almanya

Alman ekonomisinin 2009'dan bu yana ilk kez, bu yıl yüzde 3 ila 10 arasında küçülmesi bekleniyor. Hükümetin kendisi, ekonominin onlarca yıldaki en kötü performansı olan yüzde 6'nın biraz üzerinde bir daralma olacağını tahmin etmekte. Mart ayında, yaklaşık yarım milyon Alman şirketi, çalışanlarının toplu işten çıkarmaları önlemek amacıyla kısa vadeli bir hükümet çalışma programına katılmaları için başvurdu.

Koronavirüsten gelen ekonomik serpinti ile mücadele etmek için, Berlin cesur eylemlerde bulunuyor ve *Schwarze Null* veya "black zero" olarak bilinen dengeli bütçelere olan kararlı

bağlılığını terk ediyor. Avro bölgesinin en büyük ekonomisini desteklemek için en az 350 milyar avro (ya da GSYH'sının yaklaşık yüzde 10'u) tahsis ediyor. Sınırsız kredi vermek ve potansiyel olarak hisse senedi almak da dahil olmak üzere mücadele eden işletmeleri kurtarmak için fonlar harcanacak.

2008 krizinde de ülkeyi yöneten Şansölye Angela Merkel, "Gerekli olan her şeyi yapıyoruz" ve "her gün açığımızın ne anlama geldiğini sormayacağız" ifadelerini kullandı. Yetkililer, Almanya'nın son yıllarda hükümet maliyesini kontrol altında tutması nedeniyle agresif harcama yapmaya hazır olduğunu ve borç / GSYH oranını 2010 yılında yüzde 80'den yüzde 60'a düşürdüğünü kaydetti.

Sınırları içinde salgını kontrol etmek için hızla hareket ettikten sonra Almanya, Nisan ayı ortasında ekonomisini yavaşça yeniden açacağını açıkladı. Ancak Merkel, federe devlet başkanlarını kısıtlamaları büyük bir özenle kaldırmaları konusunda uyardı.

Japonya

Ekonomistler salgının ihracat odaklı Japon ekonomisine derin bir darbe vuracağını ve Japon ekonomisinin yaklaşık yüzde 3 küçüleceğini öngörmektedir. Bu ekonomik yavaşlama ve küçülme 2008 yılından bu yana Japon ekonomisindeki en kötü performansa işaret etmektedir. Virüs aynı zamanda Japon hükümetinin büyük bir turizm geliri elde etmeyi planladığı 2020 Yaz Olimpiyatlarının da gelecek yıla ertelenmesine sebep olmuştur.

Japon hükümeti de son zamanların en zorlu dönemlerinden birinde yaklaşık 1 trilyon dolarlık büyük bir yardım paketi ile salgının ekonomik etkilerine karşılık verdi. Bu rakam Japonya'nın GSYH'sının yaklaşık yüzde 20'sine eşit olsa da analistler gerçek harcama etkisinin çok daha küçük olacağını söylemektedir.

Japon yetkililer yaptıkları açıklamalarda "Japonya ekonomisinin ve dünya ekonomisinin şu anda II. Dünya Savaşı'ndan beri en büyük krizle karşı karşıya olduğunu söylemek abartı olmaz. İstihdam ve hayatı her ne pahasına olursa olsun koruyacağız" demektedir. Japon ekonomisinde kurtarma önlemleri, vatandaşlara, küçük ve orta ölçekli işletmelere yapılan nakit ödemeler, faizsiz krediler, gecikmiş vergi ödemelerinin ertelenmesi, seyahat ve turizm kuponlarını içermektedir.

Japonya merkez bankası nisan ayı sonunda sınırsız miktarda devlet borcu almaya ve kurumsal borç alımlarını ikiye katlamaya hazır olduğunu açıkladı. Ancak bazı eleştirmenler, Japonya Merkez Bankası'nın yıllarca faiz oranlarını sıfıra yakın tutmasının ardından sınırlı seçeneklere sahip olduğunu söylemektedir.

Birleşik Krallık

Pandemi, Avrupa Birliği ile Brexit sonrası bir ilişkiyi müzakere etmekte olan İngiliz ekonomisini felç etmektedir. İngiliz ekonomisi ile ilgili salgın öncesi, sözde sert Brexit'in durgunluğundan dolayı endişe duyulmaktaydı. Ekonomistler, koronavirüs pandemisinin 2020'de İngiliz ekonomisini yüzde 5-10 civarı küçülebileceği beklentisi taşımaktadır.

Maliye Bakanı Rishi Sunak, Mart ayı başında ekonominin desteklenmesi için hükümetin

"İngiliz tarihinde benzeri görülmemiş" müdahaleler yapmaya hazır olduğunu söyledi. Acil durum önlemlerinden biri olarak Hazine, şirketlerin büyük işten çıkarılmalarını engellemek için birkaç ay boyunca işçi maaşlarının yüzde 80'ini ödemeyi taahhüt etti. Ayrıca önlerler arasında, serbest çalışan işçilere kayıp ücretler karşılığında geri ödeme yapılması, vergi ödemelerinin ertelenmesi, artan işsizlik ödeneğinin artırılması, küçük ve orta ölçekli şirketler için bir kredi programının oluşturulması ve yardım kuruluşlarına kurtarma yardımı sağlanması gibi düzenlemeler yer aldı.

İngiltere Merkez Bankası gösterge faiz oranını rekor seviyede düşük bir orana (yüzde 0,5'e) düşürdü ve bankalar için sermaye gereksinimlerini gevşetti. Nisan ayı başlarında olağanüstü bir hamle yapan merkez bankası, kriz sırasında hükümetin harcamalarını doğrudan finanse ederek, tahvil piyasasında borç vermek zorunda kalmadan normal seyrinde serbest bırakmayı kabul etmiştir. Göstergelerden kurtarma çabaları kapsamında İngiltere'nin GSYH'nın yaklaşık yüzde 15'ini harcadığı görülmektedir.

Amerika Birleşik Devletleri

Otuz milyondan fazla Amerikalı -yaklaşık altı ABD çalışanından biri- Mart ortasından beri işsizlik başvurusunda bulundu. Bu krizden önce, 1982'de tek bir haftadaki en fazla başvuru sayısı 695.000 idi. Ekonomik çıktı, 2008'den bu yana en dik dalış olan 2020'nin ilk üç ayında yaklaşık yüzde 5 düştü. Çoğu analist, zararın çok daha kötü olmasını bekliyor. İkinci çeyrekte, bazıları işsizlik oranının yüzde 40'a kadar çıkabileceğini, Büyük Buhran sırasında görülen yüzde 25 zirvesinden bile daha yüksek olabileceğini tahmin edilmektedir.

Washington, pandemiye halk sağlığı tepkisini yanlış yönettiği için eleştirilirken, finansal piyasaları istikrara kavuşturmak için kararlılıkla hareket etmesi de kredilendirildi. Mart ayında FED, ekonomiyi desteklemek ve likidite sağlamak için elinden gelen her şeyi yapacağını belirtti. FED'in tarihî eylemleri arasında şunlar var: faiz oranlarının sıfıra indirilmesi, banka rezerv gereksinimlerinin sıfıra indirilmesi, Hazine bonoları ve ipotek destekli menkul kıymetlerden hızla yaklaşık 2 trilyon dolar satın alma, kurumsal ve belediye borçlarının satın alınması ve banka dışı borçlara acil kredi verilmesi.

Bu arada, Mart ayında bazı analistlerin köprü kredisi olarak nitelendirdiği 2 trilyon dolarlık bir teşvik paketi hayata geçirildi. Paket; vatandaşlara 1200 dolara kadar doğrudan ödemeler, işletmelere yüz milyarlarca dolar kredi ve hibe, işsizlik yardımlarında artış ve hastaneler ile sağlık hizmeti sağlayıcıları için destek içermektedir. Senato Çoğunluk Lideri Mitch McConnell, "Aslında, bu ulusumuza savaş zamanı bir yatırım" dedi. Bir ay sonra, Kongre ikinci yarım kurtarma paketine imza attı. Bu paket, toplam yarım milyar dolara yakındır ve küçük işletmelere yardım sağlamayı ve hastanelere daha fazla yardım sağlamayı amaçlamaktadır.

Çok Taraflı Kurumlar

Euro bölgesi maliye bakanları, üye ülkelere, işletmelere ve işçilere acil borç verme ve diğer yardımları sağlamak için 500 milyar avroluk bir paket üzerinde anlaştılar. Avrupa Merkez Bankası (ECB) Başkanı Christine Lagarde, ECB'nin avro bölgesini savunmasında "sınır olmayacağını" vaat etti. Banka, bu yıl üyelerine kriz sırasında yardımcı olmak için 750 milyar avroya kadar ek tahvil satın alacak.

IMF, gelişmekte olan ekonomilere tercih edilerek, koronavirüs nedeniyle akut finansal krizlerle karşılaşan üye ülkelere borç vermek için 100 milyar dolar ayırdı. Nisan ayı başlarında, doksandan fazla ülke kurtarma talebinde bulundu.

Dünya Bankası Grubu Başkanı David Malpass, bankanın pandeminin etkilerine karşı 150 milyar dolardan fazla para harcadığını söyledi. Virüsle ilgili iki düzineden fazla kredi talebi hızlı bir şekilde takip edildi ve bunların birçoğu gerçekleşti. Şu ana kadar en büyük krediyi (1 milyar dolar) Hindistan aldı.

5. Türkiye'de Pandemi Sürecinde Ekonomik Seyir

Covid-19 salgınının sebep olduğu olumsuz gelişmeler, borsaları ve gelişmekte olan ülkelerin borçlanma kapasitelerini zayıflatmakta, ekonomik istikrarın hassas dengelerinin kırılganlığını arttırmaktadır.

İstatistiklere bakıldığında, Ocak ayında 2019'un aynı ayına göre konut satışları% 55,8 arttı. Öte yandan yabancılar, mülk satın almak için Türkiye'nin zayıf para biriminden yararlanmaktadır. Yabancılara konut satışları da %24 arttı, yabancılar arasında en çok ev alanların uyrukları çoğunlukla Irak, İran ve Rusya. Çin %1,98 ile satışlarımızda düşük bir paya sahip olduğundan, Çin vatandaşlarına satışlarımız olumsuz etkilenmeyecektir.

Otomotiv endüstrisi, ekonomimizdeki beş stratejik sektörden biridir. Türkiye, otomotiv sektöründe AB ve ABD olarak Çin'e bağımlı değil. Ancak Çin'deki sorun bizi bu ülkeler üzerinden etkileyebilir. Bugün Çin dünyanın en büyük otomotiv pazarı ve aynı zamanda bu sektördeki en büyük üreticidir. 2018 rakamlarına göre Çin'de 27 milyon araç üretildi. Toplam pazar 28 milyon adetti. 2019 yılında üretim ve satış rakamları düşse de Çin dünyada 1 numara olmaya devam ediyor. Öte yandan, Türk tedarikçi şirketleri 11 milyar dolarlık ihracatla dünyanın en kaliteli markalarının en stratejik parçalarını üretiyor. Yan sanayii şirketlerimiz aynı zamanda ortak tasarımcı yetkinliğine sahip birden fazla ülkede üretim projelerinin bir parçası olabilecek bir yapıya sahiptir. Evet, Çin pazarı, tedarik sektöründe de 30 milyar dolar ithalat yapan bizim için önemlidir. Ancak, AB pazarındaki güçlü konumumuzu korumak ve Çin'den ABD'ye, Rusya'dan Kuzey Afrika'ya birçok bölge ve ülke ile pazar çeşitliliği sağlamak önceliklerimiz arasındadır.

Madencilik sektörümüz en çok etkilenen sektör olabilir, çünkü 4,3 milyar dolarlık maden ürünleri ihracatının 1,3 milyar dolarlık kısmı Çin'e yapılmaktadır. Nitekim, Şubat ayının ilk haftasında geçen yıla göre madencilik ihracatında yaklaşık% 60'lık bir düşüş yaşamıştır.

Dünyanın en büyük plastik üreticisi Çin iken Türkiye 6. büyük üretici durumundadır. Çin aynı zamanda dünyanın en büyük plastik hammadde alıcısıdır ve ürettiği ürünün yüzde 50'sini ABD'ye satmaktadır. Ancak, salgın nedeniyle Çin'de birçok plastik fabrikası kapalı bulunmaktadır. Hammaddeye olan talep çok düşmüştür. Bu sorunlar, Türkiye gibi ülkeler için olumlu olan hammadde fiyatlarının düşmesine neden olmuştur. Bu, ihracat hacmimiz için aynı zamanda son zamanlarda ABD'den ciddi bir talep aldığımız için çok önemlidir ve olumlu etkileri olacaktır.

Özellikle tekstil, mobilya, demir-çelik, meyve ve sebze sektörleri gibi bazı sektörlerde küresel talep Türkiye'ye kayabilir. Örneğin, Rusya yeni rotaları Türkiye ve Fas'a çevirmektedir; mobilya sektörünün ek siparişlerin 1 milyar dolarlık katkısı olduğu tahmin edilmektedir. Tekstilde %1 sipariş artışı Türkiye için 1,5 milyar dolar katkıda bulunabilir. Ayrıca cam ev eşyası gibi bazı sektörlerde yurtiçi üretimimiz de artabilir.

Çin her yıl 80 milyon ziyaretçisi ağırlamaktadır. Salgın nedeniyle bazı ziyaretçilerin Avrupa'dan Türkiye'ye geçmeleri muhtemeldir. 2017-2019 yılları arasında ülkemize gelen yabancı ziyaretçilerin dağılımına baktığımızda, ilk 5 ülke Rusya (%16), Almanya (%11), Bulgaristan (%6), İngiltere (%5,7) ve İran (%4,7). Özellikle 2019 yılında Türkiye'yi toplam 45 milyon kişi ziyaret etti ve bunun 426 bini Çin vatandaşı idi.

Korona bir veya iki ay içinde kontrol altına alınamazsa, yaklaşık 2-3 milyar dolarlık hazır giyim siparişi Çin'den Türkiye'ye kayabilir. Hazır giyim sektörümüz, ekonomimizdeki yavaşlık nedeniyle 2019 yılında %0,4'lük sembolik büyüme oranı ile 17,7 milyar dolara ulaşmıştır. Öte yandan Çin, başta dış giyim, hammadde ve hazır giyim olmak üzere birçok segmentte 170 milyar dolarlık ihracatla bu sektöre hükmedecek durumdadır. Çin'in ucuz işgücü, yüksek üretim hacmi ve hammadde pazarlarında baskın olması da dahil olmak üzere dünyanın her yerinde çok önemli bir oyuncu olduğu açıktır. Çin siparişleri orta ve uzun vadede verildiğinden, durum iki aydan uzun süren teslimatlar için açık olacaktır.

Türkiye'nin hazır giyim ihracatında ilk 10 sırayı sırasıyla Almanya, İspanya, İngiltere, Hollanda, Fransa, Irak, ABD, İtalya, Danimarka ve İsrail oluşturmaktadır. Şu anda uluslararası tekstil alıcıları, kalitesi ve uygun fiyatlarla hızlı üretimi nedeniyle Türkiye'yi tercih edilebilir ve kârlı bir pazar olarak görmektedir. Aynı ürün grubunda Türkiye ile Çin arasındaki fiyat farkı vergiler hariç %20'dir. Bu yüzden büyük satın alma grupları fiyat indirimleri isteyecektir. Bu fiyat indirim talepleri karşılanacak olursa, bu hizmetlere rekabetçi bir döviz kuru sağlanması gerekmektedir. Bu şekilde, işçilik maliyetinden en az %15'lik bir artış elde etmenin muhtemel olduğu hesaplanmaktadır.

Çin'deki birçok moda perakendecisinin, üretimlerini Türkiye'ye kaydırmak konusunda Türkiye ile temas kurduğu gelen haberler arasında yer almaktadır. Artan Çin üretim maliyetleri ve son iki yıl içinde Türk lirası değerinde %36'lık bir düşüş, 2018'deki para krizi nedeniyle Türkiye'yi zaten uygun bir seçenek haline getirmiştir. 170 milyar dolarlık bu payın Türkiye'ye kayması halinde tekstil sektörümüz faydalanabilecektir. Türkiye'nin ihracatının yaklaşık %70'i Avrupa'ya gitmektedir. Bu alandaki en güçlü rakibimiz Portekiz'dir, ancak bu değişim gerçekleşirse cari açığımızı azaltacak ve Türkiye'nin 2020 için %5'lik ekonomik büyüme tahminini destekleyecektir.

Ayrıca, uluslararası ticaretten gelen talebin artması, Türk tekstil ve hazır giyim sektörünün tam kapasite çalışmasına yardımcı olacaktır. Çin şu anda 4,6 milyondan fazla kişi istihdam eden dünyanın en büyük tekstil ihracatçısıdır ve Çin'den tekstil ihracatı 2018 yılında dünya toplamının %37,6'sına ulaşarak bir önceki yıla göre %3,5 artış kaydetmiştir.

Sadece Türkiye değil, özellikle hazır giyim gibi emek yoğun ürünler için Hindistan, Kamboçya veya Vietnam gibi çekici ülkeler de bulunmakla birlikte şu an durum Türkiye'nin avan-

tajına görünmektedir. Bu ülkeler, salgının uzun süre devam edip etmeyeceğini ve yayılıp yayılmayacağını dikkatle izlemektedir.

Çin dünyanın en büyük sebze ve meyve üreticilerinden biridir ve salgın nedeniyle gıda (özellikle meyve ve sebze) ithal eden ülkeler yeni tedarikçiler aramaktadır. Rusya bu alternatiflerden biridir. Şu anda Türkiye'den talepler bu alanda artmaktadır.

Şekil 9: Çin'in Ekonomik Daralmasının diğer ülkelere etkisi

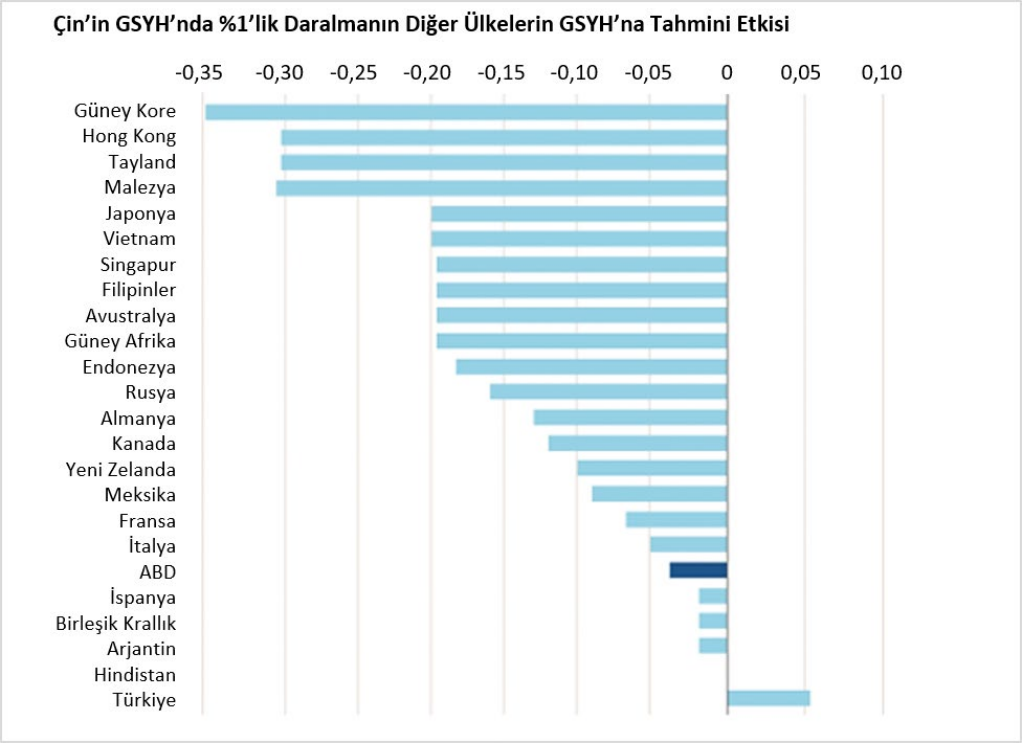

Financial Times'tan alınan yukarıdaki grafiğe göre, Çin'de yaşanacak %1'lik ekonomik yavaşlamanın 24 ülkenin 23'ünde GSYH'yı farklı derecelerde olumsuz etkilediği, ancak Türkiye'nin GSYH'da ise %0,05 büyüklüğünde artışa sebep olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Çin'de olası daralmanın Türkiye'ye etkisinin diğer ülkelere nazaran daha farklı olacağını göstermekte, birçok sektörde Çin'e alternatif arayan yabancıların Türkiye'ye yönelebileceğini teyit etmektedir.

Sonuç

Türkiye, herhangi bir acil durumda diğer ülkelere elinden geldiğince her zaman destek veren bir ülkedir. Virüsle ortaya çıkan fırsatları değerlendirmek, bu önemli soruna sevinmek anlamına gelmez. Piyasalar bugünün dünyasında daha entegre hâle geldikçe, herhangi bir aksaklık tüm sistemi kolayca etkileyebilir. 2008 mali krizlerini göz önünde bulundurursak, ekonomi en güçlü ekonomi olan ve neredeyse tüm dünyaya yayılan ve 22 trilyon dolardan fazla bir maliyetle ABD'de başladı. Öte yandan, Covid-19 Çin'de başlayan ve şimdi birçok ülkeye yayılan bir sağlık krizidir.

Hanelerden büyük şirketlere kadar hepimiz bu sorunu yönetmek için uğraşıyoruz, ancak aynı zamanda hayat devam ediyor. Hepimizin günlük yaşamımızı sürdürebilmesi için ihtiyaçları var ve insanlar talep etmeye devam ettikçe, şirketler de bu talepleri karşılamak için üretime devam etmelidir. Dünya ekonomisi Çin'in iş gücü ve üretim kaybını dengeleyemezse tedarik zincirindeki bozulma ve kaynakların kıtlığı nedeniyle günlük ihtiyaçların karşılanması daha zor olabilir, birçok insan işsiz kalabilir, emtia fiyatları keskin bir şekilde artabilir ve sonunda yeni bir mali krizle karşı karşıya kalınabilir. Sonuç olarak, bu süreci doğal bir yaşam dengesi olarak görmek önemlidir ve elbette Çin'i bu virüsle savaşması için desteklenmesi devam ettirilmesi gereken bir faaliyettir. Aynı zamanda ekonomik sistemin dengesini tekrar insanlık için desteklenmelidir. Aksi taktirde emtia fiyatları keskin bir şekilde artabilir ve sonunda tekrar yeni bir finansal krizle karşı karşıya kalınması muhtemel hale gelebilir. Sonuç olarak, bu süreci doğal bir yaşam dengesi olarak görmek önemlidir ve elbette Çin'i bu virüsle savaşması için desteklenmemelidir. Aynı zamanda ekonomik sistemin dengesini tekrar insanlık için desteklen ilmelidir.

Türkiye'nin bu süreçlerdeki başarıları önemli ölçüde dünya kamuoyunda övgü toplamakla beraber yine de karalama haberleri de giderek yayılmaktadır. Krizin bir bakıma fırsata dönüştüğü Türkiye'de en önemli unsur üretimin, lojistiğin ve teknolojik yatırımların canlı tutulmasıdır. Yaşanacak turizm ve hizmet sektörünün ekonomik kayıpları ancak bu sektörlerin canlandırılmasıyla engellenebilir. Açıkça dış alemde bir üretim düşüşü şoku yaşanmaktadır. Buna karşılık olarak bir milli seferberlik havasında üretim artışını temin etmek ve dövizdeki yükseliş sebebiyle iş gücü maliyetlerimizin düşmesini ve dış alem üretimindeki kayıpların ülke ekonomisine kazandırılması önem arz etmektedir. Krizden çıkışın en önemli lokomotifi üretim olacaktır.

KAYNAKÇA

Adnan Seric, v.d., "Managing COVID-19: How the pandemic disrupts global value chains", UNIDO, Nisan 2020. https://iap.unido.org/articles/managing-covid-19-how-pandemic-disrupts-global-value-chains

Christian Gollier, Stephane Straub, "Some micro/macro insights on the economics of coronavirus. Part 1: Impact assessment and economic measures", VoxEU.org – CEPR's policy portal, 2 Nisan 2020. https://voxeu.org/article/some-micromacro-insights-economics-coronavirus-part-1

Frank Hartwich, v.d., "Managing COVID-19: How industrial policy can mitigate the impact of the pandemic", UNIDO, Nisan 2020. https://iap.unido.org/articles/managing-covid-19-how-industrial-policy-can-mitigate-impact-pandemic

Jennifer Castaneda-Navarrete, v.d., "Covid-19: International Manufacturing Policy Responses: A preliminary review of international approaches to supporting the manufacturing supply chains and workforce" IfM Education and Consultancy Services, University of Cambridge, Nisan 2020. https://www.ifm.eng.cam.ac.uk/uploads/ECS/Policy_Links/2020-04-07-COVID19A.pdf

Kartik Jayaram, v.d., "Finding Africa's path: Shaping bold solutions to save lives and livelihoods in the COVID-19 crisis", McKinsey, 17 Nisan 2020. https://www.mckinsey.com/featured-insights/middle-east-and-africa/finding-africas-path-shaping-bold-solutions-to-save-lives-and-livelihoods-in-the-covid-19-crisis

Merve Karacaer Ulusoy, "Economic Effects of Corona Virus on Turkey's Economy", Stratejik Düşünce Enstitüsü, 28 Şubat 2020, https://www.sde.org.tr/analysis/economic-effects-of-corona-virus-on-turkeys-economy-analizi-16163

Philipp Carlsson-Szlezak , Martin Reeves and Paul Swartz, "Understanding the Economic Shock of Coronavirus" Harvard Business Review, 27 Mart 2020. https://hbr.org/2020/03/understanding-the-economic-shock-of-coronavirus

"Analysis: Coronavirus set to cause largest ever annual fall in CO2 emissions", CarbonBrief, 9 Nisan 2020. https://www.carbonbrief.org/analysis-coronavirus-set-to-cause-largest-ever-annual-fall-in-co2-emissions

"Coronavirus: the economic impact", UNIDO, https://www.unido.org/stories/coronavirus-economic-impact

"COVID-19 and the world of work: Sectoral impact, responses and recommendations", ILO, https://www.ilo.org/global/topics/coronavirus/sectoral/lang--en/index.htm

"Quarterly International Trade Statistics (by partner country)", OECD, 28 Mayıs 2020, https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=59926

"Secretary General's Message: International Mother Earth Day", United Nations, 22 Nisan 2020. https://www.un.org/en/observances/earth-day/message

"Trade set to plunge as COVID-19 pandemic upends global economy", World Trade Organisation, https://www.wto.org/english/news_e/pres20_e/pr855_e.htm

"UK provides £1.4 million more for trade facilitation initiatives", UNCTAD, 20 Nisan 2020. https://unctad.org/en/pages/newsdetails.aspx?OriginalVersionID=2334

"World Economic Outlook, April 2020: The Great Lockdown", IMF, 14 Nisan 2020. https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/World-Economic-Outlook-April-2020-The-Great-Lockdown-49306

COVID-19

EKONOMİ, ENERJİ ve TEKNOLOJİ

COVID-19 SALGININININ EKONOMİK ETKİLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME VE REEL SEKTÖRE YÖNELİK POLİTİKA ÖNERİLERİ

Prof. Dr. Murat ÇETİNKAYA

2019 yılının Aralık ayında ortaya çıkan ve kademeli bir şekilde dünyanın neredeyse tamamını etkisi altına alan Covid-19 hastalığı, tüm dünyada sosyal ve ekonomik hayatı durma noktasına getirdi. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından 11 Mart'ta pandemi olarak ilan edilen Covid-19, 25 Mayıs 2020 tarihi itibarıyla neredeyse tüm ülkelere nüfuz etmiş ve toplamda 5,5 milyon vakaya ve 347 bin ölüme neden olmuştur.

Pandemi, dünyayı hem sosyal hem de ekonomik olarak derinden etkilerken, küreselleşme ve neo-liberal politikaların sorgulandığı, küreselleşme deneyimlerinin tartışıldığı, küreselleşme olgusunun kaçınılmaz olarak düşüşe geçtiği günlere doğru eviriliyoruz.

Pandeminin yarattığı negatif etkilerin ne kadar derinleşeceği, ne kadar süreceği, küresel ekonomiyi ve ulusal ekonomileri kısa, orta ve uzun vadede hangi şartların beklediği sorularına cevap verebilmek için, pandeminin seyrine ilişkin birtakım projeksiyonlar yapılmaktadır. En iyi durum senaryolarında dahi, 2020'nin son çeyreğinden önce salgının kontrol altına alınması ve buna bağlı olarak ekonomik aktivite canlansa dahi, pozitif ekonomik büyüme kaydedilmesi öngörülmemektedir. Pandemi krizinin oluşturduğu negatif etkiler şimdiden 2008 Küresel Ekonomik Krizi'nin toplam etkilerini aşmıştır.

Küresel tedarik zincirlerindeki aksaklıkların, pandemi kontrol altına alınmadan düzeltilmesi oldukça güç olacaktır. Sağlık tarafı düzenlenmeden uygulanacak politikalar etkin ve efektif olmayacaktır. Dolayısıyla üretimin ulusal olarak elzem düzeyde sürdürülmesi, bunun için de devletlerin hanehalklarına ve özel sektöre, özellikle imalat sanayisine bütün politika enstrümanıyla destek olması gerekmektedir.

Ekonomik ve Finansal Risk: Makro Politika

Pandeminin kontrol altına almak için uygulamaya konulan izolasyon tipi tedbirler, tedarik ve tüketim zincirinde aksaklıkların ortaya çıkmasına, ekonomilerin üretim kapasitelerinin düşmesine, bazı sektörlerde üretimin tamamen durmasına neden olmuş ve ekonomiler ani bir duruşla karşı karşıya kalmışlardır. Sağlık krizinin ekonomik krize evirildiği bir durumla karşı karşıyayız. Üstelik bu sefer geçmiş krizlere nazaran daha büyük etkiye sahip olacak bir durum söz konusu. Covid-19 krizinin yol açtığı ekonomik kriz, belirsizlikler ve küreselleşme karşıtı eğilimlerle bir araya geldiğinden küresel resesyon beklentilerini artmaktadır.

Özellikle pandeminin kontrol altın alınmasına ilişkin politik tercihler ekonomik aktivitelerin bozulmasına neden olmaktadır. İzolasyon tipi tedbirler ekonomik aktivitelerin bazı sektörlerde durmasına bazı sektörlerde ise yavaşlamasına neden olarak ekonomik maliyetleri her geçen gün arttırmaktadır. Pandeminin doğal sürece bırakılması durumunda vaka sayısı artarken ekonomik etkileri azalmaktadır.

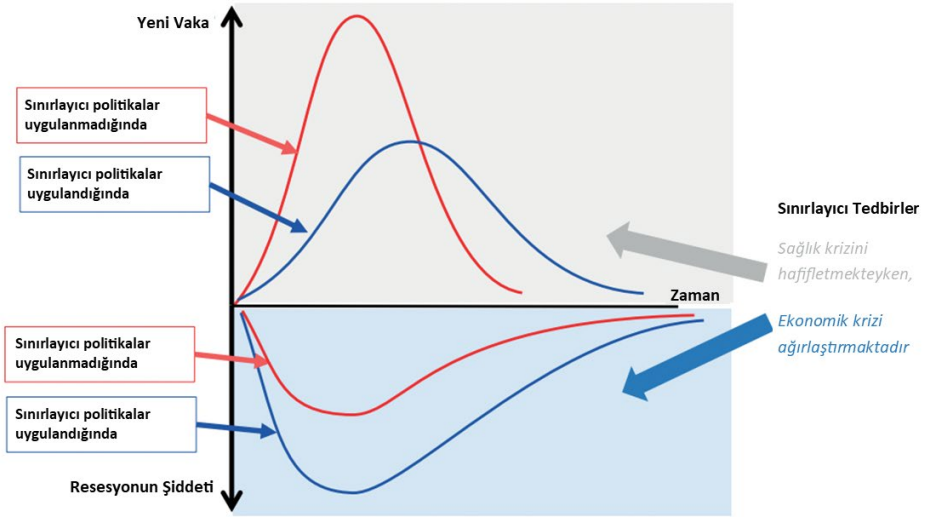

Kaynak: Baldwin, R., & di Mauro, B. W. (2020). Mitigating the COVID economic crisis: Act fast and do whatever it takes. VoxEu. Org, CEPR.

Yukarıdaki grafikte panelin üst tarafında, sınırlayıcı politikalar uygulandığında vaka sayısı azalırken, sınırlayıcı politikalar uygulanmadığında vaka sayısı artmaktadır. Alt panelde ise, sınırlayıcı politikalar uygulanmadığında resesyonun şiddeti artarken, uygulanmadığında resesyonun şiddeti azalmaktadır.

Mevcut kriz olgusu geçmiş krizlerden çok farklı olup sorunun çözümlenmesinde makroekonomik politikalar esastır. Sağlık krizinden sonra potansiyel bir ekonomik durgunluğu önlemek için hükümetlerin sadece mali destek sağlaması yeterli olmayacaktır. Aynı zamanda

ortaya çıkabilecek beklenmedik talep ve arz şokları nedeniyle makroekonomik bir durgunluğu önlemek için para ve finansal politikalar uygulanmak zorundadır. Geçmiş kriz deneyimlerinde sadece para ve maliye politikası tercihlerinden bir tanesi ön plana çıkarken, bu krizde para ve maliye politikanın aynı anda etkin bir şekilde uyguma zorunluluğu ortaya çıkmaktadır.

Covid-19 Salgını ve Reel Sektör

Slgın sonucu ortaya çıkan sağlık krizi ile birlikte sosyal mesafenin korunması amaçlı tedbirlerin uygulamaya konması nedeniyle, bütün sektörler gibi yoğun emek gerektiren imalat sanayileri ciddi şekilde etkilenmiştir.

Pandeminin ilk önemli etkisi istihdam piyasasında yaşanmıştır. Uygulamaya konulan izolasyon tedbirleri sonucu firmaların üretime ara vermeleri, istihdam koşullarında belirgin bir bozulmaya neden olmuştur. Henüz kapsamlı verilere ulaşma imkânı olmasa da, ekonomik aktivitelerde daha önce yaşanmamış büyüklükte bir düşüş olduğu ve olacağı kesindir.

Covid-19 salgınının ekonomik etkisini çevreleyen en önemli etken, yüksek belirsizliktir. Pandeminin ne yöne evirileceği ve tıbbî sorunun ne zaman çözümleneceğine ilişkin yüksek belirsizlikler söz konusudur. Belirsizlik, talep seviyesinde düşüşe ve üretim seviyesinde daralmaya neden olduğundan dünya ticaret hacmi önemli ölçüde daralmakta, ekonomilerde resesyon beklentilerini her geçen gün arttırmaktadır.

Covid-19 pandemisi, tedarik zincirlerinin en önemli eksiğinin malzeme, ara girdi ve ürünlerin "tam zamanında" ya da "sıfır stoklu" (*just-in-time*) üretim temelinde sağlanması olduğunu ortaya koymuştur. Pandemi, beklenmedik bir şok karşısında küresel tedarik zincirlerinin kesintiye uğrayacağını açıkça ortaya koymuştur. Ülkeler de şartlar elverdiğince millî üretime yönelmiştir. Pandemi kontrol alındıktan sonra da millî üretim ve desentralize yerel üretim odaklı politikaların sürmesi beklenmektedir.

Millî üretim, özellikle kimya ve ilaç sanayisinde, tıbbî ürünlerde ve temel gıda ürünleri başta olmak üzere dayanıksız tüketim mallarında ağırlık kazanabilir. Küresel tedarik zincirlerinde ise, tampon stok (*buffer stock*) uygulamaları ve envanter geliştirme uygulamaları ön plana çıkacaktır. Ayrıca pandemi krizi, küresel tedarik zincirlerinin coğrafî kompozisyonunda da değişikliklere yol açacaktır.

Ülkeler, yeni şokların oluşması ihtimaline karşılık alternatif tedarikçi ülkelerle/pazarlarla ticaret bağlantısı oluşturma yoluna gidecektir. Özellikle bilgisayar, bilişim, iletişim gibi kritik sektörlerde ve genel olarak imalat sanayisi yatırım ve ara malı tedarikinde alternatif partner arayışı güçlenecektir. ABD-Çin arasında yoğunlaşan ticaret savaşları, küresel tedarik zincirleri içerisindeki en büyük imalat girdisi tedarikçisi konumunda bulunan Çin ekonomisini zedeleyerek, savaşın daraltıcı etkilerinin tedarik zincirleri vasıtasıyla pek çok ülkede hissedilmesine yol açmış, şirketler de bir süredir Çin dışındaki tedarik zincirlerini çeşitlendirmeye başlamıştı. Pandemi krizinin ardından bu sürecin hızlanarak devam etmesi beklenebilir.

Küresel tedarik zincirlerinin yeniden şekillendiği dönemde Türkiye için riskler, bu süreçte tüm ülkelerin maruz kaldığı risklerle örtüşmektedir. Bunlar temel olarak; bir şok gerçekleştiğinde tedarik zincirlerinde hammadde, ara ürün ve hizmet arzı devamlılığının sağlanamaması ve üretimin durma noktasına gelmesidir. Türkiye için değerlendirildiğinde, aslında bu risklerin önemli bir fırsatı da içerdiği düşünülebilir. Türkiye'de üretimin kronik problemleri (i) küresel tedarik zincirlerinde genellikle katma değeri yüksek aşamalarda konumlanmayışı ve (ii) yurt içi üretiminin de ithal girdilere yüksek ölçüde bağımlı oluşudur.

Küresel üretim ve ticaret bağlarının tarihî olarak düşük seviyelere gerilediği ve hatta birçok alanda kesildiği salgın süreci, ülkemizin yerli girdi üretimini ve kullanımını esas alan, katma değeri görece yüksek ulusal sanayi üretimini geliştirmeyi hedefleyen politika dönüşümlerinin ertelenemez bir eşiğidir. Nitekim küresel pazarlarda orta ve uzun vadede rekabet gücümüzün artırılması da ancak teknoloji içeriği ve katma değeri görece yüksek ürünlerin ağırlıkla üretildiği bir sanayi ve dolayısıyla ihracat yapısına kavuşmakla mümkün olacaktır.

Tüm ülkeler açısından en riskli sektörler ilaç sanayisi, tıbbî ürün ve cihazlar, tıbbî ekipman ve sarf malzemesi ile bunlarla bağlantılı sektörlerdir. Şu anda devletler kendi ülkelerinde can kayıplarını durdurabilmek adına tıbbî malzeme, cihaz, ekipman ve ilaç sektörlerinde ihracat yasakları uygulamaktadır. Mevcut şartlarda üretimleri hayatî olduğundan ve aciliyet gerektirdiğinden, üretim alanı farklı olan imalat firmalarının da bu ürünleri üretmeye yöneldiği görülmektedir. General Motors'un solunum cihazı, hazır giyim firmalarının maske üretmeye başlaması gibi örnekler çoğalmaktadır. Pandemiden sonra bahsi geçen sektörlerde uluslararası birtakım düzenlemelere gidilmesi beklenmektedir. Dolayısıyla bu sektörlerde küresel ticaretin alacağı şekil, yapılacak düzenlemelere bağlı olacaktır.

Tedarik zincirlerindeki aksama ve kesintiler sonucunda üretimi ağır darbe alan diğer sektörlerin başında düşük envanter ve stokla çalışan sektörler olan elektronik ürünler, bilgisayar aksesuarları, otomobil parçaları ve bunların ardından tekstil sektörü gelmektedir. Ülkemiz bu sektörlerin tümünde avantaj sağlayabilecek potansiyele sahiptir. Bu noktada önemle belirtmek gerekir ki, pandemiden önce de oldukça kırılgan bir durumda olan yurt içi firmaların bahsi geçen sektörlerde uluslararası fırsatları yakalayabilmesi ancak ve ancak devletin uygulayacağı geniş kapsamlı ve etkin destekleme politikalarıyla mümkün olabilecektir.

Covid-19 pandemisi, dünya ekonomisinde dramatik arz ve talep şoklarına neden olmuştur ve bu şokların kaçınılmaz olarak ticarette büyük aksaklıklara neden olduğu görülmüştür. Salgından sonra Türkiye'nin ihracatının toparlanması, küresel ekonominin toparlanma hızına bağlı olacaktır. Bu birinci risktir. Arz güvenliği ve sürekliliğinin sağlanabilmesi, Türkiye'de üretimin ve ihracatın ithalata bağımlılığı göz önüne alındığında, ikinci büyük riski göstermektedir. Türkiye'nin kısa ve orta vadede arz güvenliği açısından partner çeşitlendirmesine gitmesi, uzun vadede ise ulusal ve yerel üretimini, özellikle de imalat sanayisi üretimini, güçlendirmesi gerekmektedir.

Türkiye'nin en büyük ihraç pazarlarının bugün salgının etkisinde olması, kalıcı bir pazar kaybı anlamına gelmemekte, salgından sonra krizden senkronize bir biçimde çıkılabileceği için tek başına değerlendirildiğinde bir riske işaret etmemektedir. İç şartşar açısında değerlen-

dirildiğinde ise Türkiye'nin ihracatının gelecek dönemlerde alacağı seyir, bugün uygulanan sanayi politikalarına bağlı olacaktır.

Pandemi, dünyada ve ülkemizde sağlık sektörünün stratejik sektör olması gereğini açıkça ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda hemen geçerli olacak şekilde hem sağlık hizmetlerini hem ilaç, tıbbî malzeme, cihaz ve ekipman üretimini kapsayacak şekilde sağlık sektörünün ulusal stratejik sektör ilan edilmesi beklenmektedir.

Tıbbî ve farmasötik araştırmaların önemli ölçüde yükseltilmesi gerekmektedir. Covid-19 salgını, ülkemizde yenilikçi tıbbî araştırma olanaklarının ve düzeyinin yeterli olmadığını göstermiştir. Uzun vadede hem toplum sağlığı ve refahı için hem de iktisadî açıdan ülkemizin uluslararası rekabet gücünün arttırılması adına belki de en kritik uygulama, medikal ve farmasötik araştırmaların artırılması olacaktır. Bu amaçla, hem kamu bünyesinde ilaç, aşı, yeni malzeme, cihaz ile inovatif tanı ve tedavi yöntemleri bulmayı amaçlayan yüksek bütçeli araştırma merkezlerinin kurulması, hem de özel sektör bünyesinde faaliyet gösteren bu tür araştırma ve üretim firmalarının desteklenmesi gerekmektedir.

Yakın Gelecek Öngörüsü: Bu Süreç Nelere Sebebiyet Verebilir?

Süreç sonrasında ekonomiler içe kapanarak yerli üretime ağırlık verebilirler. Bu süreç, yerlileşme faaliyetlerini ve millî üretim çalışmalarını artacaktır.

Geride bıraktığımız süreçte yerli üretimin ne derece önemli olduğu açıkça herkes tarafından gözlemlenmiştir. Mevcut konjonktür ithalata konu ürünlerin yerlileştirilmesi açısından bir fırsat sunmaktadır. Bu süreçte ve sonrasında ithal ikameci politika tercihleri önemli ölçüde artacaktır.

Pandemi süreci ile birlikte firmaların dijitalleşme eğilimleri önemli ölçüde güçlenecektir. Özellikle firmaların yeterince ehemmiyet göstermeği 4.0 dönüşüm süreci hızlanacaktır.

Süreç sonrasında düşük maliyetli dijital inovasyonlar, firmalar tarafından tercih edilecektir.

Mikro üretim teknolojileri gelişecek, yüz tanıtma teknolojilerinin kullanım alanı genişleyecek, ev-ofis teknolojilerine olan talep artıp büyük verinin kullanımı yaygınlaşacak, robot teknolojilerine olan ilgi artacaktır.

Pandemi insanoğlunun çok da güçlü bir varlık olmadığını oraya koymuştur. Bu süreçten sonra üretimde işgücünün robotlara ve yapay zekaya daha hızlı bir şekilde dönüşmesi mümkündür.

Sürecin başlamasıyla uygulamaya konulan esnek ve uzaktan çalışma yönetmeleri pandemi sonlansa dahi devam edeceği gibi uygulama alanı genişleyebilecektir.

Az gelişmiş ülkelerde virüsün ekonomik etkilerini azaltmaya yönelik olarak, IMF ve Dünya Bankası çok daha aktif olacak, bu da bu ülkelerin küresel fonlara bağımlılığını artıracaktır.-Trump'ın "Çin Virüsü" ısrarı ve sonrasında Britanya, Avusturalya, Yeni Zellanda ve ABD'nin ve Britanya'nın ortak deklerasyon ile virüsün yayılmasından Çin'i sorumlu tut-

malarının ilerleyen süreçte yalnızca dış politika değil aynı zamanda dış ticaret yönüyle de sonuçları olacaktır. Bu noktada Türkiye'nin özellikle ihracat politikasının yeniden ele alınarak, önceliklendirilmesi gerekecektir.

Uygulamaya konulan teşvik paketleri pandemi sonrasında bütçe disiplininden uzaklaşılmasına neden olacağından, bütçe açıklarında önemli artışların ortaya çıkması muhtemeldir.

Döviz talebinin yüksek olduğu ekonomimizde pandemi ile birlikte gerek turizm sektörü gerekse ihracattan sağlanacak döviz girişi engelleri, kur özelinde ekonomi üzerinde baskıları arttıracaktır.

Normalleşme döneminin öncelikle gündem maddesi "işsizlik" olacaktır. Bu noktada işsizliğin, virüs öncesi duruma dönmesi uzun bir zaman dilimi gerektirebilecektir. Bunun için ekonomi yönetiminin, bugüne kadar uyguladığı politikaların ötesinde stratejiler uygulaması gerekebilecektir.

2020'nin ikinci çeyreğinde çalışma sürelerindeki düşüşün, daha önceki tahminlerden çok daha kötü olması beklenmektedir. Kriz öncesi düzeylere kıyasla, %10,5 oranında kötüye gidiş beklenmektedir ki bu da 305 milyon tam süreli iş kaybı anlamına geliyor. İkinci çeyrekte çalışma süresi kaybının (kriz öncesi düzeye kıyasla), Amerika kıtalarında %12,4; Avrupa ve Orta Asya'da ise %11,8 olacağı tahmin ediliyor. Diğer bölgelerde de, en düşüğü %9,5'in üzerinde olmak üzere benzer rakamlar görülüyor. (ILO, 2020)

Mevcut durum döngüsel işsizlik olgusunu güçlendirecektir. İç talepteki zayıflığa bağlı olarak ortaya çıkan döngüsel işsizlik, ekonomide gelir yaratma kapasitesini kısıtlayacak, ekonomide talep seviyesinde gerilmeye neden olarak bir kısır döngü ile hem gelir yaratamama hem de daha yüksek oranlı bir işsizliğe neden olacaktır. Döngüsel işsizlik, istem dışı, uzun süre devam eden ve yapışkan hale gelen işsizliktir. Pandemi süreci ve sonrasında döngüsel işsizliğin artması muhtemeldir.

İstihdam piyasası açısından diğer bir önemli etki de, iş arama sürelerinin artacağı ve uzun süreli işsizliklerin daha da yaygınlaşacağıdır.

Politika Önerileri

- Belirli bir ciroya kadar üretime devam eden firmalardan yani KOBİ'lerden bu yıla mahsus devlet kurumlar vergisi alacağından vazgeçebilir. Bu hem üretimin korunması hem de istihdamın korunmasında önemli katkı sağlayacaktır.
- Çeşitli sebeplerle yoksul duruma düşmüş hanelerin hangileri olduğunun belirlenerek, bu hanelere doğrudan gelir desteği yapılması verimli bir politika tasarımı, talebin canlı kalması ve krizden hızlı bir çıkış aşısından elzemdir.
- Pandemiden önce uzun süredir işsiz olan bireylerin korunabilmesi için işsizlik sigortası ödemelerinin sürelerinin uzatılması ve uygulamanın genişletilmesi gereklidir.

- Ülkemizde işgücü piyasasının önemli sorunlarında birisi de kayıt dışı işsizliğin oldukça yaygın olmasıdır. 9,7 milyon kişi kayıt dışı istihdam söz konusudur. Pandemiden kaynaklanan arz şoklarına bağlı istihdam kayıplarının öncelikle kayıt dışı istihdamda yaşanması beklenir. Aynı zamanda kayıtışı işsizlere doğrudan gelir desteği kapsam dışındadır kapsama alınması önemlidir. Kayıt dışı çalışan bireylerin sosyal güvenlik kayıtlarının yapılması özendirilmeli, bu doğrultuda geçmişe dönük ödemeler ve cezalar silinmelidir.
- Vade süreleri mücbir sebep ilan edilen 1/4/2020 ila 30/6/2020 tarihleri arasında gelen vergi, ceza, tecil taksitlendirme ve 7020 ve 7143 sayılı kanunlarla yapılan vergi borçlarının ödeme tarihlerinin 6 aylık süre ile uzatılması önemlidir.
- Pandemiden doğrudan etkilenen sektörler, mücbir sebep kapsamına alınmış olup hangi sektörlerin kapsama girdiği, hangi sektörlerin bu kapsama girmediği uygulamada sorun yaratmaktadır.
- Mükelleflerin vergi borçları nedeniyle daha önceki dönemlerde uygulanan banka hesaplarına haciz uygulamaları ertelenmelidir.
- İstihdamın korunması için ücretlerden alınan SGK primi ve vergiler düşürülmelidir.
- Verilen kredi ve desteklerin istismar edilmesinin önlenmek için ortak bir komisyon kurulmalı ve bu süreçteki kredi-alacak ilişkileri takip edilmesi gerekir.
- KGF kapsamında büyük firmalara ayrıcalık sağlanmasının önüne geçilmesi ve her düzeyde KOBİ'nin eşit derecede imkânlardan faydalanmasının önünün açılması gerekir.
- Bu süreç ortadan kalkıncaya kadar talebin canlı kalması için, süreç devam ettiği sürece KDV ve ÖTV oranlarının düşürülmesi önemli olacaktır.
- İhracatın desteklenmesi amacıyla ihracatın belirli bir kısmı kadar doğrudan gelir desteğinin ihracatçıya verilmesi gerekir. İhracatın devamlılığı için potansiyeli yüksek sektörlere teşvik imkânlarının sağlanması gerekir.
- Süreçten en fazla etkilenecek sektör olan, turizm sektöründe KDV'nin sıfırlanması sektörün ayakta kalabilmesi açısından önemlidir.
- Borç ve vergi ertelenmeleri 3 aylık dönemi değil süreç devam ettiği sürece ertelenmelidir.
- Sürecin sağlık dışı tarafındaki sorunların çözümlenmesinde hem sosyal hem de ekonomik kurullar oluşturularak toplumun koordineli şeklide yönlendirilmesi gerekmektedir. Aynı şekilde sanayide de bir kurul oluşturulup, bu kurulun belirlediği plan ve programlar çerçevesinde firmaların yönlendirilmesi büyük önem arz etmektedir. Solunum cihazı üretiminde firmalar arasında sağlanan görevdeşlik ile yerli üretimin plan ve programlar dâhilinde nasıl başarılı olacağı örneğinde olduğu gibi.

Son Notlar

Dünya, sağlık krizinin ekonomik krize evirildiği bir süreçten geçmektedir. Salgının kontrol altına alınabilmesi amacıyla uygulamaya konulan tedbirler, bazı sektörün üretime ara vermesine, bazı sektörlerde ise talep daralmasına bağlı olarak kapasitelerinin altında üretim yapması, ekonomilerin ani duruşla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Ülkelerin bu ani duruşa ne kadar zaman dayanabilecekleri küresel ekonomilerin en önemli belirsizliği olarak karşımızda durmaktadır.

Gelişmiş ülkeler hem para politikası hem de maliye politikası uygulayarak bu sürecin geçiş dönemini hasarsız azaltmaya çalışıyorken, bunun dışındaki ülkelerin hem para hem de maliye politikası uygulamadaki manevra alanları oldukça kısıtlı kalmaktadır.

Türkiye bu krize zor bir dönemde yakalanmıştır. 2018 Ağustos ayında yaşadığımız kur ve faiz şokları ekonominin dinamizmini zaten bozmuştu. Özellikle söz konusu dönemde bu şokların bertaraf edilmesinde uygulamaya konulan politikalar mevcut durumda politika uygulamada manevra alanımızı daraltmaktadır.

Pandemi sonrası uygulamaya konulan teşviklerin finansmanı ekonomimizin önemli açmazıdır. Bunun finanse edilmesinde Merkez Bankasının parasal genişlemeye gitmekten başka bir alternatifi çok da gözükmemektedir. Bu politika tercihi enflasyonun hem de bütçe disiplinin bozulması açısından bir risk unsuru olarak karşımızda durmaktadır.

Ülkemizin süregelen mevcut yüksek borçluluk oranı ve bunun kısa vadeli kısmının ödenmesinde döviz ihtiyacı yüksek seviyededir. Pandemi, ihracat, yabancı sermaye yatırımları ve turizm sektöründen döviz kazandırıcı imkânları zorlaştırmaktadır. Ülkeye döviz girişi sağlanmasında swap kanallarının açılmaması durumumda IMF bir alternatif olabilecektir.

Özellikle IMF dışı uluslararası borçlanma kanallarındaki yüksek faiz maliyeti IMF'in alternatif olarak değerlendirilmesinde önemli bir etken olmaktadır. IMF'in 22 Nisan 2020 tarihinde açıklamış olduğu, "kısa vadeli likidite imkânı" (*short-term liquidity line*) fon programı oldukça avantajlı bir fon kaynağı olup 1 yıl vadeli binde 30 faizli bir kredi imkânı sağlamaktadır. Fon programında, gözden geçirme ve stand-by gereklilikleri söz konusu değildir. 9 yıl vadeli dolar cinsinden tahvil faizinin ülkemizde %9 seviyesinin üzerinde olması bu kaynağın tercih edilmesindeki avantajı göz önüne sermektedir (ABD de bu oran 0,73, Almanya'da ise -0,30). Bu faiz oranına ilave bir maliyet olan CDS priminin de olduğunun unutulmaması gerekir.

Geride bıraktığımız süreçte yerli üretimin ne derece önemli olduğunu tüm toplum olarak hissettik. Bu süreç sonrasında yerli ve milli bir üretim politikasının benimsenmesi elzemdir. Ekonomimizde uzun dönemli yaşamış olduğumuz ekonomik kırılganlıkların altında yatan temel etkende budur.

Küresel salgınla küresel boyutta mücadele edilmesi önemlidir. Bir ülke veya birkaç ülkenin bu sorunu çözmesi sorunun bittiği anlamına gelmeyecektir. Ülkemizin bu sorunu çözdüğünü varsaydığımızda, küresel salgın devam ediyorsa, bütün dünya ile kapıları kapatmaktan başka çaremiz yoktur. Hem küresel boyutta hem de ülkemiz özelinde pandemi sorunu çözülmeden ekonomik anlamda bir dengelenme süreci ortaya çıkmayacaktır. Bu bağlamda ekonomilerde iyileşme, pandemi için tedavinin geliştirilmesine bağlı olacaktır.

KAYNAKÇA

Baldwin, R., & di Mauro, B. W. (2020). Mitigating the COVID economic crisis: Act fast and do whatever it takes. VoxEu. org, CEPR.

ILO Monitor 2nd edition: COVID-19 and the world of work" Updated estimates and analysis, International Labour Organization. 2020, 7th of April.

International Monetary Fund, "Policy Respoanses to Covid-19", https:// www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-to-COVID-19#G, Erişim Tarihi: 24-25 Nisan 2020.

Trade Set to Plunge as COVID-19 Pandemic Upends Global Economy, WTO Press Release, 8 April 2020.

https://www.worldometers.info/coronavirus.

COVID-19

EKONOMİ, ENERJİ ve TEKNOLOJİ

COVID-19 SALGINI, DEVLETİN EKONOMİDE ROLÜ VE GELECEĞİ

Prof. Dr. Savaş ÇEVİK

Giriş

Covid-19 salgınının yarattığı olağanüstü ekonomik ve toplumsal şartların önemli bir yansıması da iktisadî kararların alındığı mekanizmalar olarak piyasanın ve devletin görece rolüne dair tartışmaları canlandırması olmuştur. Tıbbî ürün açığı ve sağlık hizmetlerinin yetersizliği gibi sağlık sisteminden kaynaklanan sorunlar ve salgından korunmanın ekonomik ve sosyal hayata dair yansımaları, piyasa sisteminin krizlere cevap vermede yetersizliklerini ve devlet müdahalesinin gerekliliğini oldukça çarpıcı bir şekilde ortaya koymuştur. Üstelik sağlık sisteminde yaşanan şokların ve devasa bütçeli önlemlerin piyasa ekonomisinin önderi olan gelişmiş ekonomilerde daha çarpıcı bir şekilde ortaya çıkması, "kapitalizmin sonunun başlangıcı" gibi daha iddialı yorumlara da yol açmıştır.

20. yüzyılda, özellikle yüzyılın son çeyreğinde ekonominin işleyişinde karar alıcıların rollerine dair demokratik toplumlarda görece bir uzlaşma şekillenmiştir. Başat aktör olarak piyasa ve onu tamamlayıcı olarak ve en az onun kadar kaynak kullanan kamu kesiminin birlikteliği ile ifade edilebilecek 'karma ekonomi'ler, sosyalist uygulamaların da çöküşü ile –her ne kadar piyasa ve devletin sınırları hususunda bitmeyen bir tartışma ve ülkeler arasında büyük farklılıklar olsa da- bu uzlaşmanın vücut bulmuş hâli olarak görülebilir. Bir toplumun kaynaklarının nasıl kullanılacağına dair kararların firmalardan, hanehalklarından ve bireylerden oluştuğu düşünülen 'özel sektör' ve temelde kolektif ihtiyaçları karşılamakla görevli 'devlet' ya da daha iktisadî bir tabirle 'kamu kesimi' tarafından alındığı düşünülür. Her ne kadar ABD dâhil batı merkezli kalkınmış ülkelerin ekonomik sistemleri 'kapitalist' olarak nitelendirilirse de bu kesimlerin rolleri bakımından birer karma ekonomilerdir. Zira bu ülkelerde de devlet önemli bir aktördür ve millî gelirin neredeyse yarısının nasıl kullanılacağına dair kararlar siyasal karar alma mekanizması ile alınır.

Salgının ekonomik ve sosyal yansımalarının toplumlarda ve politik elitler arasında -özellikle 2008 krizi ile gündem oluşturmaya başlayan– devlet-piyasa, devlet-toplum ilişkilerine dair tartışmaları kuvvetlendirmesini beklenebilir. Bu yazıda, bu yöndeki tartışmalar ve Covid-19 salgınının modern toplumlarda devletin iktisadî rolü üzerine muhtemel etkileri değerlendirilmektedir.

Krizler ve Devletin Rolü

İktisatçılar arasındaki en kadim normatif tartışma konularından biri, toplumun refahı için kaynakların kullanımına dair kararların ne derece devlet, ne derece 'piyasa' tarafından alınması gerektiği olagelmiştir. Bu tartışmadaki pozisyonlar, çoğu zaman tarafların ideolojik arkaplanı ile yakından ilgilidir.

Bu tartışmada tarafların görece üstünlüğündeki değişim ile devletin fiilen ekonomide oynadığı rol arasında bir ilişki olduğu görülüyor. Fiilen ekonomide deneyimlenenler piyasa lehine ya da devlet müdahalesi lehine olan argümanlara destek sağlayabiliyor. Ekonomik hayatta deneyime paralel olarak rakip taraflardan biri güncellenmiş argümanlarla önce entelektüel üstünlüğü elde etmesi sonra politika yapımına nüfuz etmesi 20. yüzyılda birkaç kez gözlemlediğimiz bir olgudur. Zaman boyutunda incelendiğinde de devletin ekonomideki rolü ve ağırlığının değiştiği gözlemlenebilir.

Bu değişimin itici güçleri neler? Devletin ekonomi içerisindeki ağırlığını kullandığı kaynak miktarı ile ölçersek, kamu harcamalarının GSYH'ye oranındaki değişimi izlemek bir fikir verebilir. 19. yüzyılın sonlarında aslında bu oran bugünkünden oldukça küçük. Elimizde 1870'lerde gelişmiş batı ülkeleri için istatistikler mevcut. Sözgelimi 1870'de ABD'de bu oran %8,3, Almanya'da %9,5, Fransa'da %11, Norveç'te %5,9[1]. Diğer Avrupa ülkelerinde ve istatistiklerini bilmediğimiz batı dışındaki ülkelerde de rakamlar bunlara benzer düzeylerde. Günümüzde ise bu oran ABD'nin yanısıra çoğu Avrupa ülkesinde %40'ların üzerinde. Hatta Fransa ve bazı kuzey Avrupa ülkelerinde %50'ler civarında. Yani millî gelirin yarısının nasıl kullanılacağına kamu kesimi eliyle karar veriliyor.

Bu değişim birçok nedenle ilişkili ancak yıllar itibarıyla rakamlardaki değişim izlendiğinde önemli bir faktör bariz bir şekilde kendini belli ediyor: Krizler. En azından 20. yüzyıl boyunca devlet-piyasa ilişkileri bağlamında gözlemlediğimiz bir olgu var ki o da savaşlar başta olmak üzere büyük ekonomik ve toplumsal krizlerin devletin ekonomi içindeki rolünde büyük değişimler yaratıp daha 'büyük' devletlere yol açıyor olması. Dünya toplumları bunu 20. yüzyılda ilk kez 1929 Ekonomik bunalımı ile tecrübe etti. Dünya savaşları ikinci büyük etkiyi oluşturdu ve bu savaşların sonrasında devletler iktisadî bir aktör olarak modern işlev ve görünümlerini kazandılar.

Peki, devletin ekonomideki rolünün büyüklüğünden ne anlamalıyız? Kuşkusuz 'büyüklük' sadece devletin fiilen ne kadar kaynak kullandığı ile ilgili değil. Devletin kullandığı kaynak miktarı ile karar almada etkili bir aktör olması da aynı şey değil. 'Büyük' devletlerin ortaya

1 Rakamlar Tanzi, V. ve L. Schuknecht (2000), Public Spending in the 20th Century, Cambridge University Press'den alınmıştır.

çıkışı, daha çok kaynak kullanmaya ek olarak özel aktörlere kalan kaynakların nasıl kullanılacağına dair kararları şekillendirme güçlerinin artışı eşliğinde gerçekleşti. Devletler kural koyucu olarak bireylerin ve firmaların kararlarını şekillendirme gücüne sahip, büyük hacimlerde düzenlemeler üreten idarî aparatlar geliştirdiler ya da hâlihazırda var olanları genişlettiler.

Krizler devletin ekonomideki rolünde bu genişlemede nasıl bir işlev görüyor? Kuşkusuz ilk akla gelen, büyük ekonomik veya sosyal krizler ile savaşlar sebebiyle belirli bir ya da bir grup kollektif (kamusal) malın ani yetersizliği ile ilgili görülebilir. Şu kabul edilebilir ki piyasalar, kriz zamanlarının 'toplumsal' önceliklere uygun ve hızlı cevap veremez ve bu kollektif ihtiyaçları karşılamaya yönelik kaynak mobilizasyonunu gerçekleştirmezler. Bu durumda ulusal aciliyetler için devlet aktif rol üstlenir ve toplumsal kaynakları bu kollektif ihtiyaçlar için mobilize etmeye başlar. Sözgelimi savaşlar, ulusal varoluş meselesi olarak görülebilir ve piyasaların ulusal savunma kamusal malını üretmesi ve piyasaların bu acil duruma uygun ve hızlı kaynak tahsisi yapması beklenemez. Bu nedenle, toplumlar için devletin krizde 'piyasa'yı ikame etmesinden başka bir alternatif yoktur. Böylece gerek kullandığı kaynak miktarı gerekse –bütüncül, ülke düzeyinde planlama yapabilen, yönlendirici kabiliyeti olan bir idarî ağa ihtiyaç arttığından– ekonomideki firma ve bireylerin kararlarını yönetme kabiliyeti bakımından devletler büyür.

Ancak görünen o ki bu dönüşüm kriz sonrası dönemlerde de kalıcı olmak eğilimindedir. Bu olgu da dikkate alındığında daha köklü bir açıklama krizlerin yarattığı şokların etkisi ile doğan 'zihniyet dönüşümü' ile ilişkili olabilir. Robert Higgs (1985)[2] krizlerin devletin ekonomideki rolünde artış yaratmasının altında yatan temel faktörün iktisadî ya da teknik gerekçeler (ki iktisadî olguların politik tercihleri yönlendirici gücü kuşkusuz vardır) olmaktan ziyade, politik gerekçeler olduğunu ileri sürer. Devletin rolüne dair tercihler aynı zamanda ona eşlik eden politik tercihlerle çerçevelenir. Bir yandan kamu görevlileri daha otonom hareket edebilir ve vatandaşlar devlet aktivitelerini ve bunların gerektirdiği vergileri daha fazla tolere edebilir (hatta devlet faaliyetleri için daha talepkâr da olurlar) hâle gelirler, diğer yandan ve bu değişimin kalıcılığında daha da önemli olarak, krizler iktisadî kararların alınmasında devlet otoritesi, 'piyasa'nın erdemleri ve biraz daha geniş ölçekte 'yeniden dağılım' da dâhil konularda toplumsal kabul ve 'ideoloji'yi değiştirici bir vurucu etki yapar. Yani ekonomik ve toplumsal organizasyonun nasıl olması gerektiğine dair toplumsal inanç ve ideolojide kaymalara yol açar, onları değiştirir.

Çoksatan Saphiens kitabının yazarı Yuval Noah Harari'nin sıklıkla vurguladığı gibi inançların realiteyi şekillendirme gücü vardır ve inandığımız şeyler –eğer yeterince kişi yeterince inanırsa- toplumsal ve ekonomik organizasyonlarımızı şekillendirir. Dolayısıyla dünyanın nasıl çalıştığına ve nasıl çalışması gerektiğine dair 'bilimsel' ya da toplumsal inançlarımızın, üretim tekniklerini, sosyo-ekonomik, sosyo-politik örgütlenmeleri ve faaliyetleri şekillendirmede büyük etkisi vardır. Bu inançlar ya tevarüs ederek ya da deneyimden öğrenilir. Krizler ise bu öğrenme sürecinin keskin, hızlı ve etkili bir parçasıdır. Bu açıdan ekonomik

2 Higgs, R. (1985). 'Crisis, bigger government, and ideological change: Two hypotheses on the ratchet phenomenon'. Explorations in Economic History 22(1): 1- 28.

ve sosyal krizlerin devletin ve piyasanın görece rolüne dair toplumsal ideoloji ve inançları büyük ve acılı bir deneyimle ve bir şok etkisi ile dönüştürücü, bu anlamda bir retorik kaydırıcı etkisi olması beklenebilir. Kriz sonrasında devletin rolündeki genişlemenin kalıcılığı bu olgu ile daha iyi açıklanabilir. Krizin etkisiyle piyasa araçlarına alternatif devlet yönetimli kumanda-kontrol araçlarına geçişle beraber kamu idaresi bu yeni durumda daha iyi çalışacak aygıtlar geliştirmeye başlar, vatandaşlar 'devlet müdahalesinin gerekliliğini' pratik ederek görür ve 'piyasa' yanlısı pozisyon toplumsal bilinçte ciddi bir zemin kaybeder.

Covid-19 Salgını ve Ekonomik ve Toplumsal Kriz

Makroekonomik açıdan bakıldığında, bu salgının yarattığı kriz, iktisatçı Paul Krugman'ın da NY Times köşe yazılarında[3] sıklıkla belirttiği gibi sıradan bir ekonomik resesyon olmanın ötesinde etkilere sahip. Ülke ekonomilerinde daha önce deneyimlenen resesyonlardan birkaç kat daha büyük daralmalar ve gelir ve iş kayıpları bekleniyor. İşsizlikte ve gelirlerde olanlar, basit bir azalma değil. Zira yaşanan kayıplar kitlesel düzeyde. Ekonomi basitçe durgunlaşmış değil, salgın ve alınan tedbirler birçok sektörü aynı anda ve tamamen kilitlemiş ve küresel ticareti durma noktasına getirmiş durumda. İşsizlik ve gelir kayıplarının harcamalarda azalmalar vasıtasıyla tüm sektörlere ikinci bir darbe vurması da beklenir. Alınan tedbirlerin en önemli sonucunun da devlet borçlanmasında ve kredilerde muazzam genişleme olması kuvvetle muhtemel gözükmekte. Bu yönleri ile yaşananlar, iktisatçı yorumcular tarafından 1930-45 döneminde yani 1929 ekonomik krizi ile İkinci Dünya Savaşı döneminde yaşananlara eş görülmekte. Bu makroekonomik yansımalarının üstesinden gelebilmek için hükümetler milyarlarca dolarlık destek programları açıklamak zorunda kaldılar.

Ancak salgının bu makroekonomik krizin çok ötesinde sağlık sistemi başta olmak üzere ekonomik ve sosyal sistemler üzerinde de yıkıcı yansımaları oldu. Üstelik bu yansımalar gelişmiş-gelişmekte olan ülke de ayırmadı. Hatta toplumsal sistemlerin geçici felç hâli, gelişmiş Avrupa ülkeleri ve ABD'de daha belirgin ve çarpıcı bir şekilde hissedildi. Francis Fukuyama (2004)[4] toplumun refahını artırmak bakımından iyi çalışan kamu kurumlarının yokluğu anlamında 'zayıf devlet'i (weak state) geri kalmış ya da gelişmekte olan ülkeleri düşünerek kavramsallaştırıyor ve ağır problemlerimizin nedeni olarak görüyordu. Benzer bir yaklaşımla Barış Fonu (Fund for Peace, www.fundforpeace.org) 'başarısız devlet'i (failed state) bölgesinde kontrol kaybı ya da meşru güç kullanma tekeli, kollektif kararları alma kabiliyetinde azalma, kamusal hizmetleri sunmada yetersizlik ve uluslararası toplumun üyesi olarak diğer devletlerle etkileşimde olma kabiliyetinin yokluğu ile karakterize ediyor ve Kırılgan Devlet İndeksi (Fragile State Index) adlı indeksindeki göstergelerini daha çok dünyanın az gelişmiş ya da siyasal/toplumsal çözülme yaşayan ülkelerindeki durumu anlamak üzere tasarlıyordu. Gelişmiş batı ülkelerinde tüm bu göstergelerde zayıflama olduğunu söylemek kuşkusuz iddialı olur ancak yaşananlar, onlar da dâhil salgı-

3 https://www.nytimes.com/by/paul-krugman

4 Fukuyama, F. (2004). State Building: Governance and World Order in the 21st Century. New York: Cornell University Press

nın sert vurduğu ülkelerin bu kabiliyetlerinde geçici süreliğine de olsa bir felç hâli yaratması olarak düşünülebilir. Üstelik gelişmiş batı ülkelerinin çoğu, daha az demokratik ve daha zayıf kurumları olan ülkelere nazaran salgına hızlı tepki verememekle de eleştirildi. Hatta bazılarında politikacıların kamuoyu önünde salgına dair hiç de bilimsel olgulara ya da akla dayanmayan değerlendirmelerine şahit olundu.

Bu toplumsal ve politik felcin insanların zihninde yarattığı şokun yukarda bahsettiğimiz ideolojik sapma ya da dönüşümün hızlandırıcısı olarak işlev görmesi muhtemel. Özellikle ABD'deki deneyimin daha yaygın bir etki gösterme potansiyeline sahip. ABD iki açıdan diğer Avrupa ülkelerinden farklı değerlendirilebilir. İlk olarak, ABD kapitalizminin Avrupa'dan önemli farklılıkları var. ABD gelişmiş ülkeler arasında gelir dağılımı en bozuk ülke ve ABD'nin devlet eliyle finanse edilen bir sağlık ve sosyal güvence sistemi yok. Ülkede gelir dağılımında adalete dair hassasiyet uzun zamandır kamuoyunun gündeminde ve 2008 Krizinin arkasından kamuoyu hassasiyeti giderek yükselerek 2011'de "Wall Street İşgali" gibi kitlesel eylemlere dönüştü. Devletin yeniden dağıtıcı bir rol üstlenip üstlenmemesi gerektiği, kamu tarafından finanse edilen bir yaygın sosyal güvence sisteminin olup olmaması toplumu bölen önemli tartışma konuları hâline geldi. Salgınla beraber sağlık sisteminde yaşanan kriz, insanların zihninde ABD ve Avrupa kapitalizmleri arasında bir test olarak formüle edilirse devlet destekli sağlık ve sosyal güvence sistemleri lehine bir gelişme, ABD'de buna taraftarların güçlendiği bir politik gündemle karşılaşılabilir. İkinci olarak, her ne kadar ABD'de devletin ekonomi içindeki ağırlığı hiç de küçümsenmeyecek düzeydeyse ve son yıllarda ABD'nin küresel liderliği sorgulanıyorsa da, alternatifleri karşısında 'serbest piyasa' ve buna eşlik eden 'özgürlükler'in ideolojik temsilini hâlâ ABD üstleniyor. ABD'de yaşananlar bu anlamda 'serbest piyasa' ve alternatiflerinin bir testi olarak da işlev görme potansiyeli taşıyor. ABD'de özel sigorta ve tıbbî ekipmanın özel sektörce üretimine yönelik ciddi eleştiriler dikkate alındığında salgının sonuçlarının, toplumlar ve politik elitler tarafından sağlık sistemi ve kapitalizmin bir testi olarak yorumlanma ihtimali bulunuyor.

Toplumların bu kriz deneyimine tepkisinin ve yorumlama biçiminin oldukça önemli yansımalarının olmasını bekleyebiliriz. Eric Nordlinger'in (1981)[5] de işaret ettiği gibi kriz dönemlerinde devletin tercihlerine olan toplumsal riayet ağır basmaktadır. Böyle dönemlerde vatandaşlar, daha fazla devlet faaliyeti ve politika yapma süreci ve alternatiflere dair daha az tartışma talep etmektedir. Kriz dönemlerinde zaman önemli olduğundan ve devlet dışından aktörlerin (sivil toplum gibi) karar alma sürecine katılımı zaman gerektirdiğinden yetkililer kendi politika tercihlerine göre harekete geçmekte daha serbest olurlar. Ancak bu durumda dahi vatandaşların tek taraflı alınan kararlara uyumu ve fedakârlığı hayatî önemdedir. Vatandaşların ise bu tedbirlerin maliyetleri artarken uyum gösterme (ve maliyetlere tahammül etme) isteklilikleri azalır. Ancak karar alıcılar bazen maliyetlerin bir kısmını vatandaşlar tarafından izlenemeyecek biçimde sunabildiklerinden vatandaşlar tarafından hissedilen maliyet gerçek maliyetin altında olabilir.

5 Nordlinger, E. A. (1981), On the Autonomy of the Democratic State. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Covid-19 salgını toplum ve ekonomideki dinamikleri bakımından bir çeşit "savaş" gibi işlev görmüştür. Savaş gibi "ölüm-kalım mücadelesi" olarak formülize edilebilecek durumlarda toplumun hayatta kalma güdüsü tüm canlılığı ile açığa çıkmaktadır. Bu durumda eğer özgürlükler (ya da her türden değerler) ile varlığını sürdürme motivasyonu çatışırsa, toplum kolaylıkla varlığını sürdürme lehine tavır alabilir. Toplumlarda özgürlük-güvenlik tercihlerine dair özellikle 11 Eylül sonrasında genişleyen literatür, güvenlik sözkonusu olduğunda toplumun kolaylıkla özgürlüklerinden vazgeçebildiğine dair önemli miktarda bulgu ortaya koymuştur. Bu gibi durumlarda alternatif politikaların rasyonel bir şekilde muhtemel fırsat maliyetleri ile değerlendirme olasılığı da azalmaktadır. Diğer bir ifadeyle, eğer hükümetler ve toplum salgın sürecinde yayılma hızını ve ölümleri kontrol altına almayı neredeyse tek politika olarak görürlerse, bu yöndeki politikaların muhtemel maliyetlerini tartışmak pek mümkün olmayacaktır.

Salgın bir "kamusal mal" olduğundan ve ancak kollektif bir inisiyatifle çözülebileceğinden vatandaşların zihninde devlet müdahalesinin meşruiyetine yeni ve sağlam bir zemin kazandırmıştır. Bu olgu, son on yılda (belki 2008 Krizinden bu yana) demokratik ülkeler dâhil dünyanın farklı bölgelerinde görmeye başladığımız otoriterleşme eğilimi ile birleştiğinde, yakın gelecekte karar alma sürecinde daha fazla ağırlığı olan bir devletle karşı karşıya kalma ihtimalimiz artmaktadır.

Ancak madalyonun öteki yüzünde devlet (ya da daha doğru ifade ile yönetenler)-vatandaş (yönetilenler) ilişkilerinde yaşanan 'güven krizi' vardır. Bu kriz aslında politikanın doğasında var ve demokratik toplumlar modern zamanlarda bunu bir 'demokratik açık' ile beraber yaşıyorlar. Görece zayıf demokrasilerde ve otoriter toplumlarda güven zaten önemli bir sorun. Eğer daha fazla devlet aktivitesi için elde edilen bu meşruiyet güven inşa edecek kurumları geliştirmek yerine düşük kalitede ve toplumsal kaynakların kötü kullanımı ile sonuçlanan kurumları sürdürmek için kullanılırsa devlet aktivitelerindeki artışın toplumların refahını artırıcı sonuçlanmasını bekleyemeyiz.

Sonuçlandırıcı Düşünceler

En büyük sorudan başlayalım: Salgınla beraber kapitalizm tamamen ölür ve/veya sosyalizme mi doğru gideriz? Açık cevap, hayır. Toplumsal evrim geçmişteki bir noktaya gitmeye izin vermiyor. Ancak devlet-piyasa-toplum ilişkilerinin hâlihazırda olduğu şekliyle kalmasını da beklememeliyiz. Salgınla beraber deneyimlenen ekonomik ve sosyal kurumlarda yaşanan şokun ekonomik ve sosyal hayatta devleti daha ağırlıkta hissedebileceğimiz yeni bir salınımın hızlandırıcısı olma potansiyeli var. Aslında bu salınım 1980 sonrası gelişen ve muarızları tarafından "neoliberalizm" olarak adlandırılan sürece karşı tepkilerle ve özellikle 2008 Krizi ile başlamıştı. Salgının şoku ile beraber serbest ve müdahale edilmemiş piyasa ekonomisinin erdemlerine dair mitlerin daha kuvvetli sorgulanmaya başlanacağı açık gözüküyor. Yerleşik sisteme güvenin sarsılması toplumları alternatiflere daha açık hale de getirecektir.

Eğer başarılı devlet müdahalesi örnekleri ortaya çıkarsa ve bu örnekler özellikle de gelişmiş, demokratik ve serbest piyasa öncüsü ülkeler dışından çıkarsa devlet müdahaleciliğinin önünün sağlık dışında alanlarda da (özellikle gelir eşitsizliğini gidermeye, sosyal güvenliğe ve sosyal korumaya olanlar başta olmak üzere) daha kolay benimsenmesi ve bu anlayışın yayılması beklenebilir. Evet, adalet duyarlılığının artması muhtemel gözüküyor ancak daha adil bir dağılıma doğru gidiş beklemek, aşırı iyimser bir bakış açısı olur. Üstelik salgının, sonrasında yaşanacak ekonomik zorlukların ve muhtemel tedavi yöntemlerinin yeni adaletsizlikler yaratması da muhtemel gözüküyor.

Büyük ihtimalle salgın sona erdikten sonra ulusal ekonomiler ve küresel aktörler salgının ve onu kontrol altına almaya yönelik tedbirlerin yarattığı makroekonomik sorunlarla mücadele etmeye orta vadede devam edecekler. Zaten kırılgan olan bazı ulusal ekonomiler diğerlerinden daha ağır etkilenecek. Bu da devlet-piyasa-ekonomi ilişkilerine dair tartışmaların bir süre daha canlı kalmasını sağlayacaktır.

Salgının devlet-piyasa ilişkilerine dair yansımalarının ülkeler arasında farklı olmasını da beklemeliyiz. Tek bir sonuç ve tek bir reçete aşırı indirgemeci olacaktır. Her ülkede sağlık hizmetlerine dair devletin rolünde bir artış beklenir ancak özellikle ABD gibi 'serbest piyasaların' ideolojik öncülüğünü üstlenen ve adaletsiz ekonomik dağılımlara ve sağlık sistemlerine sahip ülkelerde sağlık ve sosyal korumaya doğru devletin rolünde genişleme beklenebilir. Daha çok kumanda ekonomisine sahip ülkelerin salgınla ve salgının etkileriyle mücadelede başarı göstermesi hâlinde, bu ideolojik kayma daha da kuvvetlenebilir. Salgına hızlı cevap veremeyen ülkelerde yöneticilerin politik meşruiyetine dair tartışma da olabilir.

Kurumlar, devlete güven ve kolektif işbirliği bakımından görece zayıf olan gelişmekte olan ülkelerde salgın ekonomik maliyetleri bakımından vurucu olsa da başarılı bir mücadele güveni ve kurumları geliştirmenin bir fırsatına da dönüştürülebilir. Nihayetinde vatandaşlar için devlet müdahalesinin meşruiyeti için yeni bir zemin elde edilmiştir. Yeni Kurumcu İktisat'tan ve sosyal sermaye literatüründen bulgular toplumda güvenin, işbirliği düzeyinin ve kollektif katılımın ülkelerinde ekonomik kalkınması ile yakından bağlantılı olduğunu ortaya koyuyor. Bu ülkelerin böyle bir sonuç elde edebilmesi ancak sosyal kurumları ve devlet dışı toplumsal aktörlerin kolektif kararlara katılımını güçlendirmesi ile mümkün olabilir. Bu bakımdan doğru değerlendirilme olasılığı bu ülkelerdeki 'zayıf' sosyal ve politik kurumlar nedeniyle az da olsa 'toplumsal uzlaşma' ve devlet kapasitesi inşa etmek için bir fırsat sunmaktadır.

COVID-19

EKONOMİ, ENERJİ ve TEKNOLOJİ

COVID-19 EKSENİNDE SOSYO-EKONOMİK DEĞİŞİM VE BEKLENTİLER

İsmail TURAN

Giriş

Bu çalışma ile Covid-19 salgını süreci ile salgın sonrası dünyada ve ülkemizde ekonomik ve sosyal alanda yaşanabilecek değişimlere işaret edilmektedir. Dünya Sağlık Örgütünün yeni tip koronavirüs kaynaklı hastalığı "pandemi" olarak ilan ettiği tarihten itibaren ülkeler, çoğu benzer ama yer yer farklı uygulamalarla salgınla mücadeleye odaklanmıştır. Ekonomik sektörlerin etkisini en çok hissettiği salgın sonrası ekonominin çarklarının büyük bir daralmaya sebep olmadan döndürülmesi, aynı zamanda da bu kesimi temsil eden insanların hayat standartlarını devam ettirebilmeleri için tüm ülkeler çeşitli tedbirleri uygulamaya koymuşlardır. Bu süreçte, güçlü sağlık altyapısının yanısıra özellikle sosyal devlet olmanın gereğini en etkili şekilde yerine getirerek insanı esas alan anlayış ve uygulamaları, Türkiye'nin ayırt edici özelliği olmuştur.

Hastalığın Gelişimi, Yayılışı ve Yapısal Sorunlar

2019 Aralık ayında görülmeye başlanan Covid-19 virüsü, Ocak 2020'de Çin'de genel bir salgın hâlini almıştır. Ardından virüs, Japonya, Güney Kore, Tayvan ve Singapur gibi komşu ülkeler başta olmak üzere diğer ülkelere de hızla yayılmıştır.

Her ne kadar Ocak 2020'de dünya kamuoyunun haberi olsa da bugün yaşanan tartışmalar, virüsün aslında daha evvelden Çin'de tespit edilmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Bu ihtimal ise tüm dünyaya yayılmanın sebebi ve hızı konusunda daha açıklayıcı olmaktadır. Ayrıca virüsün laboratuvar imali olup olmadığı tartışmaları da sonuçları itibarıyla küresel dengeleri değiştirecek derecede önem arz etmektedir. Bu gelişmelerin toplum sağlığına ilişkin etkileri yanında önümüzdeki sürecin siyasî ve ekonomik etkileri bakımından önemli olacağı anlaşılmaktadır.

Geçtiğimiz yıllarda SARS ve kuş gribi salgınların yaşandığı Uzak Doğu ülkelerinde, hükümetlerin mevcut deneyimleri sayesinde Covid-19 salgınıyla mücadeleye hazırlıklı girdikleri anlaşılmaktadır. Bu ülkelerde alınan hızlı tedbirler sayesinde hastalığın yayılması kısa sürede durdurulmuştur. Bu konuda Batı kamuoyunda Çin'in kişisel bilgilerin gizliliği, kişi hak ve özgürlükleri gibi batı değerlerine bağlı kalmadan sert önlemler alarak hastalığı bastırdığı iddiaları dillendirilmiştir. Ancak her ne kadar Çinliler hakkında söylenen iddialar doğru ise de Güney Kore, Japonya, Singapur gibi Uzak Doğu demokrasilerinin de bu mücadelelerde başarılı oldukları değerlendirildiğinde, Çin hakkındaki negatif yorumların aslında Batılı devletlerin kendi başarısızlıklarını örtmek amacıyla yaptığı kara propagandanın bir parçası olduğu da düşünülebilecektir.

Muhtemeldir ki Batılı devlet adamları, gelişmiş ülke olmanın verdiği özgüven ve geçtiğimiz yüzyılda salgın hastalıkların hep geri kalmış ve gelişmekte olan ülkelere mahsus problemler olması nedeniyle durumun ciddiyetini yeterince değerlendirememiş ve gerekli önlemleri almakta zaaf göstermişlerdir. Yaşananlar, Batılı devletlerin kendilerine çok uzak bir sorun olarak gördükleri bu tehdide karşı aslında sosyal, ekonomik ve sistemsel açıdan ne kadar tecrübesiz olduğunu da ortaya çıkarmıştır.

Mart ayı itibarıyla salgının Avrupa, Amerika ve Orta Doğu'da kendine yeni yaşam alanları ve dağıtım merkezleri bulduğu görülmüştür. 11 Mart tarihinde Dünya Sağlık Örgütü Covid-19 salgınını bir pandemi yani tüm dünyada veya birkaç kıtada görülen salgın olarak ilan etmiştir. Aynı dönemde yayılmaya devam eden Covid-19 salgını Mart ayı içinde Atlantik havzasında ikinci ve daha güçlü bir salgın dalgası başlatmıştır.

Mayıs 2020 itibarıyla hastalık tüm dünyaya yayılmış bulunmaktadır. Mevcut durumda, hastalığın en çok Avrupa ve Amerika kıtlarını etkilediği görülmektedir. Ülkelerin verdiği sağlık hizmetinin kalitesi, sağlık ve sosyal güvenlik alt yapısı, ülke nüfusunun yaşlılık durumu gibi unsurların ölümlerde etkili olduğu anlaşılmıştır. En çok hasta kaybının Amerika Birleşik Devletleri'nde ardından İtalya, İngiltere, İspanya, Fransa ve Belçika gibi Avrupa ülkelerinde olmuştur.

Grafik 1. Vaka Sayılarının Coğrafî Bölgelere Göre Dağılımı

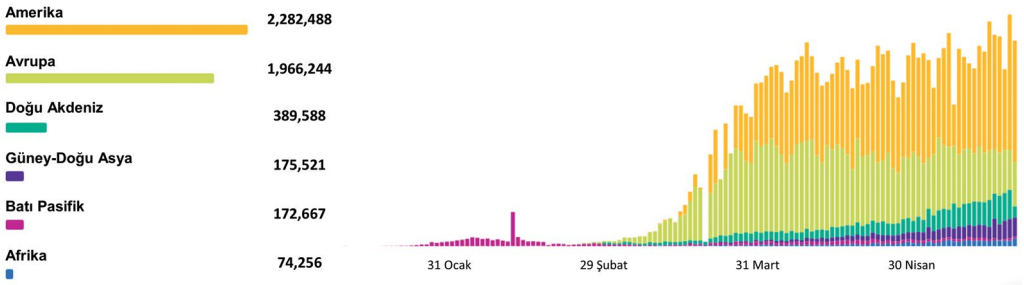

Kaynak: Dünya Sağlık Örgütü, https://covid19.who.int/

ABD ve Avrupa'da Covid-19 salgınının yıkıcı etki yapmasında, salgınla mücadelenin ciddiye alınmayarak Covid-19'un sıradan bir hastalık olarak değerlendirilmesi, tedbirlerin geç ve yaptırım gücü zayıf şekilde alınması yahut toplumsal bağışıklık kazandırmaya dönük bir politika izlenmiş olmasının etkisi büyük olsa da aslında yapısal sorunlar bu ülkelerdeki sürecin görece başarısızlığındaki başat etken olmuştur. ABD'de sağlık ve sosyal güvenlik sisteminin herkesi kapsamıyor olması, kamunun sağlık hizmetlerinin kısıtlı olması nedeniyle sağlık sisteminin özel sağlık sigortalarına ve hastanelerine kalması ve bunun da pahalı olması, gelir seviyesi düşük olan Amerikan vatandaşlarının tüm sağlık hizmetlerinden faydalanamamasına veya hastalığı ciddileşinceye kadar hastanelere gidememesine sebep olmuştur.

Avrupa'da ise nüfusun yaş ortalamasının yüksek olması, hastalığa daha açık ve daha kırılgan bir yapı oluşturmuştur. Ayrıca, son on yılda izlenen neo-liberal politikalar nedeniyle sağlık hizmetleri bir tasarruf kalemi olarak görüldüğünden zayıflamış ve verilen hizmetlerin kalitesi düşürülmüş, neticede böyle bir salgın için hazırlıksız halde yakalanılmıştır. Dahası, hükümetler salgın kontrolden çıkana kadar yeterince önlem almamış, özgürlükçü siyasal kültür sokağa çıkma yasağı, iş yerlerini kapatmak gibi önlemlerin alınmasını geciktirmiş yahut uygulanmasındaki verimliliği düşürmüştür.

Salgının Ekonomik ve Sosyal Hayata Muhtemel Etkileri

Covid-19 salgınının tüm dünyayı sarması ile birlikte (önleme gerek görmeyen az sayıda ülke hariç) tüm devletler bir dizi önlemler almışlardır. Bu önlemler arasında; sokağa çıkma yasakları, mağaza ve AVM'lerin kapatılması, şehirlerarası seyahatlerin durdurulması gibi hükümetlerce alınan önlemlerle beraber, özel sektör tarafından talepte azalma beklentisinin bir sonucu olarak fabrikaların ve tesislerin kapatılması gibi önlemler yer almıştır.

Alınan önlemler şirketlerin beklenen gelirlerinde büyük azalmalara ve sermaye piyasalarında sert düşüşlerin yaşanmasına neden olmuştur. Daha sonra toparlanmalarına rağmen ilk şok dalgasında Dow Jones (ABD) %37, Dax (Almanya) %39, CAC (Fransa) %39, FTSE (İngiltere) %41, Nikkei (Japonya) %31 değer kaybetmiştir. Aşağıdaki grafik incelendiğinde neredeyse birbirine paralel ve birbiriyle örtüşen bu düşüşlerin küresel bir ekonomik bunalımın göstergesi olarak değerlendirilmesi de mümkündür.

Grafik 2. Dow Jones, Dax, Nikkei ve FTSE Endekslerinin Salgına Tepkisi

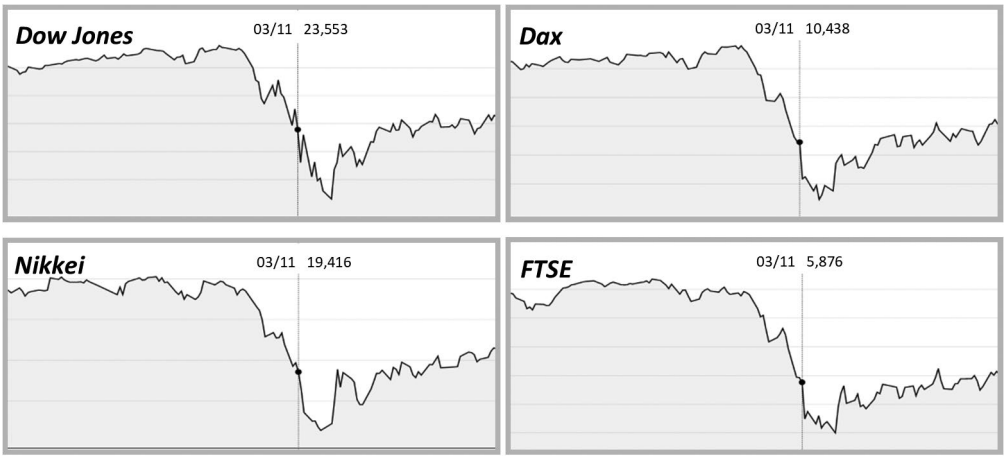

Kaynak: Bloomberg, https://www.bloomberg.com/markets/stocks
Not: Grafikler son 6 aylık verileri yansıtmaktadır.

Oluşan panik ortamında parasını güven altına almak isteyen yatırımcılar, ABD tahvilleri, dolar ve altına hücum etmiş bu da sermaye piyasasının yanında para piyasasının da dalgalanmasına neden olmuştur. Bu dalgalanmada Amerikan Dolarının diğer para birimleri karşısındaki gücünü takip etmek için kullanılan Bloomberg Dolar Endeksi %9, Altın %18 değer kazanmıştır. (Şekil 3 ve 4)

Grafik 3. Dolar Endeksinin Covid-19 Sonrasında Seyri

Kaynak: Bloomberg, https://www.bloomberg.com/quote/BBDXY:IND
Not: Grafik son 12 aylık verileri yansıtmaktadır

Grafik 4. Altın'ın Covid-19 Sonrasındaki Seyri

Kaynak: Bloomberg, https://www.bloomberg.com/quote/GC1:COM
Not: Grafik son 12 aylık verileri yansıtmaktadır.

Hastalığın olumsuz etkileri sadece finansal sektör ile kısıtlı kalmamış, reel sektöre de yansımıştır. Bloomberg'ten alınan bilgilere göre ABD'de kapasite kullanım oranı %77'den %73'e Fransa'da %77'den %56'ya, Almanya'da %82'den %70'e gerilemiştir.

Dünya genelinde perakende sektöründe de gerileme olduğu görülmektedir. Amerika'da satışlar Mart ayında önceki aya göre %8,4 Almanya'da %5,6 Fransa'da ise %17,4 gerilemiştir. Nisan ayının verileri henüz açıklanmamıştır ancak daha kötü gelmesi yönündeki beklentiler güçlenmektedir.

Covid-19 salgını karşısında alınan önlemler kapsamında tüm dünyada insanların toplandığı ve hastalığın bulaşmasına zemin oluşturabilecek kafeler, restoranlar, AVM'ler, berber, kuaför, spor salonu ve benzeri toplu olarak biraraya gelmeyi gerektiren her yer kapatılmıştır. Bu önlemler haricinde hastalığın başka şehirlere yayılmasını da önlemek amacıyla şehirler ve ülkeler arası trafik kapatılmış, hava ve kara yolu taşımacılık şirketlerinin faaliyetleri durdurulmuştur. Bazı işyerleri de bu süreçteki talep yetersizliği nedeniyle kendilerini kapatmışlardır. Bu önlem her ne kadar hastalığı durdurmak için gerekli olsa da tüm dünyada milyonlarca insanı işsiz duruma düşürmüştür.

Genel kabul ve beklenti bu durumun geçici bir durum olduğu, yasakların kalkması ile birlikte herkesin eski işine geri döneceği şeklindedir. Ancak bu çok iyimser bir beklentidir. Nitekim söz konusu hizmetleri veren şirketler yasaklar süresince gelirlerini kaybetmiş olmalarına rağmen, tesis kiraları, borç ve kredi ödemeleri, çalışan maaşları, gibi sabit giderleri yerli yerinde durmaktadır. Bu giderlerin bir kısmından hukukun ve hükümetlerin sağlayacağı bazı imkânlardan faydalanarak kurtulabilseler dahi, tümünden kurtulmaları mümkün görünmemektedir. Bu nedenledir ki pandemi krizinin, dünyada birçok işletmeyi iflasa itmesi beklenmektedir.

Bununla birlikte yasakların kalkmasında sonra, işine geri dönen insanların, iş hayatını artık altından kalkamayacakları kadar değişmiş bulmaları riski bulunmaktadır. Çalışma hayatına ilişkin normlarda da değişiklikleri gerekli kılacak olan pandemi sonrası bu durumun işletmelere ve çalışanlara yansıması da söz konusu olacaktır.

Bunlardan birisi de tüketici tercihlerindeki değişim olacaktır. Covid-19 salgınının geçmesinin ardından Çin'den gelen ilk bilgiler devletin AVM, kafe, restoranların yeniden açılmasına müsaade etmesine rağmen insanların hastalık kapma endişesi nedeniyle bu mekânlara gitmemeyi tercih ettiği yönündedir. Hastalığın ve ölüm korkusunun yaşattığı sarsıntı doğal olarak bireylerin tüketim ve yaşam tercihlerinde sert değişikliklere neden olabilecektir. Her ani değişiklikte olduğu gibi bu sefer de yeni düzene uyum sağlamakta zorluk çekecek olanların olması ise işletmeler bakımından ikinci bir şok olabilecektir. Bu noktada yapısal ve işlevsel esneklik işletmelerin tüketici tercihlerine hızla uyumu gibi sebepler, ayakta kalma ve süreçten güçlenerek çıkma bakımından fırsatlar da ortaya koyabilecektir.

Burada yeri gelmişken bir parantez açıp hizmet sektöründe yaşanacağı speküle edilen değişikliklerden birkaçını irdelemekte fayda vardır. Genel beklenti AVM'lere ve mağazacılığa olan eski ilginin kaybolacağı, insanların e-ticarete yöneleceği şeklindedir. Kafe ve restoranların da eskiden olduğu kadar talep görmeyecekleri iddialar arasındadır. İnsanların bu mekânlara artık daha az gitmeyi tercih edecekleri ve gittiği zaman daha az kalabalık olan mekânları tercih edecekleri düşünülmektedir. Bu eğilimin salgın sonrasında haklı bir zemini olduğu açıktır. Ancak etkisinin boyutlarının ne olacağı henüz net değildir. Yine de bu iş kolunda talepteki %10'luk küçük bir azalmanın dahi sektördeki pek çok yatırımcıyı iflas ettireceği pek çok çalışanı işsiz bırakacağı ve ekonomide küçülme yaratacağı açıktır.

Hizmet sektöründe yaşanacak sıkıntılar sadece AVM ve mağazacılık ile kısıtlı kalmayacaktır. Başta turizm olmak üzere birçok sektörü olumsuz etkileyeceği açıktır. Hem devletlerin salgınları önlemek amacıyla alacağı önlemler nedeniyle hem de müşterinin talebinde kendi sağlığı ile ilgili endişeler ekseninde bir değişim olacağı beklenmektedir. Diğer bir deyişle, sektördeki müşteri taleplerinde sağlık kaygısı nedenli daralmalar yaşanması kuvvetle muhtemeldir. Bu sebeplerden dolayı örneğin kongreler belki internet üzerinden yapılırken, turistik seyahatlerin azalması ve otellerin şu an Antalya'da gördüğümüz "Entegre Dinlenme Tesislerinden" daha küçük, butik kurumlar hâline evrilmeleri mümkün olabilecektir. Ayrıca uçak, tren ve otobüs gibi toplu taşıma araçlarına kabul için kan tahlilleri, ateş ölçümü yapılması gibi önlemler de bu sektörlerde iş yapmayı yavaşlatacak ve zorlaştıracaktır.

Gelinen aşamada önemli olan nokta, bu senaryonun hastalığın dünyayı tek bir kere vuracağını ve sonra geçeceği kabulüne dayanmasıdır. Ancak bazı kaynaklar hastalığın iki, üç veya daha fazla kereler zuhur edebileceğini, bizim bu yıkıcı dalgalara birkaç defa maruz kalabileceğimizi iddia etmektedir. Şüphesiz ki karşı karşıya kaldığımız durumun uzaması hâlinde verdiği zarar uzunluğunca daha yıkıcı hâle gelecek ve daha sert değişikliklere yol açacaktır.

Ekonomik dalgalanmaların neticesinde dünya genelinde ekonomilerde sert daralma yaşanması ve işsizlikte büyük bir artış olması beklenmektedir. Bloomberg verilerine göre Amerikan ekonomisinin 2020 2. çeyrekte %6,8; 3. çeyrekte %4,2; 4. çeyrekte %2,7; 2021 yılı birinci çeyrekte de %0,7 küçülmesi beklenmektedir. Bu beklentilerin bir sonucu olarak, Covid-19 öncesinde işsizliğin %3,8'den %12,9'a çıkması ve ekonominin tekrardan büyümeye başlayacağı 2021 ikinci çeyreğinde dahi %6,9 gibi çok yüksek bir seviyede kalması beklenmektedir.

Tablo 1. ABD Ekonomisi ile ilgili beklentiler

	2020				2021	
	1. Çeyrek	2. Çeyrek	3. Çeyrek	4. Çeyrek	1. Çeyrek	2. Çeyrek
GSYH (%)	0,3	-6,8	-4,2	-2,7	-0,7	6,3
Sanayi Üretimi (%)	-1,7	-8,6	-5,6	-3,6	-0,3	2,3
İşsizlik (%)	3,8	12,9	9,9	8,3	7,3	6,9

Kaynak: Bloomberg

Avrupa Birliği'nde ekonominin 2020'nin birinci çeyreğinde %1,2; ikinci çeyreğinde %8,8; üçüncü çeyreğinde %4,6; dördüncü çeyreğinde %3,1 küçülmesi, 2021'in birinci çeyreğinde de %0,3 küçülmesi tahmin edilmektedir. Bu ekonomik küçülmenin faturası olarak işsizliğin Covid-19 öncesindeki %6,9 seviyesinden %8,9'a çıkması ve ekonominin tekrardan büyümeye başlayacağı 2021'de dahi %8 gibi yüksek seviyelerde kalması beklenmektedir.

Tablo 2. Avrupa Birliği Ekonomisi ile ilgili beklentiler

	2020				2021	
	1. Çeyrek	2. Çeyrek	3. Çeyrek	4. Çeyrek	1. Çeyrek	2. Çeyrek
GSYH (%)	-1,2	-8,8	-4,6	-3,1	-0,3	9,5
İşsizlik (%)	6,9	8,6	8,9	8,6	8,4	8,0

Kaynak: Bloomberg

Çin'de ise ekonomi 2020 ilk çeyrekte %6,8 küçülmüştür, ancak ikinci çeyrekte tekrardan büyümeye başlanması beklenmektedir. Salgın öncesinde %3,6 olan işsizliğin ikinci çeyrekte %4,3'e çıkması ardından kademeli olarak azalması beklenmektedir. Ancak 2021'de dahi salgın öncesindeki seviyesine gelmesi beklenmemektedir. Sanayi üretiminde 2020 yılının ilk çeyreğindeki %1,1'lik daralmanın ardından artış yaşanması, hatta bu büyümenin 2021'in ilk çeyreğinde %13,8'e ulaşması beklenmektedir.

Tablo 3. Çin Ekonomisi ile ilgili beklentiler

	2020				2021	
	1. Çeyrek	2. Çeyrek	3. Çeyrek	4. Çeyrek	1. Çeyrek	2. Çeyrek
GSYH (%)	-6,8	1,3	5,3	6,0	13,7	8,7
Sanayi Üretimi (%)	-1,1	3,4	5,5	6,1	13,8	8,0
İşsizlik (%)	4,3	4,1	4,0	4,0	3,8	3,8

Kaynak: Bloomberg

Atlantik ve Pasifik ülkeleri arasındaki farkın temeli, hizmet sektörünün ekonomi içindeki payından kaynaklanmaktadır. Atlantik havzasında hizmet sektörünün ekonomi içindeki payı daha fazla olduğu için alacağı hasar daha büyük olacaktır.

Hasarın boyutu ne olursa olsun işini kaybeden insanların haklı ya da haksız olarak devletlerini ve hükümetlerini sorgulamalarını beklemek normaldir. Salgının ekonomik sonuçlarını iyi yönetemeyen hükümetlerin sorumlu tutulacağı açıktır. Bu anlamda 2020 ve 2021'de dünya genelinde yaşanacak seçimlerde Covid-19'un ülkelerde yaptığı tahribat belirleyici bir etken olacaktır.

Hükümetlerin maruz kalacağı eleştirilerin sistemsel sonuçlarının olup olmayacağı salgının süresi ve şiddeti dikkate alındığında henüz kestirilememektedir. Daha salgının ilk aşamalarında dahi kapitalist sisteme yönelik eleştiriler yükselmekte ise de bir yandan da eski düzene bir an evvel dönüş için insanlar yarışmaktadır. Bazı çevreler Uzak Doğu'nun otoriter rejimlerini övmekte, komünizm veya sosyalizmin tüm dünyaya hâkim olacağını iddia etmektedir. Bu iddiaların hemen tamamı iddia sahiplerin kendi gönüllerinden geçenin ifadesi olsa da bir yandan da ABD'nin öncülüğünde bazı Avrupa ülkeleri, virüsün üretimi ve yayılımı konusunda Çin'e ciddi suçlamalar yöneltmektedir. Dolayısıyla önümüzdeki süreç, uluslararası düzlemde salgının ekonomik ve siyasî sonuçları daha net hâle gelecektir. Ancak nasıl ki geçmiş buhranlar döneminde kapitalist sistem krizlerle evrilmiş ve yeni çözümler üretmişse bu kriz ile mücadele edecek mekanizmaları da geliştirecek ve kendi yapısına entegre edecektir. Bununla birlikte kuşkusuz her değişimin ve geçişin kazananları ve kaybedenleri olduğu gibi bu sürecin de kazanan ve kaybedenleri olacaktır.

Hastalığın Çin'de çıktığı ve tüm dünyaya küresel ticaret ağı ile dağılmış olduğundan yola çıkarak küreselleşmenin bittiği ve yerel üretimin artık önemli olacağı iddiasında bulunulmaktadır. Dünya eski dünya değildir, tüketim alışkanlıkları da eski alışkanlıklar değildir. Ancak her devlet kendi tükettiğini kendi üretecek konumda olmadığı gibi ülkeler ve pazarlar birbirine bağımlıdır. Diğer taraftan, devletler ürettiklerini dış pazarlarda satma isteklerinden vazgeçmeyecektir. Dolayısı ile küresel ticaret devam edecektir. Bu yöndeki tartışma ekonomik olmaktan çok siyasîdir ve küresel anlayışın insan hakları, adalet, hukukun üstünlüğü gibi kavramların âdeta insanlığın sadece bir bölümü için geçerli olduğu, bazı ülkelerde ise insanların her türlü insanlık dışı muameleye maruz kaldığı anlayışına

tepki olarak ifade edilmektedir. Ancak bu dahi küresel adalet özleminin karşılanabilmesi için yine ortak bir hareket tarzını zorunlu kılmaktadır.

Önümüzdeki dönemde, kuşkusuz her ülke daha çok içe kapanacak, seyahatler sınırlanacak, korumacı politikalar geliştirilecek; bu çerçevede, yerel tarım ve hayvancılık sektörlerine verilen sübvansiyonlar da artışa geçecektir.

Devletler ve küresel sistem ile ilgili değişimlerin yanı sıra düşünce hayatında da değişinler olacaktır. Örneğin bu salgının tam öncesinde tüm dünyada aşı karşıtlığı ve düz dünyacılık gibi bilim karşıtı akımların furyası yaşanmakta idi. Salgının yarattığı dehşet ile birlikte bu hastalık ile sadece bilim adamlarının mücadele edebilmesi, bilimin önemini bir kere daha kanıtlamıştır. Aşı karşıtları ve düz dünyacılar gibi bilimsellikten uzak akımların ortadan kalkması muhtemeldir.

İş hayatında olabilecek değişimler ile ilgili olarak, artık çoğunluğun evden/uzaktan çalışacağı bir arayışa da girilebilecektir. Türkiye açısından da geçerli olan bu beklentinin gerçekleşmesi için teknik altyapımız müsait olsa da geçmişten gelen çalışma alışkanlıklarının hızlı bir değişim göstermesini beklemememiz gerektiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, salgın ortamı mevcut çalışma modelinin eksikliklerini tespit için önemli bir şans verdiğinden bu eksiklikleri telafi edici önlemler alınmak yoluna gidilebilecektir. Çalışma yeri, çalışma şartları ve çalışma mevzuatının gözden geçirilmesi bu süreçte hızla ikmal edilebilecektir. Uzun mesai saatleri boyunca çalışanları bir arada tutmak artık enfeksiyon riskini artırmak gibi görüleceğinden esnek veya kısa mesai saatlerine geçilebilir veya kısmen uzaktan kısmen evden çalışmalı hibrit bir sisteme geçilebilir.

Gündelik hayata dair, kent sakinlerinin enfeksiyon tehlikesinin yüksek olduğu şehirleri terk edip köylere yerleşeceği; kendi sebzesini, meyvesini, tahılını yetiştireceği gibi tahminler de yapılmaktadır. Şehirdeki düzenini terk edip köye yerleşmek, insanların alışmış oldukları yaşam biçimini terk edip hiç bilmedikleri yeni bir yaşam biçimine atılmaları anlamına gelecektir. Salgın psikolojisinin baskısı kalktığında, insanlar yavaş yavaş da olsa normal hayatlarına dönecekler, ancak pek azı şehirleri terk edip kırsal bölgelere göçecektir. Yeni taleplere yönelik çözüm sunacak inşaat projeleri devreye alınacak, yeni fırsatlar da bu kapsamda doğacaktır.

Sonuç

Şüphesiz ki Covid-19 salgını gelişmiş veya gelişmemiş fark etmeksizin devletlerin ve toplumların neye, ne derece hazır olduklarını veya olmadıklarını bütün çıplaklığı ile ortaya çıkarmıştır. Yaşananlardan dersler çıkarılacak, eksikler imkânlar nispetinde ikmal edilecek, hayatın gelişerek devamı sağlanacak, diğer bir deyişle insanoğlu oluşan yeni normale en kısa sürede adapte olacaktır.

Salgınla mücadelede başarılı olan ülkelere bakıldığında idarî çeviklik, etkin ve açık iletişim, bilgilendirme ve bilinçlendirme kavramlarının ön plana çıktığı görülmektedir. Bu durumda, mücadelede geride kalan devletlerin yönetimlerini çevikleştirmek için reviz-

yonlar yapması, iletişim usul ve kanallarını gözden geçirerek daha etkin hale getirmesi, toplumu doğru bilgilerle en kısa sürede donatma ve bilinçlendirmeye yönelik içerik ve altyapıların hazırlığına girişmesi beklenmektedir. Nitekim devletlerin bu konudaki hazırlıksız yakalanması sağlık sistemleri üzerine aşırı yük bindirmiş, salgın vesilesiyle yetersizliği anlaşılmış olan sağlık altyapısının neredeyse işlevsiz kalmasına neden olmuştur.

Devletlerin sağlık politikalarını ve sağlık sistemlerini gözden geçirmesi, yeni normalin gerektirdiği yeterlilik seviyesini yakalaması bir zaruret olarak kendini göstermiştir. Gelişmişlik düzeyinden bağımsız olarak yeterlilikleri öne çıkmış, batılı ülkelerin neredeyse tamamı bu açıdan sınıfta kalmıştır. Yeterince yatak kapasitesine sahip olmayan hastaneler ve yoğun bakım üniteleri ihtiyaca cevap verememiş, sağlık çalışanları hangi hastalarını hayatta tutacakları noktasında tercih yapmak zorunda kalmıştır. En sanayileşmiş ülkeler bile teçhizat ve sağlık malzemelerine hatta birkaç sentlik maskelere dahi erişememiştir. Buradan hareketle, en büyük değişimin devletlerin sağlık sistemi anlayışında yaşanacağını beklemek yanlış olmayacaktır. Bu değişimin yalnızca hastane ve uygulama alanında değil, sağlık ekipmanları ve malzemelerin üretiminden aşı ve ilaç ARGE faaliyetlerine ve sağlık yönetim bilgi sistemlerine kadar geniş bir alanda yaşanması muhtemel olacaktır.

Kendi kendine yeterlilik önem kazanmakla birlikte bu önem sadece sağlık alanı ile sınırlı kalmayacaktır. Salgının ilk panik günlerinde ihtiyaçlarını karşılamak için marketlere hücum eden kitlelerin psikolojisini normalleştirecek yegâne yol, hızla boşalan rafları aynı hızla ikmal etmektir. Bu yalnızca lojistik bir maharet değil, aynı zamanda temel ihtiyaç ve gıda maddelerinin üretiminde kendi kendine yeterli olmayı da gerektirmektedir.

Salgınla mücadelede etkin adımlar atılabilmesinde dijitalleşmenin önemi net bir biçimde anlaşılmıştır. Sert ve sıkı izolasyon kurallarına, karantina uygulamalarına hatta sokağa çıkma yasaklarına rağmen hayat tamamıyla durmamış; öğrencilerin eğitimleri, çalışanların işleri büyük ölçüde ev ortamında uzaktan yürütülebilmiştir. Dijitalleşme çağının daha başında olduğumuzu ve dijital dönüşümün yeni başladığı düşünüldüğünde, bu süreçte yaşanılan aksaklıkları hoş görmek gayet yerinde olacaktır. Dijitalleşme yolunda yapılacak çokça yatırım, alınacak mesafe vardır. Salgının bu süreçte hızlandırıcı bir rol üstleneceği muhakkaktır. Dijitalleşmeyle birlikte çalışma kültürü yeniden şekillenecek, yeni çalışma kurallarının yanısıra yeni meslekler de ortaya çıkacaktır.

Toplumsal ve insanî değerler, salgının atlatılması için verilen mücadelede yapısal harç rolü üstlenmiştir; ancak bu harç bütün her şeyi kucaklayan, sevk ve idare eden güçlü ve çevik kurumsal yapıların varlığı tahtında kıymetini bulabilecektir. Verilen topyekûn mücadelenin başarılı olması için, çatı kurum olan devletten onun alt kurumlarına, özel kuruluşlardan sivil toplum örgütlerine, her teşekkülün güçlü kurumsal bir iskelete ve prensipler bütününe sahip olması önemlidir. Böyle bir yapıya evrilmeyen kurumların önümüzdeki yeni dönemde etkisiz kalması kaçınılmaz olacaktır.

Pazarların ve sermayenin küreselleşmesinden sonra odağı ekonomik alanlarda yoğunlaşmış olan devletler salgın vesilesiyle aslî görevlerini yeniden hatırlamış; sağlık, eğitim ve güvenlik alanlarında ne kadar yetersiz kaldıklarını yaşayarak görmüşlerdir. Bu durum

küresel sistemin politika ve uygulamalarını gözden geçirmesini zarurî kılmaktadır.

Bütün bu gelişmeler ve tartışmalar ışığında, yakın geleceğin bizlere net olarak neleri getireceğini henüz tam olarak kestiremesek de pandeminin ekonomi, siyaset ve günlük hayatta geçmiş dünya krizleri düzeyinde bir değişimi tetikleyeceğini söylemek mümkündür.

Türkiye'nin başta sağlık altyapısı ve sağlık ve sosyal güvenlik sistemi, toplumsal dayanışma anlayışı, sağlıklı işleyen kurumsal yapıları ile dünya ülkelerine kıyasla süreci oldukça başarılı yürütmüştür. Kısa süre sonra üretim çarklarının kaldığı yerden dönmeye devam etmesi, sahip olduğumuz teşebbüs kabiliyeti ile de dünyaya nazaran hızlı bir şekilde toparlanma imkanının doğacak olması beklentimiz ve temennimizdir.

COVID-19

EKONOMİ, ENERJİ ve TEKNOLOJİ

COVID-19 SALGININININ TURİZM SEKTÖRÜ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Ahmet ÇANGA

Turizm sektörü yapısı itibarıyla ortaya çıkan gelişmelere olumlu ya da olumsuz anında cevap veren bir sektördür. Farklı destinasyonlardaki çekici yerler, doğal ve tarihî eserler, kültürel ve dinî öğeler, deniz, güneş, kum gibi özellikler turizm için birer cazibe merkezi ve gelir kaynağı olurken terör saldırıları, siyasî olumsuzluklar, salgın hastalıklar gibi faktörler seyahat planlarının değiştirilmesine ya da rezervasyonların iptaline yol açabilmektedir. Terör saldırıları ya da siyasî olumsuzluklar çoğunlukla bölgelere ya da ülkelere özgü iken salgın hastalıkların etkisi birden çok bölgede ya da ülkede görülmektedir. Bu tür olumsuz gelişmelerin yaşandığı destinasyonlara yönelik ilgi ve güven ciddi derecede azalabilmektedir.

Çin Halk Cumhuriyeti'nin Vuhan şehrinde bulunan deniz ürünleri pazarı çalışanlarında 31 Aralık 2019 tarihinde ortaya çıkan ve yeni koronavirüs (Covid-19) olarak tanımlanan salgın hastalık, bugüne kadar olan diğer salgınlardan farklı olarak küresel ölçekte bütün ülkelerini etkilemiştir. Virüs sadece birkaç hafta içinde tüm dünya ülkelerinin sınırlarını kapatmalarına, tüm uçuşların durdurulmasına kadar varan tedbirleri almalarına yol açmıştır. Seyahatlerin kısıtlanması ve kısıtlamaların ne zaman kaldırılacağının bilinmemesi özellikle turizm ve ticaret sektörlerinin çöküşüne yol açacaktır. Bu salgının bir ya da birkaç ülke tarafından sona erdirilmesi mümkün değildir. Virüsün hızla yayılması, küresel ölçekte tedbirlerin alınması zorunlu hâle gelmiştir.

Bugün itibarıyla, dünya çapında 4 milyondan fazla teyit edilmiş Covid-19 vakası vardır ve ölüm sayısı 280 binin üzerindedir. Dünya Sağlık Örgütü verilerine göre, Covid-19 virüsüne enfekte olanlar arasında ölüm oranı %4,5 olarak açıklanmıştır. Bununla birlikte, araştırmacılar, kısmen hafif vakaların teşhis edilmediği ve kaydedilmediğinden virüsün ölümcüllüğünü doğru bir şekilde tahmin etmek için çok erken olduğunu belirtmektedir.

Uluslararası seyahatler kısıtlandığı için Covid-19 virüsünün uluslararası düzeyde bütün turizm faaliyetlerini etkilemesi kaçınılmazdır. Virüsün en büyük yayılma kaynağı insanların birbiriyle teması olması seyahat faaliyetlerine büyük bir darbe vurmuştur. Bu durumda turizm sektöründe faaliyet gösteren firmaların bu salgından en büyük zarar görecek işletmeler arasında olacağı açıktır.

Kurumlar, şirketler ve devletler mevcut durumun ekonomik etkisini hafifletmek için tedbirler almalıdır. Çünkü virüsün gerçek etkinliği hakkında belirsizlikler olup ne kadar sürede sona ereceği varsayımlara dayanmaktadır.

Uluslararası Para Fonu (IMF), dünya ekonomisi için kısa vadede karmaşık bir senaryo ve daha uzun bir zaman dilimi içinde daha parlak bir senaryo öngörmektedir. 2020 için tahminler, 2007-2009 ekonomik krizinin daha şiddetlisinin yaşanacağı yönündedir. Ancak 2021 yılından itibaren virüsün etkilerinin azaltılabileceği beklenmektedir. Bunun için de virüsün kontrol altına alınması kadar sağlık sisteminin iyileştirilmesi gerekmektedir.

Turizm ve ticaret, ziyaretçilerin bir yerden başka bir yere serbestçe seyahat edebilmelerine bağlıdır. Bu salgında olduğu gibi büyük bir sağlık krizi meydana geldiğinde, insanlar hem birçok ülkenin giriş ve çıkışlara koyduğu kısıtlamalar hem de kendi sağlıklarını düşünerek seyahatlerden vazgeçmiştir. Hiç kimsenin sağlığını riske atacak bir seyahate çıkmayacağı varsayılmalıdır. Turist sayısındaki azalma, gelir kaybı ve artan işsizlik olarak turizm endüstrisini doğrudan etkileyecektir. Covid-19 salgını sonucu ülkelerin ekonomilerinde ortaya çıkan yavaşlama özellikle turizmi sektörünü savunmasız hâle getirmiştir.

Yüzlerce ülke sınırlarını kapatmış ve milyonlarca vatandaş evlerinde kapalı kalmıştır. Bu durum ilk kez olmasa da tüm ülkelere büyük zarar vermektedir. Mart 2020 ayına kadar normal sürecinde giden turizm faaliyetleri Dünya Sağlık Örgütü'nün 11 Mart 2020 tarihinde ilan ettiği pandemi sonrası durma noktasına gelmiştir.

Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) verilerine göre, dünya genelinde büyük ölçüde seyahat kısıtlamalarının getirilmesi göz önüne alındığında, 2020 yılında 2019 rakamlarına kıyasla uluslararası turist varışlarının %20-%30 oranında azalmasını beklenmektedir. Daha önceki krizlerden 2003 yılındaki SARS salgınında uluslararası turist varışlarında sadece %0,4 ve 2009 yılında küresel ekonomik krizde ise %4 oranında azalma ortaya çıkmıştır. 2020 yılı için beklenen %20-30'luk bir düşüş, uluslararası turizm gelirlerinde 300-450 milyar ABD Doları arasında bir düşüşe yol açabilir ve bu rakam 2019'da turizm sektöründen elde edilen 1,5 trilyon ABD Doları'nın neredeyse üçte biri kadardır.

UNWTO verilerine göre, koronavirüs yayılmasını sınırlamak için dünya çapında toplam 217 ülke ve bölge seyahat kısıtlamaları getirmiştir. Bu kısıtlamalar en büyük zararı seyahat ve

turizm endüstrisine vermiştir. Ülkeler arası ulaşımın durması, turist varışlarını da durdurmuş ve turizm sektöründeki firmaların büyük kayıplarla karşı karşıya kalmasına yol açmıştır.

Turizm sektöründe çalışanların büyük bir kısmı işlerini kaybetme riskiyle karşı karşıyadır. Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi'nin bir analizine göre seyahat sektöründeki istihdam kayıpları bu yıl 100 milyonun üzerinde olacaktır.

Bölgeler Bazında Turizm ve Seyahat Sektöründe Tahmini İstihdam Kayıpları

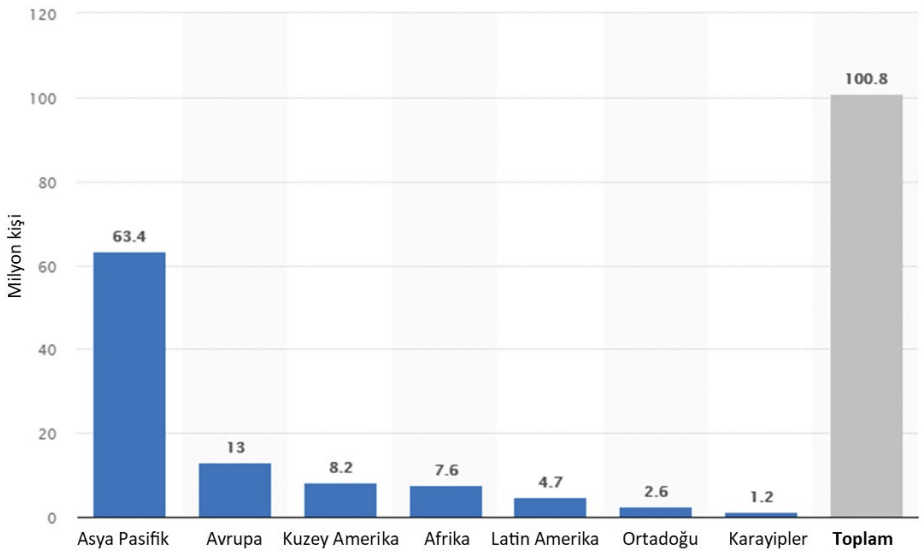

Kaynak: https://www.statista.com/statistics/1104835/coronavirus-travel-tourism-employment-loss/

Ülkeler bazında tahmini istihdam kayıplarında, salgının kaynağı olan Çin ilk sırada yer almaktadır. En çok istihdam kaybının Asya ülkelerinde sonrasında ise Avrupa'da olacağı tahmin edilmektedir.

Ülkeler Bazında Turizm ve Seyahat Sektöründe Tahmini İstihdam Kayıpları (milyon kişi)

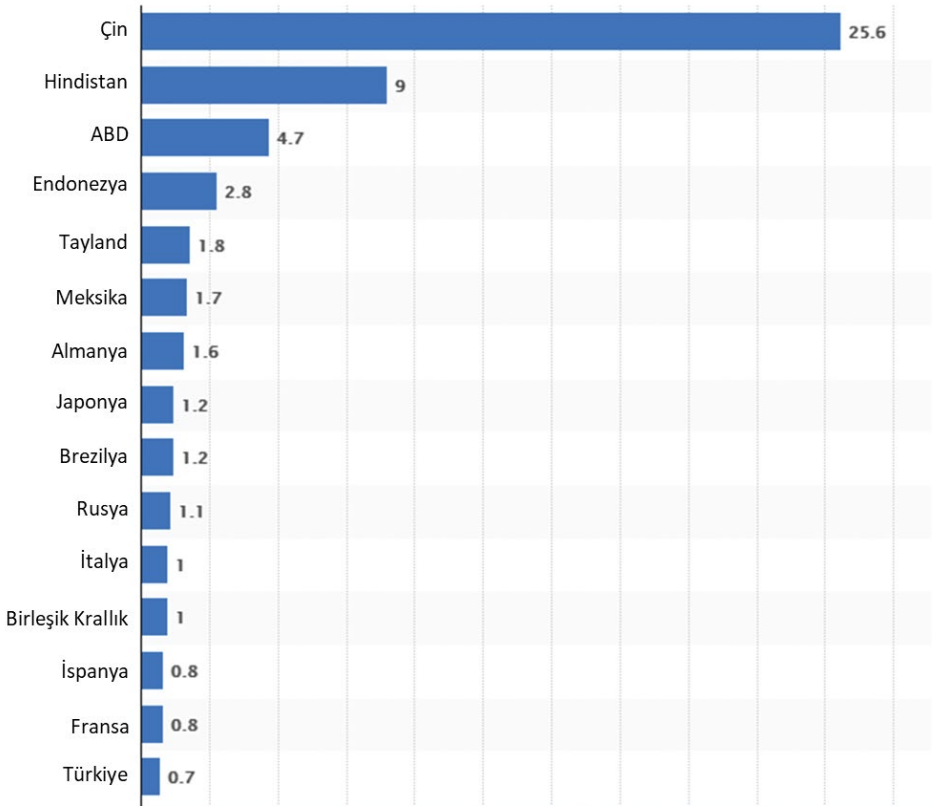

Kaynak: https://www.statista.com/statistics/1107475/coronavirus-travel-tourism-employment-loss/

Dünyada uçuşlarla ilgili bilgiler derleyen Flightradar24 verilerine göre koronavirüs sonrası uçuş sayılarının büyük ölçüde azaldığı görülmektedir. Ortalama günlük ticarî uçuş sayısı Ocak ve Şubat 2020 aylarında ayında 100 bin civarında iken Mart ayında 78,500 ve Nisan ayında 29,400 olarak gerçekleşmiştir. Uçuşlardaki bu azalma, havayolları şirketleri için büyük maliyetlere yol açmaktadır. Bu durum salgının devamı hâlinde havayollarında çalışan personel işlerini kaybetme riskiyle karşı karşıya kalabilecektir.

Covid-19'un Havayollarına Etkisi

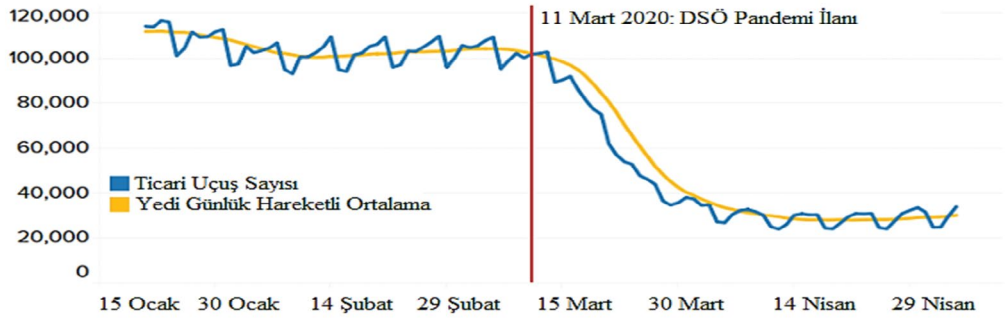

Kaynak: Flightradar24, 05 Mayıs 2020

IATA (Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği), devletlerin hava yolu şirketlerine krizi atlatabilmeleri için hızlı bir biçimde yardım etmesi gerektiğini yardım alınamadığı takdirde birçok şirketin iflas edeceği uyarısını yapmıştır. Ayrıca, Çin'de olduğu gibi diğer ülkelerde de ilk önce yurt içi uçuşlara yeniden başlanılmasını ve bunu uluslararası uçuşların takip etmesi gerektiğini belirtmiştir. Çünkü çoğu hava yolu şirketi gelirlerinin büyük bir uluslararası taşımacılıktan elde etmektedir.

IATA verilerine göre, havayolu şirketleri yolcu gelirlerinin 2019 seviyelerinden toplam 314 milyar dolar (-%55) düşeceği tahmin edilmektedir. Diğer yandan, havayolları için önemli problemlerden birisi de iptal edilen rezervasyonlar için yapılacak geri ödemelerdir. Gelirleri büyük ölçüde düşen havayolu firmalarının rezervasyon iptallerine yapacağı ödemeler ek bir maliyet oluşturacak ve firmaları zora sokacaktır.

Havayolları Firmalarının Yolcu Geliri Kaybı Tahmini

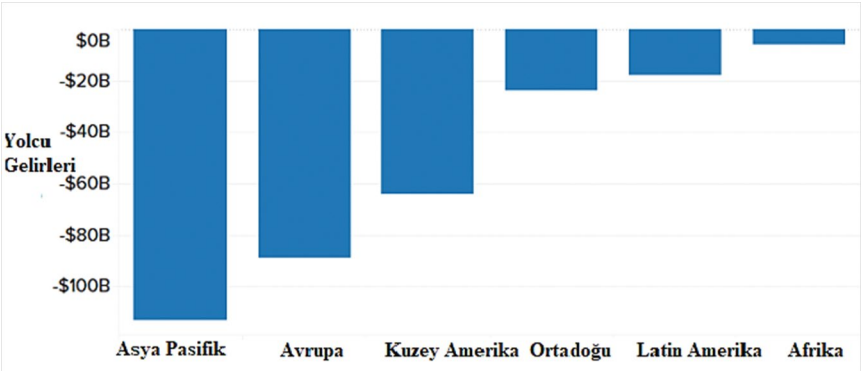

Kaynak: International Air Transport Association (14 Nisan 2020)

Salgın nedeniyle havayollarının birçok seferi iptal ederek uçaklarını yere indirmesi istihdamı da olumsuz etkilemiştir. Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği'ne (IATA) göre, 462 bini ABD'de olmak üzere dünyada şu anda 2 milyon 950 bin havayolu çalışanı bulunurken, salgın havacılık istihdamını da etkilemeye başlamıştır. Gelir kayıpları, uçuşların azalması nedeniyle personel fazlalığı oluştuğu gerekçesiyle havayolu şirketleri personelini ücretsiz izne çıkarmaya, işe alımları durdurmaya başlamıştır. Dünya genelinde havacılık sektörünün yüzde 5 daralması hâlinde, 150 bin kişinin işsiz kalabileceği tahmin edilmektedir. Hükümetlerin yardım etmemesi durumunda birçok havayolu şirketi iflasa sürüklenecektir.

Dünya genelinde uçuşların normale dönmesinin 2021 yılından önce olmayacağı öngörülmektedir. Ancak uçuşlar normale dönse bile şartlar değişecektir. Son dönemlerde ortaya çıkan düşük maliyetli hava yolları mümkün olduğunca fazla yolcunun uçaklara alınmasına yol açmıştı. Koronavirüs sonrası sosyal mesafe kavramının hayata girmiş olmasından dolayı artık uçaklarda da dezenfektasyon ve sosyal mesafeye uygun koltukların yerleştirilmesi gerekecek, daha az yolcu uçaklara alınacak, bu durum salgın sonrası yolcuların sağlığını korumak için ağır ve maliyetli yeni sağlık kontrol prosedürlerine yol açacaktır. Aynı zamanda uçağa alınacak yolcu sayısının da azalması sonucu gelirler azalırken maliyetler artacaktır.

Covid-19 Salgını ve Türkiye

2014 yılında Rusya'da yaşanan ekonomik kriz ve sonrasında 2015 yılında Türkiye-Rusya arasında yaşanan uçak krizi nedeniyle zorlu bir iki yıl geçiren turizm sektörü, 2018 yılında toparlanmaya başlamış, 2019 yılında rekor büyüme gerçekleştirmişti. 2020 yılına yönelik beklentiler ise hem turist sayısında hem de kişi başı harcamalarda çok daha iyi rakamlara ulaşılacağı şeklindeydi.

Diğer taraftan, 2018 yılında Türk Lirasında yaşanan sert değer kayıpları, ağırlıklı olarak yabancı para cinsinden borçlanarak finansman sağlayan turizm sektörünün borç yükünü arttırmış, takibinde yürürlüğe giren imar barışı ve kamu taşınmazları tahsis süre uzatımı düzenlemeleri de sektöre yeni borç yükü getirmişti. 2019 yılındaki rekor büyüme ve 2020 sezonuna ilişkin olumlu beklentiler, sektördeki yatırımcıların ve tur operatörlerinin yeni yatırımlar yapmasını, kredi borçları nedeniyle zorluklar yaşayan şirketlerin de otelleri genişleme hedefleyen yatırımcılara satmasını sağlamıştı.

Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre, son 3 yılda turist sayısı ve turizm gelirlerinde düzenli artış gerçekleşmiş ve 2019 yılında Cumhuriyet tarihinin turist sayısı ve turizm geliri rekoru kırılmıştır. Türkiye, 2017'de 38 milyon 620 bin turistten 26 milyar 283 milyon dolar gelir elde ederken 2018'de ise 45 milyon 628 bin turistten 29 milyar 512 milyon dolarlık gelir elde etmiştir. 2019 yılında ise 51 milyon 860 bin turisti ağırlanmış ve 34 milyar 520 milyon dolarlık gelir sağlanmıştır.

Turizm Geliri, Ziyaretçi Sayısı, Ortalama Geceleme Sayısı ve Turist Başına Ortalama Harcama 2017 – 2020

Yıllar	Dönem	Toplam Gelir (USD)	Toplam Ziyaretçi Sayısı	Ortalama Geceleme	Turist Başına Ortalama Harcama (USD)
2017	Yıllık	26.283.656	38.620.346	10,9	681
	1. Çeyrek	3.369.753	4.844.761	13,1	696
	2. Çeyrek	5.413.048	8.863.391	9,7	611
	3. Çeyrek	11.391.668	16.663.265	9,9	684
	4. Çeyrek	6.109.187	8.248.929	12,7	741
2018	Yıllık	29.512.926	45.628.673	9,9	647
	1. Çeyrek	4.425.237	6.122.182	11,1	723
	2. Çeyrek	7.044.591	11.067.987	8,6	636
	3. Çeyrek	11.502.665	18.786.765	9,4	612
	4. Çeyrek	6.540.434	9.651.740	11,8	678
2019	Yıllık	34.520.332	51.860.042	9,9	666
	1. Çeyrek	4.629.679	6.644.391	10,4	697
	2. Çeyrek	7.973.963	12.762.346	9,3	625
	3. Çeyrek	14.031.122	21.611.964	9,0	649
	4. Çeyrek	7.885.568	10.841.340	11,9	727
2020				0,0	
	1. Çeyrek	4.101.206	5.639.413	10,3	727

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu

2019 yılı turizm verileri incelendiğinde, yaklaşık 12,5 milyar dolarlık gelirin ilk 6 ayda sağlandığı anlaşılmaktadır. Yaklaşık 21,95 milyar dolarlık gelir ise Haziran-Eylül döneminde elde edilmiştir. 2020 yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı'nda ise 2020 yılında Türkiye'yi 51,1 milyonu yabancı, toplam 58 milyon turistin ziyaret etmesi öngörülmüş ve turizm geliri hedefi 40,8 milyar dolar olarak tahmin edilmiştir. 2020 yılı ilk çeyreğinde ülkemizde 5,6 milyon turist ağırlanmıştır.

Mart 2020 ayından itibaren ortaya çıkan virüs salgını ülkelerin turizm faaliyetlerini doğrudan etkileyerek tüm dünyadaki otel doluluk oranlarının düşmesine yol açmıştır. Türkiye'nin Mart 2020 ayındaki otel doluluk oranları, geçen yılın aynı dönemine göre yarı yarıya azalarak %28,6 olmuştur. Ülkemize gelen turistlerin büyük bir kısmı havayolu ile gelmektedir. Ancak koronavirüs salgınından sonra ülkelerin koyduğu seyahat yasaklarıyla birlikte tüm dünyada uçuş sayıları azalmış ve uluslararası uçuşların ne zaman normalde döneceği ise bilinmemektedir.

Turizm sezonunun başında ortaya çıkan Covid-19 salgını sonrasında açılamayan oteller seyahat yasaklarından dolayı da müşteri kaybı yaşamıştır. Ayrıca, otellerin kredi borçları, tedarikçilerinden yaptığı alımlar, personel için yapılan ödemeler gibi maliyetlerden dolayı mali yönden de sıkıntı başlamıştır. Ekonominin 54 ayrı sektörüyle işbirliği içinde olan ve 1,5 milyondan fazla istihdam sağlayan otellerin çalışamaması ekonominin diğer sektörlerini de etkilemektedir.

Covid-19 salgınının Haziran 2020 ayından itibaren hafifleyeceği tahmin edilmesine rağmen tümüyle sona erme tarihleri ülkelere göre farklılık gösterecektir. Ülkemize çok sayıda turist gönderen ülkelerle sınırların tümüyle açılması kısa dönemde mümkün değildir. Yabancı ülkelerden ancak sağlıklı ulaşım ve konaklama zinciri anlaşmaları ile ve belki de devlet garantisi ile turist alınması mümkün olabilecektir. Salgını kontrol altına almak için her şeyin olumlu ve kontrollü gittiği varsayımıyla hazırlanan tahmini normalleşme süreci aşağıdaki tablodaki gibidir.

Covid-19 Salgınının Ülkelere Göre Etkisini Yitirme ve Sona Erme Tahminleri

ÜLKE	%97 BAŞARI	% 100 BAŞARI
Türkiye	14 Mayıs 2020	30 Temmuz 2020
Rusya	23 Mayıs 2020	07 Ağustos 2020
Almanya	03 Mayıs 2020	06 Haziran 2020
İngiltere	17 Mayıs 2020	22 Ağustos 2020
İtalya	09 Mayıs 2020	31 Ağustos 2020
Fransa	06 Mayıs 2020	09 Ağustos 2020
İspanya	02 Mayıs 2020	02 Ağustos 2020
İran	17 Mayıs 2020	28 Eylül 2020

Kaynak: (https://ddi.sutd.edu.sg/when-will-covid-19-end/)

Türkiye'ye en çok turist gönderen Rusya, Almanya, İngiltere, İran gibi ülkelerde salgının devam etmesi ve kısıtlamaların ne zaman kalkacağı belli olmadığı için tahmin edilen normalleşme süreci Ağustos 2020 ya da daha geç tarihlere sarkacaktır. Yılın geri kalan kısmında 2019 yılına oranla turist sayısında en az %50 düşüş olacağı tahmin edilmektedir. Çünkü ülkemize gelen turistlerin büyük çoğunluğu Haziran- Eylül döneminde gelmektedir. Bu dönemde de sınırların tamamıyla açılmasının mümkün olmadığı düşünülmektedir. Yılın ikinci yarısında turizm hareketlerinin hızlı bir büyüme göstermeyeceği öngörüsüne bağlı olarak geçen yıl turizmden elde edilen gelirin çok daha altında bir gelir elde edeceğimiz tahmin edilmektedir. 2020 yılı turizm açısından kayıp bir yıl olarak değerlendirilmektedir.

Koronavirüs salgınından kaynaklanan bir diğer problem de erken rezervasyonlar olmuştur. Türkiye'de bu yaz için çeşitli kampanyalarla bir milyon civarında erken rezervasyon satışının gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Acentelerden tatilini önceden alan müşteriler koronavirüs salgını başladıktan sonra rezervasyonlarını iptal edip yaptıkları ödemenin iade edilmesini talep etmektedirler. Ancak acentelerin uçak ve otellere yaptıkları ödemeleri geri alamamasından dolayı yoğun ve nakit akışını bozacak ölçekteki iptal talepleri acenteleri zor durumda bırakmıştır.

İç turizm gelirleri ülkemizde toplam turizm gelirleri arasında çok fazla bir yer tutmamasına rağmen kriz dönemlerinde iç turizm kurtarıcı olarak görülmektedir. Ancak bu sene okullarda ara verilen eğitimin Eylül ayında başlayacağı tahmin edilmektedir. Bu durum iç turizmi etkileyecektir. Ayrıca, sağlık tedbirleri, dezenfektasyon ve sosyal mesafe kavramından dolayı otellerin daha az müşteri kabul etmek zorunda kalacakları ve bunun da maliyetleri yükselteceği ve otel fiyatlarını artıracağı düşünüldüğünde iç turizminde istenilen ölçüde kurtarıcı olamayacağı düşünülmektedir.

Kriz Sonrası Dünyada Turizm Sektörü

UNWTO verilerine göre 2020'nin ilk üç ayında dünyada turist sayısının bir önceki yılın aynı dönemine oranla %22 azalmış olup bu düşüşün yılsonuna kadar %60 ila %80 olabileceği öngörülmektedir. 2020 yılının ilk üç ayında uluslararası turist sayısı 67 milyon azalmış ve ekonomik olarak 80 milyar dolarlık kayıp ortaya çıkmıştır. 2020 yılı sonuna kadar sektörde 850 milyon ile 1 milyar 100 milyon turist, 910 milyar ile 1,2 trilyon dolarlık ekonomik kayıp ve 100 milyon ile 120 milyon arasında istihdam kaybı olabileceği belirtilmektedir.

UNWTO virüs salgınının seyrine göre üç farklı senaryo belirlemiştir. Birinci senaryoda, Temmuz ayında uluslararası sınırların aşamalı olarak açılması hâlinde ziyaretçi kaybının %58; ikinci senaryoda uluslararası sınırların Eylül ayında kademeli olarak açılıp seyahat kısıtlamalarının hafifletilmesi hâlinde ziyaretçi kaybının %70; üçüncü senaryoda uluslararası sınırların Aralık ayında aşamalı olarak açılması ve seyahat kısıtlamalarının hafifletilmesi hâlinde %78 ziyaretçi kaybı olacağı tahmin edilmektedir. Bu senaryolardan hangisinin gerçekleşeceği henüz belli olmamakla beraber, turizm sektörü tarihinin en ağır krizlerinden birisini yaşamakta ve sağladığı istihdam risk altındadır.

Daha önce yaşanan krizler küresel olsa bile etkileri bölgesel bazda kalmıştır. Ancak bu defa kriz, tüm dünyayı etkileyen küresel bir kriz olarak ortaya çıkmıştır. Kriz küresel olduğu için çözümü de küresel olmalıdır. Yardımlaşma ve paylaşım önemli olup bölgesel ve küresel ölçekte iş birliklerinin hayata geçirilmesi zorunludur.

Covid-19 salgını sonrası turist tanımlaması, seyahat ve sınır geçişini kolaylaştırma prosedürleri, yolcu güvenliği, ülkelerin yurtdışından gelebilecek olası virüse karşı tedbirleri alması için yenilikçi, güvenli, yeterince faydalı araçların kullanılması gerekmektedir. Bu kapsamda, her ülkenin yerel durumu dikkate alınmadan genel bir çözüme ulaşılamayacağı bilinmelidir. Devletlerin vatandaşlarına sağladıkları yardımların süresiz olarak yapılamayacağı göz

önüne alınarak krizin etkilerini hafifletmek amacıyla turizm ve ticari işletmelere faaliyetlerini sürdürebilmeleri için Devlet yardım etmelidir. Sınırlarda turistleri kontrol etmek için sistemler kurarak ve yolculuk sırasında güvenliklerini sağlayarak transferlerini kolaylaştırmalıdır. Bu kapsamda;

- Genel çözümlere ulaşmak için turizm sektörünün ihtiyaçlarına cevap verecek politikaların koordinasyonu zorunlu hâle gelmektedir.
- Küresel çözüm bulunmak zorundadır.
- Turizm, ülkelerin ekonomilerine büyük katkı veren bir sektördür. Bundan dolayı uluslararası kurumlar her bölgenin farklı ihtiyaçlarını göz önüne alarak çalışma grupları oluşturmalıdır.
- Özel ihtiyaçları veya dezavantajlı durumları olan tüm sosyal grupların bu çalışma gruplarında temsil edilmesi gereklidir.
- Korona sonrası dönem için acenteler, havayolları, turizm ve ticari sektör profesyonellerine yönelik kurslar ve faaliyetler düzenlenmelidir.
- Yerel turizm ve ticaret sektörü için danışma ekiplerinin oluşturulmalı ve güçlendirilmelidir.
- Online danışmanlık hizmeti sağlanmalıdır.

Kriz Sonrası Türkiye'de Turizm Sektörü

Ocak ve Şubat 2020 aylarında turizm sektörü hedeflendiği gibi gitmişken, koronavirüs salgını sonrasında dünya genelinde uçuşlara ve seyahatlere getirilen kısıtlamalar sonucunda Mart ayında ülkemize yapılan ziyaretler durma noktasına gelmiştir. Yılın ilk yarısı için ziyaretlerin başlaması ihtimali çok düşük olduğundan birçok otel açılışını geciktirmiştir. Ülkemiz ekonomisinde büyük bir önemi olan turizm sektöründe kayıplar yaşanmaya başlamış ve sektörde çalışanlar için iş kaybı riski ortaya çıkmıştır. Turizm sektöründe 1,5 milyon civarında personel istihdam edilmektedir ve sektörün toplam istihdam içindeki payı %10 civarındır.

Bu kriz karşısında tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de devlet tarafından havayolu, otel ve acentelere sunulan destek kredileri, seyahatlere ilişkin mevzuat değişiklikleri, ücretli ve ücretsiz izin uygulamalarında çalışanlara sunulan maddi yardımlar vb. tedbirler uygulamaya konulmuştur.

Türkiye daha önce karşılaştığı krizlerde olduğu gibi bu krizi de yönetmek için çeşitli araçlar geliştirmektedir. Virüs salgını sonrası için T.C. Cumhurbaşkanlığı tarafından kontrollü normalleşme planı hazırlanmıştır. Ayrıca, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 'da çıkardığı 2020/6 sayılı Genelge ile seyahat ve turizm faaliyetlerinin sağlıklı bir süreç içerisinde yeniden başlatılması için halen faal olan veya faaliyete geçecek olan konaklama tesislerinde alınacak tedbirleri belirlemiştir.

Ne var ki, ülkemize en çok turistin geldiği Rusya, Almanya ve İngiltere gibi ülkelerden gelen turistlerin büyük bir çoğunluğu paket turlarla gelmektedir. 2019 yılında Antalya'ya gelen 15 milyon civarındaki turistin 14 milyonu paket turlarla gelmiştir. Muğla destinasyonunda da durum benzer bir şekildedir. Virüs salgını sonrasında paket turlarla yapılan kitle turizmi yerine kişiye özel turlar, küçük butik oteller, kiralık villalar ile insanlarla temasın az olacağı doğa, yayla, kamp gibi alternatif turizm ürünlerine ilginin artacağı tahmin edilmektedir. Bu durumda, paket tur satışları azalacağından bu iki destinasyona gelen turist sayısı da azalacaktır. Bu iki destinasyonla ilgili yeni bir strateji ve planlamaya ihtiyaç vardır.

Ana pazarlarımız olan Rusya, Almanya ve İngiltere gibi ülkeler başta olmak üzere diğer ülkelerle birlikte bu krizi yönetmek gerekecektir. Bu ülkelerle ortak çalışma grupları oluşturularak yeni stratejiler oluşturulmalıdır. Bu çalışma gruplarına sektör kuruluşları ve hava yolları temsilcilerinin de katılması gereklidir. Bu grupların çalışmaları şeffaf bir şekilde sürdürülmeli ve salgın sonrası için başlatılması planlanan turizm faaliyetleri için alınacak tedbirler, zamanlama, iletişim gibi konularda tarafların görüşleri doğrultusunda birlikte karar verilmelidir.

Her ülkenin kültürü, tatil anlayışı veya beklentisi birbirinden çok farklı olduğu için bu farklılıkları göz önüne alan halkla ilişkiler ve iletişim faaliyetleri yapılmalıdır. Ülkemizin daha öncede başarılı bir şekilde yaptığı bu faaliyetler tekrar başlatılarak temizlik, hijyen ve sağlık hizmeti kapsamında işletme ve destinasyon güvenliğimizin çok iyi olduğunu vurgulamamız gereklidir. İletişim çabalarında sosyal medya ve internet etkin bir şekilde kullanılmalıdır.

Önümüzdeki dönemde turizm sektöründe en önemli konu hijyen olacaktır. Sunulan yiyeceklerden personele kadar tüm konularda hijyen ilk sırada olacaktır. Bu konuda Turizm Bakanlığının çıkardığı Genelge yol gösterici olacaktır. Hijyenin yanı sıra otelde, odalarda, havuzda, plajda, restoranlarda sosyal mesafeye dikkat, maske kullanımı gibi tedbirler ve bunlarla ilgili bilgiler turistin güvenini sağlama açısından gerekli olacaktır.

Turizm acentelerinin ise önceden olduğu gibi ofislerde çalışmak yerine online kanallara öncelik vermesi hem maliyetlerinin düşmesi hem de sosyal mesafenin korunması açısından faydalı olacaktır.

Sonuç ve Değerlendirme

Ekonomistler, analistler ve yatırımcılar ekonominin krizden çıkışı için farklı senaryolar üzerinde çalışmaktadır. Üzerinde çalışılan en iyi senaryo 'V' senaryosudur. Bu senaryo, keskin bir düşüşten sonra hızlı bir iyileşmeyi ifade etmektedir. İkinci senaryo ise düşüşün ardından bir süre durgunluk ve sonrasında iyileşmeyi öngören 'U' senaryosudur. Önceki seviyelere ulaşmayan bir toparlanmayı ifade eden 'ters J' ya da ekonomik krizi yapısal bir krize dönüştüren 'L' senaryoları da tartışılmaktadır.

Birçok ülkede hükümetler ve merkez bankaları birinci senaryo dışındaki senaryoların etkilerinden kaçınmak için tedbirler almaktadırlar. Çünkü ekonomilerdeki durgunluk kaçınılmazdır. Ancak, hızlı ve güçlü bir şekilde hareket ederek uzun süreli durgunluktan kaçınılmalıdır.

Bunun yanı sıra, insanlar işlerini kaybetme riskinden korunmalıdır. Şirketlerin borçları ertelenmeli ya da silinmeli, onlara likidite desteği sağlanmalıdır. Bunun için de kamu borçlanmasının artırılması kaçınılmaz hale gelmektedir.

Devlete önemli bir rol düşmektedir. Devlet acil durumlarda vatandaşlarını şoklara karşı korumalıdır. Bankalar ekonomiyi kurtarmak için devlet müdahalesinin bir aracı olarak ucuz ya da karşılıksız kredi vermek için kullanılmalı ve bu görevi yerine getirmeleri için gereken sermaye, devlet tarafından, her şeyden önce kamu garantileri biçiminde hükümetler tarafından sağlanmalıdır.

Virüs salgını sonrasında turist ağırlayan ülkeler ziyaretçilerini tatillerini güven içinde yapabileceklerine inandırmalıdır. Açıklanan düşük enfeksiyon sayılarından ziyade ziyaretçilerin güven içinde gelip tatillilerini yapabileceği, hastalanmaları durumunda ise güvenli ve kaliteli bir şekilde sağlık hizmeti alabileceğinin garanti edilmesi gerekebilecektir. Bu durum da özel tedaviler için devlet garantisi gerekebilir.

Turistlerin ülkemize gelişlerinin kolaylaştırılması gereklidir. Bunun için ulaşım ağı ve vize süreçleri iyileştirilmelidir. Ülkemize gelen bir çok ülke vatandaşının havaalanında vize alabilmesi mümkün olmasına rağmen özellikle temas ve sosyal mesafe kavramlarının önemli olması nedeniyle vize süreçlerinin online hale getirilmesi faydalı olacaktır.

Ülkemiz turizm sektörü Cumhurbaşkanlığı ve Kültür ve Turizm Bakanlığının düzenlemelerine uyarak yeni sürece uyum sağlamak için gerekli çabayı göstermelidir. Ülkemizin daha önce karşılaştığı krizlerden dolayı kriz yönetiminde tecrübeli olan turizm sektörünün yeni sürece uyum sağlamasının zor olmayacağı düşünülmektedir. Ayrıca, otellerin büyüklüğü, yeniliği ve hizmet kalitesi göz önüne alındığında otellerde yeni sisteme göre sosyal mesafe ve hijyen kapsamında düzenleme yapmak mümkün olacaktır.

Kriz süreci sona erene kadar devlet hem turizm sektörüne hem de çalışan personel yönelik koruma tedbirlerini ve desteklerini artırmalı, en azından sektörün 2020 yılında ayakta kalmasını sağlamalıdır.

Mevcut krizden sonra uygulanması beklenen yeni senaryolar, turizm şirketleri ve destinasyonlar için bir fırsat olabilir. Krizin etkilerini kısa bir sürede aşabilmek için aşağıdaki öneriler gündeme getirilebilir.

- Bazı destinasyonlar ve sunulan ürünlerin içerikleri yeniden yapılandırılabilir ya da değiştirilebilir.
- Kültürel veya sosyal açıdan yerel turizmin canlandırılması sağlanabilir.
- Yüksek talep alan destinasyonlarda krizin etkisini aşmak ve turiste güven vermek için yeni projeler hayata geçirilmelidir.
- Özellikle salgından en fazla etkilenen bölgelerde online satış ve pazarlamaya daha fazla yatırım yapılmalıdır.
- Müşterilere ilgi düzeyini artırılmalı ve müşteriyle sürekli iletişim sağlanmalıdır.

- Turisti korumak için alınan tüm önlemleri çeşitli mecralarda açıklayarak ziyaretçilere güven verilmelidir.
- Yabancı medyada ülkemizle ilgili çalışmalar yapılmalı ve medyanın gücü kullanılmalıdır.
- Salgın sonrası dönemde turistlere ve turizm işletmelerine ulaşım, onların ilgisini çekme ve satış araçları yeniden gözden geçirilip güncellenmelidir.

COVID-19

EKONOMİ, ENERJİ ve TEKNOLOJİ

COVID-19 SALGININININ DÜNYA EKONOMİSİNE ETKİLERİ HAKKINDA TAHMİNLER

Dr. Atila BEDİR

İlk defa 2019 yılı Aralık ayında Çin'in Vuhan şehrinde ortaya çıkan koronavirüs salgını 2020 yılının ilk aylarında dünyanın başka bölgelerine de yayılmış ve 11 Mart 2020 yılında Dünya Sağlık Örgütü hastalığın niteliğini pandemi (küresel salgın) olarak ilan etmiştir.

Bütün ülkelerin gündemi öncelikle salgının insan sağlığı üzerine etkilerini azaltmaya yoğunlaşmış, ülkeler kaçınılmaz olarak kamusal tedbirlerini, imkân ve kaynaklarını salgınla mücadeleye seferber etmiştir. Bu kapsamda; salgının küresel kaynaklı ve ülke içi yayılımını önlemek amacıyla kamu kesiminin, eğitim kurumlarının, fabrika ve işletmelerin üretim ve hizmetlerinin uzaktan yürütülmesine veya ara verilmesine gidilmiştir. Yurtdışı ve yurtiçi seyahatler kısıtlanmış, sokağa çıkma kısıtlamalarına başvurulmuş, ibadethaneler, konferanslar, konserler, kafe, kahvehane, restoran gibi toplu mekânlarda çeşitli düzeyde sınırlamalara gidilmiştir.

Bu gelişmelerle birlikte, salgının özellikle küresel düzeyde talep yaratıcı konumda olan ABD ve Avrupa Birliği ülkeleri gibi gelişmiş ülkelere, yükselen piyasalar ve gelişmekte olan ülkelere etkisinin yaygın görülmesi, salgının öncelikle sağlık sorunu olmasının yansıra, küresel boyutta dünya ekonomisini daraltıcı yönde etkileri olacağı konusunda kaygılar gidererek artmıştır. Bu çerçevede birçok uluslararası kuruluş dünya ekonomisine ilişkin tahminlerini güncellemiş ve yeni raporlar yayınlamıştır. Bu çalışmada önce güncellenen tahminler ele alınacak, sonra da sonuçlar üzerinde değerlendirme yapılacaktır.

İlk Revizyonlar: OECD ve Uluslararası Finans Enstitüsü Tahminleri

Henüz 2 Mart 2020 tarihinde yayınlanan ve Koronavirüs nedeniyle dünya ekonomisinin risk altında olduğuna işaret eden OECD Ekonomik Görünüm Ara Raporunda 2019 yılında dünya ekonomisinde yaşanan yüzde 2,9 gibi kısmen yavaş büyümenin 2020 yılında yüzde 2,4'a düşeceğine işaret edilmektedir. Bu büyüme rakamı, OECD'nin 2020 yılına ilişkin olarak Kasım 2019 tarihinde yaptığı tahminden 0,5 puan daha aşağı yönlü bir revizyona karşılık gelmektedir (OECD, 2020: 1-2). Bununla birlikte, Dünya Sağlık Örgütünün sorunu küresel düzeyde salgın olarak nitelendirmesinden sonra, 23 Mart 2020 tarihli Uluslararası Finans Enstitüsü-IFF (2020: 2) çalışmasında, dünya ekonomisinin 2020 yılında yüzde 1,5 daralacağı, bu daralmanın boyutunun Avro Bölgesi ülkelerde yüzde 4,7 olacağı tahmin edilmektedir.

IMF ve Avrupa Birliği Tahminleri

Covid-19 salgınının başta sağlık olmak üzere ekonomik ve sosyal alanda dünya üzerindeki etkilerinin giderek belirginleştiği 2020 yılı Nisan ve Mayıs aylarında yayınlanan uluslararası kuruluşların raporlarında daha önce yapılan tahminlere kıyasla küresel düzeyde ekonomik daralmanın şiddetinin daha yüksek olacağına işaret edilmektedir. Nisan ayında yayınlanan IMF Dünya Ekonomik Görünüm Raporu güncellemesinde, 2020 yılında dünya ekonomisinin yüzde 3,0 düzeyinde daralacağı, bu daralmanın özellikle gelişmiş ülkelerde daha yoğun hissedileceği görülmektedir. 2020 yılında yükselen piyasalar ve gelişmekte olan ülkelerin yüzde 1,0 küçüleceği, gelişmiş ülkelerde ise bu oranın yüzde 6,1 olacağı tahmin edilmektedir. Bu yönüyle, 2020 yılında küresel ekonomide beklenen daralmanın, 2008-2009 yıllarında yaşanan küresel finansal krizin 2009 yılında dünya ülkeleri genelinde yüzde 0,6, gelişmiş ülkelerde yüzde 3,5 düzeyinde oluşturduğu daralmadan daha şiddetli olacağına işaret edilmektedir (IMF, 2012: 189; 2020: 5,190).

Tablo: IMF ve Avrupa Birliği Tahminleri

	Gerçekleşme	Tahmin	
	2019	2020	2021
Nisan 2020 tarihli IMF tahmini			
Büyüme (yüzde, %)			
Dünya	2,9	-3,0	5,8
Gelişmiş ülkeler	1,7	-6,1	4,5
Yükselen piyasalar ve gelişmekte olan ülkeler	3,7	-1,0	6,6
- Enerji yakıtları ihracatçısı ülkeler	0,0	-4,4	3,9
- Diğer ülkeler	4,4	-0,4	7,1
- Birincil ürün ihracatçısı ülkeler	1,1	-3,5	4,6
Dış ticaret (yüzde artış, %)			
Dış ticaret hacmi	0,9	-11,0	8,4

Mayıs 2020 tarihli Avrupa Komisyonu tahmini			
Büyüme (yüzde, %)			
Dünya	2,9	-3,5	5,2
Avrupa Birliği	1,5	-7,4	6,1
Avro Bölgesi	1,2	-7,7	6,3
- Almanya	0,6	-6,5	5,9
- Fransa	1,3	-8,2	7,4
- İspanya	2,0	-9,4	7,0
- İtalya	0,3	-9,5	6,5
ABD	2,3	-6,5	4,9
Çin	6,1	1,0	7,8
Japonya	0,7	-5,0	2,7
İhracat (yüzde artış, %)			
Gelişmiş ülkeler	1,5	-12,7	8,4
Yükselen piyasalar ve gelişmekte olan ülkeler	0,4	-10,2	5,3
Enerji yakıtları fiyatı (ABD Doları, yüzde artış, %)			
- Ham petrol	-10,4	-40,1	4,8

Kaynak: IMF (2020) ve European Commission (2020) verilerine göre düzenlenmiştir.

Yukarıdaki Tablo'dan görüleceği üzere, Nisan ve Mayıs aylarında IMF ve Avrupa Komisyonu tarafından yapılan tahminlerde, 2019 yılında yüzde 2,9 büyüyen dünya ekonomisinin 2020 yılında yüzde 3,0 ve yüzde 3,5 düzeyinde küçüleceği öngörülmektedir. Bu daralmanın, özellikle gelişmiş ülkelerde daha yoğun hissedileceği görülmektedir. Yükselen ve gelişmekte olan ülkeler içerisinde enerji ihracatçısı olan ve birincil ürün ihracatı yapan ülkelerde bu daralmanın diğer gelişmekte olan ülkelere kıyasla daha yüksek olacağı görülmektedir. Çin ve Hindistan'da geçmiş yıllara göre oldukça düşük olmakla birlikte sırasıyla yüzde 1,0 ve yüzde 1,1 düzeyinde beklenen 2020 yılı ekonomik büyümesinin yükselen ve gelişmekte olan ülkeler genelindeki ekonomik daralmanın boyutunu azalttığı düşünülmektedir.

Avro Bölgesi genelinde yüzde 7,7 gibi yüksek bir ekonomik daralmanın yaşanacağı beklenirken ABD'deki daralmanın yüzde 6,5 düzeyinde olacağı öngörülmektedir. Covid-19 salgınının etkilerinin yoğun olarak yaşandığı Fransa, İspanya ve İtalya'da ise ekonomik daralmanın yüzde 8,0-9,0 düzeylerinde olabileceği tahmin edilmektedir. Küresel daralmanın etkisiyle dünya dış ticaret hacminin yüzde 11,0 gibi yüksek düzeyde küçüleceği tahmin edilmektedir. Ayrıca küresel talep daralmasının da etkisiyle enerji yakıtı (ham petrol) fiyatlarındaki düşüşün ortalama yüzde 40'lar düzeyinde olması öngörülmektedir.

Bununla birlikte, GSYH'nın bileşenleri analiz edildiğinde, kamu kesimi harcamaları hariç diğer makro bileşenlerin olumsuz etkileneceği görülmektedir. Bu çerçevede, Avrupa Birliği ülkeleri genelinde 2020 yılında kamu kesimi tüketim harcamalarının yüzde 3,3 artması

beklenmektedir. Diğer taraftan özel tüketimin yüzde 8,5, yatırımların (gayri safi sabit sermaye oluşumu) yüzde 13,2, ihracat ve ithalatın her birinin yüzde 12,8, nihaî talebin yüzde 9,1 azalması öngörülmektedir (European Commission, 2020: 41). Ancak yine yukarıdaki tablodan görüleceği üzere, salgının dünya ekonomisi üzerindeki etkisinin 2020 yılıyla sınırlı olacağı, 2021 yılında gelişmiş ülkelerin yüzde 4,5, gelişmekte olan ülkelerin yüzde 6,6 olmak üzere dünya ekonomisin yüzde 5,8 gibi görece yüksek büyüme rakamlarına erişilebileceği beklenmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Yukarıda yer alan tahminler ışığında gelişmiş ülkeler ile yükselen piyasalar ve gelişmekte olan ülkeler ayrımında dünya ekonomik büyümesi, enerji ve birincil ürün ihracatçısı ekonomiler, sosyal koruma harcamaları, borçlanma düzeyi, dış ticaret hacmi, ihracatta gelişmeler, sektörel etkiler ve ham petrol fiyatları hakkında aşağıda verilen özet değerlendirmeleri yapmak mümkündür.

Küresel Daralma

Covid-19 salgınının dünya genelinde yayılımının arttığı ilk aylardan itibaren uluslararası kuruluşlar 2020 yılında dünya ekonomisine yönelik tahminlerini aşağı yönlü revize etmişlerdir. Salgının yapısı, yaygınlığı, iktisadî faaliyetlere ve sosyal hayata etkileri belirginleştikçe ekonomik faaliyetlerde giderek daha yüksek daralma öngörülmektedir. Gelinen noktada, 2020 yılında dünya ekonomisinin yüzde 3,0-3,5 düzeyinde daralacağı, bu daralmanın salgının etkilerinin yoğun olarak yaşandığı ABD ve Almanya, Fransa, İspanya, İtalya gibi Avrupa Birliği ülkeleri kaynaklı gelişmekte olan ülkeler genelinde daha yüksek düzeyde olacağı beklenmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde ise, küresel talep daralmasının da yol açtığı miktar ve fiyat düşüşlerinin etkisiyle enerji ihracatçısı ile işlenmemiş ürün ya da birincil ürün ihracatçısı ülkelerde ekonomik daralmanın boyutunun diğer gelişmekte olan ülkelere kıyasla daha yüksek olacağı öngörülmektedir.

Kaynak İhtiyacı ve Borçlanma

Ülkelerin küresel krizin üretim ve istihdama etkisini azaltmak için alacağı tedbirlerin sosyal koruma harcamalarını ve genelde kamu harcamalarını artırması muhtemeldir. Nitekim OECD ülkelerinde sosyal koruma harcamalarının GSYH içerisindeki payı 2007 yılında yüzde 17,7 iken küresel finans krizi sonrasında üç puan artarak 2009 yılında yüzde 20,7'ye yükseldiği ve daha sonraki yıllarda bu seviyelerini sürdürdüğü görülmektedir[1]. Bu durumun finansmanında yerli kaynak imkânı veya bütçe kalemleri arası kaynak transfer esneklikleri düşük olan ülkelerin borçlanmaya gitmeleri ve borç seviyelerinin artması muhte-

1 OECD Data, Social Spending, https://data.oecd.org/socialexp/social-spending.htm Erişim Tarihi: 18.05.2020.

meldir. Bu çerçevede, genel yönetim net borçlanma düzeyinin GSYH içerisindeki payının gelişmiş ülkelerde 2019 yılındaki yüzde 3,0 düzeyinden 2020 yılında yüzde 10,6'ya; gelişmekte olan ülkelerde ise sırasıyla yüzde 4,7'den yüzde 8,9' a yükseleceği beklenmektedir (IMF, 2020). Bu doğrultuda, Avrupa Birliği'nde 2019 yılında yüzde 79,4 olan genel yönetim brüt borcunun GSYH'ya oranının 2020 yılında yüzde 95,1'e yükselmesi beklenmektedir (European Commission, 2020: 188).

Dış Ticaret ve Sektörel Etkiler

Küresel daralmanın ülkeler arası dış ticareti olumsuz etkilemesi ve bu çerçevede 2020 yılı dünya ticaret hacminde yüzde 10'un üzerinde bir daralmaya yol açması beklenmektedir. İhracatın gelişmiş ülkelerde yüzde 12,7, yükselen ve gelişmekte olan ülkelerde ise yüzde 10,7 azalması öngörülmektedir. Ayrıca salgının ülkelerin sektörel yapısına bağlı olarak ülke ekonomilerine yansıması da farklı olabilecektir. Genel olarak küresel kriz ve salgınların ekonomiye etkilerinin; enerji, turizm, taşımacılık ve birincil ürün ihracatı gibi sektörel kompozisyonu belirli sektörlere yoğunlaşan ülkelerde daha fazla hissedilebileceği görülmektedir. Bu bağlamda, ülke ekonomilerinin hem normal dönemlerde rekabet gücünün hem de bu türde küresel krizlerle karşılaşıldığında dayanıklılığının artırılabilmesi için orta ve uzun vadede üretim ve ihracatında sektörel kompozisyonu çeşitlendirmesi, güçlü yeni ürün, sektör ve pazar imkânlarının oluşturulması önem kazanmaktadır. Bununla birlikte, ülkelerin gelecek dönem politikalarında tarımsal üretim ve gıda güvenliliğinde kendi kendine yeterlilik, tedarik güvenliği ile sanayi sektörlerinde ara malı ürünlerinin yerlileştirilmesi öncelikle hale gelebilecektir.

Salgının yayılma hızını ve insan sağlığı üzerine etkilerini azaltmaya yönelik alınan tedbirler de dikkate alındığında her ülkeye ve her sektöre etkisinin aynı olmayacağı, sektörel bazda iç tüketim ve dış talep durumuna göre çeşitli sektörlerde farklı düzeyde etkisinin olabileceğini tahmin etmek mümkündür. Henüz açıklanmış yeterli veri olmamasına rağmen, salgının niteliği dikkate alındığında diğer sektörlere kıyasla örneğin, turizm ve otelcilik, ulaştırma, otomotiv, makina imalat, oto kiralama, konut ve inşaat malzemeleri, eğitim kurumları, kültür-sinema-spor, kozmetik gibi sektörlerin krizden daha fazla etkilenmesi veya toparlanma sürecinin daha yavaş olması beklenebilir. Ancak karşılaşılan sorunun; sağlık, kimyasallar, internet hizmetleri, uzaktan eğitim, kitap-oyuncak gereçleri gibi sektörlere ilave talep yaratacağı da öngörülebilir (Deloitte, 2020; TİM[2]). Bununla birlikte, enerji fiyatlarındaki düşüşün enerji girdileri ithalatçısı ülkelerin cari dengesine olumlu yansıması da görülebilecektir. Ancak ülke içi gelişmelerden ve sektörel yapılardan bağımsız olarak küresel düzeyde yaşanacak sorunların yol açacağı dış talep daralmasının makro boyutta ülkelerin dış ticaretine yansıması kaçınılmazdır. Kuşkusuz, bu hususlar salgının süresi ve öngörülebilirliğiyle yakinen ilgili olacaktır.

2 TİM, Hangi Sektör Çabuk, Hangisi Yavaş Toparlanır?, Köşe Yazıları (Emre Alkin), https://tim.org.tr/tr/kose-yazilari-emre-alkin-hangi-sektor-cabuk-hangisi-yavas-toparlanir Erişim Tarihi: 20.05.2020.

2021 Yılı Beklentisi

Son olarak belirtmek gerekirse, salgının dünya ekonomisi üzerindeki etkisinin 2020 yılıyla sınırlı olacağı, bir önceki yıl kaynaklı baz etkisiyle de 2021 yılında belirgin, hatta görece yüksek büyüme rakamlarına erişilebileceği beklenmektedir. Ancak küresel nitelik arz eden krizler ve özellikle salgın vb. durumlara karşı küresel düzeyde tedbirler geliştirmek için mevcut uluslararası kurumların etkinliğinin artırılması veya yeni kurumlar oluşturulmasının geleceğin gündeminde olacağını beklemek de yanlış olmayacaktır.

KAYNAKÇA

Deloitte (2020), Küresel Covid-19 Salgınının Türkiye'de Farklı Kategorilere Etkileri - II, Mayıs 2020, https://www2.deloitte.com/tr/tr/pages/consulting/articles/kuresel-covid-19-salgininin-turkiyede-farkli-kategorilere-etkileri.html

European Commission (2020), European Economic Forecast Spring 2020, Luxembourg: Publications Office of the European Union, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/ip125_en.pdf

IMF (2012), Coping with High Debt and Sluggish Growth, World Economic Outlook-October 2012, https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2016/12/31/Coping-with-High-Debt-and-Sluggish-Growth

IMF (2020), World Economic Outlook, April 2020: The Great Lockdown, https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020#Statistical%20Appendiex

Institute of International Finance - IIF (2020), GMV – Global Recession, https://www.iif.com/Portals/0/Files/content/1_IIF032320_GMV.pdf

OECD (2020), OECD Interim Economic Assessment Coronavirus: The world economy at risk, https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/7969896b-en.pdf?expires=1590100729&id=id&accname=guest&checksum=6E65CF834C718F4A52802929898285D5

OECD Data, Social Spending, https://data.oecd.org/socialexp/social-spending.htm Erişim Tarihi: 18.05.2020.

TİM, Hangi Sektör Çabuk, Hangisi Yavaş Toparlanır?, Köşe Yazıları (Emre Alkin), https://tim.org.tr/tr/kose-yazilari-emre-alkin-hangi-sektor-cabuk-hangisi-yavas-toparlanir

COVID-19

EKONOMİ, ENERJİ ve TEKNOLOJİ

COVID-19 SALGINI, EKOLOJİK KRİZ VE ENERJİ SEKTÖRÜ

Dr. Kubilay KAVAK

Giriş

Etimoloji sözlüğüne göre "kriz" kelimesinin (crisis) kökü, Yunanca "krisis" kelimesinin Latinleştirilmiş versiyonuna dayanmaktadır: Hipokrat'ın da kullandığı biçimiyle kelimenin anlamı "bir hastalıkta, ölüm ya da iyileşmeyi getiren dönüm noktasıdır." Sonrasında kelime anlam genişlemesine uğramış, "bir hastalıkta ya da bir şeylerle ilgili sonuca götüren durumda, değişimin -iyi ya da kötü yönde- mutlaka gerçekleşmek zorunda olduğu bir nokta, dönüm noktası" anlamını kazanmıştır.[1]

On binlerce insanın ölümüne yol açan ve ayrıntıları hakkında hâlâ çok az şeyin bilindiği koronavirüsün bir kriz sebebi olduğu açıktır. Virüs salgınıyla birlikte küresel ticaret zincirlerinin kırılması, belli başlı üretim girdilerinin tedarikinin akamete uğraması, bilhassa sağlık malzeme ve gereçlerinin ihtiyacı olan ülkelere ihtiyaçlarıyla orantılı biçimde ulaştırılamaması, karantinalar ve yükseltilen gümrük duvarlarından hareketle küreselleşmenin sonuna gelindiğini ilân eden *new-age* kâhinlerin[2] ortalıkta arz-ı endam etmeye başlaması krizin sadece sınırlı bir boyutunu temsil etmektedir.

1 https://www.etymonline.com/word/crisis

2 Bunların içinde, ticaret savaşlarıyla Çin'i hedef alan ve popülist politik çizgisi malum ABD Başkanı Trump gibi bilindik ve beklenen portreler olduğu gibi, yıllarca bir "ideolojik mit" olarak küreselleşme kavramının şampiyonluğunu yapan ve son sayısının (16 Mayıs 2020) kapağına "Hoşçakal Küreselleşme!" başlığını yerleştiren Economist dergisi de bulunmaktadır. Son 20-30 yıl boyunca küreselleşmeyi neoklasik iktisat ekolünün savunma kalkanı hâline getirenler, çok ilginç biçimde, yaratılmış ağlar ve dünyanın tekno-strüktürü nedeniyle artık geri döndürülemez bir derinlik kazanan küreselleşmenin olgusal boyutunu ideolojik boyutuyla harmanlamanın gayreti içine girmişlerdir. Dün küreselleşme kavramını küresel çapta ekonomik ve siyasî mevzi kazanmada kullananların bugün küreselleşmeye elveda demeleri, "trajikomik bir tecelli" şeklinde tanımlanıp geçiştirilebilecek bir durum değildir ve dünyanın bundan sonra alacağı şekil için üzerinde durulması gereken ipuçları içermektedir.

Dünya Bankası'ndan IMF'ye, OECD'den küresel derecelendirme şirketlerine kadar referans alınan bütün kurum ve kuruluşlar dünyanın büyük bir ekonomik daralmanın eşiğinde olduğunu öngörmektedir. Nitekim son birkaç ayın büyüme, ticaret, işsizlik verileri söz konusu ekonomik kriz beklentilerini doğrular yönde gelişmiştir. Avrupa ve Amerikan Merkez Bankaları'nın arka arkaya parasal genişleme programları açıklaması, Almanya'dan Japonya'ya kadar pek çok ulusal hükümetin yüksek montanlı finansal destek mekanizmaları ilan etmesi, salgınla birlikte başlayan ekonomik durgunluğun aşılması için atılan adımların öncü göstergeleridir. Yine de bütün bunlar, krizin sadece ve ancak bir yönüne gönderme yapan eylemlerdir.

Kriz kelimesinin ilk paragrafta verilen anlamı açısından düşünüldüğünde, asıl büyük mesele; dünya ekonomisinin daralması, küreselleşmenin yeni ve bölgesel niteliği ağır basan bir forma evrilmesi, insanların bir müddet alışageldikleri lükslerden feragat etmesi ve bir kısmının daha fakirleşmesi değildir. Asıl büyük mesele, insanlığın "tüketim ideolojisi"ni neredeyse bir din hâline getirmiş ve bunun muhtemel sonuçları üzerinde hiç tefekkür etmeden iştahaver bir azgınlıkla yaşayıp gitmeyi tercih etmiş olmasıdır. Sıklıkla yinelenen (2008-2009 küresel ekonomi krizinin üzerinden henüz on sene geçti) ve bundan sonra da yenilerine şahit olunması muhtemel buhranların kaynağı, insanlığın yeryüzündeki bu tabir caizse "bozguncu" konumlanışıyla doğrudan ilgilidir. Covid-19 salgınının, kelimesinin kök mânâsıyla bir kriz ("bir hastalıkta ya da bir şeylerle ilgili sonuca götüren durumda, değişimin mutlaka gerçekleşmek zorunda olduğu dönüm noktası) durumunu temsil etmesi, tam da bu yüzdendir. Artık krizin adını felsefî, iktisadî ve siyasî yönleriyle ortaya koymak gerekmektedir: Bu kriz, kökeni itibarıyla ideolojik, yansımaları itibarıyla ekonomik, ama yol açacağı hasarlar açısından ekolojik bir krizdir. Ve adı doğru konulmayan her krizin yeni buhranlara kapı aralayacağı tarihî örneklerle doğrulanmış bir vakıâdır.

Krizin Adı

Yeryüzünde yüz milyonlarca insanın evinde temiz suya erişim imkânı yoktur. Daha vahimi, gelişmekte olan ülkelerdeki sağlık merkezlerinin üçte birinde de yerinde temiz su erişimi bulunmamaktadır.[3] Tahminler değişmekle birlikte en az yarım milyar insan, günde birkaç saatliğine bile olsa elektrik imkânından mahrumdur. Küresel nüfusun yarısından fazlasının güvenli sanitasyon eksikliği mevcuttur. Covid-19 salgını başlamadan önceki süreçte yeryüzünde milyonlarca insan başka bulaşıcı hastalıklardan ölmüştür ve salgın sırasında da ölmeye devam etmiştir. Yeryüzünün belli bir kesiti için tablo; konforlu evine iki ay tıkılıp kaldığı için sinemaya gidemediğinden, moda kahve dükkanlarından birinde espresso yudumlayamadığından ya da bir AVM'de saatlerce süren çılgın alışveriş safarisi yapamadığından dert yanan insanların kolay anlamlandıramayacağı kadar vahimdir.

Virüs her nasıl çıkmış, üremiş ya da üretilmiş olursa olsun, hastalığın yayılması ve salgının moda deyimiyle "pandemi"ye dönüşmesinde müessir olan temel dinamik, insanın yeryüzündeki kaynakları acımasızca sömürme ve kendi hemcinslerinin kaderleri üzerinde hiç düşünmeme eğilimidir. Bu kadar bencilliğin ve ben-merkezciliğin, başka türlü sorunla-

3 The Guardian; "Poor Water Infrastructure Puts World at Greater Risk from Coronavirus", 22.03.2020.

rı yaratması da kaçınılmazdır. Bu yönüyle, kriz "varoluşsal" bir krizdir. Plastik ürünlerden enerji hammaddelerine, nerede kullandığını pek bilmediğimiz ama hepimizin hayatına değen zirkonyum ve kobalt gibi değerli madenlerden tropik meyvelere ve endemik bitkilere kadar birçok ürün ve girdinin hasadı, derlenmesi, madenciliği, nakledilmesi, depolanması, üretimde kullanılması süreçleri ise, varoluşsal krizi sonuçları itibarıyla bir ekolojik krize dönüştürmekte olan faaliyetlerdir.

Birçok bilim adamının işaret ettiği üzere, ekosistemlerde meydana gelen tahribat, bulaşıcı hastalık salgınlarını daha muhtemel hâle getirmektedir. Bu yönüyle, koronavirüs krizinin gerisinde doğanın tahribatının yarattığı sorunlar olduğunu söylemek mümkündür; keza, el değmemiş ekosistemlerin ve bunların kendine özgü biyoçeşitliliğinin korunmasının da bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasını azalttığı ileri sürülebilir. Virüs salgını ile iklim değişikliği türünden ekolojik tahribatlar arasında nasıl bir ilişki olabileceğini elbette pek çok kişi merak edecektir. Aaron'a göre, gezegen ısınırken, karada ve denizde yaşayan çeşitli türler sıcağın artan etkisi sebebiyle kutuplara yönelmektedir. Bu da normalde temas etmemesi gereken pek çok türün birbiriyle temas etmesi anlamına gelmekte ve patojenlere yeni türlere yerleşmek için bir fırsat doğurmaktadır. Ayrıca ormansızlaşma, dünyadaki habitat kaybının en büyük nedeni olarak görülmektedir. Yaşam alanı kaybı da, hayvanları göç etmeye, yeni türlere temas etmeye ve dolayısıyla yeni patojenlerle tanışmaya zorlamaktadır.[4] Bu tespit, dünyada yaşanan bulaşıcı hastalıkların büyük bir kısmının hayvanlardan insanlara geçtiği ve yayılma hızının kontrol edilmesinin zor olduğu gerçeklerini destekler niteliktedir.

Salgının yaraları sarılmaya başladıktan sonra üzerinde durulması gereken noktalardan biri, iklim krizinin çok daha büyük hasar ve yıkımlara yol açma potansiyelini taşıdığı ve buna yönelik önlemlerin kolektif bir anlayışla alınması gerektiğidir. Dauncey'in bir işaret fişeği olmamasını dilediğimiz şu hatırlatması, her seviyeden karar alıcının kulak vermesi gereken irkiltici bir uyarıdır:

"Yakın bir gelecekte, Covid-19 salgınını zaptetmeye çalışan bir ülke aynı zamanda bir kasırga, tornado ya da sel felâketi tarafından vurulabilecektir ve böyle bir durumda 'sosyal mesafe' kavramı evini su basmış insanları kurtarma çabasıyla umutsuzca çelişecektir. İklim ve biyoçeşitlilikle ilgili acil durumlar Covid-19 acil durumuna biraz alan bırakacak zamanı vermemektedir, çünkü doğa bu şekilde işlememektedir. Bir kez baş edildiğinde Covid-19 geri dönebilir ya da dönmeyebilir, fakat iklim ve biyoçeşitlilikle ilgili olağanüstü durumlar hiçbir şekilde uzaklaşmayacaktır."[5]

Ekolojiden Enerjiye: En Temel Eğilim

Dünyanın enerji gündeminin Covid-19 salgınından sonra hangi başlıkları içereceği, salgınla birlikte oluşan değişiklik arayışları ve sorgulamalardan bağımsız düşünülebilecek

4 Harvard T.H. Chan School of Public Health; "Coronavirus, Climate Change, and the Environment: A Conversation on COVID-19 with Dr. Aaron Bernstein, Director of Harvard C-CHANGE", 20.03.2020.
5 Dauncey, Guy; "When Climate Met COVID", The Practical Utopian, 07.04.2020.

bir konu değildir. Çünkü ekolojik kriz ile üretim paradigmasının gerisinde bulunan varoluşsal kriz, köken itibarıyla aynı tarihî döneme dayanmaktadır: Sanayi devrimi. Sanayi devrimi üretim biçimlerini değiştirmiş, kentleşmeyi hızlandırmış, kitlesel üretimle birlikte önce bölgesel ve sonra küresel ticaret ağlarının genişlemesi sonucunu doğurmuş, sonrasında da bir dizi politik devrimi tetikleyerek ve dünya savaşlarına yol açarak bugünkü küresel düzenin rahmi olma vazifesi görmüştür. Daha çok üretme, daha çok tüketme, yeryüzüne daha çok hükmetme ve kaynakları daha çok sömürme düşüncesinin tarih boyunca en fazla billurlaştığı, en fazla karşılık bulduğu ve muazzam bir sosyal dinamizm yarattığı tarih, buhar makinesinin icadından sonraki dönemdir. Buhar makinesinin icadının bir sanayi devrimine yol açmasının gerisinde, enerjinin modern formlarıyla arz-ı endam etmesi yatmaktadır: Kömürün yakıt olarak kullanımı. Bu yönüyle, insanlığın bugün ulaştığı teknolojik seviye (dolayısıyla refah ve konfor düzeyi) için tarihteki dönüm/kırılma noktası, aynı zamanda bugün yaşadığımız ekolojik tahribat kaynaklı krizlerin de başlangıç tarihidir.

2015 yılındaki Paris Anlaşması ile birlikte iklim risklerinin gittikçe daha can acıtıcı hâle geleceği ve dünya genelinde alternatif kalkınma patikaları için kolektif bir uzlaşmaya ihtiyaç olduğu konusunda mutabakat sağlanmıştır. Ancak Trump'lı ABD'nin oyunbozan tavrı, anlaşmayla öngörülen ilerlemelerin mevzî kalmasına yol açmıştır. ABD'deki bazı gelişmiş eyaletlerin (California, New York, vb.) federal hükümetin bu tavrını tanımayarak iklim duyarlılığını had safhaya taşıyan politikaları ile Avrupa Birliği'nin salgından hemen önce açıkladığı Avrupa Yeşil Anlaşması[6], çok daha radikal ve zorlayıcı tedbirlerin yolda olduğunun öncü göstergeleridir. Covid-19 salgını, bu konuda daha somut adımların atılmasını kolaylaştırmaya adaydır. Nitekim büyük fonların ve finans kuruluşlarının kömürlü santraller konusunda sergiledikleri çekingen tutumun gitgide "fosil yakıtla ilgili yatırımların finansmanından çekilme" yönünde bir eğilime dönüştüğü izlenmektedir. Bu eğilimin, en az ülkelerin sanayileşme rotaları ve büyüme planları kadar enerji sektörünün gelişiminde belirleyici olacağını ileri sürmek mümkündür.

Salgın Dünyada Enerji Sektörünü Nasıl Etkiledi?

Sadece imalat sanayiinin değil bütün hizmet endüstrilerinin (konaklama, eğlence, spor, ulaştırma, turizm vb.) derinden etkilendiği, birçoğunda faaliyetlerin yavaşlatıldığı ve kimilerinde tamamen askıya alındığı bir dönemde, enerji talebinin düşmesi de kaçınılmaz olmuştur. Salgının enerji talebi üzerindeki etkisinin ne boyutta olduğu şimdilik ancak kısa dönemli değişiklikler açısından ölçülebilmektedir; ancak küresel ekonomideki durgunluğun ve duraksamanın boyutu belirginleştikçe, enerji talebindeki düşüşün hangi ölçüde ve derinlikte olduğu/olacağı da netleşecektir. Son 70 senedir böylesi dramatik bir düşüşün yaşanmadığı kimilerince dile getirilse de bu tür genellemelere varmak için sürecin seyrini biraz daha izlemek, karantinaların ve kısıtlamaların kaldırılması sonrasında dünya ekonomisindeki toparlanma işaretlerini gözlemek daha doğru olacaktır.

6 European Comission; "Financing the Green Transition: The European Green Deal Investment Plan and Just Transition Mechanism", Basın Açıklaması, Brüksel, 14.01.2020.

Enerji sektörünün her branşında (kömür, petrol, doğal gaz, elektrik, vb.) talep küresel düzeyde düşmüştür. Enerji zincirindeki birçok halkayı ve aşamayı doğrudan etkilediği için, küresel talep düşüşünün salgının enerji sektörü üzerindeki en önemli sonucunu olduğunu söylemek mümkündür.

Petrolde ve ona bağlı olarak doğal gazda, salgın yaygınlık göstermeden önce küresel ekonomideki yavaşlamaya bağlı olarak bir düşüş seyri başlamıştır. Nitekim Ocak ayında, henüz dünya genelinde Covid-19'un Çin'in bir bölgesini etkileyen bir virüs olduğu dışında fazlaca bir şey bilinmezken, petroldeki arz fazlalığından dolayı fiyat düşüşlerinin öncü sinyalleri alınmıştır. OPEC'in (yaşlı ama elindeki rezervlerden dolayı hâlâ karizmatik) jönü Suudî Arabistan ile (ABD hariç) OPEC-dışı petrol üreticilerinin primadonnası Rusya arasında başlayan el yükseltme hamleleri şiddetlenmiş, petrol arzını kısıtlama konusunda çıkan tartışma 6 Mart'taki petrol zirvesinde restleşmeye dönüşmüş, her iki ülkenin dünyadaki dip dalgayı okuma konusunda gösterdikleri şaşılası miyopluk petrol fiyatlarını tepetaklak etmiştir. 6 Mart'ta 50 Dolar bandında olan Brent tipi petrol varil fiyatı, 10 gün sonra 25 Dolar'ın altına düşmüştür. Bunun nasıl devasa bir herc ü merc anlamına geldiğini ve ne muazzam bir sarsıntı olduğunu görmek için, petrol fiyatlarındaki düşüş nedeniyle dünyanın halka açık en büyük 14 petrol şirketinin piyasa değerinin 1 haftada toplam 495 milyar dolar azaldığını[7] bilmek yeterli olacaktır.

Olup bitenler OPEC üyesi olan ve olmayan petrol üreticisi ülkelerin aklını başına getirmiş ve onları birbirlerini test etme arayışından vazgeçirmiştir. 13 Nisan'da da sağlanan uzlaşı kamuoyu ile paylaşılmıştır. Petrol üreticisi 20 ülke Mayıs ve Haziran aylarında ham petrol üretimlerini günlük 9,7 milyon varil, Temmuz-Aralık arasında 7,7 milyon varil, Ocak 2021 ile Nisan 2022 arasında 5,8 milyon varil azaltma kararı almışlardır. Günlük arzın yaklaşın %10 düşürülmesi anlamına gelen bu kesintinin Nisan 2022 tarihine kadar sürmesi planlanmış olmakla birlikte kesinti miktarının daha yüksek seviyelerde gerçekleşmesi kuvvetli ihtimaldir. Çünkü Uluslararası Enerji Ajansı (IEA), Nisan ayında günlük küresel petrol talebinin 29,3 milyon varil düşeceğini, yıl sonunda ise bu düşüşün 9,3 milyon varil/gün olacağını tahmin etmiştir.[8] Bununla birlikte, dünya petrol piyasaları başka bir şokla karşılaşmıştır. 20 Nisan tarihinde ABD petrol piyasalarında gösterge fiyatı belirleyen Batı Teksas (West Texas Intermediate/WTI) tipi ham petrolün vadeli işlem sözleşmelerinde negatif fiyat durumu görülmüştür.[9] Her ne kadar kısa süreli bir durumu işaret ediyor, daha çok ABD iç piyasasındaki stoklar ve finansal işlemlerle ilgili bir şoku yansıtıyor olsa da bunun petrol sektöründe uzun yıllar konuşulacak bir aşama olduğu konusunda yaygın bir kanaat mevcuttur.[10]

Hiç şüphe yok ki petrol fiyatlarının (benzer şekilde doğal gaz ve LNG fiyatlarının) düşmesinde salgının hatırı sayılır bir rolü olmuştur. Uluslararası uçuşların büyük oranda azalma-

7 Kutlu, Övünç; "Petrol Devleri 1 Haftada 495 Milyar Dolar Kaybetti", Anadolu Ajansı, 15.03.2020.
8 IEA (Uluslararası Enerji Ajansı); Oil Market Report- April 2020, IEA, Nisan 2020
9 Tobben, Sheela; "Oil for Less Than Nothing? Here's How That Has Happened", Bloomberg, 21.04.2020.
10 Bu konuda şu iki sağduyulu analiz dikkat çekicidir:
- Karbuz, Sohbet; "Petrol Tarihindeki Kara Leke: 20 Nisan 2020", PetroTürk, 12.05.2020.
- Sanlı, Barış; "The Anatomy of Negative Oil Prices", Bilkent Energy Policy Research Center, 27.04.2020.

sı, sınaî ve ticarî faaliyetlerin bir bölümünün tamamen, diğer bir bölümünün ise kısmen durması, enerji hammaddelerine olan talebi küresel düzeyde sınırlandırmıştır. Petrol ve gazda arzın bu kadar fazla olduğu bir dönemde talebin bu şekilde sınırlandırılması, fiyat düşüşlerinin aslî sebebidir. Ancak küresel ekonomik durgunluğun salgından önce başladığı da unutulmamalıdır. Örneğin salgının talebi henüz bu kadar baskılamadığı günlerde de Avrupa ve Asya piyasalarındaki LNG fiyatları tarihî nitelikte bir düşüş seyri izlemiştir.

Salgının uğradığı bütün ülkelerde evden çıkma yasaklarına bağlı olarak sanayide ve hizmetlerde (AVM'ler, oteller, vb.) ihtiyaç azalmış ve elektrik talebinde de önemli bir düşüş görülmüştür. Hem gaz fiyatlarının önemli oranlarda düşmesi hem de elektrik talebinin baskılanması, birçok gelişmiş ülkede spot elektrik fiyatlarının düşmesine yol açmıştır. Küresel düzeyde elektrik talebi 2020'nin ilk çeyreğinde %2,5 civarında azalmıştır[11] ama ikinci çeyrekteki daralmanın çok daha büyük olacağı bugünden kesinleşmiştir. Çünkü ilk çeyreğin 3. ayı (Mart) salgının etkilerinin pek çok ülkede hissedilmeye başladığı bir dönem olmuştur ve asıl duraklama etkisi 2. çeyrekte izlenmiştir. Dolayısıyla elektrik talebindeki düşüşün 2020 sonunda daha büyük olacağını tahmin etmek mümkündür.

Talebin bu şekilde yavaşlaması ve aynı zamanda fiyatların da düşmesi, şüphesiz birçok enerji firması üzerinde zorlayıcı bir etki yapacaktır. Mali açıdan durumları kötüleşen, bir kısmının bilançosunda sarmal varlıklar ve sarmal maliyetler izlenen enerji şirketlerinden bazılarının sürecin sonunda el değiştirmesi muhtemeldir. Bilhassa kısa süre önce büyük yatırımlar yapmış şirketler için bu riskin daha fazla olduğunu öngörmek mümkündür. Diğer yandan, yaşanan duraksamanın etkisiyle enerji alanındaki (henüz başlamamış) yatırımların bir müddet erteleneceği şimdiden belli olmuştur.

Ve Türkiye

Türkiye'de enerji sektöründeki talep daralması dünyadakine benzer bir seyir izlemiştir.

Özellikle Nisan ayından itibaren hem hafta sonu sokağa çıkma yasakları hem de belli yaş gruplarının zorunlu evde ikamete tâbi tutulması 30 büyükşehirdeki kent içi mobiliteyi önemli oranda düşürmüştür. Uçak seferlerinin durdurulması, şehirler arası otobüs yolculuklarının izne bağlanması, gümrük kapılarında uygulanan sınırlamalar, ülke içi ve dışı yük ve yolcu taşımacılığını da minimuma indirmiştir. Bütün bu tedbirlerin gerek ham petrol gerekse beyaz ürün (benzin, motorin, jet yakıtı, vb.) talebini ne kadar düşürdüğünü görmek için sene sonu tüketim ve stok rakamlarını izlemek gerekecektir.

Doğal gaz talebinde de kayda değer bir daralma izlenmektedir. Sanayi tesislerinin durması ya da vardiya azaltması genel bir daralma yaratırken, doğal gaz santrallerinin elektrik arzındaki payının düşmesine paralel olarak elektrik üretimi kaynaklı doğal gaz tüketimi de çok ciddi biçimde düşmüştür. Santrallerin doğal gaz tüketimlerindeki düşüş esasen 2019 yılında başlamıştır. 2017 yılında 20,8 bcm (milyar metreküp) olan santral kaynaklı doğal gaz tüketimi 2018 yılında 18,2 bcm'e ve 2019 yılında 11,7 bcm'e düşmüştür. Bunun

11 IEA (Uluslararası Enerji Ajansı); Global Energy Review 2020, IEA, Nisan 2020.

bir sonucu olarak 2017 yılında 53,9 bcm olan Türkiye toplam doğal gaz talebi, 2018 yılında 49,3 bcm'e ve 2019 yılında 44,6 bcm'e gerilemiştir.[12] 2020 yılında da daralma seyrinin devam etmesi güçlü ihtimaldir.

EPİAŞ Şeffaflık Platformu tarafından açıklanan Türkiye toplam elektrik tüketimi verilerine göre, Türkiye'de ilk Covid-19 vakasının açıklandığı 10 Mart 2020 tarihi ile 10 Mayıs 2020 tarihleri arasında toplam elektrik tüketimi 42,24 TWh (milyar kilovat-saat) olarak gerçekleşmiştir. Bir önceki yılın aynı döneminde ise bu rakam 46,65 TWh idi. Bu verilere göre, salgın döneminde elektrik tüketiminin bir önceki yılın aynı dönemine göre %9,4 azaldığı gözlenmektedir. 2019 yılında Türkiye elektrik talebinin bir önceki yıla (2018) göre %0,2 azaldığı dikkate alındığında, şirket sürdürülebilirlikleri açısından elektrik sektöründe dikkatle izlenmesi gereken bir tablo olduğu anlaşılmaktadır.

Elektrik talebi son 2 yıldır yerinde seyrederken üretim kapasitesinin mütemadiyen büyümekte oluşu, kapasite fazlası sebebiyle fiyatları baskılamakta ve özellikle yeni yatırım yapan girişimcileri borçlarını ödeyememe riski ile karşı karşıya getirmektedir. Her ne kadar 2018'de devreye alınan ve temel amacı arz güvenliğinin temini için -gerekli yedek kapasite de dâhil olmak üzere- yeterli kurulu güç kapasitesinin oluşturulması ve/veya muhafaza edilmesi olan kapasite mekanizması[13] ile belli sayıda ve büyüklükteki kömür ve doğal gaz santraline "can suyu" sağlanmış olsa da, bilhassa yatırımın yabancı para cinsinden borçlanarak yapıldığı santrallerde gelir yaratma sorunu olduğu izlenmektedir.

Fosil yakıtlı santrallerde yukarıda zikredilen sorunlar tartışıladursun, yenilenebilir enerji tarafında sevindirici gelişmeler mevcuttur. Türkiye'nin yenilenebilir enerji kurulu gücünde büyük bir ilerleme kat etmiş olması, fosil yakıtların sistem içindeki rollerini (baz yükte ve/veya dengeleyici olarak çalışan santraller) sınırlandırmaya imkân vermiştir. Bugün itibarıyla mevcut kurulu kapasitenin (91.412 MW) yaklaşık %49'unu (44.780 MW) yenilenebilir enerji santralleri (hidrolik, jeotermal, rüzgâr, güneş ve biyokütle) oluşturmaktadır.[14]

Salgınla birlikte serbest elektrik piyasasında gözlenen fiyat dalgalanmalarının, yukarıda ana hatlarına temas edilen arz-talep mesafesi ile ilgili olduğu açıktır. Keza Yenilenebilir Enerji Kaynakları Destekleme Mekanizması (YEKDEM) kapsamında farklı kaynaklar için sağlanan alım garantisi desteklerinin dolar bazında olması, fiyat teşekkülünün kurlardaki oynamalara karşı duyarlı olması sonucunu doğurmaktadır. EPİAŞ verilerine[15] dayanılarak 1 Mart-19 Mayıs 2020 dönemi için oluşturulan piyasa takas fiyatı (PTF) ve sistem marjinal fiyatı (SMF) ağırlıklı ortalama gelişmesi aşağıdaki grafikte sunulmaktadır.

12 GAZBİR; 2019 Yılı Doğal Gaz Dağıtım Sektör Raporu, Mayıs 2019.
13 Resmî Gazete; Elektrik Piyasası Kapasite Mekanizması Yönetmeliği, Sayı:30307, 20.01.2018.
14 TEİAŞ; Yük Tevzi Bilgi Sistemi, 18 Mayıs 2020 istatistikleri.
15 EPİAŞ (Enerji Piyasaları İşletme A.Ş.); Piyasa Gelişim Raporları, 19.05.2020.

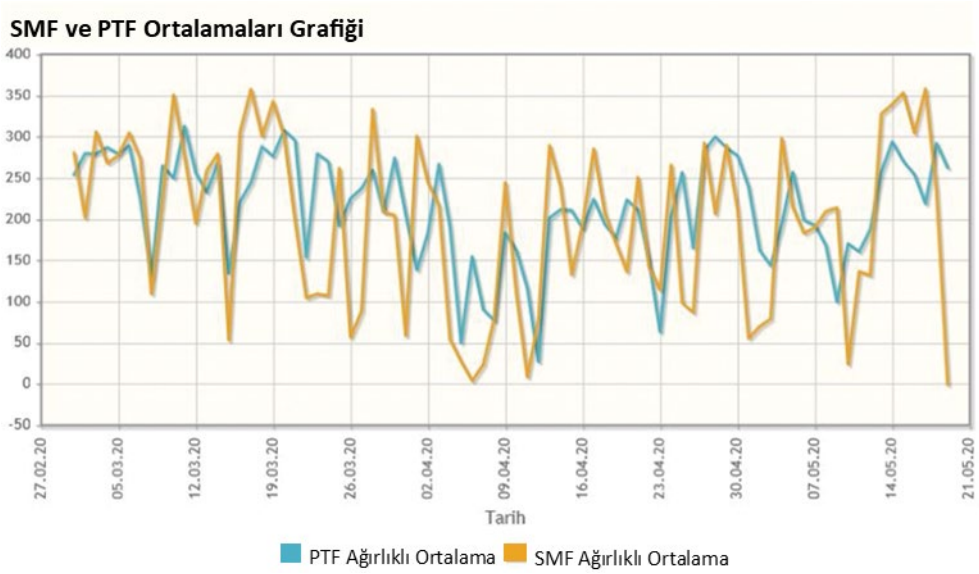

Grafikten de görülebileceği üzere piyasa takas fiyatı ağırlıklı ortalaması 50 -300 TL/MWh arasında değişmektedir ve cari dolar kuruyla hesaplandığında bu seviye önceki yılların fiyat aralığından daha düşük bir seviyeyi temsil etmektedir. Son kullanıcılara yansımayan bu fiyat aralığının kalıcı olması, bazı santrallerin mali sürdürülebilirliği açısından bir risk yaratabilecektir.

Elektrik fiyatlarında oluşan seviyelerin ve elektrik piyasasındaki tahmin zorluklarının yeni yatırımlar konusunda önce girişimcileri, sonrasında da finansör kuruluşları tereddüde sevk etmesi kuvvetli ihtimaldir. Ancak, hâlihazırdaki üretim kapasitesi fazlalığı dikkate alındığında, Türkiye'nin zaten önümüzdeki birkaç yıl yeni santral yatırımı için bir aciliyet içinde olmayacağı görülmektedir. Talebin tekrar büyüme eğilimine girdiği ve bu eğilimin kalıcılık arz ettiği dönemde, yatırımların finansmanı için kolaylaştırıcı önlemler elbette tekrar değerlendirilecektir.

Sonuç Yerine

Dünya genelinde enerji hammaddelerinde, özellikle de petrol ve doğal gazda izlenen fiyat düşüşleri, son birkaç sene öncesine kadar Türkiye'nin en önemli iktisadî sorunlarından biri olan cari açık açısından olumlu bir etki yapacaktır. Doğal gazda %99, petrolde %93-95 mertebesinde olan ithalat bağımlılığının geçmiş dönemlerde ithalat faturasını büyüttüğü ve cari açığı azdırdığı bilinmektedir. En azından salgının etkilerinin bir müddet daha devam edeceği 2020'de, petrol ve gaz fiyatlarında bir artış öngörülmediği için, Türkiye'de enerji kaynaklı dış ticaret dengesi açığının azalması ve beraberinde cari açığın önemli ölçüde düşmesi sürpriz olmayacaktır. Petrol ve doğal gazdaki yurt içi talep düşüşlerinin

rafinerileri, toptan satış şirketlerini, bölgesel doğal gaz dağıtıcılarını nasıl etkilediğini/etkileyeceğini söylemek için ise sisin biraz dağılması ve manzaranın netleşmesi gerekmektedir. Bütün bunların ekonomideki canlanmanın düzeyiyle doğrudan ilişkili olduğu unutulmamalıdır.

Elektrik açısından ise, 2020 sonunda nihayetlenecek YEKDEM'in yerine nasıl bir destek mekanizmasının ihdas edileceği, Türkiye'nin daha sürdürülebilir bir enerji rotasına sahip olmasında kritik bir rol oynayacaktır. Hem tüketicilerin üzerine büyük bir mali yük getirmeyen yönüyle hem de yeşil enerjiyi destekleyen yönüyle "sürdürülebilir" bir mekanizmanın, bugüne kadar sessiz sedasız ama büyük bir kararlılıkla ilerletilen enerji dönüşüm hamlesini tamamlayıcı nitelikte olacağına şüphe yoktur.

Son olarak, salgının, dünyanın kimi yerlerinde olduğu gibi Türkiye'de tüketim alışkanlıklarının ve ekolojik vurdumduymazlığın sorgulanmasına elverişli bir vasat yaramış olması ihtimal dâhilindedir. Arttığı gözlenen duyarlılıkların temiz enerji (yenilenebilir enerji ve enerji verimliliği) konusundaki çağrıları, beklentileri ve eylemleri artırması mümkündür. Sadece devletin alacağı tedbirlerle değil, imalat sanayiinde faaliyet gösteren şirketlerin, finans kuruluşlarının ve otel, alışveriş merkezi, hastane gibi büyük tüketim odaklarının el ele vererek oluşturacakları ve vatandaşların da gönüllü katılım gösterecekleri programlar, kriz sonrası normalleşme döneminde tartışılacak enerji başlıklarından biri olmaya adaydır. Çünkü tasarruflu olmak, israftan sakınmak ve akla gelebilecek her bir kaynağı iktisatlı kullanmak; sadece ekolojik duyarlılıkla değil, doğrudan örfî, millî ve dinî prensiplerle de uyumlu bir gerekliliktir.

COVID-19

EKONOMİ, ENERJİ ve TEKNOLOJİ

COVID-19 SALGINI SONRASI DÖNEMİN DİJİTAL KODLARI VE SİBER GÜVENLİK

Oğuz YILMAZ

Yeni tip koronavirüsü nedeniyle dünyanın çalkantı içine girdiği 2020 sonrasında dünyanın gelişimi büyük kırılmalara gebe görünmektedir. Dünya ekonomisi Nisan-Mayıs itibarıyla %20'den fazla yavaşlamış, birçok ülkede üretim ciddi derecede azalmıştır. Ulaşım durma noktasına gelmiş, ülkeler giriş ve çıkışlara kapanmıştır. İnsanlar evlerden çıkmamakta ve buna rağmen iş ve hayatlarının gereği olan faaliyetleri yapmaya çalışmaktadır. Evlerden ya da ofislerden, ama biraraya gelmeden, uzaktan yürütülen birlikte iş yapma eğilimi artmaktadır. Kamu faaliyetleri ve vatandaş ile iletişim de yine uzaktan yerine getirilmektedir.

Yeni tip koronavirüsün hayatımızı nasıl etkilediği ve teknolojiyi hayatımızda nereye koyduğu bu salgın sonrası incelenmeye muhtaçtır. Bu inceleme; siyaset, iş, finans, devlet-vatandaş ilişkisi, güvenlik, sağlık, bilişim, sanayi, ticaret boyutlarıyla yapılmalıdır.

Teknoloji ve Sağlık

Hastanelere gitmenin gittikçe ötelendiği dönem, insanları hastalık belirteçlerinin neler olduğuna ve bunları kendinde yoklamaya yönlendirdi. Elbette sadece belirteçler ile spesifik bir hastalık tanımlamak mümkün değildi. Diğer yandan, örneğin Covid-19 belirteçlerinden bir kısmı olanlar dahi hastanelere gitmekten imtina ettiler. Bununla beraber diğer sağlık sorunları nedeniyle de hastaneye gidişlerin önü kesilmiş oldu. Bu aslında her salgın döneminin bir karakteri olarak algılanmalıdır.

Hastanelere gitmenin geciktirilmesi ile insanlar bu teşhisleri kendi kendilerine yapmalarına imkân verecek aygıt talebi oluşturdular. Akıllı aygıt ve giyilebilir teknolojilerin tasarımları da hemen yönlerini bu talebe çevirdiler. Bundan önce hastanelerde göreve özel aletler olarak karşımıza çıkan EKG gibi cihazlar, saatlerin içine bir fonksiyon olarak girmeye başladı. Sadece bu da değil. Örneğin termometre, kalp atış ölçeri ve hatta kandaki oksijen satürasyonunu ölçen saatler dahi piyasaya giriyor. Bu arz ve karşısındaki talep, artık insanların kendi sağlıklarını kendilerinin analiz ettiklerini, erken teşhis imkânlarını hastaneye gitmeden sağlamak istediklerini ifade ediyor.

Bu durum, tele-teşhis (*tele-health*) kitlerinin kabullenilmesini de hızlandırıyor. Özellikle yaşlıların kullanımı öngörülerek bir süredir geliştirilen bu kitler, en temel teşhis araçları olan tansiyon, ateş, nabız, şeker seviyesi gibi ölçümleri bireyin evde yapmasına olanak veriyor. Teşhislerin muhatap doktora çevrimiçi iletilmesiyle de teşhis ve tedavi netleşiyor (*tele-medicine*). İşte bu kitlerin gittikçe daha yaygınlaştığı bir sürece giriyoruz. Her ailenin evinde bulunan ve aile hekimine irtibatlı sistemler çok uzak ihtimaller değiller.

Nesnelerin interneti teknolojisi ile sağlık alanı da kesişmektedir. Ölçüm cihazlarının verileri merkezî bir bulut sistemine iletmesi ile her kişi ve onu takip edenler bu ölçümleri görebiliyor. Bu sayede büyük bir faydanın daha önü açılıyor. Tek bir yerden tüm ülkedeki insanların ölçtüğü ateş değerlerini görebildiğinizde ateş belirtili bir salgının yayılımını ve odak coğrafî alanı da görme imkânı doğmuş oluyor. İşte sağlıkta büyük veri analizi diyebileceğimiz bu yöntem ile sadece ateş değil, tüm sağlık başvuru ve teşhis bilgileri işlendiğinde elde edilebilecek bilgilerin, tüm ülke çapında, anomalinin ve anomali kaynaklarının tespiti için ne kadar kıymetli olacağı görülebilir. Güncel salgın sürecinde dahi sokak bazına inen coğrafî analizler ile salgın kaynaklarının ve süper taşıyıcıların bulunması mümkün olduğu kadar, filyasyon ve tarama ekiplerinin bir alana odaklanması da mümkün olabilmektedir.

Diğer yandan yapay zekâ da büyük bir genişleme alanı sunmaktadır. Örneğin, radyoloji görüntülerine göre temiz, müspet, menfi görüntülerin öğretilmesi ile eğitilen bir yapay zekâya herhangi bir radyoloji görüntüsü verildiğinde bunun niteliği anında alarmlanabilecek, hatta radyoloji raporları otomatik şekilde yazılabilecektir. Çinli dev *Alibaba* şirketi de bu alanda yatırım yaptığını belirtmektedir. Alibaba, güncel çalışmasında tıbbî tahlil verileri ve akciğer taramaları verilen bir yapay zekâ ile Covid-19 teşhisi yapabilmektedir. Bir diğer örnekte de ABD'de bulunan MIT Üniversitesi, insan sesinden yeni koronavirüs etkilerini seçip yalnızca bir ses kaydından teşhis üzerinde çalıştığını belirtmektedir.

Yapay zekânın kullanılabileceği alanlar bunlarla da sınırlı değildir. Bir ilacın bir tür patojen üzerinde etkisinin olasılığı, geçmiş ilaç ve etken maddelere göre eğitilmiş bir yapay zekâ ile çok daha hızlı tahmin edilebilecektir. Daha hızlıca hayvan ve insan testlerine ilerlenebilecektir.

Bunlarla beraber biyoteknolojinin de geleceğin millî güvenlik alanı olduğunu görmek gerekir. KBRN olarak tabir edilen kimyasal, biyolojik, radyolojik, nükleer silahlar arasında belki de en sinsi olanının biyolojik silahlar olduğu fark edilmelidir. Bunlara karşı savunmada olduğu kadar, hastalıkların tedavisinde de biyoteknolojinin önemi bundan sonraki dönemde gecikmesiz kavranacaktır.

Bu anlamda, üzerinde çalışılması gereken başlık önerilerinden birkaçı şu şekilde listelenebilecektir:

1- Biyolojik ve biyoteknolojik amaçlarla, genetik materyal değiştirme teknolojisi üzerinde çalışan bir laboratuvarın "yanlışlıkla" ya da "yönlendirilmiş hatayla" bir biyolojik tehdide ön ayak olması olasılığı dünya çapında yönetilmelidir. Nasıl uluslararası nükleer materyal üretimi sıkı bir şekilde denetleniyorsa, tüm biyoteknoloji çalışma-

larının da yeterli seviyede denetime tabi olacağı, ulusal ve uluslararası bir model güçlendirilmelidir.

2- Yakın tarihte Türk vatandaşlarının genetik materyallerinin topluca ele geçirilme çabalarına rastlanmış, bunların bir kısmı başarılı da olmuştur. Bu nedenle yurtdışından edinilen, aşı ve benzeri, tüm halka uygulanması muhtemel uygulamalarda bir "biyoteknolojik/genetik tehdit analizi" şarttır.

3- Sağlık en az gıda kadar kendine yeter bir alan olmalıdır. Sadece bilinen pratiklerin iyi uygulandığı hastanelerle değil, hastalığı önleme aracı aşılar, tedavi ilaç ve teknolojileri gibi alanlarda da kendine yeterlik hedeflenmelidir.

4- Patent ve diğer fikrî mülkiyet hakları, ülkelerin sağlık üzerinde münferit gelişmelerini engellemektedir. ABD'de metotlar dâhil olmak üzere fikrî mülkiyet için liberal bir yaklaşım varken, Avrupa'da tıbbî metotlar doğrudan patentlenebilir değildir.[1] Ancak Avrupa'da da metotlar, ilaçlar ve ürünler için dahi patentleme için, daha önce tıbbî amaçla kullanılmayan bir ürünün "ilk tıbbî kullanımı" ya da amaç-limitli-ürün-iddiası gibi çok geniş arka kapılar bulunmaktadır. Önümüzdeki dönemde, aşı, ilaç, tedavi yöntem ve teknolojilerinin patentlenebilirliği konusu tartışmaya açılmalıdır.

5- Ülkemiz kısa süre içinde solunum cihazı üreterek önemli bir başarı sergilemiştir. Ancak, solunum cihazlarının tıbbî teknolojiler arasında alt-orta teknoloji alanında olduğu unutulmamalıdır. Orta ve yüksek sağlık teknolojisi alanında çalışmaların ilerletilmesine hâlen büyük ihtiyaç vardır. Ülkemizde bu çalışmaların devlet güdümünde Aselsan gibi daha önce savunma alanında başarı hikâyesine sahip şirketler tarafından yapılması ile ilgili bir irade oluştuğu görülmektedir. Bu noktada doğru politika, tek bir şirketin desteklenmesi yerine rekabetçi, yani hedefe doğru eş zamanlı koşan alternatiflerle desteklenmesi şeklinde olacaktır. Rekabet, hem yüksek kalite hem de yedeklilik getirecektir. Dünya pazarı birden fazla Türk alternatife fazlasıyla açıktır.

Teknoloji ve Devlet-Vatandaş İlişkisi

Covid-19 salgını ile beraber halk evlere sığınmıştır. Kamu işlevleri için kamu kurumlarına gitmek yerine uzaktan bu işleri halledebilme talep edilmektedir. Türkiye Cumhuriyet e-Devlet Kapısı bu noktada en mahir araç olmaktadır. Tüm vatandaşların girebildiği sistemde bundan sonra çok daha geniş yelpazede uygulamalar bulunabilecektir.

Vatandaşların evlerde olması, kendilerine interneti ve sosyal medyayı bir arabirim yapmalarını getirmiştir. Bu anlamda sosyal medya, bir iç kamu diplomasisi aracı olarak bundan önce olmadığı kadar öne çıkacaktır.

Sosyal medyanın ana mecra hâline gelmiş olması, sadece vatandaş ve devlet tarafında değil, bunlara tehdit unsurlar tarafında da gerçekleşmiştir. Sosyal medya, bölücü, yıkı-

1 Patentability of Medical Methods in Europe | European IP Blog", Finnegan | Leading Intellectual Property Law Firm, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.finnegan.com/en/insights/blogs/european-ip-blog/patentability-of-medical-methods-in-Europe.html. [Erişim: 13 Mayıs 2020].

cı, sinsi terör örgütleri tarafından da yoğun şekilde kullanılmaktadır. Gerek PKK gerekse FETÖ terör örgütlerine ait sosyal medya hesapları Atatürk, TC, adalet gibi maskelerle sosyal medyada kendilerini gizlemekte, psikolojilere hitap eden mesajlarla bu örgütlerin görüşlerini yaymaktadır. Bundan sonraki dönemde de bu çaba ve yöntemlerin güçleneceği görülmelidir.

Devletlerin vatandaşlarının aşılanması noktasında hassasiyeti güçlenecektir. Özellikle son dönemlerde yaygın olan, ailelerin aşı yaptırmama seçimlerine karşı devletler daha zorlayıcı olacaktır. Bu anlamda üzerinde çalışılması gereken başlık önerilerinden birkaçı şu şekilde listelenebilecektir:

1- İnternet mecralarındaki terör tehditlerine karşı duruş yine sosyal medya üzerinden olacaktır. Ancak bu çalışmanın siyasî partiler ya da vatandaşlar yanında devlet aygıtları tarafından da yürütülmesi gerektiği açıktır. Devlet aygıtları bundan önceki dönemde ağırlıklı olarak bu hesapların arkasındakilere ulaşarak, polisiye ve adlî yöntemlerle bertaraf etme yoluna gitmiştir. Artık bu yeterli değildir. Tehditkâr hesapların arkalarındaki unsurlar bulunana dek, bizzat devlet kurumları açacakları sayfalar ile karşı algı yönetimi yapmalıdır.

2- Sosyal medya mecralarının Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve mahkemelerine muhataplıkları çevreleyici şekilde sağlanmalıdır.

3- Kişilerin kimlik tespiti ve aşı takibi gibi amaçlarla yonga (çip) uygulamalarının önerileceği teorileri ciddiye alınmalı, bunlara karşı insan onuru, özgürlüğü ve diğer anayasal haklarını koruyacak bir duruş oluşturulmalıdır. Bu noktada sadece vücut yongaları değil, yüz tanıma, parmak izi, avuç izi, retina izi gibi biyometrik kimliklendirme araçlarının durumu da analiz edilmelidir.

4- Çin'de renk yelpazesi uygulaması ile salgın hastalık durumuna göre bir renk kodu alan vatandaşların hangi ortama girip girmeyecekleri denetlenmektedir. Şu an için ülkemizde bu durumu gerektirecek bir acil durum oluşmamışsa da, gelecekteki daha büyük salgın olasılıkları göz önünde tutularak salgın eylem planları güncellenmeli ve ilgili kurumların büyük bir ahenkle yapabilecekleri şekilde organlara aktarılmalıdır.

Teknoloji ve İş, Finans, Sanayi, Ticaret

İş dünyası yeni koronavirüs salgını ile çok hızlı şekilde adapte olarak muhtelif uzaktan çalışma yöntemlerini kullanmaya başladı. Bu pratikler şu şekilde özetlenebilir:

- *Bilgi depoları*: Evlerden ya da belli bir mesafeyle çalışan şirketler, daha önce muhtelif kağıt evraklarda bulunan bilgilerin ortak ulaşılabilir olması için çevrimiçi diskler ve doküman yönetimi sistemleri kullanılmaya başladı.
- *Uzaktan toplantılar*: Hem birkaç kişilik toplantılar hem de birebir görüşmeler de olduğu kadar konferanslar için dahi çevrimiçi platformlar yoğun şekilde kullanılmaya başlandı. Bu gelişimin daha hızlanacağını öngörmek mümkündür.

- *Uzaktan çalışma*: Bu süreç ile beraber işi elverenler anında uzaktan çalışmaya geçtiler. Uzaktan çalışma doğası gereği etkileşimin daha az olduğu bir çalışma tipi olsa da bu bir yandan da verimlilik anlamına gelebilir. Etkileşim de gerektiği kadar bilişim iletişim araçları ile yapılabilmektedir.

Bir coğrafî konuma bağlı olmaksızın da çalışabildiğini gösteren bu reel dönem ile yabancı iş gücünün uzaktan istihdamının önü daha açılmış olacak, iş piyasasının coğrafî sınırları daha belirsizleşmiş olacaktır. Bu işsizliğin artışını destekleyebilecek, ancak diğer yandan şirketlerin rekabetçiliğini de destekleyecektir.

Bununla beraber özellikle ortak kullanılan teknolojik aygıt ve araçlar için dokunmadan işletim önem kazanmaktadır. Bu anlamda temassız ödeme sistemleri, ses ile komut verilen kiosk ve benzeri ortak kullanım araçları, göz ya da vücut hareketleri ile yönlendirilen makine-vizyon (*machine vision*) arabirimlerin öne çıkacağı söylenebilir.

Evden çalışma ve evde kalma deneyimleri elektronik ticarette de bir dönüşüm getirmiştir. Bu dönüşümde özellikle market alışverişlerinin de evden yapılmasıyla beraber e-ticarette yeni bir segment doğmuştur denilebilir.

Her ne kadar bilgisayar ve telefon tabanlı iş yapan kurumlar için uzaktan çalışma mümkün olsa da, fabrikasyon üretim yapan ya da malzeme ile çalışması gerekilen işlerde bu mümkün olmamıştır. Fabrikaların çalışma ortamları imkânlar dâhilinde salgın önlemlerine göre düzenlenmeye ve vardiya sistemleri işletilmeye başlansa bile, durum bir arz sorununa yol açmıştır. Bu arz sorunu gelecekte olası durumlarda insana daha az bağımlı çalışan fabrikalar fikrini güçlendirmektedir.

İnsansız ve karanlık fabrikalar olarak da tanımlanan fabrikaların çalışması için tezgâh, makine ya da bantlarda insana neredeyse ihtiyaç duymamaktadır. Üretim, ışıklandırma ya da iklimlendirme de gerekmeyen ortamda, robot kollar, makineler, tezgâhlar ve bantlar aracılığı ile yapılmakta, her bir sistem, tezgâh, fabrikadaki sensörler, nesnelerin interneti ile tam iletişim hâlindedir. Bu fabrikalar yalnızca kendi içinde değil dışarı ile de iletişim hâlinde olarak, örneğin tedarik zinciri üzerinde hammadde siparişlerini verebilmekte, fabrikaya geliş zamanlarını takip ederek üretimi planlayabilmektedir. İşte her fiziksel sistemin "siber" özellik kazandığı bu yapılar, "siber fiziksel sistemler" olarak isimlendirilmektedir.

Sanayi 4.0 akımı için 3 boyutlu yazıcılar da ana unsurlardandır. Yeni bir ürün üretimi için 3 boyutlu yazıcıların kullanımı ile prototipleme çok hızlı yapılabilmekte, yeni bir ürünün üretiminin benzetimi de yalnızca bilgisayarda çalıştırılacak bir yazılım aracılığı ile yapılabilmektedir. Böyle bir fabrikasyonda, fabrikaların insansız hâle gelmesi elbette iş gücü piyasasında devrim niteliğinde etkilere de yol açacaktır.

Bu anlamda üzerinde çalışılması gereken başlık önerilerinden birkaçı şu şekilde listelenebilecektir:

1- İnsansız fabrikalarla beraber işçilerin geleceğini düşünmek gerekmektedir. Öngörülebilir bir meslekî dönüşüm gerçekleşecektir. Bu anlamda işsizlik fonu, bu hareket için hazır tutulmalıdır.

2- 4'üncü sanayi devrimi ile beraber bazı yeni mesleklerin de oluşması beklenmektedir. Veri bilimciliği, robot koordinatörlüğü, endüstriyel programcılık, 3 boyutlu yazıcı uzmanlığı, kullanıcı arayüzü tasarımcılığı, her alanda bilişim uzmanlıkları, robot ve kontrol mühendisliği, e-ticaret uzmanlığı, siber güvenlik uzmanlığı gibi bu dönemle yükselecek meslekler için yönlendirilmiş politika çalışmalarına hız verilmelidir.

3- Sanayi 4.0 buna erken geçen ülkelerde verimlilik yükselişi ve maliyetlerin düşmesi sayesinde çok daha rekabetçi fiyatlar olarak bizi de etkilemeye başlamıştır. Kaçınılmaz şekilde, çok daha ucuz mal sağlayabilen küresel tedarikçilere karşı yerli üreticilerin tutunabilmesi, ancak akıllı fabrikalara doğru ilerleme ve çeşitli gümrük bariyerleri ile olabilecektir. Her iki eylem için de politika çalışmaları gerekmektedir.

4- Üretim sürecinin tedarik zinciri incelenmelidir. Tedarik zincirindeki olası yurt dışı kaynaklı bozulmalar hâlindeki durum analiz edilmeli ve ilgili başlıklardaki malzeme, hammadde üretiminin ülkede yapılması için politikalar yönlendirilmelidir.

5- 1 milyon istihdam projesi gibi projelerle atılan adımlarla gerekli kalitede teknik personel yetiştirilebilirse, yabancı şirketlerde maaşlı ya da bağımsız çalışacak bu personeller, Türkiye için bir döviz kaynağı hâline gelebilecektir.

6- Salgın döneminde sağlığın gereği olarak karar almayı engelleyen unsurlardan birisi haklı olarak ekonomik gerekçeler olmuştur. Benzer durumlar için ülkemizin işsizlik ve acil durum fonları güçlendirilmelidir.

7- Kullanımı çok artan e-postalar ve çevrimiçi diskler (*drive*) nedeniyle birçok şirket ve kurumun verisi bu platformlar üzerine taşınmaktadır. En hızlı şekilde yerli platformların oluşması ve güçlenmesi için rekabetçi ortam sağlanmalıdır. Mevzuatlarla yalnız kamu değil tüm vatandaşların verileri yurtiçinde tutulmalıdır.

8- Çoğunluğu Çin ve Amerika menşeli sesli ve görüntülü görüşme platformları üzerinden geçebilecek ses verilerinin belirlenmiş anahtar kelimelerle izlenebildiği teknolojiler olduğu düşünüldüğünde, bu platformların yerli olmaması büyük sorun oluşturacak görünmektedir. Bu platformların şu amaçlarla yerli olması için ortam oluşturulmalıdır: Birincisi, görüşmenin noktadan noktaya akışında, trafik hiçbir şekilde yurt dışına çıkmamalıdır. Tüm sunucu sistemler de yurt içinde olmalıdır. İkincisi, bu uygulamaların yazılımları burada geliştirilmeli, istenirse Türkiye'de güvenlik anlamında sertifikasyona tabi tutulabilmelidir. Üçüncüsü de, bu iş için Türkiye'de tüketiciler bir para harcayacaksa, bu TL olmalı ve Türkiye'de kalmalıdır.

9- Türkiye'de uygulanmakta olan e-ticaret müşterilerini koruma mevzuatının uzaktan market alışverişlerinde de müşterileri koruyup korumadığı analiz edilmelidir.

10- Yapay zekâ kullanan sistemlerin yaygınlaşması ile beraber bu sistemlerin aldığı eylem kararlarının sonuçlarının yol açtığı hukukî durumların analiz edilmesi ve kanunların bunları da kapsayacak hâle gelmesi gerekmektedir.

11- Kripto para olarak tabir edilen, sınırlı bir algoritma ve kriptoloji kaynağına dayanan

para birimleri hakkında, vatandaşların kullanımı, mali suçların engellenmesi, kripto para üretimi, kripto para regülasyonu başlıklarında çalışmalar yürütülmelidir.

12-Nakit kullanımının azalacak olması ve tüm harcamaların kayıt içi sistemlere doğru kaymasıyla beraber vergilendirme modellerinde değişiklikler beklenebilecektir. Bu rüzgârın da kullanılmasıyla beraber, teşvik edici vergilendirme şemaları ile halk kayıt içi harcama yöntemlerini kullanmaya teşvik edilmelidir.

13-Halkın imkânları dâhilinde kendi ve yöresinin ihtiyaçları için yerelde bitki yetiştirmesi ve gıda üretimi için modeller geliştirilmelidir. Herhangi bir salgın anında kapanan bir ilde, özellikle ana gıdalar olmak üzere kendine yeter bir üretim-tüketim dengesi önemlidir. Seracılık politikaları da bölgesel değil, tüm ülkeyi kapsayacak şekilde tasarlanmalıdır.

14-İnsandan bağımsız yenilenebilir enerji ile ülke coğrafyası içinde olabildiğince eşit dağılmış bir enerji üretim kapasitesinin oluşturulması gereklidir.

15-Ülkemiz, arz istikrarını sağlamaya odaklanmalıdır. Her bir ihtiyaç kaleminde "ulusal stok" kavramı ve "yerli üretim" ilkesi güçlenmelidir.

Teknoloji ve İnsansız Savunma

Bu başlık iki ana şey vaat etmektedir. Bunlar, geleceğin salgınları sırasında olabilecek savaşlara hazır olmak ve insansız savunma ile can kayıplarının en aza indirgenmesidir. Günümüzde fiziksel mesafenin ana korunma önlemi olduğu bu salgında, bu önlem askeriyenin birlikte yaşama kültüründe çok kolay uygulanamayacaktır.

Günümüzde, robotik, gömülü sistemler, güvenilir haberleşme, yapay zekâ, optik ve sensör teknolojilerinin gelişmesi insansız çalışan araçların gelişimine imkân sağlamıştır. Uzaktan kontrollü ya da otonom olan bu sistemler hem sivil hem de askerî alanlarda yer bulmuşlardır.

Sınır güvenliği noktasında da oldukça geniş sınırlara sahip olan ülkemiz, yıllardır sürdürdüğü insanlı sınır güvenliğinin ötesinde bir başarı için duvarları tercih edilmiştir. Duvarlara ek olarak tesis edilecek insansız gözlem kulesi projeleri yürütülmektedir. Bu projelerin bundan sonra hızlanacağını görmek mümkündür.

Bu anlamda üzerinde çalışılması gereken başlık önerilerinden birkaçı şu şekilde listelenebilecektir.

1- Yalnızca hava değil, su ve kara araçlarında da insansız sistemlerin geliştirilmesi için politikalar oluşturulmalıdır.

2- Tüm dünya için korona sonrası dönem ekonomik krizle beraber anılmaktadır. Bu noktada teknolojinin yardımıyla insana en az bağlı ve kalıcı sistemlerin oluşturulması yönünde politikalar gereklidir.

3- Benzer ve daha güçlü salgınlar halinde yaşanabilecekler, tatbikatlar halinde ele alınarak, savunma, sivil savunma ve kolluk kuvvetleri için protokoller gözden geçirilmelidir.

Dijitalleşme ve Uzaktan Siyasî İletişim

El sıkışma ve insana dokunarak siyaset zaten bir dönüşüm içerisindeydi. Bu dönüşüm teknoloji ile itekleniyor gibi görünse de, aslında siyasetin dönüşümü için zorlayıcı etken teknolojinin kendisi değildir. Siyasetin tarafı olan ve yeni doğumlarla daha da değişen nesil için vitrin, iletişim mecrası ve itibar tartısı gittikçe sayısal ortamlar halinde gelmeye zaten başlamıştı.

Yeni tip koronavirüs salgını da, gençler ve erken yetişkinler için internet, dijital tv ve sosyal medya kullanımını artırmıştır. Bununla beraber orta yaşlı ve yaşlı kesim de sosyal medya ile tanışmak için evde kalma sürecini bir zorunlu fırsata çevirmiştir. Dolayısıyla dijital göçmen diye tarif edilen, dijitalleşmemiş dünyada doğup, sonradan dijital dünyaya gelenlerin sayısı da artmıştır. Sosyal medya eskiden olduğundan daha farklı şekilde, orta yaşlı ve yaşlılar için de bir mecra hâline dönüşmektedir. Salgın iletişimi için Sağlık Bakanlığı'nın infodemi (info+pandemi, salgın bilgilendirmesi) mecrası olarak internet ve sosyal medyayı kullanması da dijital göçü hızlandırmıştır.

Salgın süresinde sosyal medya platformlarının birbirlerine göre ayrışmaları da dikkat çekicidir. Tartışmanın içinde olmak isteyenler *Twitter*'ı tercih ederken, hastalık duymak istemeyen ve eğlenceli ve magazin içerikleri tercih edenler için mecra *Instagram* olmuştur. *Facebook* ise tartışmadan ziyade geniş bilginin yayımı için tercih edilen ortamlar olmuştur.

Covid-19 salgını ve bu salgının öngörülen sonraki aşamaları düşünüldüğünde insan davranışlarında kalıcı etkisi olacağı açıktır. Bundan önce opsiyonel görülen sosyal medya ve dijital iletişim, korona sonrası dönemde zorunlu hâle gelmiştir. Eskiden "çalışmaların sosyal medyadan duyurulması" diye özetleyebileceğim siyasette dijitalin kullanımına "Dijital Siyaset 1.0" dersek, bugünden sonra göreceğimize "Dijital Siyaset 2.0" diyebiliriz.

Sadece sosyal medyaya özgü yapılan propaganda çalışmaları artacaktır. Bu çalışmalar uzaktan iletişimin getirdiği etki ile daha katılımcı ve belki de daha açık sözlü olacaktır. Bu kampanyalar etiketlerle yapılan ve birkaç güne yayılan zincir kampanyalar olabileceği gibi, etki-tepki içeren kampanyalar da gerçekleşmeye başlayacaktır.

Dijital kampanyalarda kampanyaya muhatap olanlar yalnızca bir alıcı değil, aynı zamanda da kampanyanın bir konuşanı hâline gelebilmektedir. Savunulan konularla ilgili kısa, etkili, okunduğunda ya da izlendiğinde anlaşılabilen gönüllülerin yayacağı içerikler önemli hâle gelmektedir.

Bununla beraber siyasî iletişime uzak duran kişiler için de durum değişmektedir. Sosyal medyada bir siyasî mesaj, ansızın siyasî iletişime kapalı kişileri bulabilmekte, mesajın içe-

riğine ve mesajların tekrarına bağlı olarak siyasî katılımı artırmaktadır.

Alışılagelen kampanyaların mitingleri, parti parti birbirini takip eden, dolayısıyla sonrakilere, önceki mitingi yapana cevap hazırlaması için bir süre veren şekilde gerçekleşirken, yeni dijital siyaset iletişimi ile bir dijital kampanya başladığında etkileşim anında oluşmaya başlamaktadır. Dolayısıyla etki-tepki çok hızlı oluşacaktır. Bu etkiye tepkinin hazır şekilde mesajı sunmak isteyen tarafından verilmemesi hâlinde karşı mesaj ileten baskın gelebilecektir.

İnternet kampanyalarında kitleyi büyük gösterme ve etki-tepkide baskın çıkma güdüsü, yazılım robotlarının (*chatbot*) kullanımını da artıracaktır. Geçmiş ABD seçimlerindeki kullanımına baktığımızda Türkiye için de sosyal medya robotlarının yoğundan öte baskın bir şekilde kullanılacağını öngörmek mümkündür.

Diğer yandan sosyal medya kampanyalarında yaş ayrımı da yapılabilmektedir. Bundan önce tüm kitleye önerilerle giden kampanyanlar yerine farklı cinsiyet, ilgi ve yaş dilimlerine göre farklı kampanyalar tasarlanabilecektir.

Dijital siyaset 2.0'da alışılagelen televizyon platformlarındaki etki gücünün bir kısmının sosyal medyaya ve dijital tv platformlarına kayacağı değerlendirilmelidir. Bu kapsamdaki medya mecraları yeni medya olarak da tabir edilmektedir.

Ölçümleme anlamında düşündüğümüzde de yeni dijital siyaset avantajlar sunmaktadır. Sosyal medya mecralarının analitik platformları gibi karmaşık reklam etki değerlendirmeleri çok hızlı şekilde alınabilecek, her bir etkinlikte etki-tepki mesajlarının ve etiketlerin izlenmesi ile dahi kampanyanın başarısı ve bu başarının kalıcılığı nicel olarak ve anında ölçülebilecektir.

Bu anlamda üzerinde çalışılması gereken başlık önerilerinden birkaçı şu şekilde listelenebilecektir:

1- Sosyal medya robotlarının kullanımına izin verilip verilmeyeceği ile beraber, bu robotların, sosyal medya mecralarında mecra işletmecilerince hızlı şekilde engellenmesi üzerinde çalışılmalıdır.

2- Siyasî partilerin internet ve sosyal medya reklamları kullanımında ücretlendirme ve vergilendirme konuları çalışılmalıdır.

3- İnternetin insanları özgürlüğe sevk eden tasarımı ve bu şekilde geçirdiği 20 yıl üzerine sinmiştir. Bu platformlar üzerinde engelleyici politikalar bu platformların ağırlıklı kullanıcıları olan gençler ve erken yetişkinler tarafından olumsuz olarak algılanabilecektir. Bu nedenle engellemelerde, engellerin nihaî sonuçlarının beklentiyi sağlaması iyi irdelenmeli, engel-fayda dengesi gözetilmelidir.

4- İnternet bazlı engeller yerine herhangi bir olay anında buna hızlı müdahale edilebilmesi için, yabancı sosyal medya mecrası şirketlerinin devlet emrine en hızlı şekilde uymasının sağlayacak araçlar geliştirilmelidir. Maddî vergilendirme ve maddî cezalandırma gibi yan yöntemler Türkiye'de para kazanan sosyal medya şirketlerine karşı

güçlü birer araç olarak kullanılmalıdır.

5- Bunların yanında, algı çalışmalarına, algının hızında, karşı algı ile mukabele yöntemleri çalışılmalıdır. Bu anlamda sosyal medya ofisleri ile 7/24 esasında çalışılmalıdır.

6- Siyasî mesajların görselle zenginleştirilmiş, çok kısa dijital mesajlar hâline getirecek medya fabrikaları gündeme gelmelidir. Siyasî mesajlar alışılagelen ve zaten destekleyen siyasî kitlenin kolayca kabul edeceği, desteklemeyenler için ise sıradan kabul edilip kolayca reddedecekleri mesajlar yerine, münazara teknikleri henüz mesajı dağıtan partiyi desteklemeyenleri de hedefleyebilmelidir.

7- Salgının devamı ya da olası diğer salgınlar karşısında "dijital oylama" yöntemleri üzerine tartışmalar gündeme mutlaka gelebilecektir. Bu anlamda öncül çalışmalar gereklidir.

8- Siyasetçi ve politikacılar için de uzaktan toplantı yöntemleri ile kendi kitlelerine ulaşmaları yöntemi kullanılmalıdır. Bu seçmenler için siyasetçi-seçmen etkileşimli sosyal medya toplantıları olabileceği gibi, bölgesel derneklerle toplantıların uzaktan yapılabilmesi gibi siyasetçi-kurum etkileşimli toplantılar da olabilecektir.

Dijital Dönüşüm

Covid-19 salgını ile beraber tüm dünyada dijital dönüşüm hızlanmıştır. Sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik ile beraber, ortam ve alet olmaksızın eğitimler düzenlenebilecek, eğlence sektörü için de sinemanın verdiği büyüklük ve üç boyut bu teknolojilerle sağlanabilecektir. Bu teknolojilerin tamamlayanı ise hologram teknolojisi olacaktır. Bugün dahi örneklerini gördüğümüz bu teknolojideki ivmelenmenin hızlanacağı ve uzak görüşmelerin üç boyutlu hologramla yapılacağı bir dünya daha da yakındır.

1850'lerdeki kolera salgını şehirler için yeni kanalizasyon sistemlerinin gerçekleştirilmesine yol açmıştı. Kirli suyun temiz sudan uzak şekilde atılabilmesi problemi çözülmüştü. Bu salgın da şehirlerde birçok etkiye yol açabilme potansiyeline sahiptir. Örneğin, şehrin göbeğinde kalabalık ile beraber olmak yerine, şehirden uzak, daha ucuz, ama kaliteli hayatlar bir tercih sebebi hâline gelebilecektir. Güneş enerjisinin kullanımı bu anlamdaki ulaşım maliyetlerini azaltacaktır. Yine benzeri şekilde sokaklarda ücretsiz kullanılabilecek ateş ölçerler ile erken teşhise imkân verilebilecektir. Akıllı şehir teknolojileri ile hastalık yoğunlaşma bölgelerinin tespiti de sağlanabilecektir.

Salgın sırasında alınan istatistiklere göre elektronik oyunlar zirve yapmaktadır. Durum bu iken, futbol oyunları da uzun süre oynanamamıştır. Bilgisayar oyunlarının bir lig kapsamında oynandığı e-spor olarak tabir edilen sporun fanlarının sayısı da gittikçe artacaktır.

Ülkelerin mevcut verileri ve siber hâkimiyet alanları o ülkelerin dijital topraklarıdır, dijital vatandır.[2] Siber güvenlik ise dijital vatanın olmazsa olmazıdır. Toprağın üstünde görünen-

2 O. Yılmaz, "Dijital vatan, dijital sınırlar, dijital hukuk ve dijital münhasır ekonomik bölgeler", Türkgün, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.turkgun.com/dijital-vatan-dijital-sinirlar-dijital-hukuk-ve-diji-

ler, her türlü bilişim sistemi, yazılımlar ve bunların bağlı olduğu ağlardır. Toprağın altında ise milyonlarca vatandaş ve devlet tarafından üretilmiş her türlü veri vardır.

Ancak dijital/siber sınırlar daha muğlaktır. Yalnızca coğrafî sınırlarımızla da düşünülemez. Ülkemize ait bir sistemin veya verinin, başka bir ülkede bulunuyorsa dahi, bir ekslav gibi dijital vatan içerisinde kabul edilmesi gerekir.

Dijital vatanın kara yolları ise iletişim ağlarıdır. Bu iletişim ağları bugün baktığımızda, bakır ve fiber tabanlı kablolu ağlar ile mobil gibi kablosuz ağları içerir. Bu noktada dijital yolların kime ait olacağı, kara yollarının devletin mülkiyetinde olup olmadığı tartışması kadar önemlidir. Tüm dijital yolların da devlete ait olması beklenmelidir.

Dijital vatanın toprak altı kıymeti veridir. Veri, bir maden gibi büyük bir kıymettir. Verinin işlenmesi işine de veri madenciliği denmesi bu anlamda bir tesadüf değildir. Bu veriye kimlerin sahip olacağı, sahipliklerinin sınırları, bu veriye (madene) devletin uygulayacağı mevzuat, devletin veriden kazanacağı pay gibi başlıklar hali hazırda yoğun tartışmaların olduğu bir alanlardır. Dijital vatan, "dijital münhasır ekonomik bölgeler" oluşturmak için de ülkelere büyük fırsatlar sunmaktadır.[3]

Elbette, dijital vatanın güvenliği de önemli bir başlıktır. Bu noktada şu anda yalnızca coğrafî sınırlar içindeki veri ve sistemlerin güvenliği tartışılmaktadır. Hâlbuki bir Türk şirketine ait Almanya'daki bir sistem ve altındaki veri de bu anlamda vatan içinde kabul edilmelidir.

Bundan 50 yıl önce internet nasıl ortaya kondu ve bugün internete hâkim olmak bir millî güvenlik konusu ise, bundan 20 yıl önce Google, 15 yıl önce Facebook nasıl ortaya kondu ve millî güvenlik konusuna döndüyse, 5G'de de bu olacaktır. 5G, dünyada var olacaksa, 5G'de üretici ve önde olmak, her detayına hâkim olmak, bir millî güvenlik konusu hâline gelecektir. Çünkü 5G teknoloji olarak her zaman her yerde olan bir teknoloji olarak tasarlanmış, dolayısıyla bugünün kablolu ağlarını dahi içine alacak bir teknolojidir. Bu anlamda bakıldığında, kendi 5G altyapısına sahip olmamak, kendi otoyollarına sahip olmamak anlamına gelecektir.

Bu anlamda üzerinde çalışılması gereken başlık önerilerinden birkaçı şu şekilde listelenebilecektir.

1- Dijital dönüşümün kamu ortaklı şirketler tarafından ele alınması, dünya çapında rekabetçi olabilecek sivil bir dijital sektör oluşunu engellemektedir. Yakın zamanlı bir örnek olarak, sektörde uzaktan görüntülü konuşma sağlayıcıları olarak bulunan Karel, Netaş ve diğer 6 firmaya ek olarak, Aselsan ve Havelsan bu alana giriş yapmıştır. Üst seviye teknoloji dahi diyemeyeceğimiz görüntülü konuşma alanında dahi bu şekilde bir durum oluşması, iç pazardan beslenecek rekabetçi sivil bilişim sektörünün gelişmesinin önündeki refleksi ifade etmektedir. Bu anlamda askerî alandan farklı

tal-munhasir-makale-117109. [Erişim: 25 Mayıs 2020].

3 O. Yılmaz, "Dijital vatan, dijital sınırlar, dijital hukuk ve dijital münhasır ekonomik bölgeler", Türkgün, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.turkgun.com/dijital-vatan-dijital-sinirlar-dijital-hukuk-ve-dijital-munhasir-makale-117109. [Erişim: 25 Mayıs 2020].

olan bu dijital dönüşüm alanlarında, tam rekabetçi ve sivil bir sektör oluşumu için politikalar düzenlenmelidir.

2- Türkiye'nin oyun sektöründe ulaştığı başarı, bu sektörle ilişkili olan AR, VR, Hologram gibi dikeylerde de başarı getirebileceğinden hareketle, dikey sektör geliştirme politikalarında bu teknolojiler göz önüne alınmalıdır.

3- İnternet bağlantı genişliği ve kalite ihtiyaçlarının artması ile beraber Türkiye'de internet altyapısının geliştirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. İnternet bundan önce daha çok tek yönlü yani internetten bize doğru gelen trafik için kullanılırken, artık bizden dışarı doğru giden, örneğin video trafiği için de kullanılmaktadır. Bu nedenle Türkiye'deki xDSL hatlardaki asimetrik karakter nedeniyle var olan düşük yükleme (*upload*) hızlarının artırılması sağlanmalıdır.

4- Akıllı fabrikalar, nesnelerin interneti gibi, bir alanda internete bağlı yüksek cihaz sayısı beklentisi ile beraber yüksek veri transfer ihtiyaçları için 5G teknolojisi tasarlanmıştır. Bu teknoloji için, Amerika'nın ticaret savaşlarını bahane ederek Çin'e uyguladığı yavaşlatma da bu teknolojide önde olma yarışını ifade etmektedir. Bu nedenlerle 5G teknolojisinde 2018'de başlayan yerli ve millî yazılım ve donanım altyapısı geliştirme projeleri sonuca ulaştırılarak, Türkiye'nin yerli ve millî 5G altyapısına sahip olması sağlanmalıdır. İlgili lisans ihaleleri Türkiye'nin kendi sistemleri hazır olana dek yapılmamalıdır.

5- 5G teknolojileri ile ilgili bu teknolojinin zararları da olduğunu iddia eden çeşitli komplo teorileri oluşmuştur. Türkiye'deki 5G lisanslaması öncesinde, açılacak frekans bantlarına karar verilecektir. Türkiye şu ana kadar ki politikasında insan vücudunun özümseyeceği maksimum güç ölçüsü olan SAR seviyelerinde Avrupa ve Amerika'daki çok daha korumacı değerlere izin vermektedir. Türkiye'de uygulanacak 5G frekans bantları seçilirken, moleküler biyoloji, genetik, halk sağlığı gibi bilim dallarındaki çalışmaların o günkü geldiği nokta değerlendirilerek halk sağlığı için en uygun frekans bantları seçilmelidir.

6- Günümüzün frekans bantlarında işletmecilere komple alan ayrılması yerine, bantların ortak kullanılabildiği, farklı teknolojilerin de bantları ortak kullanabileceği frekans spektrumu yönetimi politikaları ile daha verimli frekans politikası geliştirilmelidir.

7- Kırsal alanlarda internet bağlantısı hâlen çok sorunludur. Geniş bant erişiminin kırsal alanlara da verilebilmesi için politikalar çalışılmalı, IEEE 802.22 (Sabit Kablosuz Erişim) gibi yenilikçi standartlara fırsat verilmelidir. Bu sayede internetin sağladığı gelişim kaldıracını kırsalda da kullanabilen vatandaşlar, şehirler yerine kırsalı tercih edebilmelidir.

8- İnternette var olan verinin artması ile beraber büyük veri çalışmaları ivme kazanacaktır. Büyük veri çok kıymetli politikalar oluşmasına imkân verecek bir nimettir. Günümüzün petrolü olarak ifade edilmektedir. Büyük veride başarılı olabilmek ise bu veri üzerinde çalışabilen ekiplerle olacaktır. Ancak her kurum kendi verisine büyük

kıymet vererek kapalı tutmaktadır. Bir anonimleştirme ve kişi/kurum özel verilerinin ayıklanması sayesinde ve büyük veri üzerinde büyük veri ve yapay zekâ araştırmacılarının çalışabileceği bir mevzuat ve akademik taban oluşturulmalıdır.

9- Eğitim sisteminde, hem öğretici hem öğrencileri kapsayan dijital dönüşüm hızlandırılmalı, uzaktan ders, seminer ve sınavlar örgün eğitimin bir parçası hâline getirilmelidir. Bu sayede halkımızda internet kapsaması da artırılabilecek, olası gelecek salgınlar hâlinde de, tatbikatı devamlı yapıldığı şekilde uzaktan eğitime devam edilebilmelidir.

10- Dijital vatanın hukuku da kendine özeldir. Bu "dijital hukuk", hâlihazırda 5651, 6698 sayılı Kanunlar gibi çeşitli kanunlar ile yerelde oluşmaya başlamışsa da, uluslararası hukuk tarafında alınan yol, gerekenin yanında neredeyse bir hiçtir. Bu anlamda dijital vatanın güçlenmesi ve korunması için yerel mevzuat ve uluslararası mevzuat çalışılmalıdır.

11- G20'de Güven İçinde Özgür Veri Akımı (DFFT) isimli bir öneri getirilmiştir. Verinin nerede tutulacağını ve internete nasıl muamele edileceğini ülke politikalarından bağımsız hale getirmeyi amaçlayan bu öneri, bir dijital IMF önerisi, devletin egemenliğini bu başlıkta askıya almaktadır. Bu öneri ülkemiz tarafından da sahiplenilmiş görünmektedir.[4] İçeride "verimiz yurt içinde kalsın" vizyonu ile hareket ederken, DFFT gibi bir yanda "güven vadeden", öte yandan tüm veriyi "özgür akıma zorlayan" anlaşmalara taraf olma politikaları gözden geçirilmelidir.

12- Dijital vatan, "dijital münhasır ekonomik bölgeler" oluşturmak için de ülkelere büyük fırsatlar sunmaktadır. Örneğin, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının verilerinden para kazanan bir sosyal medya şirketinin kazandığı, esasen Türkiye'nin verisinden kazanılmış olup, ülkemiz de pay almalıdır. Bugün ise, son mevzuat çalışmalarıyla, sadece bu ülkelerin Türkiye'de kazandıklarından pay alınmakta, yurtdışında Türk verileri üzerinden kazandıklarından pay alınmamaktadır. Bu gündem uluslararası örgütler nezdinde dile getirilmeli, yerel olarak da politika ve mevzuatlar ile verinin saklı kıymetine ulaşılması sağlanmalıdır.

Acele Dijitalleşme ve Siber Güvenlik

Siber güvenliğin üzerine oturduğu üç temel ayak gizlilik, bütünlük ve erişilebilirliktir. Bilgi ve sistemler üçüncü kişilere karşı gizli olmalıdır. Bilgi ve sistemler değiştirilmeye karşı dayanıklı ve değiştirildiğinde anlaşılabilir olmalıdır. Tüm bunları sağlarken sistemlerin hâlen kullanıcılar tarafından erişilebilir olması gerekmektedir. Diğer yandan, nasıl bir zincir en zayıf halkası kadar sağlam ise, sistemler de en ufak güvenlik açığı ile bu güvenlik üçlüsüne karşı zayıf kalabilirler. Dolayısıyla siber güvenliğin noktasal değil yüzeysel olduğunu söylemek mümkündür.

4 "Bakan Varank'tan G20 ülkelerine önemli tavsiye," Anadolu Ajansı, 08 Haziran 2019. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bakan-varanktan-g20-ulkelerine-onemli-tavsiye/1498882.

Korona döneminin dijitalleşmesini "acele" kelimesiyle özetleyebiliriz. Salgın sonrasında şirketlerin ve kamunun acilen evlere taşınması ile daha önce ofiste kullanılan sistemlerin hızlıca internete açılmasını getirmiştir. Bu süreç çok hızlı ve güvenlikten ziyade işlev odaklı şekilde gerçekleşmiştir. Örneğin, sadece Windows işletim sistemlerine uzak erişim sağlayan RDP protokolü için 1.5 milyon yeni sistemin evlerden ulaşabilmek için internetten erişime açıldığı belirtilmektedir.[5] Uzak erişim için doğrudan RDP erişimleri kullanmak yerine kullanılabilecek VPN teknolojileri önemli bir güvenlik aracıdır. Bu sayede kullanıcılar güvenlik özel ağlar sayesinde kendi sistemlerine erişebilmektedirler.

Diğer yandan saldırganlar tarafındaki saldırı yöntemlerinde de salgın sürecinin paniğini kullanmaya yönelik değişiklikler olmuştur. Örneğin Covid-19 test sonucunuzun geldiğini belirten, borsalardaki hareketlilikte tüyo hisse öneren, sıfır faizli kredi sunan ya da salgına karşı korunma yöntemleri vaat eden epostalar ile kullanıcıları aldatan ve eklerdeki zararlı yazılımları bulaştırmaya çalışan yöntemler yaygınlaşmıştır. Daha salgının başlangıç dönemlerinde Google'a göre koronavirüs konulu zararlı e-posta sayısı günlük 18 milyondur.[6]

Daha önce ikincil hedefler olan üniversiteler ve araştırma kuruluşları özellikle salgın araştırmaları üzerinde çalışıyorlarsa birincil hedefler hâline gelmektedir.[7]

Ülkelerde salgına karşı korunma ve takip amaçlı telefon uygulamaları yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu uygulamalar çevrenizdeki salgın kaynaklarını haber vermeyi vaat etmekte, bir yandan da sizin kişisel bilgilerinizin mahremiyet sınırlarını en uca kadar kullanmaktadır. Örneğin siz daha önce virüs aldığı bilinen başka bir kişiye bir mesafeden daha yakın ve bir süre bulunmuşsanız sizi uyarmaktadır. Bazı uygulamalar, salgın hastalığını geçirmiş kişilere yaklaştığınızdan sizi uyarabilmektedir. Bu sistemler olaydaki her iki taraf için de kişisel bilgi mahremiyeti sorunları getirmektedir.

Diğer yandan elbette devletler tarafından geliştirilen bu uygulamalar yanında, büyük çevrim içi şirketler de benzer uygulamalar geliştirmeye başlamıştır. Yakın bir zamanda Google ve Apple'ın birlikte benzer bir çalışma içerisinde bulunduğu görülmektedir. Devlet otoriteleri dışında gerçekleşen bu tip çalışmalar merkezî sağlık yönetimleri tarafından pek kabul görmemektedir.[8] Devlet güdümlü uygulamalar daha çok merkeziyetçi tasarımlara sahipken mahremiyet savunucuları dağıtık mimaride tasarlanmış uygulamaların kullanımını önermektedir. Google ve Apple ile beraber Almanya da dağıtık yapıyı tercih

5 L. Constantin, "Attacks against internet-exposed RDP servers surging during COVID-19 pandemic", CSO Online, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.csoÇevrimiçi.com/article/3542895/attacks-against-internet-exposed-rdp-servers-surging-during-covid-19-pandemic.html. [Erişim: 26- May- 2020]

6 S. Musil, "Google blocking 18M malicious coronavirus emails every day", CNET, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.cnet.com/news/google-seeing-18m-malicious-coronavirus-emails-each-day/?ftag=CMG-01-10aaa1b. [Erişim: 26- May- 2020].

7 "Hostile states trying to steal coronavirus research, says UK agency", the Guardian, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.theguardian.com/world/2020/may/03/hostile-states-trying-to-steal-coronavirus-research-says-uk-agency. [Erişim: 26- May- 2020].

8 "NHS rejects Apple-Google coronavirus app plan", BBC News, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.bbc.com/news/technology-52441428. [Erişim: 26- May- 2020].

ederken, Fransa ve İngiltere merkeziyetçi yapıda diretmektedir.[9] Merkeziyetçi yapının önündeki engeller ise mobil işletim sistemlerinin tasarımlarındaki güvenlik korumalarıdır. Örneğin, Apple mobil işletim sistemi dışarı veri transfer eden uygulamalara arka planda bluetooth kullanma izni vermemektedir.[10]

Mobil uygulama marketlerinde de sahte koronavirüs ve salgın uygulamaları yer almaya başlamıştır. Kendilerine yeni bir maske bulan bu uygulamalar yüklendikleri telefon aracılığı ile kimlik, bilgi ve para hırsızlığı için kullanılmaktadır. Sadece uygulamalar değil internet sayfaları da on binlerce benzeri tuzakla dolmaktadır.

Sadece son kullanıcılar değil, devletler de hedeftedir. Salgın döneminde yoğun kamuoyu baskısı altında kalan devletler ve hükümetleri muhtelif karşı güçlerin saldırılarına karşı daha açık veya bunlardan daha çok etkilenebilir hale gelmiştir. Örnek olarak, bu salgın döneminde Azerbaycan ve Hindistan'ı hedefleyen bir uzak erişim truva atı keşfedilmiştir. Bu zararlı yazılım özellikle enerji altyapılarında saldırı altyapısı oluşturmayı hedeflemektedir.[11]

Fiziki iletişimin azaldığı dönemde elektronik haberleşme önem kazanmıştır. Avrupa Siber Güvenlik Ajansı (ENISA)'ya göre bir kritik altyapı olarak tanımlanan ancak enerji altyapılarının yanında şu ana kadar hak ettiği kritik bir altyapı muamelesi görmeyen Elektronik Haberleşme altyapılarının önemi ve kritikliği anlaşılmıştır.

Salgın karşısında ülkelerin vatandaş mahremiyetine verdikleri önem oldukça farklılık göstermektedir. Çin vatandaşları için sağlık kodu uygulaması başlatmıştır. Bu sistem ile belirlenmiş algoritmalara göre insanlar renk kodu almaktadır. Renk kodu ise girebilecekleri alanları belirlemektedir. Bu renk kodunun belirlenmesinde ise yaygın veri toplama yöntemleri kullanılmaktadır. Örneğin Alipay ve WeChat hesaplarının tarihçeleri incelenerek gittikleri yerler, salgın noktalarında bulunup bulunmadıkları gibi veriler kullanılmaktadır.[12]

Bunun yanında, uyguladığı yaygın yüz tanıma sistemlerine ateş ölçme nitelikleri kazandırılmasıyla beraber Çin'in yaygın yüz tanıma sistemlerinin oturduğu zayıf gerekçeler güçlenmiştir. Daha önce uygulanmayan, örneğin mobil aboneliklerde dahi yüz tanıma kaydı

9 C. Osborne, "Germany pivots from centralized coronavirus tracing app to privacy-protecting alternative | ZDNet", ZDNet, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.zdnet.com/article/germany-pivots-from-centralized-coronavirus-tracing-app-to-privacy-protecting-alternative/. [Erişim: 26- May- 2020].

10 "Bloomberg - Are you a robot?", Bloomberg.com, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-04-20/france-says-apple-s-bluetooth-policy-is-blocking-virus-tracker. [Erişim: 26- May- 2020].

11 C. Osborne, "PoetRAT Trojan targets energy sector using coronavirus lures | ZDNet", ZDNet, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.zdnet.com/article/poetrat-trojan-targets-energy-sector-using-coronavirus-lures/. [Erişim: 26- May- 2020].

12 L. Kuo, "'The new normal': China's excessive coronavirus public monitoring could be here to stay", the Guardian, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.theguardian.com/world/2020/mar/09/the-new-normal-chinas-excessive-coronavirus-public-monitoring-could-be-here-to-stay. [Erişim: 26- May- 2020].

zorunluluğu getirilmesi de bu salgın döneminin paniğinde gerçekleşmiştir. Çin'e benzer şekilde Güney Kore de yaygın büyük veri analizi ile salgın riski belirlemeye çalışmaktadır. İsrail ise salgınla beraber Shin Bet'e tüm ülkedeki mobil konum verisine erişim yetkisini vermiştir.[13]

Bu anlamda üzerinde çalışılması gereken başlık önerilerinden birkaçı şu şekilde listelenebilecektir.

1- Salgın süreci yeterli güvenlik önlemleri alınmaksızın sistemlerin internete açılmasını getirmiştir. BTK USOM Siber Olaylara Müdahale Merkezi daha proaktif bir rol üstlenerek Türkiye'de hizmet veren IP adreslerini tarayarak, güvenlik açığı oluşturabilecek sistemlerle ilgili sistem sahiplerini haberdar etmelidir.

2- Her şeyin dijitalleşmesi diye bahsedebileceğimiz bu dönemde siber güvenlik kaçınılmaz olarak öne çıkacaktır. Bu anlamda yerli siber güvenlik sanayinin kayıtsız şartsız desteklenmesi için en etkili yöntem, yabancı ürün girişinin teknik, ticarî, gümrük bariyerleri ile yavaşlatılması olacaktır. Siber güvenlik alanında yerli ve millî üretimin önemine binaen bu alanda gümrük ve koruma politikaları kullanılmaya başlanmalıdır. Bununla beraber ihracata dayalı bir teşvik sistemi ile korumacı hâle gelmiş Türkiye pazarında üretilen ürünlerin yurtdışına da satılabildiğinden emin olunabilmelidir.

3- Türkiye'ye ithal edilecek her türlü siber güvenlik sisteminin yerel siber güvenlik test ve sertifikasyonuna tâbi tutulması sağlanmalıdır.

4- Zaten salgın nedeniyle yoğun kamuoyu baskısı altındaki hükümetler için, olası enerji ve su kesintilerinin oluşturacağı baskının dış güçlerce hedeflenebileceği unutulmamalıdır. Salgın, siber saldırılar için bir algı-odak şaşırtma (sisleme) yöntemi olarak kullanılabilecektir.

5- Artan VPN kullanımı, devletler açısından gözetleme (sürveyans) faaliyetlerinin engellenmesi sonucunu doğurmaktadır. Bu anlamda, devlet kaynaklı gözetleme politikalarında günün doğal dijitalleşme gereksinimlerine göre değişim öngörülmelidir.

6- Türkiye'de sunulan cep telefonlarının üzerlerindeki ön tanımlı uygulamalardaki zorlamalar engellenmeli ve yerli üreticilerin kendi, internet, harita, disk ve benzeri uygulamalarını ön tanımlı sunabilme, Android ön tanımlı uygulamalarını sunmama hakkı kanunen sağlanmalıdır. Rekabete aykırı da olan bu durum karşısında yerli üreticilerin özgürlüğü, bir mevzuat olmadığı sürece gerçekçi şekilde sağlanamamaktadır.

7- Şirketler için geçmişte internet sayfası olması zorunluluğuna benzer şekilde minimum siber güvenlik önlemlerini bulutta ya da kendi yerlerinde alma zorunluluğu politikaları çalışılmalıdır.

13 C. Cimpanu, "US, Israel, South Korea, and China look at intrusive surveillance solutions for tracking COVID-19 | ZDNet", ZDNet, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.zdnet.com/article/us-israel-south-korea-and-china-look-at-intrusive-surveillance-solutions-for-tracking-covid-19/. [Erişim: 26- May- 2020].

8- 06.07.2019 tarihli "Bilgi ve İletişim Güvenliği Tedbirleri" Konulu Cumhurbaşkanlığı Genelgesi'ndeki adımlar bir başlangıç olmakla beraber yetersizdir. Yeni mevzuat ile siber güvenliğin noktasal değil tüm yüzeyi kapsayan bir gayret gerektirdiği unutulmadan alandaki politikalar geliştirilmelidir.

9- Siber güvenlik alanındaki tehditlerin önemli çoğunluğu ağ katmanlarından uygulama katmanına kaymıştır. Bu kapsamda uygulama katmanında güvenlik sağlayabilen sistemlerin yerli ve milli geliştirilmesi için politikalar ve araçlar çalışılmalıdır.

10- Türkiye'deki mevzuat ile yerli malı belgesi alımı tasarım ve yazılımı göz ardı etmektedir. Örneğin, tüm tasarım ve yazılımı Çin'de yapılan bir ürün Türkiye'de monte edilerek yerli malı belgesi alabilmektedir. Bu kapsamda Çin'in amiral gemisi teknoloji markalarının ürünleri Türkiye'de yerli malı belgesi alabilmektedir. Yerli malı mevzuatında bu durumun düzeltilmesi için ilgili mevzuat yerli sanayiciler işbirliği ile yenilenmelidir.

11- Siber güvenlik alanındaki ürünlerin başarımları, korumacılık ile ters orantılıdır, yaygınlık ile doğru orantılıdır. Devlet ortaklı şirketler aracılığı ile siber güvenlik alanındaki yerli şirketlerle rekabete yol açan politikalar engellenmeli, bunun yerine açık standardizasyon kapsamında test edilen, sertifikalandırılan, serbest pazar içerisinde yarışarak yetkinlik geliştirecek üreticiler modeli tercih edilmelidir.

12- Türkiye'de kullanılan ana akım yazılımların (ofis, işletim sistemleri, siber güvenlik sistemleri) tüm veri güncellemelerini Türkiye'de konuşlanmış sunucular üzerinden yapmaları sağlanmalıdır.

13- Millî güvenliğe doğrudan etkileyen kurumlarda ürettikleri ürünleri kullanılan yabancı üreticilerin ve kanallarının destek personelleri ile yerli üreticilerin AR-GE dâhil tüm personelleri ile ilgili güvenlik soruşturması ve arşiv araştırması kanalları bu firmalara açılmalıdır.

14- SPK mevzuatına tabi şirketlerin siber güvenlik olgunluklarının garanti edilmesine yönelik mevzuat hazırlanarak ilgili mevzuata eklenmelidir.

15- Yerli ve millî arasındaki ayrım mevzuat ile yapılmalı ve Millî Ürün Belgelendirmesi oluşturulmalıdır.

Sonuç

Covid-19 sonrasında genel söylem "Hiç bir şey eskisi gibi olmayacak" şeklinde oluşmuştur. Bakıldığında salgın ve evde kalma sürecinin insan davranışlarında değişimlere yol açacağı açıktır. Salgın sonrasında beklenen teknoloji değişimleri ise daha önce olmayıp da birden ortaya çıkan olaylar olarak tanımlamak mümkün değildir. Aslında zaten devam eden bir dijitalleşme sürecinin içerisinde biraz hızlanma, biraz önceliklerin değişmesi söz konusu olmuştur.

Bu süreç aynı salgın öncesinde dijitalleşmenin akışındaki gibi, ülkeler için tehdit ve fırsatlar içermektedir. Tehditlerin ele alınması ve hatta birer fırsata çevrilmesi de, ancak bunlara farkındalık içerisinde yapılan politikalar ve bu politikaların sağlıklı icrası ile mümkün olabilecektir. Bu alanlardaki en kapsayıcı fırsat günümüzün ve geleceğin sektörü olarak belirtilen teknoloji sektörlerinin güçlendirilmesi olacaktır.

KAYNAKÇA

"Patentability of Medical Methods in Europe | European IP Blog", Finnegan | Leading Intellectual Property Law Firm, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.finnegan.com/en/insights/blogs/european-ip-blog/patentability-of-medical-methods-in-Europe.html. [Erişim: 13 Mayıs 2020].

"Bakan Varank'tan G20 ülkelerine önemli tavsiye," Anadolu Ajansı, 08 Haziran 2019. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bakan-varanktan-g20-ulkelerine-onemli-tavsiye/1498882. [Erişim: 22 Mayıs 2020].

O. Yılmaz, "Dijital vatan, dijital sınırlar, dijital hukuk ve dijital münhasır ekonomik bölgeler", Türkgün, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.turkgun.com/dijital-vatan-dijital-sinirlar-dijital-hukuk-ve-dijital-munhasir-makale-117109. [Erişim: 25 Mayıs 2020].

L. Constantin, "Attacks against internet-exposed RDP servers surging during COVID-19 pandemic", CSO Online, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.csoÇevrimiçi.com/article/3542895/attacks-against-internet-exposed-rdp-servers-surging-during-covid-19-pandemic.html. [Erişim: 26- May- 2020].

"Hostile states trying to steal coronavirus research, says UK agency", the Guardian, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.theguardian.com/world/2020/may/03/hostile-states-trying-to-steal-coronavirus-research-says-uk-agency. [Erişim: 26- May- 2020].

"NHS rejects Apple-Google coronavirus app plan", BBC News, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.bbc.com/news/technology-52441428. [Erişim: 26- May- 2020].

C. Osborne, "Germany pivots from centralized coronavirus tracing app to privacy-protecting alternative | ZDNet", ZDNet, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.zdnet.com/article/germany-pivots-from-centralized-coronavirus-tracing-app-to-privacy-protecting-alternative/. [Erişim: 26- May- 2020].

S. Musil, "Google blocking 18M malicious coronavirus emails every day", CNET, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.cnet.com/news/google-seeing-18m-malicious-coronavirus-emails-each-day/?ftag=CMG-01-10aaa1b. [Erişim: 26- May- 2020].

"Bloomberg - Are you a robot?", Bloomberg.com, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-04-20/france-says-apple-s-bluetooth-policy-is-blocking-virus-tracker. [Erişim: 26- May- 2020].

C. Osborne, "PoetRAT Trojan targets energy sector using coronavirus lures | ZDNet", ZDNet, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.zdnet.com/article/poetrat-trojan-targets-energy-sector-using-coronavirus-lures/. [Erişim: 26- May- 2020].

L. Kuo, "'The new normal': China's excessive coronavirus public monitoring could be here to stay", the Guardian, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.theguardian.com/world/2020/mar/09/the-new-normal-chinas-excessive-coronavirus-public-monitoring-could-be-here-to-stay. [Erişim: 26- May- 2020].

C. Cimpanu, "US, Israel, South Korea, and China look at intrusive surveillance solutions for tracking COVID-19 | ZDNet", ZDNet, 2020. [Çevrimiçi]. Adres: https://www.zdnet.com/article/us-israel-south-korea-and-china-look-at-intrusive-surveillance-solutions-for-tracking-covid-19/. [Erişim: 26- May- 2020].

COVID-19

EKONOMİ, ENERJİ ve TEKNOLOJİ

YAPAY ZEKÂ VE COVID-19 İLE MÜCADELEDEKİ YERİ

Prof. Dr. Tuncay YİĞİT

Giriş

Yapay zekâ düşüncesi, öncelikle insan beyni ile bilgisayarın birbiriyle benzetimi üzerinden yola çıkılarak ortaya konmuştur. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte yapay zekâ ve yapay zekâ ile gerçekleştirilen çalışmalar tüm dünyanın ilgi odağı hâline gelmiştir. İnternet çağında yaşadığımız yeni dünya düzeninde her konuda çok fazla bir veri akışı olmaktadır. Bu verilerin makinelerin yardımıyla doğru algoritmalar kullanılarak insan beyni gibi kendi kendine işlenip bilgiyi elde etmesi "yapay zekâ" olarak isimlendirilmektedir (Elmas, Ç., 2007).

Yapay zekâ ilk bakışta herkese farklı bir şeyin çağrışımını yaptırmaktadır. Kimilerine göre, yapay zekâ kavramı, insanoğlunun yerini alan elektromekanik bir robotu çağrıştırmaktadır. Ne var ki bilgisayarlar, hiçbir zaman insanoğlunun yaratıcılık, duygu ve mizacının benzeşimini aktarabilme becerisine sahip olamayacaktır.

Yapay zekâ alanında önemli gelişmeler günümüzde sağlanmış olmakla beraber, araştırma düzeyi hâlen kuluçka safhasındadır. Her geçen gün, yapay zekâ araştırmacıları yapay zekânın yeniden tanımlanmasına yardımcı olacak yeni icat ve yenilikler ortaya koymaktadır. Hatta bazıları bu gelişmelere bakarak yapay zekânın tanımlanması imkânsız muğlâk bir kavram olduğunu bile söylemektedir. Yapay zekâ konusundaki çalışmalar 1960'lardan beri gündemde olmasına karşın yapay zekâ uygulamalarının muazzam boyutta bilgisayar gücüne ihtiyaç duymasından dolayı araştırmacıların çoğunun bu alanda yeni bir şey ortaya koyma gayreti sonuçsuz kalmıştır. Ancak günümüzde bilgisayar teknolojisinde yaşanan gelişmelerin sağladığı ucuz ve güçlü bilgisayarlar sayesinde yapay zekâ alanında büyük ölçekli araştırma yapabilmek ekonomik açıdan mümkün hâle gelebilmiştir (Nabiyev, V., 2005).

1. Yapay Zekânın Amacı

Bu teknoloji, insan zekâsının çalışma prensiplerini kopyalamak ve onu taklit etmek şeklinde tanımlanabilir. Pek çok bilim dalında uygulama sahası bulmuştur. Yapay zekâ yöntemlerinin çok çeşitli amaçları vardır. Bunlar; insanlara karar vermede ve amaçlarına ulaşmada yardımcı olacak zeki sistemler sağlamak olup; kavrayış (*perception*) görme, dinleme, koklama, dokunma; muhakeme (*reasoning*); düşünce, plan, sorgu vb; eylem (navigasyon, manevra); öğrenme (adaptasyon, keşif); Bilinç yani içgüdünün hissedilmesidir (Yiğit, T., 2017).

Yapay zekâ özellikle bilgisayar, iletişim ve elektronik teknolojilerinin ilerlemesiyle beraber günlük hayata daha fazla dâhil olmaya başlamıştır. Yapay zekânın ilerleme düzeyi her geçen sene kendini katlamakta ve teknolojinin hızına bu nedenle kimi zaman hayret edilmektedir. Örneğin, günlük hayatta çeşitli kararlar alırken ya da günlük hayatımızı, işlerimizi yönlendirirken yapay zekânın her zaman yanımızda olmasını sağlayacak sistemlerin geliştirilmesi an meselesidir. Şimdiden çeşitli yazılımlarda bu durumlarda karşılaşmaktayız, ancak benim söylemek istediğim, bu etkinin daha üst düzeylere ulaşacağı, insan olarak çözmekte yetersiz kalabileceğimiz problemlerin yapay zekâ ile kolaylıkla çözülebileceğidir (Yıldırım, A. M., 2017, Uğur, A. ve Kınacı, A.C., 2006).

2. Dünyada Yapay Zekâ

Yapay zekâ ile ilgili ilk araştırmalar, II. Dünya Savaş'ından sonra yapılmıştır. İngiliz matematikçi Alan Turing, 1947 yılında verdiği bir konferansta yapay zekânın en iyi bilgisayarları programlayarak araştırılması gerektiğini savunmuş ve Turing Testini ortaya çıkarmıştır. Daha sonraları 1950'lerin sonunda Turing'in görüşünü haklı çıkarırcasına araştırmaların temeli olarak bilgisayar programcılığı alınmıştır. Bundan sonraki yıllarda mantığın hâkim olduğu çalışmalar yapılmış ve programcılar yazdıkları programların başarılarını kanıtlamak için bir takım simülasyonlar yaratmışlardır. Daha sonraları bu sorunlar gerçek yaşamı hiçbir şekilde temsil etmeyen oyuncak dünyalar olmakla suçlanmış ve yapay zekânın yalnızca bu alanlarda başarılı olabileceği ve gerçek yaşamdaki sorunların çözümüne yardımcı olamayacağı ileri sürülmüştür. Bunun üzerine her sorunu çözecek genel amaçlı bilgisayar programları yerine tek bir meslek dalı üzerinde yoğunlaşan, özel programlar yazılmaya başlanmıştır. Her ne kadar bu olay durgun olan yapay zekâ dünyasına bir hareketlilik katmış olsa da bazı sorunlara yol açmıştır. Mesela; otomobili tamir etmek için öneri veren program, otomobilin işlevini tam olarak bilmemektedir.

Yapay zekâ, tüm yeni teknolojilere güç veren bir alandır. Bu çalışmaları gerçekleştirebilmek için donanımlı personele olan ihtiyaç oldukça büyüktür. Yapay zekâ yarışında ABD ve Çin ipi göğüslemekte olup bunu Almanya, Fransa, İngiltere gibi ülkeler takip etmektedir. Çin yapay zekâ alanında ABD'yi geçmek için iddialı projeler geliştirmektedir ve amacı 2030'da yapay zekâ alanında dünya liderliğine oturmaktır. Oxford ve Yale Üniversiteleri'ndeki araştırmacıların tahminlerine göre 2026 yılında robotlar kullanabilecek veya 2029 yılında, en iyi 40 pop şarkısı yapay zekâ tarafından yazılacaktır. Araştırmacılar, ilk 10 yıl

içerisinde daha mekanik işlerin (dil çevirisi, lise makalesi gibi) robotlar tarafından yapılacağını söylerken, daha kompleks ve yaratıcılık barındıran işlerin ise (NY Times'ın en çok satanlar listesine giren bir kitabı yazmak gibi) 2051'den itibaren robotlar tarafından yapılabilir hâle geleceğini ifade etmektedir (Grace, K., Salvatier, J., Dafoe, A., Zhang, B., Evans, O. vd., 2018).

İstatistiksel olarak baktığımızda yapay zekânın günlük hayata etkisinde uluslararası çapta aşağıdaki bilgiler özellikle dikkat çekmektedir:

- Sürücüsüz araçların günlük ürettiği veri miktarı 4 TB'dır.
- 2025 yılına kadar yapay zekâ pazarının boyutu 36.8 milyar dolar olacaktır.
- 2020'de akıllı otomasyon tarafından yönetilebilecek olan müşteri destek yüzdesi: %85'tir.
- Dünya Ekonomik Forumu'na (WEF) göre, işlerin yüzde 52'si 2025 yılına kadar robotlar tarafından yapılacaktır. WEF ayrıca 2022'de 130 milyon yeni iş olacağını söylemiştir ancak bunlardan 70 milyonu robotlar tarafından yapılacaktır.
- Türkiye'nin de içinde olduğu 12 ülkede yapılan bir saha çalışmasındaki en dikkat çekici sonuç, çevre coğrafyada 2020 yılına kadar 4,5 milyon işin sadece yapay zekâ tarafından ikame edilecek olmasıdır. Yani buna göre 4,5 milyon iş tamamen ortadan kaybolacak ve 4,5 milyon kişi işini teorik bağlamda kaybetmiş olacaktır.
- Wuzhen Enstitüsü tarafından gerçekleştirilen araştırmaya göre ABD'de 2905 adet sadece yapay zekâ üzerine çalışan şirket bulunmaktadır. Çin'de 709, İngiltere'de 366, Hindistan'da 233, Kanada'da 228, İsrail'de 173 ve Almanya'da 160 adet yapay zekâ üzerine çalışan şirket yer almaktadır.

3. Türkiye'de Yapay Zekâ

Gelişen bilişim teknolojileri ile birlikte yapay zekâ teknolojileri insan yaşamındaki yeri ve önemi gittikçe artıracaktır. Özellikle ülkemizde TÜİK verilerine incelendiğinde tüm dünya ile beraber ülkemizde de teknolojik cihazların kullanım oranı teknolojinin yaygınlaşmasının da etkisi ile hızla artmaktadır. Teknolojik cihazların yaygınlaşmasıyla Türkiye'de 2019 yılı itibarıyla nüfusun %96,7'sinin bilgisayara sahip olduğu ve bunun %94,9'unun internete bağlı olduğu görülmektedir. İnternet kullanımının artışı ile iletişim yöntemi olarak internete yönelen halkın sabit telefon hattı sayısı 2019 yılı itibarıyla 11.605.347 olarak 1993 yılı seviyelerine gerilemiştir. Bunun yanısıra, cep telefonu hat sayısı da 80 milyonun üstündedir. Toplumun %98,7'si akıllı telefon kullanmaktadır (Tüik, 2019).

Ülkemizde yapay zekânın Ar-Ge ölçeğinde özellikle yapay zekâ çözümlerini kullanan şirketlerin sayısı giderek artmaktadır. Yapay zekâdan en yüksek faydayı görmeyi bekleyen sektörlerin başında ise Bilgi ve İletişim Teknolojileri (BİT), Medya ve Finansal Hizmetler gelmekte ve sonrasında, sağlık, üretim ve kaynaklar, profesyonel hizmetler, perakende, altyapı ve taşımacılık sektörleriyle devam etmektedir. Akıllı robotlar, derin öğrenme, me-

tin analizi, görsel ajanlar, doğal dil işleme, konuşma algılama, biyometri ve bilgisayar görüntüsü, yapay zekâdan en çok faydalanan teknolojiler arasında yer almakta ve yapay zekânın kullanım alanı gün geçtikçe artmaktadır.

Türkiye'deki şirketlerin yüzde 35'i, pilot yapay zekâ teknolojilerini aktif olarak kullanmaktadır. Türkiye'de yapay zekâ, en çok tahmin ve otomasyon hizmetlerin kişiselleştirilmesi ve önlem alma yeteneklerine sahip olmak için kullanılıyor. Şirketler, kullanım yoğunluğuna göre, en çok makine öğreniminden faydalanmaktadır.

Microsoft ve EY iş birliğiyle Orta Doğu ve Afrika bölgesindeki şirketlerin yapay zekâ kullanımını değerlendirmek üzere hazırlanan bir rapora göre, yapay zekâ olgunluğu açısından Türkiye, bölgede lider ülke olarak öne çıkmaktadır. Rapor, Türkiye'nin de aralarında bulunduğu 5 ülkede (Türkiye, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Ürdün ve Güney Afrika) faaliyet gösteren 100'den fazla şirket yöneticileriyle yapılan görüşmelerle hazırlanmıştır (Microsoft, 2019). Yapay zekâ alanında ülkemiz ile ilgili istatistikler şöyledir:

- Robotik Teknolojileri Sektör Raporu'na göre Türkiye'de yaklaşık 10 kadar şirket yapay zekânın robotik tarafıyla yakından ilgilenmektedir.
- Aynı rapora göre önde gelen üniversiteler dikkate alındığında 10-15 civarı üniversitede robotik ve yapay zekâ araştırma laboratuvarlarının yer aldığı görülmektedir.
- Türkiye çapında herhangi bir üniversite bünyesinde yapay zekâ araştırma ve uygulama merkezi henüz bulunmamaktadır.
- 2000'li yıllar ile birlikte Türkiye'deki özel sektörde yapay Zekâ konusunda hareketlenmeler başlamıştır.
- Çeşitli raporlara göre yapay zekâ kullanım ve geliştirme konusunda Türkiye OECD ülkeleri arasında orta sıralarda yer almaktadır.
- Özellikle son yıllarda yapay zekâ odaklı start-up niteliğinde girişimlerin / şirketlerin artışı Türkiye'de hız kazanmıştır.
- Türkiye'de üniversitelerin önemli bir oranında yer alan başta Bilgisayar Mühendisliği bölümlerinde ve diğer bölümlerde yapay zekâ odaklı çalışmaları görmek mümkündür. Diğer yandan yapay zekânın daha özellikli alanlarında uzmanlaşma konuları lisansüstü düzeyde işlenmektedir.
- Son on yılda, Türkiye'de iş Ar-Ge'si önemli ölçüde artmış ve Ar-Ge'ye yapılan gayri safi millî hasıla harcamalarının% 50'sine ulaşmıştır. 2005 yılında Ar-Ge'ye gayri safi millî hasıla yüzdesi 33,8 iken 2015 yılında bu oran %50'ye yükselmiştir.

IMD (*International Institute for Management Development*) tarafından yayınlanan "Dijital Rekabet Gücü Raporu"na bakacak olursak, Türkiye genel sıralamada 52. sırada yer almakta; bilgi düzeyi bileşeninde 59., teknoloji bileşeninde 45., geleceğe hazır olma bileşeninde ise 42. sırada bulunmaktadır (Chakravorti B. ve Chaturvedi R.S., 2017).

Bahsedilen veriler ışığında, aslında genç nüfusumuzun dijital dönüşüme hazır olduğunu

görebiliriz. Bizim en önemli gücümüz, genç ve dinamik bir nüfus yapımızın olmasıdır. Ülkemiz birçok açıdan dünyanın kaderini belirleme ve yönlendirmede stratejik bir konuma ve öneme sahip. Bu nedenle yapay zekâ konusunda öncü bir ülke konumuna ulaşması son derece kritiktir.

4. Covid-19 ile Mücadele Kapsamında Yapay Zekâ Çalışmaları

Şiddetli akut solunum sendromu koronavirüs 2'nin (SARS-CoV-2) neden olduğu Covid-19, günümüze kadar devam eden bir salgın özeliği taşıyan ölümcül bir hastalıktır. Virüs bulaşmış insan sayısı hızla artmaktadır. 29 Mayıs 2020'ye kadar, dünya genelinde 200'den fazla ülke ve bölgede 5,8 milyon Covid-19 vakası bildirilmiş olup yaklaşık 370.000 ölümle sonuçlanmıştır (WHO, 2020).

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından 11 Mart 2020 tarihinde Covid-19 hastalığının küresel salgın (pandemi) olarak ilan edilmesinden itibaren, teşhis için kullanılan PCR testlerinin, özellikle bu hastalığın erken tespitinde ciddi şekilde yetersiz kaldığı ifade edilmektedir (Fang vd, 2020). Bu durum, özellikle laboratuvar ortamlarında numune hazırlama ve kalite kontrol gibi birçok faktörden kaynaklanmaktadır. Klinik uygulamada, göğüs röntgeni ve toraks BT gibi kolay erişilebilir görüntüleme cihazları, özellikle doktorlara teşhis koymada büyük yardım sağlamaktadır. Özellikle Çin'de BT taramalarında karakteristik belirtiler gözlendiğinde Covid-19'dan şüphelenilen birçok olgu saptanmıştır (Liang vd, 2020). Şüpheli hastalar, klinik belirtileri olmasa bile (örn. ateş ve öksürük), daha fazla laboratuvar tetkikleri yapılması için hastaneye kaldırılmış veya karantinaya alınmıştır. Bu süreçte hastaların özellikle görüntüleme bulguları, Covid-19 ile mücadelede kritik bir rol oynamaktadır.

Covid-19 ile mücadelede yürütülen çalışmalar incelendiğinde, salgının ilk başladığı Çin'de koronavirüsün iletim dinamikleri için epidemiyolojik modellere bir alternatif olarak, koronavirüsün boyutunu, uzunluklarını ve bitiş zamanını tahmin etmek, Covid-19'un gerçek zamanlı tahmini yapmak için yapay zekâ temelli yöntemler önerilmiştir (Liang vd., 2020). Örneğin, hastalığın iletim dinamiklerini modellemek için kümeleme algoritmaları çerçevesinde Çin genelinde onaylanmış Covid-19 vakalarını gerçek zamanlı öngörmek için yapay zekâ temelli bir yöntem uygulamıştır. Bu çalışmadaki bulgular ise 20 Ocak ve 20 Nisan 2020 tarihleri arasında Çin genelinde kümülatif olarak doğrulanmış Covid-19 vakalarının eğrilerini tahmin etmek üzere kullanılmıştır.

Tıbbî görüntüleme cihazlarında yapay zekâ ile görüntü işleme ve tahmin algoritmalarının kullanımı ile Covid-19'a yönelik hızlı geri dönüşler alma amaçlanmaktadır. Bir çalışmada, yapay zekâ ile güçlendirilmiş görüntü elde etme amaçlı tarama cihazlarının önemli ölçüde yardımcı olabileceği gösterilmiştir. Çalışmada, görüntü elde etme, segmentasyon, tanı ve takip dahil olmak üzere Covid-19 ile ilgili tıbbî görüntüleme ve analiz tekniklerinin tüm hatlarını ele almakla beraber özellikle yapay zekânın koronavirüse karşı tıbbî görüntüleme ve radyoloji ile mücadelede son gelişmeleri göstermek için yaygın olarak kullanılan X-ışını ve BT ile entegrasyonuna odaklanılmıştır. Yapay zekânın, X-ışını ve BT görüntüle-

rindeki enfeksiyonların doğru bir şekilde tanımlanmasıyla iş verimliliğini kolaylaştırdığını ifade etmişlerdir(Fang vd., 2020).

Covid-19 salgını esnasında bölgesel olarak akıllı şehir ağlarının salgınla mücadelede etkili olabileceği gösterilmiştir. Zaheer ve David yaptıkları çalışmada, salgın sırasında, kentsel bir bakış açısı geliştirerek ve akıllı şehir ağlarının salgınlar veya felaketler durumunda veri paylaşımını artırmak için yapay zekâ destekli standartlaştırma protokolleri geliştirmişler ve salgınla mücadelede akıllı şehirlerin önemine vurgu yapmışlardır (Allam, Z., veJones, D. S., 2020).

Bir diğer çalışmada ise yapay zekânın Covid-19'la mücadelede katkı sağlayacağı alanlar belirlemiştir. Bunlar; erken uyarı, izleme ve tahmin, veri tabanları teşhis ve tedaviler ile sosyal kontroldür. Bu belirtilen alanların üstesinden gelmek için, veri gizliliği ve halk sağlığı ile insan etkileşimi arasında dikkatli bir denge kurulmasını gerektirecek olduğunu ve bununda yapay zekâ ile aşılabileceğini belirtmiştir (Naudé, W., 2020).

Şekil 1. Yapay Zekâ Temelli Covid-19 Sistem Şeması (Alimadadi, 2020)

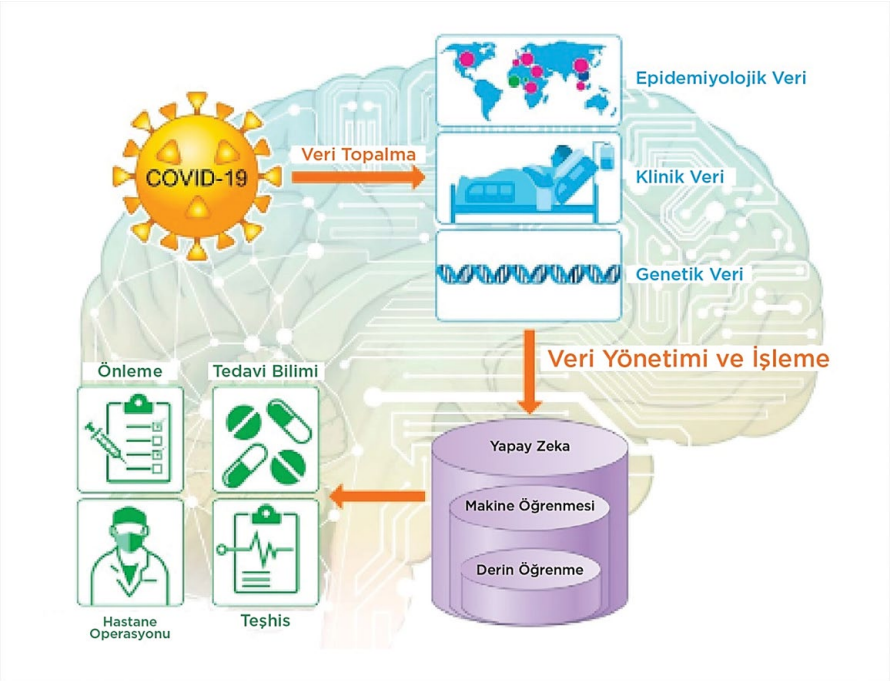

Sonuç olarak, Covid-19'un salgın hızını ve boyutlarını yüksek doğrulukta tahmin etmek üzere yapay zekâ tabanlı yöntemlerin kullanabileceği gösterilmiştir. Şekil 1'de görüldüğü üzere, yapay zekâ her konuda olduğu gibi hastalık teşhisi, yayılım önleme gibi hayatî mevzularda da önemli bir yer almaktadır. Böylece özellikle halk sağlığı planlamasına

ve sağlık politika geliştirmeye yardımcı olacak yapay zekâ tabanlı sınıflandırma, tahmin etme ve görüntüleme gibi süreçlerde güçlü bir araç olarak kullanılabilir.

Sonuç ve Öneriler

Gelişen bilişim teknolojileri ile birlikte yapay zekâ teknolojileri insan yaşamındaki yeri ve önemi gittikçe artmaktadır. Bu ölçekte ülke politikalarımızın gereği olarak yapay zekâ alanında çalışmalara hız kesmeden artarak devam edilmesi gerekmektedir (ICAIAME Sonuç Raporu 2019).

Covid-19 salgını sonrası özellikle yapay zekâ algoritmalarının yeni tedavilerin keşfedilmesine veya virüsü ölümcül hâle getiren etkenlerin bulunmasına yardım etmesi hedeflenmektedir. Yeni dünya düzeni temelinde artık salgınlarda büyük veri kullanımı ve verinin hızlı ve güvenilir algoritmalar ile büyük veri üzerinden çıkarımlar yapılması gerekliliği ortadadır. Büyük veri analizleri için üniversite-sanayi işbirliklerinin desteklenmesi gerekmektedir.

Sağlıkta yapay zekâ kullanımı ile gerek görüntüleme teknolojilerinin gerekse yoğun bakım servis ünitelerinde kullanılabilecek yeni robotik teknolojiler, Covid-19 salgını sonrası tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de araştırma konusu içerisine girmiştir. Salgın sonrası bu alanda yapılacak akademik çalışmalar Ar-Ge ölçeğinde desteklenmesi gerekmektedir.

Covid-19 salgını, dijital dönüşüm konusunda ülkemizin önemli bir ivme kazanmış olduğunu ve bu ivmenin yükselerek devam etmesi gerektiği görüşlerini ön plana çıkarmıştır. Bu doğrultuda, ülkemizden yapay zekâ ile ilgili literatüre katkı sağlayan çalışmalara ve hem ulusal hem de uluslararası çapta yapay zekâ destekli dijital dönüşüm politikalarına yön verecek bir üst düzey kurul kurulması gerekliliği ortadadır.

Sonuç olarak, Covid-19 salgını sonrası, yeni dünya düzeni ile birlikte yapay zekâ tarafından çözüleceği ve bize sadece hayatı daha fazla tatmanın kalacağı bir geleceğin ayak seslerini duymaktayız. Bu doğrultuda ülkemiz hâlihazırda millî teknoloji hamlesi ile birlikte teknolojik yenilikler ve ilerlemeler konusunda önemli adımlar atmaktadır. Ülke olarak söz konusu trendi yakalamış durumdayız. Yapmamız gereken bu ivmeyi kaybetmemek, yapay zekâ tabanlı teknolojilerin geliştirilmesi doğrultusunda ulusal düzeyde girişimleri desteklemek, akademiden iş dünyasına kadar bu sürece dört elle sarılmaktır.

KAYNAKÇA

Alimadadi A, Aryal S, Manandhar I, Munroe PB, Joe B, Cheng Xi. (2020) "Artificial intelligence and machine learning to fight COVID-19". Physiol Genomics, 52(4): 200-202. doi:10.1152/physiolgenomics.00029.2020

Allam, Z., & Jones, D. S. (2020, March). On the coronavirus (COVID-19) outbreak and the smart city network: universal data sharing standards coupled with artificial intelligence (AI) to benefit urban health monitoring and management. In Healthcare 8(1): 46.

Chakravorti B. and Chaturvedi R.S., (2017). How Competıtıveness And Trust In DıgıtalEconomıes Vary Across The World, Dıgıtal Planet 2017, https://sites.tufts.edu/digitalplanet/files/2017/05/Digital_Planet_2017_FINAL.pdf, (Erişim Tarihi:27.05.2020)

Elmas, Ç. (2007). Yapay Zekâ Uygulamaları. SeçkinYayıncılık.

Grace, K., Salvatier, J., Dafoe, A., Zhang, B., &Evans, O. (2018), Viewpoint: When Will AI Exceed Human Performance? Evidence from AI Experts, Journal of Artificial Intelligence Research, 62: 729-754

ICAIAME (2019), UluslararasıMühendislikteYapayZekâVeUygulamalıMatematikKonferansı 2019, Sonuç Raporu, Antalya, Türkiye http://icaiame.com/wp-content/uploads/2019/09/UMYMK-ICAIAME_2019_SonucRaporu.pdf, (ErişimTarihi:17.05.2020)

L. A. Bullock Joseph, Pham Katherine Hoffmann, Lam Cynthia, Luengo-Oroz Miguel A., "Mapping the landscape of artificial intelligence applications against COVID-19," arXiv:2003.11336, 2020.

Microsoft, (2019). Artificial Intelligence in Middle East and Africa How 112 Major Companies Benefit from AI Outlook for 2019 and Beyond, https://info.microsoft.com/rs/157-GQE-382/images/report-SR-GCM1065.pdf, (Erişim Tarihi:17.05.2020)

Nabiyev, V. (2005). Yapay Zekâ: Problemler-Yöntemler-Algoritmalar. SeçkinYayıncılık.

Naudé, W. (2020). Artificial Intelligence against COVID-19: An early review. Towards Data Science, 1 Nisan 2020. https://towardsdatascience.com/artificial-intelligence-against-covid-19-an-early-review-92a-8360edaba

Salman, F. M., Abu-Naser, S. S., Alajrami, E., Abu-Nasser, B. S., &Alashqar, B. A. (2020). Covid-19 detection using artificial intelligence.

T. Liang, (2020). Handbook of COVID-19 prevention and treatment, 2020

Uğur, A. &Kınacı, A.C. (2006),YapayZekâtekniklerveyapaysinirağlarıkullanılarak web sayfalarınınsınıflandırılması, inet-tr'06 - XI. "Türkiye'de İnternet" KonferansıBildirileri. Ankara

Yıldırım, A. M. (2017). Yapay Zekâ: Dost mu, Düşman mı?. LinkedIn. https://tr.linkedin.com/pulse/yapay-Zekâ-dost-mu-düşman-mı-dr-ahmet-murat-yıldırım (Erişim: 27.05.2018).

Y. Fang, H. Zhang, J. Xie, M. Lin, L. Ying, P. Pang, et al., (2020). "Sensitivity of chest CT for COVID-19: comparison to RT-PCR", Radiology, 200432. DOI: 10.1148/radiol.2020200432

Yiğit, T., (2017). "Enine Boyuna Yapay Zekâ", Düşünce Dünyasında Türkiz, 8(43): 13-26.

WHO. (Mayıs 29, 2020). Coronavirus disease 2019 (COVID-19) Situation Report - 80. https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200409-sitrep-80-covid-9.pdf?sfvrsn=1b685d64_4

BÖLÜM 3

TOPLUM KÜLTÜR SİYASET

COVID-19

COVID-19

TOPLUM KÜLTÜR ve SİYASET

PANDEMİ SONRASI YENİ DÜNYA DÜZENİ VE TÜRKİYE

Prof. Dr. Turgay UZUN

Yeni tip koronavirüsün neden olduğu hastalıktan, Çin'in Hubey eyaletine bağlı Vuhan kentinde Dünya Sağlık Örgütü'ne solunum yollarını etkileyen ve nedeni bilinmeyen bir hastalığın baş gösterdiğinin rapor edilmesiyle ilk defa haberdar olduk. Bu süreçte virüs, Çin'in Vuhan kenti ve çevresinde hızlı bir şekilde yayılmaya ve tüm dünyada etkileri her geçen gün daha fazla hissedilmeye başlanan bir olgu hâline geldi. İran ve diğer Asya ülkelerinde seyahatler ve ticarî faaliyetler yoluyla yayılarak ölümlere neden olmaya başlayınca dünya bu salgının ciddiyetini anladı ve DSÖ, salgını küresel salgın (pandemi) düzeyinde olduğunu tanımlamasının ardından, sınırlar kapatıldı, uçuşlar ve ticarî faaliyetler durduruldu. Pandemi hayatın her alanında etkilerini ağır biçimde hissettirmeye başlayınca, ulusal ekonomilerin her alanında, kamusal hizmetlerin tümü ve toplumsal ilişkilerin bütününde yeniden dizayn edici etkiler göstermeye başladı. Böylesi bir ağır duruma hazırlıklı olmayan bir çok ülkede başta sağlık sistemleri olmak üzere kamu hizmetleri sistemi çöktü. Sağlık kurumları en temel işlevleri olan tedavi edici faaliyetlerini gerçekleştirmez duruma gelmenin yanında sağlık personeli bile bu yıkıcı etkiden kendini kurtaramadı. Devletlerin almış olduğu zorlayıcı sosyal izolasyonu gerektiren önlemler neticesinde başta Çin'de olmak üzere salgın hafifledi ve ölüm oranlarında azalma meydana geldi.

Avrupa ülkeleri, güçlü ekonomilere sahip olmalarına rağmen salgın, başta sağlık sistemleri olmak üzere bir çok devlet işlevinin zarar görmesine neden olunca, liberal rejimlerde görülmeyen zorlayıcı önlemler almanın gerekli olduğunu görerek sert uygulamaların önünü açtılar. Çin gibi otoriter rejimlerde zorlayıcı ve sınırlayıcı önlemlerin halk tarafından olağan karşılanmasına karşın, liberal sistemlerde bu önlemleri uzun süre sürdürmenin bir çok alanda sıkıntılı durumlar ortaya koyacağını söylemek mümkündür. Nitekim ABD başta olmak üzere bir çok Avrupa ülkesinde pandemi önlemlerinin abartıldığı ve normalleşmenin başlatılması yönünde toplumsal eylemlerin yaşandığı görülmektedir.

Salgın sadece ulusal hükümetler düzeyinde etkide bulunmadı. Bir çok ulus üstü organizasyon da bu etkilerden nasibini olarak yeni duruma kendini adapte etmeye çalışıyor. Bu bağlamda uluslararası örgütlerin pandemi sonrasında nasıl bir duruma evrileceği sorusuna karşın iki yönlü projeksiyonda bulunmak mümkün görünmektedir. İlki, bir çok örgüt, pandemi sürecinde etkin işlev gösteremeyince insanlar Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, NATO ve Dünya Sağlık Örgütü gibi kurumların varlığı ve işlevlerini daha yaygın biçimde sorgulamaya başladılar. Hatta bazı devlet yöneticileri uluslararası örgütlere, hükümetlerin bütçelerinden yapmış oldukları desteklerin bu süreçte geri dönmediğini bundan sonraki süreçte bütçe desteği vermeyeceklerini açıkladılar.

Uluslararası örgütler ve dayanışma biçimlerinin sorgulanmasıyla birlikte bu örgütlerin en güçlü zemini olan küreselleşme kavramına yönelik yeni değerlendirmeler de yapılmaya başlandı. Acaba küreselleşmenin sonunu pandemi mi getirecekti? Devletler kendi içlerine mi kapanacaklar ya da küreselleşme biçim değiştirip başka tür bir sürece doğru mu evrilmeye başlayacaktı? Bazıları pandemi sonuçlarının toplumsal ve siyasal alandaki sonuçları tam olarak ortaya çıkmamışken çok toptancı değerlendirmeler yaparak, "küreselleşmenin sonuna gelindi" gibi çıkarımlar yapsa da, asıl itibarıyla bu kesin yargıları ortaya koymak için henüz erken olduğunu söyleyebiliriz. Aynı biçimde başta ABD ve Avrupa yaşanan finansal krizler sırasında liberal ekonomik sistemin çöktüğü ve yeni bir sosyalizm döneminin başlayacağını "ilan edenler" de olmuş ancak piyasa sistemi yeni bir çıkış noktası yakalamayı başarabilmişti. Yaşanan ekonomik kriz bu anlamda, belki sadece "Das Kapital" yayıncılarının daha fazla para kazanmalarıyla son buldu sosyalizm açısından.

Aslında uluslararası işbirliği ve örgütlenme açısından, bu yapıyı güçlendiren gelişmelerin yaşandığını da görmek mümkün. Örneğin, kamuoyunda Dünya Sağlık Örgütüne olan güvenin arttığını, ulus aşırı sağlık örgütlerinin daha etkin ve "değerli" hâle geldikleri de söylenebilir. Bunun da ötesinde pandemi, herhangi bir toplumu değil tüm insanlığı hedef alan bir yıkıcı etki ortaya çıkardı. Ulusal hükümetler de bu etkiye karşı kendi imkanları ve diğer ülkelerin deneyimlerinden ve zaman zaman da yardımlarından destek alarak mücadele etmeye başladılar.

İnsanlık, ortak düşman karşısında yerel özelliklerin ve farklılıkların çok önemi olmadığını acı bir tecrübeyle bir kez daha öğrenmiş oldu. Yani ölenlerin şu kadarının Çinli, Alman ya da İtalyan olmasından çok, toplam ne kadar insan kaybı olduğu ve bu kayıpların ne zaman sona ereceği sorusu daha önemli olmaya başladı. Elbette bizim atasözümüzde çok anlamlı biçimde ifade edildiği gibi "ateş düştüğü yeri yakıyor" ve ateşe en yakında kim müdahale edebilecekse yük de büyük oranda onun sırtında kalıyor demek de mümkün. Bu nedenle hükümetler hızlı bir biçimde ulusal müdahale kapasitelerini artırmak için imkanları ölçüsünde çok büyük bütçeleri bu soruna yönelik harcamaya başladılar. İşte bu noktada da karşımıza çıkan soru şu oldu: "peki parası olmayan ne yapacak?". Bu "kadim" soru, aslında her ne kadar kriz dönemlerinde çok daha yakıcı bir etkiye sahip olsa da tüm zamanlar için büyük bir soru ve sorun olmuştur. Bunu hem bireysel açıdan düşünebileceğimiz gibi hükümetler açısından da sormak mümkün. Yani Japonya hükümeti pandemi mücadelesine bir trilyon dolara yakın bir bütçeyi seferber ederken nüfusu çok

daha kalabalık olan Brezilya'nın ya da İran'ın bunu sağlaması mümkün olmayacak. İşte bu noktada salgın bir insanlık sorunu elbette ancak ulusal hükümetlerin salgın ile mücadelede hareket alanının sınırlarını finansal imkanlarının meydana getirdiğini de unutmamak gerekiyor. Aslında Japonya'nın pandemiye ayırdığı bir trilyon dolarlık bütçe bütün ülkeler için olumlu bir anlam ifade ederken, Brezilya hükümetinin bütçesinin yetersizliği Japon halkını da olumsuz etkileme kapasitesine sahip. Unutulmaması geren bir gerçek var ki, dünyada üretilen gayri safi millî hasılanın yüzde 82'sine yüzde 1'lik kesim sahip. Bu nedenle ulusal imkanların güçlendirilmesi yanında, uluslararası dayanışmanın güçlendirilerek, pastadan daha az pay alan ülkelere de bir kaynak akışının gerçekleşmesi tüm dünya için olumlu bir sürecin başlamasını mümkün kılacaktır.

Bu noktadan hareketle, pandemi sonrasında ulusal hükümetlerin güçlendiğini söylemek mümkün ancak bunun yanında sınır kapılarını kapatarak "herkesin kendi yağında kavrulacağı" bir dünyada yaşamayacağımız kesin görünüyor. Bu nedenle BM, AB gibi kuruluşları eğer varlıklarını devam ettirmek istiyorlarsa bu kaynak akışını ve ulusal hükümetlerin pandemi mücadelesine destek olacak mekanizmaları üretmeleri ve kendi yapılarını revize etmeleri gerekiyor. Destek ve dayanışmanın adresi olabildikleri düzeyde var olma kapasiteleri artacak, aksi durumda özellikle AB için sonun başlangıcının post-korona süreciyle geleceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Pandemi Sonrası Güvenlik ve Savunma

Savunma ve güvenlik sorunları açısından post-korona sürecini değerlendirdiğimizde, yine benzer biçimde uluslararası savunma örgütlerinin sorgulanmaya başladığı bir döneme girildiği görülmektedir. Rusya ve ABD gibi bazı "emperyal" hedefleri olan ülkeler açısından pandemi sürecinin yayılmacı amaçların gerçekleştirildiği bir fırsat dönemine çevirmek istedikleri de görülüyor. Nitekim ABD'nin hatırı sayılır sayıda askeri Almanya'da pandemi mücadelesi "bahanesiyle" konuşlandırmış olması, Rusya'nın da benzer adımlar atması bu yönde değerlendirilebilir. Askerî alanda süper güç olarak tanımlanan ülkelerin tıbbî araç–gereç yetersizliği nedeniyle sağlık sisteminin çökmesi, yeni bir soruyu da beraberinde getirdi. Silah endüstrisine yatırım yapmaya devam mı etmek ya da bu süreci yavaşlatarak toplumun ayakta kalmasını sağlayacak alanlara daha fazla yatırım mı yapmak? Özellikle gelişmekte olan ülkelerin silah alımı için ayırdığı bütçelerin bir kez daha ciddi biçimde sorgulanması gerekiyor. Bu sorgulama giderek silahlı çatışmaların azaldığı bir dünyayı beraberinde getirebilir. Hindistan'ın savunma bütçesini Pakistan ile birlikte kısarak bu miktarı sağlık sektörüne ayırması bu ülkelerin çatışma kapasitelerini zayıflatırken hastalık ile mücadele kapasitelerini artıracaktır. Bu durum da her iki ülke açısından çatışmaya girme "cesaretini" azaltarak barışı koruma isteğini de destekleyebilecektir. Yani bu pencereden baktığımızda, pandeminin küresel anlamdaki yıkıcı etkisinin, soğuk savaş döneminde üçüncü dünya savaşının çıkmasına engel olan bir tür "dehşet dengesi" benzeri etki yapacağını söylemek zor olmayacak.

Diğer yandan, dünyanın bir çok bölgesinde asimetrik savaşların devam ettiği, terör örgüt-

lerinin birbirleriyle ve hükümetlerle çatışma içerisinde oldukları, bazı ülkelerin de vekâlet savaşı biçiminde cereyan eden bu çatışmalarda silahlı örgütleri lojistik anlamda destekledikleri ortadadır. Post-korona sürecinde hem hükümetlerin silahlı örgütleri destekleme kapasitesinin hem de silahlı örgütlerin var olma kapasitelerinin ciddi oranda azalacağını öngörmek mümkün. Hükümetlerin bu örgütleri ayakta tutmak amacıyla harcadıkları bütçeyi başka alanlarda kullanma tercihlerinin özellikle seçmen baskısı neticesinde daha güçlü biçimde oluşacağını öngörmek de mümkün görünüyor. Yani Amerikalı seçmen ne miktarda bir bütçenin dünyanın dört tarafındaki adını duymadığı ülkelerdeki silahlı örgütleri desteklemek için kullanıldığını öğrenmek isteyecek ve bu kaynağın sağlık sistemi için harcanması yönünde zaten var olan eğilimi ciddi biçimde artıracaktır. Bununla beraber, silahlı terör örgütleri, silahlı ayrılıkçı örgütlerin salgın sürecinde yerleşik bir düzene sahip olmamaları nedeniyle hastalıkla mücadele imkanlarının bulunmaması bu tip örgütlerin de var olma kapasitelerini giderek azaltacak, bu örgütlerin insan kaynağı elde etme çabaları da oldukça zayıflarken, devletlerin bu örgütlerle mücadele gücünü de artıracaktır. Türkiye'nin de uzun yıllardır mücadele içerisinde olduğu ve uluslararası bir terör örgütü hüviyetindeki PKK'nın ve diğer örgütlerin de süreç içerisinde zayıflayarak marjinalize olacaklarını söylemek de mümkün görünmektedir. Bu durum, elbette ulusal hükümetlerin bu örgütlerle mücadele etmek için ayırdıkları kaynağın toplumsal hedefler için harcanabilmesini sağlaması açısından da önem taşımaktadır.

Covid-19 salgını sürecinde gördük ki, salgına acil müdahale ilk olarak salgın nerede çıktıysa orada gerçekleştirilmiş ve müdahale kapasitesi yayılımın düzeyini belirleyen en başta gelen unsur olmuştur. Çin hükümeti ve yerel yönetimlerinin Vuhan kentini karantinaya alarak diğer bölgeler ile irtibatını kesmesi hastalığın tüm ülkeye yayılımını engellemiştir. Bu başarıda elbette Çin siyasal sisteminin otokratik bir yapıda olmasının yarattığı etki yanında hükümetin sahip olduğu alt yapının da payı olduğunu söylemek mümkündür. Bu süreçte süper güç olarak görülen, devasa savunma sanayiine sahip olan ülkelerin basit bir solunum cihazına muhtaç duruma düştüğüne şahit olduk. Mars'ta koloni kurmak için yapılan çalışmalara milyar dolarlar ayıran ABD'nin, sağlık kuruluşlarında solunum cihazlarının yetersizliği nedeniyle hastaların entübasyona alınamadığı için ölen yurttaşlarının varlığı bu ülkedeki sistemi, kamusal harcamaların seçiminin yeniden sorgulanmasına ve "güçlü devlet" kavramının yeniden masaya yatırılmasına neden oldu. Bu ve benzeri örnekler, kriz durumunda, en azından krizin kontrol altına alınma aşamasında güçlü devlet yapılanması ve acil durumlarda kamusal hizmet sisteminin etkinliğinin çok önemli olduğunu bizlere tekrar göstermiş oldu.

Pandemi sürecinde ülkelerin siyasal rejimleri bağlamında yapılan değerlendirmelerde, otoriter rejimlerin kriz anında daha elverişli imkanlar sunduğundan dolayı, daha etkin çözümler üretebildiği yönünde yorumlarda yapıldı. Otoriter rejimlerde yaşayan insanların katı devlet kuralları ve insan hakları ihlallerine alışkın oldukları doğru olmakla beraber, bunun krizi aşmak için işe yarayan bir unsur olduğunu söylemek de doğru olmayacaktır. Nitekim liberal demokratik ülkelere de kısa süre içerisinde etkin önlemler alarak sorunla mücadelede başarılı sonuçlar almışlardır. Bu süreçte uygulanan sınır kontrolleri, sokağa

çıkma yasakları ve diğer yasaklamaların sürekli hâle gelerek demokratik topluma ait değerleri erozyona uğratacağına yönelik görüşlerin de temelden yoksun olduğunu söylemek mümkün. Nitekim yasakların uzamasıyla birlikte bu tip ülkelerde protesto ve gösterilerin yaşanmaya başladığı ve krizle mücadele açısından devlet kurumlarının yaptığı hatalar ve kötü yönetim örneklerinin muhalefet, sivil toplum ve medya tarafından keskin bir biçimde eleştirilebildiği ve bu eleştirilerin de kaliteli hizmet sunumu noktasında yararlı işlevlere sahip olduğu görülmektedir. Sonuç itibarıyla, otoriter rejimler pandemi öncesindeki otoriter yapılarını korurken, demokratik rejimler de kendi sistemi içerisinde krize müdahale etme sürecinde demokratik kurum ve alışkanlıklarından vazgeçmemişlerdir.

Endüstriden Tarımsal Üretime

Ekonomik kalkınma açısından sektörel tercihlerin de değişeceği bir döneme giriliyor diyebiliriz. Katma değeri yüksek olan endüstriyel üretimin tarıma karşı her zaman daha güçlü bir yeri olduğu önceden beri hep söylenegelmiştir. AB'nin, uzun yıllardan beri üye ülkelerin tarımsal üretim payını belirli bir noktada tutmak için stratejik planlar yaptığını biliyoruz. Avrupa ve Amerika'da sermaye birikiminin sağlanarak ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesi kapitalizmin temellerini atarak bugüne gelmesini sağladı. Ancak salgın ile beraber fabrikaların kapanması sanayi üretimini sekteye uğratarak ekonomik krize neden olurken, binlerce insanın işsiz kalarak yükün hükümetlerin sırtına binmesine neden oldu.

Dünyanın güçlü ekonomileri yeni kurtarma planları yaparak, milyarlarca dolarlık paketler açarak bu süreci en az hasar ile atlatmayı hedefleseler de buna uzun süre dayanmaları da mümkün değil. Covid-19 salgını sona erince yeni ve daha yıkıcı bir salgının ortaya çıkmayacağını kimse garanti edemeyeceği için artık hükümetlerin tarımsal üretime daha fazla pay vermesi gerektiği de açıktır. Tarımsal üretim dış satım yoluyla ülkeye sermaye girişine neden olurken aynı zamanda insanların kendilerini ayakta tutmaları ve istihdam sağlama imkanını da ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle tarımsal üretim kapasitesine sahip toprakların daha güçlü biçimde korunma altına alınması gerekiyor. Ülkemizde de özelikle ulusal tarımın desteklenerek, "stratejik tarımsal ürün" tanımına sokulabilecek ürünlerin belirlenmesi ve bu ürünlerin en azından bir bölümünün kamusal teşebbüsler tarafından üretilmesinin yolu açılmalı; meralarımız, yaylalarımız ve sulak alanlarımız hassas biçimde koruma altına alınmalıdır.

Artık görünen odur ki, tarımın değeri her zamankinden daha yüksek düzeyde artmıştır. Ulusal tarım ve hayvancılık politikalarının, politik beklentiler bir kenara atılarak, uzun soluklu stratejik planlar biçiminde yeniden değerlendirilip ivedilikle uygulamaya sokulmasının yaşamsal öneme sahip olduğu açıktır. Tarımsal üretimin artırılmasının önemi elbette yadsınamaz ancak, başta tıbbî teknoloji olmak üzere selektif bakış açısıyla geliştirilmesi gereken alanların seçilerek bu alanlarda uzmanlaşmaya ve üretime geçilmesi yeni bir salgın sürecine hazırlık açısından büyük önem taşımaktadır.

Dijital Çağda Yeni Bir Dönem

Pandemi sürecinde eve kapanan insanlar dijital imkanların yardımıyla bir çok faaliyeti evlerinden yapmayı başarabildiler. Bu dönem bize gösterdi ki dijital çağ artık yeni bir boyut kazanmış, önceden yüz yüze veya konvansiyonel yöntemlerle sürdürdüğümüz bir çok işi uzaktan dijital yöntemleri kullanarak gerçekleştirebildik. Dijital teknoloji gelişmeye başladığı andan itibaren bir çok alanda insanın yerini almaya başladığı söylenebilir. Bankacılık ve finans işlemleri artık çok daha yoğun biçimde dijital ortamlarda gerçekleşiyor. Belki çok uzun olmayan bir süreçte şubede gerçekleşen bankacılık faaliyetleri tarihe karışabilir. Bir çok alan için aynı öngörüde bulunabilir, eğitimden tutun değişik endüstriyel alanlarda da üretim ve hizmetlerin dijital platformlar üzerinden gerçekleşeceğini söyleyebiliriz.

Dijital teknolojiye yatırım yapan bu alanda kendini güçlendiren firmaların pazar paylarının da artacağını, diğerlerinin ise daralan paylarının bu trendini devam ettireceğini söylemek mümkün. Bu nedenle, hükümetlerin dijital teknolojiyi kullanan sistemlerini daha güçlü platformlarla desteklemesi millî güç açısından büyük önem taşırken dijitalleşmenin yaratacağı sorunların da önceden hesap edilerek önlemlerin alınması gerekiyor. Özellikle uluslararası ticaret açısından dijital teknolojinin artık vazgeçilmez bir zemin olduğu görülmektedir. Her saniye tahmin edilemeyecek kadar büyük meblağlar dijital ortamda el değiştiriyor. Bu trafiğin bırakın kontrol edilmesi, izlenmesi için bile firmalar ve hükümetler çok büyük bütçeler harcıyorlar. Pandemi sonrasında bu trafiğin daha yoğunlaşacağını ve dijital faaliyetlerin hem tür hem de sayısının artacağını, bu nedenle ülkemizin de dijital imkanlarının artırılması için yeni çalışmalar gerçekleştirmesinin kaçınılmaz bir gereklilik olduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle gecikmeksizin bir "ulusal dijital dönüşüm stratejisinin" kamu ve diğer paydaşlar ile birlikte oluşturulması gerekiyor. Diğer yandan, dijitalleşmenin yaratacağı en önemli sorun yaşanacak istihdam sorunu olacaktır. Bir çok hizmetin dijital platformlar üzerinden gerçekleşmesi sonucu bu faaliyetleri yürüten insanlar işsiz kalma tehlikesi yaşayacaklardır. Bu nedenle uzun süreçte, emek gücünün yeni istihdam alanlarına kanalize edilmesi ve mevcut işgücünün vasfının geliştirilerek yeni döneme hazır hâle getirilmesi bu sürecin daha az kayıplarla atlatılmasına yardım edecektir.

Pandemi Hesaplaşması Olacak Mı?

Salgının etkilerinin ortaya çıktığı andan itibaren Covid-19 virüsünün bir laboratuvarda üretildiği iddiaları ortaya atılmasın rağmen, bu savı kanıtlayacak bulgulara henüz ulaşılamadığını veya bu bulguların dünya kamuoyu tarafından öğrenilmediği görülüyor. Bu kanıtlar açık bir biçimde gözler önüne serilmemesine rağmen, iddianın güçlü destekçileri olduğunu ve bunların içerisinde bilim adamlarının da bulunduğunu söylemek mümkün. İlerleyen zamanlarda bu kanıtların ortaya çıkması hâlinde, pandemiden zarar gören hükümetler ve tek tek kişiler başta Çin hükümeti olmak üzere, virüsün üretilmesi ve yayılmasında sorumluluğu olanlar aleyhinde çok sayıda tazminat davası açılacağını, dünya gündeminin uzun süre bu davalarla uğraşacağını, suçlu bulunan ister hükümet, ister firma, isterse de kişiler olsun bu durumdan ciddi zararlar göreceğini öngörebiliriz. Belki ABD-

Çin rekabeti mahkeme salonlarına taşınarak yeni bir boyut kazanacak, bu süreçte mevcut ittifaklar bozulurken hiç akla gelmeyecek ortaklıklar ve ittifaklar kurulacaktır.

İnsanlık tarihinde yaşanabilecek en ciddi krizlerden birinin yaşandığı, artık hiçbir şeyin eskisi gibi olamayacağı, uluslararası toplum ve ulusal hükümetlerin her şeyi yeni baştan düşünmek zorunda olduğu bir döneme girilmiştir. İlk aşamada bu ülkenin insanları olarak bu yeni dönemde toplumdaki yerimizi ve etkinliğimizi korumak için daha fazla bilgiye sahip olma ihtiyacımız bulunmakta olduğu açıktır. Bu nedenle bilgiye ulaşma ve bilgiyi kullanma becerilerimizi artırmamız, toplum ve devletin, bireylerin bilgiye ulaşma çabalarını destekleyecek ve yeni kanallar oluşturacak açılımları gerçekleştirmesi gerekiyor.

Kriz dönemlerinde Türk toplumunun sahip olduğu en önemli özelliklerin başında gelen dayanışma duygusunun kaybedilmeden güçlendirilmesi ve bu sayede toplumsal reflekslerimizi yeni krizler ile her an karışılacakmış gibi canlı tutmamız büyük önem taşıyor. Aramızdaki her tür farklılıklara rağmen bizi bir yapan en önemli unsur aynı topraklar üzerinde beraber yaşamamızdır. Pandemi sürecinde bir kez daha gördük ki, biz komşumuza, yanımızdaki insana, hastanedeki hekime veya hemşireye, belediye görevlisine veya itfaiye erine öncelikle bizim insanımız oldukları için muhtacız. Yeni dönemde yakınlıkların ve aidiyetlerin çok daha önemli olduğu bir dünyada yaşamaya başladığımızın farkında olmalı, bu topluma ve bu ülkeye ait olmanın değerini daha çok anlamalıyız. Toplum ve devlet olarak daha güçlü olabildiğimiz ölçüde yeni krizler karşısında daha dayanıklı bir toplum ve ülke olacak, yeni krizleri dayanışma içerisinde atlatmamız çok daha kolay hâle gelecektir.

COVID-19
TOPLUM KÜLTÜR ve SİYASET

KÜRESEL SALGIN COVID-19 VE KÜRESELLEŞME KÜLTÜRÜ

Dr. Fatih Turan YAMAN

Giriş

1990'lı yıllarla birlikte sosyalist piyasa ekonomisi sisteminin kurulması ve geliştirilmesi ardından yoğun sanayileşmeye geçilmesiyle1 Çin Halk Cumhuriyeti ticarî ve ekonomik alanda bir dünya gücü olarak ortaya çıkmıştır. 1,35 milyar nüfusuyla dünyanın en kalabalık ülkesi olan Çin, yıllık yüzde 10'dan fazla büyümeyle ve dünyada iki yüzden fazla ülkeyle kurduğu ticaret bağlantısıyla[2] dünyanın en hızlı gelişen ekonomisi durumundadır. Günümüzde emtia tüketiminde ilk sırada yer alan Çin, dünyada üretilen termal kömürün yüzde 50'sini, alüminyumun yüzde 48'ini, nikelin yüzde 47'sini, çinkonun yüzde 45'ini, bakır, demir cevheri ve kurşunun yüzde 44'ünü, platinin yüzde 30'unu, paladyumun yüzde 20'sini, petrolün yüzde 15'ini, doğal gazın yüzde 8'ini ve nükleer enerjinin yüzde 5'ini tüketmektedir.[3] Ayrıca otuz beş ülke ihracatının en az yüzde 15'ini Çin'e yapmaktadır.[4] Örneğin ABD geçen yıl Çin'e 160 milyar dolarlık ihracat gerçekleştirirken, Almanya aynı dönemde 105 milyar dolara yakın ihracat yapmıştır.[5]

Diğer taraftan Çin, dünya genelinde ticarî ve malî yatırımlarda bulunmaktadır. Çin, ABD hazine tahvillerinin yüzde 20'sini elinde bulundururken, Berlin merkezli Mercator Çin Araştırmaları Enstitüsü'nün (MERICS) verilerine göre bir yıl içinde Çinli yatırımcılar Avrupa'da 309 şirketten hisse satın almıştır.[6] Dolayısıyla yapmış olduğu ithalat neticesinde

1 "Çin Ekonomisi, Çin Ekonomisinin Genel Görünümü" https://www.ekodialog.com/Konular/cin_ekonomi_sektor.html

2 "Çin Halk Cumhuriyeti Hakkında", http://www.tuciad.org.tr/cin-halk-cumhuriyeti-hakkinda

3 "Dünya Ekonomisinin Nabzı Çin" Bilanço, Yıl 22, Sayı 225, Eylül 2015, s.12.

4 "Çin Hapşırıyor, Dünya Ekonomisi Nezle Oluyor", https://www.yenicaggazetesi.com.tr/cin-hapsiriyor-dunya-ekonomisi-nezle-oluyor-120126h.htm

5 "Dünya Ekonomisi Çin'e Endeksli", https://www.haberler.com/dunya-ekonomisi-cin-e-endeksli-7627419-haberi/

6 "Pekin, Avrupa Pazarında ABD'ye Baskı Mı Yapıyor?", https://tr.sputniknews.com/ekonomi/201801191031874230-pekin-avrupa-pazari-abd-baski/

yoğun emek üretimine ve güçlü sanayisiyle dünyaya her türlü mal ihracatı yapar hâle gelmiş olan Çin, sanayi üretimi açısından dünyanın fabrikası olarak tanımlanabilmektedir. Çin, ABD'nin ihracatı içinde yaklaşık yüzde 7 oranında bir paya sahipken, bu ülke ithalatının yüzde 17'sini karşılamaktadır.

Dünya tedarik zincirinin merkezi konumundaki Çin diğer yandan, küresel ticarete ve lojistik hizmetlerine, *Deniz İpek Yolu* girişimi gibi, Avrupa merkezli büyük sermaye yatırımları yapmaktadır. Clingendael Hollanda Uluslararası İlişkiler Enstitüsü Çin Uzmanı Frans-Paul van der Putten, Deniz İpek Yolu'nu küresel deniz ticaretindeki Çinli şirket ve finansal kuruluşların rolünü artırırken dünya deniz ticareti bağını güçlendirmeyi amaçlayan bir politika olarak tanımlamaktadır. Böylece çok sayıda ülkenin küresel ticaret sistemine entegrasyonu sağlanırken ülkelerin ekonomik olarak Çin'e daha bağımlı hâle gelmesi beklenmektedir.[7]

Küresel dünya ekonomisi, ticareti, tedarik zinciri ve lojistik hizmetleri ile küresel salgınlar birlikte ele alındığında Çin Halk Cumhuriyeti Devleti ve toplumunun bunların merkezî konumunda olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Küresel düzeyde dünya insanı ile Çin arasında kurulan ticarî ve ekonomik ilişkiler, bu bağlamda gerçekleştirilen yakın kişisel temaslar, seyahatler ve kültürler arası etkileşimler koronavirüs ve benzeri enfeksiyonların Çin ülkesinden çıkış ve yayılımını artırmaktadır. Covid-19 pandemisinin başlangıç yeri olan Vuhan Şehrinin, Çin Devletinin en önemli üretim merkezlerinden biri ve birçok küresel şirketin tedarikçilerinin merkezi olduğu bilinmektedir.

Alman Bakteriyolog Rudolf Virchow salgın hastalıklarının nedenlerini yemek alışkanlıkları, ticaret, seyahat imkanları ve yoğunluğu bireylerin ve toplumların hayat alışkanlıkları, bireylerin ülkeler ve şehirler arası mesafe aşım kolaylıkları olarak açıklamaktadır. Bu bağlamda Çin halkının toplumsal beslenme ve yaşam alışkanlıkları, gribal enfeksiyonların ortaya çıkmasında etkisi bilen kanatlı hayvanların (yarasa ve benzeri) bu ülkede gıda olarak tüketildiği, ayrıca ülkedeki nüfusun yoğunluğu (dünya nüfusunun altıda biri burada yaşamaktadır), kentleşme düzeyi birlikte dikkate alındığında ve bunlara küresel dünyada Çin ülkesiyle kurulan ticaret, ekonomi, ulaşım ilişiklerin yoğunluğu ve sıklığı eklendiğinde herhalde pandemi salgınlarının devam edeceğini söylemek bir kehanet olmayacaktır. Esas nokta koronavirüslerin moleküler yapısının tam olarak açıklanmamış olması ve genetik düzeyde kolayca mutasyona uğrayabilecekleridir. Dr. McIntosh'a göre, "Bu virüsler aynı hücre içinde oldukça kolay bir şekilde yeniden birleşebilmekte ve bu tür mutasyonlar ise hem SARS-CoV'a hem de mevcut pandeminin ana aktörü Covid-19'a dönüşebilmektedir."[8]

7 "Çin, Orta ve Doğu Avrupa'daki Yatırımlarla Nüfuzunu Artırıyor", https://www.aa.com.tr/tr/dunya/cin-orta-ve-dogu-avrupa-daki-yatirimlarla-nufuzunu-artiriyor/984598

8 Alex Knapp, "The Secret History of the First Coronavirus," Forbes, https://www.forbes.com/sites/alexknapp/2020/04/11/the-secret-history-of-the-first-coronavirus-229e/#28ae3d6c71d6

Covid-19 ve Neden-Sonuç İlişkisi

Tarihte büyük coğrafyalarda etkili olan salgınlar dikkate alındığında bu tür sağlık olaylarının rakamsal boyutta çok büyük insan ölümlerine ve hatta büyük dünya savaşlarında ortaya çıkan hayat kayıplarından bile daha fazla ölümlere neden oldukları görülebilmektedir. Dolayısıyla insanoğlunun varlığını tehdit eden bu salgınların onun sosyal ve ekonomik hayatını, siyasal düzenini ve sistemlerini, ticarî ilişkilerini etkilememesi beklenemez. Söz konusu etkiler salgınların sürdüğü zaman içinde doğrudan yaşanabilirken, bir takım etkiler ise salgınlar sonrasında ortaya çıkan şartlar tarafından şekillenmektedir. Buradaki durumu doğrudan sebep-sonuç ilişkisi içinde değerlendirmekten ziyade bu salgınları ortaya çıktıkları dönemlerin ve toplumların genel özelliklerine, siyasal veya ekonomik gelişmelerin ve değişimlerin salgın öncesi varlığına ya da yokluğuna göre değerlendirmek gerekir. Ayrıca salgınlar ile bilim ve teknolojinin mevcut durumu veya bunların yeniden üretilmesine duyulan ihtiyaçlar arasında ilişkilerin kurulması zorunludur. Örneğin on sekiz ay içinde beş yüz milyondan fazla insanı enfekte etmiş ve yüz milyona yakın insanın hayatına mâl olmuş İspanyol Gribi devam ettiği zaman aralığındaki olumsuz etkileri dışında sonlanmasıyla birlikte dönemin ekonomik, siyasal ve sosyal hayatı üzerinde değiştirici veya dönüştürücü bir etkiye sahip olmamıştır. Bunun başlıca nedeni, yaşandığı yıllar itibarıyla dünya insanı yüzyıllarca süren teknolojik, ekonomik, sosyal ve siyasal dönüşümlerin neticesinde büyük dünya savaşına girmiş ve onun neden olduğu sorunlarla uğraşmakta olmasıydı. Dolayısıyla söz konusu savaş sonucunda dünyanın yeni iktisadî, siyasî ve sosyal düzenine geçiş yapılacaktı veya yapılmayacaktı. Sebep olduğu milyonlarca ölüme rağmen İspanyol gribi dönemin gündemini belirleyememiştir. Bunlarla beraber dünya tarihinde yaşanmış olan salgınların etkisiyle sonrasında devletlerin ve imparatorlukların zayıfladığı veya ortadan kalktığını, dinlerin geniş coğrafyalarda yayılma imkânı bulduklarını, yerleşik siyasal düzenlerin ve otoritelerin değişmesine, yeni üretim ve sosyal sınıf ilişkilerinin ortaya çıkmasına ve ekonomik sistemlerinin kurulmasına neden olduğunu unutmamak gerekir.

Yukarıda açıklanan tespit bağlamında Covid-19'un etkileri ve sonrasında dünyayı nelerin beklediğine ilişkin daha sağlıklı bir sonuca varmak mümkündür. Şöyle ki; Covid-19 salgınının başlamasıyla birlikte dile getirilen yaygın görüş dünyanın artık eskisi gibi olmayacağı ve hayatın iktisadî, ticarî, sosyal, hukukî vs. tüm alanlarında değişim ve dönüşümlerin yaşanacağı, özetle yenidünya sistemine giriş yapılacağı biçimindedir. Söz konusu düşünceler ve bu yöndeki yaklaşımlar bir ölçüde haklılık payı taşımakla birlikte esasen Covid-19'u bu yöndeki bir değişimin temel nedeni olarak görmek ve açıklamak çok doğru değildir. Çünkü dünya için öngörülen değişim ve dönüşüm Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte kendini hissettirmeye başlamış, son otuz yılda dünya her alanda son derece hızlı bir küreselleşme süreci içine girmiş ve bu geçen zamanda yeni dünya düzeninin siyasî, iktisadî, ticarî, teknolojik, finansal, sosyal ve kültürel yapısının temellerini atmaya başlamıştır. Bu süreçte iletişim, bilgi ve ulaşım teknolojisindeki ilerlemeler ve kavuşulan imkânlar önemli bir paya sahip olmuştur. Soğuk Savaş sonrası küreselleşen dünyada sermayenin

ulusal sınırlar dışına taştığını ve hareketinin hızlandığını, kentlerde nüfus yoğunluğunun arttığının, kentsel mekanda hizmet sektörünün giderek artan bir paya sahip olmaya başladığını, çok kültürlü metropollerin sayısının artığını, ulusal sınırların giderek önemini kaybetmeye başladığını, uluslararası ticaret hacminin çok büyük rakamlara ulaştığını, ticarî taşımacılık ve lojistik hizmetlerinin ulusal ve uluslararası alanlarda önem kazandığını, kültürel yakınlaşmaların ve "dünya insanı" algısının güçlendiğini söyleyebiliriz.

Diğer yandan uluslararası siyasette bloklaşmaların azaldığını, ulusların başka uluslarla işbirliği yapabileceğine ilişkin iyimserliğin artığı, Soğuk Savaş döneminin uluslararası siyasî, askerî, ekonomik örgütlerinin sorgulanmaya başlandığı ve bu mânâda yeni yapılanmalar dile getirilmekte, çevresel sorulanlara ilişkin söylemler artmakta, sınırlar ötesi göç sorunu dünya gündemine oturmaktadır. Ayrıca ulaşım ve bilgi teknolojileri sayesinde küresel boyutta yakınlaşma, temas edebilme, iletişim kurma olanaklarının güçlendiğini de eklemek mümkündür. Hâlihazırda söz konusu küresel değişim ve dönüşümün devam etmektedir. Bu bağlamda Covid-19 pandemisi son yıllarda hızla küreselleşen dünyanın ve bunun ortaya çıkardığı sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkilerin bir sonucu veya ürünü olarak görülebilir. Covid-19'a yüklenen önem de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Süratli bir biçimde yaşanan küresel değişim ve dönüşümü bir yandan yavaşlatan hatta sekteye uğratan bu salgın, diğer yandan bir ölçüde değişimi ve evrilmeyi derinleştiren bir nitelik taşımaktadır.

Covid-19 Sonrası: Çözüm Yine Küresel

Epidemiler ve bulaşıcı hastalıklar döneminde veya sonrasında makro düzeyde ekonomik daralmalar, ticaretin kesintiye uğraması, yavaşlaması ve hacminin küçülmesi, verimlilik kayıpları, etkilenen bölgelerde şirket faaliyetlerinin durma noktasına gelmesi gibi çeşitli sorunlar gündeme gelmektedir. Günümüz dünyasında Covid-19 sürecinde söz konusu ekonomik ve ticarî sorunlar birebir yaşanmaktadır. Yine bu süreçlerde devletlerin güvenlik ve toplum sağlığı sebebiyle olağan dışı tedbirler aldığı, hak ve özgürlükleri belli konularda kısıtladığı, ulusal sınırlarını kapadığı, kamusal harcamaların miktarını artırdığı, özellikle küçük ve orta işletmelere sağladığı destekleri artırdığı dolayısıyla ekonomik ve sosyal yaşama müdahalesinin ortaya çıktığı veya var olan etkisinin yoğunlaştığı görülmektedir. Esasen tüm dünyada etkisini gösteren ve küresel bir pandemiye dönüşen bu türden bir salgın karşısında iktisadî, ticarî, siyasî ve beşerî hayatta ortaya çıkan sorunlar, kısıtlamalar, tedbirler veya uygulamalar son derece doğal bir sonuçtur. Salgının gücünü kaybetmesi ve ortadan kalkmasıyla birlikte tüm alanlarda normalleşme süreçlerinin başlayacağı da muhakkaktır.

Tüm bunlara karşın neredeyse her konuda "küresel salgını sonrası hiçbir şey eskisi gibi olamayacak" türünden söylemler sıklıkla duyulmaktadır. En kısa ifadeyle, hiçbir gerçek veriye dayanmayan, somut kaynağı olmayan böylesine kesin yargılar tehlikelidir. Bu söy-

lemler yaşanan sürece ve sonrasına katkı sağlamaktan ziyade salgının neden olduğu kaygı ve korku ortamını hararetlendirmekte ya da bunu geleceğe taşımakta, toplumların ruhsal sağlığı üzerinde salgının neden olabileceği olumsuz etkileri artırmakta veya kalıcı hâle getirmektedir.

Elbette yaşanan pandemi süreci bağlamında bir takım tespitlerde bulunmak, eksikleri belirlemek, yapılan hataları görmek ve bunların neticesinde geleceğe yönelik bireysel, ulusal veya uluslararası düzeyde dersler çıkarmak, önerilerde ve tavsiyelerde bulunmak, öngörüler geliştirmek mümkündür. Bunun ötesinde ileri sürülenler gerçeklikten uzaktır ve hiçbir anlam ifade etmemektedir.

Bu noktada, yaşanılan küresel salgının insanoğluna tüm yaşamsal konularda ne anlattığı, neleri öğrettiği veya hangi dersleri verdiği hususlarında şunları dile getirmek mümkündür:

- Salgın sürecinde kendi sağlımızı korumamız ve devam ettirebilmemiz için başkalarının sağlığı ve varlığını korumamız gerektiği gerçeği ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, çevre ve halk sağlığı konuları gündeme oturmaya ve yeniden önem kazanmaya başlamıştır. Son yıllarda kişisel sağlığın korunması konusuna daha çok önem verilmişken salgın türü hastalıklarla mücadelede halk sağlığının korunmasının da bir o kadar önemli kendini hatırlatmıştır. Bu nedenle toplumsal sağlığın sorunlarının ciddi ekonomik sorunları beraberinde getirebileceğinin görülmesi tüm ülkelerde ve küresel düzeyde sağlık hizmetlerinin ve sistemlerinin sürdürülebilirliğinin sorgulanmasına neden olmuştur. Yine bu çerçevede salgın hastalıklarının saptanması ve tanınmasın kolaylaşması küresel ve ulusal hastalık sürveyans programlarına ve laboratuvar hizmetlerine yatırım yapılması ve desteklenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Ülkelerin sorumluluğu önleme, test ve tedavi imkanları sağlama, hastalığın tedavisi için etkili yöntem geliştirme ve önleyici aşı elde etme amaçlı klinik araştırmalara kaynak aktarma ve bunları organize etme biçiminde belirginleşmektedir.

- Bu süreçte çevre ve doğayı koruyarak geleceğe taşımanın insan yaşamının devamlılığı açısından son derece önemli olduğu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla hayat kalitesinin ve sürdürülebilir bir ekonomik refahın ancak çevre ve doğaya, tüm canlılara tanıdığımız yaşam imkânıyla mümkün olduğu görülmüştür. Bunu iki şekilde kendini ifade etmiştir. Öncelikle koronavirüse neden olan şeyin kanatlı canlıların doğal yaşam çevresini bozma neticesinde oluştuğu anlaşılmıştır. Diğer yandan salgın hastalık süresince insanoğlunun yaşadığı ev mahkûmiyeti çevrenin kendini yenilemesine olanak tanımış ve bu değişim tüm insanların gözü önünde olmuştur. Los Angeles kentinde kırk yılın en temiz havası görülmüş, New York'ta karbon monoksit emisyonlarının %50 oranında azaldığı bildirilmiştir. Venedik şehrinin su kanalları kristal beyaz rengine dönüşürken içinde denizanalarının yüzdüğü tespit edilmiştir. Dünyanın en kirli havasına sahip Delhi'de gökyüzü gündüz masmavi olduğu, gece ise yıldızlarla parladığı görülmüştür.

- Yine insan, hayvan ve çevre sağlığı bağlamında zoonotik hastalıkların uluslararası ticaret ve ekonomi üzerine oluşturduğu olumsuz küresel etkiler gündeme oturmuştur. Bu çerçevede insan, hayvan ve çevrenin optimal sağlığı ile yerel, ülkesel ve küresel olarak çalışan değişik disiplinlerin işbirliğinin gerekliliği önem kazanmıştır.[9] Son yıllarda Avrupa Birliği ve ABD'nin girişimleri neticesinde geliştirilen "Tek Dünya Tek Sağlık" yaklaşımı değer kazanacaktır.

- Modern dünyanın egemen ekonomi ve üretim anlayışının temelini oluşturan tüketim odaklılık ve ihtiyaçların sınırsızlığı düşüncesinin sürdürülebilir olmadığı açıkça görülebilir bir hâl almıştır. İnsanoğlunun tükettikçe mutlu olacağı ve refahın ekonomik zenginlikle ölçülebileceği fikri, sınırsız ve önü alınmaz bir üretime dolaysıyla çevrenin ve doğal kaynakların son derece aşırı kullanılmasına yol açmıştır. Gelinen noktada, çevre ve doğal kaynaklardan ortaya çıkan sorunların küresel boyutta sonuçlar doğurduğu ve buna ek olarak insan refahının sağlıklı bir doğal ve sosyal çevrede mümkün olacağı daha kabul edilebilir bir duruma gelmiştir. Dolayısıyla üretim ve tüketim alışkanlıklarında değişime gitme ihtiyacıyla birlikte daha sürdürülebilir bir ekonominin nasıl kurulacağı ve işletileceği soru önem kazanmaktadır.

- İnsanoğlu modernleşme ile birlikte mümkün olan en yüksek seviyede üretme çabası içine girerken en yoğun savaş verdiği olgu zamandı. Onu maddî varlığa ve güce dönüştürmek için sürekli olarak yönetmeye ve kontrol altına almaya çalışmıştır. Özellikle son yirmi yılda dünya zamanla yarışına oldukça ağırlık vermiş, hatta onun ötesine geçmeye çalışan bir anlayışı bürünmüştür. Ancak küresel boyutuyla yaşadığı salgın sürecinde insanlığın en büyük keşfi zamanın kendisinin rakibi değil dostu olduğudur. Onu kendi hâline bırakmak gerektiğini bu bağlamda sabırlı olmanın ve bazı hallerde durup beklemek gerektiğinin farkına varmıştır. Hatta yaşamın akışını ve dünyanın dönüşünü hızlandırmaya değil yavaşlatmaya çalışmanın kendisinin varlığı için daha hayırlı olabileceğini düşünmeye başlamıştır.

- Kentleşme hem modern dünyanın hem de küreselleşmenin en temel unsuru olmuştur. Sanayileşme ile başlayan kentleşmenin küresel sermayeye yön veren dünya kentlerine evrildiği günümüzde kentler yoğun nüfuslarıyla, sundukları tüketim imkanlarıyla, üretim kabiliyetleriyle, ticaret hacimleriyle insanoğlunun vazgeçilmez yaşam alanları hâline gelmiştir. Ancak son yıllarda artan sınır ötesi göçler ve terör saldırıları nedeniyle kentsel hayata yönelik güvenlik kaygıları artmıştır. Yaşanan salgın ise kentlerin nüfus yoğunluğuna, yabancılara, sağlık hizmetlerinin yeterliliğine ve sonuçta güvenliğine ilişkin kaygıları bir kat daha artırmıştır. Sonuç olarak kentlerin daha sağlıklı ve güvenli olabilmesi, daha yaşanabilir olması, içme suyu ve besin kaynaklarına ulaşımda yeterli altyapıya ve kapasiteye sahip olması konuları sorgulanacak duruma gelmiştir. Özellikle bilgi ve iletişim teknolojisindeki ilerlemeye bağlı olarak ortaya çıkan akıllı kent yaklaşımı salgın benzeri toplumsal hastalıklarla mü-

9 Türk Tabipleri Birliği ve Türk Veteriner Hekimleri Birliği'nin "Tek Dünya Tek Sağlık" Ortak Deklarasyonu, https://www.ttb.org.tr/haberarsiv_goster.php?Guid=6691bf7c-9232-11e7-b66d-1540034f819c

cadele konusunda erken uyarı veya yüz tanıma sistemleri gibi uygulamalarla daha kabul edilebilir bir seviyeye geçecektir.

- Bilgi ve iletişim teknolojilerinde son yirmi yılda yaşanan büyük gelişme mesafelerin önemini azaltırken fiziksel değil zihinsel olarak üretim ve çalışma hayatına katılımın yeterli olduğu sektörlerde esnek veya alternatif çalışma koşullarının dile getirilmesine yol açmıştır. Ancak devletin de içinde yer aldığı işverenler tarafından bu türden bir uygulama hayata geçme veya yaygınlaşma imkânı bulamamıştır. Müşteriye ulaşma ve hizmet sunma konusunda bilgi ve iletişim teknolojilerinin sağladığı imkanları seferber eden işletmeler ve kamu yönetimi çalışanları için bu hususta çok niyetli görünmemektedir. Elbette Covid-19 salgını zorunlu bir durum yaratması nedeniyle şu an mümkün olan hizmetlerin (eğitim, bankacılık, sigorta, finansman, avukatlık vb.) uzaktan sağlandığı ve çalışanların kendi ev ortamlarında bu hizmetleri sundukları bilinmektedir. Salgın sonrası söz konusu bu uygulamaların devam edeceği ve kalıcı hâle geleceği bir muammadır. Esasen konu uluslar açısından çalışma hayatının yeniden düzenlemesine ilişkin bir zihniyet meselesi olacağı ve sadece kendi başına ele alınmayacağı açıktır. İnsan emeğinin fiziksel bir aktivite sonunda karşılığının verilmesinin mümkün olduğunu düşünen ilkel bakış açısı egemen olduğu sürece değişen sadece kullanılan teknolojinin niteliği olacaktır.

Sonuç

Covid-19 salgını ve dünyanın yaşadığı pandemi bunalımı hızla küreselleşen post-modern 21. yüzyıl dünyasının bir sorunudur. Dolayısıyla bu salgın var olduğu dünyanın kendi ekonomik, toplumsal, kentsel, kültürel, siyasal vd. şartları içinde değerlendirilmelidir. Diğer bir anlatımla, salgına çözüm üretecek ve sonrasındaki değişime öncülük edecek, yeniden düzenleme ve organize etmeye yön verecek olan içinde yaşadığımız dünyanın sahip olduğu imkanlar ve bize sunduğu şartlar olacaktır. Özetle, sonu gelen veya sorgulanacak olan küreselleşme değil, sanayileşme kökenli modernite anlayışının iktisadi zihniyeti, üretim ve tüketim alışkanlıkları, uluslararası siyasal örgütleri, neden olduğu eşitsizlikler ve ayrımcılıklar ve diğer benzerleridir.

Sonuç olarak, hem bu salgınla hem de bundan sonra ortaya çıkabilecek sorunlarla mücadele edebilmek, yaşanabilir bir dünyaya ulaşmak ve onu sürdürülebilir kılmak için uzlaşma, katılım ve hoşgörü kültürü içinde küresel işbirliğini sağlamak gereklidir. Küreselleştirme değil küreselleşme kültürünü egemen kılmak dünya insanı için daha makul bir yol olarak görünmektedir.

COVID-19

TOPLUM KÜLTÜR ve SİYASET

KORONAVİRÜS İNANÇ DÜNYAMIZI VE DİNLERİ NASIL ETKİLEYECEK?

Prof. Dr. Hilmi DEMİR

Tartışmalar koronavirüs salgını sonrası dünyanın bildiğimiz dünya olmayacağını gösteriyor. Siyaset bilimcileri, sosyologlar ve daha birçok bilim uzmanları "nasıl bir dünya bizi karşılayacak?" sorusuna cevap arıyor. Bu dünyanın ekonomik ve siyasî yönlerine ilişkin çok şey söylendi. Sözgelimi Harvard Üniversitesi uluslararası ilişkiler profesörü Stephen Walt, güç ve nüfuzun Batı'dan Doğu'ya kayacağını, milliyetçiliğin sağlamlaşacağını, daha az açık, daha az müreffeh ve daha az hür bir dünyanın geleceğini söylüyor. Devletin geri geleceği, neo-liberal politikaların zayıflayacağı, uzmanlığa olan güvenin artacağı, dijitalleşmenin her alana yayılacağı ve biyo-iktidar alanlarının daha da güçleneceği bir değişim konuşuluyor.

Dünya hızla bir dönüşüm ve değişim yaşadığında kaçınılmaz olarak bu dinî inançlarımızı da etkileyecektir. Zira inançlarımız da yaşayabilmek için mekâna ve sosyal zemine ihtiyaç duyar. Ekonomik, siyasal ve bilimsel tüm gelişmeler nasıl dünyaya bakışımızı değiştiriyorsa inançlarımızı da değiştirirler. Bu bağlamda, koronavirüs salgını sonrası inanç ve sosyal hayatımızdaki muhtemel değişimler üzerine düşünmek kaçınılmaz gözüküyor.

Dinler ve inançlar yükselecek mi? Yeni bir materyalizm ve bilimcilik dalgası ile mi karşı karşıya kalacağız? İnancın bireyselleşmesi süreci daha da mı hız kazanacak? Sanal cemaatler çağına mı gireceğiz? Bu gibi sorular, şimdiden düşünülmesi gereken temel sorunlar olarak önümüzde duruyor.

İnsanlık Vebayı nasıl karşılaşmıştı?

Çalışmalar, savaş gibi dış tehdit zamanlarında, insanların dinî inançlar ve uygulamalar da dâhil olmak üzere sosyal normlara daha sıkı bağlı kaldığını gösteriyor. Zira Tanrı ve dev-

let, savaş ve büyük krizlerde her zaman ilk hatırlanandır. İnsanlar ya Tanrı'yı ya da devleti göreve çağırır. Buna karşılık salgın gibi belirsiz ve bilinmeyen düşman insanlarda farklı sonuçlar doğurabilir. Özellikle de bilimin aciz kaldığı durumlarda, Tanrı'nın bağışlayıcılığından daha çok gazabı hatırlanır. Belirsizlik korkusu bizi düzene, otoriteye ve güce boyun eğmeye sevk eder. Belirsizliğin ortadan kalkması ile birlikte insan daha gevşek ve esnek bir düzene geçer.

Dünya yalnızca bugün bu türden geniş çaplı salgınlarla karşılaşmıyor aslında, veba salgını da geçmişte benzer bir kriz durumu yaratmıştı. 14. yüzyılda görülen ve "Kara Ölüm" olarak adlandırılan salgın da bir pandemi olarak kabul edilebilir. Elbette köprünün altından çok sular aktı, dünya artık 14. yüzyılın dünyası değil ama insanın krizler karşısında aldığı tutum ve davranış modelleri bize çok şey söyleyebilir.

Orta Çağ tarihçisi Agnolo di Tura, veba salgınında yaşananları şöyle tasvir ediyordu: "*Hiç kimse hiçbir şeyi denemiyordu ve artık kilise çanları bile çalınmıyordu. Her gece ölen yüzlerce kişi için dev çukurlar kazılıyordu. Ve ben de kendi ellerimle oğullarımdan beşini gömdüm. Herkes bunun dünyanın sonu olduğuna inanıyor.*"

O yıllarda, insanlar, kendi kontrollerinin dışında ve o günkü tıbbın çaresiz kaldığı bir salgınla karşılaşılınca, önce yardım, rehberlik ve şifa için Kilise'ye başvurdular. Çünkü devletlerin meşruiyetini de sağlayan yegâne otorite oydu. Orta Çağ'da doğa bilimleri ile Kilise karşı karşıya geldiğinde, otorite Kilise'nin yanında yer aldığı için her zaman Kilise'nin dediği oluyordu.

Kilise ve din adamları izin verilen tıp uygulayıcılarını ve uygulamaları kontrol ediyordu. Bu nedenle, tedaviler Kilise'nin öğretileriyle sınırlıydı. Kilise teolojiye meydan okuyan ilerlemelere karşı koyuyor ve organize edilmiş halk sağlığı çabalarını da yasaklıyordu. Sağlık ve tıbba başvurmak, Tanrı'nın isteğinden kaçınma girişimi olarak görülüyordu.

Veba salgınındaki tutumlarının Kilise ve din için çok ağır sonuçları oldu. İnsanlar Kiliseye cömertçe bağışta bulunmalarına rağmen neden Tanrı'nın cezasından kurtulamadıklarını sorguladılar. Toplum kıtlık ve hastalıkla mücadele ederken Kilise lüks yaşamından geri kalmamış ve halkın üzerine ağır vergiler yüklemişti. Sonuçta veba yalnızca Avrupa'nın sosyal yapısını değil inançlarını da sarstı. Reforma giden yolu açan teolog John Wycliffe, tarih sahnesine tam da böyle bir dönemde çıktı ve onun döneminde yavaş yavaş Papalık itibarını kaybetmeye başladı. Papalığın hem siyasal iktidarla çatışma içinde olması hem de halk üzerinde uyguladığı baskı ve sömürü faaliyetleri, bunun yanı sıra vazgeçemediği lüks tutkusu halkın nefretini kazanmasına neden olmuştu.

Çağdaş Dünyada Dinler Eriyor Mu?

Dünya artık Kilise'nin etrafında dönmüyor. Ruhanî bir güç olsa da din adamları tıbba müdahil olma yetkilerini kaybettiler. Orta Çağ'dan çok farklı bir zaman diliminde yaşıyoruz. Din her ne kadar kamusal alanda daha fazla görünür olsa da sekülerizm çağın en belirgin vasfı. Bu anlamda sekülerizmi din karşıtlığı olarak ele almadığımı ifade etmeliyim. Yaşadığımız kriz tam da sekülerizm çağını temsil ediyor. Fakat bu dinlerin eridiği anlamına

gelmiyor. Dünya geliştikçe ve modernleştikçe dinler kaybolmuyor. Aksine 2050 yılında ateizmin azaldığı ama dinlerin nüfusunun daha arttığı bir dünya bizi bekliyor. Pew Research Center'ın demografik tahminlerine göre, 20 yıldan daha az bir süre zarfında Müslümanların doğum oranı Hristiyanları geçecek.[1]

Hristiyanlar, 2015 yılında dünyanın en büyük dinî grubuydu ve dünyanın 7,3 milyar insanının neredeyse üçte birini oluşturuyordu. Müslümanlar ikinciydi, 1,8 milyar insanla ya da küresel nüfusun %24'ü ile dini "nones" (%16), Hindular (%15) ve Budistler (%7) izledi. Halk dinleri mensupları, Yahudiler ve diğer din mensupları dünya halkının daha küçük hisselerini oluşturmaktadır.

2015-2060 arasında, dünya nüfusunun %32 artışla 9,6 milyara çıkması bekleniyor. Aynı dönemde, en genç nüfusa sahip olan Müslümanların daha fazla doğurganlık oranına ulaşacağı, %70 gibi, Hıristiyanların ise %34 oranında artacağı tahmin ediliyor. Sonuç olarak, Pew Research Center projeksiyonlarına göre, 2060 yılına kadar Müslümanların sayısı 3 milyara (nüfusun %31'i), Hıristiyanların sayısının ise 3,1 milyara (nüfusun % 32) ulaşacağı ön görülüyor.

Bunlara karşılık kamusal dindarlığın yani İslam ya da Hıristiyanlık gibi dinlerin resmî, kurumsal öğretilerine bağlı olan dindarlığın yerini daha bireysel bir dindarlığın geçtiğini de unutmayalım. Dinler erimeyecek ama form değiştirecek, dindarlık alışkanlıkları farklılaşacak. Dünyaca ünlü kamuoyu araştırma şirketi PEW'in anketlerine göre insanlar dinî kurumlara eskisi gibi güvenmiyorlar. Bir kiliseye bağlı olmaksızın inanç olarak Tanrı'ya bağlılık artıyor. İnsanlar yüce bir varlığa inanç besliyorlar ama bu bir dine ya da kiliseye bağlı olmaksızın devam edebiliyor. Kiliseye gitme oranları azalıyor. Bunu aslında Türkiye için de söylemek yanlış olmayacaktır, din adamlarına olan güven oldukça düşük çıkıyor.

Din Adamları Koronavirüsü Nasıl Karşıladı?

Bireysel dindarlığın öne çıktığı bir zamanda bu pandemi dinî kurumları da test ediyor gibi. Çünkü korona karşısında din adamlarının ve dinlerin aldığı tavırlar kamuoyunda ciddi tartışmalara konu oluyor. Söz gelimi Amerikalı televangelist Kenneth Copeland, koronavirüsün "Hristiyan büyüsü" ile yok edilebileceğini söylüyor. Ekranlardan şöyle bağırıyor: "Tanrı adına sana emir veriyorum, Covid-19, dur!.."

Kenneth Copeland Koronavirüse karşı "zafer duası" da yayınladı. Kendisine inananlara bu duayı okuyarak koronavirüsü yenebileceklerini söyledi. Koronavirüs ile mücadelede en iyi durumda olan Güney Kore'de 18 Şubat'ta vakalarda büyük bir patlama yaşandı. Daha önce MERS salgını tecrübesine sahip olan Güney Kore, bu salgına çok önceden hazırlanmaya başlamıştı. Bu yüzden de hızlıca vakıalara müdahale edildi ve 17 Şubat günü hükûmet salgına karşı büyük bir zafer kazandığını duyurdu. 18 Şubat günü 31. vaka olarak adlandırılan bir hasta kaydedildi. Bu kayıttan sonra ne olduysa birden enfekte olmuş hasta sayısı hızlıca artmaya başladı ve 1700 kişiyi buldu.

Hasta yeni dinî hareketten biri olan Shincheonji adlı Hristiyan bir kültün üyesiydi. 1984

1 http://www.pewforum.org/2017/04/05/the-changing-global-religious-landscape/.

yılında kurulan Shincheonji'nin kurucusu Lee Man-hee, kıyametin sonuna doğru "yeni manevî İsrail"i kuracak olan İsa'nın ikinci gelişinin gerçekleşeceğini iddia ediyordu. Bu kültün yaklaşık 240.000 takipçisi olduğu ve Güney Kore dışında 29 ülkede de temsilcilikleri olduğu söyleniyor. Teolojik olarak çileciliği ve acı çekmeyi merkeze alan bir inancın, nasıl toplum sağlığı ve kamu düzenini tehdit ettiğini göstermesi açısından oldukça ilginç bir örnektir. Zira Shincheonji, hastalığın bir günah olduğunu ve hastalandıklarında günahlarının kefaretini ödeyeceklerini böylece tanrıya daha yakın olacaklarını ve bundan yakınmadan bir araya gelerek birbirlerine yakın olmalarını öğretirdi. Ayrıca kültlerini gizlemeyi ve asla dışarıya bu külte ait olduklarını göstermemelerini öğütlerdi. Çoğu zaman aynı aile üyeleri bile içlerinden birinin Shincheonji takipçisi olup olmadığını bilmezdi.

Bir cenaze töreninde kültün erkek üyelerinden birinin Covid-19 ile enfekte olduğu varsayılıyor. Shincheonji üyeleri karantinaya alınmayı reddettikleri ve aynı zamanda üyeliklerini gizledikleri için koronavirüs kült içinde hızlıca yayıldı. 31'inci vaka olan hasta, yüksek ateşli olmasına rağmen her biri binden fazla kişinin katıldığı iki dinî törene, bir seminere ve bir de düğüne katıldı. Daha sonra yaşadığı bir trafik kazası sonucu yüksek ateşten dolayı test için hastaneye getirildi ama hastaneden de kaçtı. Güney Kore'deki Covid-19 vakalarının sayısı sekiz günde 30'dan 977'ye sıçradı. Neredeyse tüm yeni davalar Shincheonji kültüyle bağlantılı çıkıyordu. Sonuçta vakalar bir anda kontrolden çıktı.

Kült gruplarının kamu düzenine ve toplum sağlığına neden, nasıl bir tehdit oluşturduklarını görmek açısından diğer bir örnek ise kanaatimce Şiiliktir. Batınîliğin, ezoterik inançların ve kült grupların oldukça yaygın olduğu İran'ın koronavirüs salgınına karşı gösterdiği tavır, bu açıdan oldukça öğreticidir.

İran'a baktığımızda Koronavirüs, İran'da ilk kez Kum kentinde yani din adamlarının merkezi olan ve Hazreti Masume'nin(*) türbesinin bulunduğu kentte görüldü. Bunun üzerine birçok uzman ve bilim insanı diğer ülkelerde olduğu gibi Kum kentinin karantinaya alınmasını ve Hazret-i Masume'nin türbesinin kapatılmasını istediler. Ancak İranlı yetkililer bunu kabul etmediler ve virüs, diğer kent ve illerden türbeyi ziyarete etmek için gelenler aracılığıyla hızlı bir şekilde ülke geneline yayıldı. Fakat ilk etapta din adamları, "*Biz asırlardır bu türbelerden şifa alıyoruz. Bu türbeler nice hastaya şifa verip engelliyi ayağa kaldırmıştır. Bunların hepsi maneviyatımızı hedef alan din düşmanlarının işidir*" gibi gerekçelerle türbelerin dezenfekte edilmesine ve kapatılmasına karşı çıktılar.

Şii imamlardan Ali Rıza Penahiyan, koronavirüs salgınının gaib mehdinin gelişi için bir işaret olduğunu belirterek, İranlılardan virüsü her yere yaymalarını istedi. Şiiler, kıyametin sonuna doğru gaip olduklarına inandıkları 12. İmam Muhammed Mehdi'nin yeryüzüne geri döneceğine inanıyorlardı. Bu yüzden doğal afet ve bu türden büyük salgınları Mehdi'nin geleceğine yönelik bir işaret olarak okuyorlardı. Ali Rıza Penahiyan'a göre, salgın her tarafa yayılır ve insanlık yok olmakla karşı karşıya kalırsa Mehdi insanlığı kurtarmak için yeryüzüne gelebilirdi. Anlayacağınız, Mehdi'yi yeryüzüne inmesi için kışkırtmaya çalışıyorlardı!..

Hristiyanlıktan İslam'a kadar dinlerin çeperinde yaşayan kült ve bâtınî grupların koronavirüse yönelik tavrı aslında bize çok önemli bir şey söylüyor: Bâtınî ve kült gruplarla rasyonel, akıl ve hikmete bağlı inançların; toplum, kamu düzeni ve devlet ile olan ilişkileri

iki farklı çerçeve sunuyor. Gizem ve sırra dayanan, apokaliptik yani kıyametin geldiğine yönelik sürekli kehanetleri dile getiren kült gruplar hem devletlerin hem de kamu düzeninin düşmanıdırlar. Buna karşılık hukuk, ahlâk, hikmet üzerine bir din yorumunu benimseyen mezhepler ve gruplar ise hem kamu düzeninin sağlanmasını hem de devletlerin devamı için oldukça önemli roller üstlenirler.

Söz gelimi Türkiye'yi ele alalım. Bazı eksikliklere ve tartışmalara rağmen en aklı başında tepkinin Türkiye'de verilmesi rastlantı mıdır? Bunun nedeninin bugüne ait olmayıp çok derin tarihî bir tecrübeden kaynaklandığını düşünüyorum. Diyanet'i çıkaran tecrübenin Cumhuriyet değil aslında Türk-İslam tecrübesi ve Selçuklulardan Cumhuriyete kadar uygulanan Hanefî devlet aklının din politikası olduğunu anlatabilirsem kastımı da açıklamış olacağım. Çünkü Hanefîliğin Türk devletlerinde merkezî konuma geçmesiyle din-devlet ilişkilerinin ve Diyanet'e kadar gelen sürecin birbiri ile oldukça ilişkili olduğunu düşünüyorum.

Korona Sonrası İnançlarımıza Ne Olacak?

Koronavirüs modern çağın insanlarını eve kapattı. Bu yüzden dindar, muhafazakâr, laik fark etmiyor insanların büyük çoğunluğu ilk önce Tanrı'ya değil devlete sığınıyor. Çağdaş devlet, Orta Çağ Kilisesi'nin cisimleşmiş bir tezahürü olarak yeniden doğuyor. Kriz zamanlarında hepimiz tek bir varlığın yardımına müracaat ediyoruz: Birçoğumuz için sık sık eleştirilen devletin sağlık sistemindeki tekeli hepimizin kurtuluş umudu oluyor.

Modern insan artık din adamına değil, bir uzman görüşüne başvurmayı daha çok tercih ediyor. Bu açıdan bakıldığında koronavirüs bilimin etkisini daha da güçlendirecek gibi. Milliyetçiliğe, devlete ve uzmanlığa olan güvenin arttığı bir süreçte, güvenilirliği aşınmış dinî kurumların işi daha da zor görünüyor. Özellikle de aynı kaşıkla herkesi kutsayan kilise, duvarları yalayan Şii ulema ve "camilerin kapanmasına" itiraz eden Sünni din adamlarıyla bu rüzgârın karşısında duramayız.

Zaten gençlerin dinle olan bağlarının oldukça gevşek olduğunu biliyoruz. Kamuoyu araştırma şirketi KONDA, 15-29 yaş arası gençlerin hayata bakışlarında ve yaşam şekillerinde son 10 yılda neler değiştiğine dair bir rapor yayınladı. Bu raporda gençler (18-29 yaş) arasında dindarlığın son on yılda azaldığı belirtiliyor. Kendini dindar olarak görenlerin sayısı 2008'de %55 iken 2018'de bu sayı %51'e gerilemiş.

Pew Research Center'ın araştırması gösteriyor ki, dünyada dinler kaybolmuyor sadece dinlerin nüfusu artarken dindarlığın niteliğinde ise ciddi bir değişim yaşanıyor. Bu değişim en fazla genç nüfusu etkiliyor. Seçimler nedeniyle ertelediğimiz deizm tartışmasını hatırlarsınız. Bizde bir ara "gençler deist mi oluyor?" sorusunu tartışmaya başlamıştık. Yine Pew Research Center'ın bir başka araştırması, bu tartışmanın aslında bize has olmadığını gösterdi. Küresel olarak gençlerin dindarlığında ciddi bir düşüş olduğu gözüküyor.

Araştırmaya göre dindar olan Amerika Birleşik Devletleri'nde bile dinî cemaatler gitgide daha grileşiyor ve genç yetişkinler artık büyüklerinden daha az dindar görülüyorlar. Son zamanlardaki araştırmalar, genç yetişkinlerin bir dinî aidiyet duymak, Tanrı'ya inanmak ya da çeşitli dinî görevlere katılmak konusunda büyüklerinden çok daha az isteksiz olduğu-

nu gösteriyor. Ancak bu sadece Amerika'ya ait bir fenomen değildir. Yapılan araştırmaya göre son on yılda 100'den fazla ülkedeki analizlere göre, dindarlık genç yetişkinler arasında azalıyor. Örneğin, 40 yaşın altındaki yetişkinler, yaşlı yetişkinlere göre dinin hayatlarında daha az önemli olduğunu söylüyor. Bu yalnızca Kanada, Japonya ve İsviçre gibi zengin ve göreceli seküler ülkelerde değil, aynı zamanda daha az varlıklı ülkelerde (İran ve Polonya gibi) de böyle görünüyor.[2]

Genel olarak, yaşları 18 ila 39 arasında olan yetişkinler, 40 yaş ve üzerindekilerden daha az dindarlar. Fakat bu dünyanın daha az dindar olduğu anlamına gelmiyor. Yukarıda değindiğimiz gibi dinlere aidiyet azalmıyor. Gençlerin kendilerini dinî öğreti ve inançlarla tanımlama ve ibadetlere katılımlarında ciddi bir azalma var. Dindarlığın biçimleri, uygulamaları ve tanımları değişiyor. Bu değişim gençler arasında da hızlı oluyor. Sosyologlar ve ilahiyatçılar bu durumu anlamak için farklı gerekçeler öne sürüyorlar. Kimisi bunun gelişmiş ülkelere ve refahtaki artışa bağımlı olduğunu savunuyor, kimisi ise bunu dünyadaki iletişim devrimine ve sanal toplumsal bağların güçlenmesine bağlıyor.

Bazıları dinin temsilindeki krizlerin gençleri dinlerden uzaklaştırdığını iddia ediyor. Dindarlar vadettiği dünya ile dindarların dünyası arasında büyük bir uçurum bulunuyor. Dinler barışı, adaleti, mütevazılığı, ihtiyaç sahiplerine yardımı emrediyor ama insanlar din adına katliam yapıyorlar. Dünyada savaş eksik olmuyor. Bu da gençler için "varoluşsal bir kriz" meydana getiriyor. Haksız da sayılmazlar aslında. Büyükler olarak onlara daha yaşanılır bir dünya bırakamıyoruz. Savaşlarımız, siyasî ve ekonomik güç mücadelelerimiz için kutsallarımızı harcamaktan çekinmiyoruz. Gençler bizim dünyamızdan ve ideolojik yüklemelerimizden kurtulmak istiyor.

Dinlerin temelinde cemaat olma, toplu ibadet etme, biraraya gelerek dinî ritüelleri yerine getirmek oldukça merkezîdir. Bu uzun süreli tecrübe, insanlara cemaatin dışında (kilise-cami) dua ve ibadet etme alışkanlığı kazandırırsa ne olur? Kurumsal ve cemaatle dindarlık yerine daha bireysel bir dindarlık tecrübesi daha cazip gelebilir.

Vebanın "ata binmiş iblisle" resmedildiği bir Orta Çağ'da yaşamıyoruz. Aksine düşmanın üç boyutlu resmini görüyoruz, virüsün hücre içine nasıl sızdığını gösteren videolar seyrediyoruz. İnsanlar koronavirüsten kurtulmak için din adamlarına değil, bilim adamlarına koşuyorlar. Bu yüzden veba, uzmanlığa olan güveni getirmezken koronavirüs uzmanlığa olan güveni artıracak diyebiliyoruz. Bu da bize, dinlerin yerine bilimciliğin yükseleceği bir geleceğin kapımızda olduğunu gösteriyor.

Bir diğer husus da koronavirüsle mücadelede biyo-teknolojiye başvurulması. Bu ise bedenler ve nüfuslar üzerinden hareket eden iktidarın daha da tahkim edilmesini sağlayabilir. Pandemi ile mücadele hastaları birer sayı gibi görmeyi zorunlu hâle getiriyor. Ölümü kontrol altına alma, kimin yaşayacağına karar verme biyo-iktidar alanını daha da güçlendirecektir. Biyo-iktidar alanının güçlenmesi bilime ve sayılara olan güveni, istatistiğin tanrının ezeli bilgisi gibi her şeyi önceden haber verdiği algısını pekiştirecektir.

O zaman, koronavirüs sonrası yeni bir materyalizm dalgasıyla mı karşı karşıya geleceğiz? Hiç sanmıyorum. Çünkü postmodernizm sonrası bir çağda yaşıyoruz ve bilimcilik asla in-

2 http://www.pewforum.org/2018/06/13/the-age-gap-in-religion-around-the-world/.

sanların metafizik ve psişik güçlere inanmasına engel olmuyor. İçinde tılsımların olduğu iddia edilen kitapların çok satanlar listelerinde üst sıralara yerleşebildiği bir dünyada yaşıyoruz. Modern insan sekülerleştikçe metafizik ve psişik güçlere olan inancını kaybetmiyor. Modernizmin din-bilim, akıl-ruh çatışması çağımız insanını çok fazla ilgilendirmiyor. Onun dünyasında bilim ve seküler bir dünya çakralara inanmasına engel olmuyor.

Öte yandan veba salgını olduğunda, din yalnızca dinî yorum tekelini ellerinde tutan otoritelerce yorumlanabiliyordu. Bugün ise din artık dinî otoritelerin tekelinde değil. Düşünün; hiçbir din eğitimine sahip olmayan, Arapça bilmeyen Adnan Oktar bir dinî cemaat lideri olarak ortaya çıkabiliyor. Günümüzde din yalnızca dinlerin kurumsal ve doktriner otoritelerine bağlı değil. Dinî sosyal yapı, artık oldukça farklı ve çeşitli kurumların müşteri kazanmak için rekabet ettikleri bir piyasa gibi.

Dolayısıyla bu pazara ilişkin üretim hız kesmeden devam edecek. Çünkü sekülerizm yükselirken dinîmsi inançlar azalmıyor. Bilimcilik artık dini tehdit etmiyor çünkü bilim dinle eskisi gibi ilgilenmiyor. Sekülerleşme konusunda uzman olan akademisyen Volkan Ertit'in dile getirdiği gibi, ona karşı bir kayıtsızlık içinde. Bu da dinî alandaki çözümlerin pazarda istendiği gibi alıcı bulmasına imkân veriyor.

Bilime olan güven, uzmanlığa olan inanç sekülerleşmeyi artırdığı kadar psişik ve radikal inançları da güçlendirebiliyor. Kült örgütlere katılım sağlayan bilim insanları, eğitimli uzmanlar bize bunu öğretiyor. Geçenlerde ölen ve basında "sahte peygamber" olarak geçen İskender Evrenesoğlu bir mühendisti ve çok sayıda bağlısının da tekniker olduğu biliniyor. Japonya'da sarin gazı saldırısında bulunan kült örgüt Aum Shrinkyo'nun çok eğitimli ve üst düzey müritleri vardı. DEAŞ terör örgütüne katılan çok sayıda mühendisi konu edinen Diego Gambetta ve Steffen Hertog'un hazırladığı Engineers of Jihad (Cihadın Mühendisleri) adlı çalışmayı da hatırlamak yerinde olur. Bu örnekler de bize gösteriyor ki; sayılar, digital çağ, biyo-iktidar inançlar üzerindeki olumsuz etkisini daha çok kurumsal dinlere karşı gösterebiliyor.

Bu salgın, dikkat ederseniz, dijital çağın çocuklarını pas geçiyor. Virüsün gençlere bir şey yapmaması, onları daha çok yalnızlaştırabilir. Jean M. Twenge'in "I" nesli diye ifade ettiği, şarjları olmadığında kendilerini bir kara deliğin içinde hisseden bu nesli daha fazla sanal gerçeklik bağımlısı yapabilir. Toplumsal bağları azalmış, sosyal ilişkileri iyice zayıflamış, gerçeklik algıları bozulmuş bir neslin semptomlarını daha da azdıracaktır. Zira bu virüs tam da buraya denk geldi; dinle arası genellikle gevşek olan gençlerin koronavirüs sonrası bilimciliğe ve sanal gerçekliğe olan inançlarının artması, buna karşılık da toplumun inanç ve değerlerine karşı da daha kayıtsız olmaları beklenebilir. Bu ise sevgi sarmalıyla aidiyet ve kimlik veren, sanal gerçeklik algısına benzer bir "kapalı dünya" inşa eden kült gruplar için bulunmaz fırsat sunacaktır.

Son olarak, Müslümanların ve Hıristiyanların sayısı artacak ama korkarım din çağı patlaması da yaşamayacağız. Dinî kurumlara olan erozyonun hızlanacağı, geleneksel öğretilerin zayıflayacağı modern kültlerin daha fazla çoğalacağı "seküler maneviyatçılığın" tavan yaptığı bir zamana doğru yol alacağız. Korkarım ki bu salgın terör örgütleri için de oldukça uygun bir zemin yarattı. Bu örgütler, hem kayıplarını gidermek hem de koronavirüsün yeniden gündeme getirdiği apokaliptik (kıyamet) inançları kışkırtmak imkânı bulacaklar.

COVID-19

TOPLUM KÜLTÜR ve SİYASET

CUMHURİYET DÖNEMİ HUTBELERİNDE BULAŞICI VE SALGIN HASTALIKLAR MESELESİ

Doç. Dr. Hüseyin KALEMLİ

Giriş

Bulaşıcı hastalık, bir hastalığın, insandan insana ya da hayvandan insana herhangi bir yolla bulaşma niteliği taşıması olarak tanımlanır. Salgın hastalık ise bir bulaşıcı hastalığın, belirli zaman ve normal ölçüler içerisinde beklenenden daha çok sayıda görülmesi ya da toplumda daha önce hiç görülmeyen bir hastalığın tek bir vaka bile olsa ortaya çıkmasıdır. Her iki hastalık türünün de nedeninin bakteriler, virüsler ve parazitler olduğu bilimsel olarak ortaya konulmuştur.[1] Bugün bilimdeki gelişmeye paralel olarak gerek bulaşıcı gerekse salgın hastalıkların nedeni olan bakteri, virüs ve parazitlerle ilgili daha geniş bir bilgiye sahip olunmuştur. Ancak bu bilginin olmadığı Orta Çağ'da tanımlanamayan, bu nedenle günahkâr bir yaşamın ilahî cezası olduğuna inanılarak genelde *plague* (bela, felaket) olarak isimlendirilen bulaşıcı ve salgın hastalıklar,[2] tarih boyunca tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Öyle ki tüm sonuçlarıyla sosyal, beşerî, iktisadî ve siyasî sistemlere tesir etmiştir. Zaman zaman da tarihin akışının şekillenmesinde rol oynamıştır.

1 *Eğitimciler İçin Eğitim Rehberi Bulaşıcı Hastalıklar ve Korunma Modülleri,* T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Eğitimi Genel Müdürlüğü, Ankara, 2018, s. 15-16.

2 Haldun Akpınar, "Bulaşıcı Hastalıkların Yayılımının Tahmininde Deterministik Modellerin Kullanılması", Öneri Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 38, Yıl: 18, Temmuz 2012, s. 97.

Bulaşıcı ve salgın hastalıklar yüzyıllardır milyonlarca insanın ölümüne sebep olmuş, yenilemez sanılan orduları durdurmuş, toplumsal ilişkileri şekillendirmiş, insanların yakınlarına ve sevdiklerine karşı davranışlarını biçimlendirmiştir. Yayıldıkları dönemlerde ortaya çıkan kitlesel ölümler kendiliğinden başlamamış, salgın hastalıklar davetsiz misafirler gibi insanların arasına girmemiştir. Mikropların kitlesel ölümlere yol açan canavar rolünü üstlenmeleri için insanlar ellerinden geleni yapmışlar, ölümler başladıktan sonra ise hiçbir şey yapamamışlardır.[3]

Günümüze kadar görülen bulaşıcı ve salgın hastalıklardan insanlık tarihine en çok etki edenlerinin "Veba, Kolera, Tifüs, Çiçek, Ebola ve Grip" olduğu bilinmektedir. Yakın dönem bulaşıcı ve salgın hastalıkları olarak da "Sars, Kuş Gribi, Domuz Gribi, Mers, Ebola, Zika" isimleri öne çıkmaktadır. Bunlara son olarak eklenen bulaşıcı ve salgın hastalık ise hâlihazırda bütün dünyayı etkisi altına alan Covid-19'dur. Covid-19 salgını ile dünya yakın dönemin en büyük bulaşıcı ve salgın hastalık problemi ile yüzleşmiştir.[4]

Tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan bulaşıcı ve salgın hastalıklardan Türk toplumu da etkilenmiştir. Özellikle yakın tarihe bakıldığında 20. yüzyılda çok sayıda insanın bahsi geçen bulaşıcı ve salgın hastalıklara maruz kaldığı, bunlardan dolayı hayatını kaybettiği görülür. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu coğrafyasında bulaşıcı ve salgın hastalıklar âdeta kol gezmişlerdir. Sonrasında Cumhuriyet döneminde de Türk toplumu bulaşıcı ve salgın hastalıklarla belirli şekillerde karşı karşıya kalmıştır.[5] Belki bölgesel olarak olsa dahi toplum içerisinde bu hastalıklar görülmüşlerdir. Bugün de bütün dünya üzerinde olduğu gibi Anadolu coğrafyasında Covid-19 salgını etkisini hissettirmektedir.

Günümüzde ortaya çıkan Covid-19 salgını bulaşıcı hastalıklar meselesini yeniden gündeme getirmiş, mücadele yollarını düşündürmüştür. Dünyanın tamamında olduğu gibi Türkiye'de de bu salgın ile etkin bir şekilde mücadele edilmeye çalışılmaktadır. Ülkede bir taraftan sağlık alanında çalışmalar yürütülürken diğer taraftan da toplum içerisinde sosyal izolasyonu sağlamak için karantinalar uygulanmakta, sokağa çıkma yasakları ilan edilmekte ve insanların birbirleri ile aralarına mesafe koymaları istenilmektedir. Salgının yayılmasına etki edecek münasebetlerden kaçınılması, temizlik ve hijyene önem verilmesi talep edilmektedir. Bir anlamda salgının toplumsal bir sorun olmasını önlemek için topyekûn bir mücadele verilmektedir.

Bu ve bundan önceki bulaşıcı ve salgın hastalıklarda da tecrübe edildiği üzere, böylesi vakaların meydana çıktıkları dönemlerde bütün kamu kurum ve kuruluşlarının yanı sıra

3 Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi,* Çeviren: Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020. Arka Kapak Yazısı.

4 Covid-19 Pandemi Değerlendirme Raporu, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 17 Nisan 2020, s. 21-26. http://www.tuba.gov.tr/files/images/2020/Covidraporu/Covid-19%20Raporu-Final+.pdf (Erişim Tarihi: 15.05.2020).

5 Bu dönem içerisinde ortaya çıkan bulaşıcı ve salgın hastalıklar ile bunların etkileri hakkında bilgi için bakınız: Hikmet Özdemir, Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005; Süleyman Tekir, "Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923-1930)", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 65, ss. 407-430; Hilal Özkaya, "Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele", Türkiye Aile Hekimliği Dergisi, 20 (2), 2016, ss. 77-84.

toplumun her bir bireyine de yerine getirmesi gereken sorumluluklar düşmektedir. Konumuz açısından da ele almak istediğimiz husus, Cumhuriyet döneminde yaşanılan bulaşıcı ve salgın hastalıklar sürecinde dinî kurumların nasıl bir rol üstlendikleri, toplumu bu konuda bilgilendirme görevini nasıl yerine getirdikleridir. Burada maksadımız, Cumhuriyet dönemi içerisinde yaşanan bulaşıcı ve salgın hastalıkları ayrı ayrı ele almaktan ziyade bulaşıcı ve salgın hastalıklara yönelik dinî kurumlar aracılığıyla verilen toplumsal mesajlardır.

Cumhuriyet Döneminde Hutbelerde Salgın Hastalıklar Hakkında Yapılan Açıklamalar ve Verilen Mesajlar

Toplumu bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı bilinçlendirip bunlarla etkin bir şekilde mücadele etmenin, farkındalık oluşturmanın, korunma ve kontrol yöntemlerini duyurmanın farklı yolları bulunmaktadır. Dönem dönem değişmekle birlikte günümüzdeki iletişim ve haberleşme araç ve gereçlerindeki çeşitlilik düşünüldüğünde bu konuda topluma ulaşmanın çok da zor olmadığı görülür.

Bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele etme yöntemlerinden biri de hutbeler üzerinden topluma mesaj vermektir. Hutbeler yolu ile de toplum bulaşıcı ve salgın hastalıklar konusunda bilgilendirilmektedir. Hutbelerde verilen mesajlarla topluma bu konuda doğrudan bilgi aktarımı sağlanmaktadır. Bugün iletişim ve haberleşme açısından durum çok farklı olsa da erken Cumhuriyet dönemine bakıldığında bu konudaki iletişim araç gereçlerinin kısıtlılığı ele alındığında hutbelerin halka ulaşmak, halkı yaşananlardan haberdar etmek ve bir bilinç düzeyi meydana getirmek için ne derece önemli oldukları daha iyi anlaşılacaktır. Zira günümüzde de hutbeler aynı önemlerini devam ettirmektedirler.

Cuma Namazlarının kaidelerinden biri olan hutbeler sadece dinî birer metin değil aynı zamanda toplumu pek çok konuda bilgilendirmeyi ve aydınlatmayı amaçlayan birer araçtır. Siyasal, toplumsal, iktisadî ve pek çok alanda devlet, vatandaşlara hutbeler aracılığı ile ulaşmaktadır. Bu yolla hutbeler, toplumun bilgilendirilmesi, yönlendirilmesi ve istenilen yönde şekillendirilmesinde önemli bir role sahiptirler.[6]

Cumhuriyet döneminde hazırlanılan ilk hutbe kitabı 1927 tarihlidir. Bu kitabın ikinci baskısı da 1928 yılında yapılmıştır. 51 adet hutbenin yer aldığı "Türkçe Hutbe" başlığı ile yayımlanan bu kitap, bir heyetin yardımı olmakla birlikte Ahmet Hamdi Akseki tarafından kaleme alınmıştır. Ayrıca kitaba dönemin Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi tarafından da bir mukaddime yazılmıştır. Mukaddimede, Cuma Namazının ve hutbenin öneminden bahsedildikten sonra hutbenin şekli ve nasıl olması gerektiği anlatılmıştır. Bastırılan bu hutbe kitabı vilayet ve kaza müftülüklerine gönderilmiştir.[7]

1927 tarihli hutbe kitabından sonra 1936'da ise bu kitabın devamı veya genişletilmiş hâli diye tanımlanabilecek olan ikinci bir hutbe kitabı hazırlanmıştır. Yine Ahmet Hamdi Akse-

6 Murat Kılıç, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Devlet ile Vatandaş Arasında Bir İletişim Aracı Olarak Hutbeler", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, XVII/35 (2017-Güz), s. 137.

7 Kılıç, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Devlet ile Vatandaş Arasında Bir İletişim Aracı Olarak Hutbeler", s. 145-147.

ki tarafından kaleme alınan kitap "Yeni Hutbelerim" adını taşımaktadır. İlk kitaba binaen oldukça geniş çaplı bir çalışma olan bu kitap iki cilt ve 151 hutbeden oluşmaktadır. Kitabın hazırlanma gerekçesi ise 1927'de hazırlanan ve iki kez basılan hutbe kitabının mevcudunun kalmaması, ihtiyacı karşılayamaması olarak gösterilmektedir.[8]

Cumhuriyet Döneminde İlk Türkçe Hutbe Kitabında Hekim, İlaç, Hastalık Meseleleri

1927 tarihli hutbe kitabında 41. hutbede "Hekim, İlaç, Hastalık" başlığı altında sıhhî meseleler ile bulaşıcı ve salgın hastalıklar ele alınmaktadır. Burada sıhhî meseleler hakkında bilgi verilirken her dönemin bir olmadığı, sağlık ve hastalığın insan için olduğu, insanın hep aynı durumda kalamayacağı belirtilmektedir. Sağlıkta hastalıkta insanlar için olduğundan insanların hastalıklara karşı dikkatli olmaları istenilmektedir ve onlar bu duruma karşı uyarılmaktadırlar. Vücut sağlığı için insanların temiz olmaları, yediklerine, içtiklerine dikkat etmeleri, öyle vakitli vakitsiz, olur olmaz, abur cubur şeyler yiyip içmemeleri dile getirilerek ve sağlığın büyük bir nimet olduğu ifade edilerek bir defa elden gitmesi hâlinde ne kadar pişman olunursa olunsun işin işten geçeceği, mumla aransa dahi bulunamayacağı söylenmektedir. Hastalık hâlinde de insanların hiçbir şey yapmadan kaderci bir yaklaşımla tevekkül edeceğim düşüncesiyle kendilerini tehlikeye atmak yerine mutlaka bir hekime müracaat etmeleri, ilaç almaları gerektiğine değinilmektedir. Verilen farklı mesajlarla birlikte, "önce tedbir sonra tevekkül" düşüncesi ön plana çıkarılmaktadır. Bunun için de Peygamberin Peygamber olduğu hâlde hastalıklardan sakındığı, O'nun sakındığı yerde insanların kim olup da O'ndan fazla tevekkül etmeye kalkıştıkları örneği verilmektedir. Tevekkülün yanlış anlaşılmaması gerektiği vurgulanmaktadır. Hutbede, bulaşıcı ve salgın hastalıklar konusu anlatılırken şu ifadelere yer verilmekteydi:

> "*Allah muhafaza buyursun, bazı zamanlarda ortalıkta salgın bir hastalık olur. Hastalığın bulaşmadığı ev buna tutulmayan insan kalmaz. Hastalığa tutulanların bazıları hayatlarını kaybederler, bazıları da kurtulurlar. Böylesi hastalıklar hiç şakaya gelmezler. Zarar açısından da muharebeden geri kalmazlar. Bu yüzden ne ocaklar sönmüş, nice analar ağlamış, nice evlatlar yetim kalmıştır. Ama denilebilir ki; kırk yıl kıran olmuş, yine eceli gelen ölmüş. Doğrudur eceli gelen ölür. Ancak biz ecelimizin gelip gelmediğini bilemeyeceğimizden ömrümüz oldukça elimizden geldiği kadar sağlığımızı gözetmekle yükümlüyüz. Kendimizi mümkün mertebe hastalıklardan korumak boynumuzun borcudur. Biz üzerimize düşeni yapalım da ondan sonra herkes yine alnının yazısı ne ise onu görsün onu yaşasın. Eceli gelen ölür diye insan tutup kendisini göz göre göre tehlikeye atar mı?*"

Bu bilgiler verildikten sonra hutbede yine, öncelikle insanların ellerinden geldikçe hastalanmamaya çalışmaları, bir hastalığa tutulduklarında "benim hekimim Allah'tır" diyerek vakit geçirmeyip kendilerini hemen hekime göstermeleri, ilaç alıp perhiz yapmaları, ne yapmak gerekiyorsa onu yapıp ötesini Allah'a bırakmaları nasihat edilmektedir. Burada yine hekimlerin dediklerinin dışına çıkılmaması, onların sözlerine dikkat edilmesi, eğer

8 Kılıç, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Devlet ile Vatandaş Arasında Bir İletişim Aracı Olarak Hutbeler", s. 147.

hekimler bir yerde karantina uygularlarsa, bir yeri kordon ile çevirirlerse sakın "bu da ne olacakmış" diye ehemmiyet vermemezlik etmeyip buna uyulması istenilmektedir. Hatta muharebeden kaçanların yerlerine yurtlarına düşman getirecekleri, karantinadan kaçanların da vardıkları yere salgın hastalık götürecekleri, sabredip karantinalı yerlerden kaçmayanların düşman karşısında dişini sıkıp her türlü sıkıntıya katlananlara benzedikleri söylenilmektedir. Salgın hastalığın zarar açısından düşmandan bir farkının bulunmadığı, her ikisinin de düşman oldukları, birer bela mahiyetinde bulundukları, düşmana nasıl karşı koymak gerekiyorsa salgın hastalığa da aynı şekilde karşı konulması gerektiği anlatılmaktaydı.[9]

İkinci Hutbe Kitabında Salgın Hastalık Meseleleri

1936'da Ahmet Hamdi Akseki tarafından kaleme alınan "Yeni Hutbelerim" kitabının birinci cildinde, sekizinci hutbe "Hayatın Kıymeti, Vücud Sağlığı" başlıklıdır. Bu hutbede Allah'ın kullarına ihsan ettiği nimetlerin çokluğu, bunlardan birinin de hayat olduğu belirtilmekte, hayat hakkının her insan için en tabii bir hak şeklinde bulunduğu ifade edilmektedir. İnsanın sahip olduğu bu zenginliği muhafaza etmesi gerektiğine, vücudun hastalıklardan korunmasına, hasta olmamak için tedbirli davranmak gerektiğine, sağlığa zararlı olacak şeylerden kaçınılmasına değinilmektedir.[10]

İkinci ciltte ise, yüz otuz yedinci hutbede "Verem Hastalığı ve Bundan Korunma Çareleri", yüz otuz sekizinci hutbede "Mikroplardan Sakınmalı", yüz otuz dokuzuncu hutbe "Kızamık, Kızıl, Kuş Palazı-Difteri", yüz kırkıncı hutbede "Çiçek, Boğmaca, Tifo", yüz kırk birinci hutbede "Isıtma, Bataklık, Sivrisinek, Karasinek", yüz kırk ikinci hutbede "Göz Hastalığı, Trahom" başlıkları altında bulaşıcı ve salgın hastalıklar hakkında bilgi verilmektedir.

Bütün bu hutbelerde yer alan ortak dil; sağlığın önemli olduğu, bahsi geçen hastalıkların bulaşıcı ve salgın şeklinde cereyan ettikleri, mikroplar yoluyla yayıldıkları, bunlara karşı dikkatli davranılması gerektiği noktasında toplanmaktadır.

Mikroplar

"Mikroplardan Sakınmalı" başlıklı yüz otuz sekizinci hutbede, sağlıkla ilgili genel bilgilerle birlikte sağlığı koruyabilmek için her şeyden önce gözle görülmeyip hayatı tehdit eden unsurların bilinmesi gerektiğine dikkat çekilmektedir. İnsan hayatını tehdit eden, bulaşıcı ve salgın hastalıklara yol açan mikroplarla ilgili yapılan açıklamada bunlar yani mikroplar küçük hayvanlar olarak değerlendirilmektedir. Allah nasıl ki büyük büyük hayvanlar yaratmış ise gözle görülemeyecek kadar küçük hayvanlar da yaratmıştır denilmektedir. Bulaşıcı hastalıkların sebeplerinin mikrop denilen ve gözle görülemeyen bu hayvancıklar olduğu ifade edilmektedir. Mikroskopsuz görülemeyen bu küçük hayvanların havada, suda, toprakta bol bol bulundukları, hekimlerin mikrop dediklerin şeylerin bunlar olduk-

9 *Diyanet İşleri Reisliği Türkçe Hutbe,* Şehzadebaşı: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1345-1927, s. 209-213.
10 A. Hamdi Akseki, *Yeni Hutbelerim Birinci Kısım,* Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1936, s. 64-67.

ları belirtilmektedir. Kolera, Verem, Çiçek, Kızamık, Kızıl, Kuşpalazı gibi birçok bulaşıcı hastalığın hep gözle görülemeyen bu zararlı mikroplarla geldikleri, bir kişiden başka bir kişiye geçtikleri anlatılmaktadır. Bu düşmanlardan korunmak için bunların nasıl ve nerelerde yaşadıklarını öğrenmenin lazım geldiği, bunların kendilerine mahsus yaşama alanları ve üreme şartlarının bulunduğu, çoğunlukla kirli, karanlık, pis ve kuytu yerlerden hoşlandıkları söylenmektedir.[11]

Hutbede verilen bilgilerin devamında uzman doktorların beyanına dayanılarak bulaşıcı ve salgın hastalıkların sayısının elliden fazla olduğu belirtilmekte, bunların en önemlilerinin ise Kolera, Veba, Verem, Frengi, Lekeli Humma, Kara Humma (Tifo), Çiçek, Difteri = Kuşpalazı, İstilai Dizanteri, Sâri Menenjit = Beyin Humması, Kızıl, Trahom, Ruam = Sakağı, Daülkelb = Kuduz, Humma-i Nifasi olduğu ifade edilmektedir. Bu bulaşıcı ve salgın hastalıklara sebep olan mikropların başkalarına geçmesine sebep olan vasıtalar da hava, tozlar, sular, gıdalar, hastalar, hastadan akan şeyler, sinek gibi bazı haşerat olarak açıklanmaktadır. Yine arkasından da bu mikropların hangi şekillerde insana bulaştıklarına, bulaşma yollarına karşı ne şekilde tedbirler alınması gerektiğine, temizliğe özen gösterilmesine ait bilgiler verilmektedir. Sonunda da her saadetin başının sağlık, sağlığın başının da temizlik olduğu, temizliğin mikroplara karşı en büyük silah vazifesini gördüğü üzerinde durulmaktadır.[12]

Verem

"Verem Hastalığı ve Bundan Korunma Çareleri" başlıklı yüz otuz yedinci hutbede, dünyayı en çok etkileyen korkunç hastalıklardan birisinin verem olduğu, veremin aileler için de toplum için de büyük bir musibet teşkil ettiği belirtilmektedir. Verem mikrobunun insanlara en çok yine insanlardan geçtiği, bununla beraber inek sütü ile çiğ yenen sığır etlerinden de bulaşabileceğine değinilmektedir. Dört yaşına kadar çocuklarla otuz kırk yaş çağlarındaki kişilerde daha çok görülmekte olduğu, % 70 oranında akciğerlere sirayet ettiği ifade edilmektedir. İki yaşından on yaşına kadar ölenlerin % 60'ının, on beş yaş ile altmış yaş arasında ölenlerin % 30'unun akciğer vereminden hayatlarını kaybettikleri söylenilmektedir.

Belirtilen konularda bilgiler verildikten sonra da verem mikrobunun hangi yollardan yayıldığı, bundan korunmak için alınacak tedbirlerin neler olduğu, vereme karşı vücut direncinin güçlü olmasının önemi, vücuda verem girmesi hâlinde mutlaka hekime gidilmesi ve erkenden hekime gidenlerin mikroptan kurtulabilecekleri anlatılmaktadır. Sonunda da veremin açık verem ve kapalı verem şeklinde görülebildiği, bunların nasıl belirtiler verdikleri izah edilmektedir. Hutbenin bitiminde ise bulaşıcı ve salgın hastalıklarla ilgili olarak Peygamberimizin şu mübarek sözlerine dikkat ediniz denilerek "Cüzzamlıdan, bulaşık hastalıklardan, arslandan kaçar gibi kaçınız." sözü verilmedir.[13]

11 A. Hamdi Akseki, *Yeni Hutbelerim İkinci Kısım,* Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1936, s. 403-406.
12 Akseki, *Yeni Hutbelerim İkinci Kısım,* s. 406-410.
13 Akseki, *Yeni Hutbelerim İkinci Kısım,* s. 394-401.

Kızamık, Kızıl, Kuş Palazı - Difteri

"Kızamık, Kızıl, Kuş Palazı" başlıklı yüz otuz dokuzuncu hutbede, başlangıçta sağlıkla ilgili açıklamalar yapıldıktan sonra, kızamığın ekseriyetle çocuklarda görüldüğü, vaktinde tedavi edilmezse ciddi sonuçlar doğurabileceği, bundan difteri, kasabat iltihabı, verem, kulak iltihabı, sağırlık, göz zayıflığı, boğaz ve mide rahatsızlıkları gibi önemli hastalıklar doğuracağı anlatılmaktadır. En çok kışın ve ilkbaharda görülen kızamıktan çocukları çok iyi korumak gerektiği söylenilmektedir.

Ardından da kızamığın kendine has bir mikrobunun olduğu, bunun ağız salyası ve burun akıntılarına yerleşerek öksürük, balgam ve aksırıkla etrafa saçıldığı ifade edilerek kızamıklı çocuğun başka çocukların yanında bulundurulmaması, çocukları onun yanına onun da çocukların yanına sokulmaması tavsiye edilmektedir. Yine kızamık hastalığının nasıl belirti verdiği, hastalığın tedavisinde izlenecek yolun nasıl olduğu değerlendirilmektedir. Ailenin çocukların bakım ve yetiştirilmeleri, onların sağlıklarına dikkat etmeleri konusundaki sorumluluklarına dikkat çekilmektedir.[14]

Aynı hutbede kızıl hastalığı ile ilgili olarak da bu hastalığın her yaştaki insanda bulunabilmesine karşılık en çok beş ile on yaş arasındaki çocuklarda görüldüğü, çok defa ölümle neticelendiği, yakalananları iki üç günde alıp götürdüğü belirtilmektedir. Kızıl hastalığının birkaç günde geçen hafif şekilleri olduğu gibi, en ağır başlayan ve üç gün içinde çocuğu alıp götüren şekilleri de vardır denilmektedir. İyi tedavi edilmeyen bir kızıl hastalığının çocuğu öldürmese bile tehlikeli şekillerde kulak iltihabı yaparak daimî bir akıntı yahut sağırlık getireceği, böbrek iltihabı yapacağı söylenilmektedir. Yine belirtilerinin de baş ağrısı, titreme, kusma, boğaz iltihabı, ateş, sırtta ağrılar, kırıklık ve bitkinlik başlaması olduğu anlatılmaktadır. Hastalık esnasında nabzın hızlandığı, hastalık meydana çıktıktan 24 saat sonra boyundan ve bedenin üst kısmından başlayarak bütün vücuda yayılan ve sonra da yine aynı şekilde kaybolan kızıl bir renkte lekeler görüldüğü, bunların vücutta hafif bir acı ile beyaz bir iz bıraktığı ifade edilmektedir. Vücutta görülen bu kızıllığın beş altı gün sonra geçeceği, derilerin yüzülüp dökülmeye başlayacağı, derilerin dökülmesinin on beşinci güne doğru başlayarak kırkıncı güne kadar devam edeceği, ellerden ve ayaklardan büyük deri parçalarının soyulup döküleceği söylenilmektedir.

Bunun devamında da kızıl hastalığının hangi yollarla bulaştığı, bundan ne şekilde korunulabileceği, hastalığa tutulan bir kişinin nasıl ve nerede bulundurulacağı, hastanın hekime gösterilmesi gerektiği hakkında bilgi verilmektedir. Hatta burada kızıl hastalığının anjin = boğaz ağrısı, boğaz iltihabı, kulak ağrısı ve kulak zarının delinmesi gibi durumlara da sebep olduğu, eğer kulak ağrısı başlarsa hemen hekime koşulması, hekim yok ise yanağa sıcak tuğla veya başka sıcak bir şey koyulması gerektiği ifade edilmektedir. Kızıl hastalığı ile ilgili genelde bu bilgiler verilirken sonunda da "Peygamberimiz Sallâllahü Aleyhi ve Sellem 'Cüzzamlıdan arslandan kaçar gibi kaçınız, hastalıklıyı sağlarla bir arada bulundurmayınız' buyurmuşlardır. Bu tamamen tıbbî kanunları ihtiva etmektedir" denilmektedir.[15]

14 Akseki, *Yeni Hutbelerim İkinci Kısım,* s. 411-417.

15 Akseki, *Yeni Hutbelerim İkinci Kısım,* s. 418-421.

Yine bu hutbede kuşpalazı- difteri hastalığı da anlatılırken, onun korkunç ve öldürücü hastalıklardan biri olduğu, bunun da kendine has bir mikrobunun bulunduğu, bunların hastalığı öteye beriye taşıdıkları ve vücuda hangi yollardan girdikleri, belirtilerinin nasıl ortaya çıktığı bilgileri verilmektedir. Burada da kuşpalazına tutulmuş bir çocukta evvela bitkinlik, kırıklık, ateş görülür. Boğazının ağrısından yutkunamaz. Bademcikleri şişer ve boğazı kızarır. Boğazın gerisinde veya bademcikler üzerinde kül renginde beyaz lekeler görülür. Hastalık ilerledikçe bu lekeler küçük dile, damağa ve buruna doğru yayılır, gırtlak ve nefes borularına hücum eder, hastanın ağzı kokar ve kurur, çene bezleri şişer, kısık ve kuru bir öksürük başlar. Bu hastalığın hafifinden de korkulmalıdır. Çünkü bazı durumlarda boğaz ve göz felçleri, böbrek iltihaplarına da yol açar sözleri söylenilmektedir. Hastalığın ağır seyretmesi hâlinde ateşin daima yüksek olacağı, hastanın genel durumunun bozulacağı, solgun, dermansız bir hal göstereceği, kalp atışlarının yavaşlayacağı ve çocuğun öleceği, boğazda ve gırtlakta meydana gelecek iltihapların nefesi tıkayarak ölüme sebebiyet vereceklerinden böylesi durumlarda hemen bir doktor çağırmanın icabı üzerinde durulmaktadır. Ayrıca burun difterisi diye bir tanımlama da yaparak nezleye ve buna karşı gösterilmesi gereken hareket tarzına dikkat çekilmektedir. Başka da hastalığın en çok ilkbahar ve son baharda görüldüğü, hangi çocukların bu hastalığa yakalanabilecekleri, hastalığa yakalanmamaları için neler yapmak gerektiği, hastalık hâlinde hangi yolun takip edileceği özetlenmektedir.[16]

Çiçek, Boğmaca, Tifo - Kara Humma

"Çiçek, Boğmaca, Tifo" başlıklı yüz kırkıncı hutbede, çiçek hastalığı hakkında açıklama yapılırken, bu eski zamanlardan bu yana herkesin bildiği bir hastalıktır. Bu hastalığın Anadolu köylerinde halen zaman zaman tahribat yaptığı görülmektedir. Nice gül yüzlü çocukları soldurmakta ve biçimlerini bozmaktadır sözlerine yer verilmektedir. Hastalığın her ırkta, her iklimde ve yaşta olabileceği, kışın yaza nispetle daha az görüldüğü, hastalık sürdüğü müddetçe tehlikesinin bulunduğu, sineklerden geçebileceği gibi, hastalardan dökülen derilerden de bulaşabileceği ifade edilmektedir. Çiçek mikrobunun tanımı yapılmaktadır. Hastalığın nasıl yayıldığı, hastalığa tutulma hâlinde nasıl hareket edileceği anlatılmaktadır. Ayrıca hastalığa karşı bir tedbir olarak da yeni doğan çocukların birkaç ay içinde aşılattırılmalarının zarurî olduğu söylenilmektedir. Vaktinde aşı yaptırmama durumundan dolayı ne kadar insanın sakat kaldığı, toprağa gömüldüğü bilgisi verilmektedir. Bir de suçiçeği hastalığına değinilmektedir.[17]

Aynı hutbede boğmaca hastalığı hakkında bilgi verilirken de bunun çocuklar için bulaşıcı bir hastalık olduğu, çok kimse buna ehemmiyet vermese de çocuğun mutlaka tutulacağı bir hastalık şeklinde bulunduğu, çoğu kimsenin bunu bir geçit olarak değerlendirdiği söylenmektedir. Buna ilaveten de çocuklar üzerinde ne kadar vahim etki yaptığı, her sene binlerce çocuğun bu yüzden toprağa gömüldüğü anlatılmaktadır. Aslında önemsenmesi gerektiği, önemsenmemesi hâlinde bazen fıtık, burun kanaması, zafiyet, zatürre gibi

16 Akseki, *Yeni Hutbelerim İkinci Kısım,* s. 422-425.
17 Akseki, *Yeni Hutbelerim İkinci Kısım,* s. 426-429.

önemli ve öldürücü hastalıklara da sebebiyet vereceği, çocukların ölümüne yol açabileceği uyarısında bulunulmaktadır. Hastalığın ne şekilde yayıldığı ve görülmesi hâlinde nasıl davranılması gerektiği de belirtilmektedir.[18]

Yine bu hutbede tifo - kara humma hastalığı hakkında izahatta bulunulurken de, bunun kendisine özgü bir mikrobunun olduğu, bu mikrobun buzlar içerisinde altı aydan beş aya kadar, gübrede ve kurumuş insan pisliğinde aylarca, pis sularda uzun müddet yaşayabildiği, fakat sıcakta çabucak öldüğü, altmış derecelik bir sıcağa yarım saat zor dayanabildiği, güneş ışığında da birkaç saat içerisinde yok olduğu anlatılmaktadır. Mikrobun bulunabileceği yerlerle temastan kaçınılması, yiyecek ve içeceklere dikkat edilmesi, bunun hangi yollardan insanlara ne şekilde bulaştığı, insanda nasıl zararlara sebebiyet verdiği belirtilmektedir. Hastalığın belirtileri olarak da tifo mikrobu vücuda çiğ meyve ve sebze ya da su vasıtasıyla girer, ince bağırsaklarda tahribat yapmaya başlar. Bağırsakta yaralar meydana gelir. Önce bir baş ağrısı, yorgunluk, uykusuzluk baş gösterir, beş altı gün sonra şiddetlenir, ateş artar. Bedende mercimek büyüklüğünde, koyu pembe veya kırmızı lekeler görülmeye başlar. Bir hafta kadar ateş 39-40 derecede kalır. Hasta bazen kendini kaybeder. Saçma sapan sözler söylemeye başlar, idrar azalır, karın şişer, dil paslanır, ağız ve burun örümceklenir denilmektedir.[19]

Sıtma, Bataklık, Sivrisinek, Karasinek

"Isıtma, Bataklık, Sivrisinek, Karasinek" başlıklı yüz kırk birinci hutbede de, sıtmanın herkes tarafından çekildiği, bataklık yerlerde ve durgun sularda çok olduğu belirtilmektedir. Yaz ayları geldiğinde ülkenin birçok yerinde, hele köylerin pek çoğunda, karınları şişmiş, kol ve bacakları incelmiş, benizleri solmuş, gözlerin parlaklığı gitmiş, yüzlerce delikanlı, binlerce çocuk görülüp de neden böyle olduğunun düşünülmediği ifade edilerek sebebinin sıtma olduğu söylenmektedir. Sıtmanın da mikrop olarak kendine ait özelliklerinin olduğu, bunun kanda yaşadığı, sivrisinekler vasıtasıyla bir kişiden başka bir kişiye taşındığı, bu taşımanın nasıl meydana geldiği, hastalığın vücut üzerinde ne şekilde bir etki yaptığı etraflıca açıklanmaktadır. Bundan itibaren de sivrisineklerin taşıdıkları diğer hastalık çeşitleri, onların yaşam alanları olan bataklıklar, durgun su birikintileri ve buraların kurutulması gereği hakkında bilgi verilmektedir.

Aynı hutbede bir diğer sinek çeşidi olarak da karasinek ele alınmakta, kendisine ev sineği de denildiği, bunun da sivrisinek kadar arsız olduğu, her türlü pislikten beslendiği, mikrop yaydığı, insanlara mikrobu nasıl bulaştırdığı, ne çeşit hastalıkları bir yerden başka bir yere götürdüğü, hangi biçimde üreyip çoğaldığı anlatılmaktadır. Karasineklere mücadelenin yolu gösterilerek, bunlarla etkin bir şekilde mücadelede için ilaç ve gaz kullanımı önerilmektedir.[20]

18 Akseki, *Yeni Hutbelerim İkinci Kısım,* s. 429-430.
19 Akseki, *Yeni Hutbelerim İkinci Kısım,* s. 431-435.
20 Akseki, *Yeni Hutbelerim İkinci Kısım,* s. 436-445.

Göz Hastalığı, Trahom

"Göz Hastalığı, Trahom" başlıklı yüz kırk ikinci hutbede de Trahom açıklanmaktadır. Bulaşıcı ve çok tehlikeli hastalıklardan birinin de trahom olduğu, bu hastalığın gözlerde meydana geldiği, göz kapaklarının içini döşeyen zarın üzerinde sert, kirli, sincabi ve etrafları koyu kırmızı kabarcıklarla başlayan, gizli devam edip uzun süren ve gözleri söndüren bulaşıcı bir yapısının bulunduğu belirtilmektedir. Yine trahomun hastalık olarak nasıl başladığı, nasıl bir seyir takip ettiği, ne gibi etkiler bıraktığı, görme duyusuna verdiği zarar açıklanmaktadır. Ayrıca Mısır'da ortaya çıktığı, oradan Avrupa'ya ve Anadolu'ya geçtiği anlatılmaktadır ve Harb-i Umumi'nin sonlarında az bir süre Mısır civarında kalan Türk ordusu efradından 1919 Ağustosundan sonra 2609 kişinin göz hastalığına yakalandıkları, bunlardan 64'ünün daha Mısır'da iken iki gözünü, 107'sinin bir gözünü kaybettikleri bilgisi verilmektedir. Buna ek olarak da birinin iki gözüne ameliyat yapılmış, birinin sol gözü çıkarılmış, birinin de sonradan yine sol gözü çıkarılmış, 1653'ü de Mısır'dan trahomalı olarak dönmüştür. İşte trahoma bu kadar tehlikeli bir göz hastalığıdır denilmektedir. Devamında trahoma durumunda nasıl davranılması gerektiği, temizlik açısından nasıl bir çaba gösterilmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır.[21]

Sonuç

Yukarıda bulaşıcı ve salgın hastalıklar konusunda hutbelerden alınarak kısa değerlendirmeye tâbi tutulup özetlenerek verilen bilgiler, kendi metinleri içerisinde daha geniş ve detaylı bir şekilde yer almaktadırlar. Ancak biz bunların ana odak noktalarına değinerek, toplumun bulaşıcı ve salgın hastalıklar hususunda nasıl ve hangi oranlarda bilgilendirildiklerini açıklamaya çalıştık. Bulaşıcı ve salgın hastalıklar hakkında hutbelerin ana metinleri içerisinde verilen bilgiler çerçevesinde denilebilir ki bir tıp metni gibi olmasa da, olması da zaten mümkün değildir, yine de çok önemli bilgiler yer almaktadır. Bunlarda döneme ait bulaşıcı ve salgın hastalıkların her birisinin yapısal özellikleri, bulaşma şekilleri, bunlardan korunma yolları etraflıca anlatılmaktadır. Zaman zaman sayısal ve istatistikî veriler verilmektedir. Özellikle Cumhuriyet dönemi düşünüldüğünde, toplumun bu hastalıklarla nasıl yüzleştiği ele alındığında bu bilgiler oldukça önemlidirler. Diğer taraftan merkez taşra ilişkileri, sağlık hizmetlerinin ülkenin her tarafına aynı şekilde ulaştırılamamaları durumu düşünüldüğünde de bu mahiyetleri anlaşılacaktır.

Hutbelerle ilgili genel olarak bir değerlendirme yapılacak olursa, hepsinin içeriğinde bulaşıcı ve salgın hastalıkların kendiliğinden ortaya çıkmadıkları, her birinin kendi içinde bir takım sebeplerinin bulunduğu belirtilmektedir. Buna göre, bulaşıcı ve salgın hastalıkların oluşmalarına sebep olan çeşitli mikroplar vardır, bunlar da pisliğe dayanırlar. Mikroplar vasıtasıyla ya insandan insana ya da hayvandan insana bulaşırlar. Bulaşmamaları için gerekli önleyici tedbirler de bulunmaktadır. Bunlara karşı insanlar kendilerini koruyabilirler. Bir bulaşıcı hastalığın insana geçmemesi için her şeyden önce kişi sıhhat ve temizliğe dikkat etmelidir. Hastalığa yakalanılırsa bu defa da onun etrafa yayılmasının önüne geçilmelidir,

21 Akseki, *Yeni Hutbelerim İkinci Kısım*, s. 446-452.

gerekirse hasta kişiden uzak durulmalıdır. Ayrıca bu hastalıkların tedavisinde mutlaka ve mutlaka bir hekime başvurulmalıdır, gerekli tedavi yöntemleri uygulanmalıdır. Hekimlerin verdikleri kararlara, tedavi yöntemlerine riayet edilmelidir. İnsan önce kendi üzerine düşeni yapıp sonra Allah'a tevekkül yoluna gitmelidir. Kendi üzerine düşeni yapmadan Allah'a tevekkül etmek doğru değildir, kolaycılıktır. Cumhuriyet dönemi hutbelerinde de topluma işte bu konularda açık bir mesaj verilmektedir. Hutbelerde işaret edilen aslında mikroplara karşı korunma, temizliğe önem verme ve hekimlik bilgisinden yararlanmadır.

Tarihsel bir vaka olarak Orta Çağ'da tanımlanamayan virüslerin bugün en ince ayrıntılarına kadar gen haritaları çıkarılabilmektedir. Ancak o günden bugüne kadar bu konuda değişen tek şey virüslerin mutasyona uğramaları, farklı farklı şekillerde isimlendirilmelerdir. Ciddi etkiye sahip bulaşıcı ve salgın hastalıkların değişik adlarla isimlendirilmeleri neyi değiştirmiştir. Bu bir isimlendirmeden öteye gitmeyen bir şeydir. Hâlen daha günümüz dünyasında, bilgi çağının yaşandığı dönemde bu tür bulaşıcı ve salgın hastalıklar karşısında bütün insanlar çaresiz kalmaktadırlar. Kaynağını bilmedikleri bu bulaşıcı ve salgın hastalıklar çok sayıda insanın ölümüne sebep olmaktadır. Burada o dönemden bu döneme değişmeyen tek şey vardır o da bulaşıcı hastalıkların kaynakları, yani mikroplar. Eğer insanlık tarihsel tecrübesi ile böylesi bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele etmek istiyorsa ilk önce kaynağına eğilmeli, onları ortadan kaldırmalı ve yaşam standartlarını da bu biçimde yapılandırmalıdır. Yoksa dün olduğu gibi bugün de, yarın da modern tıp bilimi bazı durumlarda bulaşıcı ve salgın hastalıklar konusunda yetersiz kalacaktır.

KAYNAKÇA

Akpınar, Haldun, "Bulaşıcı Hastalıkların Yayılımının Tahmininde Deterministik Modellerin Kullanılması", Öneri Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 38, Yıl: 18, Temmuz 2012, ss. 97-3.

Akseki, A. Hamdi, Yeni Hutbelerim Birinci Kısım, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1936.

Akseki, A. Hamdi, Yeni Hutbelerim İkinci Kısım, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1936.

Covid-19 Pandemi Değerlendirme Raporu, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 17 Nisan 2020. http://www.tuba.gov.tr/files/images/2020/Covidraporu/Covid-19%20Raporu-Final+.pdf

Diyanet İşleri Reisliği Türkçe Hutbe, Şehzadebaşı: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1345-1927.

Eğitimciler İçin Eğitim Rehberi Bulaşıcı Hastalıklar ve Korunma Modülleri, T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Eğitimi Genel Müdürlüğü, Ankara, 2018.

Kılıç, Murat, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Devlet ile Vatandaş Arasında Bir İletişim Aracı Olarak Hutbeler", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, XVII/35 (2017-Güz), ss. 137-166.

Nikiforuk, Andrew, Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi, Çeviren: Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

Özdemir, Hikmet, Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005

Özkaya, Hilal, "Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele", Türkiye Aile Hekimliği Dergisi, 20 (2), 2016, ss. 77-84.

Süleyman, Tekir, "Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923-1930)", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 65, ss. 407-430.

COVID-19
TOPLUM KÜLTÜR ve SİYASET

KÜRESEL SALGININ MÜCBİR SEBEP OLMASI VE SÖZLEŞME HUKUKUNA ETKİSİ

Prof. Dr. Mehmet ALTUNKAYA

Giriş

Dünyada ilk olarak 31 Aralık 2019 tarihinde Çin'in Vuhan kentinde görülen Koronavirüs (Covid-19) vakası hızla yayılmıştır. Bunun üzerine, 11 Mart 2020'de Dünya Sağlık Örgütü salgını pandemi (küresel salgın) kategorisine almıştır. Ülkemizde ise bu salgının ilk vakası 11 Mart'ta tespit edilmiş ve akabinde hükümet tarafından özellikle Sağlık Bakanlığı koordinasyonunda Bilim Kurulu'nun tavsiyeleri ile alınan kararlar neticesinde sosyal ve ekonomik hayatı etkileyen sonuçlar ortaya çıkmıştır.

Salgın sebebiyle işyerleri, özellikle oteller, AVM'ler, marketler, restaurantlar kapanmış, seyahat yasakları gelmiş, okullar ve üniversiteler eğitim öğretime ara vermiş, adliyelerde yargı işlemleri durdurulmuş ve spor müsabakaları iptal edilmiştir. Sık sık sokağa çıkma yasakları getirilmiş, böylelikle de ekonomik hayat ciddi yara almıştır.

Toplumun borç ilişkilerinin oluşmasını sağlayan sözleşme hukuku edimlerin ifasından kaynaklanan aksaklıklar sebebiyle birtakım engellerle karşı karşıya kalmıştır. Gerçekten de, sözleşme hukukunun ortaya çıkardığı en önemli ilke olan ahde vefa ilkesi tarafların edimlerini yerine getirme yükümlülüklerinin devamını zorunlu kılmış ancak bütün dünyayı sarmış olan kaçınılmaz ve öngörülmez sebep yüzünden ifa gerçekleştirilememiştir. Bu durum, birçok ihtilafın da ortaya çıkmasına sebep olacak niteliktedir. Ancak ihtilafın çözümünde yargıda hâkimler sözleşme ve kanunlarda yer alan hükümleri uygularken hakkaniyete uygun çözümler getirmeye çalışırken her durumda taraflar için tatmin edici sonuçların doğduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü kanun koyucu kanunda genel ve soyut düzenleme koymuşken, gelinen noktada sözleşmede de özel bir düzenleme olmaması, istenilen sonucun doğma imkânını ortadan kaldırmaktadır.

Salgının kısa sürede sona ermeyeceği ve etkisinin de önümüzdeki birkaç yıl daha devam edeceği toplumda hâkim olan kanaattir. Böyle bir durum varken toplumun hukuk ilişkilerini, özellikle borç ilişkilerini göz ardı etmek mümkün değildir. Zira, mevcut düzenlemelerdeki boşlukların yargı kararlarının verilmesinde hakkaniyete aykırı sonuçlar ortaya çıkarması TBMM'nin gündemine bazı konuları alma mecburiyetini doğurmuştur. Bu aşamada en başından itibaren kanun koyucu salgının hukukî olarak olumsuz sonuçlarını azaltıcı veya ortadan kaldırıcı bazı kanunî düzenlemeler yapmıştır. Toplumun borç ilişkilerini, iş ilişkilerini ve ticarî ilişkilerini etkileyen ve ortaya çıkacak bazı olumsuzlukları engellemeye yönelik geçici maddeler kabul etmiştir.

Bu çalışmada, içinde bulunduğumuz olağanüstü durum sebebiyle, uygulamada taraflar arasında ihtilaf çıkma ihtimali bulunan sözleşmeler neler olabilir, genel olarak ne tür sonuçlar doğabilir ve bu konularda TBMM'nin hukuken yapması gereken düzenlemeler nedir sorularına cevap aranacaktır.

Borç İlişkisi ve Sözleşmeler

Sözleşme, iki veya daha fazla kişinin karşılıklı ve birbirine uygun irade beyanı ile oluşan hukukî işlemdir. Bununla taraflar, serbest iradeleri ile kendi aralarında uygulanacak hukuk normunu, kendi kanunlarını belirlerler. Günlük hayatta kendi kendine mevcut genel bir sözleşme tipi yoktur. Bunun aksine, hukuk düzeni tarafından kabul edilmiş bireysel nitelikte birçok sözleşme türü bulunmaktadır.

Mal alım satımını içeren satış sözleşmeleri vardır. Bu sözleşmeler olağanüstü süreçten etkilenmiştir. Satıcının olağanüstü olay sebebiyle edimini yerine getirememesi, taahhüt ettiği malı hammadde temini gerçekleşemediği için üretememesi ve teslim edememesi görülmüştür. Çin dünya ekonomisinde o kadar etkin bir güç hâline gelmiştir ki, neredeyse dünyanın her yerine her şeyi temin eden, üreten, satan bir ülke olmuştur. Salgının ilk olarak Çin'de ortaya çıkması, buradan gelen ithalatı ortadan kaldırmış ve ülke içinde yahut ihracatta satım sözleşmelerinden doğan edimler yerine getirilememiştir. Çin'den bir şekilde hammadde gelmiş olsa bile virüsün uzun süre yaşayabildiği ve hızlı yayıldığı bilgisi karşısında alıcılarda bir endişe oluşmuş ve borçlu borcunu ödemek için alıcıya teklif etmesine rağmen olumlu karşılık alamamıştır. Böyle bir satım sözleşmesinde edimin hiçbir şekilde yerine getirilememesi yahut borçlu borcunu ödemek istese bile alıcının ifayı kabul etmemesi gibi hâllerde sözleşmenin akıbetinin ne olacağı cevaplanması gereken sorular arasında yer almıştır.

Salgından etkilenen bir başka sözleşme türü kira sözleşmeleridir. Gerçekten de, gerek konut gerek işyeri kiraları bu olağanüstü durumdan etkilenmiştir. Kiraya verenin kiralananı sözleşme süresince kullanıma elverişli bir şekilde bulundurma borcunu yerine getirmesinde aksaklıklar meydana gelmiş, bunun yanında kiracı da kiralananı bir takım kısıtlamalar sebebiyle kullanamamış veya kullanmamıştır. Konut kiralarında Hükümetin "evde kal" çağrısı sebebiyle kiracıların kullanımı kısıtlanmamış, ama geliri olmayan işini kaybeden kiracının kira bedelini ödeyememesi söz konusu olmuştur. İşyeri kiraları açısından durum

daha vahimdir. İçişleri Bakanlığının 16.03.2020 tarihinde çıkarmış olduğu genelge ile tiyatro, sinema, gösteri merkezi, konser salonu, nişan/düğün salonu, çalgılı/müzikli lokanta/kafe, gazino, birahane, taverna, kahvehane, kıraathane, kafeterya, kır bahçesi, nargile salonu, nargile kafe, internet salonu, internet kafe, her türlü oyun salonları, her türlü kapalı çocuk oyun alanları (AVM ve lokanta içindekiler dâhil), çay bahçesi, dernek lokalleri, lunapark, yüzme havuzu, hamam, sauna, kaplıca, masaj salonu, SPA ve spor merkezlerinin faaliyetleri geçici olarak durdurulmuştur. Bu genelge ile ülkemizde neredeyse 150.000 işyeri kapatılmıştır. Bu işyerlerinin kapsamına satım, kira, iş sözleşmeleri gibi birçok hukukî işlem girmektedir. Kira sözleşmelerinden doğan edimlerin yerine getirilmesinde kiraya veren genelge sebebiyle kiralananı kullanıma hazır hâle getirememiş, kiracı da kullanamadığı, işletemediği kiralananın kira bedelini ödeyememiştir. Burada kanun koyucu kiracıları korumak, ortaya çıkan mağduriyetleri önlemek amacı ile birtakım önlemleri içeren 7226 sayılı ve 26.03.2020 tarihinde yürürlüğe giren Torba Kanun'un Geçici 2. Maddesi ile "01.03.2020 tarihinden 30.06.2020 tarihine kadar işleyecek olan işyeri kira bedelinin ödenmemesi kira sözleşmesinin feshi ve tahliye sebebi oluşturmaz" hükmü getirilmiştir. Sözleşmenin feshi ve tahliye yasaklanmış ancak kira bedeli ödeme yükümlülüğü devam etmiştir. Konut kiraları için ise hiçbir kısıtlama getirilmemiştir. Kiracının kira bedelini peşin ödemesi ya da mart-nisan- mayıs aylarında ödeyememesi hâllerinde hukukî ihtilafları ortaya çıkmaya başlamıştır. Mevcut kanunî düzenlemeler bazı noktalarda bu tür ihtilafları çözmede yetersiz kalmaktadır.

Salgından etkilenen bir başka sözleşme türü eser sözleşmeleridir. Bunlar, bir eser meydana getirmeyi konu edinen ve tarafları iş sahibi ile yüklenici olan sözleşmelerdir. İnşaat sözleşmeleri eser sözleşmesine örnek gösterilebilir. Bu süreçte yüklenici malzeme temin edememiş, işçi bulamamış, bulsa bile yeterli sayıda işçi gelmemiş veya sokağa çıkma yasakları sebebiyle işi zamanında tamamlayamamış, böylelikle de eseri meydana getirme borcunu ifa edememiştir. Karşı tarafta yer alan iş sahibi de sözleşmeden doğan yükümlülüklerin yerine getirilmesini istemiş, bedel ödeme borcu varsa onu da ifa edememiştir.

İş sözleşmeleri bu olağanüstü süreçten etkilenmiştir. İşyerleri kapatılınca veya üretimin azalması sebebiyle işçilerin işten çıkarılması, işveren tarafından ücretlerinin ödenememesi, diğer taraftan çalışmaya devam ettirilen işçilerin işverence virüse karşı korunmalarına yönelik önlemlerin alınıp alınmadığı, alınmış olsa bile işçinin önlemleri yeterli görmeyerek çalışmaya gelmemesi, evinde kalmak istemesi gibi hâllerle karşılaşılıştır.

Spor faaliyetleri için yapılan sözleşmeler de bu olağanüstü süreçten etkilenmiştir. Spor müsabakaları ile ilgili önce seyircisiz oynama kararı alınmış, sonra da gerek ulusal gerekse uluslararası spor karşılaşmaları iptal edilmiştir. 4 yılda bir yapılan olimpiyatlar ertelenmiştir. Sporcunun kulübü ile yapmış olduğu sözleşme süre erteleme kararından nasıl etkilenecektir? Ertelenen süre kadar kulüpteki sözleşmesi de uzayacak mı? Sözleşme sezon sonunda mı sona erer? Bunun yanında sporcu veya kulüp ile yapılan sponsorluk veya reklam anlaşmaları bu olağanüstü süreçten ne şekilde etkilenmiş ve bu sözleşmelerin sonucu ne olacaktır? Kulüplerin taraftarları ile yapmış olduğu kombine bilet anlaşmaları bu olağanüstü süreçten etkilenmiştir. Aynı şekilde spor müsabakalarının yayınlanması için

yayıncı kuruluş ile yapılmış olan sözleşmeler de bu süreçte ne olacaktır? Yayıncı kuruluşun hem kulüpler ile hem de aboneleri ile yapmış olduğu sözleşmelerin akıbeti önem arz etmektedir.

Küresel salgın özel okul sözleşmelerini de etkilemiştir. Gerçekten de bu konuda toplumun çok büyük bir kesimi özel okul ile ilişkisinin akıbetini merak etmektedir. Eğitim öğretim dönemi aksamış, öğrenciler evde kalmış, okullar da uzaktan eğitim yolu ile edimini yerine getirmiş, ancak sözleşme kapsamına giren birçok edim yerine getirilmemiştir. Diğer taraftan gerek orta dereceli okullarda gerekse yüksek öğrenimde öğrencilerin yurtları kullanamaması, servislerin kullanılmaması gibi durumlarda ödenen ücretlerin veya ödenecek ücretlerle ilgili ihtilaflar vardır.

Tüm dünyayı etkisi altına alan küresel salgın turizm sektörünü de etkilemiştir. Özellikle büyük yatırımların yapıldığı bu sektöre salgın ağır darbe vurmuştur. Turizm bölgelerinde yapılan otel sözleşmeleri, paket tur, kontenjan sözleşmelerinde ihtilaflar çıkmaktadır. Bu sözleşmelerdeki edimler alınan önlemlerden dolayı ifa edilememektedir.

Hastane kabul sözleşmeleri de bu süreçten etkilenmiştir. Virüse yakalanan kişinin hastaneye gitmesi ve kendisine doğru bir tedavi hizmetinin sunulması beklentisi yanında hastanede çalışan sağlık personelinin vermiş oldukları hizmet sırasında virüse yakalanması, hastalara virüs sebebiyle bazı tıbbî müdahalelerin verilmemesi gibi sebeplerden ihtilaflar doğmaktadır.

Kredi sözleşmeleri de bu süreçten etkilenmiştir. Gerek tüketici gerek konut ve gerekse ticarî krediler bu süreçten etkilenmiştir. Bazı bankalar kredi ödemelerini ertelemeye yönelik bir takım kararlar almışsa da, büyük oranda kredi ödemeleri aksamış ve kredi sözleşmelerinin hukukî sonuçlarının ne olacağı merak konusu olmuştur.

Bu şekilde toplumda ihtilafa sebep olabilecek daha birçok sözleşmenin varlığından bahsetmek mümkündür. Gerçekten de bütün dünyayı etkisi altına almış olan bu salgının çok büyük etkisi olduğunu ve bu etkinin belki yıllarca süreceğini söylemek mümkündür. Bundan sonraki süreçte Devletimizi yönetenlerin de ifade ettiği gibi bambaşka bir dünya olacaktır artık. Gerek dünya ve gerekse ülkemiz yeniden şekillenecektir. Toplumdaki ilişkiler değişecektir. Ülkeyi yönetenlerin de bundan sonraki süreçte her faaliyetini buna göre planlama zorunluluğu doğmuştur.

Hukuk kurallarının salgın sonrası toplumdaki beklentiye ve ihtiyaca göre oluşturulması kanun koyucunun görevleri arasındadır. Hukuk her şeyden önce bir sosyal düzen demektir. Fakat hukukun öngördüğü düzen, fiilen gerçekleşen bir düzen değildir. Hukuk, toplum içerisinde insanların gerçekten nasıl davrandıklarını değil, nasıl davranmaları gerektiğini gösteren bir alandır. Hukuk, ortaya koyduğu kuralların uygulanması ve uyulması için vardır. En yüksek ide olan adalet değeri dolayısıyla, insanlar arası ilişkileri düzene koymak, toplum hayatının gerçekleşmesini sağlamak ister.

Hukuk düzeni doğduğu andan itibaren bireyin karşısına uyulması zorunlu olan kurallar getirmiştir. Bu kurallar uzun çalışmalar neticesinde ortaya çıkar. Böylelikle de yürürlüğe

girdiği andan itibaren doğru olduğuna inanılır ve bir takım müeyyideler ile takip altına alınır. Gerçekten de, insan özgür bir varlıktır ve iradesini hukuk kuralları doğrultusunda kullanabileceği gibi, onlara aykırı bir yönde de kullanabilir. Bu sebeple toplum içinde insanların tutum ve davranışlarının hukuk kurallarına uymaması her zaman mümkündür. Hukuk kurallarının ihlal edilmesi hâlinde devlet eliyle gerekli cezalandırma uygulanır. İşte hukuk, insan davranışlarını değerlendiren, çıkar çatışmalarına çözüm getiren kurallardan, normlardan meydana gelen bir sistemdir. Küresel salgının bu kadar geniş bir alanı, faaliyeti ilgilendirdiği bir dünyada gerek uluslararası kuralların gerekçe iç hukuk kurallarının buna kayıtsız kalması mümkün değildir. Ama bu konuda gerek alınan kararlarda, gerekse çıkarılan kurallarda tarihi ve kültürel birikimlerin rolü büyüktür. Bu kapsamda hukuka, insan haklarına ve hakkaniyete uygun kararlar ve kurallar getirilmesi gerekmektedir.

Salgının Mücbir Sebep Olarak Nitelendirilmesi

Salgının ortaya çıkışı ve toplumu geniş bir şekilde etkilemeye başlaması, Dünya Sağlık Örgütü tarafından 11 Mart 2020 tarihinden itibaren Pandemi ilan edilmesi, 5 milyonu aşkın kişiye bulaşması, yaklaşık 350 bin kişinin vefat etmesi hukukî ilişkilerin ortaya çıkardığı yükümlülükler açısından "mücbir sebebin varlığı"nı gündeme getirmiştir. Hukukçu olan olmayan herkes bu kavramı kullanmaya başlamış, hukukî ilişkilerde mücbir sebepten dolayı sorumluluk doğmadığı ileri sürülmüştür.

Herkes, hukukça korunan varlıklarında, özellikle mal ve şahıs varlığında meydana gelen zarara, kural olarak bizzat katlanmak zorundadır. Bu kural, toplum hayatının ve insan kaderinin ona yüklediği bir sorumluluktur. Şayet toplumda insan olarak bir varlık kazanılmışsa, o düzene uymak gerekmektedir. Şayet kurallar ihlal edilir de zarar doğurucu bir davranış sergilenirse, bu zarara katlanma mecburiyeti doğmaktadır. Böylece zarar görenin uğradığı zararı bazı sebeplerin bulunması hâlinde başka bir kişiye yükleme imkânı vardır. Zararın başka bir kişiye yüklenmesini sağlayan, bunu haklı gösteren sebeplere, sorumluluk sebepleri denir. Sorumluluk sebeplerinden birinin varlığı hâlinde, zarar gören, uğramış olduğu zararın tazminini başka bir kişiden isteyebilir. Sorumluluk sebepleri üçe ayrılmaktadır. Bunlar; *kusur*, *sözleşme* ve *kanun*dur.

Hukuk düzeninin kınadığı bir davranışla, yani kendi kusurlu davranışı ile bir başkasına zarar veren kimse, bu zararı gidermek, onu tazmin etmek zorundadır. Burada sorumluluk sebebinin kaynağı kusurdur. Bu tür sorumlulukta kusur, sorumluluğun kurucu unsurudur. Bu sebeple, sorumluluğun doğması için hukuka aykırılık, zarar ve illiyet bağı unsurlarından başka zarar verenin davranışının kusurlu olması da gerekir. Sorumluluğun doğması için kusur dışındaki unsurların bulunması yeterli değildir. Kusur yoksa sorumluluk da yoktur. Kısacası *kusur olmadan sorumluluk da olmaz* ilkesi geçerlidir.

Diğer bir sorumluluk sebebi de sözleşmedir. Sözleşme, tarafların irade serbestisi kapsamında Borçlar Kanunu 27. maddesi kapsamındaki sınırlar çerçevesinde yapmış olduğu hukukî işlemdir. Bir kimse sözleşmenin karşı tarafı olan bir başkasının uğrayacağı zararı gidermeyi, yani tazmin yükümlülüğünü üstlenebilir. Burada zararı yüklenen kişinin kusu-

ru olmasa bile karşı tarafın zararı oluşmuş ise sözleşme ile bu zararı karşılamayı yüklendiği için sorumlu tutulmaktadır. Böyle bir durumda taraflar arasındaki sözleşmeye bakmak gerekir.

Bir diğer sorumluluk sebebi de kanunda sorumluluğun düzenlenmiş olmasıdır. Kanunun sorumluluk sebebi olduğu hâllerde, zararın bir başka kişiye yükletilmesi için, bunun kusurlu bir davranış veya sözleşmeden doğması gerekmez. Kanun gereği zarar bir başka kişiye yüklenmektedir. Kusursuz sorumluluk hâllerini bu kapsamda saymak mümkündür.

Kişinin davranışı kusurlu olsa da olmasa da diğer sorumluluk doğurucu unsurların mutlaka bulunması gerekir. Hukuka aykırı olmayan bir davranıştan dolayı sorumluluk da doğmaz. Türk Borçlar Kanunu madde 49/I'de, "*hukuka aykırı bir fiille başkasına zarar veren, bu zararı gidermekle yükümlüdür*". Aynı şekilde Türk Medeni Kanunu madde 24/I'de, "*hukuka aykırı olarak kişilik hakkına saldırılan kimse, hâkimden, saldırıda bulunanlara karşı korunmasını isteyebilir*" hükmünü içermektedir. Her iki hükümde de görülmektedir ki, sorumluluğun doğabilmesi için davranışın hukuka aykırı olması gerekmektedir. Buna karşılık, zarar verenin davranışı bazı durumlarda hukuka uygun sayılır. Zarar verenin davranışına izin veren bir hukuk normu yer alabilir. Bu durum hukuka uygunluk sebeplerini oluşturur. Hukuka uygunluk sebeplerinin bulunduğu yerde davranış, her zaman, en baştan itibaren hukuka uygun bir davranış olup, böyle bir davranış hiçbir zaman hukuka aykırı olmaz.

Hukuka uygunluk, çatışan menfaatler arasında denge kurulması, iki koruma normundan birinin üstün tutulmasıdır. Burada üstün tutulan varlık ve menfaat zarar verenin menfaatidir. Böylelikle zarar veren sorumluluktan kurtulmaktadır. Hukuka aykırı davranışından dolayı sorumlu tutulmamaktadır. Bir kişinin başkasına zarar vermesini hukuka uygun bulan yine bir başka hukuk normudur. Hukuk düzeni bunu ortaya çıkarmıştır. Hukuka uygunluk sebepleri üç bölüme ayrılır. Birincisi kamu menfaati, ikincisi özel menfaat, üçüncüsü de zarar görenin zarara rıza göstermesidir. Türk Medeni Kanunu 24/II'de, kişilik hakkı ihlal edilen kişinin saldırıya rıza göstermesi, daha üstün nitelikte özel yarar ile kamu yararı ve kanun, hukuka uygunluk sebepleri olarak gösterilmiştir. Türk Borçlar Kanunu madde 63'te de hukuka aykırılığı ortadan kaldıran hâller olarak bu sebepler sayılmıştır. Buna göre, kamu hukukundan doğan bir yetkinin kullanılması, kanuni sınırlar içinde kalmak şartıyla özel hukuktan doğan bir hakkın kullanılması, zarar görenin zarara razı olması, kişinin hakkını kendi gücüyle koruması, haklı savunma, zorunluluk hâli ve Türk Medeni Kanunu madde 25/III'te düzenlenen vekâletsiz iş görme hukuka uygunluk sebepleridir. Böylelikle hukuka uygunluk sebeplerinin bulunduğu durumlarda zarar veren sorumlu tutulamaz.

Sorumluluğun doğması için ikinci unsur, zarardır. Tazminat borcunun en önemli unsurunu zarar oluşturur. Çünkü zarar olmayan yerde hukukî sorumluluk da yoktur. Zarar, bir kişinin mal varlığında veya şahıs varlığında meydana gelen eksilmedir.

Hukukî sorumluluğu doğuran bir diğer unsur, illiyet bağıdır. İlliyet bağı, tazminatın doğmasında temel ilkedir. Bu şart oluşmazsa zarar veren kişinin sorumluluğu da doğmaz. İlliyet bağı, zarar ile davranış arasında sebep sonuç ilişkisinin bulunmasıdır. Türk Borçlar Kanunu madde 49'a göre, "*kusurlu ve hukuka aykırı bir fiille başkasına zarar veren, bu zararı*

gidermekle yükümlüdür". Kanun koyucu illiyet bağını bu şekilde ifade etmiş, tanımını, kapsamını içtihatlara ve doktrine bırakmıştır. Hukukta sebep kavramını açıklayan farklı görüşler olduğu için illiyet bağına yönelik de, şart teorisi, uygun illiyet bağı teorisi gibi farklı teoriler ileri sürülmüştür. Türk, İsviçre ve Alman hukukunda hâkim teori, *uygun illiyet bağı* teorisidir. Bu teoriye göre, somut olayda ortaya çıkan sonucu, olayların normal akışına ve hayat tecrübelerine göre, niteliği ve ana temayülü itibari ile meydana getirmeye genel olarak elverişli olan ve aynı türden bir sonucun gerçekleşme ihtimalini objektif olarak artırmış bulunan zorunlu şart ile sonuç arasındaki bağa uygun illiyet bağı teorisi adı verilir (Eren 2012 : 541, Eren 1975 : 175). Yargıtay da kökleşmiş kararlarında, "bir olay hayattaki genel denemelere ve olayların tabi akışına göre diğer bir olayı meydana getirmeye elverişli bulunur, diğer deyimle, olayın ortaya çıkması görünüşte söz konusu diğer bir olayın meydana gelmiş olmasıyla kolaylaşmış bulunursa, ilk olay, uygun sebep ve sonuç ölçüsüne göre, ikincisinin nedeni sayılır" demektedir (YHGK. 9.4.1964, E. 538; Y. 4.HD., 13.9.1988, E. 4147, K. 7408). Fiil ile zarar arasında illiyet bağının varlığının tespiti yanında, bu fiilin aynı zamanda zararlı sonucun uygun sebebi olup olmadığı araştırılmalıdır. Şayet zarar verici sebep böyle bir sonucun ortaya çıkmasına sebep olmuşsa sorumluluk için gerekli olan illiyet bağı unsuru oluşmuştur. Zararlı sonucu birden çok sebebin meydana getirmesi de mümkündür. Yani sebep birden çok sebebe dayanabilir. Burada her bir sebep zararlı sonucun doğmasına fiilen katkıda bulunmuştur.

Bazı hâllerde sebep ile zararlı sonuç arasında bağın kurulması mümkün olmayabilir. Buna uygun illiyet bağının yokluğu veya illiyet bağının kesilmesi adı verilir. Bir sebebin genel hayat tecrübeleri ve hayatın olağan akışına göre somut olayda meydana gelen türden bir sonucu doğurmaya elverişli değil veya elverişli olmakla birlikte ortaya çıkan başka bir sebeple arka plana atılmışsa, uygun olmayan illiyet bağı söz konusu olur. Uygun olmayan illiyet bağının yokluğunda somut olaydaki sebep zararlı sonucu doğurmaya elverişli değildir. Oysa illiyet bağının kesilmesinde, ilk sebep gerçekleşen türden bir sonucu doğurmaya elverişli olmakla birlikte ortaya çıkan yeni sebep ilk sebebi arka plana atmış, onu somut olayda elverişsiz hâle getirmiştir. İlliyet bağını kesen sebepler; mücbir sebep, zarar görenin kusuru ve üçüncü kişinin kusurudur. Bu sebepler aynı zamanda sorumluluktan kurtulma sebebidir.

Sorumluluk hukukunda illiyet bağını ortadan kaldıran ve zarar vereni sorumluluktan kurtaran mücbir sebebi açıklayan iki teori vardır (Eren, s. 557; Eren 1975 : 175; Petek 2016 : 322). Sorumlu veya borçlu kişiyi esas alan sübjektif teoriye göre, mevcut şartlara göre düşünülebilecek azami özen gösterilse dahi bunun önlenmesinin mümkün olmaması gerekir. Doktrinde hâkim olan objektif teoriye göre ise, gerçekleşme şekli ve ağırlığı itibariyle olayların normal akışına göre beklenmedik hâlleri aşan, kaynağını sorumlu kişinin işletme ve faaliyet alanı dışında bulan olaylar mücbir sebep olarak kabul edilir. Buna göre, sorumlu veya borçlu kişinin işletme veya faaliyet alanı dışında meydana gelen, genel bir davranış yükümünün veya borcun ihlaline neden olan, mutlak ve kaçınılmaz bir şekilde meydana gelen ve öngörülmesi ya da karşı konulması mümkün olmayan olağanüstü bir olay olarak tanımlanmaktadır (Von Tuhr, Andreas/Escher,Arnold 1974 : 121; Oser, Hugo/

Schönenberger, Wilhelm 1929 : Art. 487, N.24; Eren 2012 : 557; Tekinay, S. Sulhi/Akman, Sermet/Burcuoğlu, Haluk/Altop, Atila 1993 : 1002; Oğuzman, Kemal/Öz, Turgut 2000 : 340; Seliçi, Özer 1980 : 61; Petek 2016 : 323; Honsell 1979 : 33).

Mücbir sebep, zorunlu veya zorlayıcı olaydır. Bu olay doğal, sosyal veya hukukî bir olay olabileceği gibi, insana bağlı beşerî bir olay, bir davranış da olabilir (Eren 2012 : 558; Tunçomağ 1976 : 818). Mücbir sebep nedeniyle zarar veren, bir davranış normunu veya sözleşmeden doğan bir borcu ihlal etmelidir. Bu kapsamda mücbir sebebin 3 unsuru bulunmaktadır. Haricilik, kaçınılmazlık ve öngörülmezlik (Eren, 558; Petek, s. 323).

Mücbir sebebin haricîliğinden, borcun ifasını engelleyen olayın kaynağının, zarar verenin faaliyet ve işletmesi dışında kalan bir olay kastedilmektedir (Eren 2012 : 559; Eren 1975 : 179; Petek 2016 : 324).

Kaçınılmazlık ile, alınan bütün önlemlere, sahip olunan her türlü imkâna rağmen ifayı engelleyen olaydan ve onun sonuçlarından borçlunun kaçınmasının veya bunların üstesinden gelmesinin ondan beklenememesi anlaşılmalıdır (Eren, s. 560; Eren, İlliyet, s. 180; Petek, s. 325).

Öngörülmezlik ise, sözleşme kurulduğu sırada, borcun yerine getirilmesine engel olabilecek bir olayın meydana gelme ihtimali anlaşılmalıdır. Burada önceden öngörülmeyen husus, olayın kendisi değil, doğuracağı sonuçlardır (Eren 2012 : 561; Eren 1975 : 183; Petek 2016 : 326). Gerçekten de, sonradan ortaya çıkan olguların öngörülemez nitelikte olması veya olgular tahmin edilebilmekle birlikte, bunların sonuçların somut olaya etkilerinin bu derecede ağır olabileceğinin öngörülememiş olması gerekir.

Mücbir sebebin belirlenmesinde belirtilen unsurların oluşmasında sözleşmenin niteliği, kuruluş tarihi, tarafların edimleri, kimlikleri, tacir olup olmadıkları, olayın doğuracağı sonuçları unsurların bilinmesi gerekir. Her somut olayı kendi içinde değerlendirmek gerekir.

Mücbir sebep, zarar veren ve borçlunun borca aykırı davranışı ile sonuç arasında oluşan illiyet bağını kesen, dolayısıyla zarar vereni veya borçluyu sorumluluktan kurtaran bir sebeptir (Eren 2012 : 562; Petek 2016 : 326).

Bugün dünyanın yaşadığı bu salgın borç ilişkisinin taraflarının faaliyet ve işletmeleri dışında oluşmuş, hiç kimsenin öngörmesi ve tedbir alması mümkün olmayan bir hastalıktır. Salgın nedeniyle işyerleri kapatılmış, seyahat yasakları getirilmiş, karantina kararları alınmıştır. Dünyada hemen hemen bütün ülkelerde rastlanmış ve hızla yayılmıştır. Bu anlamda hem hukukî düzenlemeler hem de geçmiş yıllarda gerçekleşen diğer salgın hastalıklar zamanında alınan yargı kararları ışığında küresel salgın bir mücbir sebeptir.

Salgın sebebiyle borçlunun borcunu ifa etmemesi suretiyle borca aykırı davranışı kusurlu davranışından değil, mücbir sebepten kaynaklanmıştır. Bu durumda bir borç ilişkisinde borçlunun borca aykırılıktan sorumlu tutulması mümkün değildir. Çünkü mücbir sebep borçlunun kusurunu bertaraf eder. Kusurun olduğu yerde mücbir sebep olmaz, mücbir sebebin olduğu yerde ise kusur olmaz (Eren 2012 : 563; Petek 2016 : 326).

Küresel salgının mücbir sebep sayılabilmesi ve borçluyu borca aykırılıktan dolayı sorumluluktan kurtarabilmesi için edimin ifasını etkilemesi gerekir. Bu anlamda illiyet bağının kurulması, başka bir deyişle, borçlunun borcunu yerine getirememesinde küresel salgın etkili olmalıdır. Böylelikle de illiyet bağı kesilmiş olmalıdır ki borçlu borçtan kurtulsun. Artık borca aykırılıktan dolayı zarar gören alacaklı borçluyu sorumlu tutamaz. Edimin ifası imkânsız hâle gelmişse, borçlunun edim yükümlülüğü sona erecektir.

Hâl böyle iken, borçlu mücbir sebepten sorumlu tutulabileceğini sözleşmeyle kararlaştırmış olabilir. Gerçekten de hangi olayların mücbir sebep sayılacağının sözleşmeyle önceden belirlenmesi ve sınırlanması mümkündür. Böyle bir durumda taraflar için bir kanun hükmü niteliğinde olan sözleşmenin hükümleri her iki tarafı da bağlar. Öncelikle sözleşmede yer alan mücbir sebebe ilişkin hüküm uygulanır. Şayet sözleşmede böyle bir hüküm yok ise, o zaman genel hükümlere göre mücbir sebebin sonuçları uygulanır.

Sözleşmede Bir Mücbir Sebep Hükmünün Bulunmaması Hâlinde

Taraflar arasındaki sözleşmede mücbir sebep ile ilgili bir hüküm kararlaştırılmamış olabilir. Bununla birlikte sözleşmede bir hüküm bulunmasına rağmen genel işlem şartı gibi bir takım sebeplerden dolayı ilgili hüküm geçersiz olabilir. Bu durumda genel hükümlere göre borçlu mücbir sebep nedeniyle borcu yerine getirememesinde kusursuzdur. Çünkü mücbir sebep var ise kusur yoktur.

Borcun kaynağı ne olursa olsun borçlu, borcu zamanında ve borç ilişkisine uygun olarak yerine getirmek zorundadır. Aksi hâlde borç yerine getirilememiş olmaktadır. Bu duruma son zamanlarda Alman hukuk doktrininden esinlenilerek "ifa engeli" adı verilmektedir. İfa engelleri; imkânsızlık, temerrüt ve gereği gibi ifa etmeme şeklinde ortaya çıkar.

Borçlar hukukunda imkânsızlık, başlangıçtaki ve sonraki imkânsızlık olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sözleşmenin kuruluşu esnasında veya daha önceden mevcut olan bir imkânsızlıkla karşılaşılırsa, başlangıçtaki imkânsızlıktan söz edilir (Altunkaya 2005 : 103; Eren 2012 : 328; Tunçomağ 1976 : 267; Oğuzman/Öz 2000 : 74; Dural 1976 : 79; Tekinay/Akman/Burcuoğlu/Altop 1993 : 404). Başlangıçtaki imkânsızlığı sonraki imkânsızlıktan ayıran esas unsur da budur. Eğer imkânsızlık sözleşmenin kurulmasından sonra ortaya çıkmışsa, sonraki imkânsızlık söz konusu olur (Oser/Schönenberger 1929 : Art. 20, Nr.3; Eren 2012 : 1038; Başpınar 1998, 115; Altunkaya 2005 : 104). Başlangıçtaki imkânsızlık hâllerinde sözleşme Türk Borçlar Kanunu madde 27 gereğince olarak kesin hükümsüzdür (Eren 2012 : 330; Başpınar 1998, 120; Hürlimann 1984 : 26; 26; Altunkaya, s. 103). Ancak bunun için imkânsızlığın objektif nitelikte olması gerekir. Sözleşmenin kurulmasından sonra gerçekleşen imkânsızlıkta, borçlunun edimin imkânsızlığında kusurlu olup olmamasına göre sorumluluk belirlenmektedir. Şayet sözleşme kurulduktan sonra borçlunun kusuru ile edimin ifası imkânsız hâle gelmişse Türk Borçlar Kanunu madde 112 gereğince borçlu alacaklının müspet zararlarını karşılamakla yükümlüdür. Buna karşılık sözleşme kurulduktan sonra edimin ifası borçlunun kusuru olmaksızın imkânsız hâle gelmişse Türk Borçlar Kanunu madde 136 gereğince sözleşme kesin hükümsüz olur ve borçlunun bor-

cu sona erer. Tam iki tarafa borç yükleyen sözleşmelerde taraflar aldıklarını birbirlerine sebepsiz zenginleşme hükümleri çerçevesinde iade etmek zorundadırlar. Türk Borçlar Kanunu madde 136 anlamında imkânsızlığın söz konusu olabilmesi için objektif ve sürekli nitelikte bir imkânsızlığın varlığı gerekmektedir.

Şu anda dünyada yaşanan küresel salgının borçluyu borca aykırılıktan dolayı sorumluluktan kurtarabilmesi için, mücbir sebebin borçlunun edimini ifa etmesini etkilemesi gerekir. Şayet mücbir sebep ifayı engellemişse, edimin ifası imkânsız hâle gelmiştir. Gerçekten de, küresel salgına rağmen borçlunun edimini ifa etmesi mümkün olabilir. Böyle hâllerde borcun ifa edilmemesi nedeniyle alacaklının uğradığı zararın tazmin edilmesi gerekir.

Küresel salgın sebebiyle edimin ifası imkânsız hâle gelmişse, kusursuz sonraki imkânsızlık söz konusu olur. Bu hâlde, Türk Borçlar Kanunu madde 136 gereğince borç sona erer. Sonraki imkânsızlığın objektif ve sürekli nitelikte olması gerekir. Yani dünya üzerinde bu borcu ne borçlu ne de borçlu dışında bir başka kişi ifa edememiş olması gerekir. Bu imkânsızlık hukukî, maddi veya ekonomik bir sebepten kaynaklanabilir. Her ne sebepten kaynaklanırsa kaynaklansın, objektif imkânsızlık durumunda borçlunun borcu aynen ifa yükümü sona erer. Böyle bir durumda borçlunun edimini ifa edememesinde kusurlu olup olmadığı önem arzeder. Türk Borçlar Kanunu madde 136 anlamında imkânsızlığın borçluyu sorumluluktan kurtarabilmesi için borçlunun kusurunun bulunmaması gerekir. Aksi hâlde borçlu Türk Borçlar Kanunu madde 112'ye göre alacaklıya karşı sorumlu olur. Küresel salgın bu manada ifanın gerçekleşmemesinde borçlunun kusurunu ortadan kaldırmaktadır. Bu sebeple şayet edimin ifası sürekli olarak imkânsız hâle gelmişse, borçlunun borcu sona erer. Borçlu aynen ifa yükümünden ve tazminattan kurtulur. Türk Borçlar Kanunu madde 136/II gereğince, tam iki tarafa borç yükleyen sözleşmelerde borçlu, karşı taraftan almış olduğu edimi sebepsiz zenginleşme hükümleri uyarınca geri vermekle yükümlüdür. Aynı şekilde borçlu karşı edimin ifasını da talep edemez.

Türk Borçlar Kanunu madde 136 gereğince imkânsızlık sebebiyle borçlunun borcundan kurtulabilmesi için imkânsızlığın sürekli nitelikte olması gerekir. Gerçekten de, tarafların, sözleşme ile kararlaştırdıkları şartlardan birisi de edimin öngörülen süre içinde ifa edilmesidir (Eren 2012 : 331; Başpınar 1998 : 121; Dural 1976 : 100; Tekinay/Akman/Burcuoğlu/Altop 1993 : 909; Altunkaya 2005 : 78). Buna rağmen tarafların belirledikleri ifa süresi içinde, edimin yerine getirilmesini engelleyen bazı hâller ortaya çıkabilir. Bu engellerden bir kısmı sözleşmenin yürürlükte olduğu zaman içinde ortadan kalkar ve edim ifa edilebilir hâle gelebilir. Bazı engeller ise, süreklidir ve edimin ifasını imkânsız hâle getirebilir. Edimin ifa süresi içerisinde yerine getirilmesi imkânının ortadan kalkması sürekli olma niteliğini ortaya çıkarır.

İmkânsızlık geçici nitelikte olabilir. Gerçekten de, sözleşmede tarafların belirledikleri ifa süresi içinde, edimin yerine getirilmesini engelleyen bazı hâller, sözleşmenin yürürlükte olduğu zaman içerisinde ortadan kalkar ve edim ifa edilebilir hâle gelirse geçici imkânsızlık söz konusu olur (Eren 2012 : 1040; Altunkaya 2005 : 79). Bu durumda Türk Borçlar Kanunu madde 136 hükmü uygulanamaz. Böylelikle borçlu edimin ifasından kurtulamadığı gibi, alacaklı da bu sözleşme ile bağlı kalmaya devam eder. Nihayet geçici imkânsızlık, ifa

imkânsızlığına değil, genellikle borçlunun temerrüdü hükümlerine tabi olur (Eren 2012 : 1040; Altunkaya 2005 : 79). Buna karşılık, bazı durumlarda geçici imkânsızlığın sürekli imkânsızlık gibi değerlendirilmesi mümkündür. Şayet edimin ifası için artık zaman geçmiş ise, imkânsızlık ortaya çıkar. Kesin vadeli sözleşmelerde durum böyledir (Eren 2012 : 1041).

Geçici imkânsızlık sebebiyle edimin yerine getirilemediği hâllerde hangi hükümlerin uygulanacağı konusunda tartışma vardır. Bir görüşe göre, geçici imkânsızlık hâlinde, imkânsızlık ortadan kalkana kadar ifa tarihinin erteleneceği, şayet geçici imkânsızlık sürekliye dönüşürse imkânsızlığa ilişkin hükümlerin uygulanacağı, bunun için tarafların farazi iradelerine de bakmak gerektiği ileri sürülmüştür. Yargıtay da geçici ifa imkânsızlığının söz konusu olduğu durumda "sözleşmeye tahammül süresi, sözleşmeye katlanma süresi" olarak ifade edilen geçici bir süre boyunca ifayı engelleyen imkânsızlık hâlinin kalkmasını beklemek gerektiğini ifade etmektedir (Y.HGK.,28.04.2010, 2010/93 Esas, 2010/235 Karar). Bizim de katıldığımız bir başka görüşe göre geçici imkânsızlık hâlinde Türk Borçlar Kanunu madde 117 vd. gereğince borçlunun temerrüdü hükümleri uygulanır. Kesin vadeli işlemlerde imkânsızlık geçici de olsa ifa imkânsızlığı hükümleri, kesin vadeli olmayan sözleşmelerde de geçici imkânsızlığın ne kadar süreceği belli değilse, bu durum da ifa imkânsızlığı sayılmalıdır. Ancak burada ifa engelini küresel salgın ortaya çıkardığı için borçlunun sorumlu tutulamayacağı bir sebebin varlığı kabul edilmelidir. Borçlu temerrüde düşmüştür, ancak kusuru olmadığı için temerrüdün kusura bağlı sonuçlarından sorumlu değildir. Borçlu temerrüde düşmesine rağmen alacaklı Türk Borçlar Kanunu madde 118 gereğince gecikme nedeniyle uğradığı zararların tazminini isteyemez. Türk Borçlar Kanunu madde 119 gereğince, borçlu, beklenmedik hâlden doğacak zarardan da sorumlu tutulamaz. Türk Borçlar Kanunu madde 125 gereğince, tam iki tarafa borç yükleyen sözleşmelerde alacaklı aynen ifadan vazgeçip müspet zararının tazminini isteyemez. Yine kusuru olmadığı için menfi zararlarının tazminini de talep edemez. Ancak sözleşmeden dönme hakkı borçlunun kusurunu gerektirmediğinden, alacaklı gerekli şartları yerine getirdikten sonra sözleşmeden dönebilir. Ani edimli borç ilişkilerinde sözleşmeden dönme hakkına sahip olan alacaklı, Türk Borçlar Kanunu madde 126 gereğince, ifasına başlanmış olan sürekli borç ilişkilerinde, borçlunun kusurundan bağımsız olarak sözleşmeyi feshetme imkânına sahiptir. Anılan hüküm çerçevesinde sözleşmenin süresinden önce sona ermesi yüzünden uğradığı zararının tazminini isteyemez.

İmkânsızlığın bir diğer çeşidi olan sübjektif imkânsızlık borçlunun borcunu sona erdirmez. Çünkü sübjektif imkânsızlık hâlinde edim, borçlu tarafından yerine getirilemez olmasına karşılık, başkaları tarafından ifa edilmesi mümkündür. Bu kapsamda sübjektif imkânsızlıkta ifa engeli kesin ve sürekli değildir. Borçlunun şahsından kaynaklanan ve ifayı önleyen engel daha sonra ortadan kalkar. Sübjektif imkânsızlık bazen borçlunun ekonomik güçsüzlüğünü, bazen de edimini ifa edilebilmesi için kişisel yetenek ve gücün olmamasını ifade eder. Objektif imkânsızlığın aksine sübjektif imkânsızlıkta sözleşme geçerlidir. Aradaki borç ilişkisi tarafları bağlar. Bu durumda temerrüt hükümleri uygulanır. Bu kapsamda tam iki tarafa borç yükleyen sözleşmelerde taraflardan birinin borcu para

borcudur. Örneğin kira sözleşmelerinde kiracının borcu para borcudur. Küresel salgın sebebiyle edimi para borcu olan taraf imkânsızlık hükümlerinden yararlanamayacaktır. Şayet günü geldiği zaman edimini yerine getirmezse temerrüde düşecektir. Türk Borçlar Kanunu madde 138'e göre, edimini ifa etmemeli veya ediyorsa da ihtirazi kayıt koyarak ifa edip, hâkimden aşırı ifa güçlüğü sebebiyle uyarlama talep etmelidir.

Küresel salgın sebebiyle borcun ifası sürekli veya geçici olarak imkânsız hâle gelmemiş, ancak edimin ifası sözleşmede belirtildiği şekilde yapılamamış olabilir. Bu durum gereği gibi ifa etmemeyi ortaya çıkarır. Şayet borçlu küresel salgın sebebiyle edimi gereği gibi ifa edememişse iki ihtimal söz konusu olur : Alacaklı sözleşmeye aykırı ifayı reddeder ve böylelikle borçlu temerrüde düşer. Ancak borçlu temerrüdün kusura bağlı olan sonuçlarından sorumlu tutulamaz. Şayet alacaklı sözleşmeye aykırı ifayı kabul ederse Türk Borçlar Kanunu madde 112 gereğince borçlu kendisine hiçbir kusurun yüklenemeyeceğini ispatlarsa tazminat yükümlülüğünden kurtulur.

Küresel salgın sebebiyle edimin ifası imkânsız hâle gelmemiş ve borçlu edimini ifa da etmemiş, ancak ifa etmede güçlükler yaşıyorsa, Türk Borçlar Kanunu madde 138'e göre aşırı ifa güçlüğü söz konusu olur. Gerçekten de, edimin ifası mümkün olmakla birlikte, borcun yerine getirilmesi borçlunun ekonomik durumunu ağırlaştırıyorsa, aşırı ifa güçlüğü vardır. Aşırı ifa güçlüğünde yerine getirme ve sözleşmenin kurulduğu andaki şartlar birbirini tutmamaktadır. Küresel salgın sebebiyle borcun ifası dürüstlük kuralı gereğince borçludan beklenemez hâle gelmiş olmalıdır. Çünkü böyle bir durumda borçlu, edimin ifasını gerçekleştirebilmek için, elde edeceği karşı edimle kıyaslanamayacak ölçüde masraf ve emek sarfetmek zorunda kalır. Böyle hâllerde Türk Borçlar Kanunu madde 138 gereğince borçlu, henüz ifa etmediği veya ifanın aşırı derecede güçleşmesinden doğan haklarını saklı tutarak ifa ettiği edimler için, hâkimden sözleşmenin yeni şartlara uyarlanmasını isteyebileceği gibi, bu mümkün olmadığı takdirde sözleşmeden dönebilir. Sürekli edimli sözleşmelerde borçlu, kural olarak dönme hakkının yerine fesih hakkını kullanır.

Sözleşmede Geçerli Bir Mücbir Sebep Hükmünün Bulunması Hâlinde

Taraflar arasındaki sözleşmede geçerli bir mücbir sebep hükmü yer almış olabilir. Roma hukukundan gelme bir kural vardır; "üzerinde anlaşılmış olan husus sözleşmenin kanunudur". Bu sebeple taraflar arasında bir sözleşme var ve mücbir sebebe ilişkin bir hüküm içermesi hâlinde, söz konusu hükme göre hareket edileceği açıktır. Böyle bir hüküm, tarafların mücbir sebep söz konusu olduğu zaman sorumluluğun doğacağı, sözleşmenin sona ermesine ilişkin şartların bulunduğu veya uyarlama talebinde bulunulamayacağı ile ilgili bir içeriğe sahip olabilir.

Sözleşmede mücbir sebep olarak kabul edilecek olaylar tek tek sayılmış olabilir. Örneğin, yıldırım düşmesi, don, yer çökmesi, aşırı fırtına, kasırga, deprem, savaş, ihtilal, darbe, isyan, siyasî amaçla yapılan genel grev, ithalat ve ihracat yasaklaması, sınırların kapatılması, düşman mallarına el konulması, salgın hastalık, sokağa çıkma yasağı, seyahat yasağı, karantina vs. gibi bir takım sebepler yer alabilir. Sayılan bu sebeplerden birisinin

gerçekleşmesi ve borçlunun bu sebeple borca aykırı davranışı söz konusu olursa, yani olay ile borca aykırılık arasında uygun illiyet bağı oluşursa, borçlu sorumluluktan kurtulur. Bazen sözleşmede bu durumun karşı tarafa bildirilmesi için bir külfet yüklenmiş olabilir. Örneğin bu durum 30 gün içinde bildirilmek şartıyla ancak sözleşme feshedilebilir gibi bir hüküm konulmuş olabilir. Şayet borçlu bu külfeti yerine getirmezse mücbir sebepten dolayı borçtan kurtulma imkânından yararlanamaz. Külfet yerine getirilmişse borçlu borcundan kurtulur.

Sözleşmede mücbir sebebe ilişkin bir hüküm olmasına rağmen, her bir sebep ayrı ayrı sayılmamış olabilir. Örneğin, "…ve benzeri mücbir sebepler", "…hâller ve diğer mücbir sebepler" gibi bir ifade yer almış olabilir. Sözleşme açıkça sayılmayan bir olayın meydana gelmesi durumunda nasıl bir yol izlenecektir? Bu durumda somut olarak sözleşmenin nitelenmesi, tarafların iradesi, mücbir sebep ile ilgili hükmün yapısı belirleyici rol oynayacaktır. Meydana gelen mücbir sebep hâli sözleşmede sayılan hâller ile aynı türden ise sözleşme kapsamına alınabilir. Örneğin meydana gelen mücbir sebep doğal bir olay ise ve sözleşmede sadece doğal olaylar sayılmış ancak açıkça belirtilmemiş ise, bu durumda ve benzeri kapsamına dâhil edilebilir. Buna karşılık sözleşmede sadece doğal olaylar sayılmış, meydana gelen mücbir sebep hâli de hukukî olay ise tarafların bu olayı sözleşmedeki mücbir sebepler kapsamına dâhil etmediği sonucuna ulaşmak gerekir. Bu durumda genel olarak mücbir sebebin unsurlarının oluşup oluşmadığını belirlemek gerekmektedir.

Sonuç

Küresel salgının mücbir sebep olarak nitelendirme noktasında bir ihtilaf bulunmamaktadır. Mücbir sebep nedeniyle edimini ifa edemeyen borçlu için borca aykırılıktan dolayı herhangi bir sorumluluk doğmaz.

Her ne kadar küresel salgınının objektif olarak birçok hukuk sistemi ve sözleşme nezdinde mücbir sebep olarak kabul edilebilme yeterliliği olsa da, her sözleşme kişilerin serbest iradesine göre oluşmuş bir metin olduğu için bu durum her bir sözleşme nezdinde somut olayın özellikleri dikkate alınarak incelenmelidir. Sözleşme tam olarak incelenmeden genel hükümlere göre bir değerlendirme yapmak ve ifadan kaçınmak, ortaya çıkabilecek ihtilaflarda hak kaybına sebep olacaktır. İhtilaf yargıya intikal ettikten sonra hâkim, taraflar arasındaki sözleşmeye göre karar verecektir. Sözleşmede salgın ile ilgili bir düzenleme var ve böyle bir salgın olsa dahi sözleşme ile bağlı olacağını belirten bir hüküm konulmuşsa yargıdan böyle bir borçtan sorumlu olunmayacağı yönünde karar bekleme imkânı yoktur. Buna karşılık sözleşmede böyle bir düzenleme olmaması hâlinde konu hâkim tarafından talebe göre imkânsızlık veya uyarlama şartları açısından değerlendirilecektir. Gerçekten de borcun borçlu tarafından yerine getirilmesine yönelik mücbir sebep nedeniyle bir takım engeller ortaya çıkmıştır. Bunlar, imkânsızlık, temerrüt, hiç veya gereği gibi ifa etmeme şeklinde olabilir.

Toplumda uzun süreli yapılmış olan sözleşmelerde veya kısa süreli olsa da bedeli peşin olarak ödenmiş olan sözleşmelerde küresel salgın sebebiyle sorunlar yaşanacaktır. Kanun

koyucu, 26 Mart 2020'de yürürlüğe giren Kanun ile işyeri kiralarında sözleşmenin feshini engellemiş ise de, bu üç aylık süreçte kiracının kira bedeli ortadan kalkmadığı gibi artık işyerleri açılsa da mevcut sınırlamalar belirli düzeyde devam ettiği için o sözleşmenin bu şartlarda devamı kiracı için çekilmez hâle gelmiştir. İşyerini eskisi gibi istediği kadar açık tutamayacak, istediği kadar müşteriye hizmet veremeyecek, insanlar eskisi gibi gelip rahat rahat alışveriş yapamayacaktır. Bir düğün salonu işletmecisini düşünelim. Bu yılki bütün düğünler ve benzeri organizasyonlar iptal edildi. İşyerini açsa da yeni bir talep gelmeyecek, önceki anlaşmalar iptal edilecek ve önceden peşin ödenmiş ücretlerin de iadesi istenecektir. Buna karşılık düğün salonu işletmecisi gelecek yılları düşündüğü için kira sözleşmesini feshedemeyecek ve kira bedelini ödemeye devam edecektir. Burada mahkemeye uyarlama davası açılacak ancak mahkemeden karar çıkıp da kesinleşene kadar en az 2-3 yıl geçecektir. Bu aşamada mağduriyet daha da artacaktır. Yargıdaki bu tür ihtilafların ivedilikle karara bağlanması noktasında birtakım çözümler getirilmelidir.

Türk Borçlar Kanunu madde 138'in lafzından sürekli edimli sözleşmelerde, borçlu borcunu peşin ödemiş veya ihtirazi kayıt koymamış ise uyarlama talebi kabul edilmeyeceği yorumu çıkmaktadır. Kanun koyucu bu yorumun önüne geçmek için sadece küresel salgına mahsus geçici bir madde ile bu tür durumlarda da uyarlama şartlarının değerlendirilmesi gerektiğini kabul etmelidir.

Toplumda özel eğitim kurumları ile ilgili sorunlar yaşanmaktadır. Özel okul sözleşmelerinde ücret sene başında peşin ödenmiş veya taksitle olsa bile pandemi ilanına kadar taksitler sona ermiştir. Ancak eğitime ara verilmiş ve uzaktan eğitime geçilmiştir. Uzaktan eğitim metotları ile dersler yürütülmüştür. Ancak velilerin ödemiş olduğu ücretlerin içinde hem yemek hem de servis ücretleri bulunmaktadır. 16 Mart 2020'den itibaren bu hizmetler verilememiştir. 19 Haziran 2020'de eğitim öğretim sona erince veliler ile okul yöneticileri bu konuda karşı karşıya gelecektir. Veliler karşılığını almadıkları yemek ücretleri, servis ücretleri ve eğitim ücretinden bir kısmının iadesini talep edeceklerdir. Okul yönetiminin ise bu talebe nasıl karşılık vereceği merak edilmektedir. Burada gerçekten de karşılığı verilmeyen yemek ve servis ücretlerinin iadesi gerekir. Eğitim ücretine bakıldığı zaman, okul yönetimi bir eğitim verdiğini bu sebeple ücretin iadesini yapamayacağını ileri sürecek, buna karşılık veliler verilen eğitimin kısmi olduğunu, 40 dakikalık dersin 20 dakikada verildiğini, öğrenci okula gelmediği için elektrik, su, temizlik gibi birtakım masraflardan kurtulduklarını gerekçe gösterecek ve eğitim ücretinden de iade isteyeceklerdir. Diğer taraftan okul yönetimi eğitim kısmen de olsa öğretmenlerine tam ücret ödemiştir. Hükümetin bu konuları masaya yatırıp çözüm getirici düzenlemeler yapması gerekir. Aksi hâlde bu konuda da birçok ihtilaf çıkacak ve zaten iş yükü fazla olan yargı bu konuları çözse bile yıllar sürecek ve yargıya güven noktasında sarsılmalar yaşanacaktır.

Turizm sektörü bu süreçte çok fazla zarar görmüştür. Çünkü sezondan aylarca önce rezervasyonlar oluşmakta, oteller de buna göre hazırlıklarını yapmaktadır. Bu yıl yine belki 6-7 ay öncesinde bedeller ödenmiş, rezervasyonlar yapılmış olabilir. 12.05.2020 tarihinde Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın yayımladığı Genelge ile kontrollü normalleşme süreci aşamasına geçildiği, turizm faaliyetlerinin sağlıklı bir süreç içinde yeniden başlatılmasının

öngörüldüğü belirtilmiş ve genel ilkeler ve bildirimler sunulmuştur. Bu durumda birçok sınırlama getirilmiş, böylelikle de önceki yıllardaki gibi birçok hizmetin verilmesi imkânı kalmamıştır. Bedeli peşin ödeyen ve haziran ortasından itibaren otel tarafından kendisine hizmet de sunulma imkânı olan kişiler yaşanılan bulaşma endişesi sebebiyle bu sözleşmeyi feshetmek isteyebilir. Ama otel yönetimi hizmeti sunmak istediği için müşterisinin sözleşmesine bağlı kalmasını belirterek bu talebi reddedebilir. Bu tür sözleşmeler de ihtilafa konu olup yargıya intikal edecektir. Bu konuların da birtakım düzenlemelerle çözümlenmesi yargının yükünü azaltacaktır. Turizm sektörü vergi ödemeleri, SGK, maaşlar, kredi, kira, elektrik, su, doğalgaz vb. ödemeler karşısında beklentisi olduğu sözleşmelerde de sorunlar yaşayacaktır.

Hükümet kamu ile ilgili kararları rahatlıkla alabilmektedir. Kamu düzenini gerektiren konularda bir takım sınırlamaları getirmektedir. Ancak yukarıda değindiğimiz konular borçlar hukuku sözleşmeleri ile oluşan hukukî ilişkilerden kaynaklanmaktadır. Bunlar tarafların serbest iradeleri ile oluştuğu için kanun koyucu da mümkün olduğunca sınırlamamış ve tarafların iradeleri ile oluşan sözleşmenin akıbetini taraflara bırakmıştır. İhtilaf çıkınca da yargıda sözleşmenin yorumlanması, boşluklar olduğu zaman da kanundaki hükümler ya da örf, âdet ve hukuk yaratma ile doldurulması yolu tercih edilmiştir. Ancak küresel salgın öyle bir etkide bulunmuştur ki, verdiği zararların telafisi imkânsızdır. Sözleşmelerin feshi ayrı bir sorun, devamı ayrı bir sorun çıkartacak niteliktedir. Yargı her bir ihtilafı çözecek durumda olsa da, muhakemelerin uzun sürmesi taraflar için tatmin edici bir yol olmayacaktır.

Küresel salgın toplumun psikolojisini derinden etkilemiştir. Artık insanlar eskisi gibi hayatını devam ettiremeyecektir. Çok fazla temasta bulunamayacak, sıkı temasın olduğu hiçbir ortamda yer almak istemeyecektir. Sportif, bilimsel, eğlence gibi faaliyetlere katılım eskisi gibi olmayacaktır. Ulaşım sektöründe birçok kısıtlama getirilmiştir. Toplu ulaşımda yolcu taşıma sınırlanmıştır. Bu organizasyonları düzenleyenler ve ulaşım sektöründe hizmet veren insanlar da zor duruma düşmüştür. Bir takım sözleşmelerle yükümlülük altına girmiş olan böyle insanların işi daha da zorlaşmaktadır. İşyerinde faaliyet tamamen durduğu için iş sözleşmesi sona eren çok fazla kişi vardır. Bu sebeple politika yapıcıların daha somut çözümler getirmesi çok önemlidir. Normalleşme süreci içerisinde hangi tür sözleşme olursa olsun çıkacak ihtilafları azaltmak ve her iki tarafı da teskin edecek bir çözüm bulma yönünde kanun koyucunun karar alması en isabetli yol olacaktır.

Kanun koyucu, geçmişte dövizde meydanda gelen dalgalanmalarda uygulanacak kurlar da dâhil olmak üzere sözleşmelere birtakım sınırlamalar getirmiştir. Zaten toplum da özellikle kira sözleşmelerini artık dövize bağlı olarak yapmaktan kaçınmaya başlamıştır. Bundan sonra da sözleşmelere mücbir sebep ve uyarlama imkânı ile ilgili hükümler konulması yaygınlaşacaktır. Sözleşmelerde mümkün olduğunca boşluklar bırakılmamaya özen gösterilecektir. Böylelikle de hukukî ihtilafların sayısı azalacak veya çıkan ihtilafların çözümü kolaylaşacaktır.

KAYNAKÇA

Altunkaya, Mehmet, Edimin Başlangıçtaki İmkânsızlığı, Ankara 2005.

Başpınar, Veysel, Borç Sözleşmesinin Kısmi Butlanı, Ankara 1998.

Eren, Fikret, Borçlar Hukuku Genel Hükümler, Ankara 2012.

Eren, Fikret, Sorumluluk Hukuku Açısından Uygun İlliyet Bağı Teorisi, Ankara 1975.

Hürlimann, Roland, Teilnichtigkeit von Schuldcertraegen, Freiburg/Schweiz 1984,

Oğuzman, Kemal/Öz, Turgut, Borçlar Hukuku Genel Hükümler, İstanbul 2000.

Oser, Hugo/Schönenberger, Wilhelm, Zürcher Kommentar, Bd. V: Das Obligationenrecht, Allgemeiner Teil, Art. 1-183 OR., 2. Auf. Zürich 1929.

Petek, Hasan, Borçlunun Temerrüdünde Beklenmedik Halden Sorumluluk, Evrensel Hukuk İlkeleri Işığında Türk Medeni Hukukunda Değişimler Sempozyumu, 10-11 Haziran 2016, Ankara.

Seliçi, Özer, Özel Hukukta Mücbir Sebep Kavramı ve Uygulanış Tarzı, Sorumluluk Hukukunda Yeni Gelişmeler III. Sempozyumu, 1980.

Tekinay, S. Sulhi/Akman, Sermet/Burcuoğlu, Haluk/Altop, Atila, Tekinay Borçlar Hukuku, İstanbul 1993.

Tunçomağ, Kenan, Türk Borçlar Hukuku I, Genel Hükümler, İstanbul 1976.

Von Tuhr, Andreas/Escher, Arnold, Allgemeiner Teil des Schweizerischen Obligationenrechts, Band II, 3. Auf. Zürich 1974.

COVID-19

TOPLUM KÜLTÜR ve SİYASET

KORONAVİRÜS ÜZERİNE FELSEFÎ BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. M. Hanifi MACİT

Giriş

Son dört aydır bütün dünyanın konuştuğu tek bir gündem konusu var: Covid-19. Küresel bir salgın olan Covid-19, yaşam tarzı dönüşümünden ekonomik iflaslara, kasıtlardan ihmallere, politik açıdan yeni küreselcilik dalgalarından totaliter ve otoriter siyasetlerin doğumuna kadar birçok farklı bakış açısından değerlendiriliyor. Değerlendirmeler bir adım daha ileriye taşındığında bir başka boyut ile karşılaşıyoruz. Birçok kehanet/kurgu içerikli metinler, böylesi tecelli eden vakayı daha önceden kestirebildikleri iddiasındalar. Bu metinlerin bir kısmı sadece öngörü/öz sezi üzerinden bir durum tespiti ve analiz yaptıklarını savunuyor. Diğer bir kısmı bunu planlı bir organizasyonun parçası olarak görüyor. Yine bazıları potansiyel gelecek değerlendirmesi yaparken bir başka kısmı geleceği felaketler silsilesi olarak okuyor. Bu metinleri takip edenler/değerlendirmelere tanık olanlar ise, bunun iddia edilen metinler bağlamında tasarlanmış bir planın işletilmesi olarak görülmesi gerektiğini, bu sürecin doğal bir süreç olmadığı ve arka planda nelerin olduğunun araştırılıp açıklanması gerektiğini savunuyorlar.

Kehanetlerin tutup tutmadığı veya bunun planlı bir organizasyon olup olmadığı tartışamaya açıktır ve tartışılacaktır da. Lakin bizim ilgimiz bunlar olmadığı gibi, bu kabullerin analizini yapma şansımız da yoktur. Zira kurgular ve kehanetlerde her zaman "doğru kabuller" gerçeklerin önüne geçmiştir. Biz, ifade edilen bu salgın üzerine genel bir değerlendirme yapmaya çalışacağız ve bu değerlendirme; a-Anlam Değeri, b-Kullanım Değeri alt başlıklarından oluşacaktır. Olgu şudur: Çin'in Vuhan şehrinde nasıl ortaya çıktığı tartışması devam eden bir virüs hızla yayılarak bütün dünyayı etkisi altına almıştır ve bu bir süre daha devam edecek görünmektedir. İnsanî-toplumsal yapının değişmeyen bir gerçekliği

vardır. Zuhur eden hadiselerin (olayların) bir anlam değeri ve bir de kullanım değerleri vardır. Yine ortaya çıkan bu salgının da hem anlam değeri hem kullanım değeri oldukça büyük ve güçlü, bazı boyutları ile yıkıcı yine bazı boyutları itibarıyla da yeniden inşa edici olacağı gör ardı edilemez bir gerçekliktir.

Anlam Değeri

Salgınlar, kısa zamanda çevredeki insan, hayvan veya bitkilerin büyük bölümüne bulaşan bulaşıcı hastalıklardır. Ya da bir hastalığın veya bir başka durumun yaygınlaşması ve birçok kişiye bulaşması salgındır. Bulaşıcı hastalık ve salgınlar, bazen belirli bir alanda görülebildikleri gibi bazen daha geniş bir bölgede hatta tüm dünyada etkili olabilirler. Bu açıdan da belirli bir bölgede etki gösterebildikleri gibi bütün dünyaya da yayılabilirler. Dönem dönem ortaya çıkan bulaşıcı ve salgın hastalıklar sadece bir sağlık problemi olarak kalmayabilirler. Bütün toplumu sosyal, psikolojik, ekonomik ve iktisadî yönden olumsuz şekilde etkileyebilirler. Tarihsel süreç boyunca bütün dünyada bu tür salgınların farklı örneklerine rastlanılmaktadır. Günümüzde de böyle bir durum yaşanmaktadır. Hâlihazırda bütün dünyada etkisini gösteren Covid-19 virüsü, küresel bir salgın hastalık hâlini almış, pandemi olarak kabul edilmiş, bütün dünyayı tehdit eder bir hâle gelmiştir.

Anlam değeri açısından Covid-19 salgınının ortaya çıkışına bakıldığında 2019 yılı aralık ayının sonlarında, Çin'in Hubei eyaletinin Vuhan şehrinde bir deniz ürünleri pazarında, nedeni bilinmeyen çok sayıda zatürre hastasının olduğu bildirilmiştir. Dünya Sağlık Örgütü, ilk olarak 12 Ocak 2020'de bu şikayetlerin sebebinin yeni tip bir koronavirüs olduğunu (2019-NCov) açıklamış ve 11 Şubat 2020'de bu yeni virüsü SARS-Cov-2 olarak adlandırmıştır. Hastalardan edinilen numuneler sonucunda, 7 Ocak 2020'de SARS-Cov-2'nin tüm genom dizisi, Çinli bilim adamları tarafından kısa sürede haritalandırılmıştır. Dünya Sağlık Örgütü ise 11 Şubat 2020'de bu salgını "Covid-19" pandemisi olarak adlandırmıştır. Dünya Sağlık Örgütü Başkanı Tedros Adhanom Ghebreyesus, 31 Aralık 2019 tarihinde Covid-19 kodlamasının açılımını; "korona" için "CO", "virüs" için "VI", "hastalık" için "D" şeklinde tanımlamıştır. Böyle bir isim, belirli bir bölgeyi, hayvan türlerini veya insanı damgalamaktan kaçınmak için seçilmiştir. Salgın Çin'den sonra başta Asya bölge ülkeleri olmak üzere kısa sürede birçok ülkeye yayılarak tüm dünyayı etkileyen uluslararası bir boyuta ulaşmıştır. Sonuç olarak, 30 Ocak 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü, Covid-19'u uluslararası halk sağlığı sorunu kabul ederek salgın ilan etmiştir.

Covid-19, oldukça bulaşıcı ve ölümcül bir hastalık olması sebebiyle tüm dünyada alarm zillerinin çalmasına sebep olmuş, salgına karşı ilk başlangıçta görece gevşek davranan Çin'in daha sonra işi sıkı tutmasıyla birlikte virüsün dünyadaki yaygınlığı sınırlandırılmaya başlamıştır. Fakat başta İtalya ve İran ya da sonrasında diğer birtakım devletler olmak üzere bu konuda görece tedbirsiz davranan ülkeler yüzünden virüsün dünyada hızla yaygınlık kazanmasının önüne geçilememiştir. Böylece Almanya, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkelerde de ya da başka ülkelerde görülerek çok sayıda ölüme yol açmıştır. Hâlihazırda mevcut resmi verilere göre Covid-19 salgını dünya üzerinde milyonlarca

insanda görülmüştür. Bunlardan önemli bir kısmı iyileşse de ciddi can kayıpları yaşanmıştır. Ölüm oranları yüzbinlerle ifade edilmektedir. Bundan sonra yakın gelecekte hasta ve ölü sayısının ne kadar değişeceğini tahmin etmek de güçtür. Hasta olanlar, iyileşenler ve hayatlarını kaybedenlerle ilgili veriler her gün güncellenmektedir ve ortada olan sayılar insanları tedirgin etmektedir. Salgına karşı etkili bir ilaç ya da aşının geliştirilememesi de korkuların sürmesinde önemli bir etken olma özelliğini korumaktadır.

Bütün dünyayı tehdit eden Covid-19 salgınının, mevcut hâli ile küresel anlamda uluslararası ilişkilerde, sağlıkta, üretim ve tüketim dengelerinde, eğitimde, ulaştırmada, dinî ibadetlerde, spor ve sanat etkinliklerinde, sosyal ve kültürel faaliyetlerde, kısaca düşünebileceğimiz her konuda etkili olduğu gözlenmektedir. İlk ortaya çıkıp Çin'de görüldüğü an ile sonraki dönemde meydana getirdiği değişim düşünülenin çok ötesine geçtiği gibi gözlemlenen virüsün, bir kartopu gibi yuvarlandıkça büyüdüğüne de bütün dünya olarak tanıklık edilmiştir. Virüs Çin'de kontrol altında tutulduğu dönemde bütün dünya bu durumdan aynı şekilde etkilenmemişti ancak sonrasında yayılma durumuna bağlı olarak etkisi her geçen gün artmaktadır. Bu yüzden söz konusu dönem ile başlayarak uluslararası ilişkilerde, sağlıkta, üretim ve tüketim dengelerinde, eğitimde, ulaştırmada, spor ve sanat etkinliklerinde, sosyal ve kültürel etkinliklerde ciddi değişimler yaşanmaktadır. Gelecek dönemlerde de bu değişimin süreceği muhakkaktır.

Covid-19 virüsünün ortaya çıkardığı şokun ne kadar süreceği, nihaî enfeksiyon oranları ve ölüm sayısın ne olacağı sayısal açıdan tam anlamıyla öngörülebilir değildir. Günlük aktivitelere potansiyel etkisi de bilinmemektedir. Ancak Çin örneğinde görüldüğü üzere sert etkileri olması potansiyeline sahiptir. Başlangıçta Çin'de meydana gelen bu durum, şu an bütün dünyada da görülmektedir. Yani Çin'de görülen sert etkileri bütün dünyada aynı şekilde hissedilmektedir. Şu anda pandemiye dönüşen Covid-19 salgını küresel bir sağlık krizidir. Ancak bu salgına karşı ülkelerin aldığı önlemler, devamında eşi benzeri görülmemiş bir ekonomik felaketi de beraberinde getirebilecek bir potansiyeli içkin olarak taşımaktadır.

Dünyanın neredeyse %0 civarı bir kesiminde farklılıklar içeren izalosyonlar uygulandı, insanlar sokaklara çıkamadılar, işlerinden oldular, işyerleri kapandı, uçuşlar yasaklandı. Ne olduğunu kimsenin bilmediği Covid-19 yüzünden alınan önlemler, neredeyse tüm dünyada ani ekonomik durma denilebilecek, eşi benzeri görülmemiş büyük bir küresel kapanmaya yol açtı. Başta ulaştırma sektörü olmak üzere insanın insanla temasına neden olacak, neredeyse her türlü ekonomik faaliyet durdu. Küresel tedarik zinciri bozuldu. Sadece sağlık, gıda ve kısmî sanayi üretimi yapan sektörler faaliyetlerine devam ettiler. Dolayısıyla arz ve talep durumunun aynı zamanda yaşandığı, hiç tecrübe edilmemiş bir tür krizle karşı karşıya kalındı. Mevcut tahminlere göre, Covid-19'dan dolayı yakın geleceğe yönelik ortaya çıkacak kayıpların hesaba katılması büyük önem taşımaktadır.

Şimdiye kadar gelinen süreçte, Çin'de başlayan Covid-19 salgını burada kontrol altına alındı. Avrupa'da yoğun olarak görüldüğü üzere İtalya ve İspanya gibi ülkelerde zirve yapmış durumdadır. Almanya, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri de salgında zirve noktasını geçtiler. Bu ülkelerden yapılan açıklamalarda salgının zirve noktasını geçtiği

belirtildi. Türkiye'de de vaka hızı düşüşe başladı. Bazı ülkeler aldıkları tedbirlerle bununla mücadelede bir takım başarılar gösterseler de diğer bazı ülkelerde ise salgın olduğu gibi devam etmektedir. Covid-19 ile mücadele eden ülkeler bu aşamada salgın zirve yaptıktan sonra dönem içerisinde almış oldukları önlemlerin bazılarını hafifletmeye başladılar. Kısmi olarak normal hayata dönüş çalışmaları başladı. Tabi ülkelerin aşama aşama normal hayata dönmeye başlama çalışmalarının olması virüsün sonlandığı anlamına gelmiyor. Tekrar yayılma, kontrolden çıkma durumu söz konusu olabilir. Bu yüzden de uygulamada olan tedbirlerin bir kısmının devam edeceği bunların sürece göre ya daha fazla yumuşatılacağı ya da daha ciddi önlemlere dönüşebileceği düşünülebilir. Önümüzdeki günlerde, yaz aylarında ekonomik hayat, sosyal ve beşeri ilişkilerde buna göre yeniden şekillenecektir. Zaman ilerledikçe bu dönemde meydana gelen değişimde daha iyi anlaşılacaktır.

Kullanım Değeri

Ne kadar değişecek veya neler değişecek, kimler kazanacak, kimler kaybeden olacak veya kaybeden ne kadar kaybedecek hepsi kolay cevaplanabilir olmadığı gibi, kesin yargılarla ifade edilmekten de uzaktırlar. Lakin anlam değerinin, dünyanın nasıl küresel bir köy olduğu gerçeğinin, mesafelerin ne kadar kısaldığının, dünyada herkesin her an aynı evrende olduğu duygusunun, artık anlam açısından tartışılmasının bir öneminin kalmadığını bize yeniden telkin etmektedir. Fakat bu olayın kullanım değeri bütün bunları aşacak nitelikte olacaktır. Kullanım değerinin yegâne belirleyicisi amansızca bir "korku" duygusunun verilmesidir. Ve hatta bu korku duygusu, ölüm gerçeğini yenecek dereceye ulaşmış, ölüm de denen fenomenin gündelik idrakinin ötesine geçmiştir. İnsanlar ayakkabısıyla Covid-19 taşıma ihtimalinin on binlerde bir olduğu gerçeğini atlamakta ve bu riski gündelik karışılabileceği risklerden daha yakın bulup ayakkabılarını dezenfekte etmektedir. İşte bu psikolojideki insan/insanlık ham maddedir. Arzu ettiğiniz nesneye/şeye kolayca dönüştürebilirsiniz. Çünkü işlenme noktasına ulaşmış bir demir gibidir artık o, tava/kıvama ulaşmıştır, sıra onu arzu ettiğiniz şeye dönüştürmeye gelmiştir. Kendisi ise bunun farkında olmadığı gibi, o kadar korkmuş ve ürkmüş veya o kadar medya ve çeşitli aktörler aracılığıyla maniple edilmiştir ki; bana şekil ver diye kendi istemekte, aşina olmadığı bir geleceğin doğal endişesini taşımaktadır. Zira yaklaşık beş aydır sürekli olarak açık bir tehdit algısı ve hayatın bütün boyutlarının yok sayılıp sadece Covid-19'un tek hakikat olduğu gerçeği ile insanların algıları şekillendirilmiştir. Bu psikoloji zaman zaman düşmanın yenilmesinin neredeyse imkânsız olduğu duygusuna dönüşmüştür. Genel olarak betimlediğimiz bu sosyo-psikolojik ortam yerini çok kısa zamanda çeşitli kısıtlamalar ile bir akışa bırakacaktır. Lakin bu sosyal bilimler açısından birçok veriyi de araştırma alanına taşımaktadır ve bugünden başlayarak araştırmacılar çeşitli varsayımlarda bulunmaktadır. Doğal olarak, olayın güncelliği ve elle tutulur bir litaretürün olmamasından ötürü bu varsayımların bir kısmı dikkate değer özellikler taşımakta ve diğer bir kısmı ise, modern bir alışkanlık olarak her kriz söyleminin kendi ütopyalarını gerçekleştirecekleri uygun zemin olduğu yanılgısına düşmektedir.

Yaşanılan bu vakanın kullanım değeri açısından bakıldığında yaşam tarzından ekonomi,

politika, din ve uluslararası ilişkilere varıncaya kadar araçlara dönüşmüş olan verilerin güçlü sermaye grupları, küresel ağ sistemi, büyük egemen siyasi aktörlerin mutlak ilgisinde kullanım değerine sahip enstrümanlar olacağı kuşku götürmezdir. Lakin bunun nasıl gerçekleşeceğine yönelik sağduyulu yaklaşım, tarih boyunca olduğu gibi, kurumsallaşmış, olgunun bilgisini dikkate alan ve hâlihazırda "pandemi" adına ARGE faaliyetlerini sürdürenler açısından pozitif bir eğilim oluşturacağı açıktır. Diğer taraftan ulus-devletlerin içine kapanıp, katı politikalar ile otoriterleşeceğine yönelik çeşitli değerlendirmeler mevcuttur ki; bu iddia tartışmaya açık olduğu kadar güçlü deliller ile savunulamayacak kadar içeriksizdir. Kanaatimiz şudur: Vuhan'da ortaya çıkan bir virüsün Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Ardahan İline bağlı bir köyde yaşayan insanı, ekonomik, psikolojik olarak etkilemekle kalmayıp günlerce evine kapatma etkisi dikkate alındığında devletlerin içine kapanma olanakları pek mümkün görünmemektedir. Bu okuma biçimi bugünün dünyasını, tarihsel, ekonomik, sosyal ve siyasal bağlamından kopuk ve aceleci bir okuma biçimidir. Yani, dünyada meydana gelen herhangi bir olay artık sadece o coğrafyaya özgü bir sorun olarak değerlendirilemez. Aslında bu, işleyen sürece bir eşik atlatma olarak da görülebilir. Çünkü dünyanın temel dinamikleri, kapitalist sistemin işleyiş mekanizması, iddia edilen kapanma ve otoriterleşme eğilimlerini beslemeye uygun değildir. İddia sahiplerinin ifade ettiği kırılmayı meydana çıkaracak, bir başka deyişle mevcut kapitalist sistemin veya neo-liberal düşüncenin iflasında bu boşluğu dolduracak herhangi bir teori veya model de söz konusu değildir.[1]

Muhakkak olarak birçok etkinlik ve hayatın gündelik akışında edinilen alışkanlıkların bir değişime tabi olacağı realite olarak karşımızda durmaktadır. Doğası gereği bu sürecin psiko-sosyal çıktıları olacaktır. Öncelikle bu sürecin bir travma olarak değerlendirilmesinin gerektiği bilinmeli ve bunun korona sonrası da çeşitli etkilerle devam edeceği gerçeği iyice içselleştirilmelidir. İnsanların büyük bir çoğunluğu, öngörülemeyen bir süreç olarak korona sonrasını kaygı verici bulacaktır. Çünkü temel motivasyonu hayatta kalmak olan insanın bu enerjisini ise, "istikrar" ve "öngörülebilirlik" oluşturur. Özellikle politika yapıcıları açısından en önemli husus da burasıdır. Zira toplumsal boyutu ile çok iyi analizlere dayanan bir politik okuma, topluma neyi sunacağını da rasyonel nedenlere dayalı olarak açıklayabilme kabiliyeti, siyasal dilin pozitif oluşmasının temel belirleyicisidir. Kaygı, endişe ve ekonomik tükenmişliğin insanlarda açtığı semptomlar politika yapıcılarının topluma güven verecek roller üstlenmelerini zorunlu kılacaktır. Çünkü bu türden (salgın) toplumsal eşiklerde güvensizlik temel bir tutuma dönüştüğünde salgının diğer etkileri ve toplumsal tükenmişlik başka bir içerik ve derinlik kazanarak şekil almaya başlar. Doğal olarak politika yapıcıları, bu derinliğe ulaşmadan toplumun müphem geleceğe değil, öngörülebilir ve istikrar içeren bir sürece evrildiğinin siyasal dilini somut örnekler ve sağduyuya uygun bir dil ile sunabilmeyi başarmalıdır. Neden somut örnek ve sağduyuya uygun dil? Çünkü sosyo-psikolojik süreçler, kaygılar ve müphemlik şüphe duygusunu besleyen temel dinamiklerdir.

1 Bu boşluğu dolduracağı iddia edilen Marksist söylem sadece Marksistleri tatmin edecek retorikten başka bir şey değildir.

KAYNAKÇA

Covid-19 Pandemi Değerlendirme Raporu, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 17 Nisan 2020. http://www.tuba.gov.tr/files/images/2020/Covidraporu/Covid-19%20Raporu-Final+.pdf (Erişim Tarihi: 15.05.2020).

Mevlüt Tatlıyer, "Korona ve Dünya Ekonomisi", 14 Mart 2020. https://www.setav.org/korona-ve-dunya-ekonomisi/ (Erişim Tarihi: 15.05.2020).

Nigel Gault, "Coronavirüs ve Küresel Ekonomi", 5 Mart 2020. https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Koronavir%C3%BCs-ve-kuresel-ekonomi/$File/Koronavir%C3%BCs-ve-kuresel-ekonomi.pdf (Erişim Tarihi: 15.05.2020).

Etem Karakaya, "Covid-19 Krizinin Ekonomi, Enerji ve Emisyonlara Etkileri: Mevcut Durum ve Olası Post-Korona Seneryoları", https://www.iklimhaber.org/covid-19-krizinin-ekonomi-enerji-ve-emisyonlara-etkileri-mevcut-durum-ve-olasi-post-corona-senaryolari/ (Erişim Tarihi: 16.05.2020).

COVID-19

TOPLUM KÜLTÜR ve SİYASET

COVID-19 PANDEMİSİNİN KAMU YÖNETİMİNE ETKİLERİ VE BU ETKİLER ÜZERİNE YAPILACAK ÇALIŞMALARA YÖNELİK GENEL BİR ÇERÇEVE ARAYIŞI

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN*

Toplumların ve bu toplumları yöneten siyasal-yönetsel örgütlenmeler olarak devletlerin karşılaştıkları büyük çaplı doğal veya insan kaynaklı afetler karşısından neler yapabildikleri ve/veya yapabilecekleri üzerine yapılan teknik veya etik tartışmaların kökeni çok eski zamanlara gitse de, giderek artan ve etkisi küreselleşen afetler (volkan patlamaları, depremler, tsunamiler, kasırgalar, nükleer sızıntılar, kitlesel terör ve göçler, salgın hastalıklar vb.) sebebiyle son zamanlarda bu tür tartışmaların yoğunlaştığı görülmektedir. Ancak, 2020 yılı başlarından itibaren küresel bir pandemiye dönüşen Koronavirüs (Covid-19) salgınıyla birlikte bu alanda bir kırılma yaşandığı; mevcut bilgi birikimi, mevzuat, kurumsal yapı ve uygulama alışkanlıklarıyla kolaylıkla baş edilemeyecek yeni durum karşısında tüm siyasal-yönetsel ve ekonomik-mali örgütlenmelerin (yerel ve bölgesel yönetimler, ulus-devletler, uluslarüstü birlikler, uluslararası kuruluşlar) konumlarını radikal bir biçimde gözden geçirmek zorunda kaldıkları söylenebilir.

Bir tür deneme niteliğindeki bu çalışmayla, Covid-19 pandemisinin kamu yönetimine etkileri üzerine bazı öngörülerde bulunma ve bazı politika önerileri geliştirme ve daha da önemlisi bu olguyu incelemeyi hedefleyen çalışmalara yön gösterebilecek genel bir çerçeve oluşturma amacı güdülmektedir. Söz konusu çerçevenin, bu önemli ve niteliği gereği son derecede hassas bir alanda çalışma yapacak akademiklere ve bürokrat-teknokratlara bazı genel ipuçları sağlama işlevi görebileceği ümit edilmektedir.

---

* COVID-19 Pandemisinin alamet-i farikası olan bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla uzaktan yaptığımız tartışmalarla bu genel çerçevenin çizilmesine katkıda bulunan Anabilim Dalı araştırma görevlileri İrfan Özacit, Merve Akdemir ve Esra Nur Tuğan'a teşekkür ederim.

Covid-19 Pandemisi ve Kamu Yönetimi

Covid-19 pandemisinin doğrudan insanın varlığının (insan yaşamı ve sağlığının) ötesinde insan-dünya ilişkilerinde (doğal afetler, çevre sorunları ve iklim değişikliği), insan-insan ilişkilerinde (mesafeli ve sakınmacı tutum ve davranışlar), insan-toplum ilişkilerinde (dayanışmacı tutum ve davranışlar) ve insan-Devlet ilişkilerinde (sosyal refah devletinin ve kamu yönetimin yeniden hatırlanması) ve devletlerarası ilişkilerde (uluslararası dünya düzeninde) yeniden yapılandırıcı bir etkide bulunabileceği kamuoyunda genel kabul gören bir öngörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda, Devletin artan, daha doğrusu yeniden ön plana çıkan rolünün uygulayıcısı olarak ulusal kamu yönetimlerinin geçirmekte olduğu veya geçireceği dönüşüm ilginç ve bir o kadar da kritik önem arz eden bir konu olarak gündemdeki yerini almaktadır.

Covid-19 pandemisinin kamu yönetimi üzerinde kısa vadede yarattığı veya orta ve uzun vadede yaratacağı etkilerin, alanda yeni yeni başlayan yazılı[1] ya da video konferanslar üzerinden yapılan sözel tartışmalar ışığında, genellikle şu konularda yoğunlaşmakta olduğu söylenebilir: "Kamu politikalarının oluşturulma ve uygulanma süreçlerinde izlenen yöntemlerde ve aktörlerde değişim; kamu politikalarını uygulayacak mekanizma olarak kamu yönetiminin (merkezi kamu yönetiminin ve yerel yönetimlerin) örgüt yapısında, örgüt kültüründe, çalışma şekil ve alışkanlıklarında, hizmet kapasitesinde, hizmet sunumunda uymaları gereken kurallarda (etkinlik ve etkililik, hız, şeffaflık, hesap verebilirlik, hakkaniyet ve etik davranış vb.) yaşanan değişim. Bu tartışmalar çerçevesinde, Covid-19 pandemisi sebebiyle Devletin (ulusal kamu yönetiminin) hem merkezî yönetim hem de yerinden yönetim kuruluşları (esas itibariyle de belediyeler) aracılığıyla halka kamu hizmetlerini sunarken ortaya çıkan yeni ve beklenmedik durumların neler olduğu, merkezî ve özellikle de yerel yönetim kuruluşlarının bu yeni durum ya da durumlara nasıl uyum sağlayabildiği, hangi kamu kurum ve kuruluşlarının ve hangi tür kamu hizmetlerinin daha çok ön plana çıktığı, olağanüstü hizmet koşullarında halka adil ve etik bir biçimde hizmet sunabilmenin mümkün olup olmadığı bir ölçüde aydınlığa kavuşturulabilecek ve bu tespitlerden hareketle geleceğe yönelik bazı öngörülerde bulunabilecektir.

O taktirde, Covid-19 pandemisinin kamu yönetimi üzerinde yarattığı/yaratabileceği etkilerin ve bu etkiler üzerinde yapılabilecek akademik araştırmaların ve bürokratik (reform?) çalışmaların çerçevesini şu şekilde çizebilir ve bu çerçeve içindeki alt konuların kısa içeriklerini belirleyebiliriz:

1. Covid-19 Pandemisinin Kamu Yönetimine Etkileri Sorununun Özü, Muhtemel Kapsam ve Sınırları

Bu grupta ele alınıp tartışılabilecek temel hususlar şu şekilde sıralanabilir:

1 Bu konudaki akademik çalışmalara erken bir örnek için bkz. Scott E. Robinson ve Wesley Wehde (2020), "Public Administration in the Time of COVID-19", Journal of Public Administration Research and Theory, Virtual Issues, PMRA, academic.oup.com.

- Covid-19 pandemisini daha önceki salgın hastalıklardan ve bu pandemiyle mücadelede kullanılan yöntemleri konvansiyonel mücadele yöntemlerinden farklılaştıran özelliklerin ve Pandeminin dünya ve ülke çapında yaratabileceği etkilerin sadece karar verme pozisyonundaki siyasetçilerce değil uygulamacı kamu yöneticileri tarafından da geniş bir perspektifte algılanması,

- Kamu yöneticileri tarafından insan sağlığının korunması, kamu hizmeti bilinci ve kamu hizmeti sunumundaki temel ilkeler (şeffaflık, hesap verebilirlik, adalet-hakkaniyet ve etik ilkeleri) arasındaki derin felsefî ilişkinin kavranması,

- Kamu yöneticileri bakış açısından Covid-19 Pandemisiyle mücadelede alınan önlem ve yaptırmlar ile kamu düzeni ve sağlığının korunması amacı arasındaki hassas dengenin sağlanması,

- Vatandaşların bakış açısından kamu yönetimi tarafından yasaklayıcı ve kısıtlıyıcı önlemlerin alınması ve yaptırımların uygulanmasında vatandaşların temel hak ve özgürlüklerinin korunması ile tüm vatandaşların sağlığının korunması arasındaki hassas dengenin sağlanması,

- Covid-19 Pandemisinin yarattığı belirsizlik ortamında kamu yöneticilerinin çözüm olarak başvurabileceği yaratıcı ve yenilikçi uygulamaların yaratabileceği etkilerin de belirsizliği.

2. Covid-19 Pandemisinin Kamu Yönetimine Etkilerini Anlamaya, Önlem Almaya ve Önlemleri Uygulamaya Yönelik Akademik Yaklaşım Farklıkları

Covid-19 Pandemisinin kamu yönetimine etkilerini anlamaya, buna karşı önlemler almaya ve alınan önlemleri uygulamaya yönelik çabaları inceleme amacı güden akademik yaklaşımlar ya da bakış açıları konunun disiplinlerarası özelliği sebebiyle doğal olarak çeşitlidir. Bu konuda en fazla göze çarpan yaklaşımlar ve bu yaklaşımların Türkiye'deki erken izleri şunlardır:

- Covid-19 pandemisini ve kamu yönetimi ilişkisini daha çok bir politikası analizi çerçevesinde ele alıp, çok hızlı ilerleyen bu süreçte pandemiye karşı kamu politikasının oluşturulması ve uygulanmasında rol alan aktörler ile bu politikaların içerdiği önlemler (bu aktör ve önlemlerin etki ve başarı düzeyleri) üzerinde yoğunlaşan kamu politikaları analizi yaklaşımı[2]

- Salgınla mücadele giderek bir afet türü olarak kabul gördüğünden dolayı Covid-19 Pandemisini esas itibariyle afet yönetimi yaklaşımı[3] ve hatta onun önemli un-

2 Örn. bkz. Hasan Engin Şener (mod.), Bir Kamu Politikası Sorunu Olarak Koronavirus Pandemisi Söyleşileri I ve II, https://www.youtube.com/channel/UC8MdrFm2XEAEzrZ1-pXFAmQ, (4.05.2020 ve 18.05.2020).

3 Örn. bkz. Zerrin Toprak ve Özlem Çakır, Afetler ve Toplum, https://www.youtube.com/watch?v=afnVpGI7c-4, (29.04.2020). Ancak, afet yönetiminin doğası gereği disiplinlerarası bir niteliğine sahip olduğunun söz konusu akademikler tarafından vurgulandığını da ifade etmek gerekmektedir.

surları olan risk yönetimi (afete hazırlık planları) ve/veya kriz yönetimiyle (acil önlem stratejileri ve paketleri) ilişkilendirerek açıklamaya çalışan yaklaşım[4] ve hatta bunları kamu politikası analiziyle birleştiren yaklaşım[5]

- Kamu yönetimini bütüncül bir şekilde ele almaktan ziyade uzmanlık alanları gereği ve doğal bir sonucu olarak daha çok kentlere ve kent yönetimlerine odaklanmış olan kent ve bölge plancılarının, mimarların, kent sosyologlarının ve ekonomistlerinin kentsel deneyimlerden yola çıkan, kent planlamasından beslenen ve bir ölçüde futuristik öngörülere de yer verebilen yaklaşımları[6].

3. Covid-19 Pandemisine Karşı Kamu Yönetimince Önlemlerin Alınması ve Önlemlerin Uygulanmasında Siyasal-Yönetsel Yaklaşım Farklıkları

Devletler, Covid-19 pandemisine karşı önlemlerin alınması ve bu önlemlerin uygulanmasında farklı stratejiler benimsemişlerdir. Bir bölümü tamamen kendilerine özgü bir strateji geliştirirken, bir kısmı tamamen politika transferi yoluyla başarılı örnekleri takip etmeye çalışmışlardır. Türkiye gibi kimi ülkeler ise başarılı deneyimlerden ders almakla birlikte kendi stratejilerini geliştirme yoluna gitmiştir.

Devletler, izlenecek stratejinin belirlenmesinde iki farklı temel yaklaşımı esas almışlardır:

- *Pragmatik yaklaşım*da, karar alma ve uygulama süreçlerinde adım adım ilerleme (*incremental* veya mehter takımı adımlarıyla ilerleme) tercih edilir ve sürekli olarak politika önlemleri gözden geçirilir; gerektiği takdirde bu önlemler revize edilir. Örneğin Türkiye'de maske dağıtım yöntemleri, okulların yeniden açılma tarihi ve sokağa çıkma yasakları ve yasağa tabi grupların belirlenmesinde bu tür bir yaklaşım sergilenmiştir.

- *İlkesel yaklaşım*da ise, Devlet ilkesel olarak bir politika benimser ve onu takip eder. İsveç ve Hollanda büyük ölçüde karantina yerine sürü bağışıklığı ve vatandaşa güven yaklaşımını benimsemiş ülkelerdir. Aslında ABD ve Birleşik Krallık da başlangıçta benzer bir ilkesel yaklaşımla hareket etmiş; ancak vakaların büyük bir hızla kontrolden çıkması karşısında yaklaşımlarında zikzaklar yaşamışlardır.

4 Örn. bkz. Barış Övgün, Kamu Yönetiminde Kriz Yönetimi: Covid-19 Bize Ne Öğretti? Adobe Connect, (7.05.2020).

5 Örn. bkz. Abdulmenaf ve Hicran Hamza Çelikyay (2020), "Türkiye'de covid-19 ile Mücadele: Politikalar ve Aktörler", Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 13(1), 1-25.

6 Örn. bkz. Ezgi Çalışkan (mod.), Şehir Konuşmaları Online: Kentleri Dönüştüren Salgınlar I, II, III, IV, Marmara Belediyeler Birliği, youtube.com, (Nisan-Mayıs 2020), Burcu H. Özuduru (2020), Covid-19 ve Şehirler, Ankara: Kent Araştırmaları Enstitüsü-İdeal Kent Yayınları; Hasan Engin Şener ve Savaş Zafer Şahin (mod.), Kentleşme Politikaları Sorunu Olarak Koronavirus Pandemisi, https://www.youtube.com/channel/UC8MdrFm2XEAEzrZ1-pXFAmQ, (7.05.2020).

4. Covid-19 Pandemisinin Kamu Yönetimine Etkisinde Öne Çıkan Sorun Alanları: Tespitler, Öngörüler ve Öneriler

Covid-19 Pandemisi, insanların, toplumların ve onların oluşturdukları siyasal, yönetsel ve ekonomik-mali örgütlenmelerinin geleceği hakkında pek çok ciddi soru işareti doğurmuştur:

- Küreselleşmenin ve (bugün yere göre sığdırılamayan) bilgi ve iletişim teknolojilerinin itici gücüyle doğal kaynakların aşırı kullanımı sonucu çevre ve iklim felaketine yol açan kapitalizm nihaî sınırlarına ulaşmış mıdır?
- Yine küreselleşmeyle birlikte revaçta olan ulus-üstü ve çok-uluslu yapılar acaba ulus-devletin pandemiyle mücadeledeki daha etkili rolü karşısında söz konusu popülerliklerini yitirecekler midir?
- Covid-19 pandemisi ile mücadelede Başkanlık tarzı hükümet sistemi parlamenter hükümet sistemine, fakat üniter devlet ve merkeziyetçi yönetim sistemi ise federal devlet ve adem-i merkeziyetçi yönetim sistemine oranla daha hızlı ve etkili hareket imkanı tanımakta mıdır?
- Pandemi insanlara ölümün soğuk nefesini hissettirirken ulus-devlete, özellikle de üniter devlet ve merkeziyetçi yönetim sistemlerine hayat öpücüğü mü vermektedir?
- Kamusal karar alma sürecinde hız ve etkililik demokratik katılım ve etkinlik (maliyet) unsurlarının önüne mi geçmiştir?
- Ulusal kamu yönetimleri bünyesinde bazı bakanlıklar (sağlık, içişleri, çalışma, sosyal yardım bakanlıkları) ilk aşamada daha mı fazla ön plana çıkmışlardır?
- Acaba Covid-19 Pandemisinin yol açacağı ekonomik sıkıntılar sebebiyle orta ve uzun vadede ekonomi, maliye, hazine tipi bakanlıklar mı devreye daha fazla girmek zorunda kalacaklardır?
- Co**v**id-19 pandemisiyle mücadelede ulusal düzeyde bilim kurulları veya koordinatör bilim adamlarının varlığı gibi *ad hoc* yapılanmalar yönetişim ilkesinin hayata geçirilmesinde veya bilimin devlet yönetimindeki etkisinin artırılmasında ne kadar etkili olabilirler?
- Covid-19 pandemisi ile mücadelede federal/merkezî yönetim ile yerinden yönetimler (federe-bölgesel yönetimler ve/veya yerel yönetimler) arasında koordinasyon mu yoksa rekabet ve çatışma mı hâkim olmaktadır?
- Yerelde hizmet sunumunda altyapı hizmetleri ile sosyal yardım hizmetleri önceliği konusunda yaklaşım farklılıkları var mıdır?
- Kamu görevlilerinin çalışma usul ve saatlerinde ne tür değişiklikler doğmuş ve bu durum farklı kamu görevlisi kategorilerini (beyaz yakalı büro/ofis çalışanları ile alanda vatandaşa doğrudan hizmet sunanlar) ne şekilde etkilemiştir?

- Vatandaşlarla birebir irtibat kuran ve yüzyüze hizmet sunan kamu görevlileri (örn. sağlık çalışanları, kolluk güçleri ve belediye ulaşım görevlileri) ve özel sektör çalışanları (örn. banka ve market çalışanları, taksi şöförleri) ne ölçüde *covid-free* hizmet sunabilmekte ve kendilerini de ne ölçüde koruyabilmektedirler? Olağanüstü koşullar altında çalışan bu görevliler hizmet sunumunda ne tür yenilikçi ve yaratıcı çözümler geliştirmektedirler?
- Başta kentsel yoksullar, işsizler ve göçmenler olmak üzere toplumdaki dezavantajlı gruplar (örn. yaşlılar, kadınlar, engelliler, özel eğitime muhtaç çocuklar) ne ölçüde ekonomik ve sosyo-psikolojik destek alabilmektedirler?
- Vatandaşlar her türlü dezenformasyona karşı ne ölçüde korunabilmektedirler?

Yukarıda sıralanmaya çalışılan ve her biri başlı başına bir araştırma konusu olabilecek soruların ışığı altında Covid-19 pandemisinin kamu yönetimine etkisinde öne çıkan sorun alanları ile ilgili tespitler ve öngörüler ile önerileri şu şekilde özetlemek mümkündür:

4.1. Covid-19 Pandemisinin kamusal karar alma (kamu politikası oluşturma) ve uygulama süreçlerine etkisi: Otoriterlik ve merkeziyetçilik karşısında yönetişim ve adem-i merkeziyetçlik?

Kamu politikalarının oluşturulması sürecinde rol alan aktörler demokratik bir siyasal sistemde esas itibariyle seçimle gelen siyasetçiler olmakla birlikte siyaset-yönetim işlevlerinin tam anlamıyla birbirinin içine geçmesi (bürokratların ve hatta danışmanların uzmanlık bilgileriyle sürece katılmaları) sebebiyle bu ayrımın özellikle bu tür kriz ortamlarında daha da belirsizleştiği görülmektedir. Ancak, yine Covid-19 pandemisinin kamu politikalarının oluşturulma sürecine etkisinin daha çok artan merkezileşme olduğu, nihaî kamu politikası kararlarının dar bir siyasî-bürokratik kadroyla alındığı söylenebilir. Bu durum Türkiye de dâhil olmak üzere özellikle üniter ve merkeziyetçi pek çok ülkede demokrasi ve otoriterlik tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Pandemi karşısında hızlı karar alma ihtiyacı doğal olarak karar alma sürecinin merkezileşmesine yol açmıştır. Parlamento, bakanlar kurulu, yerel yönetim meclisleri gibi müzakerenin ağır bastığı yapılar yerine devlet başkanı, vali ve belediye başkanı gibi tekil makamların öne çıktığı görülmektedir. Her ne kadar karar alıcıların Pandeminin beraberinde getirdiği belirsizlik ortamında bilimsel açıdan daha "doğru" olabilecek kararların alınması ve/veya doğabilecek beklenmedik sorumlulukların paylaşılması açısından Türkiye'deki Bilim Kurulu veya illerdeki pandemi kurulları gibi yönetişim yöntemlerine başvurmaları karar alma sistemin merkezileşmesi karşısında dengeleyici bir unsur olabilir. Ancak, pek çok ülkede karar alıcıların pandemiyle mücadele dışındaki alanlarda bu tür yönetişim yöntemlerine pek de başvurmadıkları da görülmektedir.

Kamu hizmetlerinin halka sunumunda federal yönetim ile federe yönetimler (ve yerel yönetimler); merkezî yönetim (ve varsa taşra teşkilatı) ile yerel yönetimlerin görev payla-

şımı ülkeden ülkeye değişmekle birlikte pandemiyle mücadele sürecinde ülke düzeyinde koordinasyonun sağlanması açısından federal ve merkezî yönetimlerin önemi artmış; federal devletlerde federal yönetim ile federe yönetimler (örn. ABD), üniter devletlerde merkezî yönetim ile yerel yönetimler arasında (örn. Birleşik Krallık) zaman zaman ciddi rekabet ve çatışmalar ortaya çıkmıştır. Türkiye gibi üniter olduğu kadar merkeziyetçi özelliği ağır basan ülkelerde ise koordinasyon işlevi daha sorunsuz atlatılmıştır. Türkiye'de de merkezî yönetim kuruluşlarının sağlık hizmeti ve diğer acil hizmet sunumları ve zorunlu ihtiyaç maddelerinin dağıtımı ve denetimi görevlerindeki artış; özel sektörün ilk aşamada geri plana düşmesi; belediyeler dahil gönüllü yardım faaliyetleri organizasyonu ve uygulamalarında başlangıçta getirilen kimi kısıtlamalar söz konusu merkezileşmenin göstergeleridir. Merkeziyetçiliğin sembol kuruluşlarından İçişleri Bakanlığının bu süreçte terörle mücadele ve göçmenlerle ilgili işlemler dışındaki görevlerinin (faaliyet ve sokağa çıkma yasakları ve izinlerini düzenleyen genelgelerin hazırlanması, yasakları ihlâl edenlere idarî cezaların uygulanması, oluşabilecek toplu eylem ve yağma gibi toplumsal olaylara karşı önlemlerin alınması, vb.) ön plana çıkması ve adeta İçişleri Bakanlığının geçmişte Başbakanlığın kimi işlevlerini fiilen üstlenmiş olması yine bu kapsamda değerlendirilmelidir.

Bununla birlikte, pek çok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de belediyelerin Pandemiyle mücadele sürecinde halka en yakın hizmet kuruluşları olarak alınan kararların alanda uygulanmasında etkili bir rol üstlendiği görülmektedir. Kentlerin tüm ortak yaşam alanlarının temizlenmesi ve dezenfektasyonu, toplu ulaşım ile çarşı ve pazarlardaki faaliyetlerin sosyal mesafe kurallarına ve sokağa çıkma yasaklarına uygun bir şekilde düzenlenmesi, ihtiyaç sahibi ailelere gıda ve temizlik malzemesi yardımı, vefa sosyal destek gruplarının faaliyetlerine destek verilmesi bunlar arasında sayılabilir[7]. Sürecin başında siyasal iktidar ve ana muhalefet partisi belediyeleri arasından bağış alınması ve yardım toplanması konusunda yaşanan gerginlik dışında hemen tüm belediyelerin bu süreçte aktif rol aldıkları, merkezî yönetim ve onun taşradaki ajanlarıyla işbirliği içerisinde başarılı hizmetler sundukları, Türkiye Belediyeler Birliği'nin pandemiyle mücadelede uluslararası yerel yönetim kuruluşları, farklı ülkelerin belediyeleri ve Türk belediyeleri arasındaki deneyim paylaşımlarına destek verdikleri yetkili ağızlarca ifade edilmiştir.[8] Bir genelgeyle kurulmuş olmalarına rağmen *ad hoc* sivil bir inisiyatif gibi davranan vefa sosyal destek gruplarının varlığı ve faaliyetleri de merkezileşme yönündeki eğilimleri kısmen azaltan faktörler arasında sayılabilir.

7 Bkz. https://www.tbb.gov.tr/basin-ve-yayin/covid-19/belediyelerimizden-covid-19-haberleri/, (22.05.2020).

8 Bkz. Cumhurbaşkanı Başdanışmanı ve Cumhurbaşkanlığı Yerel Yönetimler Politikaları Kurulu Üyesi Oktay Saral ile Söyleşi, Oğuzhan Erdoğan (mod.), *Kent Söyleşileri: Covid-19 ve Yerel Yönetimler*, Instagram, (11.05.2020); ve Türkiye Belediyeler Birliği Başkanı ve Gaziantep Belediye Başkanı Fatma Şahin'in Covid-19 Salgını ile ilgili olarak yaptığı konuşmalar, https://www.tbb.gov.tr/basin-ve-yayin/haberler/, (Nisan-Mayıs 2020). Her iki siyasal-yönetsel figür de, T.C. Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın liderliğinde tüm kamu kurum kuruluşlarının bir ahenk içinde COVİD-19 Pandemisiyle mücadele ettiklerini ve Türkiye'nin bu mücadeledeki başarısının başka ülkeler tarafında da dikkatle takip edildiğini vurgulamaktadırlar.

4.2. Covid-19 Pandemisinin kamu hizmetlerinin sunum şekillerine ve kamu görevlilerinin çalışma usullerine ve davranış kalıplarına etkisi

Covid-19 Pandemisi kamu hizmetlerinin geleneksel sunum şekillerini (büro/ofis, banko, gişe vb.) ve kamu kurum kuruluşlarının standart hafta içi çalışma saatlerini büyük ölçüde anlamsız geçersiz kılmış; daha önce insan kaynakları ve çalışma ilişkileri teorisi ve derslerinde tartışılan ve ancak bazı özel sektör (ağırlıklı olarak bilgisayar yazılım sektörü) firmalarında bilgi ve iletim teknolojileri sayesinde kullanılan evden çalışma (*home-office*), dönüşümlü çalışma ve esnek çalışma saatleri rutin uygulamalar halini almıştır. Ancak, uzmanlık tarzı hizmet sunan kamu görevlileri (ağırlıklı beyaz yakalı ofis çalışanları) dışında kalan ve vatandaşla birebir irtibat kuran, onlara yüzyüze hizmet sunan (sokak düzeyi/*street level*) kamu görevlileri (örn. sağlık çalışanları, kolluk güçleri ve belediye ulaşım görevlileri) ise biraz da kendi kurumlarının veya amirleriyle birlikte kendilerinin geliştirdikleri bir takım esnek, yenilikçi ve yaratıcı hizmet sunma yöntemleriyle halka her zamandan sıcak ve yardımcı bir tutum ve davranış içerisine girmiştir. Atlı ve motosikletli polislerinin, belediye temizlik işçilerinin, belediye bandolarının, kamu görevlilerinin de içinde yer aldığı vefa sosyal destek gruplarının vb. halkın Covid-19 Pandemisi travmasını atlatması yönünde özellikle Nisan ve Mayıs aylarında Türkiye'de yaşanan bayramlarda ve özel günlerde gösterdiği yaratıcı çabalar dikkate değerdir.

4.3. Covid-19 Pandemisinin kentlere etkileri: Kentlerin ve kent yönetiminin dönüşümü ve kentsel dönüşümün geleceği

Tarih boyunca doğal afetlerin (örn. veba ve kolera salgınları, depremler ve yangınlar) kentlerin dönüşümünde önemli rol oynadıkları ve insanoğlunun ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kentlerde modern anlamda su ve kanalizasyon sistemlerini geliştirmek suretiyle salgın hastalıklarla daha kolay mücadele edebildikleri bilinmektedir[9]. Başka bir deyişle, kentlerin hafızasında zaten salgın hastalıklar ve bunlarla mücadele vardır. Ancak, Covid-19 pandemisi küreselleşmenin de etkisiyle tek tek veya bir ülke ya da kıtadaki kentleri değil tüm dünya kentlerini etkisi altına aldığı için pandeminin kentlere (kentlerin mimarisine, ulaşım modellerine, kent halkının yaşam biçimine) ve kent yönetimine olan etkileri çok fazla ve çok boyutludur.

Bu kapsamda, alan ve nüfus olarak büyüyen ve giderek karmaşıklaşan kentlerin Pandeminin yayılmasındaki katalizör etkisinden, Pandeminin kentlerin yeniden şekillenmesine yapacağı katkılara kadar çok boyutlu ve disiplinlerarası bir yaklaşımla sorunun irdelenmesi gerekmektedir. Kent mimarisinin (kamusal alanların, konutların, ulaşım ağ ve araçlarının) ciddi bir değişimi söz konusudur. Çok geniş kalabalıkları barındırabilen geleneksel (meydanlar, arenalar, stadyumlar, hipodromlar, sosyal ve kültürel merkezler vb.) kamusal alanlar ve yeni nesil kamusal alanlar (AVM'ler) yerine daha ufak boyutlu ve yeşille barışık alanlar ve tesisler; bitişik düzen, çok katlı, dar ve bahçesiz, terassız, balkonsuz konutlar

9 Bkz. Burcu H. Özuduru (2020), *Covid-19 ve Şehirler*, Ankara: Kent Araştırmaları Enstitüsü-İdeal Kent Yayınları, ss. 7-9).

yerine müstakil bahçeli evler veya en azından daha az katlı ve çevresiyle daha barışık konutlar; havalandırma sorunlarının yaşandığı toplu taşım araçları (uçak, tren, otobüs, metro vb.) yerine bireysel taşımacılık (otomobil, motorsiklet, bisiklet vb.); yine havalandırma sorunları yerine kitlesel alışveriş mekanları yerine cadde üstü veya mahalle arası dükkanlar, çalışılan mekana yakın bölgelere taşınma, mahalle ve komşuluk ilişkilerinin yeniden hatırlanması gibi çözüm yolları her türlü getiri ve götürüsü ile giderek daha fazla tartışılmaktadır[10]. Aslında bu tür tartışmalar bizi Arthur C. Clarke'ın yarım yüzyıl önceki öngörüsüne ne kadar da yaklaştığımızı göstermektedir. Clarke'ın 1964 yılındaki öngörüsüne göre, bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişimi ile kentler geleneksel anlamda insanların farklı sebeplerle biraraya geldiği yer olmaktan çıkacak, insanlar işlerine ulaşmak için yolculuk yapmak yerine iletişim kuracaklar, şehirleri yok olacak; onun yerine tüm dünyanın devasa bir banliyöye (*suburb*) dönüşecektir[11].

Dünyanın her köşesinde Covid-19 pandemisi sürecinde büyük baskılar altında kalan kent yönetimleri ve özellikle metropol kentlerin belediyeleri bir takım yenilikçi ve yaratıcı çözümler arayışı içerisine girmişlerdir. Türkiye'deki belediyeler ve özellikle büyükşehir belediyeleri de Pandemiyle mücadele için bu tür girişimlerde (maskematik ve hizmet sunan birimler için sıramatik uygulamaları, bisiklet yollarının yenilenmesi, bazı yolların trafiğe kapatılması, kaldırımların genişletilmesi, kamusal alanların temizlenmesi ve dezenfektasyonu, sosyal yardımlar, gıda yardımları vb.) değişik şekil ve ölçülerde bulunmuşlardır[12]. Pandeminin etkileri beklenenden daha uzun sürecek olursa, Pandemiyle kısa vadede mücadelede olumlu etkileri olabilecek bu tür önlemlerden, yukarıda ifade edilen daha geniş kapsamlı ve daha uzun vadeli önlemlere geçiş yaşanabilir. O takdirde, Türkiye gibi kentsel dönüşümün çeşitli ekonomik ve sosyal sorunlarla birlikte yürüdüğü[13] ülkelerde, T.C. Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın da nihayetinde şikayetçi olup, müdahale etme durumunda kaldığı TOKİ tarzı dikey ve tekdüze mimariden, daha yatay ve doğal çevre ve milli kültürle barışık bir mimariye geçiş önem kazanmaktadır.

Covid-19 pandemisi ve benzer sorunlarla uzun vadede başarılı bir mücadele ancak kentsel dönüşüm de dâhil olmak üzere kent halkını karar alma süreçlerine daha etkili bir şekilde dahil eden katılımcı ve demokratik kent yönetimi modeli sayesinde olacaktır.

---

10 Örn. bkz. Ezgi Çalışkan (mod.), Şehir Konuşmaları Online: Kentleri Dönüştüren Salgınlar I, II, III, *IV*, Marmara Belediyeler Birliği, youtube.com, (Nisan-Mayıs 2020); ve Hasan Engin Şener ve Savaş Zafer Şahin (mod.), *Kentleşme Politikaları Sorunu Olarak Koronavirus Pandemisi*, https://www.youtube.com/channel/UC8MdrFm2XEAEzrZ1-pXFAmQ, (7.05.2020)

11 A.C. Clarke, 1964, *Arthur C. Clarke Talks About One of His Predictions for Future Technology*, BBC Horizon-1964, https://www.youtube.com/watch?v=wC3E2qTCIY8, (29.04.2020).

12 Bkz. https://www.tbb.gov.tr/basin-ve-yayin/covid-19/belediyelerimizden-covid-19-haberleri/, (22.05.2020).

13 Uğur Ömürgönülşen ve Uğur Sadioğlu (Proje Yür.), (2018), *Kentsel Dönüşüm Projelerinin Hazırlığında ve Uygulamasında Sosyal Boyutun Güçlendirilmesi Projesi,* Ankara: T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı- T.C. Kalkınma Bakanlığı.

4.4. Covid-19 Pandemisinin göçmenlere etkileri: Göçmenlere yönelik hizmetlerin durumu ve geleceği

Covid-19 Pandemisinin toplumda herkesi eşitlediği görüşü kamouyunda genel kabul görmekle birlikte, toplumdaki dezavantajlı grupları daha da kırılgan hâle getirdiği bir gerçektir. Bu noktada toplumun en kırılgan gruplarından birisi de olan, uluslararası göçle zorunlu olarak Türkiye'de bulunan ve çoğunluğu Suriyelilerden oluşan ve ağırlıklı olarak büyük kentlerde yaşayan göçmenlerdir.

Türkiye'de kentsel kamusal hizmet sunumunda belediyeler, hemşehrilik kavramına başvurarak vatandaş ve göçmen arasında ayrım yapmadan, belediye sınırları içerisinde yaşayan herkese bu hizmetleri sunmaktadır. Bu durum kentsel kamusal hizmetlerin doğası gereği normaldir. Buna karşılık Pandemi ile ilgili bilgilendirme çalışmalarının göçmenlerin anadil durumlarının özellikle dikkate alınarak sunulması virüsün yayılımını azaltması bakımından önemlidir. Nitekim, anadillerinde paylaşım yapılmaması nedeniyle göçmenlerin Covid-19 teşhisi ve ölüm oranın arttığı Hollanda ve İsveç gibi örnekler, Türkiye'de büyükşehir belediyelerinin bu konuda herkesin anlayabileceği şekilde bilgilendirme yapmasının önemini göstermektedir.

Bir diğer önemli fakat kamuoyunun dikkatini pek de çekmeyen husus ise sürekli hizmet almayı bekleyen göçmenlerin belli noktalarda inisiyatif alarak Pandemiyle mücadelede kamu kurum ve kuruluşlarına destek olabilecekleridir. Örneğin Gaziantep'te, Suriye'den göç eden doktorlar, Pandemi ile mücadele konusunda kamu kurum ve kuruluşlarına destek olmak isteklerini bildirerek kentte ateş ölçümleri yapılmasına yardımcı olmuşlardır[14]. Bu tür işbirlikleri, salgın gibi olağanüstü koşullarda toplumdaki insan gücünün doğru kullanılabilmesi ve kentlerdeki farklı sosyo-ekonomik ve etnik-dinî gruplar arasındaki dayanışmanın artırılabilmesi açısından iyi değerlendirilmelidir.

4.5. Covid-19 Pandemisi ve kamu hizmetiğinin artan önemi

Covid-19 Pandemisi gibi içten içe gelişen ve bir anda tüm dünyayı kasıp kavuran ve bir süre daha etkili olacağı tahmin edilen kriz (*the creeping crisis*) dönemlerinde, etik dışı davranışlar için elverişli bir ortam oluşmaktadır. Dolayısıyla kamu yönetimlerinin bu süreçte şeffaf ve hesap verebilir davranmaları daha da önemli hâle gelmektedir. Özellikle, ilaç ve tıbbî malzemelerin temin edilmesi sürecinin etik dışı davranışlar açısından oldukça hassas bir alan oluşturduğu söylenebilir.[15] Bu noktada Birleşmiş Milletler, hastalıkla mücadele sürecinde hem ulusal hem de uluslararası ölçekte toplumlar ve hükümetler arasındaki işbirliği ve güven ortamının sağlanması konusuna dikkat çekmektedir.[16]

14 Bkz. https://www.milliyet.com.tr/gundem/turkiyedeki-suriyeli-doktorlar-corona-virus-icin-sahaya-indi-6173602

15 Elig Gürkaynak Attorneys at Law (2020), "White Collar Irregularities: Connection between the Fight against Corruption and Fight against Covid-19", *Legal Insights Quarterly, Covid-19 Related Special Issue*, April, İstanbul, https://www.gurkaynak.av.tr/legal-insights-quarterly, 31-33.

16 Undp.org (2020) , https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/coronavirus.html

Pandemi ile mücadelede pek çok faktör etkili olmakla beraber devlet ile vatandaşları arasındaki güven bağının da bu sürece etkisi oldukça kritiktir. Vatandaşlara sorumluluk sahibi ve etik bireyler olarak saygı göstermek, hem vatandaşların birbirleri arasındaki hem de vatandaşlar ile devlet arasındaki karşılıklı güven ortamını sağlamanın önemli bir yoludur[17] İskandinav ülkelerinde devletin sosyal mesafeye uyulması çağrısına vatandaşların yüksek katılım ve hassasiyetle cevap vermesi bu bağlamda değerlendirilmektedir.

Vatandaşlar ile hükümetler, vatandaşlar ile merkezi yönetim arasındaki güven bağı kadar vatandaşla yerel yönetimler arasındaki güven bağı da böylesine kriz dönemlerinde önem taşımaktadır. Türkiye dahil pek çok ülkede Pandemi ile birlikte yerel yönetimlerin özellikle de belediyelerin, vatandaşların temel ihtiyaçlarının karşılanması konusunda aktif rol üstlenerek hizmetlerini artırdığı ve çeşitlendirdiği dikkat çekmektedir. Belediye hizmetlerindeki bu yoğunluk ve çeşitlilikle birlikte sadece yeni hizmet alanları doğmuş olmakla kalmamakta, hem de pandemi sürecinde hem de süreç sonrasında oluşacak yeni normalde etik karneleri zaten pek de iyi olmayan belediyelerin etik hizmet sunumu konusu daha da önem kazanmaktadır.

Değerlendirme ve Beklentiler

II. Dünya Savaşı'ndan bu yana tüm dünyayı aynı anda etkileyen ilk ortak gündem maddesi olan Covid-19 Pandemisi, uluslar ve hatta ulus-üstü yapılanmalar için adeta bir sınava dönüşmüştür. Vatandaşlara da önemli sorumlulukların düştüğü bu süreçte siyasetçilerin ve bürokratların krizi yönetmedeki başarıları ve başarısızlıkları da gündemin ilk sıralarındaki yerini korumaktadır.

Bu süreçte öne çıkabilecek hususları şu şekilde özetleyebiliriz:

- Afet, kriz ve acil durum hallerinde ulusal ve hatta yerel düzeyde liderliğin ve siyasal kararlılığın önemi anlaşılmış olduğundan bu özellikler gelecekte de önemli siyasal-yönetsel değerler olarak karşımıza çıkacaktır.
- Seçilmiş ve atanmış kamu yöneticilerinin (Kraliçe, Cumhurbaşkanı, Sağlık Bakanı, Bilim Kurulu Üyeleri, Valiler ve Belediye Başkanları) halkı alınan önlemlere riayet etmeye davet konusunda ikna edicilik düzeyleri[18] de başarı ya da başarızlıkta belirleyici olacaktır.
- Bir ülke içindeki farklı iyi uygulamalar başka il veya kentler için örnek oluşturabilecek; ulusal veya bölgesel/yerel düzeyde başarı kazanan çözümler başka uluslara da örnek olabilecektir. Pandemiyle mücadelede neden bazı ülkelerde (örn. Çin, Tayvan, Güney Kore, İzlanda, Yeni Zelanda, Türkiye) diğerlerine (örn. ABD, Birleşik Krallık,

17 Lars Trägårdh ve Umut Kırımlı, "Why Might Sweden's Covid-19 Policy Work? Trust Between Citizens and State", *The Guardian*, (21 April 2020), https://www.theguardian.com/world/commentisfree/2020/apr/21/sweden-covid-19-policy-trust-citizens-state

18 bkz. Zerrin Toprak Karaman (2019) "Risk Toplumunda Afetlerde Erken Uyarı, Mukavemetli Toplum ve Kamu Yönetiminin İkna Kapasitesi", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 185-212.

İtalya, Fransa, İspanya, Rusya, Brezilya) göre daha fazla başarı sağlandığı uzun uzun tartışılacaktır. Bu noktada genelde kamu yönetimlerinin özelde ise halka en yakın yönetim birimi olan yerel yönetimlerin faaliyetleri kelimenin gerçek anlamıyla hayati önem taşımaktadır. Merkezî ve yerel yönetimler arasında bir çatışmadan ziyade tatlı bir rekabeti de içeren işbirliğinin önemi daha da belirginleşecektir.

- Ulusal kamu yönetimleri, ulusüstü yapılanmalar ve her türlü uluslarası kuruluşlar COVİD-19 Pandemisinden ders çıkararak karar alma ve onları uygulama kapasitelerini yeniden gözden geçireceklerdir. Pandeminin yol açtığı sağlık sorunlarının yanısıra ortaya çıkan ekonomik ve hatta sosyal ve psikolojik etkilerin[19] dikkatle incelenmesi ve bunlara yönelik acil önlemlerin alınması gerekecektir. Pandemi, insanlık tarihi boyunca bilimsel bilginin ve bilimsel yaklaşımın önemini bir kez daha yeni kuşaklara aktarma fırsatını doğurmuştur.
- Covid-19 Pandemisinin etkilerinin uzun sürmesi halinde kentlerin dokusunda, ekonomik faaliyetlerin icrasında, insanların çalışma, seyahat ve dinlenme alışkanlıklarında, aile ve sosyal ilişkilerinde yukarıda bazı örnekleri verilerek tartışılan kalıcı değişiklikler meydana gelebilecektir. Bu değişiklikler karşısında merkezi ve yerel yönetimlerin süratle gereken önlemleri (örn. başta imar ve planlama olmak üzere kent yönetimlerinin yetkilerinde, akıllı kent altyapısıyla kentlerin bağışıklı-dirençlilik-dayanıklılık düzeylerinde, başta çalışma usul ve saatlerinde ve kılık ve kıyafetlerde olmak üzere kamu personel rejiminde, başta etik kamu hizmeti anlayışı olmak üzere kamu yönetimi ikliminde) alması gerekecektir.
- Tüm bu önlemlerin katılımcı ve demokratik siyasal ve yönetsel sistem idealinden ödün veilmeden yapılması gerekecektir. Nasıl II. Dünya Savaşı sonrasında devletin sosyal ve ekonomik hayata müdahalesi demokratik ilkeler çerçevesinde yapılabilmiş ise şimdi de bu tür müdahalelerin otoriteryanizm, aşırı müdahalecilik ve merkeziyetçilik batağına düşülmeden yapılmasını beklemek doğaldır.

Yukarıda ayrı alanlar hâlinde ifade edilmeye çalışılan konular, sorular, öngörüler ve öneriler hep birlikte ele alınıp, iç bağlantıları kurulduğu takdirde, doğal ve insan yapısı afet, kriz ve acil durumların kamu yönetimi üzerindeki etkileri hakkında çalışma yürütenler için genel bir çerçeve çizmeye yardımcı olacaktır. Kamu yönetiminin salgın hastalıklar dâhil her türden afet ve acil durumlarla mücadele konusundaki zenginliğini sergileyen bu çalışma, bu alanda kamu politikalarının oluşturulması, ilgili kurumsal ve teknik altyapı ile mevzuatın gözden geçirilmesi ve söz konusu politikaların uygulanması üzerine çalışma yapmayı düşünenlere yeni bir yol gösterme ve ivme kazandırma ümidini taşımaktadır.

19 Coşun Taştan (Haz.) (2020), covid-19 Salgını ve Sonrası: Psikolojik ve Sosyaolojik Değerlendirmeler, Ankara: Polis Akademisi Yayınları.

COVID-19

TOPLUM KÜLTÜR ve SİYASET

COVID-19 SONRASI DÜNYA DÜZENİNE DAİR BİR ÖNGÖRÜ

Dr. Tuğrul KORKMAZ

İnsanoğlu, geçmişten günümüze çeşitli salgınlar ve hastalıklarla mücadele etmiş ve bunların trajik sonuçlarına muhatap olmuştur. Gelişen teknoloji ve bilim düzeyi, sağlık sistemi ve ilaç endüstrisinde yaşanan ilerleme neticesinde veba, kolera, sıtma, çiçek ve benzeri bakteriyel veya virütal enfeksiyonların geride kaldığı/tarihe karıştığı ve artık bunlarla muhatap olunmayacağı yanılsaması 2020 yılının ilk aylarında değişmeye başlamış, şekil değiştiren bir virüs âdeta insanlığın acziyetini trajik bir şekilde yeniden hatırlatmıştır.

Çin'in Vuhan eyaletinde 2019 yılı sonlarında başlangıçta lokal olarak görülmeye başlayan Covid-19 virüsü kısa süre içerisinde yayılarak tüm dünyayı tehdit eden bir salgına yol açmıştır. Başlangıçta kimi çevreler ve hatta Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından dikkate alınmayan, kayda değer görülmeyen bu hastalık, salgın düzeyine ulaştıktan sonra ülkelerin ekonomik, siyasal, toplumsal, kültürel ve hatta dini sistemlerini kilitleyen, gündelik hayatı durma noktasına getiren, sağlık sistemi ve hizmetlerinin çöküşüne neden olan bir tehdit hâlini almıştır.

Günümüzde kahve köşelerinden tutun da üst düzey devlet yetkilileri tarafından kullanılan, ekonomistlerden siyasetçilere dile getirilen popüler bir söz öbeği ile başlamak yerinde olacaktır: "Bu salgından sonra hiçbir şey eskisi gibi olmayacak". Evet, durum gerçekten de bu şekildedir fakat yeni olacak olanın nereye evrileceği, yeni oluşacak sistemde nerede ve nasıl yer alınması gerektiği, oluşan bu yeni durumdaki krizler neticesinde ortaya çıkan fırsat ve tehditlerin neler olduğu, bunlara ne şekilde aksiyon veya tedbir alınacağı gibi soruların cevapları hiç kuşkusuz "hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı" tespitinden çok daha önemlidir. Zira bu soruların cevaplarını aramak, üzerinde düşünmek ve alternatif senaryolar ile ilgili planlar yapmak, olası krizlerde hızlı hareket edebilme gücünü de beraberinde getirecektir.

Hiç kuşkusuz bahsi geçen soruların cevaplarının birkaç sayfaya sığdırılması mümkün değildir fakat en azından genel hatlarıyla konunun ortaya konulması ve ufuk açması bağlamında konunun bir veya birkaç boyutunun bu çalışma kapsamında ele alınması faydalı olabilir.

Tutarlı ve sağlıklı bir öngörü yapılabilmesinin temel şartı arka plan ve altyapının doğru okunmasıdır. Şu aşamada virüsün biyolojik bir silah tasarımı olarak yapay mı yoksa doğal yoldan gelişen bir hastalık türü mü olduğu sorusu spekülatif ve komplo teorilerine hizmet eden sansasyonel bir soru olmanın ötesine geçemeyecektir. Zira yapay veya doğal olsun bu süreç yeni sonuçlar ortaya çıkaracak, bu süreçten yararlanmak isteyenler veya zarar görecek olanları beraberinde getirecektir. Bir diğer ifadeyle, yapay olsun ya da olmasın oluşan bu durumu kendi lehlerine çevirmeye çalışacak ve bundan kazanımlar elde etmek isteyecek olan ülkeler, örgütler, iş çevreleri olabilir.

Ayrıca Covid-19 şu anda bir realite olarak hükümetlerin, devletlerin ve dahası tüm dünyanın gündeminde olan ciddi bir tehdittir. Bu tehdidin aşılmasında ve sonrası için konum alınmasında bu sorunun cevabı, çıkmaz bir sokakta oyalanmaktan daha öteye gitmeyecektir. Bundan dolayı bu çalışmada üzerinde durulacak esas soru bu olmayacaktır. Burada bir parantez açılarak popüler bir tartışmaya da yer vermek faydalı olacaktır. Kamuoyunda sıklıkla konuşulan virüs sonrasında George Orwell'in 1984 adlı eserine atıf yapılarak "insanlara çip mi takılacak, dünya bir gözetim toplumuna mı gidiyor?" sorusuna da kısa bir cevap vermek yerinde olacaktır.

Makalenin henüz başında da belirtildiği gibi hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı, hükümetlerin ya da ulus-üstü bağımsız organizasyonların veya şirketlerin temel hak ve hürriyetlerin sınırlarını zorlayan ve hatta aşan gözetim ve denetim araçlarına başvurabileceği bir gerçektir. Ama bu zaten yeni bir konu olmamakla birlikte neredeyse internet teknolojisinin ortaya çıkışı ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişime paralel olarak son 30 yıldır tartışılan bir konudur. Kaldı ki insanlara çip takılması gibi radikal ve tepki uyandıracak bir eylemi gündeme taşımak ancak başka bir konunun maskelenmesi amacıyla olabilir. Şöyle ki her birimizin rızasıyla ceplerimizde taşıdığımız telefonlar hali hazırda bu görevi fazlasıyla ve bir çipe göre çok daha detaylı bir biçimde yerine getirmektedir. Yaptığımız telefon konuşmaların, mesajlaşma uygulamalarını kullanarak yaptığımız yazışmaların analiz edilerek girdiğimiz web sayfalarında yapılan öneriler, kişiye özel açılan reklam sayfaları aslında bu izlemenin somut delilleri olarak görülebilir. Hatta öyle ki konum servisinden faydalanarak hareketliliğimizin tespiti, telefon özelliği olan akıllı saatlerin kullanımıyla vücut sıcaklığımızdan nabzımıza kadar her şey zaten gözetim altındadır. Bunlara bir de sosyal medya hesapları eklendiğinde beğenilerimiz, nefretlerimiz, korkularımız ve kaygılarımız, siyasal eğilimlerimiz, satın alma davranışlarımız, seyahat alışkanlıklarımız ulaşılması çok da zor olmayan bir şekilde depolanmakta, satılmakta ve kullanılmaktadır. Sözün özü farkında olarak ya da olmayarak aslında zaten izleniyor, takip ediliyor ve denetleniyoruz, hem de bu bizim rızamızla ve onayımızla gerçekleşiyor, dolayısıyla çip ya da benzeri bir araç kullanılması bu bağlamda işlevsel görünmemekle birlikte bir tehdit olarak sunularak

şu andaki izleme faaliyetlerinin meşruiyetini ve masumiyetini sağlamak amacıyla bir tehdit olarak sunulmakta. Toplum ipteki cambaza baktırılmaktadır.

Parantez kapatılarak şimdi sorulması gereken asıl soruya ve makalenin konusuna gelinirse, o, salgın sonrası dünyanın siyasal ve idari anlamda nasıl şekilleneceği hususudur. Bu konuda iki farklı rakip tutum belirgin bir şekilde göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki küreselci çevrelerin dile getirdiği ve küreselleşmenin hiper hıza erişerek dünyanın global bir köy haline geldiği hiper küreselci iddialar, ikincisi ise ulus devletlerin güçleneceği öngörüsünde olan anti küreselci veya şüpheci yaklaşımlardır. Akademik kamuoyu ve güncel gidişat incelendiğinde bunların her ikisinin de iddialarını destekleyen argümanlar göze çarpmakla beraber anti küreselci tezlerin daha kuvvetli oldukları söylenebilir. Fakat bu noktada herkesin söylediğinden farklı olarak hibrit bir sonucun ortaya çıkabileceği öngörüsünde bulunabilmek mümkündür.

Salgın neticesinde ulus devletlerin güçlendiği daha ilk aşamada kendini hissettirmektedir. Sınırların kapatılması, koruyucu politikaların benimsenmesi, başta Avrupa Birliği ve Dünya Sağlık Örgütü gibi çok uluslu yapılara karşı duyulan şüphe ve düşmanlığın artması bunun emareleri olarak ilk göze çarpanlardır. Nihayetinde salgın sonrasında ulus devletler bu süreçten güçlenerek çıkacak, devlet kurumu özellikle son 50 yılda küreselleşme karşısında girdiği bu bunalımdan yeni roller ve misyonlarla muzaffer bir şekilde çıkacaktır. Nihayetinde salgın sürecini yönetecek başlıca ve tek kurum devlet olacaktır. Liberal teorinin devlet anlayışı çerçevesinde ortaya çıkan geçe bekçisi devlet veya regüle eden küçük devletler değil tam manasıyla en etkin bir biçimde doğrudan aktör olarak yer alan devletler daha şimdiden kendilerini göstermektedir. Bu bağlamda devletler serbest piyasayı sınırlayabilecek, ilaç şirketlerine baskı kurabilecek, olağan dönemlerde eşi benzeri görülmeyen tedbirlere başvuracaktır. Bunlar Devlet anlayışındaki radikal dönüşümün emareleri olarak görülebilir. Ayrıca içinde bulunulan durumdan mütevellit devlet olağan dönemlerde rahatsız edici gibi görülen bu tedbirleri müthiş bir meşruiyet zemininde ve kamuoyu desteği çerçevesinde alacaktır. O kadar ki başka devletlerin tıbbi cihaz ve ürünlerine el konulmasına kadar etkin bir devletten bahsediyorum. Bu durum aslında küresel ve uluslar arası bir "hayatta kalma mücadelesi", "survivor" durumunu işaret etmektedir. Her devlet kendi milleti ve ülkesi için ticari teamülleri, insan haklarını ve uluslar arası hukukun genel şartlarını ihlal edebilecek pozisyona gelmektedir.

İşte tam da bu noktada altının önemle çizilmesi gereken konu bir virüs salgınının ya da tehdidinin aslında hiçbir ideolojinin, hiçbir siyasetin yapamadığı bir şeyi kolaylıkla yapılmasına vesile olmasıdır. Şöyle bir düşünüldüğünde kitleleri mobilize eden, milyonlarca insanı kendi rızasıyla evine hapsedebilen, kendinden başka diğer tüm konuları kamuoyunda anlamsız ve gereksiz hale getirebilen şey aslında bu virüs tehdididir. Fakat burada ciddi başka bir tehdit kendini göstermektedir. Sürecin uzamasıyla birlikte bu sürecin kendilerine sağladığı artılardan faydalanan, üzerlerindeki eleştiri baskısından kurtulan ve sorgulanmaz olan siyasal iktidarlar ve yönetimler bu konumlarına süreklilik kazandırarak otoriter veya totaliter eğilimlere kapılabilirler. Süreç sona erdiğinde olağanüstü dönemde

alışılan bu tutum ve davranışlardan, yani siyasal iktidarlar penceresinden, onlara kazanım sağlayan bu konumdan vazgeçilmesi çok kolay olmayabilir. Diğer bir ifade ile normalleşme sürecine geçişte siyasal iktidar ve yönetimlerle ilgili bir dirençle karşılaşılabilir. Olası böyle bir senaryoda bu da temel haklar ve hürriyetler konusunda ciddi bir kaybı beraberinde getirebilir.

Buna ek olarak uluslararası sistemdeki survivor durumu, devletlerin ve siyasal sistemlerin meşruiyetini kendi kendine yetebilme kapasitesi üzerinden sağlanacağından daha açık bir ifadeyle kendi göbeğini kesebilen, kendi kaynaklarıyla ayakta durabilen devlet ve yönetimlerin, vatandaşları tarafından meşru görüleceğinden hükümetlerin proteksiyonist ekonomik ve siyasal politikaları yaygınlaşabilir. Bir devlet kendi vatandaşının sağlığını garanti altına alabildiği görece diğer devletlere göre vatandaşını koruyabildiği ölçüde meşrudur düsturundan hareketle atacağı her adım kendi vatandaşları nezdinde haklı ve meşru görülebilir.

Bu kısma kadar anlatılanlar aslında anti küreselci ekolün söylediklerdir. 3. bir yol veya öngörü olarak paylaşılan konu burada devreye girecektir. Yani hem ulus devletçilerin\ anti küreselcilerin hem de liberal\hiper küreselcilerin görmedikleri diğer bir çıktıya; o da hibrit bir sistemdir. Yeni oluşacak olan sınırların geçirgen olmadığı, mal, hizmet ve insan hareketlerinin yavaşladığı yeni misyonları ile güçlenen ulus devletler dünyasında yine de hiçbir ulus devletin tek başına mücadele edemeyeceği, etse de başarı şansının oldukça düşük olduğu, korunamayacağı tehdit ve olaylara karşı ulus-üstü bir yapının teşkil edilmesini olası görülmektedir. Salgınlar, doğal afetler, küresel çevre sorunları vb. konularda aslında ulus devletin mantığıyla çelişen ve daha ziyade küreselleşmenin iddiası olan böyle bir yapı ulus devletlerin yetki ve bir miktar egemenlik devriyle oluşturulabilir.

Aslında bu yukarıda da bahsedildiği üzere yeni bir yapı veya model değildir, küreselciler tarafından sıklıkla dile getirilen kolektif bir örgüt modelidir. Fakat bu çalışma çerçevesinde bahsedilen yapı küreselci ekolün belirttiği modelden çok daha ötesidir. Zira günümüzde de benzer yapılar ve organizasyonlar olmasına rağmen bunların icraî yetkileri, caydırıcılık güçleri ve yaptırımları sınırlıdır. Buna ek olarak yapıları gereği bu organizasyonların süper güç olarak tabir edilen belirli ülkelerin, çıkar odaklarının veya şirket ve ailelerin kontrolüne ya da müdahalesine açık olduğu söylenebilir. Burada önerilen üst yapı ise tamamen icraî yetkilerle donatılmış, eşit ve bağımsız ulus devletler tarafından teşkil edilen ama devletler üstü, müdahaleler ve yönlendirmelere kapalı adeta bir süper devlet gibi faaliyet gösterebilecek olan bir yapıdır. Bu ulus-üstü yapıya ihtiyaç duyulacaktır çünkü bu yapı ilaç şirketlerine, lobilere veya biyolojik silah sevdasında olan ulus-devletlere karşı yaptırım ve müdahale gücünde olacaktır.

Küresel yansımaları olabilecek olan tehditlere kaynaklık eden ülkelerdeki beslenme alışkanlıklarından tutun da kültürel tutumlara kadar müdahale etme yetkisinde olacaktır. Bu şekilde bir yapı günümüzün ulus-üstü ve uluslararası organizasyonlarından da oldukça farklıdır. Şöyle bir düşünüldüğünde gündem çerçevesinde ilk akla gelen kurum olan Dünya Sağlık Örgütü'nün güdüklüğü aslında neden böyle bir yapıya ihtiyaç duyulduğunun

da bir gerekçesi olarak kendini göstermektedir. Bir örnek üzerinden bu konu somutlaştırılacak olursa, 2013 yılında Afrika'da ortaya çıkan Ebola salgınında ilaç şirketleri tarafından aşı geliştirilmiş olmasına rağmen hastalığın belirli bir sayıda insana bulaşmamış olmasından hareketle bu aşı "müşteri azlığı" neticesinde karlı olmayacağından dolayı piyasaya sürülmemiştir. Hastalık neticesinde 11.000'den fazla insan hayatını kaybederken Dünya Sağlık Örgütü'nün herhangi bir aktif girişimi ya da yaptırımı dikkat çekmemektedir. İşte tam da bu ve bunun gibi gerekçeler üzerinden icraî bir uluslararası/üstü bir organizasyon gereklidir.

Böyle bir sistem eğer kendi kontrollerinde değilse hiçbir hegemonik güç tarafından arzu edilmeyecektir. Ne ABD ne Çin ne Rusya bu şekilde bağımsız ama son derece icraî yetkilere sahip bir oluşumu kabul etmeyebilir. Küresel iş odakları, hükümetler kurup deviren ülkeler yöneten ekonomik güçler ve aileler de bu şekildeki bir oluşumdan rahatsızlık duyabilirler. Ama yaklaşık 4 aydır dünyayı kilitleyen, sonucunda yüzbinlerce insanın ölümüne sebebiyet veren böyle bir salgın, dünya devletlerinin de bu hegemonik güçlere bir başkaldırısı ile sonuçlanabilir. İşte bu noktada tıpkı geçmişteki bağlantısızlar hareketi gibi bir oluşumun lider ülkesi Türkiye olabilir.

COVID-19
TOPLUM KÜLTÜR ve SİYASET

COVID-19'UN İNSANLIĞI YÜZLEŞTİRDİĞİ TEMEL SORU: KURGUSAL DÜNYAYA TAM BİR TESLİMİYET Mİ, ETİK DÜZLEME DÖNÜŞ MÜ?

Ayten ÇALIŞ

Giriş

Birinci Dünya Savaşı, İkinci Dünya Savaşı ve 1929 Ekonomik Bunalımı gibi geniş etkilere sahip olan çeşitli kriz dönemlerini anımsatan Covid-19 Küresel Deneyimi; dünya toplumlarını temel bir soru ile yüzleştirmiştir. Söz konusu temel soru, esasen günümüze değin biriken sosyo-politik meselelerin bir özeti niteliğindedir ve özellikle de kendini küresel elitler olarak görenlerce algısı yönetilen geniş kitlelerin tabir caiz ise halının altına süpürdüğü, yüzleşmek istemediği, yadsıdığı ya da en hafif tabirle tehir ettiği bir sorudur. Aslında soru yeni değildir ancak bu küresel salgının ani olarak değiştirdiği yaşam pratikleri ve ortaya çıkardığı küresel kaygı, açığa çıkması gereken bu felsefî sual üzerinde bir katalizör etkisi yaratmıştır. Zira dünya üzerinde ortaya çıkan her küresel gelişme, çıkış nedeni ne olursa olsun uluslararası düzlemde türlü hareketlenmelere sebebiyet vermektedir.

Örneğin Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinin üretim güçleri Birinci Dünya Savaşı nedeni ile azalırken, deniz aşırı ülkelerin üretimleri ise artmıştır. Ayrıca 1929 Ekonomik Buhranının Türkiye üzerindeki negatif etkileri azaltmak için yerli malı kullanımı, tasarrufun teşviki, Türk parasının yabancı paralar karşısında değer yitirmesinin önlenmesi ve planlı bir iktisat politikası izlenmesiyle ilgili kararlar alınmasına sebebiyet vermesi de bu tip etkileri gösteren farklı bir örnektir (Buluş, 2010). Dolayısıyla da herhangi bir yerde açığa çıkan ve küresel etkilere neden olabilecek çapta bir olay, dünyanın pek çok noktasında farklı ya da eşzamanlı gelişimleri tetikleyebilmektedir.

Covid-19'un, mevcut süreci hızlandırmak suretiyle geniş kitlelerin farkında olarak ya da olmayarak yüzleşmesini sağladığı temel soru; "*Covid-19 deneyimi, insanlığı korku duygusu üzerinden kurgusal dünyaya tam bir teslimiyete mi sevk edecek, yoksa etik düzleme dönüş arayışını mı tetikleyecek?*" sorusudur. Ekonomik, siyasal ya da uluslararası çıkara da-

yalı birçok sıcak noktada türlü açmazlar doğurabilecek olan Covid-19 salgını; bu ikircikli problem cümlesini, bütün bir dünyanın önüne bırakmış durumdadır. Aristoteles'in kadim "yönetenler" ve "yönetilenler" ayrımı üzerinden gidecek olursak, gerek dünyaya dizayn verme gayretindeki "küresel mühendisler"in gerekse de küresel algı yönetiminin temel malzemesi olan geniş kitlelerin, bu temel sorunun farklı yüzleri ile muhatap oldukları görülecektir. Dolayısıyla da hızla değişen yaşam pratiklerinin, dünyayı "dijitalizm" kavramıyla özetlenebilen yeni bir düzene mecbur edip edemeyeceği; farklı motivasyonlarla da olsa hem yönetme iddiasında olanların hem de algısı yönetilenlerin temel meselesi hâline gelmiştir. Hatta tam burada, Aristoteles'in temel eseri Politika'daki yönetenler kavramını "algıyı yönetenler", yönetilenler kavramını da "algısı yönetilenler" olarak tanımlamak; metaforik anlamda son derece verimli ve genel-geçer bir benzetme olacaktır.

Algıyı yönetme iddiasında olan küresel elitler, belirli küresel teorisyenler eliyle dünyayı neredeyse bir yüzyıldır küreselleşme kavramı ile muhatap etmektedirler. Marshall McLuhan'ın "global köy" tanımlamasından hareketle, hızla gelişen teknolojik imkanların dünyayı global bir köye dönüştürmüş olması elbette ki somut bir vakadır ve bu net olgunun yadsınması rasyonel (akılcı) düşünceye aykırıdır. Ne var ki küresel elitler bu temel tespiti çok daha öte bir noktaya taşımışlar; kendilerini bu kavram üzerinden, "tek dünya düzeni"nin ve "tek dünya devleti"nin temellendirmesine adamışlardır. Peki bu canhıraş çaba ve entelektüel kesimin bir anlamda başına bela edilen, içinden çıkılması için zihin dünyalarına sokulan küreselleşme olgusu; küresel mühendislerin temel tezlerini doğrulamış mıdır? Bu sorunun cevabı, Covid-19 ile ilgili temel sorunun yanıtına da kapı aralayabilecek niteliktedir; zira meselelerin kurgusal dünyalara açılan arka planları tam da burada birleşmektedir.

Algıyı Yönetenlerin Başat Kavramı Küreselleşme Ulus-Devleti Bitirebildi mi?

Bu önemli soruya yanıt vermeden önce 'küreselleşme olgusu' ile 'küreselleşme kavramı'nı birbirinden ayırmak yerinde olacaktır. Zira yaşanan teknolojik gelişmelerle dünyanın küçük bir köy hâlini alması bağlamında küreselleşme bir *olgu*, ancak "tek dünya devleti"ne gidişin kaçınılmazlığı ile ilgili tezlerin düşünce dünyasına şırınga ettiği küreselleşme ise bir *kavram*dır.

Küreselleşme kendiliğinden değil, bir kısım özneler tarafından gerçekleştirilmektedir (Aydın, 2004). Ne var ki bu öznelerin bir kısmı doğal, diğer bir kısmı ise pragmatik yönelimlerle yol alan öznelerdir. Söz konusu süreç, bu pragmatik boyuta açıklık getirebilmek bakımından yer yer "kapitalizmin küreselleşmesi" olarak da tanımlanmıştır. Böylesi bir tanımlama, esasen kurulan hegemonyanın tüm boyutlarını açıklamakta sınırlı kalmaktadır. Ancak yine de bugün küresel çapta kurulan, tüm toplumsal sistemler üzerinde etkili olan ve insanı birçok yönden kuşatıp biçimlendiren bu egemenliğin kapitalizmin mantığıyla inşa edilen bir hegemonya olduğunu söylemek gerekmektedir.

Peki, kapitalizmin küreselleşme sürecine girmesi kendiliğinden bir gelişme olarak mı karşımıza çıkmıştır, yoksa birilerinin seçimleri doğrultusunda mı biçimlenmektedir? Bu

sürecin kendiliğinden olmadığı ortadadır (Koray, 2005). Küreselleşme kavramı 1960'lı yıllarda uluslararası ekonomik ilişkiler alanında; uluslararası ekonomik ilişkileri tanımlayan bir terim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Küreselleşme, başlangıçta çok uluslu şirketlerin literatürüne özgü olarak sınırlı bir kullanıma sahip iken; günümüzde dünyanın yeni siyasal, ekonomik ve sosyal düzenini açıklamakta kullanılan anahtar bir kavram hâline dönüşmüştür (Etgü, 2015). Tarihsel derinliği konusunda bir mutabakata varılamayan küreselleşme kavramının 1990'larda çok sık kullanılmaya başlaması; *ekonomik küreselleşme*nin yakın döneme ait bir olgu olduğunu düşündürmektedir ve bu durum, birçok yazar tarafından da savunulmaktadır. Bu tezi savunan yazarlara göre küreselleşmenin başlıca göstergeleri, tek bir ekonomik ilişki alanının oluşması ve genişlemesi; bunun yanı sıra da *devlet* aktörünün ortadan kaybolmasıdır (Borlandi, 2011).

Küreselleşme kavramı ile ilgili bu genel tespitlerin ardından o önemli soruya geri dönmek yerinde olacaktır: "Küreselleşme süreci, ulus-devleti bitirme iddiasını gerçekleştirebilmiş midir?" Bu sorunun yanıtı son derece açıktır: hayır. Zira tarih yapıcı temel aktör milletlerdir ve Kur'an-ı Kerîm'de de vurgulandığı üzere insanların kavim kavim yaratılmış olması doğal sistemin, yani yaşamsal akışın bir olmazsa olmazıdır. Aksi hâlde gelişimi durduran bir yeknesaklık kaçınılmazdır, dahası felakettir. Dolayısıyla da *ulus*, *ulus-devlet*, *millet* ve *milliyetçilik* gibi kavramlar; içeriği küresel teorisyenlerce doldurulan kavram ya da kurgularla devre dışı bırakılamayacak kadar doğal mefhumlardır. Bu noktadaki en hatırı sayılır ütopyalardan ve düşünsel kırılmalardan birisi ise, şüphesiz ki Kant tarafından felsefe tarihine armağan edilmiştir.

Kant'ın Dünya Yurttaşlığı Kavramı ve Evrensel Cumhuriyet Tezi, Neden Bir Zaman Sonra Kendisi Tarafından Olumsuzlanmıştır?

Immanuel Kant, bütün bir dünyanın tek bir cumhuriyet olarak yönetileceği "Evrensel Cumhuriyet" ütopyası ve "dünya vatandaşlığı" kavramı ile siyaset felsefesi alanına ilişkin sıra dışı fikirler öne sürmüş ve bu fikirlerini "iyi"yi temel alan sağlıklı bir insanlık modeli üzerinden temellendirmiştir. Bugün hâlen Kant'ın felsefesinin, özellikle de "Ebedî Barış Üzerine Felsefî Deneme" adlı eserinin uluslararası ilişkiler disiplinine yansımaları tartışılmaktadır (Cesim, 2019). 19 ve 20. yüzyıllar boyunca barışçıl ve evrenselci akımların savunucuları, Kant'ın söz konusu görüşlerine başvurmuştur. Hatta eserin günümüzde de çağrışımları yoğun olarak görülmektedir (Bozkurt, 2007). Kant'ı "Ebedî Barış"a ulaştıran felsefesinin temeli ise, *"aydınlanma nedir?"* sorusuna verdiği cevapta gizlidir: *"Aklını kendin kullanma cesaretini göstermendir?"* (Cesim, 2019). Dolayısıyla da Kant'ın zihnindeki tek dünya cumhuriyeti, esasen bilinçli insan idealine dayanan bir ütopyadır.

Dünya yurttaşlığı fikrinin oluşmasında, Kant'ın Stoacı düşünürlerden etkilendiği söylenebilmektedir. Ona göre en ideal devlet, egemenliğin kaynağı halk olan ve yönetim biçimi cumhuriyet olan devlettir (Etgü, 2015). Ne var ki, "tek dünya devleti"ni işaret eden küresel teorisyenlerin de objektif bir biçimde irdelemesi gereken bu ideal üzerinde oldukça mesai harcayan Kant, sonrasında bu tarz bir küresel yönetimin iyi bir fikir olmadığına kanaat

getirmiş ve eğer böyle bir süreç yaşanırsa yeni fikrî üretimleri tetikleyecek olan farklılıkların ortadan kalkarak tehlikeli bir yeknesaklığın, tekdüzeliğin hâkim olacağını görmüştür.

Kant'ın bu temel kırılması son derece önemlidir, zira sağlıklı insan idealine dayanan bir tek dünya cumhuriyetinin bile fıtrî ve verimli olmayacağı görülmüşken küresel teorisyenlerce entelektüel pazarlara servis edilen, küresel elitlere hizmet verecek bir küreselleşme kurgusunun dünyayı nereye götürebileceği ortadadır. Kaldı ki sorunun yanıtı son derece açıktır ki, çok ciddi çabalarla altı doldurulmaya çalışılan küreselleşme kurgusu ulus-devletleri asla bitirememiş, yalnızca küresel işbirliklerine yönelik kombinasyonları artırmıştır. Dolayısıyla da çeşitli küreselleşme teorileriyle temellendirilmeye çalışılan, ulus-devletlerin ortadan kalkacağına yönelik kurguların gerçeği yansıtmadığı bugün açıkça görülmüştür. Dahası; *yapay zekâ*, *transhümanizm* ve *dijital uygarlık* gibi çeşitli temalar üzerinden dünya insanlığına empoze edilmeye çalışılan sürecin de, tıpkı istenileni vermeyen küreselleşme kurgusunda olduğu gibi son derece beklenmedik bir şekilde sonuçlanması güçlü bir olasılıktır. Zira soluksuz bırakılan tabiatın ve insanın doğası, dahası bütün bir varlığı kuşatan irade; hiç şüphesiz insanın sınırlı aklına hapsedilmiş tüm kurguların üzerindedir ve her türlü tasarımı ters yüz edebilecek bir kudrete sahiptir.

'Mesul İnsan' Yerine 'Kontrol Edilebilen İnsan' ve Kontrolü Zor Bir Katalizör Olarak Korku

Hem bir sosyolog hem de bir filozof olarak nitelendirilen Zygmunt Bauman, "Akışkan Modernite" başlıklı çalışmasında "satın alma özgürlüğü" adı altında "bir arınma ayini" olarak kitlelere sunulan alışveriş kültürünü resmetmekte ve *"Tüketim toplumundaki her eylemin,* ağır bir bedeli vardır" (Bauman, 2017) diyerek açık bir tespitte bulunmaktadır. Benzer kritiklerde bulunan Jean Baudrillard ise "Şeytana Satılan Ruh Ya da Kötülüğün Egemenliği" isimli çalışmasında, *"Dijital ve sayısal üretim, imgeye bir analogon/örnekseme olarak son verirken, aynı zamanda düşsel özellikler taşıyan gerçeğe de bir son vermektedir."* demektedir (Baudrillard, 2015). Herbert Marcuse ise "Tek Boyutlu İnsan" isimli eleştirel kitabında, tüketim kültürünü şu cümleyle nitelemektedir: *"Otomasyon, gerçekten de endüstri toplumunun en güçlü katalizörü olarak görünmektedir"* (Marcuse, 2015). İşte tüm bu esaslı kritikler, *modern insanın içine hapsedildiği imajlar dünyası*nın bir başka yüzünü ifşa etmektedir.

Bu dünyada değerler ve değerleri ifade etmesi beklenen kavramlar alt üst olmuş ve hiç beklenmedik yerlere savrulmuştur. Örneğin Latince'de "halk" anlamına gelen "populus" kelimesinden kaynak alan "popülizm" kavramı, esasen "halka yakın durmak" anlamına gelmektedir (Keskin, 2014). Bugünün dünyasında popülizm dediğimizde ise "halkın sempatisini kazanabilmek adına gerçekleştirilen her türlü etik ihlâl" anlaşılmaktadır. Mevcut küresel algı yönetiminin hıza, hazza, tüketime, tekdüzeliğe ve sığlığa dayalı dili, bugün modern insan için oldukça kuşatıcı bir "matriks alanı" oluşturmuştur. Bu alan, artık bir diğerinin duygu ve düşüncelerinin anlam ifade etmediği, merkezin (ben) ve merkezî dürtülerin hâkim olduğu bir alandır. Örneğin bu zeminde, işlevsel bir kavram olarak sıklıkla kullandığımız *empati*nin raf ömrü çoktan dolmuştur.

Empatik kişi, diğerinin duygularını hissedebilen, olaylara onun görüş açısından bakabilen biridir (Bilgin, 2016). Ne var ki sözü edilen imajlar dünyasında bir diğerinin duygusu, düşüncesi ya da varlığı bir anlam ifade etmemekte, yalnızca onunla ilgili imgeye sahte bir değer verilebilmektedir. Bireysel ve sosyal planda etik düzlemden ayrılışı tetikleyen bu ontolojik kopuşun tabir yerindeyse otomatik pilottan çıkışı ise, ancak sıra dışı gelişmeler ve yoğun bir kaygı durumunda gerçekleşebilmektedir. Tıpkı, ciddi bir hastalığa yakalanarak ölümle burun buruna gelen ve bu tehditkâr süreç içinde yerleşik yaşam kodlarını kökten değiştirmek durumunda kalan bir insan gibi. Yani makineleşen insan, kendini aynada görebilmek ve içine düştüğü derin anlam yitimine uyanabilmek için tabir yerinde ise "fıtrî şok tedavileri"ne ihtiyaç duymaktadır.

Joe Vitale, tarih boyunca insanları harekete geçirecek iki temel duygudan bahsetmiştir: Zevk ve acı (Derendeli, 2020). Tam da bu gerçekten hareketle, söz konusu sahte dünyaları kurgulayan ve yöneten küresel sihirbazlar, kitleleri *haz* ve *korku* gibi duyguları kullanmak suretiyle yönlendirmektedirler. Ancak pragmatik bir bakış çerçevesinde belirli çıkarlar için kullanılan kontrollü bir korku ile insanda bir bilinç açılımını tetikleyebilecek olan doğal bir korku arasında ciddi fark bulunmaktadır. Zira kontrollü korku, fare kapanındaki bir peynir parçasından ibaretken doğal korku, daha doğrusu doğal olan bir korkuyla yüzleşmek ise "kapan"ın sembolize ettiği birçok tuzaktan azade olabilmeyi sağlayabilen ciddi bir potansiyeldir.

İşte bir anda dünya gündemine giren ve geniş çaplı etkiler doğuran Covid-19 Küresel Deneyimi de bu anlamda iki ayrı yüze sahip olan bir madalyon gibidir. Bir yandan küresel mühendislerin sağlık ve güvenlik gibi ciddi tehditler üzerinden kitleleri kontrol altına alabileceği ve araçsallaştırabileceği bir unsurken, diğer yandan da bireysel ve toplumsal boyuttaki birçok düşünce ya da davranış kodunu değiştirebilecek pratik bir eğitim sürecidir. Her doğumun belirli bir sancı ve tazyikle ortaya çıktığı düşünülecek olursa, her krizin de potansiyel bir açılım olduğu ve kuvveden fiile geçebilecek bilinç değişimlerini bünyesinde barındırabileceği yadsınamaz bir gerçektir. Ne var ki madalyonun pozitif ya da negatif hangi tarafı ile yüzleşileceği, tamamıyla bireylerin ve toplumların bilinç düzeyleriyle ilgilidir.

Tecrübe edilen virüs salgını; din, dil, ırk, mezhep, devlet, millet ve sınıf farkı gözetmeksizin herkesi etkilemiş; mevcut sistemin tepe noktasında bulunanlar bile bu tehditkâr süreçten paylarına düşeni almışlardır. Dahası, kitlelerin uluslararası düzlemdeki kriz yönetimlerine ilişkin sorgulama süreçleri başlamış, bu ani tehdit karşısında zafiyet yaşayan yönetimler birçok anlamda kendilerini eğitmek durumunda kalmışlardır.

Mevcut yanılsamalar dünyasının insanları sahip oldukları mülkler ve statülerle özdeşleştirdiği gerçeğinden yola çıkıldığında, tüm bu araçların "virüs korkusu" karşısında yok olduğu ve insanların yaşamsal birçok zaruret noktasında eşitlendikleri gözlemlenmiştir. Belki takılan maskelerin kaliteleri bir miktar farklı olabilmekte ancak önünde sonunda herkes maske takmak zorunda kalmaktadır. Yaşanılan evin dekorasyon ve konforu da aynı şekilde farklılık arz etmekle birlikte; ekseriyetle kapalı, korunaklı alanlarda yaşama zarureti değişmemektedir. Örneğin "zaman" dediğimiz cevherin böylesi şartlarda nasıl değer-

lendirilebileceği de, yine toplumların hemen her kesimine hitap eden bir soru hâline gelmiştir. Başta zaman ya da bireysel özgürlükler olmak üzere hunharca tüketilen ve farkına varılmayan birçok değerin gerçekliği ile sanki ilk kez yüzleşilmekte ve art arda yaşanan yüksek oranlı ölümler, adeta bireyi fenomen odaklı bir dünyadan "numenler dünyası"na doğru iteklemektedir. Ancak yaşanan bu farklı sürecin en kilit noktası ise, şüphesiz ki başlangıçta vurguladığımız şu temel soru ile ilgilidir: "*Covid-19 Küresel Deneyimi, insanlığı korku duygusu üzerinden kurgusal dünyaya tam bir teslimiyete mi sevk edecek; yoksa etik düzleme dönüş arayışını mı tetikleyecek?*"

Küresel mühendislerin kurguladığı dünyada "mesul insan"a yer yoktur ve bu düzlemde sorumluluk hisseden şuurlu insanın yerini "kontrol edilen insan" almıştır. Kontrol edilen insanlardan oluşması gereken yeni toplum kurgusu ise "panoptikon"dur. Bu kavram, İngiliz toplum kuramcısı Jeremy Bentham'ın 1875 yılında hazırlamış olduğu hapishane inşa modelinin adıdır ve kavram daha sonra Michael Foucault tarafından geliştirilmiştir. Yönetenlerin yönetilenleri gözetimi ile ilgili olan "gözetim toplumu (panoptikon) kavramı; çağdaş birçok yayın ve filmde de işlenmektedir. Kısacası sağlık ve bireysel güvenlik gibi hatırı sayılır sebepler çerçevesinde çiplerle ya da dijital uygulamalarla gözetlenen insan tipi, günümüzde birçok içeriğin ana teması olmuştur.

Örneğin, askerî etik açısından bir savaşçıya yüklenmiş tüm erdemleri sıfırlayan dron mekanizması; gözetim toplumunu sembolize edebilecek en karakteristik araçlardan biridir. Zira "dron" her şeyi görür, bilir ve yapar. Böylelikle de verileri ve insanları kendi şemalarına göre kataloglar. Onun amacı bellidir; her şey şeffaf olmalı ve "dron" her yerde olmalıdır. Böylelikle gözetleyecek ve gerektiğinde de imha edebilecektir. İmha edilense düşman değil, W. Benjamin'in deyimiyle "sarfiyat malzemesi"ne dönüşmüş olan insandır (Kardeş, 2018). 11 Eylül saldırılarının akabinde devreye giren "güvenlik odaklı yeni dünya sistemi", hayatlarımız üzerindeki dijital kontrolü de beraberinde getirmiştir. Bu yeni sistem, George Orwell'in bilimkurgu romanı 1984'teki distopik kurguyu çağrıştırmaktadır (Çınar, 2013).

Sonuç olarak virüsün doğal yollarla mı yoksa farklı şekillerde mi ortaya çıktığı ile ilgili fikirler nereye doğru evrilirse evrilsin; kitlelerin zihni, "*Virüs sonrası ciddi biçimde değişen yaşam pratiklerimizle, 'dijitalizm' üzerinden şekillenen o kurgular dünyasına hapis mi edileceğiz*?" sorusuna gelip dayanmıştır. Ne var ki bu klişe korku, ancak bilinçsiz bir sürüklenişin korkusu olabilir. Yani bu korku, algıyı yönetenlerce şırıngalanan ve kontrol edilen bir korkudur. Tam da burada "*Matriks dünyası bir kader midir, yoksa bir tercih mi?*" sorusu devreye girmekte ve aydınlanma süreçlerinde oldukça güçlü bir saik olabilen korku duygusunun yaratabileceği bumerang tesirleri kendini hissettirmeye başlamaktadır.

Korku duygusu, insanı gerçek olanla yüzleştirmek noktasında son derece etkili bir katalizördür; zira insan, korku duygusu üzerine geldiğinde bu duygu ile yüzleşebilirse önemli bir aydınlanma yaşayarak güçlenir. Algısı yönetilen kitleye bakıldığında ise algıyı yönetenlerin, bireyin aydınlanmasına taraf olmadıkları için süreci 'kontrollü bir korku' üzerinden yönettikleri görülmektedir. Ne var ki bazen bu kontrollü korkunun ötesine geçen durumlar vuku bulabilmekte ve algıyı yönetenleri de kuşatan geniş çaplı kaygı dalgaları açığa çıkabilmektedir. Örneğin Albert Camus'nun meşhur romanı 'Veba', böylesi bir duru-

mu betimlemekte; *"Yalnızca bıçağı çeken İshak'a (İsmail) kavuşur!"* diyen varoluşçu filozof Soren Kierkegaard'ın "Korku ve Titreme" isimli eseri de yine bu temayı işlemektedir. Dolayısıyla da birçok önemli hitapta karşımıza çıkan *"Korkma!"* ifadesi, en temelde *"Korktuğun şey ile yüzleş ve onun ötesine geç!"* demektir. Tıpkı, kendisine gelen *"Korkma!"* hitabından sonra emre uyup asâsını atan ve attığı asânın kendisini tehdit eden negatif unsurları yuttuğunu müşahede eden Hz. Musa gibi.

Korku; kendini korunaklı, emniyetli bir alanda tutmak isteyen amigdala merkezli savunma mekanizmamız tarafından yayılan doğal bir frekanstır ve yaşamın devamı için de gerekli bir olgudur. Mesele onu yadsımak ya da ondan kaçmak değil, onunla yüzleşmek ve korku üzerinden gelen fıtrî mesajı okuyabilmektir. Zira tehir edilen her yüzleşme, bireysel ya da sosyal plandaki "matriks yaşantısı"nı uzatmaktan başka bir işe yaramamaktadır. İşte bireylerin ve toplumların, yüzleşmeyi sürekli olarak tehir eden o mekanik yapısını iyi bilen ve uluslararası mecrada "üst akıl" olarak ifade edilen küresel mühendislerin mevcut kurgularını da kuşatan "mutlak akıl", zaman zaman hem algıyı yönetenlere hem de algısı yönetilenlere beklenmedik süreçleri yaşatabilmektedir. Bu bağlamda, yaşanan 'Covid-19 Küresel Deneyimi'nin çıkış noktası ne olursa olsun; yaşanan süreç, sözü edilen beklenmedik gelişmelerden biridir ve tecrübe edilen geniş çaplı kriz, bireysel ve toplumsal düzeyde birçok yüzleşmeye zemin hazırlamaktadır.

Mevcut sistemin odak noktası olan "hız"ın mekanize ettiği ve "anlam yitimi"ne uğrattığı günlük yaşam akışı durmuş ve hızın içinde akan modern insanın hiç de alışık olmadığı bir yaşam biçimi başlamıştır. Örneğin bireysel ve toplumsal stresin artmış olmasına mukabil aile içi bağların kuvvetlendiğini belirten bir Covid-19 araştırması (Bozkurt, 2020), bu yeni düzenin getirdiği değişimlere açık bir örnek teşkil etmektedir. Zira iletişim imkanlarının artmasına, rutin haberleşmelere geniş bir zaman ayrılmasına rağmen bireylerin gitgide yalnızlaştığı bilinmekte; mevcut yapay düzlemlerin, son derece renkli ve çekici olmalarına rağmen insanları doyurmadığı, bilakis daha da zayıf ve kırılgan bir boyuta sürüklediği yakinen tecrübe edilmektedir.

Muhakkak ki çağın gelişen teknolojik imkânlarından tam kapasite yararlanılacak ve günün araçları eğitimden kültüre, sanattan siyasete kadar her alanda en etkin şekilde kullanılacaktır. Zira dijitalleşme, olgusal düzlemde yadsınamayacak bir gerçektir. Tıpkı değerler alanının ana taşıyıcısı olan 'insan' faktörünün görmezden gelinemeyeceği, yok edilemeyeceği gibi. Ne var ki bu kullanımın ve olgusal düzeydeki kabullenişin, 'insan' adı verilen kıymeti kurgusal sistemin bir basamağına, aracına, hatta yakıtına dönüştürmeye kalkması doğal değildir. Teknolojinin insana hizmet etmesi, insanın da teknolojiden istifade ederek onun gelişimine katkı koyması beklenendir, ancak yaşanan teknolojik gelişimin insanın ve insanlığın üzerine çıkarak tabir yerindeyse ona demir ağlar örmesi kabul edilemez bir tehdittir. Dahası, çıkmaz sokaktır. Bu anlamda takip edilmesi gereken yol, şüphesiz ki dijital dünyanın insanın gelişimine katkı veren ve yaşam kolaylığı sağlayan tüm olanaklarından en verimli şekilde istifade etmek ve bunu yaparken de dijital dönüşüm sürecinin insanın varlık alanına ilişkin tahripkâr hamlelerini tespit etmek, buna ilişkin önlemler ve tedaviler geliştirmektir.

Dijital Antropolojinin Verilerinden Yararlanarak Nokta Atışı Üretimlere Yönelmek, Kitlelerin Etik Düzleme Dönüş Arayışını Tetikleyebilir mi?

'Dijital dönüşüm' adı altında gündemimize giren değişim süreci, ister istemez kendi psikolojisini ve sosyolojisini oluşturmaya başlamış, iletişim alanı ile sosyal bilimler arasındaki girift yapı, dijitalleşme üzerinden farklı bir şekil almıştır.

Örneğin 'medya antropolojisi', insanların çeşitli medya teknolojilerini kullanma ve anlamlandırma biçimlerini analiz etmekte; teknolojinin işlevselliği ve estetiği ile ilgilenmektedir. Antropologlar ve iletişimciler bu zeminde akademik birikimlerini ortaya koyarak, alandaki çeşitli bakış açılarına alternatifler de sunmaktadırlar. Yine bu zeminden kaynak alan 'dijital antropoloji' ya da 'yeni medya antropolojisi' gibi kavramlar da mevcuttur. 'Dijital antropoloji', teknolojik değişimin sonuçlarını sadece gözlemlemek ve açıklamaktan ziyade; gelişmelere yönelik daha büyük, normatif ve etik argümanlar sağlamak için kullanılan bir arenadır (Kırık, 2020). Dolayısıyla da bu zeminde dijital dönüşüm sürecine yönelik sağlıklı durum tespitlerinin yapılması ve uygulanabilir çözümlerin geliştirilebilmesi son derece önemlidir.

Bazen insanlar kendilerini yalnız hissetmemek için toplumsal koşullanmanın bir parçası olmayı kabullenmektedirler. Bu durum; kabullenilen davranış biçimine, kişiye veya olaya karşıt davranışlardan uzak durarak onunla birlikte yaşamayı öğrenmeyi ve zamanla ona bağlılığı beraberinde getirmektedir. Korku kültüründe, yaptırımlara ve kurallara uymaya zorlayan sebep korkudur ve bu kültürde düşünce, özürlüdür. Bu durumda insan; inancı ve benlik bilinci sarsılmış, her esintiyle istenilen yöne savrulabilen, benliksiz, bilinçsiz bir varlığa dönüşüvermektedir. Bu bireylerden oluşan toplum da elbette ki sağlıklı değildir (Çakıroğlu, 2013). Bu anlamda medya içeriklerinin kronolojisine bakıldığında, kitle iletişim araçları tarafından zihinlere ve ruhlara pompalanan "kontrollü korku"nun izlerini sürmek hiç de zor olmamaktadır. Yapılması gerekense, şüphesiz dijital antropolojinin verilerinden yararlanarak toplum üzerindeki mevcut korkuya, bireyleri etik düzleme ve değerler alanına kılavuzlayacak bir kimlik kazandırmaktır.

Dünya genelinde meydana gelen pandemilerin hemen ardından, sosyolojik ve politik değişimler yaşandığı görülmüştür. Covid-19 pandemisinin hemen ardından da "yeni dünya düzeni"nin baş göstereceği, birçok bilim insanı tarafından dile getirilmektedir (Kırık, 2020). Ne var ki bu alışıldık yargının, dijital üretim olanaklarının çok daha fazla kullanılacak olması üzerinden temellendirilmesi ve kitlelerin de bu temellendirmeyi yeterli bularak otomatik bir kabullenişte bulunmaları hiç de doğal değildir. Zira dijital imkanların gelişmesi ve yaygın şekilde kullanılması *yeni dünya düzeni*, *dijital devlet*, *dijital toplum*, *dijital yönetim* gibi kavramlarla tanımlanan kurgusal düzlem için gerekli olabilir ancak yeterli değildir. Tıpkı 'iletişim ağlarının yaygınlaşması anlamında bir küreselleşmenin, ulus-devletleri ortadan kaldıracak bir küreselleşme olmadığı; buna güç yetiremediği gibi.

Bu önemli tecrübelerin ışığında; sosyal medyanın kamuoyu oluşturma noktasındaki büyük gücünü de hesaba katarak, gerçekçi ve insanî değerlere duyulan sarsılmaz özgüveni taşıyan sağlıklı söylemler geliştirilmelidir. Ki zaten dijital antropolojinin temel misyonu

da, alandan edinilen verilerin bu tarz içerik üretimlerine dönüştürülebilmesidir. Sürecin bu tarz nokta atışı medya içerikleri ile yürütülmesi ve 'infodemi'ye geçit vermeyecek güçlü bir iletişim dilinin sergilenmesi; mevcut korkuyu "algıyı yönetenlerin kontrollü korkusu" olmaktan çıkarabilecek ve kitleleri etik bir düzleme kılavuzlayan doğal bir güç hâline dönüştürebilecektir.

Covid-19 Küresel Deneyiminin Sonucu: Hem Bir Düğüm Hem De Fırsatlar Yumağı

Dünya toplumlarını etkin bir mücadele sürecine dâhil eden 'Covid-19 Küresel Deneyimi', kitleler üzerinde ciddi bir tehdit algılaması ve korku dalgası oluşturmakla birlikte; adeta bağımlısı olunan kitlesel bir uykunun analiz edilmesi bağlamında, esasen her krizin bünyesinde barındırdığı potansiyel olanaklardan çok daha fazlasını taşımaktadır. Başta sağlık ve ekonomi alanındaki negatif tesirleriyle ciddi bir şok yaratan sürecin, esasen yüzleşilmesi gereken temel bir soruyu karşımıza getirdiğini görmek, kabul etmek ve bu belirleyici soruya ciddi bir yanıt aramak kaçınılmazdır. Bu anlamda, "*Covid-19 Küresel Deneyimi, insanlığı korku duygusu üzerinden kurgusal dünyaya tam bir teslimiyete mi sevk edecek; yoksa etik düzleme dönüş arayışını mı tetikleyecek?*" sorusuna gerçekçi, üretken ve çözüm odaklı bir yanıt aramak; şu süreçte yapılabilecek en anlamlı, en işlevsel hazırlıklardan biri olabilir.

İnsanlık tarihi göz önünde bulundurulduğunda, geniş coğrafyalara yayılan, hatta toplu ölümler ve sağlık problemleri meydana getiren birçok endemi ve pandeminin yaşandığı görülmektedir. Günümüzde tecrübe etmekte olduğumuz Koronavirüsünün de tıbbî olduğu kadar sosyolojik ve psikolojik boyutları bulunmaktadır. Özellikle sosyal izolasyonun artmasıyla birlikte toplum daha çok evde vakit geçirmeye başlamış; bu durum da sosyal medya kullanımını giderek artırmıştır (Kırık, 2020). Yaşam pratiklerinin çok daha güçlü bir biçimde dijital ortamlara kayması, kurgusal dünyalara ilişkin korkuları güçlendirmiş ancak insanlar bir yandan yapay zekânın hâkim olacağı bir dünyaya biat etme, teslim olma korkusu ile daha güçlü bir biçimde sarsılırken diğer yandan da günlük ezberleri bozulduğu için, aslında bir yapay zekâ mahsulüymüşçesine mekanik bir yaşam matrisinin içinde şuursuz alışkanlıklarla zaman tükettiklerini fark etmeye başlamışlardır. Bu ani farkındalıktaki temel tetikleyici ise, şüphesiz ki virüsün çok daha güçlü bir biçimde gündeme taşıdığı ani ölüm korkusu olmuştur.

Modern insan farkında olmaksızın tutsağı olduğu yapay bilinçten dolayı ölümlü olduğuna inandığını, daha doğrusu bunun şuurunda olduğunu sanmakta; fakat hayatında *"Ölümlü olduğumu biliyorum!"* cümlesine, ezbere bir tekrarla yer vermektedir. İşte küresel ölçekte ciddi bir hızla açığa çıkan ve yayılan Covid-19 vakası, modern insana bu ezbere kabulünün arka planını açmaya başlamıştır. Ölüm gerçeği ile ilgili bu kitlesel yüzleşme, doğal olarak zaman şuuru ile ilgili bir açılımı da beraberinde getirmiş, tıpkı Sezgicilik (intüisyonizm) akımının öncüsü Henri Bergson'un "zaman" – "iç süre" ayırımı gibi üst bir bilinci, farkında olarak ya da olmayarak yaşamlarımıza dahil etmeye başlamıştır. Zira acımasız bir mücadelenin, hızın ve haz odaklı bir yaşamın insanlığı çıkardığı bu tehlikeli düzlem;

bireyleri ve toplumları, ister istemez "*Zamanı ne kadar kaliteli yaşadım ve bunun sonrasında ne denli kaliteli yaşayabileceğim? Hayat sadece bilgi biriktirmekten mi ibaret, yoksa başka bir bilince mi ihtiyacım var?"* gibi temel sorularla buluşturmaya başlamıştır. Bu buluşma ilk elde bilinçli bir buluşma olmasa bile dijitalizm odaklı bir yaşam biçiminin neredeyse bir inanç katına yükseltilebileceği fikrinin insanda yaratacağı derin boşluk, sığlık, anlamsızlık ve ruhsuzluk hâlinin gerçekten tasavvur edilmesi, o güçlü ürküntünün bir ayrışmaya dönüşebilmesi bakımından son derece önemli bir avantajdır. Zira şuur boyutunda yaşanması beklenilen, idealize edilen hiçbir ayrışma; gerçek bir yüzleşme süreci deneyimlenmeden gerçekleşememektedir. Dolayısıyla da Covid-19 Küresel Deneyimi üzerinden yaşam alanlarımıza dâhil olan yoğun kaygı durumu, küresel mühendislerin kitleleri yönetmek adına kullandıkları 'kontrollü bir korku'nun ötesine geçerek içinde bulunduğumuz matriks'ten çıkışı tetikleyebilecek, yapıcı, fıtrî bir korkuya doğru evrilebilecektir. Bilinç açıklığı ya da yatkınlığı bakımından son derece mümbit olan bu dönem, verimli bir toprağa ya da uygun bir mevsime benzetilecek olursa, bu süreç içerisinde yapılacak olan "sağlıklı bir tohumlama"nın önemi de süratle açığa çıkacaktır. Kaldı ki yaşanan olumsuz gelişmelerin, bireylerdeki sabretme ve dayanışma yönelimlerini artırarak insanları sorgulamaya sevk ettiği, bu tarz olumlu gelişmelere sebebiyet verdiği de yakından tecrübe edilen bir durumdur.

Sözü edilen "tohumlama" sürecinin ise şüphesiz ki ekonomiden felsefeye, siyasetten iletişime ya da sanata değin birçok alt kanalı olmalıdır ve de olacaktır. Bu anlamda konunun; elektromanyetik dalgalarla fıtratından ettiğimiz doğaya ya da üretim ekonomisine dönmekten tevhidî bir bakış açısına sahip olmaya, dijital yerliler olarak adlandırılan yeni kuşağa uygun bir iletişim dilini yapılandırmaktan Kuran'da geçen "akleden kalp" kavramı üzerinden daha hissî/vicdanî bir yaşam modeline geçiş yapmaya varıncaya kadar birçok farklı boyutu mevcuttur. Ancak bilincin uyanışı bütüncül bir süreç olduğundan, bu farklı kolların eşzamanlı bir biçimde harekete geçebilecek olması da son derece beklendik bir durumdur.

Örneğin bir birey ya da toplum, "*Hani teknolojik imkanların hızla ilerliyor olması, 'tek dünya devleti'ne doğru giden bir küreselleşmeyi zarurî kılacaktı ve küreselleşme de ulus-devletleri ortadan kaldıracaktı? Bugün aksine; Amerikan hegemonyası özelinde tek kutuplu kılınmaya çalışılan bir dünya düzleminin, hızla çok kutuplu bir dünya düzlemine doğru dönüştüğünü tecrübe ediyoruz! Demek ki bu birilerinin kurgusuydu ve süreç hiç de küresel teorisyenlerin servis ettiği, hatta dayattığı gibi olmadı!*" demeye başladığı an; başka cümleler de bu süreci takip edebilecektir. İşte o ilk hareketi takip eden cümlelerden birisi de pekâlâ "*dijital dünyanın, yapay zekanın ya da transhümanizm olarak adlandırılan boyutun muhakkak biat edilmesi gereken bir dünya olmadığı*" ile ilgili olabilecektir. Kısacası o birey ya da toplum, sürecin günümüze bakan tarafı ile ilgili şu cümleleri de rahatlıkla kurabilecektir: "*Algıyı yöneten küresel elitler, nasıl ki tek dünya devleti fikri ve küreselleşme teorileri üzerinden ulus-devletleri yok edemedilerse; aynı şekilde insanı maddeleştiren ve bir sistem yakıtına dönüştüren dijitalizm iddialarını da gerçekliğe taşıyamayacaklardır. Hele ki insanın, onu gerçek olana kılavuzlayan ciddi vakalarla yüzleştiği ve sosyal medya gibi kamuoyu oluşturucu bir*

gücü rahatlıkla kullanabildiği böylesi bir dönemde! İnsan hem dijital dünyanın sağladığı kolaylıklardan yararlanabilir; hem de dijital dünyanın yakıtı olmaksızın onurlu, şuurlu bir yaşam sürebilir…"

Örneğin Donald J. Trump'ın Türkçeye de çevrilen, kişisel seçim stratejileri üzerine bina ettiği "Yeniden Büyük Amerika" isimli kitabı, dünyanın gözünde büyütülen Amerikan rüyasının gerçekte ne olduğunu gözler önüne seren bir tarihî vesikadır. Zira Trump bu çalışmasında, seçmenine "*Amerika böylesi bir bataklıkta ve fazla zamanı yok! Beni seçmeniz hâlinde, bu büyük felakete dur diyebilecek projeleri hayata geçireceğim*." cümlesini kurabilmek için, son derece önemli ve gerçekçi bir Amerika manzarası çizmiştir. Bu beklenmedik manzarayı bir Amerikalıdan dinlemek, son derece önemlidir. Tıpkı asıl aydınlanmanın "Mâverâünnehir'den neşet ettiğini" bir Amerikalı oryantalistin kaleminden okumak, 'Kayıp Aydınlanma' ismiyle kimlere işaret edildiğine uyanmak gibi!

Sonuç olarak 'Covid-19 Küresel Deneyimi', dünya toplumlarının önünde hem bir "düğüm" hem de bir "fırsatlar yumağı" olarak durmaktadır. Ancak bu iki taraflı madalyonun kimler için ne sonuç vereceğini ise, o toplumların ve bireylerin bilinç düzeyleri belirleyecektir. Bu süreçte küresel mühendisler, mevcut manzarayı kendi kurgularına hizmet edecek şekilde değerlendirmeye gayret ederken; kendi toplumlarını uyandırmak ve dahası güçlendirmek isteyen bilinçli yöneticiler de, şüphesiz ki kendi ülkelerinin kültürel dokusuna uygun çalışmalarda bulunacaklardır.

Küresel düzlemden ulusal düzleme doğru gelinecek olunursa; bu anlamda Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin gerek tarihî gerekse de manevî arka planı ile hakikate en yakın ve aynı zamanda da mesuliyet bilinci en yüksek 'kök ülke' konumunda olduğunu açıklıkla ifade etmek yerinde olacaktır. Bu tespitin hamasî olmadığı, bilakis eksik bir tespit olduğu, milletimizin genetik hafızasını iyi tanıyan ve tarihi objektif bir biçimde okuyabilenlerin malumudur. Örneğin Alev Alatlı'nın romanı 'Schrödinger'in Kedisi', 'Yüce Pir' ve 'Onarımcılar' diyalektiği üzerinden bu farkı temellendiren önemli bir edebî ve felsefî çalışmadır.

Milletimizin fıtrî misyonuna ilişkin aynı sav, Platon'un kadim "doxa" (duyu organları ile kavranan yanılsamalı bilgi) ve "episteme" (şuur ile kavranan gerçek bilgi) ayrımı üzerinden söylenecek olursa; üzerinde oturduğumuz tarihî, manevî ve kültürel birikim, "doxa" odaklı yaşayan Batı zihnine "episteme"nin ne olduğunu ve ne olmadığını gösterebilecek bir derinliğe sahiptir. Söz konusu birikim; aynı zamanda Sanayi Devrimi'yle doğanın üzerinde bir güç hâline geldiğini zanneden ve teknolojik devrimle de bu temel yanlışı bir üst kademeye taşıyan insana, uygun lisanla haddini bilmesi gerektiğini anlatabilecek ve onu bu noktada ikna edebilecek bir derinliktir.

Tasvir edilen mümbit dönemde bu önemli potansiyeli açığa çıkartmak ise, şüphesiz ki entelektüel anlamda güçlü bir ince işçilik ve yönetim-toplum bazında eşgüdümlü bir söylem/eylem birlikteliği ile mümkün olabilecektir. Zaman ve zemin, bu ince işçiliğe son derece uygundur.

KAYNAKÇA

Aydın, İbrahim (2004). Küreselleşmeye Ahlaki Bir Yaklaşım. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Sayı: 10.

Baudrillard, Jean (2015). Şeytana Satılan Ruh Ya da Kötülüğün Egemenliği. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Bauman, Zygmunt (2017). Akışkan Modernite. İstanbul: Can Yayınları.

Bilgin, Nuri (2016). Sosyal Psikoloji Sözlüğü - Kavramlar, Yaklaşımlar. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Borlandi, Massimo (2011). Sosyolojik Düşünce Sözlüğü. İstanbul: İletişim Yayınları.

Bozkurt, Enver (2007). Kant'ın Ebedi Barış Üzerine Denemesinin Günümüze Yansıması. Kırıkkale: Anayasa Yargısı Dergisi. Sayı: 23.

Bozkurt, Veysel(2020). Pandeminin Etkileri. <http://veyselbozkurt.com/pandeminin-etkileri/>

Buluş, Abdulkadir (2010). 1929 Ekonomik Buhranı İle Son Dönem Global Krizin Karşılaştırması. <http://acikerisimarsiv.selcuk.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/14822/Makale.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Cesim, Aycan (2019). Immanuel Kant'ın Felsefî Görüşlerinin Uluslararası İlişkiler Disiplinine Yansımaları. İstanbul: Türk Siyaset Bilimi Dergisi. Sayı: 1.

Çakıroğlu, Aslıhan (2013). Değerler Eğitiminde Korku Kültürünün Etkisi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

Çınar, Güneş (2013). Heykel Sanatında Bir Tema Olarak Korku. Yayımlanmamış Sanatta Yeterlilik Eser Metni. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.

Derendeli, Tuğçe (2020). Reklamlarda Korkunun Bir Pazarlama Aracı Olarak Kullanılması. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Karabük: Karabük Üniversitesi.

Etgü, Mehmet Akif (2015). Kozmopolisten Küreselleşen Dünya Devletine. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Kardeş, Ertan (2018). Dijital Çağda Savaş: Dron Örneği. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi. Sayı: 2.

Keskin, Fatih (2014). Politik İletişim Sözlüğü. Ankara: İmge Kitabevi.

Kırık, Murat (2020). Yeni Dünya Düzeni Bağlamında Sosyal Medya ve Yeni Koronavirüs Pandemisi. İstanbul: Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi. Sayı: 45.

Koray, Meryem (2005). Reel Küreselleşme ya da Küreselleşmenin Realitesi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Çalışma ve Toplum Dergisi. Sayı: 4.

Marcuse, Herbert (2015). Tek Boyutlu İnsan - İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler. İstanbul: İdea Yayınevi.

222 FILO
TÜRK HAVA KUVVETLERİ
63-13188

BÖLÜM 4

ULUSLARARASI İLİŞKİLER GÜVENLİK

COVID -19

COVID-19

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ve GÜVENLİK

NE OLMALI VE NE OLABİLİR SORULARI ÇERÇEVESİNDE COVID-19 VE ULUSLARARASI SİSTEM

Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA

Uluslararası ilişkiler, paradigmatik geçmişi 1920'lerin gerisine gitmeyen ve bilimliği hâlâ tartışmalı bir sahadır. Kapsamı çok geniş bir araştırma disiplini olan bu sahanın gelişim sürecinde bazı temel ayrışmalar da vardır ki, esasen bunlar, bu disiplinin gelişimini var eden ve çoğu kez epistemolojik hareket noktaları birbirinden tamamen farklı olan okulların/yaklaşımların ayrışmalarıdır. Bunlar arasında en çok bilineni ilk tartışma olup idealist ve realist perspektiflerin çatışmasıdır. Bu iki öncü okuldan idealizm "Ne olmalı? Nasıl olmalı?" sorularından hareket ederken realizmin "ne olduğu" sorusuna odaklanıp var olana ilişkin –sonradan kıyasıya eleştirilecek- bir takım kurallar koyma gayretinde olduğu bilinir.

Her ne kadar Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki idealist arayışlar ve Milletler Cemiyeti'nin kuruluşu savaşların, bilhassa İkinci Dünya Savaşı gibi bir büyük felaketin önünü alamadığından realist yazarların dünya okuması çoğunlukça benimsenmiş görünse de, dünya siyasetine kafa yoranların önemli kısmında "ne olması gerektiği?" veya "nasıl olması gerektiği" soruları mevcudiyetini sürdürmüştür.

Esasen dünya siyasal sahnesi, Berlin Duvarı'nın yıkılması ve SSCB'nin dağılmasından sonra, hâlâ uluslararası sistemin yapısında köklü bir değişimi tecrübe etmemiştir. Dahası, 1945 sonrası inşa edilen BM Güvenlik Konseyi sistemi bile bütün arızalarıyla varlığını sürdürmektedir. Elbette bundan 30 yıl öncesinin popüler "yeni dünya düzeni" arayışı, siber çağ, 11 Eylül ve asimetrik savaş olgusu, "Arap Baharı" gibi fevkaladelikler olmuştur. Ancak "sistem" dönüşümü ve/veya değişimi olduğu konusunda pek az görüş ifade edilebilmiştir.

Böyle bir dünyada yeni bir "ilk" yaşanması, her şeyin değişeceği bir sürece inanmak için çok fazla veri sunmamaktadır. Peki burada Covid-19 ile yaşanan ilk nedir? Yahut, bu yeniliğin en bariz çıktısı ne olmuştur: İnsanlık değişen yoğunluklarda küresel bir karantinayı uygulamaktadır. Burada sembol olarak kullandığım "karantina" ifadesi diğer tedbirleri de içerecek biçimde düşünülmelidir. Bu tedbirler, herhangi bir dış baskı ile değil, ulusal hükümetlerce küresel salgından korunma saikıyla uygulanmaktadır. Yüzlerce ülkede okullar yüz yüze eğitime ara vermekte, hızla uzaktan eğitim süreçlerine gidilmektedir. Sınırlar kapatılmakta dış ticaret hacmi beklenmedik keskinlikte düşmektedir. Tabiatiyle insan hareketliliği donma noktasına gelmektedir. Devletler, karşılaşabilecekleri büyük ekonomik kayıpları bilerek üretimlerini durdurabilmektedir. Bunların enerji tüketiminden turizme kadar yüzlerce dolaylı sonucunu burada yazmaya gerek duymuyorum. Ancak salgının uluslararası sistem üzerindeki mevcut ve muhtemel etkileri şimdiden bir literatür oluşturmaya başladı.

Bu kapsamda merak edilen hususlardan biri salgın-küreselleşme ilişkisi, bir diğeri salgın sonrası yaşanacağına kesin gözle bakılan büyük krizin ve bununla mücadelenin nasıl olacağı ve bir diğeri de salgının sistemsel bir paradigma değişikliğine yol açıp açmayacağı hususu.

Meseleye küreselleşmenin "sermaye, mal ve insan hareketliliği" mecazı noktasından başlanabilir. Covid-19 salgınıyla birlikte gündeme gelen hususlardan en önemlisi, küresel insan hareketliliğinde meydana gelen ani düşüş hatta daha ileri bir ifade ile "durma"nın çarpıcılığıdır. Bu olgu, yeni bir siyasal paradigmanın başlangıç işareti olarak da gündeme gelmektedir. Ancak bu noktada gözden kaçırılmaması gereken husus, bu eğilimin Covid-19 öncesinde farklı nedenlerle başlamış ve belirli bir aşamayı geçmiş olmasıdır.

Özellikle geçtiğimiz 30 yıllık uluslararası ilişkiler yazınında, küreselleşmenin uluslararası sistemde, devletlerin genel nitelikleri yanında devletlere ait sınırların da anlam ve mahiyetini değiştirdiği, bu değişimin hızla ve artarak süreceği, nihayetinde klasik devlet sınırlarının anlamını yitirdiği hatta bunun mukadder olduğu iddia edilmiştir. Öyle ki, bu kaçınılmazlık kimi yazarlarca, adeta Marksizmin bütüncül açıklama çabasındaki proleterya devrimi öngörüsü kadar keskin biçimde ifade edilmiştir.[1]

Bugün, Berlin duvarının yıkıldığı 1989'daki rakamla kıyaslandığında sınırlarına duvar ve yüksek güvenlikli çit gibi önlemler almış devletlerin sayısının üç kattan fazla arttığı, neredeyse her üç devletten birinin bu tedbirleri almakta olduğu ve bu eğilimin de arttığı belirtilebilir. Zira 1989 yılında sadece 16 devlette bu gibi sınır çitleri varken bugün sayı 70'i geçmiştir. Bunlar arasında İsrail'in Filistinlileri muhasara amacıyla yükselttikleri duvardan, Hindistan'ın Bangladeş sınırına çektiği 2500 millik dikenli tele, Fas'ın Batı Sahara sınırında yaptığı kum setlerinden Türkiye'nin Suriye sınırına çektiği duvar ve diğer engellere kadar pek çok farklı örnek mevcuttur. 1990'lardan günümüze en az 40 devletin sıfırdan, daha önce hiç bariyer önlemi alınmamış sınırlarda duvar ördüğü bilinmektedir. Çatışma bölgelerindeki mayınlanmış arazileri de bir yönüyle bu kapsamda görmek gerekir.

1 Yalçın Sarıkaya, "Duvarların Gölgesinde Kalan Küreselleşme", POL-IR 2017, 26-27 Ekim 2017, KTÜ, Trabzon.

Küreselleşme ve serbest ticaret yanlılığıyla bilinen iktisatçı Dambisa Moyo'nun 2017'deki Dünya Ekonomik Forumu'nda küreselleşmeye ilişkin bir oturumda belirttiği üzere, "küreselleşmenin önemli kayıplara uğradığını" kabul etmek gerekir ki, bu durumun düzeltilmesinin mümkün olup olmadığı da belirsizdir.[2] Herhalde onun ve onun gibi düşünenlerin bu değerlendirmesinin, Donald Trump'ın korumacı politikalarından ve İngiltere'nin Brexit'inden başka dayanakları da mevcuttur.

Temellerinde devasa ekonomik ve siyasî nedenler bulunan sınırların/duvarların yeniden ve hızlı biçimde yükselişi Covid-19 öncesinde de gerçekten çarpıcı boyutlardadır. Sınırlarda alınan önlemler veya sınırlararası geçişin zorlaştırılması, hem bir etken hem de bir çıktı olarak karşımızda durmaktadır. 2012 yılında Stephane Rosiere ve Reece Jones'un Geopolitics'te yayımlanan makalelerinde, duvarlar, çitler örülmesi veya deniz boğazlarının kapatılması gibi zorlaştırmalar Yunanca'dan ödünç *teixos* (kent duvarı) kelimesinden hareketler *teichopolitics* biçiminde kavramlaştırılmıştı.[3] "Küreselleşme" çağında anahtar kavram olarak öne çıkan kelime "köprü" iken bugünün dünyasında "duvarlar" konuşulmaktadır.

Elbette şimdi yaşanan ile bu süregelen eğilim arasındaki fark, ikili veya çok taraflı herhangi bir uluslararası uyuşmazlık ve/veya çatışma olmaksızın karşılaşılan bir küresel hareketlilik inkıtasının söz konusu olmasıdır. Bununla birlikte özellikle son 20 yılda böyle bir eğilimin insanlık tarafından tecrübe edilmekte olduğunu ihmal edemeyiz. Bu noktada Aydın'ın değerlendirdiği üzere, "bu tartışmaların, dünya siyasî-ekonomik sistemini, ipuçlarını kriz öncesinde gördüğümüz eğilimlerden tamamen farklı bir yöne taşımasından ziyade, hâlihazırda başlamış evrimleşmesine katkı yapacağını öngörmemiz daha doğru olacaktır."[4] Zira bugün dünyanın daha ani biçimde hissettiği ve muhtemelen çoğunluğun Covid-19 ile ilişkilendirdiği şu gelişmelerden hangisi salgın öncesinde başlamamıştı?

- Devletlerin giderek daha fazla sınır tedbirleri almaya başlaması,
- Petrol fiyatlarındaki düşüş,
- AB'nin dayanışma ruhunun sarsıntı geçirmeye başlaması,
- Çok boyutlu Çin-ABD rekabeti/çatışması,
- E-ticaretin payındaki muazzam artış…

Görüldüğü üzere bu süreç akmakta olan bir derenin hemen üstündeki baraj bendinin açılmasına da benzetilebilir. Bununla birlikte, Covid-19 sonrası dünyada küresel hareketliliğin yeniden temini için kalıcı ve etkili bir takım teknolojik yenilikler mi yapılacak yoksa süreç küresel hareketliliğin daha da kısıtlanmasını ve daha korumacı/savunmacı pozisyonların alınmasını[5] mı beraberinde getirecek bunu şimdiden tahmin etmek zordur.

2 Nikil Saval, "Globalisation: the rise and fall of an idea that swept the world", The Guardian, 14.07.2017, https://www.theguardian.com/world/2017/jul/14/globalisation-the-rise-and-fall-of-an-idea-that-swept-the-world

3 Stéphane Rosière ve Reece Jones, "Teichopolitics: Re-considering Globalisation Through the Role of Walls and Fences", Geopolitics, 2012, C.17, S.1, ss.217-234.

4 Mustafa Aydın, "COVID-19 ve Uluslararası Düzen", COVID-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar, Yeni Trendler, SAM Yay. Ankara 2020, ss.40-44.

5 Ersel Aydınlı, "Salgınlar ve Uluslararası Sistemin Dayanıklılığı", "Koronavirüs Sonrası Yeni Bir Dünya Düzeni Mi, Düzensizliği Mi?" COVID-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar, Yeni Trendler, SAM Yay. Ankara 2020, ss.35-39, s.37.

Salgınla birlikte ortaya çıkan temel görüşlerden biri de "güçlü devlet" olgusunun öne çıktığı hususudur. Bununla birlikte "güçlü"nün kim olduğu veya gücün nasıl ölçüleceği hususları tartışmaya konu olmuştur. Bazı otoriter rejimlerde Covid-19 mücadelesinde ortaya çıkan başarılardan yola çıkarak etkili mücadele ile otoriter rejimler arasında doğru orantı kurmak, aynı konuda daha önemli başarılar sergileyen demokratik devletleri görmezden gelmek anlamına da gelecektir. Otoriter olduğu halde başarısızlığı geniş ölçüde konuşulan iki tipik örnek, teokratik İran ve askerî cunta idaresindeki Mısır olmuştur. Bunun tam tersi de doğru olmayacaktır. Yani bir devlet sadece demokrasi ile "her derde ilaç bulacak" değildir. ABD ve İngiltere'nin krizin başında izledikleri rahat yönetim ile sonradan yaşadıkları da çarpıcı örnekler olarak ortadadır. Öte yandan Almanya'nın herkeste hayranlık uyandıran hazırlık düzeyi, Güney Kore, Singapur ve Japonya'nın Asyatik disiplin ve dayanışma örnekleri gıpta ve takdire muhatap olmuştur.

"Güçlü devlet"ten kastı açıklayacak biçimde Covid-19 ile birlikte sık kullanılan bir kavram da "devlet kapasitesi" olmuştur. Refahtan ve icbar gücünden öte görülen bu kavramın içeriği salgın bağlamında şu ölçülerle doldurulmaktadır: Genel nüfus içindeki vakaların doğru tespiti, sürdürülebilir şartlarda bir karantinayı uygulayabilme, test ve diğer tıbbî malzemeyi temin, ekonomik mânâda dondurulmuş şartlarda dahi insanları beslenebilir ve sağlıklı kılma.[6] Bu ölçütleri, bugün Covid-19 mücadelesinde göz önünde bulundursak da, yarın başka büyük afet vb. durumlar için benzer kapasite ölçülerinin nazar-ı dikkate alınacağı ve bunun da küresel güç sıralamasına tesir edeceği kesindir. Tedarik zinciri, afet ve/veya acil durum yönetimi hususları bu bağlamda devlet kapasitesinin vazgeçilmezleri olarak ortadadır.

Salgın ve krizle mücadele çerçevesinde "ulusal" ve "küresel" araçların bir ikilem hâlinde devreye sokulması da çok verimli görünmemektedir. Küresel krizin tamamen yerli imkânlarla yenilmesi/yok edilmesi mümkün olmadığı gibi millî kaynakların ve imkânların seferber edilemediği durumda hiçbir sonuç alınamayacağı da görülmüştür. Dolayısıyla burada küresel ve ulusal boyutları olan bir mücadele olgusu bütün açıklığıyla ortadadır. Bununla birlikte, millî hazırlık düzeyinin ne kadar önemli olduğu, salgından (ve muhtemelen takip eden ekonomik krizden) çıkış yolunda daha iyi anlaşılacaktır. Ekonomik kriz konusu önemli, zira küresel tedarik zincirinin darbe alması, üretimin durması, ABD ve AB dâhil birçok bölge ve ülkenin dış ticaretinin durması, borsalardaki düşüş, ekonomik kayıplarının artması, işsizlikteki yükseliş salgın sonrasında dünyanın büyük bir kriz yaşayacağı beklentisini artırmaktadır.[7]

Salgınla birlikte sağlık-güvenlik ilişkisi bir daha gündeme gelmiştir. Sınır tedbirlerinden yardım faaliyetlerine kadar pek çok husus zaman zaman kamu diplomasisini, zaman zaman prestiji, zaman zaman da istihbaratı ilgilendiren boyutlarla karşımıza çıkmıştır. Çin'in Covid-19 mücadelesinin küresel propagandasını yapma gayreti, yardım faaliyetinde bulunabilen Küba ve bulunamayan AB için kategorik algı farkları oluşması konunun bir yö-

6 Marc Lynch, The COVID-19 Pandemic in the Middle East and North Africa, POMEPS (The Project on Middle East Political Science) Studies, Nisan 2020, s.3.

7 Bayram Ali SONER, (Der.) "Covid-19 Salgını ve Sonrası Uluslararası Siyasette Süreklilik ve Değişimler", Polis Akademisi Yay., Ankara 2020, s.27.

nünü ifade eder. Diğer yönünde ise sağlıkla ilgili hususların ekonomik güvenlik, sınır güvenliği gibi hususlarla ne denli yakından ilişkili olabileceğinin görülmesidir. Türkiye'de bir zamanlar organize edilen ve dönemin Sağlık Bakanı tarafından durdurulan kan toplama tezgâhı tam da böyle bir bağlamda yeniden gündeme gelmiştir. Sağlık sektörü konusunda şunu da belirtmek gerekir ki yakın zamanda tıp teknolojisinde büyük gelişmeler olması sürpriz olmayacaktır. Zira insanlık bu gibi afetleri tecrübe ettiğinde beklenti oluşan sahalarda bilimsel bir yoğunlaşma da yaşanmaktadır. Tıp sahasında ve buna bağlı olarak medikal endüstride devletlerin millî kaynaklarına yönelmesi de doğal olarak beklenmelidir.

Varlıkları ve işlevleri uzunca zamandır tartışılan, yapısal reform çağrılarına muhatap olan başta BM olmak üzere pek çok uluslararası örgütün sorgulanması da bir diğer yansıma olmuştur. Dünya Sağlık Örgütü başta olmak üzere uluslararası uzmanlık kuruluşu niteliğindeki büyük örgütlerin işlevlerine dair soru işaretlerini de beraberinde getirmiştir. Bunun bir takım yeni önerilere kapı aralayabileceği ancak bu önerilerde de devletlerin bazı öncelikler elde etme gayreti taşıyabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak daha çarpıcı olanı, bütünleşme teorilerinin en ileri bütünleşme düzeyine örnek gösterdiği ve "uluslar-üstü" niteliğiyle *unique* (yegâne) olduğu varsayılan AB içinde tecrübe edilen dayanışma ruhunu sarsıcı eğilimdir. Bu noktada bazı yazarlar, salgın sonrası yaraların sarılması sürecinde kesenin ağzının açılmasıyla algıların değişebileceğini ve dar gündeki aymazlıkların seve seve unutulabileceğini yorumlamaktadırlar. Bu noktada kuşkularımız olması için epeyce sebep var. Zira İngilizce "*self help*" şeklinde formüle edilen kendi bacağından asılma gerçekliği daha reelpolitik bir uluslararası sitemin habercisi olacaksa bunun ortak tarım politikası, ortak balıkçılık politikası, ortak sağlık politikası uygulayan AB içindeki tesiri nasıl izale edilecek?

Su ve tarım konusunun yeri gelmişken bu noktada da ulusal ve küresel boyutlar olduğunun altının çizilmesi gerekir. "Kendi kendine yeten devlet" olgusuyla tarımın yeniden stratejik hâle gelmesi, devletlerin topraklarına ve sularına sahip çıkma dürtüsünün güçleneceği ve bunun da yeni çatışmaların habercisi olabileceği gibi suyun kullanımına ilişkin birtakım yeni uluslararası hukuksal düzenlemelerin gündeme gelmesi de söz konusu olabilir. Bu durumda konu yine uluslararası örgütlerin üyelerinin beklentilerini karşılama, teşkilatlanma ve organizasyon yapılarının adaleti ve işlevselliği gibi hususlar akla gelir.

Uluslararası ilişkiler bakımından salgın nedeniyle çağrışım yapan bir diğer husus, dış politika yürütmenin temel araçlarından olan diplomasiye ilişkindir. Toplantıların zirvelerin, ikili ve çok taraflı müzakerelerin sayısında da kaçınılmaz olarak bir ani düşüş yaşanınca, "dijital" veya "çevrimiçi (online) diplomasi" kavramları ortaya atılmıştır. Devlet idaresinde online bakanlar kurulu, online senato toplantıları gibi örnekler olunca diplomaside de yansıma beklemek gerekir. Bu noktada da "diplomasi güvenliği" bakımından tesirler üzerinde durulabilir. Wikileaks benzeri ifşaatların şöhretli olduğu bu siyasal dijital çağda diplomasinin tüm unsurlarının "çevrimiçi" hâle gelmesi ne kadar mümkündür?

Covid-19 ile birlikte ele alınması gereken devasan bir mesele de bu ve benzeri salgınların göçler üzerindeki muhtelif etkilerinin neler olacağıdır? Devletler daha sıkı göçmen/sığın-

macı/mülteci politikaları izlemeye başlayabilirler. Bunun uzantısı olarak, mevcut an itibarıyla ülkesinde yüksek hacimde yabancı uyruklu göçmen barındıran devletler açısından dezavantajlı bir "dondurulmuş durum" oluşturulması sorun çözümlerini öteleyen, sorunu halı altına süpüren bir yaklaşım olacaktır. Öte yandan, bu kitlelerin, benzeri krizlerde hem "kontrol edilebilir olmaları" hem de "kendi başlarının çaresine bakmak üzere" toplumun geri kalanından izole olmamaları aynı anda beklenecektir. Bu da ulusal hükümetler üzerindeki yükü artıracaktır.

İnsanları evlere kilitleyen, fabrikaların kapılarına kilit vuran, işsizlik rakamlarını uçuran, dış ticareti durduran, sınırları kapatan bu virüsün uluslararası sitemde meydana getirebileceği köklü değişiklikler elbette vardır. Ancak bugünün dünyasında hâkim lider vasıflarının, siyaset perspektif ve algılarının verdiği ümitler azdır. Her gün çarpıcı bilimsel uyarılarla gündeme gelen küresel ısınma konusu, Afrika ve Güney Asya başta olmak üzere küresel eşitsizliklerin en korkunç sonuçlarıyla özdeşleşen coğrafyaların verdiği alarm, Ortadoğu'da bitmek bilmeyen devlet içi ve devletlerarası çatışmalar, konvansiyonel silahlanmada erişilen seviye yanında ufukta beliren yeniden nükleer rekabet sinyalleri "ne olmalı?", "nasıl olmalı" sorularını sormamızı zorunlu kılıyor. Yaşananları neoliberal ideolojinin insana değil kâra odaklanan yaklaşımının uluslararası hâkimiyetine bağlayan Chomsky gibi düşünürler "salgın başlamadan epey önce pek çok işaret olmasına rağmen politikacıların ve sağlık sektörünün gerekli tedbirleri almadığını, bunun da nedeninin örneğin bir vücut kreminin bir açıdan çok daha kârlı olduğunu düşünmeleri olduğunu"[8] belirtiyorlar. Buradan hareketle bütünüyle insanlığın huzurunu ve geleceğini merkeze alan bir yaklaşımın peşine düşülüp düşülmeyeceği en önemli meseledir. Buna başlı olarak Covid-19'un çatışmacı eğilimleri azaltıp azaltmayacağı veya çatışma eğilimleri, işaretleri, ihtimalleri noktasında uluslararası toplumun daha etkili/hızlı/önleyici davranıp davranmayacağı soruları akla gelmelidir.

Bu mülahazalar ışığında, Covid-19'un uluslararası sistemde köklü değişiklikler getirmekten ziyade, devletlerin prestij hiyerarşisinde farklılaşmalar, aktörler arası ilişkileri tanzim eden kurallar ve normlarda bazı değişimler getireceği yönünde bir fikir eğilimi ortaya çıkmaktadır. "Kurallarda ve normlarda değişim" idealizme işaret eden bir ifadedir.

Ümit edilen ve ihtiyaç duyulan; siyasal karar alıcıların huzurlu ve yaşanabilir bir dünya için siyasal kurumlar üzerinde, uluslararası örgütlerin yapı ve işlevleri üzerinde samimi bir eleştiri sürecine girmeleridir. Türkiye'nin ve Türk dünyasının da bu noktada üstlenebileceği bazı sorumluluklar olabilir. Türkiye'nin Covid-19 mücadelesinde pek çok devlete kıyasla başarıları olmuştur. Ülke dışına sunduğu yardım ve destek örnekleri olmuştur. Bazı eksikliklere rağmen devlet ve toplum düzeyinde gösterilen gayret ve özen, toplumun özgüvenine katkı yanında, Türkiye'nin dostlarına da umut verici niteliktedir. Ancak mücadelenin bir bütün olduğu gözden kaçırılmamalı, paradigmatik olmasa da yaşanabilecek küresel siyasal değişikliklerde ön alabilmenin de sürekli bir çaba gerektirdiği akıldan çıkarılmamalıdır.

8 Noam Chomsky ile mülakat, "What is at stake?", 28.03.2020, https://www.youtube.com/watch?v=t-N3In2rLl4.

COVID-19
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ve GÜVENLİK

COVID-19 VE ULUSLARARASI ÖRGÜTLER: ULUSLARARASI TOPLUM, ULUSLARARASI SİSTEM VE ÇOK TARAFLILIK KAVRAMLARI ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Doç. Dr. Arif BAĞBAŞLIOĞLU

Yeni tip koronavirüs (Covid-19) salgınının küresel nitelik kazandığı tarihten itibaren ekonomik ve siyasî ilişkilerden sosyal ve kültürel ilişkilere, bireylerin günlük alışkanlıklarından ülkelerin dış politikalarına kadar birçok konu üzerinde ani etkileri olmuştur. Bu etkilerin ne ölçüde kalıcı olacağı farklı boyutları ile değerlendirilmektedir. Ancak görece kısa bu süre içinde uluslararası ilişkiler açısından gözlemlenen ilk olgu Birleşmiş Milletler (BM) ve BM'nin bir uzmanlık kuruluşu olan ve salgınla mücadelede küresel yönlendirici bir rol oynaması beklenen Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) gibi uluslararası ve Avrupa Birliği (AB) gibi ulus-üstü örgütlerin, özellikle mevcut salgının yayılması ve salgınla mücadele hususlarında, arzu edilen uluslararası dayanışmayı gösterememiş olduğu gerçeğidir. Bu yeni fenomen, onlarca yıldır faaliyette bulunan uluslararası örgütlerin fonksiyonlarına ve meşruiyetlerine yönelik inancın sorgulandığı tartışmaları da beraberinde getirmiştir.

Avrupa bütünleşmesinin sembolü olan AB üyeleri arasında yaşanan "maske savaşları", ekonomik ve siyasî kaygılar nedeniyle Çin'in salgının kapsamını gizlediğine dair iddialar, ABD'nin salgın devam ederken DSÖ'ne yaptığı yardımı kesmesi gibi gelişmeler, İngiltere'de en uzun süre Başbakanlık yapan, neoliberal siyasetin temsilcilerinden olan Margaret Thatcher'in 1987'de, tamamen farklı bir bağlamda söylediği, "*Toplum diye bir şey yoktur. Birey olarak erkekler ve kadınlar ve aileler vardır.*"[1] ifadelerini hatırlatır niteliktedir. Bu minvalde, "Bir uluslararası toplum yok mudur; sadece devletler ve çıkarları mı vardır?" sorusu haklı gerekçelerle sorulabilir.

1 "Interview for Woman's Own ("no such thing as society")", 23.09.1987 , Margaret Thatcher Foundation, https://www.margaretthatcher.org/document/106689

Dayanışma Düzeyi Düşük Toplum: Uluslararası Toplum

Uluslararası toplum kavramı, Uluslararası İlişkiler Disiplini'nin teorik yaklaşımlarından olan İngiliz Okulu'nun literatüre armağan ettiği ve hem siyasetçilerin hem de akademisyenlerin uluslararası ilişkileri anlamlandırırken farklı içeriklerde kullandığı bir kavramdır. İngiliz Okulu'nun içerisindeki Grotiouscu geleneğin temsilcilerine göre kavramın temel varsayımı, devletlerin esasında potansiyel olarak "dayanışmacı" oldukları ve bu durumun hukukun uygulandığı bir uluslararası toplum yarattığıdır.[2] Hedley Bull'a göre, uluslararası toplum, devletlerin ortak çıkarlar ve değerlere sahip olduğu, davranışlarını kendi rızaları ile bazı kurallara bağlamayı kabul ettikleri, devletlerarası diyaloğun hâkim olduğu ortak kurumların sürdürülmesi için devletlerin işbirliği hâlinde oldukları durumlarda ortaya çıkar.[3] Bu bağlamda, bu kavram söz konusu nitelikleriyle bir devletler sistemi olmanın ötesinde, devletlerin ortak çıkarlar ve değerlere sahip olduğu bir uluslararası düzen anlamına gelmektedir.

Koronavirüs salgınının devletler, uluslararası örgütler ve olanların paylaştığı normların, kuralların ve birlikte oluşturdukları diplomasi ve uluslararası hukuk gibi diğer kurumların işlevlerini tartışmaya açtığı bir gerçektir. Bu açıdan Koronavirüs salgını uluslararası ilişkileri tanımlarken ya da sınıflandırırken faydalanılan bir kavram olarak "uluslararası toplum"un bir mit mi yoksa gerçek mi olduğu sorusunu cevaplamasa da var olan uluslararası toplumun dayanışma düzeyinin ne kadar düşük olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur. Ancak bu durum, uluslararası işbirliği ve dayanışmanın ve bu minvalde bu kavramların uluslararası politikada görünür araçları olan uluslararası örgütlerin işlevlerini kaybettiği anlamına da kesinlikle gelmemektedir.

Uluslararası örgütlerin kendi içlerinde reform tartışmalarının artacağı bir dönemin başladığı ifade edilebilir. Yetki ikamesine dayalı ulus-üstü bir örgütlenme olan AB içinde de, 23 Nisan 2020'de gerçekleştirilen Hükümet ve Devlet Başkanları Zirvesi'nde görüldüğü gibi, bu yönde tartışmalar yapılmaktadır. Koronavirüs salgını akabinde, salgın ile mücadele hususunda üye devletler arasında gözlenen koordinasyon eksikliği ve "maske savaşları", AB'nin federal yapı hedefinin Avrupa kamuoyunda istenilen ölçüde karşılığı olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Ancak bu durum AB'nin kısa vadede dağılacağı gibi bir beklentiye de neden olmamalıdır. Sağlık sektörünün AB'nin kurum olarak ortak yetki alanında olmaması da söz konusu koordinasyonsuzluğun nedenlerinden biridir. Salgın sonrasında AB'nin sağlık sektöründe yetki artırımına gidebileceği ve ekonomik hedefler paralelinde daha esnek bir yapıya dönüşümü daha olası ihtimaller olarak görülmektedir.

Uluslararası barış ve güvenliği sağlamayı, en azından resmî söylemde, temel amaç olarak benimseyen Milletler Cemiyeti (MC) ve BM gibi küresel nitelikteki örgütlerin tarihine baktığımızda, bu örgütlerin belirli konularda belirli şartlar oluştuğunda başarılı olduklarını görmekteyiz. Bu örgütlerin kurulduğu, özellikle ilk yıllarda örgütü harekete geçirebilme

2 Balkan Devlen, ve Özgür Özdamar, "Uluslararası İlişkilerde İngiliz Okulu Kuramı: Kökenleri, Kavramları ve Tartışmaları", Uluslararası İlişkiler, Cilt 7, Sayı 25 (Bahar 2010), s. 45.

3 Hedley Bull, Anarchical Society: A Study of Order in International Politics, Macmillian Press, Basingstoke, 1977, s. 13.

kapasitesine sahip devletlerin çıkar ve tehdit algılamaları açısından aralarındaki farkların nispeten az olmasının da etkisiyle, bu örgütler müdahil oldukları sorunların çözümünde daha başarılı olmuşlardır.

Literatürde, MC'nin çözümünde nispeten başarılı olduğu sorunlar olarak, 1920'de İsveç ile Finlandiya arasındaki Aaland adaları sorunu, 1925'te Yunanistan ve Bulgaristan arasındaki sınır sorunu, 1921-1925 yılları arasında Almanya ve Polonya arasındaki Yukarı Silezya uyuşmazlığı, İtalya ve Yunanistan arasındaki Korfu olayı ve Danzig'de ekonomik nitelikli sorunlar gösterilmektedir. Bu uyuşmazlıkların ortak noktaları, örgütün kuruluşunun ilk on yılında gerçekleşmeleri, sorunların nispeten küresel olmaktan ziyade bölgesel nitelikte olmaları ve dönemin büyük güçlerini doğrudan etkilememeleridir. Ancak MC'nin 1931'de Japonya'nın Mançurya'yı işgali, 1935'te İtalya'nın Habeşistan'ı işgali, İtalya, Almanya ve Sovyetler Birliği'nin müdahaleleri ile uluslararası bir nitelik kazanan 1936-1939 İspanya İç Savaşı'ndaki etkisizliği ve başarısızlığı insanlık tarihine İkinci Dünya Savaşı gibi ağır maliyetleri olan bir miras bırakmasına neden olmuştur.

Uluslararası barış ve güvenliği sağlamayı temel amaç edinen BM, İkinci Dünya Savaşı sonrası yeniden dizayn edilen uluslararası sitemin temel yapıtaşlarından birisidir. İnsan hakları doktrinin gelişimi, BM Antlaşması'nın 2. maddesi 4. fıkrası ile kuvvet kullanma yasağının kabulü, örf ve âdet hukuku kurallarının kodifiye edilmesi, bir çok farklı konuda uzmanlık kuruluşlarının kurulması, uyuşmazlıkların çözümüyle ilgili resmî organlara sahip oluşu ve uluslararası hukukun yaygınlaşması açısından BM'nin başarılarının egemen devletlerin oluşturduğu sistem içerisinde başka hiçbir uluslararası örgütle kıyaslanmayacak nitelikte olduğu ifade edilmelidir. Ancak bu olumlu gelişmelere rağmen BM'nin temel amacını gerçekleştirmekle yükümlü olan Güvenlik Konseyi'nin veto sebebi nedeniyle işlemiyor olması, Türkiye'nin çeşitli vesilelerle dile getirdiği temsil sorunu, örgütün sınırlıklarını tayin etmektedir.

BM Güvenlik Konseyi 1990'lı yıllarda Bosna'da, üye ülkelere ya da ülkelerin dahil olduğu bölgesel örgütlenmelere kuvvet kullanımı imkânı sağlayan ve Dayton Barış Anlaşması'nın askerî ve siyasî boyutlarının gerçekleştirilmesi ile ilgili kararlar almıştır. BM Güvenlik Konseyi, 1999 Kosova müdahalesinin başlamasıyla ilgili bir karar almamış olmasına rağmen; KFOR'un oluşturulması BM Güvenlik Konseyi Kararları çerçevesinde olmuştur. Bu örneklerin hatırlatılmasının sebebi, Güvenlik Konseyi'nin kuvvet kullanımını da içeren kararlar alarak uluslararası barış ve güvenliğin sağlanması çerçevesinde misyon üstlenebilmesidir. Ancak bu örnekler, belirli gelişmelerin/faktörlerin oluşmasına bağlı olarak gerçekleşmişlerdir. Bu gelişmelerden/faktörlerden en önemlileri, dönemin uluslararası konjonktüründe ABD'nin bir küresel güç olarak rol üstlenmesi ve Güvenlik Konseyi'ndeki veto hakkına sahip diğer devletlerin bu haklarını kullanmamaları/kullanamamalarıdır. Günümüz uluslararası sistemi ile ilgili çok kutupluluğa evrildiği, kutupsuz olduğu ya da orta vadede tekrar iki kutupluluğa doğru ilerlediği gibi birçok farklı görüş vardır ama kesin olan günümüz uluslararası sisteminin tek bir küresel gücün kendi gündemi ve çıkarları çerçevesinde küresel politikayı yönlendirebildiği tek kutuplu dönem olmadığıdır. Sözün özü, BM tarihi ile ilgili yukarıdaki örnekler dikkate alındığında, uluslararası barış ve güvenliği sağlama ko-

nusunda BM'nin rolü hususundaki beklentileri çok yüksek tutmamak gerekmektedir, zira BM'nin bu konudaki başarıları, konunun niteliğine ve uluslararası konjonktürden kaynaklı belirli şartların oluşmasına bağlıdır.

Uluslararası örgütlerin içindeki güçlü aktörlerin sorumluluk alıp siyasî liderlik gösterdiği durumlarda örgütlerin etkinliğinin arttığı açıktır. Koronavirüs salgınının günümüz uluslararası sisteminde, aksak da olsa, devletler arasında düzenleyici rol üstlenen BM gibi bir uluslararası iş birliği platformunun nasıl daha etkin hale getirileceği ile ilgili tartışmaların somut sonuçlarının görülebileceği bir süreci başlatacağı ifade edilebilir. Bu tespitin en önemli sebebi, günümüz uluslararası konjonktüründe, BM sistemini tamamen ortadan kaldıracak nitelikte bir jeopolitik gelişmenin olmaması ve daha da önemlisi, Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Sağlık Örgütü, Uluslararası Çalışma Örgütü, Uluslararası Denizcilik Örgütü, Gıda ve Tarım Örgütü gibi hitap ettikleri çalışma alanlarında uluslararası rejimler, normlar oluşturabilen uzmanlık kuruluşlarına sahip ve 193 ülkenin dahil olduğu BM sistemi yerine kurulacak olası bir sistemin maliyetinin çok yüksek olacağı gerçeğidir. Bu noktada, IMF Direktörü'nün, 170 ülkenin ekonomisinin 2020 yılında daralacağı ve dünya ekonomisinin toplamda yüzde 3 küçüleceği tahminini[4] de dikkate almak gerekmektedir.

Uluslararası Sistem: Nereye Evriliyor?

Koronavirüs salgını başlamadan önce uluslararası sistem ve uluslararası örgütler ile ilgili birçok değerlendirme ve yorum yapılmaktaydı. Uluslararası liberal düzenin sonuna gelindiği, İngiltere'nin ayrılmasıyla AB'nin zaten sarsılan siyasî entegrasyon hayalinin sona erdiği, Fransız Cumhurbaşkanı tarafından "NATO'nun beyin ölümünün gerçekleştiği" iddiaları, BM Güvenlik Konseyi'ndeki temsil problemi de değerlendirildiğinde BM sisteminin reforma olan ihtiyacı çerçevesinde uluslararası örgütlerin prestijlerinin azaldığı tartışmaları devam etmekteydi. Bu tartışmalar paralelinde içinde yaşadığımız dünyanın "belirsizlik", "popülizm"[5] ya da "tedirginlik"[6] çağı olarak niteleyen değerlendirmeler haklı gerekçelere dayandırılarak yapılmaktaydı. Bu minvalde Covid-19 salgınının tüm bu gelişmelere farklı ölçülerde ivme kazandıracak neticeleri olacağı açıktır.

Uluslararası İlişkiler literatüründe, "uluslararası sistem", aralarında doğrudan ya da dolaylı ilişkiler bulunan ve oluşturdukları davranışsal düzenlilikler ile dış çevreden ayrılan ve bir ilişkiler ağı oluşturan değişkenler biçiminde tanımlanmaktadır. Bu bağlamda uluslararası sistem; devletler, uluslararası örgütler, bunların oluşmasına katkı sağladığı bölgesel sistemler ve yapısal belirleyiciler (devletlerin üstün bir otoritenin olmadığı uluslararası anarşi ortamında egemen aktör olmaları gibi) arasındaki etkileşimlerden oluşan bir bütündür.

4 Gökhan Ergocun, "Pandemic to hit 170 countries' GDP in 2020: IMF head", 21.04.2020, https://www.aa.com.tr/en/economy/pandemic-to-hit-170-countries-gdp-in-2020-imf-head/1812511.

5 Birgül Demirtaş, "Yeni küresel siyasette Almanya: Tarihin prangası mı, değişimin ayak sesleri mi?", *Anadolu Ajansı Analiz,* 17.09.2019, https://www.aa.com.tr/tr/analiz/yeni-kuresel-siyasette-almanya-tarihin-prangasi-mi-degisimin-ayak-sesleri-mi/1586219.

6 Evren Balta, *Tedirginlik Çağı: Şiddet, Aidiyet ve Siyaset Üzerine,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.

Uluslararası sistem iki veya daha fazla devletin düzenli etkileşim içinde olduğu ve her devletin ne yapacağına karar verirken diğer devletlerin davranışlarını hesaba katma ihtiyacı duyduğu bir devletler sistemi olduğu da ifade edilebilir. Koronavirüs salgını, uluslararası sitemin unsurlarından olan devletler ve uluslararası örgütler arasındaki dayanışma eksikliğini bir kez daha göstermiştir. Uluslararası sisteme tek kutuplu, iki kutuplu çok kutuplu gibi bir etiket ekleyen, görünüm kazandıran gelişme ise, nüfus, coğrafya, zenginlik sanayi ve askerî kapasite gibi güç unsurlarının devletler arasındaki dağılımı ya da paylaşımıdır.

Sahip olduğu askerî, ekonomik ve diğer unsurlar ile uluslararası politikayı kendi çıkarları ve gündemi çerçevesinde değiştirebilme kapasitesine sahip olan aktörler "küresel güç", benzer şekilde bulunduğu bölgedeki politikayı kendi çıkar ve gündemi çerçevesinde şekillendirebilme kapasitesine sahip olan aktörler "bölgesel güç" olarak adlandırılabilirler. Özellikle 11 Eylül sonrasında yaşanan Suriye Krizi, Ukrayna Krizi, Güneydoğu Asya'daki mücadeleler, Rusya ve Çin'in bölgesel güç olarak sınıflandırılmalarının ötesinde özellikle Çin'in küresel güç olma potansiyeli tartışmalarını da beraberinde getirmiştir.

Günümüz uluslararası konjonktürü ve ABD'nin küresel gücünün göreli olarak azalması, ABD'nin Soğuk Savaş döneminde ya da sonrası ilk on yılda olduğu gibi uluslararası sorunlarda müttefiklerinin desteğini istediği ölçüde alamamasına neden olmaktadır. ABD; Ukrayna Krizi sonrasında Rusya'ya yönelik alınacak tedbirler konusunda, Suriye krizi ya da ticaret savaşları söylemi çerçevesinde Çin ile ilişkilerde özellikle Almanya ve Fransa gibi müttefikleri ile uyuşmazlıklar yaşamaktadır. Bu konulardaki fikir ayrılıkları da Transatlantik ilişkilerin kurumsal sembolü olan NATO içerisinde farklı konularda kendini göstermektedir. Bu çerçevede NATO'nun faaliyetleri kapsamında ortaya çıkan maliyetlerin karşılanması hususunda üye ülkelerin adil bir oranda katkı sağlamasını ifade yük paylaşımı, ABD ve Avrupalı müttefikler arasında Rusya ve Çin ile ilişkiler, İttifak'a yönelik tehditlerin önceliği gibi konularda var olan siyasî uyuşmazlıkları ifade etmenin bir şekli olarak kabul edilmelidir. Aslında yük paylaşımı sorununun arkasında NATO üyesi ülkeler arasında son yıllarda iyice görünür olan güvenlik anlayışı ve tehdit algısı hususlarındaki ayrışmalar yatmaktadır.

Koronavirüs salgını sonrasında ABD Dışişleri Bakanı Mike Pompeo'nun virüsün ortaya çıktığı kente atfen 'Vuhan virüsü' demesi, ABD Başkanı Donald Trump'ın, 'Çin virüsü' ifadesini kullanmaya başlaması, hatta virüsün Vuhan'daki bir laboratuvardan çıktığını iddia etmesi, salgının uluslararası sorumluluğunun Çin'e yüklemesi çabası olarak kabul edilmektedir. Trump Yönetimi'nin kullandığı bu söylemin Kasım 2020'de gerçekleşecek Başkanlık seçimi ile ilgili olarak iç politikaya yönelik hedefler çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği de dile getirilmektedir. Koronavirüs salgını öncesi son üç yılda özellikle daha görünür hâle gelen Çin-ABD rekabetinin, salgın sonrasında ekonomik özellikleri daha belirgin olan bir iki kutuplu uluslararası sisteme sebep olması öngörülebilir. Yine bu bağlamda, ABD açısından uluslararası sistemin iki kutuplu bir hâl alması durumunda müttefiklerini kendi politikaları etrafında daha kolay toplayabileceği bir uluslararası sistem oluşabilir. ABD'nin mevcut koşulları dikkate alındığında söz konusu bir iki kutuplu sistemin Trump'ın iç ve dış politika hedefleri açısından uyumlu olduğu söylenebilir. Zira böyle bir uluslararası sistemde kolektif savunma temelli NATO gibi örgütler daha fazla anlam kazanabilirler.

Bir Dış Politika Yöntemi Olarak Çok Taraflılık

Bu noktada çok taraflılık ve ABD dış politikası arasındaki ilişkiden de bahsetmek faydalı olacaktır. Çok taraflılık, en basit anlamıyla üç ya da daha fazla taraf arasındaki ilişkiyi anlatmak ve bu anlamda farklı devletlerin çıkarlarını birlikte gerçekleştirdikleri süreçleri, kuruluşları tanımlamak için yararlanılan bir kavramdır. Merkezinde güçlü bir ulus-devletin yer aldığı hegemonik sistem içinde çok taraflı kurumlar, hegemon devletin daha az maliyetle hedeflerine ulaşırken, sistem içindeki diğer aktörleri denetlemesine de imkân vermektedir. ABD çok taraflılığı bir dış politika yöntemi olarak, yukarıda ifade edilen BM'nin birçok uzmanlık kuruluşunda, NAFTA (Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması), APEC (Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği) gibi ekonomik nitelikli bölgesel örgütlenmelerde ve özellikle NATO içerisinde kullanmıştır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD dış politika mutfağında üretilen "ortaklık", "füze savunma sistemi", "akıllı savunma" gibi kavram ve politikalar ile ABD'nin küresel mücadele ve müdahale alanını genişleten stratejiler, bazen aynı bazen farklı isimlerle çok taraflılık esasında NATO politikası hâline dönüştürülmüşlerdir. Koronavirüs salgınının küresel nitelik kazanması öncesinde 3-4 Aralık 2019 tarihinde Londra'da gerçekleştirilen NATO Zirvesi'nde Çin-ABD rekabeti ilk defa resmî olarak İttifak'ın gündemine getirilmiştir. 2019 Londra Zirvesi Deklarasyonu'nda, NATO liderleri Çin'in artan nüfuzunun ve uluslararası politikalarının sonuçlarını görmezden gelemeyeceklerini kabul etmişlerdir.[7] Çin'in İttifak tarihinde ilk defa, ticaret savaşları bağlamında ve ekonomi, teknoloji ve siber savaş gibi konularda NATO içerisindeki siyasî tartışmalarda gündem hâline gelmesi, İttifak'ın güvenlik yaklaşımını etkileyen bir unsur olması açısından çok önemlidir. Çin'in uluslararası/küresel nitelikli politikalarının ilk defa İttifak için zorlayıcı etkisinin Zirve Bildirgesi'nde vurgulanması ve Koronavirüs salgını sonrasında Çin ve salgının yayılması arasındaki ilişki üzerine Trump Yönetimi tarafından geliştirilen söylem, NATO'nun özellikle Pasifik Bölgesi'nde daha görünür olacağının da göstergesi olarak kabul edilebilir.

Koronavirüs salgını sonrasında ABD'nin Çin'e yönelik politikalarında NATO'nun Avrupalı müttefiklerini istediği ölçüde yanına çekebilmesi ya da konsolide NATO politikalarının başarısını etkileyebilecek en önemli zorlayıcı unsur ise salgının küresel ekonomiye olan etkileri olacaktır. Salgının küresel ekonomiye etkileri zaten savunma harcamaları hususunda ABD yönetimlerinin sürekli hedef tahtasında olan Avrupa ülkelerinin askerî harcamalarını azaltacağı bir dönemi başlatabilir. Bu durumda AB içerisinde Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası çerçevesinde gerçekleştirilen Daimî Yapılandırılmış İşbirliği (*Permanent Structured Cooperation- PESCO*), sürecinin ivme kaybedeceği ve Avrupa ülkelerinin savunmasında NATO'nun bir işbirliği platformu olarak daha çok tercih edileceği ifade edilebilir. Bu durumun NATO üyesi olan Türkiye'ye avantaj sağlama potansiyeli de göz ardı edilmemelidir.

7 NATO (2019b). London Declaration. 4 Aralık 2019, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_171584.htm.

Sonuç

Koronavirüs salgının ne zaman sona ereceği, ikinci hatta üçüncü dalgaların olup olmayacağı ya da olası dalgaların hangi şiddetle gerçekleşeceği konuları belirsizliğini sürdürmekte iken salgının var olan uluslararası sistemi ve uluslararası örgütlerin işlevlerini nasıl değiştireceği ile ilgili kesin değerlendirmelere ulaşmanın zor olduğu bir gerçektir. Ancak salgın bugün sona erse bile, insanı merkezine almayan neo-liberal politikaların sorgulanması, sosyal ve güçlü devlet kavramlarının yeniden önem kazanması gibi hususlara ivme kazandırdığı açıktır. Diğer yandan salgının mevcut uluslararası sistemi köklü bir şekilde değiştireceğini beklemekten ziyade, salgın öncesinde yukarıda ayrıntıları verilen ve zaten başlamış olan süreçlere etkilerini beklemek daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır. Ayrıca salgın, küresel bir sorunun çözümünde uluslararası işbirliğinin, çok taraflı politikaların ve işleyen uluslararası örgütlerin gerekliliğini bir kez daha ortaya koymuştur.

Koronavirüs salgınının günümüz uluslararası sisteminde, aksak da olsa, devletler arasında düzenleyici rol üstlenen, tartışmalı da olsa uluslararası hukuk düzeni kuran BM gibi uluslararası işbirliği platformlarının nasıl daha etkin hâle getirileceği ile ilgili tartışmaların somut sonuçlarının görülebileceği ve yeni yönetişim normlarının uygulanabileceği bir süreci başlatacağı ifade edilebilir. Uluslararası örgütlerin devletlerin yazılı irade uyuşmalarının sonucu olan uluslararası antlaşmalar ile kurulduğu ve bu bağlamda başarılarının ve başarısızlıklarının üye devletlerin iradelerine de bağlı olduğu unutulmamalıdır. Bu süreç sadece BM'i değil birçok uluslararası örgütün işlevlerini ve mekanizmalarının güncellendiği reform çalışmalarını gündeme getirecektir.

COVID-19

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ve GÜVENLİK

COVID-19 SONRASI ULUSLARARASI SİSTEM VE TÜRKİYE

Dr. Kürşat KORKMAZ

Son dönemde uluslararası ilişkilerin niteliği ve doğası değişmeye başlamıştır ve uluslararası ilişkilerin kavramları ve kuramları uluslararası politikayı açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Özellikle son olarak küresel salgın sonrasındaki durumun nasıl olacağı ile ilgili kavramsal düzeyde bir açıklama getirilememektedir. Bundan dolayı da son aylarda Covid-19 sonrası dönemi açıklamaya çalışan komplo kuramları revaçtadır. Covid-19 sonrası için yapılan genel değerlendirmelerde sistemsel değişikliklerin meydana geleceği, güç merkezlerinin değişeceği, dünyanın yapay zekânın egemenliğine mahkûm olacağı, insanlara çip takılarak kontrol edileceği ve akıllarına hükmedileceği gibi yorumlar ve bu tarz bilimsel verilerle desteklenmeyen görüşler görsel ve sosyal medyada fazlasıyla yer almaktadır. Bu düşünce ve yorumlara karşıt argüman ortaya koyacak kavramsal düzeyde yayınların eksik olması maalesef dezenformasyonun (doğru bilgiyi yanlış aktarma) artmasına neden olmaktadır.

Genel anlamda uluslararası ilişkiler disiplini özellikle küresel salgınların öncesi ve sonrasını açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Bu alanda, tarihsel süreçte yaşanan salgın hastalıklara çok fazla dikkat çekilmemiştir ve yeteri kadar önem verilmemiştir. Dolayısıyla uluslararası ilişkiler içerisindeki kuramsal yaklaşımlarda Covid-19 salgını ve benzeri olguları kavramsallaştırmadaki yetersizlikler açık bir şekilde görülmektedir. Bu bağlamda Covid-19 sonrası muhtemel gelişmeler hakkında bilgi vermesi amacıyla aşağıdaki sorular önem kazanmaktadır:

1. Covid-19 sonrası, uluslararası sistemde büyük değişimler meydana gelecek midir? Uluslararası sistem yeni bir şekil mi alacaktır, yoksa sistem eskisi gibi mi olacaktır?
2. Uluslararası politikada güç merkezlerinde bir değişim olacak, güç merkezleri Batı'dan Doğu'ya mı kayacaktır?
3. Küreselleşmenin meydana getirdiği küresel yapılar Covid-19 sonrası bir değişim istiyor mudur? Bu bağlamda, nasıl bir pozisyon alacaklardır?
4. Türkiye'nin Covid-19 sonrası uluslararası politikadaki pozisyonu nasıl olacaktır?

Bu soruların cevapları, Covid-19 sonrası uluslararası sistemin doğasının anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Ayrıca bu çalışmada Covid-19 sonrası uluslararası sistemin dinamiklerini tetikleyecek unsurlarında irdelenmesi amaçlanmaktadır.

Küresel Salgınlar ve Uluslararası Sistem

Tarihsel süreçte küresel salgınlar sonrasında uluslararası sistemde büyük değişimler görülmemiştir. Bundan yaklaşık 100 yıl önce ortaya çıkan ve Covid-19 salgınına yakın bir vaka olan 1918'deki "İspanyol gribinde" yaklaşık elli milyon insan ölmüştür. Hemen hemen aynı dönemde vuku bulan Birinci Dünya Savaşı'nda (1914-1918) bu salgında ölenlerin sayısının yarısı kadar insan ölmesine rağmen uluslararası siyaset tarafından bu salgın hiç olmamış gibi kabul edilmiş ve çok fazla dikkate alınmamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın etkileri günümüzde bile tartışılırken çoğu insan İspanyol gribinin neden olduğu can kaybını yeni öğrenmektedir.

Birinci Dünya Savaşı gibi büyük savaşlar sonrasında uluslararası sistemde değişimler meydana gelmesine rağmen, birçok salgın hastalıklar sonrasında sistemsel ve politik değişimler meydana gelmemiştir. Yakın dönemde küresel düzenin ve uluslararası sistemin değişeceğine büyük ihtimal verilen 11 Eylül terör olayları da sistemde köklü değişimlere neden olmamıştır. 11 Eylül öncesi ve sonrası gibi 'milat' tarzı yaklaşımlar ve iddialı öngörülerinin hepsi boşa çıkmıştır. Sistemde hâlâ devlet yapılarının güçlü bir şekilde durduğu ve devletten devlete saldırıların önemli bir tehdit olduğu gerçeği varlığını korumaktadır.

Bu bağlamda dünyada yaklaşık 185 ülkeyi etkileyen ve şu anki rakamlarla üç yüz binden fazla can alan Covid-19 salgınının uluslararası kamuoyunda dikkatli bir şekilde üzerinde durulmasının ve salgın hakkında yorumlar yapılmasının temel nedeni, küreselleşmenin de etkisi ile tüm dünyaya yayılması ve küresel düzeyde finans ve ticarete darbe vurmasıdır. Eğer günümüz dünyasında her faktörden kolayca etkilenen bir yapıya bürünmüş olan ekonomilere bu kadar etkisi olmasa bu salgının da tarihteki salgınlar gibi muamele göreceği aşikârdır. Bu minvalde, Covid-19'un salgın sonrası dönemde uluslararası sistemde büyük ve radikal değişimleri tetiklemesi tarihî olaylar ışığında olası gözükmemektedir.

Buna rağmen, Covid-19'un uluslararası sistem açısından büyük bir düzen değişikliğini tetikleyeceğine ve kapsamlı değişimlerin yaşanacağına yönelik düşünceler büyük bir taraftar toplamaktadır. Söz konusu düşüncenin oluşmasında uluslararası politika alanında

önemli bir etkisi olan düşünür ve akademisyenlerin yazmış oldukları makaleler etkili olmaktadır. Bu düşünürlerin ortaya koydukları düşünceler, genel anlamda belli bir perspektife dayanmakta ve istedikleri bir dünya düzenini ifade eder niteliktedir. Bu düşünürlerden biri olan ve dünya siyasetinde ağırlığı olan Henry Kissinger; Covid-19'un dünya düzenini ilelebet değiştireceğini, salgın bittiğinde ülkelerin kurumlarının başarısız olduğunun ortaya çıkacağını öngörmektedir. Ortaya konulan fikre göre, küresel bir vizyon ve programla birleştirilmediği sürece hiçbir ülke ulusal çabayla virüsün üstesinden gelemez. Kissinger bu ifadelerle tüm ulus-devletlerin yetkilerini devredeceği küresel ölçekte bir dünya hükümeti taraftarlığı yapmaktadır. Diğer bir ifade ile bu sürecin sonunda ulus-devletlerin başarısız olduğunun ilan edileceğini öngörmektedir. Çünkü bu ulus devletlerin yetkileri ve egemenlik alanlarına küreselleşme taraftarı olan küresel sermaye sahibi yapılar; olağan dönemde tam olarak etki edemedikleri için, bu salgın sonrasında kendilerinin desteklediği dünya hükümeti tarzı yapıların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadırlar.

Diğer bir düşünür olan Richard Haass ise tarihin "yeniden şekillendirme" değil "hızlandırma" şeklinde olmasının akla yatkın olduğunu ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında küresel işbirliğinin daha da zayıflaması, birçok ülkenin başarısız devlete dönüşmesi ve büyük bir güç rekabetinin derinleşmesine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda Haass, başarısız devletler vurgusunu öne çıkarmaktadır. Ayrıca uluslararası sistemin ulus-devlet yapısından merkezi bir dünya hükümeti tarzında bir yapıya dönüşmesini de öngörmektedir. Düşünürlerin bu tarz görüşlerde bulunması ile insanların ve toplumların zihinlerine bu fikirlerin yerleşmesini sağlamak amaçlanmaktadır.

Küreselleşme ve Ulus-devlet

Covid-19 salgınının dünya ölçeğine yayılmasının, küreselleşmenin bir sonucu olduğu görülmektedir. Çünkü Çin'de daha öncede salgın hastalıklar yaşanmış ancak küreselleşmenin ve ulaşımın bu kadar yoğun olmamasından dolayı küresel bir boyut kazanmamıştır. Bu bağlamda, 1988'de Çinlilerin 'kan istiridyesi' tüketmeleri sonucunda Şangay'da ortaya çıkan salgında kırk sekiz kişi ölmüş olmakla birlikte, üç yüz bin kişiye de Hepatit-A virüsü bulaşmıştır. Aynı şekilde 2003'te Çin'de ortaya çıkan Sars virüsünden dolayı yedi yüz doksan kişi ölmüştür. Bu virüsler küresel salgın haline gelmemişlerdir.

Küreselleşmenin bir sonucu olarak ulaşımın kolaylaşması, teknolojik imkanlarla ulaşım sürelerinin kısalması, bir diğer ifadeyle dünyanın neredeyse küresel bir köy haline gelmesi Covid-19 salgınının yayılmasını hızlandırmıştır. Bu açıdan Covid-19 sonrası dönemde toplumların küreselleşmeye daha çekimser kalacakları öngörülmektedir. Küreselleşme tarihsel süreç içerisinde her alana nüfuz edebilecek güce sahip olmuştur. Devletler arasında karşılıklı bağımlılık ile ekonomik bir model oluşturulmuştur.

Küreselleşmeden en fazla çıkar sağlayan küresel sermaye sahibi şirketler yayılmacı bir politika izlemiş, bu konuda kendilerine en son engel olarak da ulus-devlet yapılarını görmüşlerdir. Ulus devletler ise kendi egemenlik alanlarını kimseyle paylaşmak istemeyen yapılardır. Bu da küreselleşmeyi engelleyen bir faktördür. Bu anlamda, özellikle Soğuk

Savaş sonrası dönemde artmış olan küreselleşme ile ulus-devletler arasındaki mücadele günümüze kadar gelmiştir. Günümüze kadar küreselleşmenin mantığında sömürünün yer aldığı bilinmekle birlikte, salgın sonrası aynı zamanda öldürücü bir etkisinin de olduğu anlaşılmıştır. Bu sürecin iki farklı sonucu/safhası olacaktır.

- Birincisi, salgınla mücadele sürecini iyi yönetebilen ülkeler, ulus-devletlerin yenilenmiş gücü olarak bölgesel ve uluslararası yapılanmada öncü rol oynayacak avantajlara sahip olacaklardır. Aynı zamanda, bu durum devleti ve milliyetçiliği de güçlendirecektir. Ancak devletler tamamen küreselleşmeden vazgeçemeyecektir. Sadece devletler küreselleşme konusunda daha temkinli ve mesafeli olacaklardır. Çünkü küreselleşme ile yüzyıllardır oluşmuş ekonomik ve siyasî güçlü ağlar bulunmaktadır.
- İkinci olarak, küreselleşme uzun vadede önemli avantajlar sağlamış olacaktır. Covid-19 salgın sürecinde başarısız olan devletlerin sayısının fazla olması ve bu devletler üzerinde oluşabilecek ekonomik ve siyasî baskılar egemenlikleri konusunda çeşitli tavizler vermesine neden olacaktır.

Uluslararası sistem ölçeğinde büyük değişimler öngörenler aslında mevcut uluslararası yapının statükosundan rahatsız olanlardır ve mevcut yapı çıkarlarına uymadığı için bu tahminde bulunmaktadırlar. Bu doğrultuda eldeki veriler ışığında tarihsel süreçler göz önüne alındığında mevcut düzenin süreceği yönünde daha temkinli bir yaklaşım içinde bulunmak gerekir. Bu durumda üzerinde düşünmemiz gereken nelerin değişeceği ve nelerin değişmeyeceğidir. Sistem içinde ABD'nin belli oranlarda hegemonyası devam etmektedir. Covid-19 öncesi ayak sesleri gelen, ABD'nin Çin ile gireceği bir mücadelenin emareleri hissedilmekte ve gelecekte yeni bir "Soğuk Savaş"ın taraflarının ABD ve Çin olacağı şeklinde yorumlar yapılmaktadır. Özellikle virüsün ilk olarak Çin'de ortaya çıkmasına rağmen, verilere göre en çok etkilenen ülkenin ABD olması ayrı bir tartışma konusu olmaktadır. Özellikle üst düzeydeki Amerikan karar alıcıları Çin'i hedef alan açıklamalar yapmaktadırlar. Virüsün ismine ilişkin açıklamalarında "Çin virüsü" ve "Vuhan virüsü" şeklindeki ifadelerle bir algı oluşturarak Çin'i hedef tahtası durumuna getirmektedirler. Ayrıca Çin'in uluslararası arenada imajını olumsuz yönde etkilemeleri nedeniyle, bunun karşılığında Çin de karşı açıklamalar ve politik hamleler yapmaktadır. Bu da ABD-Çin gerilimini daha da arttırmaktadır.

Gelecekte uluslararası politika alanının şekillenmesinde en etkili iki aktör olan ABD ve Çin'in salgın sonrasında işbirliği yerine daha çok kulvarlı ve sert bir mücadeleye girmesi ve bu iki devlet arasında ticaret savaşından daha kapsamlı bir mücadele yaşanması olası gözükmektedir. Covid-19 sonrası döneme ABD'nin bu süreçten büyük bir darbe alarak geleceği, günümüzdeki veriler ışığında görülmektedir. ABD, 2008'deki ekonomik krizden itibaren gücünde ve etkinlik alanında düşüşe geçtiği süreçte ikinci bir büyük krizle Covid-19 sonrası karşı karşıya kalacaktır. İlerleyen süreçte ABD karşılaşmış olduğu maliyetleri ortadan kaldırabilmek için bir takım politik hamleler yapacaktır. ABD Başkanı Trump, 2020 yılının Kasım ayındaki seçimlere kadar olan süreçte Başkanlık seçimlerini tekrar kazanabilmek için yeni stratejiler geliştirecektir. Bu stratejilerin uluslararası sistemi krize sokması ve yüksek politik kararların alınması ihtimal dahilindedir. Kissinger'ın da maka-

lesinde vurguladığı gibi ABD bu sürecin sonrasında İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki gibi öne çıkarak politik bir irade ortaya koyamaz ise onun yerini ikame edecek güçlerin ortaya çıkacağı öngörülmektedir.

Covid-19 sonrası süreçte Çin, küresel sermayeye sahip büyük şirket gruplarını ve yapılarını yanında tutmaya devam edecek olursa, Çin'in uluslararası sistem içinde öne çıkacağı öngörülmektedir. Bu minvalde sürecin şu andaki konjonktüre göre en zararlı çıkacak devletinin ABD olacağı görülmektedir. Bunun yanı sıra bu süreçte başarılı olamayan Avrupa Birliği'nin (AB) de gerekli birlikteliği sağlayamadığı anlaşılmaktadır. Üye ülkelerin gerekli yardımlaşma ve danışmayı sağlayamaması, bilhassa İtalya ve İspanya gibi salgından en fazla zarar gören ülkelere gerekli desteğin verilmemiş olması, bu düşüncelere neden olmaktadır. Görülmektedir ki AB'nin geleceği daha yüksek sesle tartışılmaya açılmıştır.

Uluslararası kamuoyunda Çin'in bu salgın konusunda daha sert önlemler alarak başarılı olması nedeniyle otoriter rejimlerin bu tarz krizlerde daha başarılı olduğu görüşleri öne çıkmıştır. Ancak Almanya, Güney Kore ve Japonya gibi ülkelerin başarı göstermesi; özellikle son dönemde Türkiye'nin salgın konusunda sağlık sistemi ile öne çıkması otoriter rejimlerin başarılı olduğu argümanını boşa çıkarmıştır.

Türkiye ve Covid-19 Sonrası Dönem

Türkiye Covid-19 sürecinde başarılı bir imtihan vererek gelecek dönemde uluslararası ortamda örnek teşkil edecek bir model ortaya koymaktadır. Türkiye, küresel salgın ile mücadele için bir yandan uluslararası platformları harekete geçirmekte, diğer yandan çok sayıda ülkeye tıbbî yardım göndererek insanî diplomasi örneği sunmaktadır. Güçlü bir imaj sergileyen Türkiye'nin prestij kazandığı uluslararası haber ajanslarına yansıyan haberlerde rahatlıkla gözlemlenmektedir.

Bir yandan küresel salgınla mücadelesinde milletiyle bütünleşerek millî bir dayanışma örneği gösteren, diğer yandan da "insan öncelikli" devlet perspektifini tüm dünyayla paylaşarak yardımı esirgemeyen Türkiye açısından cevaplandırılması gereken soru, Türkiye'nin Covid-19 sonrası uluslararası politikadaki pozisyonunun nasıl olacağıdır. Bu yaşanan süreçte küresel salgın sonrası uluslararası sistemde çok derin değişiklikler yaşanmasa da iki kutuplu bir düzenin söz konusu olabileceği öngörülmektedir. Türkiye'nin böyle bir sistemde kendini nerede konumlandıracağı hem kendi pozisyonu açısından hem de uluslararası sistemde yer alan diğer yapılar açısından önem kazanmaktadır. Türkiye ortaya çıkabilecek bu düzende Batı'nın mı yoksa Çin'in mi ortaya koyacağı yapının içinde yer alacaktır ya da kendine farklı bir strateji mi belirleyecektir? Ancak şu bir gerçek ki Türkiye, Covid-19 sonrası dönemde de uluslararası sistemin en önemli ve kilit aktörlerinden olmaya devam edecektir.

Türkiye Covid-19 salgını sürecinde hem salgınla mücadelede işbirliği konusunda bölgesinde ön alıcı konumunu sürdürmeli, hem de jeopolitik mücadelenin önemli olduğu bu coğrafyada başlatmış olduğu başarılı savunma politikalarını devam ettirmelidir. Bu poli-

tikalar sağlıktan eğitime, savunma sanayinden ekonomiye kadar her alana yayılmalıdır. Türkiye bu süreçte yaşamış olduğu deneyimler doğrultusunda küresel salgın sonrası güçlü ve kararlı adımlar atmalıdır. Bu doğrultuda tarihsel süreçler içinde yaşanılan deneyimler göz önünde bulundurarak, Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi gibi kurumlar yeniden aktif hâle getirilmelidir. Gelecek dönemde aşı ve tıp alanda millî projeler desteklenmeli ve üretime yönlendirilmelidir. Covid-19 salgını gibi küresel salgınların devamını beklemek hususunda yapılan yorumlar göz önünde tutularak, mutlaka aşı ve ilaç çalışmaları desteklenmelidir. Dünyada bu salgının tedavisinde aşı geliştirildiğinde dahi Türkiye kendi aşı ve ilaçlarını üretilmelidir. Bu bağlamda, küresel salgınlarda katkı verecek her bilim dalından uzmanlardan oluşan aşı ve sağlık enstitüleri kurulmalıdır. Savunma sanayinde kapatılan uçak fabrikaları gibi olumsuz deneyimler göz önünde tutularak, milli savunma politikalarına destek giderek artırılmalıdır. Ekonomide üretim odaklı yapıların daha da efektif biçimde harekete geçirilmesi gerektiği gözlemlenmiştir. Zira üretmeyen ülkeler bağımlıdır felsefesi boyut değiştirerek böylesi krizlerde ihtiyaçların parasal güçle bile karşılanamayacağı bir hal almıştır. Bu nedenle üretimin yerli ve sürdürülebilir olması sağlık, tarım, endüstri ve enerjide dışa bağımlılığı azaltacağı gibi bu tarz krizlerde kendi kendine yeterliliği de sağlayacaktır. Bu sektörlerde yapılan çalışmaların küresel ölçekte rekabet edecek fiyatları yakalayamasa bile desteklenmesi önem kazanmıştır.

KAYNAKÇA

Atlı, Altay, "COVID-19 Küreselleşmenin Sonunu mu Getirecek? T.C. Dışişleri Bakanlığı SAM (Der), *COVID-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler,* Ankara, 2020, ss.54-57.

Aybar, Sedat, "Küresel İktisadi Dönüşüm Dinamiklerinin Jeopolitik Yansımaları", T.C. Dışişleri Bakanlığı SAM (Der), *COVID-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler*, Ankara, 2020, ss. 102-106.

Aydınlı, Ersel, "Salgınlar ve Uluslararası Sistemin Dayanıklılığı", T.C. Dışişleri Bakanlığı SAM (Der), *COVID-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler,* Ankara, 2020, ss.35-39.

Duran, Burhanettin, "Koronovirüs Sonrası Yeni Bir Dünya Düzeni mi Düzensizliği mi? T.C. Dışişleri Bakanlığı SAM (Der), *COVID-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler*, Ankara, 2020, ss.29-34.

Haass, Richard, "More Failed States" *Foreign Policy Analysis, How the World Will Look After the Coronavirus Pandemic,* (Mart-2020).

Hanioğlu, M. Şükrü," COVID-19 Sonrası Küresel Düzen İki Seçenek", *T.C. Dışişleri Bakanlığı SAM (Der), COVID-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler*, Ankara, 2020, ss.24-28.

Kissinger, Henry, "The Coronavirus Pandemic Will Forever Alter the World Order" *Wall Street Journal*,https://www.wsj.com/articles/the-coronavirus-pandemic-will-forever-alter-the-world-order-11585953005.

Kibaroğlu, Mustafa," COVID-19 Sonrası Dönemde Pozitif Ayrışma", T.C. Dışişleri Bakanlığı SAM (Der), *COVID-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler*, Ankara, 2020, ss.50-53.

Niblett, Robin, "The End of Globalization as We Know It", *Foreign Policy Analysis, How the World Will Look After the Coronavirus Pandemic,* (Mart-2020).

Nye, Joseph, "American Power Will Need a New Strategy" *Foreign Policy Analysis, How the World Will Look After the Coronavirus Pandemic,* (Mart-2020).

Özay, Mehmet, "COVID-19, Ulus Devlet ve Risk Toplumu", T.C. Dışişleri Bakanlığı SAM (Der), *COVID-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler,* Ankara, 2020, ss.62-66.

Tanrısever Oktay F., "Koronavirüs Salgınından Sonra Uluslararası İlişkiler Kuramlarında da Hiçbir Şey Aynı Kalmayacak (Mı)?", T.C. Dışişleri Bakanlığı SAM (Der), *COVID-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler,* Ankara, 2020, ss.71-75.

Walt, Stephan, "A World Less Open, Prosperous, and Free", *Foreign Policy Analysis, How the World Will Look After the Coronavirus Pandemic,* (Mart-2020).

COVID-19
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ve GÜVENLİK

KÜRESEL İLİŞKİLER ÇAĞINDA COVID-19 KRİZİNİN ÇİN-ABD İLİŞKİLERİNE OLASI ETKİLERİ

Prof. Dr. Hayati AKTAŞ

Giriş

Aralık 2019 tarihinde Çin yeni bir yıla girmenin hazırlıkları içerisindeydi. Ancak 2020 yılının ne ölçüde hayal kırıklığına uğratacağını bilmiyordu. Bu durum sadece Çin için değil, tüm dünya devletleri için geçerliydi. Çünkü tüm dünya devletleri nasıl bir salgınla karşılaşacağından habersizdi. Aralık ayı bitmeden Çin'in Hubey Eyaletin'in Vuhan kentinde ansızın kırmızı alarm verildi. Çünkü hafiften başlayan bir ateş, öksürük, yorgunluk ve sonrasında da nefes darlığı belirtileri görüldüğü şikayetleriyle hastanelere akın etmeye başlayan insanlar, doktorları da şaşırtan semptomlar taşıyorlardı.[1] Dahası, bu hastalığı taşıyanlar bulundukları ortamlarda öksürmeleri, hapşırmaları ve konuşmalarıyla çevreye saçılan virüs içeren solunum damlacıklarının hava yoluyla diğer insanlara bulaştırdıkları da tespit edildi. Bu tespitle birlikte Çin Hükümeti harekete geçerek şehri karantinaya aldı. 23 Ocak 2020 tarihinde karantinaya alınan Vuhan şehri, çok geçmeden tüm dünya devletleri tarafından konuşulmaya başlandı. Çünkü dünyayı tehdit eden bir virüs geliyordu. İşte bu virüs, Covid-19 salgınıydı ve küresel ölçekte tüm insanların sağlık sistemini tehdit edecek kadar büyük, görünmeyecek kadar da küçüktü.[2]

1 Sahin Ar, Erdogan A, Mutlu Agaoglu P, Dineri Y, Cakirci AY, Senel ME, et al. "2019 Novel Coronavirus (COVID-19) Outbreak: A Review of the Current Literature", EJMO, Vol. 4, No. 1, 2020, p. 2-3.

2 "Event Background Covid-19", https://www.ecdc.europa.eu/en/novel-coronavirus/event-background-2019

Dünya Sağlık Örgütü, küresel çapta sağlık krizine neden olan Covid-19 salgınını pandemi olarak tanımladı. Pandemi olarak tanımlanmasındaki kriter, yeni ortaya çıkan bir virüsün insandan insana kolay bir şekilde hızlıca yayılıyor olması yeterli bir kriterdi. Bu nedenle Covid-19 salgınına "pandemi" denilerek tüm dünya devletleri uyarıldı. Ancak çok sayıda devlet, başlangıçta, bu uyarıyı dikkate almadı. İngiltere bunun önemli bir örneğidir. İnsanlar bağışıklık kazansın diye önlemler almayacağını ifade eden İngiltere Başbakanı Boris Johnson, ölüm sayılarının artması ve kendisinin de Covid-19'a yakalanması sonucu tedbirleri büyük oranda arttırdı. Nitekim zamanında alınmayan önlemlerden dolayı ölümler giderek arttı. 4 Mayıs 2020 tarihinde Sağlık Bakanı Matt Hancock yaptığı açıklamada, İngiltere'deki ölümlerin 30 bine yaklaşıldığına ve giderek arttığına dikkat çekti.[3] Diğer örneklerden biri de İtalya'dır. İtalya'da Covid-19'un görülmesiyle birlikte hükümet, bazı bölgelerin karantinaya alınacağını duyurdu. Bu duyuru olumsuz bir tablo çizdi. Çünkü hastalığı taşıyanların büyük bir kısmı evlerini terk ederek kaçmaya çalıştılar. Bu durum kısa sürede ülkenin genelinde ölüm artış oranının yükselmesine ve salgının denetlenememesine yol açtı. Bu kapsamda 20 Mayıs 2020 verilerine göre İtalya'da da hayatını kaybedenlerin sayısı 32 bini geçmiş durumda.

İngiltere ve İtalya başta olmak üzere, Avrupa'nın diğer bütün ülkelerinde de Covid-19 salgını görüldü. Avrupa dışında kalan bütün devletlerde görülen Covid-19 salgını, giderek artan sayıda ölümlere yol açarken, ilk görüldüğü Vuhan kentinde ise ölümlerin azaldığı gözlemlendi. Bu durum Hükümetlerin almış oldukları tedbirlere dayandırılabilir. Başlangıçta tedbir almayan ülkeler, sonrasında salgınla baş edemeyecek duruma geldikleri gözlemlenmiştir. Ancak Çin Hükümeti'nin kısa sürede almış olduğu sıkı önlemler, Covid-19 salgınını Vuhan kentinde büyük oranda bitirmeyi başardı. 76 gün boyunca karantina altında tutulan Vuhan'da çok sıkı önlemler alındı. Dışarıya çıkma yasağından zorunlu ihtiyaçları karşılama tüketimine kadar her tedbir alındı. Sosyal mesafenin korunmasından, izole edilmesine, şehre gidiş-dönüşlerin ulaşıma kapatılmasından her bireyin test edilmesine kadar birçok sıkı tedbirler alınarak Hükümet başarılı oldu.[4]

Covid-19 salgını, ABD'ye de sıçradı, ancak ABD'nin aldığı önlemlerin zayıf olduğu görüldü. Bu kapsamda ABD'de görülen Covid-19 salgınının etkileri can acıtan bir durumu gözler önüne sermektedir. 20 Mayıs 2020 itibarıyla vaka sayısının 1 milyon 592 bin olduğu, ölümlerin de 94 bini aştığını gösteren tabloda, ABD'nin Covid-19 salgınının merkezi hâline geldiği ileri sürülebilir. Nitekim böyle bir tablonun ortaya çıkması sonucu ABD Başkanı Donald Trump'ın Çin'e tepki göstermesine yol açtığı, bu tepkiyi dünya kamuoyu önünde "Çin Virüsü" etiketini kullanarak gösterdiği gözlemlenmiştir. Bu durumun Çin-ABD ilişkilerini olumsuz etkilediği ifade edilebilir.[5]

---

3 Sputnik, "İngiltere'de Koronavirüs Ölümleri 28 bin 734'ye Yükseldi", https://tr.sputniknews.com/avrupa/202005041041968534-ingilterede-koronavirus-olumleri-28-bin-734e-yukseldi/

4 Riyaz ul Khaliq, "Covid-19: China Opens Vuhan after 76-day Lockdown", 07.04.2020, https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/covid-19-china-opens-wuhan-after-76-day-lockdown/1796205

5 "United States: Coronavirus", 04 May 2020, https://www.worldometers.info/coronavirus/country/us/

1. Çin Halk Cumhuriyeti ve Covid-19 Krizi

Çin Hükümeti Covid-19 salgınının kendisinden ziyade yayılmasını önlemek için harekete geçmiştir. Bu doğrultuda virüsün görüldüğü 11 milyon nüfuslu Vuhan kentinde alınan ilk tedbirlerden biri seyahat kısıtlaması olmuştur. Bu kısıtlama sadece seyahatleri engellemekle kalmamıştır. Restoranlar başta olmak üzere, sinemalar, tiyatrolar, spor etkinlikleri, alışveriş merkezleri gibi yerleri de kısıtlamaya dâhil etmiştir. Bu kapsamda büyük birçok şirketin faaliyetlerine de kısıtlama getirilmiştir. Hem işçilerin çalışmalarına hem de çok sayıda üretim yapan şirketlerin faaliyetlerine kısıtlama getirilmesi, olası ekonomik süreci de olumsuz etkilediği ifade edilebilir. Ülkeye giriş-çıkış yasaklarına kısıtlamanın getirilmesi, ihracat ve ithalatı da olumsuz etkilemiştir. Bu durum sadece Çin'de değil, tüm dünya devletlerinde hissedilmiştir.[6]

Havayolu şirketlerinin uçuşlarını durdurması, endüstriyel ürünlerin tedarikinde düşüşlerin yaşanması, borsa sektöründe yaşanan gerilemenin etkisi, hammadde kaynaklarında ticaretin azalması ve devletlerarası ticaretin askıya alınması gibi faktörler, ekonomiye nasıl bir darbe vurulduğunu göstermektedir. Henüz Covid-19 sürecinde yaşanan bu sıkıntıların Covid-19 sonrası genel durumda nasıl bir ekonomik krizin beklendiğini tahmin etmek oldukça zor olsa da, dünya devletlerinin zorlu bir sınava hazır olmaları gerektiğinin altı çizilmelidir.[7]

Çin'in Covid-19'a karşı iyi bir strateji izlemesi geçmişe dönük yaşanan benzer olayların tecrübesinden kaynaklanmaktadır. Bu konuda 17 yıl önce, Kasım 2002 tarihinde Hong Kong'da ortaya çıkmış ve Temmuz 2003 tarihine kadar devam etmiş olan SARS virüsünden bahsedilebilir. SARS virüsüne karşı Çin'in o dönemde hazırlıksız yakalanması ve akabinde sıkı denetimler alması, bugünkü Covid-19 salgınına karşı hızlıca tedbirli davranmasını gerekli kılmıştır. Yine 2012 yılında Orta Doğu'da cereyan eden MERS virüsünün yayılması da, Çin'in Covid-19 salgınına karşı hızlı bir şekilde tedbir almasını sağlamıştır. SARS ve MERS, 21. yüzyılın önemli tehdit içerikli salgınları olarak görülmüştür. Ancak Covid-19 salgınının yaşanmış olmasıyla, diğer iki salgına yönelik algıların değiştiğini ileri sürmek muhtemeldir. Nitekim Covid-19'un ekonomi üzerindeki etkisinin dikkate alınmasıyla bile, bu vakanın ne ölçüde daha tehlikeli olduğu gözlemlenmektedir.

Covid-19 sadece ekonomi üzerinde değil, sosyokültürel alanı da olumsuz etkilemiştir.[8] Küresel bir sağlık krizine dönüşen Covid-19, buna paralel olarak, küresel ölçekteki siyaseti de etkilemiştir. Hem sağlık krizine dönüşmesi, hem de ekonomiyi felç etmesi üzerine Çin'e yönelik en sert tepki ABD Başkanı Trump tarafından gelmiştir. Trump'ın Covid-19 yerine "Çin Virüsü" etiketini kullanması, iki ülke arasındaki siyasî ilişkileri gerginleştirdiği

6 Andrew Walker, "Covid-19: Koronavirüs, Çin ve Dünya Ekonomisini Nasıl Etkileyecek?", 7 Şubat 2020, https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51412099

7 Qianying Lin, Shi Zhao et all. , "A conceptual model for the coronavirus disease 2019 (COVID-19) outbreak in Vuhan, China with individual reaction and governmental action", International Journal of Infectious Diseases, Vol. 93, 2020, p. 212-213.

8 Milliyet Gazetesi, "SARS ve MERS Virüslerinin Etkileri", 19.03.2020, https://www.milliyet.com.tr/gundem/sars-ve-mers-virusleri-hangi-yillarda-ortaya-cikti-sars-ve-mers-virusu-yuzunden-dunya-uzerinden-kac-kisi-yasamini-yitirdi-6168934

gözlemlenmiştir. Özellikle Çin'de ortaya çıkmasına rağmen en fazla zararın ABD'de hissedilmesi, Trump'ın sert söylemlerde bulunmasına neden olmuştur. 94 binden fazla bir kayıp olmasının Trump'ı tedirgin ettiği gözlemlenmiştir. Bu tedirginliğin arkasında yatan en önemli faktörlerden birinin Kasım 2020'de yapılacak olan seçimlerden kaynaklandığı düşünülebilir. Bu sebeplerden dolayı, Çin-ABD ilişkilerinde gerginliklerin yaşandığı da görülmektedir.[9]

2. Amerika Birleşik Devletleri ve Covid-19 Krizi

31 Aralık 2019'da Vuhan'daki doktorlar 41 kişide zatürre olduğunu açıklamışlardı. Ancak çok geçmeden zatürreden kaynaklı bir hastalık olmadığı, yeni tip koronavirüsten kaynaklandığı anlaşıldı. Bu süreci yakından takip eden ABD Hastalık Koruma Merkezi, 1 Ocak 2020'de yaptığı açıklamada virüsün Vuhan'daki bir deniz ürünleri pazarından kaynaklanıyor olabileceğini duyurdu. Bunun üzerine Çin Hükümeti, Vuhan'daki pazarı kapatarak tedbirleri artırdı. 3 Ocak günü de iç ve dış hatlarda sağlık kontrolleri ve güvenlik tedbirlerine başlandı. Alınan tedbirler ve yapılan araştırmalar doğrultusunda 7 Ocak günü Çin Hükümeti, hastalığa neden olan virüsün daha önce hiç görülmediği ve yeni bir virüs çeşidi olduğunu açıkladı.[10]

11 Ocak günü ilk ölüm haberinin gelmesiyle hareketlilik başladı. Bu ilk ölüm vakası, 27 Aralık günü Vuhan'daki bir hastaneye kaldırılan 61 yaşındaki bir vatandaştı. Ardından 13 Ocak'ta da Tayland Hükümeti'nin yaptığı açıklamada Vuhan'dan ülkelerine gelen Çinli bir kadında Covid-19 salgınının çıktığını duyurdu. 15 Ocak'ta Japonya'da da Covid-19 salgınının olduğu açıklandı. 21 Ocak'ta da Güney Kore, Avustralya ve ABD'de Covid-19 salgınından kaynaklı hastaların olduğu doğrulandı. Artık virüs Çin sınırlarını aşmış ve yeni bir krize yol açmış durumdaydı.[11]

21 Ocak günü ABD'ye sıçrayan virüs, 30 Ocak'ta ülke içindeki temaslardan kaynaklı Covid-19 olduğunun tespiti yapılırken, tedbirlerin sıkılaşması gerektiğinin de altı da çiziliyordu. Çok hızlı bir şekilde yayılan Covid-19 salgınının, ABD için büyük bir tehdit olmaya başlamakla kalmayıp kısa sürede yeni bir krize dönüştüğü görüldü. Şubat ayına girerken bu kriz daha da perçinleşmeye başladı. Çünkü Vuhan'da bulunan bir ABD vatandaşı Covid-19'dan dolayı hayatını kaybetti. Bu durum Çin'de, Çinli olmayıp hayatını kaybeden ilk vaka olarak tarihe geçti. Şubat'ın ortalarına gelindiğinde dünya genelinde 70 bine yakın Covid-19 vakası görüldü ki bunların yaklaşık 69 bini Çin'de idi. Geriye kalan vakalar ise dünyanın çeşitli ülkelerine yayılmıştı. Ancak çok geçmeden hem vaka sayısında hem de

9 Steve Holland and David Brunnstrom, "Trump says U.S. Investigating whether virus came from Vuhan Lab", 16 April 2020, https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-trump-china/trump-says-us-investigating-whether-virus-came-from-wuhan-lab-idUSKCN21Y01B

10 Yan-Rong Guo, Qing-Dong Cao, et. al., "The origin, transmission and clinical therapies on coronavirus disease 2019 (COVID-19) outbreak – an update on the status", Military Medical Research, Vol. 7, No. 11, 2020, p. 2-3.

11 Okan Yücel, "Koronavirüs Zaman Çizelgesi: Ne zaman ortaya çıktı? Nasıl yayıldı? Önemli tarihler nelerdi?" 05.04.2020, https://medyascope.tv/2020/04/05/koronavirus-zaman-cizelgesi-ne-zaman-ortaya-cikti-nasil-yayildi-onemli-tarihler-nelerdi/

ölüm oranlarında hızlı bir artış gözlemlendi. Bugün ise, Covid-19'un görülmediği ülke kalmamış durumda. Bu durum karşısında her ülke, sorunun küresel mücadelenin ise ulusal olduğuna kanaat getirdi. Böylece bütün dünya devletleri bir bir sınırlarını kapatma ve sınır dışında olan yurttaşlarını ülkeye getirme eylemine geçtiler. Ardından tıbbî yardım konusunda devletlerin birbirlerinden bağımsız davranamayacakları anlaşıldı. Böylece devletlerarası sağlık sektöründe karşılıklı yardımlara başlandı.[12]

Tüm bunlar yaşanırken, ABD Başkanı Trump'tan beklenmedik bir açıklama geldi. Başkan Trump, Covid-19 salgınını bir "Çin Virüsü" olarak tanımladı. Bu durum Çin'de tepkiye neden oldu ve bu tepkiler sözlü tartışmalarla devam etti. Trump virüsün, Vuhan kentindeki bir laboratuvar ortamında üretildiğini ve Çin Hükümeti'nin bundan haberdar olduğunu açıkladı. Bu durum dünya kamuoyunda büyük bir endişe oluştururken, Dünya Sağlık Örgütü Genel Direktörü Tedros Adhanom Ghebreyesus'ten bir açıklama geldi. Virüsün laboratuvar ortamından kaynaklı olmadığı, doğal kökenli bir virüs olduğu konusunda bir duyuru yayınladı. Bu durum Trump tarafından tepkiyle karşılandı. Trump ABD'nin Dünya Sağlık Örgütü'ne sağladığı fonu askıya aldı. Bu gelişmeler doğrultusunda bir açıklama da Beyaz Saray Sözcüsü Kayleigh McEnany'den geldi. McEnany, ABD'nin Covid-19 nedeniyle Çin'den tazminat talep etmeye hazırlandığını, bu karara ilişkin gelişmelerin de Başkan Trump'ın atacağı adımlara bağlı olacağını duyurdu.[13] Covid-19 salgınından önce Çin-ABD ilişkilerindeki en kritik seyir şüphesiz bir süredir devam eden ticaret savaşlarıydı. Artık bu savaşlara virüs krizi de eklenerek şiddetlendi.

ABD, Çin'in dünyaya egemen olacağından endişelenmektedir. Covid-19 gibi tehlikeli bir salgının tüm dünyayı kasıp kavururken ne Çin ne de ABD birbirleriyle çekişmekten geri kalmamaktadır. Covid-19 krizinin devam ettiği bu süreçte Çin, ABD'nin önemli bir etkiye sahip olduğu İsrail üzerinden ABD'ye gözdağı verdi. 3 Mayıs 2020'de yayınlanan bir habere göre, yıllık 200 milyon metre küp kapasitesiyle dünyanın en büyük deniz suyu arıtma tesisi olması beklenen Sorek B projesi üzerine yapılan ihale oldu. Proje, İsrail'in kuzeyindeki Nahal Sorek bölgesine deniz suyu arıtma tesisinin yapılmasını öngörüyor. Bu bağlamda proje için ihale yolu açıldı. İhaleye Çinli bir firma olan "Hutchison Water International" şirketi de katıldı. Bir İsrail televizyonun kanalında açıklanan bilgiye göre, şirket önemli bir adım atarak ihalede yerini aldığı duyuruldu. Durum ABD'de büyük bir endişeye yol açtı. Bunun üzerine ABD, İsrail yetkililerle görüşerek rahatsız olduklarını bildirdi. Öte yandan ABD'nin Çin'e karşı büyük bir endişe duymaya başladıkları da söylenebilir. Bu bağlamda Covid-19 krizinin Çin-ABD ilişkilerine yönelik olası etkileri üzerinde durmakta fayda vardır.[14]

---

12 "Event Background Covid-19", https://www.ecdc.europa.eu/en/novel-coronavirus/event-background-2019

13 Anadolu Ajansı, "Dünya Sağlık Örgütü ve ABD'den art arda Açıklamalar: Trump'ın Çin ile Virüs Savaşı", 02.05.2020, https://www.ntv.com.tr/dunya/dunya-saglik-orgutu-veabdden-art-arda-aciklamalar-trumpin-cin-ile-virus-savasi,vP2k42-ffUW92uy_AnIFAg

14 Sabah Gazetesi, "Çinli Firmanın İsrail Hamlesi ABD'yi Şok Etti", 03.05.2020, https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/05/03/son-dakika-cinli-firmanin-israil-hamlesi-abdyi-sok-etti-milyarlarca-dolarlik-tesis

Sonuç Yerine: Covid-19 Krizinin Çin-ABD İlişkilerine Olası Etkileri

Dünya devletleri Covid-19 salgınıyla mücadele ederken, Çin-ABD cihetinde yine krizlerin durmadığı, daha da şiddetlendiği görüldü. Başkan Trump Covid-19'dan dolayı Çin'i suçlarken, Çin'in bu söylemleri reddettiği ve ABD'ye yönelik politikasında ticaret ağı üzerinden hareket ettiği görüldü.

İki devlet arasında Covid-19 sürecinde yaşanan siyasî tartışmaların, iki ülkenin ilişkilerini derinden bozacak bir politik tavır olmadığı söylenebilir. Başkan Trump'ın, Kasım 2020 seçimlerine giden süreci Covid-19 üzerinden değerlendirmeyi öngördüğü ifade edilebilir. Dünya liderleri arasında Covid-19 üzerinden Çin'e yönelik en sert söylemlerde bulunan Trump olmuştur. Diğer ülkelerde şimdilik böyle bir tutum gözlemlenmemektedir. Trump sadece Çin'e değil, aynı zamanda Dünya Sağlık Örgütü'ne yönelik de sert söylemlerde bulundu, hatta Örgüt'e sağlanan fonları da askıya aldı.

Trump, Covid-19 sürecinde inanılmaz saldırgan bir politik tutum içerisine girdi. Bu dengeli olmayan politik tutumla, Trump'ın nasıl realist bir tavır sergilediğine şahit olundu. Nitekim Trump yerine başka bir ABD devlet başkanı olsaydı (örneğin Obama), muhtemelen böyle bir tutum sergilenmezdi. Bundan dolayı Trump'ın Çin'e karşı başlattığı "Çin Virüsü" etiketi neredeyse hiçbir devlet tarafından desteklenir bir durum olmadı. Bu durum, Trump'ın ne ölçüde dengeli olmayan bir politika izleyebildiğinin kanıtı olarak algılanabilir. Çin cihetinde izlenen politikanın ise, daha ağır ve dengeli olduğu söylenebilir.

Trump'ın başlattığı dengeli olmayan politikayı, ABD gibi büyük bir devlete yüklemek de yanlış olacaktır. Kişisel olarak Trump üzerinden değerlendirilmesi elzemdir. Trump'ın, Covid-19 sürecinde izlediği politikanın Kasım 2020'de yapılacak olan seçimlere yönelik olduğu ifade edilebilir. Bu zorlu süreçte tüm dünya devletleri yardım ve dayanışma içerisinde iken, Trump'ın kendi vatandaşlarına yaranıyormuş gibi bir politika izlemesinden, seçimlerde hayal kırıklığına uğrayabileceğini düşündüğü anlamı da çıkabilir. Kısacası, Trump'ın sürdürdüğü politikanın bir devlet politikasından ziyade kişisel bir politika olduğu söylenebilir. Trump bu süreçte sadece Çin ile değil, hem Avrupa devletleri hem de Dünya Sağlık Örgütü ile Covid-19 krizi yaşamıştır. Bu krizin oluşmasındaki başat aktörün ise Trump olduğu görülmektedir. Ancak bu durum, Trump'ın Covid-19 sonrası dönemde Çin-ABD ilişkilerine derinden bir zarar vereceği anlamına gelmemektedir.

KAYNAKÇA

Anadolu Ajansı, "Dünya Sağlık Örgütü ve ABD'den art arda Açıklamalar: Trump'ın Çin ile Virüs Savaşı", 02.05.2020, https://www.ntv.com.tr/dunya/dunya-saglik-orgutu-veabdden-art-arda-aciklamalar-trumpin-cin-ile-virus-savasi,vP2k42-ffUW92uy_AnIFAg

Ar, Sahin, Erdogan A, Mutlu Agaoglu P, Dineri Y, Cakirci AY, Senel ME, et al. "2019 Novel Coronavirus (KOVİD-19) Outbreak: A Review of the Current Literature", EJMO, Vol. 4, No. 1, 2020.

Guo, Yan-Rong, Qing-Dong Cao, et. al., "The origin, transmission and clinical therapies on coronavirus disease 2019 (KOVİD-19) outbreak – an update on the status", Military Medical Research, Vol. 7, No. 11, 2020.

Holland Steve and David Brunnstrom, "Trump says U.S. Investigating whether virus came from Vuhan Lab", 16 April 2020, https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-trump-china/trump-says-us-investigating-whether-virus-came-from-Vuhan-lab-idUSKCN21Y01B

Khalıq, Riyaz ul, "Covid-19: China Opens Vuhan after 76-day Lockdown", 07.04.2020, https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/Covid-19-china-opens-Vuhan-after-76-day-lockdown/1796205

Lin, Qianying, Shi Zhao et all. , "A conceptual model for the coronavirus disease 2019 (KOVİD-19) outbreak in Vuhan, China with individual reaction and governmental action", International Journal of Infectious Diseases, Vol. 93, 2020.

Milliyet Gazetesi, "SARS ve MERS Virüslerinin Etkileri", 19.03.2020, https://www.milliyet.com.tr/gundem/sars-ve-mers-virusleri-hangi-yillarda-ortaya-cikti-sars-ve-mers-virusu-yuzunden-dunya-uzerinden-kac-kisi-yasamini-yitirdi-6168934 Erişim Tarihi: 05.05.2020.

Sabah Gazetesi, "Çinli Firmanın İsrail Hamlesi ABD'yi Şok Etti", 03.05.2020, https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/05/03/son-dakika-cinli-firmanin-israil-hamlesi-abdyi-sok-etti-milyarlarca-dolarlik-tesis

Sputnik, "İngiltere'de Koronavirüs Ölümleri 28 bin 734'ye Yükseldi", https://tr.sputniknews.com/avrupa/202005041041968534-ingilterede-koronavirus-olumleri-28-bin-734e-yukseldi/

Sputnik, "İtalya'da Son 24 Saatte 195 Kişi Covid-19'dan Yaşamını Yitirdi", https://tr.sputniknews.com/avrupa/202005041041968628-italyada-son-24-saatte-195-kisi-Covid-19dan-yasamini-yitirdi/

Walker, Andrew, "Covid-19: Koronavirüs, Çin ve Dünya Ekonomisini Nasıl Etkileyecek?", 7 Şubat 2020, https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51412099

Yücel, Okan, "Koronavirüs Zaman Çizelgesi: Ne zaman ortaya çıktı? Nasıl yayıldı? Önemli tarihler nelerdi?" 05.04.2020, https://medyascope.tv/2020/04/05/koronavirus-zaman-cizelgesi-ne-zaman-ortaya-cikti-nasil-yayildi-onemli-tarihler-nelerdi/

"Event Background Covid-19", https://www.ecdc.europa.eu/en/novel-coronavirus/event-background-2019

"United States: Coronavirus", 04 May 2020, https://www.worldometers.info/coronavirus/country/us/

COVID-19

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ve GÜVENLİK

İDDİALAR ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: ÇİN VE DÜNYA SAĞLIK ÖRGÜTÜ

Prof. Dr. Ragıp Kutay KARACA

Giriş

Koronavirüs (Covid-19) salgını insanlara hayatın her safhasında hatalarını ve doğrularını tekrar gözden geçirme şansı sunarken, devletler için sistem içerisinde daha fazla güç kazanma, rakibinin etkisini daraltma, kendi adına olumlu algı yaratma gibi politikalar için alan açma şansı ortaya çıkarmıştır. Bugün doğacak fırsatların gelecekte nasıl bir mücadele yaratabileceği üzerine yazı yazmak için erken olsa da Çin Halk Cumhuriyeti'nin (bundan sonra 'Çin' olarak yazılacaktır) salgına yönelik izlediği politikalara getirilen suçlamalar bu mücadelenin başladığını göstermektedir.

Ekonomik yükseliş modeli, ürettiği ürünlerin ucuzluğunun dünyada yarattığı refah, teknoloji üretimi için ayırdığı Ar-Ge bütçesi, teknoloji yatırımları, askerî harcamalarındaki artış, ABD'ye rakip olacak küresel bir güç algısı vb. konular, Çin'i Soğuk Savaş sonrası dönemin en çok tartışılan ülkesi hâline getirmiştir. Koronavirüs salgını da Çin üzerine olan bu tartışmalara bir de "güven" hususunu eklemiştir. Çin'in salgının başlangıcında yanlış politikalar izlediği ve dünyayı yanıltığı iddiası tartışılırken, bugünlerde yaptığı sağlık yardımları ya da ihracatının bu algıyı düzeltme amacı taşıdığına yönelik bir düşünce giderek hâkim olmaya başlamıştır. Bu düşünce, güvenilmeyen bir gücün küresel siyasete nasıl hâkim olacağı sorusunu da ortaya çıkarmıştır. Bu tartışmalar çerçevesinde en çok dikkatimi çeken konu, Çin'in salgın konusunda yalnızca dünyayı değil kendi halkını da kandırmaya yönelik politikalar izlediğine yönelik iddialar olmuştur.

Gerçekleri Gizleme mi, Yönetim Yanlışı mı?

Öncelikle Çin'in izlediği bazı politikalar, Çin adına gizlenecek bir durumun varlığı ve bunun da üstünün kapatılmaya çalışıldığı şüphesini ortaya çıkarmıştır. Sosyal medyada Çin yönetiminin yaptığı yanlışları vurgulayan kişilerin sorgulanmaları ve hatta bazılarının ortadan kaybolmalarıydı. Bunlar yalnızca halkta paniği önlemek için yapılmış eylemler olarak görülemezdi. Fang Bin ve Chen Qiushi, salgınla ilgili "söylenti yaydığı" suçlamasıyla cezalandırıldığı düşünülen 350 kişiden yalnızca iki tanesiydi.[1] Yine Vuhan'ın tanınmış yazarlarından Fang Fang'ın salgın sürecinde tuttuğu günlükler nedeniyle gördüğü baskı dikkat çekicidir.[2] Bunların yanında, 01 Mart 2020'de, yürürlüğe giren "Yeni İnternet İçeriği ve Yönetişim Yönetmeliği", web sitesi sahiplerine içerik yayınlama ve izlemeden sorumlu bir görevli atamalarını zorunlu tutmaktadır.[3]

Bu şüpheler, Dr. Li Wenliang'ın 30 Aralık 2019 tarihinde bir sohbet grubundaki diğer doktorlara, enfeksiyonu önlemek için koruyucu kıyafetler giymeleri gerektiğini söyleyen bir mesajı ile başladı. Keza Dr. Li Wenliang, Sars'a benzediğini düşündüğü yeni virüs vakasını fark etmişti. Dört gün sonra, kendisi Kamu Güvenlik Bürosu'na çağrıldı ve bir mektup imzalaması istendi. Mektupta "sosyal düzeni ciddi şekilde bozmak" ve "yanlış yorum yapmak" ile suçlanıyordu. Kendisinin ve ailesinin testi pozitif çıktı. 07 Şubat günü öldü. Yanlışın üzerine başka bir yanlışla gidilerek Dr. Li'nin ölümünün saklanması Çin sosyal medya sitesi Weibo'da Çin yönetimine karşı büyük bir öfkeye sebep oldu[4]

Burada sorulması gereken ilk soru, Çin yönetiminin Dr. Li'nin ölümünün saklanmasına neden gerek duyduğudur. Çin yönetimi, salgının fark edilmesinin ve önlem alınmasının gecikmesine yönelik tepkilerin yanında salgını ortaya çıkaran hekimin haksız suçlanmasının yaratacağı toplumsal tepkiyi azaltmak istemiştir. Keza tüm bu yaşananlar Çin liderliği için beceriksizlik anlamı taşımaktadır.

Dünya Sağlık Örgütü'nün Rolü

Bu konuda en az Çin kadar sorumlu tutulan diğer taraf ise Çin ile neredeyse paralel açıklamalar yapan Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) olmuştur. Dr. Li'nin arkadaşlarıyla paylaştığı yeni

1 "Koronavirüsünü duyuran gazeteciler birer birer ortadan kayboluyor!" http://www.krttv.com.tr/dunya/koronavirusunu-duyuran-gazeteciler-birer-birer-ortadan-kayboluyor-h28172.html, 23 Şubat 2020

2 "She Kept a Diary of China's Epidemic. Now She Faces a Political Storm" https://www.nytimes.com/2020/04/14/world/asia/coronavirus-china-fang-fang-author.html, 14 Nisan 2020; Helen Davidson, "Chinese writer faces online backlash over Vuhan lockdown diary", https://www.theguardian.com/world/2020/apr/10/chinese-writer-fang-fang-faces-online-backlash-wuhan-lockdown-diary, 10 Nisan 2020.

3 Scott Thiel, Carolyn Bigg ve Kenny Tam, "China: 2020: Privacy, Security And Content Regulation To Increase In China", https://www.mondaq.com/china/Technology/882788/2020-Privacy-Security-And-Content-Regulation-To-Increase-In-China, 13 Şubat 2020; Scott Thiel, Carolyn Bigg ve Kenny Tam, "Episode 9: 2020 - Privacy, Security and Content Regulation to Increase in China", https://blogs.dlapiper.com/privacymatters/china-privacy-security-and-content-regulation-to-increase-in-2020/; 10 Ocak 2020.

4 "Li Wenliang: Coronavirus kills Chinese whistleblower doctor", https://www.bbc.com/news/world-asia-china-51403795, 07 Şubat 2020.

salgın uyarısına kadar birçok ölüm ve yeni hastalık vakası olduğu düşünülürken, örgüt, 04 Ocak 2020 tarihinde sosyal medyadan (twitter), Hubey eyaletinin Vuhan şehrinde, ölüm olmadan, bir zatürre vakası kümesi bulunduğunu bildirmiştir.

Çin'in DSÖ ile paylaştığı virüsün insandan insana bulaştığına yönelik "açık bir kanıt" olmadığı ve yalnızca bir hastanın var olduğu bilgisi ise örgüt tarafından, 14 Ocak 2020 tarihinde, sosyal medyadan yine Çinli yetkililere dayanarak açıklanmıştır. Örgütün Çin'e dayanarak verdiği sosyal medya beyanatına karşılık yapılan ilk yorum her şeyi açıklar niteliktedir: "Çinli doktorlar tarafından yürütüldü! Gerçekten güvenilemez. Herkes bu yeni virüse karşı uyanık olmalıdır."

Çin Komünist Partisi, 23 Ocak 2020'de Vuhan'ın yanısıra Hubey eyaletindeki tüm diğer şehirlerde de tecrit ve sokağa çıkma yasağı uyguladı ve eyaletle tüm iç bağlantıyı kesti. Ancak Vuhan'da yaşayanların uluslararası uçuşlarını durdurmadı. CNBC'nin 04 Şubat 2020 tarihli haberine göre Çin Sivil Havacılık Dairesi, yerli firmaları, koronavirüs salgını nedeniyle talepteki düşüşe yanıt olarak uluslararası rotalarda uçmaya devam etmeye çağırıyordu.[5] Çin uluslararası uçuşları kesme kararını ancak 16 Mart 2020 tarihinde veriyordu.[6] Bu durum virüsün dünyaya yayılmasının en önemli nedenlerinden biri olsa gerek. Diğer bir ifadeyle, kendi içerisinde tüm önlemleri alan Çin, dünyayı umursamamıştır.

Birçok ülke, DSÖ'nün tüm karşı açıklamalarına rağmen, 2 Şubat 2020 tarihinde Çin'e karşılıklı uçuşları durdurma kararı aldı. Örgüt, 29 Ocak 2020 tarihinde, tüm dünyayı salgın nedeniyle uyarırken,[7] örgütün Genel Direktörü Tedros Adhanom Ghebreyesus, BM'nin Cenevre'deki yönetim kurulunda, 4 Şubat 2020 tarihinde, verdiği bilgilendirmede, bu kararlara ve Çin'in uluslararası uçuşları durdurmamasına nispet yaparcasına, ülkelere koronavirüs üzerinde seyahat ve ticaret kısıtlamaları getirmemeleri yönünde çağrıda bulunmuş ve bu tür önlemlerin uluslararası toplumdaki "korku ve lekelemeyi" artırabileceğini belirtmiştir.[8] Aynı gün Örgütün Sars salgınında küresel politikalarına başkanlık eden epidemiyolog David Heymann, Chatham House'da verdiği bilgilendirmede "Çin'deki yeni koronavirüsten etkilenen bölgelerden uçuşların yasaklanması, hastalığın yeni bölgelere girmesini durdurmak için kusursuz bir yol değildir" açıklaması yapıyordu.[9] Örgüt, Direktö-

5 "China's airlines told not to axe global flights as thousands are cut", https://www.cnbc.com/2020/02/04/chinas-airlines-told-not-to-axe-global-flights-as-thousands-are-cut.html?&qsearchterm=china, 04 Şubat 2020.

6 "China's airlines to cut international flights due to coronavirus: Global Times", https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-china-airlines/chinas-airlines-to-cut-international-flights-due-to-coronavirus-global-times-idUSKBN2132D6, 16 Mart 2020.

7 "Airlines suspend China flights as WHO calls emergency coronavirus meeting" https://www.france24.com/en/20200129-airlines-suspend-china-flights-amid-coronavirus-fears, 29 Ocak 2020.

8 Nada Bashir, "WHO Director General: Don't spread fear and stigma with travel bans", https://edition.cnn.com/asia/live-news/coronavirus-outbreak-02-04-20/h_267d4c445f4bf4730abca05eccc62c67, 04 Şubat 2020.

9 Hilary Clarke, "Coronavirus: flight bans are no guarantee of stopping the spread of the virus, epidemiologist warns ", https://www.scmp.com/news/world/europe/article/3049005/coronavirus-flight-bans-are-no-guarantee-stopping-spread-virus, 05 Şubat 2020.

rünün açıklamasından 25 gün sonra bu sefer taban tabana zıt bir açıklama yayınlıyor ve salgın yaşayan ülkelere seyahat veya ticaret kısıtlamalarının uygulanmasına karşı tavsiyede bulunuyordu.[10]

Tüm bunlar olurken Çin, kısıtlama kararı alan ülkeleri kendisine yönelik ayrımcılık ile suçluyordu.[11] Çin Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Hua Chunying, ABD'nin salgın nedeniyle Çin'e yönelik politikalarının "sadece korku yaratabileceğini ve bu korkunun yayılabileceğini" belirterek ABD'nin Çinli turistlere seyahat yasağı uygulayan ve büyükelçilik personelinin kısmen geri çekilmesini öneren ilk ülke olduğunu söylüyordu.[12]

Çin'in kendini korumaya yönelik açıklamalarını bir devlet refleksi olarak yorumlamak doğaldır. Ancak DSÖ'nün Çin'in tepkileriyle örtüşen açıklamaları bir refleks olmasa gerek. DSÖ Direktörü Ghebreyesus, "lekeleme, dürüst olmak gerekirse, virüsün kendisinden daha tehlikelidir. Bunun altını çizelim. Lekeleme en tehlikeli düşmandır"[13] açıklaması yapıyordu. Çin'in tüm gücüyle yarattığı bu algı yalnızca DSÖ değil bazı Batı medyalarını da içerisine dâhil etmiş, salgının sınırlarından girmesine engel olmak isteyen yönetimlere karşı ırkçılık suçlaması özellikle dile getirilmiştir.

Örgüt, Çin'in paylaştığı bilgileri salt doğru kabul etmiş, öncesinde yeterli araştırma yapmayarak sınırların kapatılması kararını geç vermiştir. Dünyayı bu salgın konusunda doğru yönlendirmesi ve her bilgiyi sorgulaması ve incelemesi gereken örgüt, bir ay içerisinde farklı farklı açıklamalar yaparak salgının yayılmasının önüne geçememiştir. Keza krizin bu konudaki uluslararası anlamda en üst örgüt tarafından doğru yönetilmemesi yalnızca Çin'i değil tüm dünyayı büyük bir felaketle karşı karşıya getirmiştir. ABD Başkanı Donald Trump'ın Örgütü "Çin yanlısı davranmakla" ve güvenilmez olmakla suçlamasının altında yatan temel nedenin başında bu olsa gerek diye düşünüyorum.

Çin'den Karşı Hamle: "Yardıma Hazır Güç" Algısı

Bu açıklamanın doğruluğunu kanıtlar şekilde yakın zamanda Çin; Vuhan'daki ölüm vakalarının yanlış kaydedildiğini ve 1290 kişinin daha salgında kaybedildiğini açıkladı. Bu ilave rakam Çin'in beyan ettiği Vuhan'daki toplam kaybın yarısıydı.[14] Bu açıklamanın Çin'e yönelik soru işaretlerini daha da artırdığı kesindir. Belli bir süre sonra bu sayının yenilen-

10 "Updated WHO recommendations for international traffic in relation to COVID-19 outbreak", https://www.who.int/news-room/articles-detail/updated-who-recommendations-for-international-traffic-in-relation-to-covid-19-outbreak, 25 Şubat 2020.

11 Joel Wendland-Liu, "Trump sinks to racist panic as China mobilizes against disease", https://peoplesworld.org/article/trump-sinks-to-racist-panic-as-china-mobilizes-against-disease/; 07 Şubat 2020, https://www.chinadaily.com.cn/a/202002/11/WS5e420888a310128217276917.html

12 Mitchell Blatt, "Racism behind coronavirus paranoia", https://www.bbc.com/news/world-asia-china-51353279, 11 Şubat 2020.

13 "Coronavirus: World in 'uncharted territory'", https://www.bbc.com/news/world-51712437, 02 Mart 2020.

14 Yawen Chen, Brenda Goh, "China says nearly 1,300 virus deaths not counted in Vuhan, cites early lapses", https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-china-toll/china-says-nearly-1300-virus-deaths-not-counted-in-wuhan-cites-early-lapses-idUSKBN21Z052, 17 Nisan 2020.

meyeceğinin garantisi yoktur. Bu nasıl bir kayıt yanlışıdır ki açıklanan toplam sayının yarısı kadar bir ölüm yeni fark edilmiştir. Hele Çin gibi otoriter bir yönetimde böyle bir yanlışı açıklamak neredeyse imkânsızdır.

Çin, kendisine yöneltilen suçlamaları; kendisi hakkındaki iddiaları çürütmeyi ve salgın ile boğuşan ülkelere tıbbi malzeme göndermeyi dikkatli bir şekilde birleştiren iki yönlü bir stratejiyle yok etmek istemektedir. Bunun ilki, önce kendi halkını sonra da uluslararası kamuoyunu salgının kendi topraklarında çıkmadığına inandırmak. İkincisi ise salgınla boğuşan ülkelere yardımlar göndererek o ülke halklarının Çin'i suçlamasının önüne geçmek.

İlkine yönelik girişim Lombardiya'daki erken vakalardan bahseden İtalyan doktor Giuseppe Remuzzi'nin röportajının[15] Çin ulusal medya kuruluşları tarafından kullanılması olmuştur. Çin haber ajansı Global Times, 22 Mart 2020 tarihinde twitter hesabından, Giuseppe Remuzzi'nin açıklamalarını dayanak yaparak "İtalya'da Kasım ve Aralık 2019 gibi Covid-19 belirtilerinden şüphelenilen açıklanamayan bir zatürre türü olabilir" twiti ile İtalya'yı suçlamıştır. Bu suçlama bir anda popüler platform Weibo'da en çok konuşulan konu hâline gelmiştir.

Çin halkı, salgın konusunda ikinci dalganın yabancılardan kaynaklandığına, bu virüsün bir Amerikan biyolojik silahı olduğuna veya İtalya'da başladığına ikna olunca, Çin genelinde yabancı düşmanlığı artmaya başlamıştır.[16] İşin ilginç yanı, Çin'in kendi halkına bu virüsün Çin menşeili olmadığına yönelik yarattığı algı, salgının başlarında kendisine yönelik ırkçılık ve lekeleme suçlaması yapıldığını iddia eden Çin'de ırkçılığın hortlamasıyla sonuçlanmıştır.

Çin hükümeti, vatandaşlarına yabancıları iş yerlerine kabul etmemeleri yönünde baskı yapmakta ve yabancıların virüsün kaynağı olduğuna ikna etmeye çalışmaktadır. Bu durum ülkede Afrikalıların evlerinden veya otellerinden atılmasına neden olmuştur.[17] Yine, Xinhua haber ajansının Çin'in güneyindeki Guangzhou şehrinde 111 Afrikalının yeni koronavirüs testlerinin pozitif çıktığının ve toplam 4.553 Afrika kökenliye 4 Nisan'dan bu yana nükleik asit testi yapıldığının ilanından[18] üç gün sonra, 17 Nisan 2020 günü, sosyal medyaya düşen videoda maskeli ve ateş ölçer aletli Çinli yetkililerin siyah bir kadının bir alışveriş merkezine girmesini engelledikleri görülmektedir.[19] Bunun yanında ayrımcılığa

15 Danielle Wallace, "China's coronavirus blame game now shifts to Italy", https://www.foxnews.com/world/china-coronavirus-propaganda-campaign-italy, 24 Mart 2020.

16 Max Walden ve Samuel Yang, "As coronavirus sparks anti-Chinese racism, xenophobia rises in China itself", ABC News, https://www.abc.net.au/news/2020-04-09/coronavirus-intensifies-anti-foreigner-sentiment-in-china/12128224, 08 Nisan 2020.

17 Hellen Shikanda, "Kenyans cry out as Chinese turn on Africans", https://www.theeastafrican.co.ke/news/ea/Kenyans-in-China-hit-by-wave-of-racial-attacks/4552908-5519948-2jxws8/index.html, 10 Nisan 2020.

18 "111 Africans in Guangzhou test positive for COVID-19", Xinhua, http://www.xinhuanet.com/english/2020-04/14/c_138974551.htm, 14 Nisan 2020.

19 "Viral racist treatment on Africans in China sparks Twitter outrage", AficaNews., https://www.africanews.com/2020/04/18/african-nations-berate-china-over-covid-19-linked-racism//, 18 Nisan 2020.

yönelik çeşitli saldırı haberleri fazlasıyla medyada yer bulmuştur.[20]

Bu süreçte Çin'in tıbbî donanım ihracatını yasaklayıp çeşitli ülkeden yoğun bir şekilde tıbbî donanım ithal etmeye başlaması üzerine yapılan iddia, Çin'in salgını ve bulaşıcılık derecesini tıbbi stok yapabilmek için kasten sakladığıdır. Bu iddiayı doğrularcasına Çin, bu süreçte sadece maske ihracatını kısıtlamakla kalmamış, aynı zamanda resmî verilere göre, tecridin ikinci haftasında 56 milyon solunum cihazı ve maske ithal etmiştir.[21] İddiayı daha da tetikleyen diğer bir etken ise Çin'in yurt dışında olup kendisine bağlı olan şirketlere tıbbî malzeme satın alıp Çin'e gönderme talimatı vermesidir. Bu göndermelere bir örnek, Sydney merkezli Çin'in en büyük emlak şirketlerinden ana hissedarı Çin'in en zengin kadını Yang Huiyan olan "Country Garden"ın dahi 80 ton sağlık malzemesi göndermeyi ihmal etmemesidir.[22]

Çin'e koruyucu malzeme akışı yalnızca Çin ortaklı şirketlerle yapılmamış, yurt dışında yaşayan Çinliler de bu kervana katılmışlardır. Bunlardan birinin yayınladığı video, bu durumu göstermesi açısından önemlidir. Videodaki Çinli kadın "maske üzerindeki satın alma limitini hâlâ bilmiyorlar," diye gülerek "tüm maskeleri aldım, raflar boş, teri görebiliyorsun… Kendimi bir hırsız gibi hissediyorum." diyerek adeta alay ediyor, Florida'daki mevcut tüm maskeleri satın aldığını ve Amerikalılara tek bir maske bile bırakmadığını ve hepsini Çin'e göndereceğini belirtiyordu.[23]

Çin'in stratejisindeki ikinci ayağını maske diplomasisi oluşturmuştur. Çin'de salgının kontrol altına alınmasıyla Pekin yönetimi İtalya, İspanya, Irak, İran, Kamboçya, Filipinler, Çekya, Slovakya, Macaristan, Polonya ve Sırbistan başta olmak üzere pek çok ülkeye maske, kişisel koruma donanımları ve tıbbî yardım malzemeleri ile sağlık personeli göndermeye başlamıştır.[24] Özdal bu girişimin üç hedefinden bahsetmektedir. İlk hedef, Çin'in küresel negatif imajını düzeltmek ve özellikle Batı Avrupalı insanların kalplerini ve zihinlerini kazanmaktır. Bu yolla gerek salgın sürecinde gerekse salgın sonrasında tıbbî donanım pazarında Çin'in payının artacağı aşikârdır. İkinci hedef karar alıcılar düzeyinde Çin'e karşı olan bakışın değiştirilmesidir. Bu yolla Çin, Avrupalı devletler başta olmak üzere pek çok ülkede Çin yanlısı grupların güvenilirliğini ve varlığını pekiştirebilecektir. Üçüncü hedefse Çin'in krizlerde uluslararası sistem içerisinde etkin bir rol almasıyla etkili bir küresel güç olduğunu göstermektir.[25]

20 Aggrey Mutambo, "Africa faces off with China over alleged racism and profiling", The East African, https://www.theeastafrican.co.ke/news/ea/Coronavirus-hate-claims-rock-Africa-Chinese-ties/4552908-5527946-hu6ii1z/index.html, 19 Nisan 2020.

21 Keith Bradsher ve Liz Alderman, "The World Needs Masks. China Makes Them, but Has Been Hoarding Them.", The New York Times, https://www.nytimes.com/2020/03/13/business/masks-china-coronavirus.html, 13 Mart 2020.

22 Kate McClymont, "Second developer flew 82 tonnes of medical supplies to China", The Sydney Morning Herald, https://www.smh.com.au/national/second-developer-flies-82-tonnes-of-medical-supplies-to-china-20200326-p54e8n.html, 26 Mart 2020.

23 "Chinese woman is buying up all the masks in Florida, claims she won't be selling to Americans", The People's Ledger, https://thepeoplesledger.com/chinese-woman-is-buying-up-all-the-masks-in-florida-claims-she-wont-be-selling-to-americans/,

24 Barış Özdal, "Maske Diplomasisi", Diplomasi Araştırmaları Yayını, https://www.diplomasiarastirmalari.org.tr/wp-content/uploads/2020/04/4-Nisan-2020-Maske-Diplomasisi.pdf, s. 4, 4 Nisan 2020.

25 Özdal, a.g.e., ss. 4-5.

Çin Suçlanabilir mi?

Çin'e yönelik bütün bu suçlamaların haklı olup olmadığı uzun yıllar tartışılacaktır. Ancak bugünden tepkiler gelmeye başlamıştır. İngiltere Dışişleri Bakanı Dominic Raab, basın toplantısında Çin'le "hesaplaşmayla" ilgili bir soru üzerine, "tüm tarafları dikkate almalı ve bunu dengeli yapmalıyız. Ancak bu krizden sonra her zamanki gibi işler yapamayacağımız konusunda şüphe yok. Nasıl ortaya çıktığı ve neden daha önce durdurulamadığı hakkında zor sorular sormamız gerekecek" derken,[26] İngiltere Gizli İstihbarat Servisi (MI6) eski başkanı John Sawers (2009-2014), Çin'in, Aralık ve Ocak aylarında virüsü Batı'dan gizlediği kısa bir dönemin olduğunu, bu nedenle de DSÖ'den ziyade Çin'i sorumlu tutmanın daha doğru olacağını açıklamıştır.[27]

Aynı şekilde salgınla ilgili bağımsız bir soruşturma başlatılması yönünde AB'nin hazırladığı karar tasarısına Rusya dâhil 100 kadar ülke destek vermiştir. Soruşturmanın, salgının nereden kaynaklandığı, Çin'in özellikle ilk günlerde salgınla ilgili bilgilerinin ne kadarını paylaştığı gibi konulara cevap vermesi amaçlanmaktadır. Ancak Çin'in salgının çıkış kaynağı ve sonrasındaki tavrı için soruşturulmasını isteyen Avustralya'yı "sorumsuzca davranmakla" suçlaması ve bunun "salgınla mücadele için yürütülen iş birliğini baltalayacağı" uyarısında bulunması kafalardaki soru işaretlerini daha da artırıcı niteliktedir.[28]

Sonuç Yerine

Çin'in tüm bu hedeflerinin salgın sonrasında kendisine nasıl yansıyacağı konusunda yorum yapmak gerçekten zordur. Keza büyük belirsizliklerin yaşandığı böyle bir dönemde "iddialı" analizler üretmenin ve gelecek öngörüsü yapmanın erken olduğu aşikârdır. Ancak yukarıda yapılan incelemenin bazı konularda tespitler için yeterli olduğu kabul görecektir.

İlk tespit, Çin'in otoriter rejiminin salgına yönelik başarılı bir yönetim sergilediği söyleminin çok da doğru olmadığıdır. Nitekim Çin, kendisini siyasî ve ekonomik anlamda korumak adına bazı verileri gizlediğine yönelik iddialara uluslararası kamuoyunu ikna edecek bir cevap verebilmiş değildir. Vuhan'daki ölüm vakalarının yanlış kaydedildiği ve 1290 kişinin daha salgında kaybedildiği açıklaması salgından ölenlerin sayısını kasten az gösterdiği iddialarını doğrular niteliktedir. Çin'i araştıranlar bilir ki bu hata Komünist Parti yönetimi için neredeyse imkânsızdır.

İkinci tespit ise virüsün niteliği ile ilgili bilgilendirmedeki farklılıklardır. İşin ilginç yanı bu yönlendirmelere Dünya Sağlık Örgütü de ortak olmuştur. Bu bilgi farklılıklarının yanında

26 Andrew Woodcock, "Coronavirus: UK cannot go back to 'business as usual' with China after pandemic, Raab warns", https://www.independent.co.uk/news/uk/politics/coronavirus-uk-china-dominic-raab-huawei-business-a9469351.html, 16 Nisan 2020.

27 "China concealed the early coronavirus outbreak, former MI6 spymaster says", https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-britain-china/china-concealed-the-early-coronavirus-outbreak-former-mi6-spymaster-says-idUSKCN21X0VY, 15 Nisan 2020.

28 "Koronavirüs salgını: 'Çin'in tavrı soruşturulsun' diyen 100'e yakın ülkeye Rusya da katıldı", https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52704549, 18 Mayıs 2020.

salgının varlığını ortaya çıkaran hekim ve sosyal medyada yazan bazı gazetecilerin suçlanması, hatta suçlama yapılan ve virüsten ölen hekime itibarının geri verilmesi, Çin'in salgını saklama çabasına örnek olarak gösterilebilir.

Üçüncü tespit ise Çin'in aldığı ülke içi tedbirleri uluslararası hâle getirememesidir. Diğer bir ifadeyle ulusal her türlü önlemi alan Çin'in uluslararası kısıtlamaya gitmemesi ve hatta bunu uluslararası kamuoyundan saklayacak politikalar izlemesidir. Burada bilgi paylaşımını tam olarak yapmaması da diğer bir eleştiridir. Bu tespite en önemli dayanak ise Çin'in uluslararası uçuşları kısıtlamamasıdır. Kısıtlamaya gitmeyen Çin'in, 2 Şubat 2020 tarihinde, kendisine yönelik uçuş kısıtlamalarını lekeleme ve ırkçılık olarak nitelendirmesi, salgının yayılması konusunda izlediğini politikaların yanlışlığını göstermiştir.

Bu üç tespitten çıkarılacak sonuç, bir kısım medya ve çalışmada iddia edildiği gibi Çin'in bilerek salgını yaydığı değildir. Nasıl Çin'i bu şekilde suçlamak bizi büyük yanlışa götürebilecekse salgının yayılmasında Çin'in stratejik hatalarının etkisi olmadığını belirtmek de bizi aynı yanlışa sürükleyecektir.

Salgının bu kadar hızlı yayılmasında yalnızca Çin'i suçlamak da ayrı bir yanlıştır. Keza özellik AB ve ABD'nin salgını yönetmedeki başarısızlıkları ve bu yönetim başarısızlığını Çin'e mal etme girişimleri de unutulmamalıdır. Keza ABD'de yaklaşan seçimlerin en önemli malzemesi DSÖ ve Çin hâline gelmiştir. DSÖ ve Çin, Trump yönetimi tarafından günah keçisi ilan edilmiş durumdadır.

Batı kamuoyunda Çin'in hatalı olduğu giderek yaygın bir kanaate dönüşmektedir. Dolayısıyla son yıllarda Batı'da Çin'e yönelik oluşan olumlu algı giderek yerini "küresel işbirliğine önem vermeyen" algısına bırakmış durumdadır. Bu algının başta ekonomik ilişkiler olmak üzere siyasî ilişkilere yansıyacağı söylenebilir. Bu yansımanın ilk ayağı, dünyada üretiminin en önemli ülkesi Çin'e karşı alternatiflerin aranması olacaktır.

Bu olasılığın güçlenmesinin en önemli nedeni ise son yıllarda Çin konusunda farklı düşünen ABD ve AB'nin ortak bir düşüncede buluşabileceği inancıdır. Bu inanç eğer ortak politikaya dönerse yalnızca ekonomi ile sınırlı kalmayacak, siyasî ve askerî anlamda da Batı kendisine yeni bir Sovyetler Birliği yaratmış olacaktır.

COVID-19

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ve GÜVENLİK

COVID-19 SALGININA KARŞI ULUSLARARASI MÜCADELE

Dr. Mehmet ŞAHİN

Giriş

Bütün dünyayı etkisi altına alan Covid-19 virüsünün yarattığı siyasî ve ekonomik etkiler uzun yıllar tartışılacağa benzemektedir. Zira her ne kadar SARS ve MERS örneklerinde görüldüğü gibi tedavisi bulunmayan salgın hastalıklar zaman zaman ortaya çıkıp geniş bir coğrafyayı etkisi altına alsa da bütün dünyada ekonomik ve sosyal hayatı durma noktasına getiren bir salgına hâlihazırda yaşayan kimse bundan önce şahit olmamıştı. Bir başka deyişle yerkürenin tamamına yakını ilk defa savaş haricinde böylesine büyük bir kriz ile karşı karşıya kalmıştır. Dolayısıyla bunun yol açacağı ekonomik çöküntü ve sosyal travmalar ile mücadele belki de modern dönemlerde insanoğlunun gündemine ilk defa gelecektir. Bu yüzden Covid-19 ile mücadele nihayetinde başarıya ulaşsa bile salgının sonuçlarını bütün disiplinler incelemelidir. Zira dünya nüfusu arttıkça Covid-19 benzeri hastalıkların ortaya çıkma olasılığı da yükselmektedir. Dolayısıyla bugün olan salgının bir benzerini ilerleyen yıllarda başka bir virüs yüzünden yaşamak ihtimal dâhilindedir. Bu yüzden salgınlara karşı sadece sağlık personelinin veya kurtarma ekiplerinin değil, iktisatçıların, sosyologların, siyaset bilimcilerin de hazır olması gerekmektedir.

Türkiye'nin Karnesi

Türkiye, sağlık altyapısının köklü ve güçlü olması sebebiyle salgınla tıbbî mücadelede başarılı olmuştur. Zira Türkiye tıp alanında hem güçlü bir eğitim altyapısına sahiptir hem de sağlık sistemi tecrübesi ile özellikle yoğun bakımlardaki kalabalık hasta ile baş edebilme kapasitesine alışkındır. Bu sayede enfekte olan vaka sayısında dünyada ilk 10'da yer almasına rağmen yoğun bakım ve entübe durumundaki hasta sayısı bakımından İtalya veya İspanya gibi dünya gündemine oturmamıştır. Yani sağlık kurumları açısından Türkiye başarılı bir sınav vermiştir denebilir.

Ancak aynı başarıyı toplumsal organizasyon ve daha da önemlisi ekonomi konusunda gösterememiştir. Özellikle maske dağıtımı ve sokağa çıkma yasağının uygulanması konularında gerekli ön hazırlık yapılmamış ve neticesinde istenmeyen durumlar ortaya çıkmıştır. Ekonomik gündem de ilerleyen aylarda ülkeyi sıkıntıya sokmaya adaydır. Zira her ne kadar tedarik zincirlerinin aksamaması yönünde azamî çaba sarf edildiyse de son tahlilde Türkiye'deki işletmelerin %99'unu oluşturan KOBİ'ler (KSEP, 2015) ile ilgili tatmin edici bir plan ortaya konmamıştır. Küresel ekonominin ciddi bir daralmaya uğramasının beklendiği 2020 ve 2021 yıllarında özellikle döviz üzerinden borçlanmış olan Türkiye'nin buna karşı önemli bir planının olduğu görülmemektedir. Daha da önemlisi, ünlü ekonomist Nouriel Roubini, Covid-19'un yol açtığı krizin bütün dünyada 10 yıl sürebileceği uyarısında bulunmuştur (Sputnik Türkiye, 2020). Kırılgan bir ekonomiye sahip Türkiye'nin OECD ülkeleri ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki durumu göz önünde bulundurulduğunda, inşaat sektörü yerine toplumsal buhranın önüne geçecek sektörlere yardım etmesi elzemdir.

Bunun yanında henüz konuşulmayan ancak üzerinde durulması gereken bir unsur toplumsal travmadır. Virüsün ve uzun süren karantina döneminin toplumdaki bazı alışkanlıkları değiştireceği muhtemeldir. Hayat normale döndüğünde bile toplumun bir kısmının buna ikna olmayacağı göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla toplumsal hafızaya kazınan bu durumun yaratacağı ekonomik ve psikolojik sonuçlara karşı hazırlıklı olmak elzemdir. Toplumsal travma konusunda ne olacağı bilinmemektedir ve bu durumun yakından takip edilmesi gereklidir.

Krizin Politik Etkileri

Krizin uluslararası politika boyutunun ise belli başlı ezberleri sarstığını iddia etmek yerinde olacaktır. Sözkonusu salgın öncelikli olarak toplum sözleşmesinin hâlâ insan hayatındaki en önemli savunma mekanizması olduğunu ortaya koymuştur. Normal zamanlarda devletle vatandaş arasındaki güvenlik ve özgürlük ikileminde vatandaşlar tercihlerini özgürlükten yana, devletler ise güvenlikten yana kullanmaktadır. Ancak salgın esnasında özellikle Türkiye'de bu durumun tersine döndüğü gözlenmiştir. Vatandaşlar tarafından katı sokağa çıkma yasağı uygulanması talebi merkezî hükümet tarafından bilim kurulunun görüşü doğrultusunda belli bir noktaya kadar kabul görmüş ancak 14 güne varan katı karantina uygulamasına geçilmemiştir. Devlet ekonominin durmaması için bu uygulamayı diğer ülkelere nazaran daha esnek uygulamıştır. Bu durumun gösterdiği en önemli unsur, insanların güvenlik söz konusu olduğunda hâlâ devletten başka güvendiği bir mekanizmanın olmaması ve gerekirse özgürlüğünden vaz geçebileceğidir. Dolayısıyla ulus-devletler hâlâ en güvenilen kurumlardır ve can güvenliği için insanların özgürlüklerini devredebilecekleri bir alandır.

Bu bakımdan uluslararası işbirliğinin de yeterli düzeyde olmadığı süreç içinde karşımıza çıkmıştır. Konu ile ilgili en yetkili kurum olan Dünya Sağlık Örgütü'nün salgınla ilgili tutumu hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir yandan Dünya Sağlık Örgütü'nün kriz

yönetmede zaaf gösterdiği görüşü ön plana çıkarken (Anadolu Ajansı, 2020) diğer yandan da örgütün tavsiye kararın ötesinde bir yetkisinin bulunmaması gerekçesiyle zaten koordinasyondan başka yardımda bulunamayacağı ve bunu da yeterli ölçüde sağladığı iddia edilmiştir. Daha da önemlisi, özellikle ABD anılan örgütü "Çin yanlısı tavır takınmakla" suçlamış ve örgütün Çin'in salgının yayılışını örtbas etmeye yönelik çabalarına destek olduğunu iddia etmiştir (The Guardian, 2020). ABD'nin suçlamalarının asılsız olup olmaması bir yana, gerçekten de süreç Dünya Sağlık Örgütü bakımından uluslararası işbirliğinin böylesi bir durumda zayıf olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Bu durum esasında şaşırtıcı değildir. Zira BM ve ona bağlı örgütlerin yaptırım gücünün olmaması ve karar alma sürecinde yaşanan sıkıntılar gibi sebeplerden dolayı bu gibi kurumların etkin olması zaten beklenemez. Hatta ulus-üstü yapıda olmasından dolayı ortak hareket etmesi beklenen Avrupa Birliği bile tek bir politika benimseyememiş ve salgını kontrol altına almakta oldukça geç kalmıştır. Bu durum, yukarıda bahsi geçen iddiayı destekleyecek bir başka delil niteliğindedir. Yani her ne kadar uluslararası örgütler geniş katılımlı ve iyi bürokrasiye sahip kurumlar olsalar da son tahlilde krizle mücadele de en etkili organizasyonlar hâlâ devletlerin bizatihi kendisidir. Bu durum devletlerin hem ellerindeki hiyerarşik yaptırım gücünden hem de yerel dinamikleri iyi bilmelerinden kaynaklanmaktadır. Avrupa Birliği örneğinin de gözler önüne serdiği gibi, entegrasyon ne kadar derin olursa olsun ulus-devletler böylesi bir kriz karşısında çözümün tek adresidir.

Yine de bu durum uluslararası örgütlerin (özelde Dünya Sağlık Örgütü'nün) tamamen âtıl kaldığı veya bu rejimlerin terk edilmesi gerektiği anlamına gelmemektedir. Özellikle bilgi paylaşımının hızlı ve güvenilir olması açısından bu örgütlerin varlığı önemlidir. Bu örgütlerden beklentilerin daha düşük tutulması ancak verdikleri bilgi ve uyarıların göz önünde tutulması salgınla mücadelede daha hızlı davranılmasını sağlayacaktır. Bu durum bizi pandemi ile mücadelede uluslararası işbirliğinin nasıl gerçekleşeceği sorusuna yöneltmektedir. Bunun yanında alınabilecek diğer tedbirler hakkında da düşünmek gerekmektedir.

Pandemi ile Uluslararası ve Ulusal Mücadele

Covid-19 virüsünün kaynağı ile ilgili iki önemli iddia bulunmaktadır. Bir tarafta bunun laboratuvar ortamında üretildiği iddiası dile getirilirken diğer tarafta, virüsün Çin'in sağlıksız şartlarda kurduğu hayvan pazarları yüzünden doğal mutasyonla oluştuğu yönünde bir görüş hâkimdir. Sebep ne olursa olsun tıpkı SARS, MERS, Ebola gibi günümüzde artan nüfus ve tüketim bu ve benzer salgınların önümüzdeki dönemlerde yaşanma ihtimali artmaktadır. Dolayısıyla hastalıklar ile mücadelede her türlü seviyede önlem alınmalıdır.

Uluslararası mücadele, tecrübelerin de gösterdiği gibi uygulaması zor bir mevhumdur. Dolayısıyla Dünya Sağlık Örgütü başta olmak üzere, uluslararası kuruluşlardan bu konuda büyük beklentilere girmek ulus-devletlerin hızını yavaşlatacaktır. Ancak yine de yukarıda da değinildiği gibi, bu kuruluşlara rağmen veya onlarla çatışarak mücadele etmemek gerekmektedir. Karşılıklı olarak tecrübelerden yararlanmak, bilgi paylaşımlarını güncel

tutmak, hatırı sayılır yayınları paylaşmak mücadeleye hazırlık açısından önemlidir. Ancak örgüt tarafından genel geçer bir politikanın benimsenmesi mümkün olmadığı gibi bunun sonuçları tehlikeli de olabilir. Zira her ülkenin kapasitesi ve dinamikleri farklıdır ve aynı durum ortaya çıkmayabilir. Örneğin Covid-19 salgınında 50 yaş üstünün enfeksiyona daha açık olduğu verilerle ortada olduğu halde Türkiye'de genç nüfusun oranı, sigara tüketimi gibi faktörlerin fazla olmasından dolayı, 50 yaş altında gerçekleşen vaka sayısı dünya ortalamasının üzerinde seyretmiştir. Dolayısıyla İtalya için geçerli olacak strateji Türkiye için başka sonuçlar doğurabilir.

Uluslararası anlamda somut yapılacak iş bunun yerine esasında paradoksal bir biçimde daha soyut işler gerçekleştirmektir. Yani katı bürokratik örgüt ve rejimler yerine yarı-resmî ama düzenli görüşen kurulların faaliyete geçirilmesidir. Özellikle komşu ülkelerin ve yakın çevredekilerin sağlık bakanlıkları arasında istişareyi devamlı tutacak mekanizmaların gelişmesi üzerinde düşünülmelidir. Bu noktada eşgüdüm ve işbirlikleri bölgesel kuruluşlardan ziyade yarı-resmî nitelikteki oluşumlar aracılığı ile gerçekleştirilebilir. Zira yukarıda da söylendiği gibi, salgınlarla mücadelede en büyük rol ulus-devletlere düşmektedir ve doğrudan bu ülkelerin tecrübelerinden faydalanmak, gerekirse ortak planlar ortaya koyabilmek önemlidir. Ancak ortak plan müdahalecilik anlamına gelmemelidir. Son tahlilde, yukarıda da değinildiği gibi, her ülkenin şartlarının farklı olmasından dolayı her ülkenin reçetesi de farklı olacaktır. Bu yüzden yarı-resmî kurumlar aracılığı ile uzlaşı oluşturarak birlikte hareket edebilmek salgınla ortak mücadele etmeyi kolaylaştıracaktır.

Söz konusu yarı-resmî kurumlar siyasî yakınlıktan ziyade pragmatik motivasyonlar ile ve çok fazla genişlemeden oluşturulmalıdır. Covid-19 vakasının tecrübesinden yola çıkarak virüsün Türkiye'ye taşınmasında rol alan veya alabilecek muhtemel ülkeler ile bu kurulları oluşturmak salgınla mücadelede daha pratik sonuçlar doğuracaktır. Örneğin, her ne kadar iki ülke arasındaki ilişkiler iyi sayılmasa da İran ile Türkiye arasındaki seyahatlerin fazla olması bu iki ülke arasında salgının taşınmasına yol açabilmektedir. Tam ters şekilde, Endonezya ile iyi ilişkiler yürüten Türkiye'nin bu ülke ile derin bir etkileşimi bulunmamaktadır. Dolayısıyla İran, Azerbaycan, Suudi Arabistan, Gürcistan gibi temasımızın fazla yaşandığı ülkelerle bu kurulların oluşturulması gelecekte Türkiye'nin işini kolaylaştıracaktır. Söz konusu platformların üye sayısının genişlemesi ise karar alınmasını zorlaştıracaktır. Bu yüzden küçük ama etkili olmaları daha önemlidir.

Bunun yanında şayet virüs laboratuvar ortamında üretilmişse yine bu da gelecekte benzer durumların yaşanabileceği ihtimalini arttırmaktadır ve bu durumda konu güvenlik meselesi hâlini almaktadır. Bu da Türkiye'nin sağlık ordusunu her an güçlü ve hazır tutması gereğini doğurmaktadır. Covid-19 vakasında sağlık ordusu başarılı bir sınav vermiştir ancak hem bunda devamlılığı sağlamak önemlidir hem de ekonomik ve organizasyon tedbirleriyle de sağlıkçılara destek sağlanabilmelidir.

Bu bakımdan Türkiye'nin sağlık alanında ihtisaslaşma seçeneğini değerlendirmeye alması önemlidir. Daha önce de söylendiği ve salgın esnasında da görüldüğü gibi gerek Osmanlı'dan gelen miras gerekse de cumhuriyetin en büyük projelerinden biri olması hasebiyle Türkiye sağlık alanında özellikle sosyal ve teknik konulara nazaran daha ileride

olan bir ülkedir. Türkiye merkezli yayınlarda tıp temel alanı diğer alanlara nazaran dünya sıralamasında daha üst sıralarda yer almaktadır (ULAKBİM, 2009) ve tıp fakültelerinin arasından 3 tanesi dünyada ilk 500 üniversite içindedir (URAP, 2019). Bu avantaj kullanılarak Türkiye'nin dünyada sağlık alanında ihtisaslaşmış bir ülke olmasının önü açılmalıdır. Bu durum ilaç, tıbbî malzeme ve cihazlar gibi katma değeri yüksek yan dalların üretiminin de gelişmesini sağlayacaktır. Dolayısıyla Türkiye'nin bu alana yoğunlaşması, dünyadaki önemli sağlık üslerinden biri hâline gelmesi, hem sağlık güvenliği açısından hem de ekonominin gelişmesi açısından elzemdir.[1]

Kısacası, pandemi ile mücadelede Türkiye'nin izleyebileceği birçok yol ve adım olmakla birlikte uluslararası siyaset ve uluslararası ekonomi politik açısından bakıldığında iki nokta önemlidir. Bunlardan birincisi yoğun etkileşimin yaşandığı ülkelerle yarı-resmi kurulların kurulmasıdır. İkincisi de ülkenin sağlık alanında ihtisaslaşmasının yolunun açılmasıdır. Özellikle sağlık güvenliği ve ekonomik gelişme açısından bu durumun üzerinde durmak uzun vadede faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

Anadolu Ajansı. (2020). *Bildiğimiz dünyanın sonu: covid-19 ve küresel siyaset*. Anadolu Ajansı: https://www.aa.com.tr/tr/analiz/bildigimiz-dunyanin-sonu-Covid-19-ve-kuresel-siyaset/1814134 adresinden alınmıştır

KSEP. (2015). *Kobi Stratejisi ve Eylem Planı.* Ankara: Kosgep.

Sputnik Türkiye. (2020). *Kriz kâhini Roubini: Koronavirüs küresel ekonomide 10 yıl sürecek buhrana neden olacak*. Sputnik Türkiye: https://tr.sputniknews.com/ekonomi/202004291041934641-kriz-khini-roubini-koronavirus-kuresel-ekonomide-10-yil-surecek-buhrana-neden-olacak/ adresinden alınmıştır

The Guardian. (2020, Şubat 18). China's handling of coronavirus is a diplomatic challenge for WHO. *The Guardian*, s. https://www.theguardian.com/world/2020/feb/18/china-coronavirus-who-diplomatic-challenge.

ULAKBİM. (2009). *Türkiye Bilimsel Yayın Göstergeleri.* Ankara: TÜBİTAK.

URAP. (2019). *Medical and Health Sciences*. URAP: https://www.urapcenter.org/Rankings/2018-2019/Medical%20and%20Health%20Sciences adresinden alınmıştır

1 Bu noktada önemle vurgulamak gerekir ki, Türkiye bu işi kendi vatandaşına karşı piyasa mantığıyla değil, kamu hizmeti mantığı ile yapmalıdır. Zira Türkiye başarılı sağlık ordusunu bir yandan da devamlı hazır bulunan ve hastane yoğunluğu ile baş edebilme tecrübesine sahip sağlık personeline borçludur. Piyasa mantığı ile çalışan ABD sağlık sisteminin salgın karşısındaki durumu içler acısı hâldedir ve örnek teşkil etmemelidir.

COVID-19

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ve GÜVENLİK

COVID-19 SALGINI VE YENİ GÜVENLİK ALGILARI

Dr. Süleyman ÖZMEN

Güvenlik kelimesi en basit tanımıyla tehditler, kaygılar ve tehlikelerden uzak olma hissi anlamına gelmektedir. Günümüzde güvenlik hakkında yazılmış birçok makale ve kitapta yer alan tanımlarda, güvenlik için özetle "tehditler, kaygılar ve tehlikelerden uzak olma hissidir" veya "kazanılan mevcut değerlere yönelik bir tehdidin olmaması" hâlidir denir.

Dünyada yaşanan gelişmeler beraberinde yeni güvensizlik ve belirsizlik ortamlarını getirmiştir. Batı'nın küreselleşme, liberalleşme dayatmaları ve bunun Orta Doğu ve Avrasya'da bir proje olarak tetiklendiği "Renkli Devrimler" ve "Arap Baharı" milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine ve yine milyonlarca insanın evsiz kalarak göç etmesine yol açmıştır. Milenyum insanlığa kan, gözyaşı, kaos ve belirsizlik getirmiştir.

Düşmanın belli, tehditlerin oldukça açık, verilebilecek uygun karşılığın tahmin edilebildiği Soğuk Savaş döneminin ardından iyice ivme kazanan küreselleşmenin de etkisiyle uluslararası alanda günümüzde ortaya çıkan belirsizlikler, güvenlik algısında bir dizi değişimi zorunlu kılmıştır. Yaşanan değişim süreci ile birlikte güvenlik kavramının anlaşılabilir, güvenilebilir ve devamlılık arz eden bir tarifini yapmak ya da herkesin üzerinde anlaşabileceği sınırlarını ve çerçevesini ortaya koymak gittikçe zorlaşmıştır. Zira ilk olarak kimin güvenliği sorusuna verilen cevap salt alışılan ve otomatik hâle gelen ulus-devlet yerine, başta bireyin, devlet-üstü ya da devlet-altı başka toplulukların da olduğu süjeler kümelenmesine doğru evirilmiştir.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasıyla, iki kutuplu yapıdan çok kutuplu yapıya geçilmiş ve Soğuk Savaş'ın statik yapısı sona ermiş; uluslararası sistem ve alt-sistemler dinamik bir yapı kazanmaya başlamıştır. Yeni fırsatların yanı sıra yeni riskler, tehlikeler ve tehditler de bu süreçte yeniden şekillenmiştir. Bu yeni süreçte simetrik tehdit algılamalarından asimetrik tehdit algılamalarına geçiş olmuştur. Tüm bu gelişmeler ittifakların ve bölgesel işbirliklerinin önemini de canlı tutmuştur.

Her ne şekilde değerlendirilirse değerlendirilsin, 1990'lardan itibaren küreselleşme olgusunun hız kazanmasıyla "artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacak" sözünü doğrularcasına, her alanda çok hızlı ve önüne geçilemez bir değişim süreci başlamıştır. Böylece önceki devirlerde benimsenen ekonomik, politik ve güvenlik stratejilerinin dayandırıldığı parametrelerin çoğunun sarsıldığı ya da ortadan kalkmaya yüz tuttuğu bir sürece girilmiştir. Bu noktadan, Soğuk Savaş döneminin sona ermesini bir kırılma noktası olarak ele alıp güvenlik olgusunda meydana gelen değişimi; kimin ya da neyin güvenliğinin sağlanması gerektiği (edilgen boyut), güvenliğe yönelen tehditlerin neler olduğu (etken boyut) soruları kapsamında ortaya konulması bir gereklilik hâlini almıştır. Bu bağlamda Sanayi Devrimi ile birlikte oluşan o dönemdeki yenidünya düzeninde insanlığı yeniden formatlama maksadıyla uygulamaya sokulan geçen yüzyılın ideolojilerinin tükenme çizgisine geldiği önermesini yapabiliriz.

Günümüz uluslararası sistemi, liberaller ile muhafazakârlar arasındaki rekabete göre değil, küreselciler ile milliyetçiler arasındaki rekabete göre şekillenmektedir. Bu rekabetin de bu yüzyıla damgasını vurması beklenmektedir. Bu rekabete dayalı olarak dünya iktisadî ve siyasî düzeni yeniden oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda günümüzde Batı'nın kudretinin zirvesinde olması ve hegemonik yapısını devam ettirebilmek maksadıyla "Küreselleşme" metodunu devreye sokmuştu. Bu durum ise beraberinde Küreselleşmeye direnç gösteren Küreselleşme karşıtı Batılı olmayan medeniyetlerin "Ecdat Fenomeni"ne dönüşüne neden oldu; Japonya'da Asyalılaşma, Çin'de Çinlileşme, Hindistan'da Hindulaşma ve Orta Doğu'da "yeniden İslama" dönme ve -1700 öncesi geçmişe dönme- özlemi duygularını canlandırdı.

Bilindiği üzere Sanayi Devrimi'nin ilk ekonomik krizi olan 1878 ekonomik krizi üretim fazlası nedeniyle yaşanmıştı. 20 Eylül'den itibaren New York Menkul Kıymetler Borsası'nın faaliyetleri "Long Depression" olarak adlandırılmış ve 10 gün süreyle işleme kapatılmıştı. Kriz, genel itibarıyla piyasadaki üreticilerin talebin zıttı bir şekilde üretimi büyütmesi ve ardından piyasadaki nakit sıkıntısının borsaya vurması şeklinde meydana gelmişti. Zararına satışlar oluşmuş, birçok şirket iflas etmişti. Siyasî tarih uzmanları Birinci Dünya Savaşı'na bu krizin yol açtığını söylemektedir.

1929'da yaşanan Büyük Buhran ya da diğer adıyla Dünya Ekonomik Bunalımı ABD'de başlayıp etkisini tüm dünyaya gösteren bir küresel krizdir. Öncesindeki ticarî odaklara göz atmak gerekirse New York Down Jones Borsası 1928 yılının başından 1929 yılı Ekim ayının başına kadar olan süreçte gittikçe yükselmiş ve yatırımcılarına yüksek kazanç sağlamıştı. Fakat 3 Ekim 1929 tarihine gelindiğinde ise birkaç şirketin hissesinde aşırı düşüşler meydana gelmiştir. Bu düşüş sonrası 21 Ekim günü yabancı yatırımcıların kâğıtlarını ellerinden çıkarmalarıyla hızlanmış ve ardından 24 Ekim 1929 Perşembe günü borsa dibe vurmuştur. 1929 yılının fiyatlarıyla 4,2 milyar dolar yok olmuş ve 29 Ekim 1929 gününün fiyatlarına bakıldığında bir yıl öncesinin karının bile sıfırlandığı görülmüştür. Bu süre zarfında 3.000'den fazla banka batmış ve milyonlarca kişi işsiz kalmıştır. ABD'de başlayan buhran ise İkinci Dünya Savaşı'na zemin hazırlamıştır.

Sanayi Devrimi'nin üçüncü büyük ekonomik krizi olarak da 2008 Krizi gösterilmektedir.

ABD'deki *mortgage* sisteminin çökmesi ve piyasalarda bir anlık nakit kıtlığı neticesinde büyük şirketler batmaya başlamış ve bunun zincirleme etki yapmasıyla birlikte bir anda Büyük Buhran'dan daha etkili bir kriz baş göstermiştir. 2008'e kadar olan süreçte ABD Dolarının değer kaybetmesi de etkili olmuştur. Tüm dünyaya sıçrayan bu kriz AB ülkelerini derinden etkilemiş ve İzlanda, İspanya, Portekiz, Yunanistan gibi bazı ülkeler kriz çıkmazı içerisine girmiştir. Dünya henüz tam olarak 2008 yılında tetiklenen bu krizden kendisini kurtaramamıştır.

Yukarıda görüldüğü üzere özet olarak Sanayi Devriminden sonra gerçekleşen iki büyük ekonomik krizin arkasından dünyanın iki büyük savaşa girdiği görülmektedir. Son yaşanan ekonomik krizden sonra ise toparlanamayan dünyanın yeniden toparlanabilmesi için yeni büyük küresel krizlere ve insanlığı kendilerini bekleyen yenidünya düzenine uyum sağlatabilecek yeni ideolojilere ihtiyaç duyulduğu görülmektedir.

Bu pencereden bakıldığında dünya genelinde yaşayan insanların sağlığını tehdit eden bulaşıcı hastalık olan Covid-19'un dünyayı yeniden şekillendirmede önemli bir angajman olabileceği düşünülebilir. Hâlen tüm dünya koronavirüs ile nasıl mücadele edileceğini bulmaya çalışıyor. Virüsün yayılma hızı artıkça yaşanan kaygı seviyesi de yükseliyor. Almanya Şansölyesi Merkel'in de ifade ettiği gibi, insanlık II. Dünya Savaşı'ndan beri yaşanan en büyük felaketle yüzleşiyor. Virüsün yayılma hızını engellemek için sokağa çıkma yasakları uygulanıyor. Demokratik rejimler virüsün yayılmasını önlemek için gerekli tedbirleri almamakla itham ediliyor.

Dünyanın koronavirüs sonrasında hem siyasî hem de ekonomik olarak yeni bir hâl alacağı konusunda kimsenin şüphesi yok. Şu anda koronavirüs ile mücadelede Avrupa ülkeleri başta olmak üzere dünyada bir liderlik krizi yaşanıyor. ABD küresel bir güç olarak virüs ile mücadelede öncü rol üstlenemedi. AB ve kurumları krizle mücadelede yetersiz kaldı. NATO ise henüz aktif olarak virüs ile mücadeleye katılmış değil. Virüsün bu şekilde yayılmaya devam etmesi durumunda uluslararası sistemin güç yapısının değişeceği ve bunun küresel ölçekte hem siyasî hem de ekonomik sonuçlarının olacağı öngörülmektedir.

Soğuk Savaş Sonrası Yeni Güvenlik Yaklaşımları

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, iki kutuplu sistemin değişimine yol açmış ve güvenlik çalışmalarının da çeşitlenmesine neden olmuştur. İki blok arasında İkinci Dünya Savaşı'nı müteakip başlayan rekabetin son bulması, hem uluslararası ilişkiler hem de güvenlik çalışmalarının yeni bir görünüm edinmesine yol açmıştır.

Devlet davranışlarına yön veren temel olgu bakımından realist yaklaşımda yeni klasikçiler; insan doğasına işaret etmişlerdir. Doğa durumunda insanların hepsini birden belirlenimi altında tutacak genel bir pozitif yasanın varlığı söz konusu değildir. Dolayısıyla insanlar arasında sürekli şiddet eğiliminin ve ölüm korkusunun hüküm sürdüğü, herkesin kendi gücü ve olanaklarıyla yaşamda kalabilmek için her şeyi yapmaya hakkı olduğu, bu anlamda zaman ve mekân tanımayan sürekli ve genel bir savaş durumu söz konusudur.

İşte bu nedenle Hobbes'un da ifade ettiği gibi herkes kendi yaşamını korumak ve güvenliğini sağlamak zorundadır.

Realist yaklaşımın diğer bir kolu olan neo-realistlere göre de devlet davranışlarını asıl kısıtlayan unsur, uluslararası sistemin anarşik yapısı, yani aktörler arasında hiyerarşiden yoksun olan düzendir. Her hangi bir üst yönetimin olmadığı sadece siyasî açıdan eşit varsayılan aktörler tarafından düzenlenen uluslararası sistemde bir devletin varlığı sahip olduğu güçle doğru orantılı olarak temin edilebilir. Zira muhtemel bir askerî saldırı durumunda başkalarının yardıma gelmesi kesin değildir. Bu durumda geçerli kural "*self-help*" denilen ve herkesin kendisini koruması ve ulusal çıkarları doğrultusunda hareket etmesini gerektiren durumdur. En üst ulusal çıkar da devletlerin varlıklarını sürdürmeleri, yani güvenliktir. Bir diğer ifadeyle, devletin öncelikli amacı hayatta kalmaktır. Güvensizlik ortamıysa, işbirliklerinin ve ittifakların geçici olmasına zemin yaratmaktadır. Yani oluşturulan işbirliğine veya ittifaka güvenilmemesi, amaç veya araç olarak gücün pekiştirilmesi gerekmektedir.

İster "doğa durumu" isterse "anarşik yapı" doğru kabul edilsin, realist dünya görüşüne göre devletler, uluslararası sistemin başat aktörleridir. Devletin bekâ ile ilgili davranışlarına da esas olarak güvenlik olgusu yön vermektedir. Dolayısıyla güvenlik olgusunun varlık sebebinin tehdit algılaması olduğu kabul edilebilir.

Soğuk Savaş sonrası dönemde küreselleşme sürecinin itici gücüyle tehdit olgusunda niceliksel bir artış ve niteliksel boyutta bir çeşitlenme meydana gelmiş olmasına rağmen majör etki, yine güvenlik olarak belirlenmiştir. Bu yeni dönemde öncelikle askerî olduğu kadar ekonomik, sosyal, dinî ya da kültürel, ideolojik, çevresel, toplumsal ve sağlıkla ilgili yeni tehdit unsurları ortaya çıkmıştır. Ayrıca tehdit tek boyutlu, devletten devlete olma klasik konumundan çıkmış, asimetrik ve çok boyutlu olduğu bir konuma ulaşmıştır. Böylece risk ve tehditlerin kaynağının, zamanının ve şeklinin önceden tahmin edilmesinin güçleştiği, hatta neredeyse imkânsız bir hâle geldiği, yeni mücadele alanının bütün dünya olarak ortaya çıktığı bir duruma gelinmiştir. Devletler özelinde güvenlik askerî ve ekonomik açıdan öncelikliyken, farklı kuramlar bireyin ekonomi güvenliği veya çevresel güvenlik gibi kaygılarını paylaşmıştır. Ayrıca enerji güvenliği gibi, ekonomi güvenliğiyle bağıntısı olabilecek konular da önem kazanmaya başlamıştır.

SSCB'nin dağılmasıyla; iki kutuplu yapıdan çok kutuplu yapıya geçilmiş, Soğuk Savaş'ın statik yapısı sona ermiş, uluslararası sistem ve alt-sistemler dinamik bir yapı kazanmaya başlamıştır. Yeni fırsatların yanı sıra yeni riskler, tehlikeler ve tehditler de bu süreçte yeniden şekillenmektedir. Modern dünyada simetrik tehdit algılamalarından asimetrik tehdit algılamalarına geçiş olmuştur. Dünyada yaşanan gelişmeler beraberinde yeni güvensizlik ve belirsizlik ortamlarını getirmiş ve modern dünyanın güvenlik kuramlarında bir takım revizyonist gelişmeler belirmeye başlamıştır. Bu çalışmalarda küresel düzeyde inisiyatif alarak öne çılan iki okul bulunmaktadır.

Bu okullardan birisi, Kopenhag Okulu'dur. Bu okulun önde gelen kuramcıları ise Barry Buzan ve Ole Waever'dir. Kopenhag Okulu'nun temeli 1985'te Kopenhag Üniversitesi'nde

"Barış ve Çatışma Araştırma Merkezi"nin kurulmasıyla atılmıştır. Diğer okul ise Galler'de yerleşik Aberystwyth Okuludur. Bu okulun önde gelen kuramcısı ise Ken Booth'tur. İşte günümüz dünyasının kaotik ortamında güvenlik konusu hakkında ortaya konulan kuramlar, Batı dünyasında yer alan bu iki okulda genel olarak bu üç Batılı akademisyen tarafından ortaya konulmaktadır. Dolayısıyla modern dünyada yeni güvenlik kuramlarıyla ilgili çalışma yapmakta olan akademisyenlerin çoğu bu kuramcıların fikirlerinden istifade etmek durumunda kalmaktadır. Bu da günümüzde güvenlik konuları hakkında fikir üretimi ve akademik araştırmalarda Batı endeksli politikaların yaygınlaşmasına yol açmaktadır.

Güvenliği uluslararası ilişkiler disiplininde kavramsal açıdan ilk ele alan Arnold Wolfers'a göre güvenlik, kazanılan mevcut değerlere yönelik bir tehdidin olmaması hâlidir. 1990'larda güvenlik kavramına yeni bir açılım getiren Barry Buzan, güvenliği devletlerin ve toplumların tehditlerden kurtulma arayışları ve bağımsız kimliklerini ve işlevsel bütünlüklerini koruma yetenekleri olarak tanımlamaktadır. Richard Ullman ise farklı bir yaklaşımla, güvenliği bir ülkenin vatandaşlarının hayat standardı ve kalitesinin devlet tarafından garanti altına alınması olarak yorumlamaktadır. Tüm bunlar günümüzde güvenlik konusunun geçmişten farklı algılandığını göstermektedir ve gelecekte de farklı algılanabileceğinin işaretidir.

Bir zamanlar dünya politikasının görünümü de bugünkü gibi değildi ve gelecekte de muhtemelen böyle olmayacaktır. Bir başka deyişle, dünyada var olan siyasal durum, yani siyasal birimler, bunlar arasındaki ilişkiler ve bunun sonucu doğan yapılar farklı dönemlerde farklı biçimler almış ve gelecekte de alma potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda Nye ve Welch, dünya politikasının üç temel biçim aldığını ifade eder:

- "Otoritenin temasta olduğu ve dünyanın büyük bölümünü denetim altında tuttuğu *dünya imparatorluğu sistemi*,
- Bağlılıkların ve siyasî yükümlülüklerin öncelikle siyasî sınırlar tarafından belirlenmediği *feodal sistem*,
- Görece bütünlüklü olan fakat üst bir yönetimi bulunmayan devletlerden meydana gelen *anarşik devletler sistemi*.

Nye ve Welch'in söz ettiği bu dünya politikası biçimleri kronolojik olmaktan ziyade kuramsaldır; çünkü onlara göre örneğin anarşik devletler sistemi M.Ö. 5. yüzyılda Çin ve Hindistan'da ya da Antik Yunan'da da görülmüştür.

Eleştirel Kurama göre güvenlik, aktörlerin yaptıklarına, beklentilerine ve aktörler arası etkileşime bağlı olarak algıda şekillenen bir olgudur ve öznel bir nitelik taşır. Eleştirel kuramın önde gelen kuramcılarından Cox, Linklater ve Habermas'a göre küresel güvenliği tehdit eden güncel sorunlar şöyledir:

- "Batı toplumlarının aşırı tüketimcilik modelinin ve endüstrileşmenin yarattığı çevresel felaketler,
- Sosyal çatışmalardaki ana faktörlerden eşitsizlik sorunsalı,

- Uluslararası finansal sistemdeki çöküntü,
- Güç ve bilgi ilişkisi çerçevesinde insanlığın tekil bir medeniyet olarak ele alınma riski ve buna bağlı olarak bireysel özgürlüklerin sınırlandırılması ve
- BM Güvenlik Konseyi örneğinde olduğu gibi güçlülerin güvenliğinin ön planda olması".

Kısaca küreselleşmenin tarihî süreç içerisinde eşine az rastlanır şekilde bireyi ekonomik, siyasal ve sosyal hayatta daha güçlü ve daha etkin, sahip olduğu bilgiyle daha değerli, kimliğini bir devletin tebaası olmanın ötesinde belirleme konusunda daha özgür, sınırın ötesindekilerle iletişim ve etkileşim kurmada daha yetkin bir duruma getirdiği söylenebilir. Benzer niteliklerin bu bireylerin oluşturdukları devlet-altı ya da devlet-üstü topluluklar için de söz konusu olduğu düşünüldüğünde, güvenlik olgusunun salt süjesinin devletler olarak kalması beklenemezdi. İnsan güvenliği kavramında ifadesini bulan bireyin, bireyin sahip olduğu kimliğin, birey refahına etki eden ekonomik, sosyal ve siyasal varlıkların, kültürel, psikolojik, çevresel, sağlıkla ilgili şartların, kısaca yaşam şeklinin korunup kollanması gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Günümüz insanlığı tüm bu karmaşa ve asimetrik tehditler altında yaşamak zorunda kaldığı kaotik ortamda kalıcı barışı nasıl tesis edebilecektir? Küreselleşen savaş ve çatışma ortamlarında, tehdidin nereden gelebileceğinin şüphesiyle yaşamak zorunda kalan insanoğlu için güvenlikten bahsetmek anlamsız değil midir? Tüm bunlar günümüzde güvenlik yaklaşımlarının öznel ve göreceli bir doğaya sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Görüldüğü gibi Soğuk Savaş sonrası güvenlik yaklaşımları güvenlik kavramını genişletmiş ve derinleştirmiştir. Güvenlik anlayışları, klasik güvenlik paradigmasını sorgulamaya başlamıştır. "Kim için, ne için, nerede, nereye kadar ve nasıl güvenlik?" soruları çerçevesinde alternatif güvenlik çalışmaları gündeme gelmiştir.

Nasıl Bir Gelecek?

Klasik güvenlik yaklaşımları, günümüz kriz ve kaoslarını yorumlamada ve kronikleşmiş sorunlara çözüm üretmede yetersiz kalmıştır. Klasik güvenlik paradigmasının temel araçları, güvenliğin tesisi ve mevcut düzenin korunmasında işlevselliğini kaybetmeye başlamıştır.

Birleşmiş Milletler kendisini "adalet ve güvenliği, ekonomik kalkınma ve sosyal eşitliği uluslararasında tüm ülkelere sağlamayı amaç edinmiş küresel bir kuruluş" olarak tanımlamaktadır. Temel hedefi de savaş belasından gelecek nesilleri korumaktır. Temel kuralı da hepimiz bir ötekinin güvenliği için sorumluluk paylaşmamız gerektiği gerçeğidir. BM, "Daha güvenli bir dünya için daha çok sorumluluk paylaşmalıyız" görüşünü savunmaktadır. BM'nin bu samimi ifadelerine rağmen günümüzde güvenlik paradigması maalesef Batı merkezli olarak kurgulanmıştır. Oysa tüm insanlık için güvende olma hissi ve algısı çok önemlidir ve temel soru, "çatışma bölgelerinde yaşamak zorunda kalan, acı çeken insanlara güvenlik hissi nasıl verilebilir?" şeklinde olmalıdır.

Bir Rus atasözü "Ebedî barış sadece bir sonraki savaşa kadar sürer" derken, bir Somali atasözü "Sorunlarını barışla çözemeyen savaşla da çözemez" demekte bir Yahudi atasözü ise "En kötü barış en iyi savaştan daha iyidir" demektedir. Görüldüğü gibi, esasında tüm insan kültürlerinin doğasında savaşa karşı haklı olarak bir karşı koyma vardır. Ancak tüm bu karşı koymalara rağmen savaş her seferinde kontrolsüz olarak patlak verir ve gelişir.

Savaş olmaksızın da her gün 30.000 çocuk kıtlık nedeniyle ölmekte ve bu rakam yılda 11 milyonun üzerine çıkmaktadır. 2,8 milyar insan günlük 2 doların, 1,2 milyar insan ise 1 doların altında yaşamaktadır. 2000 yılının sonunda 22 milyon insan AIDS nedeniyle hayatını kaybetmiştir (https://borgenproject.org/15-world-hunger-statistics/).

Teoriler ışığında güvenlik, savaş, barış ve çatışma çözümleri üretmeye çalışan BM hâlen merkezî bir role sahiptir ve etkinliğinin arttırılmasına yönelik girişimlerde bulunmaya devam ettiği söylenmektedir. Bununla birlikte otorite veya egemenlik devri esas olmadığından, özellikle savaş ve çatışmaları durdurma yönünde salt yaptırım gücü de bulunmamaktadır.

Esas olarak medeniyet merkezlerindeki kayma güvenlik algılarını belirlemektedir. Gücünün zirvesinde olduğu söylenen Batı'nın uygarlık ve insanlık adına samimi olarak adaleti tesis etmek istemesiyle dünyada güvenlik mümkün olabilir. Fakat acaba Batı bunu istemekte midir? Zira 1700'lerde yaklaşık 1000 senenin sonunda eline geçirmiş olduğu dünya hâkimiyetini bırakmaya hiç de niyeti yok gibi görünmektedir.

Bu kapsamda algı yönetimi operasyonları da genellikle hükümetler arasında, hedef ülke ve vatandaşları arasında ulusal ve uluslararası arenada yürütülmektedir. Toffler'e göre, Üçüncü Dalga, sanayi sonrası toplumudur. 1950'lerden bu yana çoğu ülke, İkinci Dalga Toplumundan Üçüncü Dalga Toplumu olarak adlandırılan sürece doğru ilerlemektedir. Bunu açıklamak için kendi ürettiği süper-sanayi toplumu gibi terimleri ya da başkalarının tanımladığı (bilgi çağı, uzay çağı, elektronik çağ, global köy, teknetronik çağ, tekno-bilimsel devrim gibi) terimleri kullanır. Günümüzde belirli derecelerde bireyselleşme, ayrışma, bilgi-tabanlı üretim ve değişimin hızlanması, Toffler'ın anahtar ilkelerinden biri olan "değişim doğrusal değildir ve geriye, ileriye ve yana doğru gidebilir" şeklinde ifade edilmektedir.

Güvenlik kültürü, dünyamızda güvenlik sorunlarının farklı kültürler arasında ele alınması yollarını ifade eder. Genellikle insanların güvenliği konusunda paylaşılan tutum, bulundukları toplumun inanç, algı ve değerlerini yansıtmaktadır. Birleşmiş Milletler Sözleşmesinde, "Biz Birleşmiş Milletlerin halkları, büyük ve küçük tüm ulusların, tüm erkek ve kadınların eşit haklara sahip olduğunu ve insan kişiliğinin onur ve değerlerine ve temel insan haklarına saygı duyduğumuzu teyit ederiz" denmektedir. Buna karşın Huntington'un da belirttiği gibi, çatışmalar Batı medeniyetleri ile diğerleri arasında olacaktır. Huntington'a göre, Batılı olmayan medeniyetlerin üç tercih hakkı vardır. Bunlar ise şöyledir:

- Kendilerini izole etmeleri (ki bu çok zordur)
- Batı medeniyetini kabul etmeleri

- Batılı olmayan tüm diğer güçlerin Batı'yla mücadele edebilmeleri için ekonomilerini ve askerî güçlerini birleştirmeleri.

Huntington 2000 sonrası dünya düzeni veya düzensizliği konusunda bir öngörüde bulunmuştur. Bu taraflı öngörü, medeniyet merkezindeki kaymanın ve dünya üzerinde yaşanmakta olan siyasî manipülasyon ve çatışmaların nedenlerini açıklayabilir. Burada da uluslararası demokrasi hakkındaki kirli sır devreye girer. Bu sır, Batılı ülkelerin demokratik olduklarına ve her zaman dünyada mağdur halkların yanında durduklarına dair ortaya koydukları söylemdir. Oysa toplumsal benliğe yerleşmiş mağduriyet hissi, umutsuzluk ve sahip olamama duygusu insanları daha fazla güvensizlik sarmalına itmekte ve Batı'dan uzaklaşmalarına yol açmaktadır.

1700'lü yıllardan itibaren medeniyet merkezindeki kayma Batı lehine olmuş, SSCB'nin dağılmasıyla iki kutuplu yapıdan çok kutuplu yapıya geçilmiş, simetrik tehdit algılamalarından asimetrik tehdit algılamalarına geçiş yaşanmış ve BM Güvenlik Konseyi örneğinde de olduğu gibi güçlülerin güvenliği ön planda olmuştur. Küresel güvenlik konularına ilişkin politikalarda hegemon aktör (veya aktörler) belirleyici bir role sahip olmuştur. Özet olarak, modern dünyada güvenlik algısı 2020 senesi itibarıyla Batı eksenli olarak algılanmaya devam etmektedir.

Soğuk Savaş döneminin sona ermesine kadar düşman belli, ortaya çıkardığı tehditler açık ve verilebilecek uygun karşılık tahmin edilebilir olmuştur. Küreselleşen günümüz dünyasında güvenlik kavramının anlaşılabilir, güvenilebilir ve devamlılık arz eden bir tarifini yapmak ya da herkesin üzerinde anlaşabileceği sınırlarını ve çerçevesini ortaya koymak zorlaşmıştır. Yenidünya düzeninde ulusal ve uluslararası güvenlik sorunları iç içe geçmiş, aralarındaki ayrım gittikçe belirsizleşmiştir. İnsanoğlu kendisini bir anda tehdidin tam olarak nereden geldiği belli olmayan 4'üncü Nesil Savaş diye adlandırılan bir savaşın ortasında bulmuştur. Ekolojik ve çevresel tehditler en az askerî tehditler ve hatta yerine göre daha fazla güvenlik algısı üzerinde tesir etmeye başlamıştır. Covid-19 salgını ile ortaya çıkan gelişmeler, güvenliğin çok boyutlu bir yapıya sahip olduğunu net bir şekilde ortaya çıkarmıştır.

Sonuç

Dünyanın Covid-19 salgını sonrasında hem siyasî hem de ekonomik olarak yeni bir hâl alacağı konusunda kimsenin şüphesi yok. Şu anda koronavirüs ile mücadelede Avrupa ülkeleri başta olmak üzere dünyada bir liderlik krizi yaşanıyor. ABD küresel bir güç olarak virüs ile mücadelede öncü rol üstlenemedi. AB ve kurumları krizle mücadelede yetersiz kaldı. NATO ise henüz aktif olarak virüs ile mücadeleye katılmış değil. Virüsün bu şekilde yayılmaya devam etmesi durumunda uluslararası sistemin güç yapısının değişeceği ve bunun küresel ölçekte hem siyasî hem de ekonomik sonuçlarının olacağı öngörülüyor.

Vatandaşlar ve şirketler kendi devletlerinden koruma beklerken, devletler de kendi kırılganlıklarını azaltmak için yeni arayışlar içerisine girmiş durumda. Sınırlarının kapatılma-

sında olduğu gibi dünyada tüm dünyada küreselleşme yavaşlayacak ülkeler daha korumacı politikalar izleyecek. Daha kapalı, daha fakir ve daha baskıcı bir dünya ile karşılaşma ihtimalimiz hiç de az değil. Şimdiden hükümetler krizi kontrol altına almak için olağanüstü tedbirler uygulamaya başladı. Örneğin Çin, vatandaşlarını dijital karantina aldı ve vatandaşlarının tüm hareketlerini yakından izlemeye başladı.

Singapur, Güney Kore ve Çin virüsü kontrol altına alırken, İspanya ve İtalya'da yaşanan durum dünyada Batı ülkelerinin imajını zedelemeye başladı. Çin, Rusya ve Küba zor durumda bulunan İtalya'ya yardım eli uzatarak Batı imajındaki bozulmayı daha da güçlendirdi. Çin, virüsün yayılmasında sorumlu olmasına rağmen uyguladığı baskıcı yöntem ve dijital kontrol sistemi ile dünyaya kendi propagandasını yapıyor. Hatta Çin kendi dilindeki anlamına uygun olarak krizi fırsata çevirmeye başladı bile diyebiliriz.

Salgınla birlikte Çin'de çok yeni teknolojiler kullanılmaya başlandı. Çin yönetiminin en az 2000 yeni teknolojiden faydalandığı söyleniyor. Polislerin kullandığı yapay zekâya sahip kask ve gözlükler, elektrikli araçlar, ülkenin tamamına yayılmış hızlı trenler, yapay zekâ çalışanlardan oluşan marketler, neredeyse her şeyin barkod sistemiyle işlediği bir ülke… Kısacası Çin, şimdiden geleceği yaşıyor ve çok yakın zamanda Çin'in bu deneyimlerinin tüm dünyaya yayılacağı söyleniyor. Kısacası, otoriter yönetimlerin bireyler üzerinde kontrolünün arttığı, her anımızın gözetlendiği ve kontrol edilebildiği bir gelecekle karşılaşacağımız ifade ediliyor.

Yaşanan Covid-19 krizi küresel üretimin temel ilkelerini şimdiden sarstı, küresel tedarik zincirinde sorunlar yaşanmaya başladı. Hükumetler şirketleri, çok aşamalı, çok ülkeli tedarik zincirlerini yeniden değerlendirmeye zorluyor. Ortaya çıkan ekonomik hasar ve toplumsal çöküş, milliyetçiliğe, büyük güç rekabetine, stratejik ayrışmaya neden olacak gibi görülüyor. Uzun vadede, işletmelerin kapanması ve işsizliğin artması küresel büyümenin düşmesine neden olacak. Uluslararası sistem de büyük bir baskı altında kalacak. Ülkelerin kendi içerisinde yaşanacak istikrarsızlık çatışmalara neden olacak, otoriter eğilimler güç kazanacak.

Dünyanın yeniden bir otoriterlik girdabına girmemesi için uluslararası sistemde liderlik sorununun çözülmesi gerekiyor. Berlin Duvarı'nın yıkılmasından sonra varlığı sorgulanan, ancak dünyadaki değişime ayak uydurarak bugüne kadar varlığını korunan NATO için bundan sonra yaşanacaklara uyum sağlaması daha da önemli. 2010 Stratejik Konsepti ile birlikte küresel bir güvenlik teşkilatı rolüne bürünen NATO belirsizliğin ve öngörülemezliğin artacağı belki de kaotik şartların hâkim olacağı küresel sistemi; salgın hastalıklar ve küresel ısınmanın tehdit olarak kabul edileceği yeni bir güvenlik anlayışı ve teşkilatlanma ile üstleneceği liderlik sayesinde, yol kazasına uğratmadan demokrasi ve bireysel özgürlükler temelinde yeniden kurgulayabilir.

Covid-19'un tetiklediği yenidünya düzeni ve yeni sistemin ne olacağı merakla bekleniyor. Bilişim Çağının tekâmül etmesiyle birlikte bildiğimiz anlamda hükümetlerin ve ulus-devletlerin yıkılabileceği ve yenidünya düzeninin 2050'ye kadar olan süreçte adım adım insanoğlunu yeniden şekillendireceği dahi düşünülüyor.

Büyük olasılıkla gelecekte bu dönem ve sonrası hakkında konuşurken "Korona Öncesi" ve "Korona Sonrası" diyeceğiz. 2020 ile başlayan önümüzdeki on yıllık dönemde dünya tüm ekonomik, politik, sosyal yapılanmalarını, uluslararası ilişkilerini, paktları, ulusal stratejilerinin yeniden revize edileceği görülüyor. Bütün ülkeler bu sürecin aşımında ilk başta içe kapanacak, makro ve mikro düzeyde yepyeni formlar, organizasyonel yapılanmalar geliştirecek.

Bu "Korona Sonrası" dönemde, güvenliğin ne olduğu, nasıl sağlanacağı, değişen tehdit algılamaları ve çözüm önerileri çerçevesinde yeni pozisyonlar ortaya çıkacak. Soğuk Savaş'ın sona ermesinin tehdit algılamaları ve güvenliğin sağlanması hususunda bir değişime sebep olduğu gibi, "Korona Sonrası" dönemin de yeni güvenlik algılarına yol açacağını öngörmek yanlış olmayacaktır. Zira şu anda tüm insanlık küresel bir kriz olarak karşımızda duran Covid-19 salgınıyla tetiklenen "dijital medeniyet"e geçişe hazırlanıyor.

COVID-19

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ve GÜVENLİK

COVID-19 SONRASI ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Prof. Dr. Timuçin KODAMAN

Koronavirüs hastalığı ilk kez 12 Aralık 2019'da Çin'in Hubey eyaletine bağlı Vuhan şehrinde görülmüş, Çin hükümeti hastalığı 31 Aralık 2019 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü'ne (DSÖ) bildirmiştir. Hızla dünyaya yayılan bu hastalık, DSÖ'nün Cenevre'de yapmış olduğu basın toplantısındaki açıklamasıyla Covid-19 ismini almıştır. Fakat virüsün 2020 Şubat ayı itibarıyla başta Avrupa ülkeleri olmak üzere dünyanın dört bir tarafında yayılması neticesinde DSÖ küresel bir salgın (pandemi) ilan etmiş ve işin vahameti daha iyi anlaşılmaya başlamıştır.

Hastalığın pandemi seviyesine yükselmesinin ve meselenin bir ülkenin iç meselesi olmayıp küresel yansımaları olan bir mesele olduğunun anlaşılmasının ardından, uluslararası ilişkiler disiplini de Covid-19 salgınına daha fazla ilgi göstermeye başlamıştır. Bu alanda çalışan bilim insanları arasında uluslararası sistemin değişip değişmeyeceği, değişirse nasıl bir yöne evrileceği ile ilgili çeşitli düşünceler ve iddialar ortaya atılmaya başlamıştır.

1648 Westphalia ile başladığı genel kabul gören modern uluslararası ilişkiler tarihinde temel aktör devlet idi. 20. yüzyıl ile birlikte devlet dışı aktörler de literatüre girmeye başlamıştı. Karşılıklı bağımlılığın artmaya başladığı, özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde birçok farklı parametre uluslararası ilişkilerde önem kazanmaya başlamıştır. Her ne kadar Covid-19 ile sistem değişikliği konuşulmaya başlasa da, gelecekle ilgili öngörü veya kesin hüküm belirtmenin şu aşamada mümkün değildir. Fakat içinde bulunduğumuz süreçte bazı tespitler yapabilmek de pekâlâ imkân dâhilindedir.

Soğuk Savaş'ın bitişini sağlayan Berlin Duvarının yıkılması (1989) ve Sovyetler Birliği'nin (1991) dağılması ile başlayan ve 11 Eylül 2001 saldırılarına kadar süren ABD'nin tek hegomonik küresel güç olduğu dönem ve 11 Eylül'ün ardından günümüze kadar devam eden çok kutupluluğa gidiş süreci, içinde bulunduğumuz sistem tartışmalarını içermektedir. Her ne kadar ABD hâlen "en güçlü devlet" konumunu devam ettiriyorsa da ona meydan okuyabilecek devletlerin (Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti, Hindistan vb.) var olduğu literatürde kabul görmektedir. Uluslararası ve ulus-üstü kurumlar ile küresel sermaye, bu dönemin önemli aktörleri olarak uluslararası sahnede rol oynamaya başlamışlardır. Fakat Covid-19 pandemisi ile neo-liberalizm, küreselleşme ve ulus-devletin sonu tartışmaları yeni bir boyut kazanarak, sistem ve yenidünya düzeni tartışmaları tekrar gündemde yer almaya başlamıştır. Özellikle pandeminin başlaması ile birlikte uluslararası örgütlerin (DSÖ) veya ulus-üstü kuruluşların (AB) yetersizliği daha fazla tartışılır olmuştur. 1990'larla beraber gözden düşmeye başlayan ulus-devlet ise salgınla beraber tekrar ön plana çıkmıştır.

Salgına karşı etkisizliği ve organize hareket edememesi ile AB önemli uluslararası tartışmaların konusu hâline gelmiş durumdadır. Örneğin İtalya ve İspanya gibi salgının çok ciddi hasarlar verdiği AB üye ülkeleri, AB'den bekledikleri desteği göremedikleri yönünde açıklamalarda bulundular ve şikâyetçi oldular. Avrupa Birliği Komisyon Başkanı Ursula von der Leyen, İtalya'dan, "AB adına, zamanında yanınızda olamadığımız için özür diliyorum" diyerek AB'nin yetersizliği ve başarısızlığını bir bakıma ikrar etmiştir. Bu durum, "Avrupa entegrasyonunun sonuna mı geliniyor?" sorusunun sorulduğu bir tartışmaya evrilmiştir. Gerçekten de Avrupa ülkelerinde salgın, Çin'den sonra başlamasına rağmen daha fazla tahribata yol açmıştır. Dolayısıyla, AB'nin krizle ilgili politikalarının gecikmesi, entegrasyonun sonuna gelindiği ile ilgili bazı düşünceleri ortaya çıkarmıştır. Fakat kanaatimizce Avrupa Birliği, başlangıçta kendine biçilen rolün dışında kuvvetli bir birliktelik yerine daha zayıf bir birliktelik olarak varlığını sürdürecektir. Bu durum Avrupa Birliği için asıl sorunu teşkil edecek gibi görünmektedir. Yunanistan, İtalya, İspanya gibi kırılgan ekonomilere sahip üye ülkelerin salgın sonrası bir ekonomik krizden zarar görmeden çıkmaları pek mümkün görünmemektedir. ABD, İtalya, İspanya gibi salgından olumsuz etkilenen ülkelerdeki işsizlik oranlarının şimdiden güç geçtikçe arttığı bilinmektedir. Beklenen ekonomik krizin gerçekleşmesi durumunda, krizin iyi yönetilememesi, entegrasyonun üye ülkelere sağladığı faydanın görülememesi durumunda yukarıda bahsedildiği gibi Avrupa Birliği ciddi kırılmalarla karşı karşıya kalabilir.

Devletlerin öne çıkması ile birlikte de otoriter ve demokratik devlet arasında salgına müdahale etmek ve önlemek anlamında bir tartışma çıkmış; "Çin'in başarısı" ile demokratik batı devletlerinin başarısızlığı mukayese edilmeye başlamıştır. Fakat bu durum kanaatimizce demokrasi aleyhtarı bir durum yaratmaya sebebiyet vermeyecektir. Çünkü demokrasi ve liberal düşüncenin gerilemesi pek taraftar toplayamayacaktır. Yine de ekonomi alanında devletin önemi arttığı ve neo-liberal politikaların sorgulanır hâle geldiği açıkça görülmektedir.

Devletler, önümüzdeki dönemde sağlık sistemlerine daha fazla yatırım yapacak, ülke-

ler millî güvenlik meselelerine daha fazla önem vermek zorunda kalacaktır. Zira salgınla beraber güvenlik algısı öne çıkmıştır ve bu durum ağırlığını daha da artıracak gibi görünmektedir. Güvenlik algısı sadece askerî ve ekonomik unsurlarla değil, artan derecede tarım, tıbbî ilaç ve teçhizat gibi unsurlarla şekillenecek gibi görünmektedir. Salgının başlaması ile beraber ülkemizde de tarım ve ilaç sanayii ile ilgili hükümetin ve muhalefetin beyanları bu açıdan yeni güvenlik sektörlerini ortaya koymaktadır.

Koronavirüsün yol açtığı salgın, Avrupa ve ABD'de yaygınlaştıkça etkisi farklı alanlara da yayılmaktadır. Salgının ekonomideki yansımalarının siyasî ve sosyal hayatın yanı sıra uluslararası sistemi de etkilemesi beklenmektedir. Ancak mevcut tartışma ve işaretleri abartarak sistemik bir kırılma beklentisi içine girmek ya da bu süreci bir süre sonra kapanacak bir parantez olarak görmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Mevcut durumda Covid-19 salgını, bütün alanlardaki yansımalarıyla küresel bir boyut kazanırken, salgınla mücadele büyük oranda ulusal düzeyde kalmaktadır. Yani her ülke sahip olduğu imkânlar dâhilinde salgınla mücadele etmektedir. Bu durum, devletler için bir öğrenme sürecine dönüşerek kriz sonrasındaki davranışlarına etki edecektir diyebiliriz.

Covid-19 salgınının tek başına dönüştürücü bir faktör olarak kabul edilmesi abartılı bir yaklaşım olacaktır. Ancak mevcut uluslararası sistemde hâlâ bir hegemon güç olarak kabul edilen ABD'nin, yaklaşık on yıldır devam eden ve salgın sürecinde de devam eden tavrı bu durumla birleştiğinde küresel sistemdeki değişim ve hareketliliğin artmasını kaçınılmaz kılacaktır.

Bir süredir sistemik bir değişimin emareleri olarak kabul edilen dinamikler, salgınla birlikte yeni bir boyuta dönüşebilecektir. Bu değişimin yönü ve kapsamına dair bir öngörüde bulunmak için henüz yeterli veri bulunmamaktadır. Ancak ABD'nin kısa ve ortada vadede takınacağı tavır ile Çin ile bölgesel güçlerin tercihleri bu anlamda belirleyici olacaktır. Belki de çok kutupluluğa doğru bir ivmeyi görme ihtimalimiz olabilecektir. Böylece güç dengesinin oluşması ile bölgesel güçlerinde sistem içinde daha çok söz sahibi olmasından ve serbestiyete ulaşma olasılığından bahsedebiliriz.

Uluslararası siyasette yaşanması muhtemel değişim karşısında Türkiye'nin nerede konumlanacağı önem arz etmektedir. Mevcut durumda, abartılardan uzak durulup manipülasyona açık ekonominin direncini yükselterek ve yeni güvenlik parametreleri içinde sayabileceğimiz sağlık (ilaç/aşı sektörü) ve tarımın kriz anlarındaki stratejik önemi paralelinde belirlenecek politikalarla değişim sürecini akıllıca yönetmek, Türkiye için pozisyonunu belirlemede en uygun seçenek olacaktır. Kısaca yeni normalleşme kavramı ile orta ve uzun vadede gerçekleşebilecek ekonomik, siyasî ve uluslararası sistem boyutunda değişiklikler görebilmemiz mümkündür. Bu süre sonunda eskiyi unutup yeni bir dünya düzenine geçilmesi ihtimal dâhilinde görünmektedir.

COVID-19

KÜRESEL SALGININ SİYASÎ, SOSYAL VE EKONOMİK YANSIMALARI

COVID-19

KÜRESEL SALGININ SİYASÎ, SOSYAL VE EKONOMİK YANSIMALARI

TÜRK AKADEMİSİ
TASAV
Stratejik Sosyal Siyasetler Araştırmaları Vakfı
2012